

ULUSLARARASI
21. YÜZYILDA GENÇLİK VE
İNANÇ EĞİLİMLERİ -II-

Elinizdeki kitapla “21. Yüzyılda Gençlik ve İnanç Eğilimleri” adı altında günümüz gençlerinin yaşadığı inanç eğilimlerinin anlaşılmasına bir katkı sunmak amaçlandı. Ayrıca yüce ahlak değerlerine bağlı bir gençlik inşa etmenin nasıl mümkün olabileceğine dair ipuçlarına da yer verildi. Nitekim yüzyılımızda, başta gençlerimiz olmak üzere tüm insanlığımızın ahlak değerlerinde ciddi bozulmalar meydana geldi. Toplum olarak hepimiz bu durumun idrakinde hareket ederek gençleri kökleşmiş geleneksel yapıdan koparmadan Hz. Peygamberin yetiştirdiği insan modeline sahip kılarak bir nesil yetiştirme gayretinde olmamız gerekmektedir. Elinizdeki kitapta, günümüz gençlik ve sorunlarına dair geniş yelpazeye sahip çeşitli makaleler bulunmaktadır.

ilâhiyât

ULUSLARARASI
21. YÜZYILDA GENÇLİK
VE
İNANÇ EĞİLİMLERİ

ilâhiyât

ilāhiyāt

ilâhiyât 841-2

© MAKGRUP MEDYA PRO. REK. YAY. A.Ş.

21. Yüzyılda Gençlik ve İnanç Eğilimleri -II-

EDİTÖRLER

Doç. Dr. Osman AYDINLI

Doç. Dr. Harun ABACI

Doç. Dr. İsmail ŞİMŞEK

Doç. Dr. Gencal ŞENYAYLA

Doç. Dr. Mahmut YAZICI

Arş. Gör. Dr. Yasin BOSTAN

Arş. Gör. Muhammed Musab GÖKSÜN

Arş. Gör. Huzeyfe KILIÇ

Arş. Gör. Hacer TORAK

Arş. Gör. Hüdanur DEMİR

ISBN 978-625-8301-54-0 (Takım)

ISBN 978-625-8301-56-4 (2. cilt)

1. Baskı: Ekim 2022

Sertifika No: 44396

Mizanpaj: Tavoos

Sayfa Düzeni: Tavoos

Kapak: MAKGRUP MEDYA PRO. REK. YAY. A.Ş.

Baskı: Vadi Grafik - Sertifika No: 47479

ilâhiyât

Cinnah Cd. Kırkpınar Sk. 5/4 Çankaya / Ankara

Tel: (0312) 439 01 69

www.ilahiyatyayin.com

editor@ilahiyatyayin.com

satis@ilahiyatyayin.com

www.instagram.com/ilahiyatyayin

21. YÜZYILDA GENÇLİK VE İNANÇ EĞİLİMLERİ

-II-

EDİTÖRLER

Doç. Dr. Osman AYDINLI

Doç. Dr. Harun ABACI

Doç. Dr. İsmail ŞİMŞEK

Doç. Dr. Gencal ŞENYAYLA

Doç. Dr. Mahmut YAZICI

Arş. Gör. Dr. Yasin BOSTAN

Arş. Gör. Muhammed Musab GÖKSÜN

Arş. Gör. Huzeyfe KILIÇ

Arş. Gör. Hacer TORAK

Arş. Gör. Hüdanur DEMİR

İÇİNDEKİLER

II. CİLT

GÜNÜMÜZ GENÇLİĞİNİN İNANÇ SORULARINA DAİR BİR DEĞERLENDİRME (DENİZLİ ÖRNEĞİ).....	681
Faruk GÜN	
ÇAĞDAŞ DÜNYADA EVRENSEL AHLÂK İLKELERİNE AKIL-KALP İLİŞKİSİ AÇISINDAN BİR YAKLAŞIM	709
Hatice TEBER	
TANRITANIMAZLIĞIN YENİ ADI APATEİZM VE KELAMİ AÇIDAN ELEŞTİRİSİ.....	725
Ümit ELSÖZ	
TWITTER'DA DEİZM İÇERİKLİ İLETİLERİN İNCELENMESİ.....	739
Mehmet ÇINAR	
KARİKATÜRLERDE DİNİ UNSURLARIN KULLANIMININ DİNDARLAR ÜZERİNDEKİ PSİKOSOSYAL ETKİLERİ	747
Kevser ÇAĞLAN	
İNANÇTA GENÇLİĞİN VÜSATI	779
Mürsel ETHEM - Sabri DEMİR	
HİKMETLER ARASINDAKİ HÜKÜMLER AÇISINDAN GENÇLİĞE FIKIH PERSPEKTİFİ-ASHÂB-I KEHF ÖZELİNDE-	835
Sefa ATİK	
KURAN'DA RABBİNİ ARAYAN GENÇ PROFİLİ: HZ. İBRAHİM ÖRNEĞİ.....	859

İbrâhîm ULUDAŞ

MODERN ÇAĞDA KUR'ÂN ve SÜNNET PERSPEKTİFİNDE
GENÇLİĞİN EĞİTİMİ..... 875

Mehmet Mahfuz ATA

İNSANIN GENÇLİK DÖNEMİ İLE İLGİLİ KUR'ÂN'DAKİ
EŞÜDDE" KELİMESİNİN YORUMU VE ÇEVİRİSİ HAKKINDA
BİR DEĞERLENDİRME..... 897

Abdülkadir ERKUT

BUGÜNÜN DEĞERLER DİZİSİNDE GENÇLİĞİN
DİN ANLAYIŞINI ETKİLEYEN HUSUSLAR..... 919

Ali Kemal ACAR

HADİS USULÜ EĞİTİMİNİN GENÇLERİN HADİS VE
SÜNNET ALGISI ÜZERİNE ETKİSİ 947

Ayşegül EROĞLU - Muhammed SİDDİK

ÇEVİRİMİÇİ İLETİŞİMİN GENÇLİK EĞİTİMİNE ETKİSİ VE
"SİBER HİJYEN" KÜLTÜRÜ 975

Otabek MUHAMMADİYEV

SOSYAL MEDYADA DİNİ İLETİŞİMİN MEDYATİKLEŞMESİ VE
GENÇLERİN TUTUMU 985

İsmail KAPLAN

KUR'ÂN'DA FETÂ KAVRAMI VE GENÇLİK 1003

Kaan SARIGÜL

ORTAÖĞRETİM ÖĞRENCİLERİ ARASINDA DEİZM VE
ATEİZMİN YAYGINLAŞMASININ NEDENLERİ 1019

Seher ŞİMŞEK

ملاح المنهج النبوي في بناء الشخصية الإبداعية ورعايتها لدى الشباب ١٠٤٣
أ.د. سعيد محمد علي بواعنة

التدفق النفسي في السنة النبوية وأثره

على الشباب دراسة تحليلية لحديث "أفلا أكون عبداً شكوراً" ١٠٩١
أ.د. علي عجين

- الأمن الثقافي والتدين في سياق العولمة..... ١١١٣
أ.د/فاطمة فضيلة دروش
- تعزيز محبة الشَّباب المسلم للرسول -ﷺ- دراسة تأملية
من واقع دعوة الرسول-ﷺ- لأصحابته -ﷺ-..... ١١٤٧
د. وجدان بنت خالد البجادي
- الشَّباب ولغة الدِّين ١١٨٩
Hana GÜVEN
قضايا منهجية في ظلال قول الله تعالى
(إنهم فتية آمنوا بربهم وزدناهم هدى)..... ١٢٠٩
د. راشد بن علي بن عبدالله الحارثي
- أثر الإعلام القيمي البديل على تنشئة الشَّباب
تتمية الاتجاهات العقديَّة نموذجًا..... ١٢٣٣
د. عصام عبد المولى
- أساسيات التدين عند الشَّباب المسلم وتحديات العالم المعاصر ١٢٦٣
د. مروان معزي
- التمظهر الديني للإنسان المؤلِّل..... ١٢٨٧
عبد الكريم بلبل
- أثر الهدى النبوي في تثبيت الإيمان لدى الشَّباب بين القوة والضعف ١٣١٥
Najmeddin Isa

GÜNÜMÜZ GENÇLİĞİNİN İNANÇ SORULARINA DAİR BİR DEĞERLENDİRME (DENİZLİ ÖRNEĞİ)

Faruk GÜN*

GİRİŞ

Tarihin her döneminde yaşadığı çağa uygun bir şekilde insanların din ve dünyaya ait birçok görüşlerinin gençlikte şekillendiği görülmektedir. İnsanlık inanç tarihine ve kültürüne dair Yirmi birinci yüzyıl, dünya için kültürel ve dini alanlarda gelişimlerin hızla yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde vahye ve inanca dayanan dini bilgiler karşısında; akıl, deney ve gözleme dayanan pozitif bilimlerle eğitim veren modern çağın okullarında eğitim gören öğrencilerimizin akıllarında bu iki metot farkından doğan birçok sorun oluşmuştur. Dini şüpheler ve tereddütlerin en yoğun olduğu bu dönemlerde bu metot farkıyla birtakım olumsuzluklar, popüler kültürün de etkisiyle bazen inanç krizlerine dönüşebilmektedir.

Varlık ve âlem üzerinde pozitif ilimler ekseninde düşünen günümüz gençliğinin inanca dair birçok konuda asrın idrakine uygun cevap arayışında oldukları bilinen bir gerçektir. İnanca dayalı sorularla ilgili kelam İlmi gözle görülmeyen inanç meselelerinde vahiy ekseninde söz söyleme, sahih bilgiyi tespit etme ve cevap verme görevini üstlenmiştir. Akait konuları üzerine

---

* Dr. Öğr. Üyesi,

söz söyleyen kelimeler bilgi kaynağı olarak akla, duyu organlarına ve mütevâtir haber (Kur'an ve Sünnet)'e dayanan bir usul takip etmesi ile Felsefi ilimlerden; varlık konularını başlangıç ve sonuç itibarı ile ele almasıyla da Pozitif bilimlerden ayrılmıştır. Bu bağlamda gençlerin dine dayanan inançla ilgili sorularına cevap vermek kelam ilminin en temel görevidir.

Bilişim çağında bilgiye kolaylıkla ulaşabilen gençlerimizin inançla ilgili akıllarına takılan soruları yaşadıkları bölge ve yaş grubuna göre farklılık göstermektedir. Gençlerden sorularına cevap vereceğimiz hedef kitlemizi belirlerken onların yaşadıkları inanç coğrafyası ve eğitim düzeyleri; sorulara cevap verirken kullanacağımız dilin üslubu ve faydalanacağımız kaynak eserlerin tespiti için oldukça önem arz etmektedir. Bu bağlamda çalışmamızı Denizli'de ortaöğrenim ve lise eğitimini alan İmam Hatip ve Anadolu liseleri ile sınırlı tuttuk. Bu nedenle çalışmamızda Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde eğitim görüp Denizli'de Ortaokul ve liselerde staj gören öğretmen adaylarımızın ders verdikleri öğrencilerinin derslerde inançla ilgili olarak kafalarına takılan sorular esas alınmıştır. Sorular Din Kültürü dersleri işlenirken yazılı ve sözlü olarak öğretmenlerimizin toplamış oldukları yaklaşık beş yüz sorudan seçilmiştir. Sorular sorulardan benzer olanlar ayırıldıktan sonra stajyer öğretmenlerimizce en önemli görülen sorulardan başlanılmak üzere sade bir üslupla cevap verilmeye çalışılmıştır.

Çağımız gençlerinin inanç problemlerine Denizli'de ortaokul ve lise eğitimini gören öğrencilerimizin inançla ilgili sordukları sorulara baktığımızda konu olarak; ateizm, deizm, kötülük, şeytan, ruh, kader, cennet ve cehennem gibi gayb aleminin inanç soruları ekseninde yoğunluk kazandığını söyleyebiliriz.

Yöre halkının çoğunluğunun Matürîdî mezhebine olan mensubiyetinden dolayı soruların cevaplamasında ağırlıklı olarak İmam Matürîdî ve bu ekolün alimlerinin görüşleri esas alınmıştır. Çalışmamızda bu yöntemi takip etmemiz, sahih bilgiye ve doğru içtihadı güvenilir metodoloji ile ulaşmaya çalışan Kelam İlminin gayesine ve bin küsur yıldır itikatta Matürîdîlik içtihadı ile amel

eden halkımızın inanç yapısına daha uygundur. Çünkü inanç problemleri “Eğri ağacın doğru gölgesi olmaz” misali yanlış usul ve din algılarıyla düzeltilemez. Din esasen, nasıl ve ne amaçla algılandığına bağlı olarak insanın her iki dünyası için güzellikler bahşettiği gibi yanlış kullanıldığında, insan hayatını olumsuz olarak da etkileyebilmektedir. Bu nedenle dinin doğru bir şekilde anlaşılması hurafeler ve kulaktan dolma bilgilerle değil; sahîh kaynaklarla ve doğru yöntemlerle mümkündür. Bunun için problemlere çözüm aranırken Kur’ân ve sünnet’e bağlı müçtehitlerin içtihatları da dikkate alınarak cevap verilmeye çalışılacaktır.

Çalışmamızda usul olarak öğrenciler tarafından sorulan sorular ana başlıkları teşkil edecektir. Cevap niteliğindeki açıklamalar da soruların hemen ardında zikredilecektir.

1-Allah nasıl var oldu?

Allah nasıl var oldu? sorusuna cevap verilirken Allah’ın varlıkla olan ilişkisi ve varlık boyutu öncelikle bilinmesi gereken bir konudur. Kelâm âlimlerine göre varlık; kapsamı açısından hâdis ve kadîm olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Varlık içerisinde Allah ve sıfatları kadîm onun dışında var olan cisim, cevher ve arazlar ise hâdis varlıklar olarak kabul edilmiştir.²

Yaratıcı için başlangıç ve sonuç söz konusu olamaz. Alem, başlangıcı ve sonu olan, dönüşüm ve değişimin yaşandığı, oluş ve bozuluşun gerçekleştiği bir yerdir. Evrenin yaratıcısı bu fani döngünün bir parçası olamaz. Çünkü bu oluşumun içinde olan her varlık bir diğer varlığın nedeni olur. Varlık için bu teselsül nihayetsiz devam edemeyeceğinden batıldır. Öyleyse bu oluş ve bozuluş kanununa aklen tabi olması düşünülmeyen Allah için “Allah’ı kim yarattı?” sorusu mantıken geçersiz olur. Çünkü evrenin bir başlangıcı varsa, başlatıcı evrenin dışında ve evrenden tamamen farklı olmak zorundadır. Bu durumda, yaratılmış

² Nüreddin Sabuni, *el-Bidâye fi usûli’ d-din/Mâtüridiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2005), 19-21.

varlıklara kıyas edilerek Allah'ın yaratılmasından söz etmek imkânsız olur.³

Kelâm âlimlerine göre Allah'ın varlığı kendiliğinden (kıyam binefsihî) olup sıfatları ile başka varlıklara benzememektedir (muhâlefetün li'l-havâdis).⁴ Allah var olmak için başkasına muhtaç değildir. Allah dışında var olan her şeyin varlık kazanması ve mevcudiyetini sürdürebilmesi ise ancak Allah'ın varlığı ile mümkün olabilmektedir. Bu gerçeği dile getiren Kur'an'a göre Allah "doğmamış ve doğurmamıştır. Hiçbir şey onun dengi (ve benzeri) değildir."⁵ Kur'an'da Allah'tan bu şekilde bahseden İhlas sûresi "Allah'ın varoluşsal olarak hiçbir varlığa ve mahluka benzemediği hususunda," tevhid noktasında Kur'an'ın bir özeti gibidir. Allah'ın varlığının kendiliğinden olduğu, birliğinin, eşi ve dengi olmadığını güzel bir ifadesidir. Bu konudaki diğer âyetler, bir bakıma bu sûrenin tefsiri hükmündedirler. Allah'ın müteâl, aşkın mahiyetinin hiçbir mahiyete benzemediği, mekândan, zamandan, cismlere ait özelliklerden münezzehtir olduğu Kur'an'da kolayca anlaşılmaktadır.

Maturidî âlimlerine göre âlemin yaratıcısı vahid, kadim, kadim, alim ve mürid olan Allah'tır. Allah, araz, cisim, cevher gibi tasavvur olunan, sınırlanabilen, sayılabilen, bölümlere ve parçalara ayrılan, birleşik ve sonlu değildir. Allah herhangi bir mahiyet ve keyfiyet ile nitelenemez. O hiçbir şeye benzemez. O'nun ilminin ve kudretinin haricinde hiçbir şey bulunamaz.⁶

Allah sonradan var olmuş mümkün bir varlık değildir. Allah nasıl var oldu? Sorusu (haşa) Allah'ın yaratılmış hadis ve mümkün bir varlık olması gibi yanlış bir düşünceye sevk ettiğinden böyle bir şey düşünülemez.⁷ Çünkü "mümkün mümküne illet

³ Çağfer Karadaş, *Kafama Takılanlar 1* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), 36-39. İsmail Şimşek, *Ataızmden Ateizme* (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2020), 88.

⁴ Şûrâ, 42/11; 112/4; Çağfer Karadaş, *Ususu'l-Akîdeti'l-İslâmiyye* (Bursa: Emin Yayınları, 2015), 33.

⁵ İhlas 112/1-4; Bekir Topaloğlu, "Ahad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/483.

⁶ Sabuni, *el-Bidâye*, 19-21.

⁷ Ebu'l-Muîn Neseî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, thk. Muhammed Enver Hâmîd

olamaz.” Mümkün bir varlığın var olmasını ve yok olmasını tercih edecek bir mutlak varlığa ihtiyaç vardır ki bu yegâne varlık, varlığı kendiliğinden olan Allah’tır. Allah yokluğu düşünülemez, sebebe ve müessire muhtaç olmaksızın “vâcibü’l-vücûd” olan bir varlıktır. İçinde barındırdığı varlıklarla başlangıcı ve sonu olan bu kâinatın Yaratıcısı dönüşüm ve değişimin yaşadığı bu alemin içinde düşünülemez. Çünkü yaratıcı yaratılmaya mahal olamaz. Öyleyse bu varoluşsal kanuna tabi olmayan Yaratıcının bir başlangıcı ve sonu olamayacağına, “Allah’ı kim yarattı?” sorusu mantiken geçersizdir. Çünkü evrenin bir başlangıcı varsa, başlatıcı evrenin dışında ve tamamen evrenden farklı olması gerekir. Bu durumda varlığı ezeli olan Allah’ın bir başlangıcı ve sonu düşünülemediğinden Allah için bir neden aramak anlamsız olur. Çünkü nedenli şeylerde öncelik- sonralık ilişkisi vardır.⁸

2-Allah’ın varlığının kanıtları nelerdir?

Mâtürîdî, özellikle Allah’ın varlığının delilleri üzerinde önemle durmuş, onun varlığını bilmeye ilişkin basit bir istidlalle anlaşılabilir açık ve bedîhî delilleri aklî temeller üzerine oturtmuştur.⁹

...Allah’ın varlığının delilleri görünen alem üzerinden, sağlam duyular eşliğinde ele alınan mütevatir haber ve düşünen bir akılla mümkün olmaktadır. Mâtürîdî, Allah dışında var olup görünen varlıklar için “eşyanın gerçekliği sabittir” ilkesini düşünce sisteminin temeline yerleştirerek Allah’ı bilmenin temeli olan varlık üzerindeki şüpheleri ortadan kaldırmıştır. Varlık için kadîm (Allah) ve hâdis (âlem) ayırımına giderek; hâdis âlemin, yaratıcısı

İsa (Kâhire: y.y., 2011), 166- 187.

⁸ İsmail Şimşek, *Ataizmden Ateizme*, 88.

⁹ M Saim Yeprem, *Mâtürîdî’nin Akîde Risâlesi ve Şerhi* (İstanbul:2000), 17; Mâv-râünehir ve Horasan civarında inkârcı akımların ve özellikle âlemin ezeliliğini (kıdeminin) iddia eden birtakım dehrîlerin bulunması Mâtürîdî’yi (333/944) Allah’ın varlığını bilmeye ilişkin aklî delilleri tespit etmeye sevk etmiştir. Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 141-147, 152, 153.

olan kadîm varlığı gösterdiğini söylemiştir. “İstidlâl bi’ş-şâhid ale’l-gâib” yöntemini kullanan Mâtürîdî, bu delâletin iki farklı alanı “ontolojik olarak” eşitleme anlamına gelmediğini söylemiştir. Ona göre Metafizik bilginin imkânı aklın istidlâlinde geçmektedir. Mâtürîdî, görünen bir hüküm sebebiyle “şâhid ile gâib arasında” bir ilişki kurulabileceğini söylemiştir. Nesnelere sonradanlığının hudûsu gerektirdiğini “bir fâil neden” ilişkisinden “ilk fail” düşüncesine ulaşmıştır.¹⁰

Mâtürîdî, bilen (rasyonel) bir varlık olarak insanın Yaratıcı’nın varlığına inanmasının mâkul ve gerekli (vacip) olduğunu savunmuştur. Allah’ın varlığını aklen bilmeye yönelik olarak hadesü’l-ayân dediği “hudûs” delilini, hikmet ve tedbîr kavramları ile ilişkili olarak “gâye ve nizâm” delilini, hilkat terimiyle bağlantılı olarak “fitrat” delilini kullanmıştır. Kelam ilminde sonradan var olan âlem ve içindekiler için “hâdis” kavramını kullanmıştır. “Her hâdisin ise bir muhdîsi vardır.” Kozmolojik delillerden birini teşkil eden hudûs delili, “varlık ve fiillerin bir yokluğun ardından yaratıldığı” önermesine dayanarak bir var edicinin bulunmasının zorunlu aklî bir istidlâlin adı olmuştur.¹¹

Kelam âlimlerine göre Allah’ın varlığının delillerini maddeler halinde şu şekilde özetlemek mümkündür:

a. Fıtrat Delili: İnsan fıtratının gereği “Allah’ın varlığına inanmak” tabî bir duygudur. İnsan her zaman aşkın bir güce sığınır ve ona dua eder. Selef âlimlerine göre fıtrat “İslam” anlamında olup “her doğan fıtrat (İslam) üzere doğar” hadisini bu şekilde anlamışlardır.¹²

¹⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 91.

¹¹ Firûzabadi, *Kâmus Tercümesi*, çev. Mütercim Asım Efendi (İstanbul: Matbaa-i Bahriye, 1304), 1/645-646; Ebû Nasr el-Mutahhâr b. Tâhir Makdisî, *el-Bed’ ve’t-Târîh*, nşr. Clement Huart (Bağdat: Mektebetü’l-Müsenna, t.y.), 135; Ebü’l-Muîn Meymûn b. Muhammed Neseî, *Tebsiratü’l-Edille fî Usûli’d-Dîn*, nşr. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 2003), 1/93.

¹² Buhârî, “Libâs”, 63, 64.

b. Hudus Delili: Âlem hâdistir (yoktan var olma), her hâdisin bir muhdisi (var edicisi) vardır. Âlemin muhdisi de Allah'tır.¹³

c. İmkân Delili: Âlem mümkündür, çünkü cüzlerden (parçalardan) meydana gelmiştir. Cüzlerden meydana gelen şey ise "vacip varlık" olamaz. Mümkün; var olduğundan "onun varlığını yokluğuna tercih eden bir etkin (müessir) varlığın" bulunması zorunludur. Lakin bu etkin varlık kendisi gibi mümkün değil, vacip varlık olması gerekir. (Onun da var olmak için bir sebebe ihtiyaç duymaması gerekir). O halde mümkün olan âlemin yaratıcısının ve sebebinin, vacibü'l vücud (varlığı zorunlu) olması gerekir. O da Yüce Allah'tır.

ç. İbda, İlet-i Gaiyye ve Nizam Delilleri: İbda; bir şeyi daha önceki bir örneği ve modeli olmaksızın yaratmak demektir. Gaiyye ise bir şeyin varlığının hikmeti, gerekçesi ve yaratılışındaki amacı anlamına gelir. İbda ve Gaiyye delili, evren ve insandaki eşsiz güzelliklerin Yüce Allah'tan geldiğinin delillerindendir.¹⁴

d. Nizam delili: Evrendeki düzen göz önünde bulundurulduğunda her yerde aynı olan bir düzenin Yaratıcısının da tek ve aynı olduğunu bize göstermektedir.

e. Kabul-i Amme (Beşer tarihi) Delili: Tarih boyunca çeşitli dönemlerde birtakım hurafeler bulunmakla beraber insanda tanrı fikri daima mevcut olmuştur. Hatta inkarcılar bile zor durumlarında kendilerini üstün bir yüce kudrete sığınmayı tercih etmişlerdir. İşte dönemleri, kültürleri farklı olan milletlerde görülen bu ilah fikri Allah'ın varlığına delalet eder.¹⁵

f. Delili İhtira: İhtira yaratmak demektir. Cisimler önce cansızken onlarda sonradan hayat, akıl ve bilincin yaratıldığı görülür. Her yaratılanın bir yaratıcısı (muhteri) olması zorunludur. Öyleyse varlıklarında ezeli bir yaratıcısı vardır, o da Cenab-ı

¹³ Sabuni, *Bidaye*, 19-20; İsmail Şimşek, *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi* (Ankara: Otto Yayınları, 2021), 44.

¹⁴ Ulvi Murat Kılavuz-Ahmet Saim Kılavuz, *Kelâm'a Giriş*, 63, 96; İsmail Şimşek, *Dinin Estetik Boyutu* (Samsun: Etüt Yayınları, 2014), 73-109.

¹⁵ Ahmet Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, 92.

Haktır. Kur'ân'da "İnsan düşünmez mi ki, daha önce o hiçbir şey olmadıği halde biz kendisini yaratmışızdır"¹⁶ ayeti sonradan var olmanın delillerindedir.¹⁷

g. Hareket Delili: Biz kâinatın hareket halinde olduğunu tecrübe ile biliyoruz. Her hareket edenin bir muharriki vardır. Bu hareket edeni ve ettireni zincirler halinde sonsuz olarak sürdürmek mümkün değildir. O halde bir ilk muharrik vardır, o da Vacib-ül vücud olan Allah'tır.¹⁸

h. Kemal Delili: Bizde bir kemal ve olgunluk fikri vardır. Bu düşünce insana kendisinden gelemes. Çünkü insan eksik bir varlıktır. Bizi kuşatan alemde eksik olduğu için kemal fikrinin alem tarafından bize verilmesi de mümkün değildir. O halde bu düşünce bize ancak en kâmil ve olgun, eksiklikten münezze ve yüce bulunan Allah'tan gelir.¹⁹

ı. Namütenahî Delili: Sonsuz ve nihayetsiz demektir. Ben sonu olmayan bir varlık düşünüyorum. Bu düşünce bana benden gelmez, çünkü ben sonluyum. Bu sonsuzluk fikrini bana telkin eden bir sonsuz varlık vardır, o da Allah'tır.²⁰

i. Ahlaki Delil ve Fazilet Delili: Ahlak kanunu, mutlulukla erdemin birbirinden ayrılmadığını gösterir. Mutluluğa erişecek şeyleri yapmak bize ait ise de sonucun elde edilmesi sadece bize bağlı değildir. Çünkü mutluluğun elde edilmesi, dış dünya ile insanların iradeleriyle de alakalıdır. Halbuki vicdanımız, vazifenin tamamen hüküm sürmesini mutluluk ve erdemin gerçekleşmesini zorunlu kılmaktadır. O halde bunu gerçekleştirecek yüce bir iradeye ihtiyaç vardır. Bu irade tabiatın ve insanların üstünde bir irade olacaktır. İşte bu da iradenin sahibi Allah'tır.²¹

¹⁶ Meryem 19/67.

¹⁷ U. Murat Kılavuz-Ahmet Saim Kılavuz, *Kelâm'a Giriş*, 142.

¹⁸ Beyazîzâde Ahmet Efendi, *el-Uşûlü'l-Münîfe li'l-İmâm Ebî Hanîfe*, nşr. İlyas Çelebi, (İstanbul:

MÜİFY, 2000), 43-44;

¹⁹ Recep Erdoğan, *Delillerden Temellere Sistemik Kelâm ve Güncel İnanç Sorunları*, (İstanbul:

Kelâm Yayınları, 2018), 50.

²⁰ Ahmet Saim Kılavuz, a.g.e., 94.

²¹ Ahmet Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, (İstanbul: Ensar

3-Melek nedir, Meleklerle niçin iman etmeliyiz, Allah neden melekleri yaratır, Allah'ın melekler ihtiyacı var mı?

Melek kelimesi; Arapçada “göndermek” anlamındaki “l-e-k” kökünden olup “haberci, elçi, güçlü kuvvetli, tasarrufta bulunan, yöneten” anlamlarına gelmektedir.²² Melek kelimesi terim anlamı itibariyle muhtelif şekillere girebilen,²³ kanatları olan,²⁴ Allah'a itaatten ayrılmayan,²⁵ sürekli ibadet eden,²⁶ günah işlemeyen,²⁷ irade sahibi,²⁸ nuranî varlık demektir.²⁹

Meleklerin varlığını tasdik etmek iman esaslarından bir tanesidir. Nitekim Cibril hadisi olarak meşhur olan hadiste Cibrîl (as), insan şeklinde,³⁰ Peygamber Efendimize görünüp imanın ne olduğunu sorunca Peygamber Efendimiz (sav), iman esaslarını sayar ve bu esaslara melekleri de dahil eder.³¹ Geçmişten günümüze alışlagelmiş bir şeklide meleklerin Allah'a yardım ettikleri, Allah'ın kendi işlerini onlara yaptırdığı gibi batıl düşünceler mevcuttur. Melekleri Allah'ın yardımcıları ve iş ortakları olduğunu söylemek şirk ve küfürdür. Nasıl ki insanların Allah'ın işine karışması mümkün değilse aynı şekilde meleklerin de böyle

---

Neşriyat, 2012), 78-100; Faruk Gün, *Kelâm İlminde Gayb Alemleri*, Doktora Tezi (Uludağ Üniversitesi, 2020), 17-20.

²² Muhammed Ali b. Ali el-Tehanevî, *Keşşâfu Istilahâtî'l-Fünûn*, (Beirut: Dâru Sadır, t.y), 2/1337.

²³ Hüd 11/77; Zâriyât 51/31; Meryem 19/17.

²⁴ Fatır 35/1.

²⁵ Nahl 16/20; A'râf, 7/206.

²⁶ Tirmizî, “Zühd”, 9; İbn Mâce, “Zühd”, 19.

²⁷ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî,

Şerhu'l-Mekâsîd, thk. Abdurrahman Umeyre (Beirut: 'Alemlü'l-kutub), 5/63.

²⁸ Bakara 2/30.

²⁹ Ahmet b. Hanbel, *el-Müsned*, C. 6, 168.

³⁰ Buhârî, “İman”, 37; Ömer Süleyman Abdullah el-Aşkar, *el-Âlemü'l-Melâ'iketü'l-Ebrâr*, (Ürdün:

Dâru'n-Nefâis, 2005) 12, 16.

³¹ Cibril hadisi olarak bilinen hadiste Cebrail (as), Peygamber Efendimize dört (başka rivayetlerde üç) soru sormuştur. Sırasıyla İslam'ın, imanın ve ihsanın ne olduğunu ve kıyametin zamanı ile alametlerini sorduğu kaynaklarımızda mevcuttur. Bk. Müslim, *İmân*, 1, 5; Tirmizî, *İmân*, 4.

bir müdahalesi söz konusu olamaz. Her şeyi yapan ve var eden Allah'tır.³² Melekler Allah'ın yaratmasına ve kudretine sadece şahitlik eden,³³ Allah'ın mülkünde onun verdiği görevleri onun izni ile yerine getiren, varlıklardır.³⁴ Yaratma ve tasarruf hakkı hususunda Allah'a yardımcı isnat etmek, "Allah'ın ortakları olduğu" anlamına gelir ki bu durum iman/şirk ilişkisi açısından sakıncalıdır.

4-Eylemlerimizi Allah mı yaratır? Öyleyse şerri de mi Allah yaratıyor?

Mâtürîdî akaidine göre hayrı ve şerri; kötüyü ve iyiyi yaratan Allah'tır. "Allah şerrin yaratıcısı olamaz!" şeklinde tenzihi bir yaklaşımla şerrin başka ikinci bir ilah veya onu işleyen kişi tarafından yaratıldığı şeklinde yaklaşımlar Mâtürîdî alimler tarafından kabul görmemiştir. Şerri yaratmak Allah'ın kötülüğünün bir işareti değil; aksine yüceliğinin alametidir. Allah'ın mülkünde şerrin yaratılmasını başka varlıklara vermek onun kudretinde ve mülkünde bölünme meydana getirir ki varlık üzerinde egemen olan yegâne ilahi güç bölünmeyi ve şirki kabul etmez.³⁵

İnsan fiilleri konusunda yaratma kudreti Allah'a mahsus olup, seçme hürriyeti ise insan aittir. Allah hayrı ve şerri yaratır. Kul ise ikisinden birini özgür iradesi ile tercih eder.³⁶ "Kişinin işlediği fiiller ona ait olmakla beraber, Allah'ın yaratması sonucunda ortaya çıkar."³⁷ Allah, mutlak kudreti ile kulunun irad ettiği şeyleri hazırlayan unsurları yaratmaktadır. Ebu'l-Muîn en-Nesefî'ye göre; "Eğer insanın kendi fiilini kendisinin yarattığını söylersek bu, iki yaratıcının varlığını kabule götürür ki, bunu iddia eden

³² Gürbüz, *Mâtürîdînin Melek, Cin ve Şeytan Anlayışı*, 22.

³³ Bakara 2/30.

³⁴ Zümer Suresi 39/75.

³⁵ Çağfer Karadaş, *İslâm Düşüncesinde Ahiret*, (Bursa: Emin Yayınları, 2008), 37; Ebü'l-Muîn Meymun b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefi Nesefî, *Tebsiratü'l-edille fi usulî'd-dîn* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004), 1-94-95; Yunus 10/11.

³⁶ Veysi Ünverdi, "Mâtürîdî'de İnsanın Sorumluluğu Responsibility of Human im Mâtürîdî". *Usul İslam Araştırmaları* 20/20 (Aralık 2013),50-51.

³⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Şer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 546.

de yaratıcılıkta Allah'a ortak, şerik koşmuş olur."³⁸ Ebu Mansur el-Mâtürîdî (ö. 333/944) "insan fiilleri de dahil tüm varlığıyla mahluktur," der.³⁹ İnsanın fiilleri ise, insanın kendi isteğiyle meydana gelen işleridir. Onun tercih ettiği bütün fiillerini yokluktan varlığa çıkaran manasında yaratıcısı ise Allah'tır. İnsanın fiilleri yaratan Allah'a değil insana nispet edilmektedir. Çünkü bu fiiller, insanın isteği ve gücünü sarfetmesiyle meydana gelmektedir. Her ne kadar insanın fiillerinin asıl meydana gelişi Allah'ın kudreti ve yaratmasıyla olsa da aynı fiillerin taat ve masiyet, günah olarak sıfatlanması, insana verilmiş olan cüz'i irade ile gerçekleşmektedir.⁴⁰

5-Allah kader ve kazayı biliyor mu? Biliyorsa neden insanların ne yapacağını bildiği halde insanları sınıyor?

Allah evrendeki tüm varlıklara ilişkin fiil ve nesnelere ezeli ilmini gerçekleştirmiştir. Âlemde görülen mükemmel düzen Allah'ın bu sonsuz ilmine işaret etmektedir.⁴¹ Yüce Allah varlığın en mükemmellerinden olan insanı yoktan var eden, ezeli ilmiyle onların geçmiş ve geleceğini, her şeyi ile bilmektedir.⁴²

Yüce Allah'ın olacakları önceden bilip yazdığı hususunu Kur'an şu şekilde bildirmiştir: "Yeryüzünde vuku bulan ve sizin başınıza gelen herhangi bir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce bir kitapta (Levh-i Mahfuz'da) yazılmış olmasın. Şüphesiz bu, Allah'a göre kolaydır."⁴³ Bu ayeti kader kavramı için bir tanım olarak kullanmamız mümkündür. Kader "Hak Teâlâ'nın ezelden ebede kadar olmuş olacak her şeyi bütün özellikleri ile bilmesi ve (olanı) tak-

³⁸ Nesefî, *Bahrü'l-Kelam*, 31; Ebu'l Vefa et-Taftazani, *Kelam İlminin Belli Başlı Meseleleri*, çev. Şerafeddin Gölcük, (İstanbul: Kayıhan Yayınları 1980), 173.

³⁹ Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed el-Maturidi, *Kitabu't-Tevhid*, (İstanbul: 1979), 221-256.

⁴⁰ Tehânevî, *Keşşâf*, 1/556.

⁴¹ Metin Özdemir, *İnanç Konusunda Bilinmesi Gereken 88 Soru* ed. Çağfer Karadaş, (İstanbul: Beyan Yayınları, ts.), 219.

⁴² Mülk 13/14; Bakara 256; En'am, 59; Çağfer Karadaş, *İnsan ve Kaderi* (Bursa: Emin Yayınları, 2009), 160.

⁴³ Hadid 57/22.

dir etmesidir.”⁴⁴ Ezelde bilinen bu şeylerin yeri ve zamanı geldiğinde yokluktan, varlık âlemine çıkarılması da “kaza” kavramı ile ifade edilmiştir.⁴⁵ Bu bağlamda “olacak her şey Allah’ın ezeli ilminde bilinmektedir. Buna bu şekilde inanan insan kaçırdığı fırsatlara üzülmez veya Allah’ın kendisine bağışladığı nimetlerle de şırmamaz ve sefahate düşmez.”⁴⁶

Allah’ın kullarını imtihanının sebebi onların neler yapacağını önceden bildiği halde kullarının yaptıklarının sonucunu onlara göstermektir.⁴⁷ Bu durumda Allah’ın bilgisinin her şeyi kuşatması özgürlüğümüzü yok etmez, aksine bize imkân tanır. Böylelikle insan yapacaklarını yaşadığı için yaptıklarına taktir edilene itiraz edemez. İmtihan için geldiği dünyada insan bizzat imtihanını yaşadıkten sonra yaptıklarının karşılığını görünce bütün duygularıyla bunun neticesini daha iyi kabul edecektir.

6-İman nedir? Müslüman ülkede doğan çocuk ile Hıristiyan ülkede doğan çocuk inanç yönünden eşit midir?

İman kelime olarak Arapçada “آمن” fiilinden “doğrulamak, onaylamak” anlamına gelmektedir.⁴⁸ İstilahta ise Hz. Peygambere ve onun haber verdiklerine inanmak anlamlarına gelir.⁴⁹ Bunun zıttı ise küfürdür. Küfür “كفر” fiilinden “örtmek, gizlemek, anlamına gelir. İstilahta ise Hz. Peygamberi ve onun getirdiklerini yalanlamak anlamında kullanılır. Bu zıt kutuplu iki terimde insanın tercihi ön plana çıkmaktadır. Bu tercih ancak bir haber verici tarafından yapılacak olan tebliğ ile mümkün olabilmek-

⁴⁴ Tehanevî, *Keşşâf*, 1/695-696.

⁴⁵ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, 306.

⁴⁶ Hayrettin Karaman vd., *Kur’ân Yolu* (İstanbul: Acar Basım ve Cilt san., 2006), 5/254; Çağfer Karadaş, *Ususu'l-Akideti'l-İslâmiyye* (Bursa: Emin Yayınları, 2015), 55.

⁴⁷ Çağfer Karadaş, *Kafama Takılanlar* 2, 16.

⁴⁸ Ebu'l-Bekâ el-Kefevî, “İman”, *el-Külliyât Mu'cemu'l-mustalahât ve'l-furuki'l-lüğaviyye* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1998).

⁴⁹ İmâmu'l Haremeyn Abdülmelik el-Cüveynî, *Akâdetü'n Nizâmiyye*, nşr. Muhammed ez-Zebîdî, (Dârü'n-Nefâis: Beyrut 2003), 257.

tedir. Kendisine tebliğin ulaşmadığı insanlar aslında bir tekfir içinde olmadığından o kimselere kâfir denilemez.⁵⁰

Mâtürîdî âlimlere göre kendisinde akıl nimeti bulunan bir kimse o akli ile bir Yaratıcının olduğunu bilmemesinin özürlü olamaz. Bir kimseye peygamber gelmezse ve onun tebliği ona ulaşmazsa dahi o kimse aklını kullanarak evrenin yaratıcısının varlığı kanaatine ulaşmalıdır.⁵¹ Çünkü Allah, birçok ayette kişiyi aklını kullanmasına teşvik etmektedir. Ehl-i sünnetin diğer bir mezhebi olan Eş'ari âlimlerine göre ise bir topluluğa peygamber gönderilmemişse o kimselerin Allah'ı bilmeleri aklen vacip değildir.⁵² Onlar bu konuda "Biz bir topluluğa peygamber göndermedikçe onları cezalandırmayız"⁵³ ayetini esas almışlardır.

İnsanların inanç eğilimlerinde Hz. Peygamberin "Her doğan fitrat üzere doğar. Sonra ebeveynleri onları Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar"⁵⁴ hadisi konunun anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Hadise göre aslında kişi, Allah'a inanma potansiyeli ile doğar. Fakat doğduğu toplumun inancına sahip olması kesin olmamakla beraber kuvvetle muhtemeldir. Bu inancın dışına çıkılması imkânsız değildir. İnsan bunun üstesinden aklını kullanarak ve sorgulama ile gelebilir. Nitekim Kur'an'da Hz. İbrahim'in kıssası kişinin aklını kullanmasına bir teşvik mahiyetindedir. Konuyla ilgili ayet şöyledir: "Böylece biz İbrahim'e göklerin ve yerin melekûtunu görüp kavrama imkânı veriyorduk ki kesin inananlardan olsun. Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü. "Rabbim budur" dedi. Yıldız batınca da "Batanları sevmem" dedi. Ayı doğarken görünce, "Rabbim budur" dedi. O da batınca, "Rabbim doğru yolu göstermezse, yolunu şaşırmış kimselerden olurum" dedi. Güneşi doğarken görünce, "Rabbim budur; zira bu daha büyük" dedi. O da batınca dedi

⁵⁰ Sa'duddin et-Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, thk. Ali Kemal (Beyrut: İhyâu Tûrâsî'l-Arabî, 2014), 95; Abdüllatif Harpûtî, *Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm* (İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1327), 189.

⁵¹ Muhammed b. Muhmûd b. Ebî Bekir es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*, (Mısır: Daru'l-Maarif: 1969), 33.

⁵² Nesefî, *Bahrü'l Kelam*, 55.

⁵³ İsrâ 17/15.

⁵⁴ Buhârî, *Tefsir (Rum)*, 2.

ki: “Ey kavmim! Ben, sizin ortak koştüğünüz şeylerden uzağım.”⁵⁵ Ayrıca Cahiliye dönemi putperestliğin zirve noktasıydı. Zira Arap ehli birçok müşrik putları ilah edinmişti. Bu bağlamda çocuk doğar doğmaz çevresinin etkisiyle gördüğünü devam ettiriyordu. Bu durum ilk bakışta Allah’a iman etmek için negatif bir transfer olarak görülebilir. Fakat birçoğu akıllarını kullanıp belli bir araştırmadan sonra Hz. Peygambere iman etmişlerdir. Bu durumda peygamber döneminde ya da bir İslam toplumunda dünyaya gelmek ya da bir peygamber akrabası olmak avantajlı olarak görülebilir. Ancak bu durum hidayet söz konusu olunca asıl kıstas kişinin kendi aklı iknası ve çabası görünmektedir. Örneğin Hz. Nuh’a kendi oğlu inanmadı. Ebu Leheb, Hz. Peygamberin amcası olduğu halde kendisine iman etmeden öldü. Bu açıdan bakıldığında Müslüman bir ülkede doğup doğmamak eşitliği bozan asıl bir unsur olarak gözükmektedir.⁵⁶

7-Melekların özellikleri nelerdir? Meleklar hangi maddeden yaratılmışlardır? Kanatları var mıdır?

İman esaslarından olan Meleklarla ilgili bilgiye ancak vahiyile ulaşılabilir. Mâtürîdî’ye göre peygamberler haberi, vahiyile meleklardan alırlar. Önemine binâen sistematik olarak Allah inancından sonra meleklere iman ikinci sırada yer almaktadır.⁵⁷ Meleklar Allah’a itaat eden nurani varlıklardır.⁵⁸ Kur’ân’da melekların hangi maddeden yaratıldığı bildirilmemiştir. Hadislere göre meleklar nurdan yaratılmış varlıklardır.⁵⁹ Kur’ân çerçevesinde meleklere baktığımızda; insanların amellerini yazan, onları çeşitli tehlikelerden koruyan, günah işlemeyen, gözle görülmeyip Allah’ın emir-

⁵⁵ En’am 6/75-78.

⁵⁶ Hud 11/42-43; Mehmet Ali Kapar, “Ebû Leheb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/178.

⁵⁷ Bakara 2/177; 285; Nisâ 4/136. Ebû Yusr Muhammed Pezdevî, *Usûlu’d-Dîn*. thk. Hans Peder Lans

(Kâhire: Mektebetü’l-Ezheriyyetu li’t-Türâs, 2003), 229; Yavuz, “Nübüvvet”, 33/279

⁵⁸ Ali ibn-i Muhammed Şerif el-Cürçânî, “mlk”, *Kitabü’t-Tarifât* (Beyrût: Mektebetü’l-Lübnan, 1985); Fâtır 35/1; Bakara 2/31-32.

⁵⁹ Müslim, zühd, 61, 4/2294.

lerini tereddütsüz yerine getiren varlıklardır. Melekler müminlere mağfiret dileğinde bulunurlar. Peygamberlere gayb âleminden vahiy getirirler. Erkeklik ve dişilikleri söz konusu değildir.⁶⁰

Kur'ân'da "melekleri ikişer, üçer, dörder kanatlı elçiler kılan Allah'a hamd olsun." şeklinde meleklerin kanatları olduğu bildirilir.⁶¹ Ayette meleklerden bahsedildiğinde ecniha (kanat) kelimesine yer verilmektedir. Kanat kelimesinin bu âyette ve Hz. Peygamber'in hadislerinde gerçek veya mecaz (meleklerin engelleri kolayca aşması) anlamında kullanıldığı belli değildir.⁶² Kur'ân'da Yüce Allah'ın yaratılmışlarda dilediğini yaptırma gücüne sahip olduğu ve hadislerde Hz. Peygamber'in Cebrâil'i altı yüz kanatlı olarak gördüğü ifadeleri meleklerin gerçek manada kanatlı olduklarını desteklemektedir.⁶³

8-Kaderimiz çiziliyse kararlarımızdan niye sorumlu tutuluyoruz?

Kulun fiillerinde kazâ ve kader etkisi kelim ilminde tartışılan önemli problemlerden biridir. Mâtürîdî'ye göre "Allah'ın takdiri kulu bir şeyi yapmaya zorlamaz" bu nedenle kulun sorumluluktan kurtulmak için kadere sığınması mümkün değildir. Kader ve kaza insanları bir şey yapmaktan alıkoymaz ve onları bir şeyi yapmaya da zorlamaz." Yüce Allah kullarının hayatını önceden bildiği için ilmi ile takdirini tasdik etmiştir. Çünkü Allah ilim sıfatıyla olmuş ve olacak her şeyi önceden bilmektedir. Olacaklar Allah'ın ilmi dâhilinde meydana gelmektedir. Burada bir şeyi bilmek onu yapmak ve zorlamak anlamına gelmez. İnsanın kendi ilmi bile onu bir şey yapmaya zorlamadığı halde, Allah'ın ilmi ile kulu bir fiili işlemeye zorladığını düşünmek mümkün değildir.⁶⁴

⁶⁰ Necm 53/27-28; Ra'd 13/13; Nahl 16/49; Hac 22/75; Sâffât 37/150; Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah et-Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, thk. Ahmet Hicazi es-Sakâ (Kahire: Mektebetü'l-Külliyetü'l-Ezheriyye, 1988), 173

⁶¹ Fâtr 35/1; Hûd 11/ 77; Zâriyât 51/31; Meryem 19/17.

⁶² Muhammed et-Tahir İbn Âşûr, *et-Tahrîrve't-Tenvîr*, (Tunus: 1984), 22/249.

⁶³ Elmalılı Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Zehraveyn, ts.), 6/3973.

⁶⁴ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, nşr. Ahmet Vanlıoğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi 2005), 3/196.

Bir insanın sorumluluktan kurtulmak için kader'i mazeret göstermesi üç noktada geçersizdir.

1. Yüce Allah, insanların eylemlerini ve tercihlerini önceden bilmiş ve onları takdir etmiştir. Bununla beraber insanlar, Allah tarafından yapılan bu takdirin gerçek mahiyeti ve kaderleri hakkında herhangi bir bilgi sahibi değildir.

2. Kader olmasaydı insanların fiilleri yine aynı şekilde vuku bulacaktı. Zira insanlar, fiillerini yaparken bir zorlama altında değildir. İnsanlar özgür iradeleri ile iyi veya kötüyü yapma gücüne sahiptirler. Bu durum Allah'ın irade ve ilmi dâhilinde olan zaman ve mekân, cevher ve arazları yaratmak gibi değildir.

3. İnsanlar fiillerini kazâ ve kaderi düşünerek zorlama altında yapmamaktadır. Bu nedenle insanın kendi tercihiyle yaptığı bir iş için hakkında bilgi sahibi olmadığı kaderi ileri sürerek mazeret bildirmesi geçersizdir.⁶⁵

9-Peygamberimiz şefaati olabilir mi?

Şefaati; dini bir terim olarak, Allah'ın izin verdiği kimsele-
rin, ahirette günahkârın Allah nezdinde affını istemesi anlamına gelmektedir.⁶⁶ Şefaati mevzuu kati bir işaretle Kuran'da açık bir şekilde yer almamaktadır. Hadislerde Hz. Peygamberin şefaatiyle ilgili çok rivayet bulunmaktadır. Bazı rivayetlerde Hz. Peygamber'in ümmetinden günahkâr olanlara şefaati edeceği bildirilmektedir.⁶⁷ Ehl-i sünnete göre "şefaati denilince akla ilk gelen Hz. Peygamberin şefaatidir." Bununla birlikte Mâtürîdî kelamcı Nureddin es-Sâbûnî (ö. 580/1184) "Peygamberlerle birlikte hayırlı insanların da şefaati edebileceklerini"⁶⁸ söylemiştir.

İmâm Mâtürîdî'ye göre şefaati Kur'an ve sünnet ile sabittir.

⁶⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 309; İsmail Şimşek, *Düşünce Tarihinde Tanrı'nın Özgürlüğü Sorunu* (Ankara: Elis Yayınları, 2017), 108-110.

⁶⁶ Tehânevî, *Keşşâf*, 1/762

⁶⁷ Buhârî, *Daavât* 21; Buhârî, *Tevhid* 24; Müslim İman 86; İbn Mace, *Zühd* 37; Ebû Davud, *Salât*, 37.

⁶⁸ Nureddin es-Sâbûnî, *el-Bidâye fi Usûli'd-Din* (Şam: 1979), 83.

Mâtürîdî ayrıca Allah'ın dilerse bir aracı olmaksızın da kullarının günahlarını affedebileceğini ancak bunu dinde önderlik etmiş, katında itibarı olan bazı kimselerin şefaatiyle bağışlayacağını söylemektedir. Mâtürîdî; Kur'ân'da Yüce Allah, kendisinin izni ile O'nun seçkin kullarının, meleklerinin, Allah'ın diledikleri için izin şefaati edebileceklerini bildirmektedir.⁶⁹

Mâtürîdî, kimlere şefaati edileceği hususuna temas ederken; Kur'ân'da şefaati edilmeyecek kimselerin, Allah'a şirk koşanlar olduğunu bunun dışında kalan kimselere ise şefaati edilmesine izin verileceği ve bunların bazı günahkâr mü'minler olduğunu ifade etmektedir.⁷⁰

10-Dinimizde erkekler kadınlardan üstün müdür?

İnsanlar evrendeki düzenin bir hikmeti ve devamı olarak kadın ve erkek şeklinde yaratılmışlardır.⁷¹ Kur'ân'ın mesajına bakıldığında erkek ve kadın arasında sağlanan mutlak bir eşitlikten ziyade cinsiyet tabiatına ve toplumsal rollere dayanan bir adalet söz konusudur. Bu adalet kadın ve erkeğin birbirlerini tamamlayacakları farklı üstünlüklere sahip olmakla anlaşılabilir. Erkeklerde cesaret bir üstün meziyet iken kadında üstün olan meziyet merhamet olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam'da kadın ve erkek arasında birinin diğerine üstünlüğü varsa bu, ancak yapmış olduğu amelleri ve tercih etmiş olduğu iyilikleri ve takvası ile olabilir. Mâtürîdî'ye göre "yaratılış bakımından kadın ve erkeğin diğerine üstünlüğü yoktur."⁷² Bu bağlamda burada önemli olan şey onların er ve dişi olarak yaratılmalarından ziyade ikisinin de aynı topraktan var edildiğini ve her ikisinin de takva üzere olma-ya davet edilmesidir.

Dinimizde kadın evde, eş ve anne, toplumda ise bireysel ve kolektif sorumluluk sahibi bir birey olarak görülmüştür.⁷³ Eşit

⁶⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 580-582.

⁷⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'-Kur'ân*, 2/154-155.

⁷¹ Nureddin es-Sâbûnî, *el-Bidâye fi Usûli'd-Din* (Şam: 1979), 83.

⁷² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'-Kur'ân*, 6/140.

⁷³ Şaban Ali Düzgün, "Kur'ân'ın Değer Sistemi ve Kadın Algımız", Orta Çağ'da

ortakların kurduğu bir evlilikte eş veya anne konumundaki kadının dinimizde yüceltildiğini belirten Mâtürîdî, “kendisiyle mutlu olsun diye eşini yaratan O’dur. Kadın hafif bir yük yüklenir”⁷⁴ ifadesinde kadının önce eş sonra ise anne olarak övüldüğünü söylemektedir.⁷⁵ Peygamberler inanç ayırımı yapmaksızın erkeklerle beraber eş ve anne olan kadına da aynı derece gereken değeri vermişlerdir.⁷⁶

Kur’ân’da geçen “Erkeklerin kadınlar üzerinde belli hakları olduğu gibi kadınların da erkekler üzerinde belli hakları vardır.”⁷⁷ ayetini yorumlayan Mâtürîdî’ye göre, eşlerin birbirlerine karşı olan hakları ve sorumlulukları şöyle sıralanabilir:

1. Erkeğin kadının mehrini ödemesi ve ailenin geçiminin sağlanması.
2. Erkeğin kadına ihsanda bulunması ve boşanma durumunda ise kadına iyilik etmesi
3. Kadına ev ve dini eğitim ortamı hazırlaması. Mâtürîdî’ye göre bu şekilde kadına dini ve dünyevî hayatını sürdürebileceği imkanlar sunmak erkeğin görevidir.⁷⁸

Kadınla erkeğin sosyal hayat ve aile içindeki iletişimleri hususunda imam Mâtürîdî, “*eşinizle iyi geçinin*”⁷⁹ âyetini eşlerin birbirine gösterecekleri merhamet, nezâket ve letafet olarak yorumlamaktadır. Mâtürîdî empati ile merhametin daha iyi anlaşılabilirliği kanaatindedir. “Benzeri sana yapılırsa karşı çıkmaz, kabul edersin” şeklinde iyiliğin empati ile anlaşılabilirliğini söylemiştir. İnsanın psiko-sosyal davranışları, karşılıklı merhamet ve sevgi ile yürür. Mâtürîdî eşlerin birbirlerine iyiliklerde bulunmaları, nafaka temininde birbirlerine yardımcı olmaları gerektiği üzerinde durur.⁸⁰

Kadın, ed. Altan Çetin, (Ankara: Lotus Yayınları), 46-59.

⁷⁴ A’raf, 7/189.

⁷⁵ Hicr, 15/55; Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 6/136-7.

⁷⁶ Mâtürîdî, *Tevhid*, 278.

⁷⁷ Bakara, 2/228.

⁷⁸ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 2/68-9.

⁷⁹ Nisa, 4/19.

⁸⁰ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 3/103.

Ekonomik hayatta kadın ve erkeğin rolüne değinen Mâtürîdî, kadınlara nazaran erkeklerin çalışma hayatına daha uygun sanata ve ticarete daha yatkın olduğunu belirtir. İmam Mâtürîdî, “*Erkekler kadınların yöneticisi ve koruyucusudur*”⁸¹ ayetini bu hususa delil olarak getirir.⁸²

11-Dünya sonlandığında ne olacak?

Dünyanın yok olması kıyametin kopması ile gerçekleşecektir. Kıyamet koştuktan sonra insan için ahiret hayatı başlayacaktır. Mâtürîdî, Kur’ân’dan çıkardığı istidlaller ile adalet, diğer dinler, fıtrat, gözlem ve tefekkür, kudret ve hikmet açısından ahiret hayatını ispat etmeye çalışır. Mâtürîdî’ye göre insan için dünya ve ahiret hayatı vardır. Kıyametin kopması ile insanlık için ahiret hayatı başlayacaktır.⁸³

Mâtürîdî, ayetler ışığında kıyametin ne zaman kopacağını “Allah’tan başka kimsenin bilemeyeceğini” bu konuda herkesin (Batiniler ve Rafıziler dışarda tutulursa) herkesin ittifak halinde olduğunu ifade etmektedir. Mâtürîdî’ye göre bunun bilinmesinin herhangi bir hikmeti yoktur. Kur’an, kıyametin oluş zamanına değil; her defasında insanların amel noktasında kıyamete hazırlıklı olmaları gerektiği hususuna dikkatleri çekmiştir.⁸⁴

İnsanlar öldüklerinde önce kabir hayatını yaşarlar. Kıyamet koştuktan sonra yeniden dirilip haşr olunurlar. Haşr, Yüce Allah’ın, varlıkları kıyamet koştuktan sonra yeniden hesaba çekmek için mahşerde toplaması anlamına gelmektedir. İnsanlar haşr olduktan sonra kendilerine amel defterleri verilir. Amel defteri; Kur’ân’da “kiramen kâtibin⁸⁵ (değerli yazıcılar), “koruyucu”⁸⁶, “siccil”⁸⁷ ve “gözetleyici”⁸⁸ denilen meleklerin, insanların bu

⁸¹ Nisa, 4/34.

⁸² Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, 3/199.

⁸³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 323.

⁸⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 352-356.

⁸⁵ İnfitar 82/11.

⁸⁶ İnfitar 82/10.

⁸⁷ Enbiya 21/104.

⁸⁸ Kaf 50/18.

dünya hayatını yaşarken daha dikkatli davranmalarının sağlamak amacıyla, melek diliyle “insanların düşünce ve duyguları hariç” söz ve davranışlarının kaydedildiği şeydir.⁸⁹ Amel defterleri verildikten sonra insanlar yaptıkları iyiliklere karşı cennet ile mükâfatlarınılar. Kötülüklerin karşılığı ise cehennem olur.⁹⁰

12-Allah iyiye dünyada yaşanan birçok kötülük neden var?

Doğada bulunan varlıklar yaratılış hikmetlerinin ötesinde sadece kendileri için yaratılmış değerlerdir. Nesnelere ve gerçekleşen olaylar hayır ve şer olarak insan için bazen birer imtihan vesilesine dönüşebilmişlerdir.⁹¹

Allah insanları bu âlemde sınav yapmak için yaratmıştır. İnsanların yaptıkları fiiller doğrultusunda karşılığını vermek için ise ikinci bir âlemi yaratmıştır. Mâtürîdî'ye göre, İkinci âlem (ahiret âlemi) olmazsa, bu durumda dünyada meydana gelen her şey hikmetten ve amaçtan yoksun kalacaktır. Allah, abesle iştiğal etmez. Allah'ın yaptığı ve yarattığı hiçbir şeyde hikmetsizlik olmaz.⁹²

Bu âlemdeki her şey imtihan için yaratılan insanın emrine verilmiştir. İyilik ve kötülük, hayır ve şer, sevap ve günah olarak olaylar ve nesnelere karşısında imtihan olunan insan kendini eğiterek kötülüklerden uzak mutlu bir şekilde yaşayabilir. Mâtürîdî, olaylar karşısında dışa yönelik olan bir bakışla beraber varlığın veya olayın içindeki amaca yönelik bir bakış açısı geliştirmiştir. Örneğin ilk bakışta göz görmeye, dil konuşmaya, kulak duymaya yarar. Ancak bu vasıtalarla yapılacak doğru bir

⁸⁹ Ahmet Saim Kılavuz, “Amel Defteri”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/20.

⁹⁰ Al-i İmran 3/12; En'am 6/38; Enfal 8/36; Furkan 15/34; Süleyman Toprak, “Haşır”, *Türkiye Diyânet*

Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/417.

⁹¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 108-109; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/39,226,264; Sami Şekeroğlu,

“Mâtürîdî de Kötülük Problemi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2009) 14/21.

⁹² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/54.

istidlal ile âlem anlamlandırılmalıdır. Olaylara ilk bakışta kötü olarak görünen şey, kötü olarak adlandırmamalıdır.⁹³ Mâtürîdî, olaylara bütüncül bir bakış açısıyla bakar. Ona göre olaylar genel bir düzen içerisinde sebep sonuç ilişkisi üzerinde değerlendirilmelidir. Mâtürîdî'ye göre Allah insanların iyi veya kötü fiillerini kulun iradesine göre yaratır.⁹⁴ Kur'ân'da "...hidayete karşılık dalaleti satın almışlar" ayeti dalaleti doğru yola tercih ettiklerini gösterir.⁹⁵ Bu durum insanın iyilik ve kötülüğünün yine insanın kendisinden geçtiğini göstermektedir.

İnsan en güzel bir şekilde yaratılmıştır ve iyiyi bulma kabiliyetinde olup bu konuda Allah ona yol göstermiştir.⁹⁶ Böyle olmakla beraber kötülükler bazen insanların bizzat kendilerinden kaynaklı olarak bencillik, yalan söylemek, zulüm, kıskançlık, öldürmek gibi ahlaki kötülükler şeklinde ortaya çıkabilmektedir.⁹⁷ Bu şekilde kötülüğe yönelen insan, birtakım kötülükler neden olabilmektedir. Mâtürîdî'ye göre, kötülük etmeyene eziyet etmek ve iyiliği istememek ahlaki birer kötülüktür.⁹⁸

İnsanlarda bulunan özgür irade kötülüğe karşı iyiliğin yapılabilmesindeki en önemli şartlardan biridir. Özgür iradenin ortaya çıkabilmesi için irade sahibinin "iyi ile kötü arasında bir seçim" yapabilmesi gerekmektedir. Bunun için iyilikle beraber kötülüğün de var olduğu bir dünya şarttır. Yüce Allah iradesi olmayan bir varlık yerine, irade sahibi bir varlık olan insanı yaratmıştır.⁹⁹ Mâtürîdî, kulluk bilincinin oluşmasında özgür iradenin önemli olduğunu, hür seçimle olmayan imanun önemli olamayacağını belirtir. Eğer insanlara zorla iman ettirilseydi, kalp bunu isteye-

⁹³ Şekeroğlu, *Mâtürîdî'de Kötülük Problemi*, 144.

⁹⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/41.

⁹⁵ Bakara 2/16; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/42.

⁹⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 221.

⁹⁷ Cafer Sadık Yaran, *Kötülük ve Teodise: Batı ve İslam Felsefesinde "Kötülük Problemi" ve Teistik Çözümler* (Ankara: Vadi Yayınları, 1997), 20.

⁹⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 201; Ayrıca bk. Emine Ögük, *Matürîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer- Hikmet İlişkisi* (Ankara: TDV. Yayınları, 2010), 149.

⁹⁹ Ögük, *Matürîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, 229-230

rek tasdik etmeyecekti. Bu durumda özgür irade ile gerçekleşmeyen imanın bir önemi olmayacaktır.

Dünyada kötülük olarak görülen felaketler, eziyetler ve sıkıntılar ahiretteki ebedi mutluluğu kazanmak için yapılan imtihan nedeni ile gerçekleşmektedir. Bu açıdan Mâtürîdî'ye göre âlemin var oluş hikmeti imtihandır.¹⁰⁰ Allah insanların içindeki iyilikleri ve kötülükleri açığa çıkarmak için çeşitli yollarla onu imtihana tabi tutar.¹⁰¹ İmtihan bu minvalde evrenin varoluş hikmetinin bir nedenidir.¹⁰²

13-Şeytan nedir? Yaptığımız kötülükleri bize Şeytan mı işlettiriyor? Şeytan gibi bir varlığı yaratan ve onun yaşamasına izin veren Allah, nasıl mutlak iyi olabilir?

Günümüz gençliği tarafından sorulan bu sorular ilim geleneğimizde en tartışmalı konulardandır. Kötülük problemi Şeytanla ilişkili olarak ele alınan bir konudur. Şeytan, Kuran'da insanla ilişkileri üzerinden ele alınan gayb aleminin canlı varlıklarından bir tanesidir. Kelam alimlerine göre Şeytan sadece kötülüğün temsilcisi olan öznel bir varlık değil; kendine mahsus cismi ve sıfatları olan müstakil bir varlıktır.¹⁰³

Kuran'da birçok yerde geçen şeytan kelimesi, kavram olarak "düşman ve muhalif" anlamında İbranice bir kelimedir. Şeytan'ın çoğul kalıbı olan şeyâtîn "baş eğmeyen, aşırı kibirli, dik başlı, küstah anlamlarına gelmektedir."¹⁰⁴ Şeytan, terim olarak "cinlerden olup şer ve kötülükte benzerlerinden ayırt edilmiş, insanları saptırmaya yönelik eylemlerde bulunan kötü, azgın ruhani bir

¹⁰⁰Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 5/369; Ögük, *Matürîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, 243.

¹⁰¹Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 176.

¹⁰²Ögük, *Matürîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, 243; İsmail Şimşek, *Düşünce Tarihinde Tanrı'nın Özgürlüğü Sorunu* (Ankara: Elis Yayınları, 2017), 108-110.

¹⁰³*Kafama Takılanlar 2* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), 37-38.

¹⁰⁴Ebu'l-Kasım El-Huseyn b. Muhammed Râgıb el-İsfehânî, "ştn" md., *el-Müfredât fi Ğaribil'l-Kur'an*, Nşr. Safvan Adnan Davudi (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986).

varlıktır.”¹⁰⁵ Şeytan tür olarak cinlerdendir.¹⁰⁶ Şeytan cinlerden olduğundan yaratılış gayesi gereğince insanlar gibi sınava tabi tutulmuş kendisine verilen secde emrini reddedip, isyan eden bir varlık olmuştur.¹⁰⁷

Kur’an’a göre Şeytan şerli bir varlıktır.¹⁰⁸ Bu durum “mutlak iyi olan bir yaratıcının böyle bir varlığı neden yarattığı ve şeytanın bu girişimlerine bir müdahalede bulunup bulunmadığı” sorusunu akıllara getirmektedir. Bununla ilgili olarak kötülük kaynağı olan Şeytan’ın insan üzerindeki etkisinin sınırları ve boyutları tartışılmıştır.

Kur’an’a göre Şeytan’ın insan üzerinde herhangi bir somut etkisi veya otoritesi yoktur. Şeytan insanlara sadece kötü olan fiilleri telkin etmektedir.¹⁰⁹ Şeytan’ın insan üzerindeki etkisi ile ilgili olarak ünlü Mâtürîdî alimi Nesefî (ö. 508/1115) şöyle demektedir. “Ehl-i Sünnet ve’l Cemaat alimleri şeytanın açıkça ve gizlice insana etkide bulunabileceğini, fakat şeytanın bu etkisinin insan üzerinde baskı, zorlama ve insana tasallut etme şeklinde olmayacağını beyan etmişlerdir.”¹¹⁰

Şeytan’ın telkinlerine karşı insanlar yaptıkları tercihler ile imtihan olunmaktadırlar. İnsanlar üzerinde etkisi sınırlı olan Şeytan telkin ettiği kötülüklerle insan imtihanının bir unsuru niteliğindedir. Şeytan kötülükleri iyi; iyileri kötü göstererek insanları yanıltmak ve kötülüğe sevk etmek ister. Böylelikle iyi ve kötü olan insanların cevherleri ortaya çıkmaktadır. İyilik abidesi olan Hz. Ebu Bekir kötülüğü ile bilinen Ebu cehil ve Ebu Leheb’ten ayrılmaktır. İnsanlık tarihinde yüksek makamlara gelen peygamberler, evliyalar, salih insanlar özgür iradeleriyle Şeytanla mücadele

¹⁰⁵ Ömer Süleyman Abdullah el-Aşkâr, *el-Âlemü'l-Cinni ve's-Şeyâtîn* (Ürdün: Dâru'n-Nefâis), 21; Mahmut Yazıcı, *Cin Sahâbiler ve Rivayetleri* (Ankara: İlâhiyât, 2021), 34.

¹⁰⁶ Kehf 18/50.

¹⁰⁷ Hicr 15/29-40; Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb* (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1308-), 14/25.

¹⁰⁸ Nur 24/21; Nisa 4/38.

¹⁰⁹ Nahl 16/99.

¹¹⁰ Ebu'l-Muin en-Nesefî, *Bahrü'l Kelam*, thk. Muhammed Seyyid Bersege (Amman: Mektebetü Dâru'l-Feth, 2012), 53

ederek yüksek makamlara ulaşmışlardır. Çünkü Şeytan'ın harici bir güç şeklinde insanın kendi iradesi olmaksızın insana zorla kötülük yaptırması Allah'ın adalet sıfatı ile bağdaşmayacağından böyle bir şey mümkün değildir. Burada unutulmaması gereken husus “şerrin yaratılması şer değil; tercih edilmesi şerdir.”¹¹¹

Kur'an Allah'ın kullarını onun yolundan ve rızasından ayırmayı vazife edinen Şeytan'ın, Allah'a iman eden, ona dayanıp güvenen müminlere zarar veremeyeceğini bildirmiştir.¹¹²

SONUÇ

İtikadî alanda Denizli'de Lise öğrencilerinden gelen sorular burada staj gören öğrencilerimizle yaptığımız müzakereler ve yapmış olduğumuz araştırma neticesinde; gençlerde özellikle Allah'ın varlığı, delilleri, kötülük meselesi çerçevesinde Tanrı'nın yeryüzündeki kötülöklere neden müdahale etmeyip sınırlı ve sessiz kaldığı (deizm), sorusu ön plana çıkmaktadır. Bununla beraber kulun özgürlük problemi, kader, şeytan ve melek gibi konulardan da birçok soru merak edilmiştir. Zamanın değişmesiyle bu soruların değişmemesi ve farklı kişiler tarafından aynı soruların sorulması insanın fıtratından gelen dini duyguların derinliklerini ve önemini bir kes daha bize göstermiştir.

Din duygusu fitridir. Bununla beraber iyi niyetlerle dahi olsa dini konular hakkında sosyal medyada uzmanları olamayan kişiler tarafından yapıp polemiğe dönüşen konuşmalar dinde inanç kırılmalarına neden olabilmektedir. Böylece Allah'ın rahmetinin genişliğinden, dinin dinamikliğinden doğan usûl ve düşünce farklılıkları hoşgörünün sınırlarını aşınca dinin önüne geçen skolâstik bir eyleme dönüşebilmektedir.

Gençler arasında kısıtlayıcı ve baskıcı din anlayışına karşın bireyi özgürleştiren ve ona tercih hakkı sunan anlayışın daha

¹¹¹ Cağfer Karadaş, *Kafama takılanlar-2* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), 35.

¹¹² Mücadele 58/10; Karadaş, *Kafama takılanlar-2*, 35; Bk. Faruk Gün, *Satanizm ve Dualizm Bağlamında Şeytan (İblis)*, 2. Uluslararası 30. Ağustos Bilimsel Araştırmalar Sempozyumu (Ankara: 28-30 Ağustos 2020).

çok tasvip edildiği anlaşılmaktadır. Bu husus özellikle kader bağlamında kulun özgür iradesi ile ilgili sorulan sorularda anlaşılmaktadır. Kalam ve akait başta olmak üzere din derslerinin güncel inanç meseleleri göz önünde bulundurulduğunda gençlerin seviyesine uygun bir dil ve somut etkinliklerle problemlerin daha iyi giderileceği anlaşılmıştır.

Staj öğrencilerimizden gelen soruları bir bütün olarak değerlendirdiğimizde onların tecrübeleri neticesinde gençlerin dini, algılarında ki gelişmeleri istekleri ve düşünceleri hakkında ayrıca şunları söylemek mümkündür. İnanç meselelerinde problemlerin uzmanlarca ele alınması, konuyu ele alan kişilerin ideolojiden uzak dinin fitratına uygun şekilde uzlaşmacı bir dil kullanması gençlerin ihtiyaç duydukları bir yöntemdir.

Din ve bilimin farklı usul kullanmaları öğrencilerde “din ve bilim çatışması” algısını oluşturmuştur. Bu yanlış algı öğrencilerde itikadî sorunların oluşmasına neden olmuştur.

Hiçbir sınır ve kural tanımayan haz merkezli yaşam tarzı, itikadî ve ahlakî problemlerin artmasına; popüler kültürün, inanç ve ahlak üzerinde baskı kurmasına neden olmuştur.

Gençlerin iç âleminde iyi olan şeylerin hikmetleri kötü olan şeylerin ise nedenleri cevap bulması gereken sorulara dönüşebilmektedir. Bu bağlamda toplumda rol model olan din adamlarının tutum ve davranışları gençlerde adeta din ile özdeşleştirilmiştir. Bu durum din eğitimi olumlu veya olumsuz etkileyebilmektedir.

Gençlerimizin soruları üzerine yaptığımız bu araştırmamızda tarihten gelen inanç bağlarımızın ne kadar güçlü, kaynaklarımızın ne kadar sahih, inancımızın ise ne kadar doğru olduğu bir kez daha anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA

Aşkâr, Ömer Süleyman Abdullah, *el-Âlemü'l-Cinni ve's-Şeyâtin* Ürdün:

Dâru'n-Nefâis.

_____, *el-Âlemü'l-Melâ'iketü'l-Ebrâr*, Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 2005.

Âşûr, Muhammed et-Tahir. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus: 1984.

- Bakır, İbrahim. “İslâm Kelâmçılarına Göre Mucize Kavramı ve İmâm Mâtürîdî'nin Hz. İsa'nın Mucizelerini Değerlendirişi”. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11 / 1 (Haziran 2020): 215-239.
- Bebek, Adil. “Mâtürîdî'nin Kelam Sisteminde Ahiret İnancı”. *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 19 (2000), 5-41.
- Cürcânî, Ali ibn-i Muhammed Şerif. “mlk”, *Kitabü't-Tarifât* (Beyrût: Mektebetü'l-Lübnan, 1985.
- Cüveynî, İmâmu'l Haremeyn Abdülmelik. *Akâdetü'n Nizâmiyye*, nşr. Muhammed ez-Zebîdî, Dârü'n-Nefâis: Beyrut 2003.
- Düzgün, Şaban Ali. “Kur'ân'ın Değer Sistemi ve Kadın Algımız”, *Orta Çağ'da Kadın*, ed. Altan Çetin, (Ankara: Lotus Yayınları), 46-59.
- Gümüšoğlu, Hasan. “İmam Mâtürîdî'nin Ayetler Temelinde Kaza ve Kader Meselesini İzahı”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (2017), 728-739.
- Gün, Faruk. *Kelâm İlminde Gayb Alemi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Harpûtî, Abdüllatif. *Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm*. İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1327.
- İsfehânî, Ebu'l-Kasım El-Huseyn b. Muhammed Râgib. “ştn” md., *el-Müfredât fî Ğaribil'l-Kur'an*, Nşr. Safvan Adnan Davudi. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986.
- Karadaş, Çağfer. *Kafama Takılanlar 1*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022.
- _____, *Kafama Takılanlar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022.
- _____, *Ususu'l-Akâdeti'l-İslâmiyye*. Bursa: Emin Yayınları, 2015.
- _____, *İnsan ve Kaderi*, Bursa: Emin Yayınları, 2009.
- _____, *İnsan ve Kaderi*, Bursa: Emin Yayınları, 2009.
- Karaman, Hayrettin. *Kur'an Yolu*. İstanbul: Acar Basım ve Cilt san., 2006.
- Kapar, Mehmet Ali. “Ebû Leheb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kefevî, Ebu'l-Bekâ “İman”, *el-Külliyât Mu'cemu'l-mustalahât ve'l-furuki'l-lüğaviyye*. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1998.
- Kılavuz, Ahmet Saim. *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Kılavuz, Ahmet Saim. “Amel Defteri”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/20.

- Kılavuz, Ulvi Murat-Ahmet Saim. *Kelâm'a Giriş*. İstanbul. İsam Yayınları, 2010.
- Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhâr b. Tâhir. *el- Bed've't Târih*, nşr. Clement Huart. Bağdat: Mektebetü'l Müsenna, t.y.
- Maturidi, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed. *Kitabu't-Tevhid*. İstanbul: 1979.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, nşr. Ahmet Vanlıoğlu. İstanbul: Mizan Yayınevi 2005.
- Mavil, Kılıç Aslan. "Mâtürîdîler'e Göre Nübüvvetin Kapsam ve Gerekliliği." *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 5/9 (Bahar 2017):76-88.
- Naldan, Tolga. "İmam Maturidi'nin Kötülük Problemine Yaklaşımı." Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Kelâm Bilim Dalı, Sivas 2019.
- Nebati, Mahmut. *Mâtürîdîlik'te Kur'an ve Sünnet'in Belirleyiciliği Bilgi, Mucize ve Kabir Azabı Örnekleri*, İstanbul: Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi, 2019.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn. *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, thk. Muhammed Enver Hâmid İsa. Kâhire: y.y., 2011.
- _____, Ebu'l-Muin. *Bahrü'l Kelam*, thk. Muhammed Seyyid Bersege. Amman: Mektebetü Dâru'l-Feth, 2012.
- Özdemir, Metin, *İnanç Konusunda Bilinmesi Gereken 88 Soru* ed. Çağfer Karadaş, İstanbul: Beyan Yayınları, ts.
- Pezdevî, Ebû Yusr Muhammed. *Usûlu'd-Dîn*. thk. Hans Peder Lans. Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyyetu li't-Türâs, 2003.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-Gayb* (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1308.
- Sabuni, Nüreddin. *el-Bidâye fi usûli'd-din/Mâtüridiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2005), 19-21.
- Sâbûnî, Muhammed b. Muhmûd b. Ebî Bekir. *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*. Mısır: Daru'l-Maarif: 1969.
- Soğukoğlu, Fehmi. "Mâtürîdî'nin Te'vîlât'ı Çerçevesinde Kur'ân'da Varlık Türleri Arasındaki Üstünlük Meselesi." *Kilitbahir*, 20, (2022), 53-69.
- Şen, Mustafa. "Mâtürîdî'nin Tefsiri Bağlamında Şefa'at." *EKEV Akademi Dergisi*, 22/73. (2018), 485-512.
- Şimşek, İsmail. *Ataizmden Ateizme*, Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2020.
- _____, *Dinin Estetik Boyutu*. Samsun: Etüt Yayınları, 2014.

- _____, *Düşünce Tarihinde Tanrı'nın Özgürlüğü Sorunu* Ankara: Elis Yayınları, 2017.
- _____, *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi*. Ankara: Otto Yayınları, 2021.
- Şekeroğlu, Sami. "Mâtürîdî'de Kötülük Problemi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2009) 14/21.
- Şimşek, İsmail. *Ataizmden Ateizme*, Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2020.
- _____, *Dinin Estetik Boyutu*. Samsun: Etüt Yayınları, 2014.
- _____, *Düşünce Tarihinde Tanrı'nın Özgürlüğü Sorunu* Ankara: Elis Yayınları, 2017.
- _____, *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi*. Ankara: Otto Yayınları, 2021.
- Taftazani, Ebu'l Vefa. *Kelam İlminin Belli Başlı Meseleleri*, çev.
- Şerafeddin Gölcük. İstanbul: Kayıhan Yayınları 1980.
- Taftâzânî, Sa'düddîn. *Şerhu'l-Mekâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyre. Beyrut: 'Alemlü'l-kutub, t.y.
- _____, *Şerhu'l-Akâid*, thk. Ali Kemal. Beyrut: İhyâu Tûrâsî'l-Arabî, 2014.
- Tehanevî, Muhammed Ali b. Ali. *Keşşâfu Istilahâti'l-Fünûn*, (Beyrut: Dâru Sadır, t.y), 2/1337.
- Toprak, Süleyman. "Haşir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/417.
- Ünverdi, Veysi. "Mâtürîdî'de İnsanın Sorumluluğu Responsibility of Human in Mâtürîdî". *Usul İslam Araştırmaları* 20/20 (Aralık 2013)j 47-80.
- Yaran, Cafer Sadık. *Kötülük ve Teodise: Batı ve İslam Felsefesinde "Kötülük Problemi" ve Teistik Çözümler*. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- Yazıcı, Mahmut. *Cin Sahâbîler ve Rivayetleri*. Ankara: İlâhiyât, 2021.
- Yazır. Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. İstanbul: Zehraveyn, ts.
- Yeprem, M. Saim. *Mâtürîdî'nin Akîde Risâlesi ve Şerhi*, (İstanbul: MÜİFV Yay., 2000.

ÇAĞDAŞ DÜNYADA EVRENSEL AHLÂK İLKELERİNE AKIL-KALP İLİŞKİSİ AÇISINDAN BİR YAKLAŞIM

Hatice TEBER*

GİRİŞ

İnsanı iyilikle birlikte kötülüğe de kabiliyetli bir varlık olarak yaratan¹¹³ kerem ve lütfu sonsuz olan Allah ona bu iki zıt kabiliyeti temyiz edecek akıl kuvvetini bahşetmiştir. Kur'an-ı Kerim boyut ve imkanları sınırlandırılmayan itikâdî, ahlâkî, amelî, edebî ve toplumsal tüm prensipleri ihtiva eden ilâhî bir kitap¹¹⁴ olarak akıl sahibi insanı muhatap almaktadır.¹¹⁵ Akıllı ve düşünme yetisi ile tüm varlıklardan farklı bir konuma sahip olan insan, yaratıcısına karşı ahlaki sorumluluklar yüklenmiştir.¹¹⁶ İnsanın en temel ahlaki görevi kendisini ve yaşaması için hizmetine sunulan tüm varlıkları yaratan Allah'ı tanımak, Ona inanmak ve Ona karşı görevlerini yerine getirmektir. Kutsal Kitabımız Kur'an-ı Kerim'de geçen akıl ve kalp kavramları üzerinde çok düşünülmüş ve çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Ancak onlar üzerine söylenecek sözler bitmemiştir ve bitmeyecektir. Çünkü akıl ve düşünen kalp,

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, haticeteber@akdeniz.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4517-0698>

¹¹³Şems 91/8.

¹¹⁴Kılıç, Sadık, *Mitoloji Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerîm*, İzmir 1993, s.184

¹¹⁵Bakara 2/ 164, 230; En'âm 6/ 98, 126; Âraf 7/ 32; Tevbe 9/ 11; Yunus10/ 24; Nahl 16/ 11, 67.

¹¹⁶Kâdî el- Beydâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, Dersaadet, 1314, II/282.

insanın varlığını şüphesiz kabul ettiği ama görüp, dokunamadığı kavramlardır, insan onların varlığını ancak tezahürleriyle anlayabilmektedir. İnsan içgüdüleriyle hareket eden hayvanlardan farklıdır. Ona sorumluluk kazandıran akli kavrayışı içgüdüden farklıdır. O tercih etme yeteneği, muhakeme ve mukayese cihazıdır. Kendisine verilen bilgileri değerlendirerek doğruyu, eğriden ayırma özelliğine sahiptir. İmâm-ı A'zam Ebû Hanife ve onun düşüncelerini sistematik bir inanç formuna sokan İmam Mâtürîdî iman ile akıl arasındaki ilişkiye referansla, kulluk bilinci taşımayı temel yaklaşım biçiminin öncülü saymıştır. İmanı aklın muhatabı kabul eden İmam Mâtürîdî, mukallidin imanını geçerli saymakla birlikte onu akıl yürütmeyi terk ettiğinden dolayı günahkâr kabul etmiştir¹¹⁷. Hatta Mâtürîdî'ye göre duaya uzak kalan bir mümin, fıtratının gereği olarak yaratıcı ile olan doğru irtibatı sağlayamamış demektir. Çünkü sorumluluk bilincini kaybeden insan, kötülöklere karşı duyarsızlaşabilmekte, hatta küfür ve zulmün neden olduğu akıl tutulmasına maruz kalabilmektedir¹¹⁸. Düşünebilen bir akıl ve selim bir kalbin arasındaki korelasyonu bilgi merkezli anlama ve algılama şeklinde ele alabiliriz.

I- Bilgi Edinmeye Yarayan Güç: Akıl

İnsan hiçbir varlığın almayı kabul etmediği emanetlerin sorumluluğunu üzerine almıştır. “ Biz emaneti göklere, yerküreye ve dağlara teklif ettik, ama onlar bunu yüklenmek istemediler, ondan korktular ve onu insan yükledi. Kuşkusuz insan çok zalim, çok bilgisizdir.”¹¹⁹ İnsanın yüklendiği bu emanetler akıl ve düşünme kabiliyetleridir. Allah insana Kur'an-ı Kerim'de “Akletmiyor mu-

¹¹⁷Teber, Ömer Faruk, “İslâmîn Bir Din Olarak Benimsenmesi ve Yayılmasında Maturîdî'den Hoca Ahmet Yesevî'ye: Vasat Bir Ümmet Projesi”, IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefilik-Mâtürîdîlik-, 05-07 Mayıs 2017, 2017, cilt: I, s. 252.

¹¹⁸Yılmaz, Sabri - Ali Kürşat Turgut, “İslam Kelamı ve Felsefesi Açısından Dua: Mâtürîdî ve Âmiri Örneği, *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy*, 2021, cilt: XI, sayı: 3, s. 1225.

¹¹⁹Ahzâb 33/72.

sunuz?”, “Düşünmüyor musunuz?”, “ Akletmeyecek misiniz?” sorularını yönelterek, onun sahip olduğu akıl ile sorumluluğu yüklediğini beyan etmektedir.

İnsana verilen sınırlı, cüz-i akıl bir nevi pusula gibi bize hayatta ölçü ve rehberlik eder.¹²⁰ Akıl hayrı ve şerri temyiz etme özelliğinde yaratılmıştır, o idrak eden ve insanı hayvandan ayıran, yüksek meziyetler kazandıran bir güçtür,¹²¹ zihinde toplanmış bir nurdur, insanı hareket ve sözlerinde düzgün yapandır.¹²² Bir şeyin faydalı olduğunu insana bildirip onu yapmasını sağlayan ya da kötü olduğunu bildirip yapmasına engel olan kuvvedir.¹²³Bununla birlikte, iyiliğin yanında bazen de kötü şeylere tevessül edebilir.¹²⁴ Akıllı insan idrak eden, anlayan ve hikmet sahibidir.¹²⁵ Ona sorumluluk kazandıran akli kavrayışıyla muhakeme ve mukayese ederek tercihlerde bulunabilir. Akıl düşünen, muhakeme eden ve karar veren, doğruyu ve yanlış değerlendiren rasyonel tavır sergileyen bir kaynaktır. Başka bir ifadeyle insanın varlığına, canlılığına ve hayatı içerisinde süregelen tüm aktivitelere anlam kazandıran, sayesinde elde edilen bilgi vasıtasıyla doğru ile yanlış, hak ile bâtılı birbirinden tefrik etmesini sağlayıp onun yüksek bilgiye ulaşabilmesi ve faydalanabileceği ilmin kabulü için bir kuvvettir.¹²⁶ İnsanın nazari bilgileri kavramak için yaratılıştan sahip olduğu kabiliyettir.¹²⁷Kendisine sunulan tüm nimetlerin farkına akıl nimeti vasıtasıyla varabilir. O akıyla güzeli çirkinden, doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden ayırabilir. Nitekim aklın, dinen mükellef olmaya esas teşkil etmesi sebebiyle henüz akletme olgunluğuna erişememiş

¹²⁰Demirci Mehmet, *Mesnevî’de Akıl-Aşk Karşılaştırması*, Selçuk Üniversitesi 4. Milli Mevlânâ Kongresi (tebliğler), Konya 1989, s.153

¹²¹et-Tabatabâi, Muhammed Hüseyin, *el-Mizân fî Tefsiri’l- Kur’ân*, Tahran 1392, c. I, s.412

¹²²Fîrûzâbâdî, *Kâmusu’l-Muhît*, Mısır1306, c.IV, s.18-19

¹²³er-Râzî, Fahrüddîn, *Mefâtilu’l-Gayb*, Beyrut 1410, c.II, s.222.

¹²⁴Ebu Tâlib el-Mekkî, *Kütü’l-Kulûb*, trc. Prof. Dr. Yakup Çiçek, Umran Yayınları, İstanbul 1999, c.II. s.14-15.

¹²⁵Lewis Ma’luf, el-Muncid, *(fi’l-Luğâtî ve’l-Edebî ve’l-Umûm)* Beyrut 1966, s.520.

¹²⁶el-İsfahanî, *el-Mufredâtu fî Garibi’l-Kur’ân*, Mısır 1961 (1381), s.341.

¹²⁷el-Gazâlî, *İhyâ-u Ulûmi’d-Dîn*, Mısır 1306, c.I, s.85-87

çocuklar ve akli dengesi olmayan hasta ve yaşlılar dinin muhatabı ve sorumlusu değildirler. Dinin getirdiği mükellefiyet ancak akıl sahiplerinin altından kalkabileceği bir keyfiyettir.

Kur'an-ı Kerim'de emir ve yasakları anlama ve kavrama, dünya ve ahiret menfaatlerini ayırabilme yeteneği olarak kabul edilen aklın ne olduğu, nasıl işlediği, ayrımlarının ne olduğu belirtilmez.¹²⁸ Akıl kelimesi Kur'an'da sadece biri geçmiş zaman kipinde¹²⁹, toplam kırk dokuz yerde geniş zaman kipinde fiil olarak kullanılmıştır. Bu durum, muhatap alınan insanın dikkatini çekmek ve Kur'ânî lügatın sırlarını araştırmaya sevk etmesi bakımından dikkat çekicidir.¹³⁰

İslam alimlerinin ancak fiilleriyle bilinebilmesi sebebiyle hakkında pek çok görüş ortaya koydukları aklın mahiyeti ne olursa olsun, şüphe yok ki insan "bilgi edinmeye yarayan bir güç" ve "bu güç ile elde edilen bilgi" şeklinde tarif edilen¹³¹ akıl vasıtasıyla ilim ve fenleri keşfeder ve onlara ulaşır. Akıl ilimdir ve cehaletin zıttıdır.¹³² Kur'ân-ı Kerîm "ancak bilenlerin akledebileceğini" bildirir.¹³³

II- Manevi Dünyamızın Merkezi: Kalp

Kur'an-ı Kerim'de insanın bilme ve inanma kabiliyetinin en temel unsurunun kalp olduğu pek çok ayette ve farklı şekillerde belirtilmiştir. Çünkü bilgi edinmeye yarayan bir güç olmasına rağmen akıl bütün hakikatleri kavrayabilecek yegane kuvvet değildir.¹³⁴ Akıl Allah'ın kalbe koyduğu bir nurdur.¹³⁵ Bu sebeple kalp, insanın bilmesini, duymasını, zaman ve mekanın ötesiy-

¹²⁸ Aydın, Hüseyin, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, s.64

¹²⁹ Bakara 2/75.

¹³⁰ el-Cûzû, Muhammed Ali, *Mefhumu'l-Akl ve'l-Kalb fi'l-Kur'ân ve's-Sünne*, Beyrut 1983, s.55-56.

¹³¹ el-İsfahânî, *el-Mufredât*, s.341-342.

¹³² el-Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed el-Ensârî, *el-Câmî li Ahkâmî'l-Kurân*, Kahire 1387, c.I, s.371.

¹³³ Ankebut 29/43.

¹³⁴ Aydın, Ali Arslan, *İslam İnançları ve Felsefesi*, İstanbul 1969, s.99

¹³⁵ el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmu'l-Kur'ân*, thk. Taha Hüseyin Kuvvetli, Beyrut 1391, s.204.

le bağlantı kurmasını sağlar. Yüksek değerler kalp ile duyulur. Eğer organlar kalp ile yönetilirse davranışlar da ahlaki olur.¹³⁶

İnsanın anlaması ve iman etmesi kaynağını manevi bir yetenek olan kalpten almaktadır.¹³⁷ Kalp Allah'ın müjdeleyici ve uyarıcı ayetleri karşısında iman eder ya da küfür içine düşer. Kalp bu yönüyle zihni faaliyetlerin merkezi olduğu gibi tezkib ve tasdikinde de merkezidir.

Aklın bir anlamı da kalptir.¹³⁸ Kur'an-ı Kerim'de akılla aynı anlamda kullanılan kalp¹³⁹, insanın gerçek benliği, hakikati yakalayan eriş ve sezış kudreti olarak tanımlanır. Akletme, düşünme, anlama eylemi kalbe isnad edilmiştir.¹⁴⁰ “ *Muhakkak bunda kalbi olan için bir öğüt vardır.*”¹⁴¹ ayetinde kalp ile kastedilenin akıl olduğu açıkça görülebilir.¹⁴² Kur'an, bu kudreti yitirenlerin hakikati anlayamayacaklarını, gerçeği görmeyi engelleyen körlüğün, gözlerin körlüğü değil, kalblerin körlüğü olduğunu dile getirmiştir.¹⁴³

Kalp denince aklımıza ilk olarak onun insan vücudunda hayati bir organ olduğu gelse de, o insanın hakikatini oluşturan Rabbânî latifenin de ismidir.¹⁴⁴ Kalbin insan için önemli olan maddi yapısı yanında, onun manevi olarak tüm şuur, vicdan, his ve idraklerimizin, en önemlisi de imanın ilk rüknü olan tasdik işinin gerçekleştiği mahal olması dikkat çekicidir. Bu kalp, insanın maddi-manevi varlığını sevk ve idare eden aslî benliğidir. İnsanı, ilahi ayetleri ve diğer hakikatleri anlamaya muktedir kılan yetenektir. Kalp bu yönüyle bütün inanç ve mistik düşünce akımla-

¹³⁶ Aydın, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, s. 49.

¹³⁷ İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Prof. Dr. Süleyman Ateş, Ankara 1975, s.130.

¹³⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut 1968/ 1388, c.XI, s.458; Fîrûzâbâdî, *Kâmusu'l-Muhît*, c.IV, s.18-19

¹³⁹ el-Cevherî , İsmail b. Hammad, *es-Sihâh*, Mısır,1377, c.I, s.204; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. I, s.687

¹⁴⁰ Hac 22/ 46, A'râf 7/179, En'âm 6/25, İsrâ 17/ 46, vb.

¹⁴¹ Kâf 50/37.

¹⁴² el-Ferrâ, *Meâni'l- Kur'ân*, Mısır 1973. c.III, s.80.

¹⁴³ Hac 22/46.

¹⁴⁴ Yıldırım Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s.239.

rında insan duyarlılığının merkezi sayılmıştır.¹⁴⁵ O bütün azaları sevk ve idare eden ve bütün azaların da kendine itaat ettiği bir varlıktır.¹⁴⁶ Kalp duyular ve akıl vasıtasıyla elde edilen bilgilerin toplandığı, insanın manevi dünyasının merkezidir.¹⁴⁷ Aynı zamanda ilahi tecellilere mahal olan¹⁴⁸, Allah'ın kendisine muhatap aldığı¹⁴⁹ ve son elçisinin ifadesiyle “Allah şekillerinize değil kalp ve niyetlerinize bakar”¹⁵⁰ Allah'ın baktığı yer konumundadır. Kalp derin zeka ve irfanı içerir, marifet/gnosisin kutsal mabedidir.¹⁵¹

Kalp metafizik alemin hakikatlerine karşı hassastır. Aklın imanî konularda dahi sürekli sorgulaması karşısında kalbin en üstün vasfı uysallığı ve derinden bağlılığıdır. İman da bir uysallık ve teslimiyettir. Allah'ı bilen Ona yakınlık duyan, gerçekleri sezen ve keşfeden kalptir.¹⁵² Kalp içsel bir tecrübe olan sezgiyle bilgi elde etmektedir.¹⁵³ Çünkü bu bilgi dış nesnelere değil, hakikatin vasıtasız idrakidir. Sezgi temelde kalpte bulunur.¹⁵⁴ “Görme, idrak etme, bir şeyin iç yüzüne vâkıf olma, sezgi” gibi anlamlara gelen¹⁵⁵ kalp gözü ya da basiret kalbin maddi ve manevi âlemdeki gerçekleri görme yeteneğidir. Kalp bu yeteneği sayesinde hakikati keşfedip, gerçeği yanlıştan ayırabilir.

Kur'ân-ı Kerîm'de bütün ruhî ve fikrî tavırların odak noktası

¹⁴⁵ Aydın, Hüseyin, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara 1976, s.46

¹⁴⁶ Selvi, Dilaver, *Kur'ân-ı Kerîm'de Velyet ve Keramet*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) M.Ü.S.B. İstanbul 1988, s.197.

¹⁴⁷ Gölcük, Şerafettin, *Kelâm*, S.Ü.İ.F.Y., Konya 1988, s.73.

Kalp kelimesi Kur'an'da düşünce ve akıl (Kâf 50/37), mutmain olma (Ra'd 13/23), hidayet ve rahmet (Yunus 10/57), temizlik (Şuâra 26/89), korku ve endişe (Enfal 8/12), sıkıntı (Â'raf 7/2), hüsrân ve kin (Âl-i İmran 3/118), İman (Nahl 16/106), takva (Enfâl 8/2), şüphe (Tevbe 9/45), nifak (9/77), inkâr (Nahl 16/22), körlük ve kapalılık (Bakara 2/7, Muhammed 47/16), gayreti takviye (Enfal 8/11) gibi... pek çok duyu ve yeteneğin merkezi konumundadır.

¹⁴⁸ Bakara 2/97, Furkan 25/32, Şuara 26/194.

¹⁴⁹ Altıntaş, Hayrani, *Marifetname'de Tasavvuf*, İstanbul 1981, s.61.

¹⁵⁰ İbn Mâce, *es-Sünen*, Kahire 1372, Zühd 69; Müslim, *es-Sahih*, Kahire 1349, Kitâbu'l-Birr, 33.

¹⁵¹ Frager, Robert, *Kalp, Nefs ve Ruh*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul 2005, s.28.

¹⁵² el-Gaz'alî, *ihya Ullûmi'd-Dîn*, c.III, s. 7.

¹⁵³ el-Gaz'alî, *el-Munkızu mine'd-Dalâl*, Çev. Hilmi Güngör, İstanbul 1948, s.4.

¹⁵⁴ İbn Arabî, Muhyiddin, *Fusûsu'l-Hikem*, Daru'l- Kitabi'l- Arabî, Beyrut 1980, s.36,82.

¹⁵⁵ Uludağ, Süleyman, “Basiret” maddesi, DİA, İstanbul 1992, c.V, s.103.

olarak takdim edildiğini gördüğümüz kalp, insanı Allah'a imana yönlendiren bir kuvvet ve imanın kendisinde kökleştiği yer durumundadır.¹⁵⁶ Çünkü ona yerleşmeyen bir imanın sadece telaffuz edilmesi samimi olmayacaktır.¹⁵⁷ Allah adı söylendiğinde titreyen, ürperen¹⁵⁸ böylece imanın pekişerek güvenin artmasını, nihayet "tahkîkî iman" halinin gerçekleşmesine imkan veren kalptir.¹⁵⁹ Çünkü kalp pek çok ayette de belirtildiği üzere Allah'ın varlığı konusunda akıl düzeyinde bilgi verebilen bir yetenektir.¹⁶⁰

Kalp, menfi yönlerde de en yoğun ve ümitsiz değişimlere uğrayandır. İnkâra saplanan¹⁶¹, şüphelerin kemirip bitirdiği¹⁶², istikâmeti ve doğruyu şaşırان¹⁶³, hastalanan¹⁶⁴, perdelenen¹⁶⁵, pas tutan¹⁶⁶, mühürlenен¹⁶⁷, taş haline hatta taştan bile katı hale gelebilen¹⁶⁸ yine insanın kalbidir. Kalp insan vücudunda, onun, kıymet ve şerefini taşıyan ya da tam tersi yaratılmışların en aşağısı¹⁶⁹ olması konusunda bir mihenk taşı durumundadır.

III- Akıl ve Kalbin Uyumu: Akleden Kalp

İnsanda düşünce ve inanç yapısının oluşumunda kalp ve akıl birlikte önemli bir yer teşkil etmektedir. Çünkü Düşünme, anlama ve idrak etme yönünden kalp ve akıl arasında sıkı bir münasebet vardır.

¹⁵⁶Nahl 16/106.

¹⁵⁷Maide 5/41,Ayrıca bkz,Bakara 2/204, Âl-i İmran 3/167, Tevbe 9/8, 64,77, Fetih 48/11, Hucurat 49/14.

¹⁵⁸Enfal 8/2.

¹⁵⁹el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. I, s. 464.

¹⁶⁰Açıkgeç, Alparslan, *Bilgi Felsefesi*, İnsan yay. İstanbul 1992, s.130.

¹⁶¹Nahl 16/22

¹⁶²Tevbe 9/110, 45.

¹⁶³Zümer 39/45

¹⁶⁴Bakara 2/10, Ayrıca bkz. Mâide 5/ 52, Enfâl 8/ 49, Tevbe 9/ 125, Nûr 24/50, Ahzâb 33/ 12,32, 60, Muhammed 47/ 20, 29, Müddessir 74/ 31.

¹⁶⁵En'âm 6/ 25. Ayrıca bkz. Bakara 2/ 88, Nîsa 4/ 155, İsrâ 17/ 46, Kehf 18/ 57, Fussilet 41/ 5.

¹⁶⁶Mutaffifûn 83/14

¹⁶⁷Tevbe 9/ 87, Bakara 2/ 7, Ayrıca Bkz. En'âm 6/ 46, Â'raf 7/ 100-101, Tevbe 9/ 93, Yunus 10/ 74, Nahl 16/ 108, Mû'minin 40/ 35, Şûrâ 42/ 24, Casiye 45/ 23, Muhammed 47/ 16, Munâfikûn 63/3.

¹⁶⁸Bakara 2/74, Ayrıca bkz. Mâide 5/ 13, En'âm 6/ 43, Hac 22/ 53, Hadîd 57/ 16.

¹⁶⁹Tin 95/5.

Kur'ân-ı Kerim'de insanları akletmeye yönelten ayetler¹⁷⁰ olduğu gibi, akletme işini kalbin yaptığı¹⁷¹, iman ve imansızlıkların kalpten çıktığını belirten¹⁷² ayetlerde pek çoktur. Çünkü kalp, insanı gerçek bilgiye götüren bir kaynaktır. Kur'an duyularla anlaşılabilen metafizik/aşkın alanla, duyuların farkında olduğu, görünen/şehadet alanını ayırdığı gibi her iki alanın konusu olan insan kabiliyetlerini de ayırmıştır.¹⁷³ İnsan donuk bir akıldan ibaret değildir. Ona asıl canlılığın veren kalp ve aklın uyumlu çalışabilmesidir. Akıl maddî vakıaların görünen yanıyla, kalp ise bu vakıaların manevî yönüyle ilgilidir. Kalp aklın ötesindekileri açıklar ve yaratılan karşısında acizliğini anlar, imana ulaşır.

Kalp kelimesinin bilme, düşünme, tefekkür, yakîn ve nihayetinde iman ile olan irtibatı Kur'an'daki pek çok ayette açıkça dile getirilmiştir. Kalbin, akli düşünme sürecinin önemli unsurlarından birini göstermesi açısından şu ayete bakalım: *"Yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, düşünecek kalpleri, işitecek kulakları olsun? (Dolaştılar, ama ibret almadılar). Çünkü gerçekte gözler değil, göğüslerdeki kalpler (kalp gözleri) kör olur."*¹⁷⁴ Yine aynı gerçek bir başka ayette şöyle ifade ediliyor: *"Kur'an üzerinde düşünmüyorlar mı? Yoksa kalplerinin üzerinde kilitler mi var?"*¹⁷⁵ Buradan anlaşılıyor ki Kur'an-ı Kerim kalbe bilme ve tefekkür etme fiilini yükleyerek aşkın âlem ile ilgili bilgilerin hem akıl hem de kalp ile idrak edilmesini istemektedir. İnsanın ulaşması istenen asıl hedef budur. Kalbin, ulaşılması hedeflenen yakînî bilginin elde edilmesinde oynadığı rol, ışığın görme duyumuzla olan ilişkisi gibidir. Biz her ne kadar görme duyusuna potansiyel olarak sahipsek de, ışık olmadan hiç bir şeyi göremeyiz. Gözlerimiz, ancak ışık olduğunda işlevsel hale gelir ve bize dış dünya hakkında doğru bilgi verir. Kalp, akıl yürütme yoluyla elde ettiğimiz bilginin yakînî

¹⁷⁰Bakara 2/164,219,266, ÂL-i İmrân 3/191, En'âm 6/50, Âraf 7/176, Yunus 10/24, 101, vb.

¹⁷¹İsrâ 17/36.

¹⁷²Nahl 16/ 22,106.

¹⁷³Teber, "Kur'ân-ı Kerim'de Akıl ve Kalp Kavramları", s.14.

¹⁷⁴Hac 22/46.

¹⁷⁵Muhammed 47/24.

bilgiye dönüşmesinde benzer bir rol oynar. Kalbî tefekkür ile buluşmayan akıl yürütmeler, zayıf kalmaya mahkûmdur. Üstelik tek başına akıl yürütme, mantık kuralları içinde doğru bile olsa, yeterli değildir. Kur'an'da buyrulduğu üzere, kalbinde hastalık olanların¹⁷⁶ sorunu, yanlış mantıksal çıkarımlarda bulunmaları değil, kalp gözlerini kapalı tutmalarıdır.¹⁷⁷

İnsan içgüdüleriyle hareket eden hayvanlardan farklıdır. Ona sorumluluk kazandıran akli kavrayışı içgüdüden farklıdır. O muhakeme, mukayese ve tercih edebilme yetenekleriyle kendisine verilen bilgileri değerlendirerek doğruyu, eğriden ayırma özelliğine sahiptir.¹⁷⁸ Bu sebeple Yüce Allah düşünmeye davet ettiği tüm ayetlerinde insanın aklını kullanarak ideal imana ulaşmasını istemektedir.¹⁷⁹ Aklını kullanmadığından imana eremeyenleri zemmederek onları yaratılmışların en şerlisi olarak vasıflandırır.¹⁸⁰ Kur'ân-ı Kerîm bilgi kaynağı olarak kabul ettiği akıl, kalp ve duyuların birlikte çalışmaları halinde elde edecekleri bilginin, insanı yanıltmayan doğru ve kesin bir bilgi olduğunu ifade eder.¹⁸¹ İnsan tam bir tefekkür sürecinin en olgun hali olarak isimlendirilebilecek aklı¹⁸², kalbi ve duyularını birlikte kullanarak yaratılma amacına¹⁸³ ulaşabilecek yani yaratıcısına iman edip ona kul olduğunu idrak edebilecektir. İşte insan bu noktada kendisinde oluşan bilgiyle imana ulaşabilmektedir. Bu yönüyle selim bir kalp ile müstakim bir aklın fıtratı gereği insanı iyiye, doğruya ve faydalıya götürebilen en önemli araçlar oldu-

¹⁷⁶Bakara 2/10

¹⁷⁷et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Ayi'l-Kur'ân*, Mısır 1954(1373), c.I, s.120; ez-Zamahşerî, Mahmud b. Ömer *Tefsîru'l Keşşaf*, c.I, s.45-46; er-Râzî, Fahrüddin, *Mefâtihu'l-Gayb*, Beyrut 1990(1410), c.II, s.71-72; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ani'l -Azîm*, Kahire 1956(1376) c.I, s.48.

¹⁷⁸Teber, Hatice, "*Kur'ân-ı Kerîm'de Akıl ve Kalp Kavramları*", İlahiyat yay. Ankara 2021, s.12.

¹⁷⁹Kutup, Muhammed, *Çağdaş Konumuz*, trc. Salih Uçan, İstanbul 1987, s.166.

¹⁸⁰Enfâl 8/22, 55, Tîn 85/4-6.

¹⁸¹Müminun 23/78, Ahkaf 46/26 vb.

¹⁸²Pişgin, Yasin, *Kur'an'da Akıl ve Tefsirde Akılcılık*, İlahiyat yay. Ankara 2015, s.62.

¹⁸³Zâriyât 51/56

ğu görülecektir. Bu birliktelik insanın hem zihni hem de kalbiyle ilişkili fitrî akıl olarak isimlendirilebilir.¹⁸⁴

Kalpden bağımsız olarak, akli çıkarım yoluyla ulaştığımız genel ve soyut bilgi tek başına yeterli olabilseydi mantık kuralları dahilinde düşünen bütün insanların dinin emir ve yasaklarını kabul etmesi gerekirdi. Hakikatin kabul edilmesi ve yaşanması, bireysel ve sıradan akıl seviyesinin üzerinde bir melekenin harekete geçirilmesine bağlıdır. Kur'an'ı Kerim' de sık sık atıfta bulunulan ve hep tefekkür, tefekkür tedebbür, taakkul, tezekkür kavramlarıyla birlikte zikredilen kalbin en önemli işlevlerinden biri burada devreye girer.

Bilim tarihi de bize, bilimin gelişmesi ve ilerleme kaydetmesinin farklı düşünce çevrelerinin duyularla desteklenen akılcı sezgi ve senteze dayalı yaklaşımları ile gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.¹⁸⁵ İlahi bir vahiy süzgeci görünü ifa eden kalbin ince süzgecinden geçmeyen aklın verileri yalnız başına yeterli olmaz.¹⁸⁶ Akıl düşünür, kalp sever; muhabbet eder. Akıl bakar, gören ise kalptir. Akıl dokunur, hisseden kalptir. Akıl tartar ve tartışır, kalp teslim olur. Acıyan, yaralanan, heyecan duyan kalptir, akıl değil. "Akleden kalp" deyimiyle birliktelikleri ifade edilen akılla kalp arasındaki mesafe büyüdükçe sorunlar artar, birbirlerine yaklaştıkça da içinden çıkılmaz zannedilen meseleler bile hallolur. Akıl, malumatı alır, ortaya koyar ve tanzim eder. Bilgiye ulaşmaya sebep olur. Kalp ise aklın ortaya koyduğu bu bilgiyi idrak eder. Bu durumuyla akıl kalbin hizmetindedir. Çünkü hakiki bilgi kalbin bildiğidir. Râzî de tefsirinde akıl ve kalbin anlayışlarının farklılığını ortaya koyar. O'na göre akıl (hissi güç ya da görücü güç) ve kalp (akledici güç) birbirinden farklıdır ve akledici güç, hissi güçten daha değerlidir. Mesela; hissi güç eşyanın sadece dış görünüşünü kavrarken, akledici güç eşyanın derinliklerine sirayet edebilir. Akledici gücün id-

¹⁸⁴Nasr, Seyyid Hüseyin, "İslam ve Modern Bilim", *İslâm ve Bilim*, İstanbul 1993, s.18

¹⁸⁵Türkdoğan, Orhan, *Bilimsel Araştırma Metodolojisi*, İstanbul 2000, s.19.

¹⁸⁶Kabaklı Ahmet, *Mevlânâ*, İstanbul 1984, s.110.

rak alanı Allahu Teâlâ ve O'nun bütün fiilleridir. Görücü gücün idrâk alanı ise, şekiller ve renklerdir. Akledici gücün şerefine, görücü gücün şerefine nisbeti, Allah'ın şerefine, renklerin ve şekillerin değerine nisbeti gibidir. Yine akledici güç, aklî idrakin gerçekleşmesi için akledilen şeyin dış dünyada varlığına muhtaç değildir. Halbuki hissedici gücün, hissi idrakin, gerçekleştirilmesi için hissedilen nesnelere dış dünyada var olması gerekir. Muhtaç olmayan elbette muhtaç olandan daha üstündür.¹⁸⁷

İnsanlar sadece akıllarını kullanarak, ancak, dünya işlerini çözebilir, akıl erdirebilirler. Fakat ahiretle ilgili işler ve bunları anlamak kalbe aittir¹⁸⁸. Bu durumda insanın anlaması istenilen bilgi iki çeşittir. Görülen, şahadet âlemindeki bilgileri biz duyular ve aklımızla kazanabiliriz. Fakat bunun yanında gayb âlemiyle ilgili bilgileri, bir önceki bilgilerimizden çıkarıp, yorumlayabilmemiz ancak kalple mümkündür. Bu yüzden Kur'ân "kalple düşünme, akletme" deyimini kullanarak Allah'ın varlığı konusunda kalbi akıl düzeyinde bilgi verebilen bir yetenek olarak kabul eder. Kısaca kalp Kur'ân'da insanın vicdani yönü olarak belirtilmektedir.¹⁸⁹ O nüfuz edici bir görüşe sahiptir. Allah tarafından ilham olunandır, insanın varlığının derinlerini düşünebilir, insanı hayra ve şerre yöneltebilir. Onun bu hali insanların davranışlarında kendini gösterir.

Sonuç

Yüce Allah tarafından, ilk peygamberden son peygambere kadar vahyolunan tüm ilahi emirler insanoğlunun sahip olması gereken evrensel değer ve ahlak ilkelerini kapsar. Tüm Allah elçilerine ahlakla ilgili emirler verilmiş ve ilahi yönlendirmeler yapılmıştır. Toplumalarda yaşanan tüm değişimlere rağmen insanlığın üzerinde ittifak ettiği doğru sözlü olmak, adaletli davranmak, iyilik yapmak, cana kıymamak, kul hakkı yememek,

¹⁸⁷ er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXIII. 227-228.

¹⁸⁸ İbn Cevzî, Abdurrahman, *Zâdu'l-Mesîrfi İlmi't-Tefsîr*, Beyrut 1964/1384, c. III, s. 292.

¹⁸⁹ Kâf 50/33.

hoşgörü, dürüstlük gibi evrensel değerler ve ahlak ilkeleri dini değerlerle ortak özellikler ve benzerlikler içermektedir.

İnsanın akli aktivitesinin bir çeşidi olan tefekkür yetisini bireysel akılcılığa indirgeyen modern düşüncenin tersine, akıl ile kalp arasında sıkı bir bütünlük ilişkisi vardır. Bu ilişki, insanın sadece akli değil aynı zamanda ahlâkî bir varlık oluşunun da göstergesidir.

Kur'an-ı Kerim'de pek çok ayette ve çeşitli şekillerde atıflarda bulunan kalp, insanın bilme ve inanma kabiliyetinin en temel unsurlarından biridir. Kalp, sadece duyguların mekânı değil aynı zamanda bir bilgi aracıdır. Kalbin elde ettiği bilgi, rasyonel ve mantıkî olmanın daha üstünde varoluşsal bir 'yakîn' olma değerine sahiptir. Gerçek bilgi ancak itminân-ı kalp ile akli ve tecrübî yollardan elde edilen bilginin uyumuyla ortaya çıkar. Zira varoluşumuz üzerinde etkiye sahip olmayan bilgi, bilgi değil, ancak boş malumat olacaktır. İnsanı imana ulaştıramayan bir bilgi gerçek bilgi vasfına sahip değildir. Lakin kalbin mutmain olduğu bilgi, her türlü şek ve şüpheden uzaktır. Sahip olduğumuz bu değerli bilgi hikmet ve ahlakla temellendiğinden sadece birey için değil tüm toplum ve insanlık için de önemlidir.

Hem kendisi hem de içinde yaşadığı toplumun selameti için kalbî tefekkür yolunun öneminin idrakinde olan insan, kalp ile akıl, doğru ile iyi, yahut akli düşünce ile manevi tecrübe arasında bir çatışma görmez. Kalbin tefekkür ve iman sürecinde oynadığı rolü kavradığımız zaman, hem akli hem de kalbî itminana ulaşabiliriz. Kur'an-ı Kerim'in buyurduğu gibi: *"Onlar inanmışlardır ve kalpleri Allah'ı anmakla yatıştır. Muhakkak ki kalbler ancak Allah'ın zikriyle itminan bulur."* (Rad 13/28)

Kalbî akıl/ Kalbi düşünme yoluyla tefekkür eden insan, akıl sınırlı, bireysel ve indirgemeci eğilimlerine karşı çıkar ve akılda bilkuvve halde bulunan melekeleri harekete geçirmiş olur. Bu sayede idrak edemediği hakikatlerin var olduğunu ve kendi sınırlı tabiatını itiraf eden akıl, akıl-ötesi yahut akıl-üstü bir varlık alanının gerçekliğini de teyid eder. Bu şekilde ras-

yonel eylemlerimiz ile ahlâkî değerlerimiz arasında bir denge ilişkisi kurabiliriz. Sadece akıl yoluyla varılan her mantıksal netice, otomatik olarak bizi doğruya ve iyiye götürmeyebilir. Bireysel akıl yürütme yoluyla ulaştığımız doğruları, ahlâkî değerlerle karşılaştırmadığımız, yani kalbî bir muhasebeden geçirmediğimiz zaman, aklımızın her tür egoizmi, çıkarıcılığı, zulmü ve haksızlığı, meşru ve rasyonel bir hüküm haline getirmesi zor değildir. Bu noktada kalbi düşünce gerçek bilgiye ulaşmada önemli bir adımdır. Aklî çıkarım yoluyla ulaştığımız genel ve soyut bilgiyi, ancak kalplerimiz itminan bulduğu zaman eyleme dönüştürürüz. Bunu sadece imanî konularda değil, gündelik hayatımızda da tecrübe edebiliriz. Örneğin bir konuda haksız olduğumuzu aklen bilmemiz, çoğu zaman doğru adım atmamız için yeterli değildir. Zira insan iradesi, akla muhalif hareket edebilir. Yaptığımız hataya karşılık ödememiz gereken bedeli aklen idrak etsek bile, bunu fiiliyata geçirmemiz ancak o konuda gerçek bir yakîne sahip olduğumuz zaman mümkün olabilir.

KAYNAKÇA

- Açıkgenç, Alparslan, *Bilgi Felsefesi*, İnsan yay. İstanbul 1992
 Altıntaş, Hayrani, *Marifetname'de Tasavvuf*, İstanbul 1981.
 Aydın, Ali Arslan, *İslam İnançları ve Felsefesi*, İstanbul 1969.
 Aydın, Hüseyin, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara 1976.
 Beydâvî, Kâdî, *Envârü't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, Dersaadet, 1314.
 Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sihâh*, Mısır, 1377
 Cûzû, Muhammed Ali, *Mefhumu'l-Akl ve'l-Kalb fi'l-Kur'ân ve's-Sünne*, Beyrut 1983.
 Demirci Mehmet, *Mesnevî'de Akıl-Aşk Karşılaştırması*, Selçuk Üniversitesi 4. Milli Mevlânâ Kongresi (tebliğler), Konya 1989.
 Ferrâ, *Meâni'l- Kur'ân*, Mısır 1973
 Fîrûzâbâdî, *Kâmusu'l-Muhît*, Mısır 1306.
 Frager, Robert, *Kalp, Nefs ve Ruh*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul 2005
 Gazâlî, *el-Munkızu mine'd-Dalâl*, Çev. Hilmi Güngör, İstanbul 1948
 Gazâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, Mısır 1306.
 Gölcük, Şerafettin, *Kelâm*, S.Ü.İ.F.Y., Konya 1988.

- İbn Arabî, Muhyiddin, *Fusûsu'l-Hikem*, Daru'l- Kitabi'l- Arabî, Beyrut 1980
- İbn Cevzî, Abdurrahman, *Zâdu'l-Mesîrfi İlmi't-Tefsîr*, Beyrut 1964/1384.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l –Azîm*, Kahire 1956/1376.
- İbn Mâce, *es-Sünen*, Kahire 1372.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut 1388.
- İsfahanî, Ragıb, *el-Mufredâtu fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan Davudi, Dâru'ş-Şamiyye, Beyrut 1412/1992.
- İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Prof. Dr. Süleyman Ateş, Ankara 1975.
- Kabaklı Ahmet, *Mevlânâ*, İstanbul 1984,
- Kılıç, Sadık, *Mitoloji Kitab-ı Mukaddes ve Kur'ân-ı Kerîm*, İzmir 1993.
- Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed el-Ensârî, *el-Câmi lî Ahkâmi'l-Kurân*, Kahire 1387.
- Kutup, Muhammed, *Çağdaş Konumuz*, trc. Salih Uçan, İstanbul 1987.
- Ma'luf, Lewis, el-Muncid, *(fi'l-Lugâtî ve'l-Edebî ve'l-Umûm)* Beyrut 1966.
- Mekkî, Ebu Tâlib, *Kûtu'l-Kulûb*, trc. Prof. Dr. Yakup Çiçek, Umran Yayınları, İstanbul 1999.
- Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmu'l-Kur'ân*, thk. Taha Hüseyin Kuvvetli, Beyrut 1391.
- Müslim, *es-Sahih*, Kahire 1349.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, "İslam ve Modern Bilim", *İslâm ve Bilim*, İstanbul 1993
- Pişgin, Yasin, *Kur'an'da Akıl ve Tefsirde Akılcılık*, İlahiyat yay. Ankara 2015.
- Râzî, Fahrüddîn, *Mefâtihu'l-Gayb*, Beyrut 1990/1410.
- Selvi, Dilaver, *Kur'ân-ı Kerîm'de Velyet ve Keramet*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) M.Ü:S:B. İstanbul 1988.
- Tabatabâî, Muhammed Hüseyin, *el-Mizân fî Tefsiri'l- Kur'ân*, Tahran 1392.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Ayi'l-Kur'ân*, Mısır 1954/1373,
- Teber, Hatice, "Kur'ân-ı Kerîm'de Akıl ve Kalp Kavramları", İlahiyat yay. Ankara 2021.
- Teber, Ömer Faruk, "İslâmîn Bir Din Olarak Benimsenmesi ve Yayılmasında Maturîdî'den Hoca Ahmet Yesevî'ye: Vasat Bir Ümmet Projesi", *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefilik-Mâturîdîlik-*, 05-07 Mayıs 2017, 2017, cilt: I, s. 246-255.
- Türkdoğan, Orhan, *Bilimsel Araştırma Metodolojisi*, İstanbul 2000.

- Uludağ, Süleyman, “Basiret” maddesi, DİA, İstanbul 1992.
- Yıldırım Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000.
- Yılmaz, Sabri - Ali Kürşat Turgut, “İslam Kelamı ve Felsefesi Açısından Dua: Mâtürîdî ve Âmirî Örneği, *Bevtulhikme: An International Journal of Philosophy*, 2021, cilt: XI, sayı: 3, s. 1221-1243.
- Zamahşerî, Mahmud b. Ömer *Tefsîru'l Keşşaf*, Kahire 1953/1373.

TANRITANIMAZLIĞIN YENİ ADI APATEİZM VE KELAMİ AÇIDAN ELEŞTİRİSİ

Ümit ELSÖZ*

Giriş

İnancın rasyonelliği bağlamında farklı argümanlar ileri sürülen en genel anlamıyla bunları kişisel görüşlerin etkili olduğu nazari ve bilimsel gerekçeler sunarak temellendirmeye çalışmaktadır. Epistemik önermeleri doğrulamaya yönelik gerekçeler, önermenin doğruluğunu artıran ya da içeriğini destekleyen belgelerin niteliklerine uygun çıkarımlardan oluşmaktadır. Tanrı fikrini ve inancını desteklediği öngörülen ontolojik, kozmolojik ve teleolojik bakış tarzlarıyla oluşturulan zihni argümanlar ve bilimsel veriler bu gerekçelerin birer örneği olarak sayılabilmektedir. Epistemik olarak kabulü tartışılabilir olan fayda, ahlak, estetik vb. çıkarımsal ve nazari kabul edilen argümanlarla destek sağlamaya çalışılan araçlar da inanç sahibi olmanın meşruluğunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Epistemik olduğu tartışmalı olan argümanlardan biri olan “pragmatik argüman” olarak da adlandırılan “Apateizm” bunlardan biridir. Pragmatik argümanlar dini inançlar lehinde kullanıldığı gibi inanç karşıtlığı şeklinde de karşımıza çıkmaktadır.

İnançsızlık düşüncesi; dinsel veya spirituel bağlamda herhan-

---

* Dr., Eskişehir Proje Anadolu Lisesi, Eskişehir/Türkiye, Temel İslam Bilimleri/ Kelâm, umitelsoz@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4796-104X

gi bir inanç içinde olunmadığı ve aşkın varlık/varlıklara inanılmadığı iddia edilen bir tutum olarak ateizm, agnostisizm, apateizm vb. adlarla karşımıza çıkmaktadır. Özellikle kültürel farklılığın yoğun olduğu yerlerde bu yaklaşımlar kendini ifade etme şekli olarak görülmektedir. Hatta bazıları kendini Apateist (ilgisizlik) şeklinde tanımlamaktadır.¹⁹¹ Günümüzde birçok ülkede din dışı kabuller ve aidiyetler düzenli olarak artmaktadır¹⁹². Kurumsallaşmış dinlerin mensuplarında ise dünyanın birçok bölgesinde düşünüş yaşandığı görülmektedir.¹⁹³ Türkiye’de ise Tanrı inancı konusunda şüphe duyan, inanmayan veya ilgi duymayanların oranı ise günümüzde % 3 civarındadır¹⁹⁴ Türkiye’nin gün geçtikçe sekülerleştiği ve dinden uzaklaştığı, dolayısıyla geleneksel toplum yapısında hızla bir değişim gösterdiği görülmektedir. Bu değişime bağlı olarak dinden uzaklaşma önceki dönemlere göre daha yüksek bir seviyede olduğu gözlemlenmektedir.

Bu tür eğilimlerden biri de herhangi bir tanrı fikrine ve din olgusuna kendini kapatmış ve bu konuda duyarsız olduğunu ifade eden Apateist zihniyettir. Günümüz gençliğinin eğilim gösterdiği bu zihniyetin ne olduğu ve nasıl ortaya çıktığı izah edilmesi gereken önemli bir konudur. Şimdi kavramsal tasavvuru ve tarihten günümüze kadar geçirdiği süreci irdelemeye çalışalım.

1. Apateizm

Tanrı fikri ve inancının veya kutsalla ilişkili olan herhangi bir inancın, doğaüstü gerçekliği olan sonsuz üstün varlık fikrinin veya ruhların reddedildiği tüm yaklaşımlar “inançsızlık” kavra-

¹⁹¹Phil Zuckerman, “Atheism: Contemporary Numbers and Patterns” M. Martin (Ed.), (New York: Cambridge University Press, 2007), 55; Ariela Keysar ve Juhem Navarro, “A World of Atheism: Global Demographics”, S. Bullivant ve M. Ruse (Ed.), (Oxford: Oxford University Press, 2013), 553.

¹⁹²Paul Vermeer, “Religious Indifference and Religious Education in the Netherlands: A Tension Unfolds”, *Zeitschrift für Religionspädagogik*, 12 (2013), 80.

¹⁹³Joseph O’Brian Baker ve Buster Smith, “None Too Simple: Examining Issues of Religious Nonbelief and Nonbelonging in the United States”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48(4)/(2009), 719.

¹⁹⁴Ali Çarkoğlu – Ersin Kalaycıoğlu, “Türkiye’de Dindarlık: Uluslararası Bir Karşılaştırma”, (İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2009), 8.

mıyla nitelendirilmektedir. Dindarlıkta olduğu gibi, inançsızlığın da birçok farklı anlayış boyutu ve türü vardır.¹⁹⁵ İnançsızlık düşüncesinin en temelde ateizm ve agnostisizm olmak üzere iki ana gruba ayrıldıkları görülmektedir. İnanç ve inançsızlık temelde epistemolojik olarak aynı statüdedir.¹⁹⁶ Bir varlığa veya objeye olan inancın kapalılığı ve değişkenliği bağlamında o varlığı tasdik veya inkâr etmek söz konusu olabilir. Ayrıca varlığı veya yokluğu konusunda şüphe duyulan bir varlık için bilinemezlik tutumu da sergilenebilir.¹⁹⁷ Tanrının varlığı noktasında şüphe duymak onun varlığını reddetmek anlamına gelebileceği gibi kabul etmek anlamına da gelebilir.¹⁹⁸ Çünkü şüphe içinde aşkın bir Tanrı'nın veya doğaüstü bir varlığın kabulü, gerçekliğine veya varlığına inanmamak ya da yokluğuna inanmak bir inanç tutumunu ifade etmektedir. Dolayısıyla inançsızlık aslında inanmanın bir türüdür.

“Apati” ve “teizim” kelimelerinin birleştirilmesi ile türetilmiş bir sözcük olan Apateizm, tanrıların varlığı kadar yokluğu da önemli olmadığı gibi onlara inanmanın ya da inkâr etmenin önemsiz¹⁹⁹ olduğunu ifade eden bir akımdır. Ayrıca herhangi bir “deite” ve “teolojiye” karşı umursamaz bir tavır içinde oldukları bir düşünce ve kabul sistemi²⁰⁰ olarak da karşımıza çıkmaktadır. İnanca dayalı dini sistemlere de inançsız kabul edilen düşünce sistemlerine inanmamak²⁰¹ olarak da kabul edilebilir bir akımdır.

¹⁹⁵J. O. Baker – B. Smith, “None Too Simple: Examining Issues of Religious Nonbelief and Nonbelonging in the United States”, 719.

¹⁹⁶Kai Nielsen, “İnanç, İnançsızlık ve Denklik Tartışması”, *Hikmet Yurdu*, 1(2) / (2008). 246.

¹⁹⁷David Wulff, *Beyond Belief and Unbelief*, (Connecticut: Jai Press, 1999), 1-8.

¹⁹⁸R. Ruard Ganzevoort, “Crisis Experiences and the Development of Belief and Unbelief”, J. Corveleyn ve D. Hutsebaut (Ed.), (Amsterdam: Rodopi, 1994), 24.

¹⁹⁹Ferit Uslu, *Felsefi Açıdan İmanı Temellendirme*, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2004), 73.

²⁰⁰Robert J. Nash, *Religious Pluralism in the Academy: Opening the Dialogue*, (New York: Peter Lang, 2001). “Ch. 4. Religions as Narratives (II)”, P. Lang. OCLC 650006229.

²⁰¹İnancın doğrudan irade ile ilgili olmayıp algıyla ilgili düşüncelerden kaynaklandığına dair bkz. Bernard Williams, *Problems of the Self*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1973), 149.

Apateizm “tanrının varlığı ile yokluğunun bilinemeyeceği” düşüncesi ile agnostisizm ile bağıntılı bir anlayış olarak görülmektedir. Yunanca “bilinmeyen” veya “bilememek” anlamındaki *agnostos*²⁰² kelimesi ile ilişkilendirilerek *apateizm* kavramını “apatetik agnostisizm” veya “pragmatik (yararçı) agnostisizm”²⁰³ ifadeleriyle nitelendirilerek kullanıldığı görülmektedir. Bu nitelendirmelerle agnostisizm “herhangi bir tartışmanın tanrı veya tanrıların varlığını destekleyen veya desteklemeyen kanıtlar sunulamayacağı”²⁰⁴ anlayışıyla da apateizm’e fikri anlamda destek sağlamaktadır. Apateistler tanrının varlığı ile ilgili soru sormanın anlamsız ve yaşamlarıyla ilgisiz olduğu²⁰⁵ görüşüne dayalı olarak herhangi bir inanca karşı bir ilgi duymadıklarını ifade ettikleri görülmektedir.²⁰⁶ *Apatetik agnostisizm*²⁰⁷ veya *pragmatik*²⁰⁸ *agnostisizm* anlayışlarında tanrı hakkındaki herhangi bir tartışmanın onun varlığını destekleyen veya desteklemeyen kanıtlar sunamayacağından dolayı Apateistler tarafından herhangi

²⁰²Peter Saint-Andre, “Agnosticism”, The Ism Book, <http://www.ismbook.com/> (erişim tarihi: 9.04.2012)

²⁰³Ferit Uslu, “Agnostisizm”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/21 (2012), 11.

²⁰⁴Ferit Uslu, “Agnostisizm”, 11-12.

²⁰⁵Duncan Pritchard, *What is This Thing Called Knowledge?*, (London and New York: Routledge, 2006), 17-18; John Heil, “Believing What One Ought”, *The Journal of Philosophy*, 80/11 (1983), 756-757.

²⁰⁶Terence Penelhum, *God and Skepticism: A Study in Skepticism and Fideism*, (Dordrecht, Boston, Lancaster: D. Reidel Publishing Company, 1983), 49.

²⁰⁷Apateist inanca sahip Jonathan Rouch kendini: “Eskiden biri bana dini görüşümü sorduğunda ‘ateistim’ diyordum. Şimdi sorulduğunda ise ‘ateistim’ diyecekken kendimi tutuyor ve ‘eskiden kendime ateist derdim’ diyorum ve ekliyorum: ‘Hala Tanrı’ya inanmıyorum fakat daha da önemlisi bu konuda bir tarafta veya öteki tarafta olmanın önemli olduğunu da artık düşünmüyorum. İşte beni vuran bu, ben bir apateistim” şeklinde tasvir etmektedir. Jonathan Rouch, “Let it Be”, *Atlantic Monthly*, May, 2003, vol. 291, Issue 4, 34-35.

²⁰⁸Christopher Hookway, “Pragmatism”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. E. N. Zalta, <http://plato.stanford.edu/archives/win2013/entries/pragmatism/>. Din konusunda pragmatist filozoflar arasındaki çelişkili görüşler bağlamında bkz. Charles S. Peirce, “How to Make Our Ideas Clear”, *The Essential Peirce: Selected Philosophical Writings*, C. 1, ed. N. Houser ve C. Kloesel, (Bloomington ve Indianapolis: Indiana University Press, 1992), 127-132; Hamid Vahid, “Rationalizing Beliefs: Evidential vs. Pragmatic Reasons”, *Synthese*, 176 (2010), 447-462; Jeff Jordan, *Pascal’s Wager: Pragmatic Arguments and Belief in God*, (Oxford: Clarendon Press, 2006), 11-61.

bir tanrının varlığını kabul etmenin insanların kaderi üzerinde etkisi olmayacağı²⁰⁹ savunulmaktadır. Apateist düşünceye sahip olanların *herhangi bir tanrı inancını reddeden* inançlara veya inançsızlıklara karşı ilgilerinin olmadığı anlayışıyla *kayıtsızlık*²¹⁰ adı da verildiği görülmektedir. Buna göre Apateist tutum hem teizmde, hem ateizmde de görülebilmektedir. Çünkü onlara göre Tanrı olsa bile insan yaşamı ile arasında herhangi bir ilgisinin olmadığını iddia etmeleri dolayısıyla yokluğu da insan hayatı için zaten gereksiz bir tartışma doğuracağı²¹¹ kanaatinde idirler.

Güncel çıkarımlar, bilimsel gelişmeler, teolojik tartışmalar ve olaylar yeni yüzyılda yaygınlaşmaya başlayan bir akım olarak apateist düşüncelerin yaygınlaşmasını kolaylaştırdığı görülmektedir. Dinsel motivasyonlardan uzak kişilerin daha çok yatkın olduğu apateist düşünce, argümanlarını kendi düşünce sistemlerine uygun bir şekilde soyut birtakım düşünceler geliştirmişlerdir.

Ateist fikirlere sahip bazı filozoflar, günümüzde apateist görüşlere de yer vermişlerdir. Örneğin ateist olduğu bilinen 18. yüzyıl Fransız filozofu Denis Diderot; *“tanrının var olması veya yok olmasının umurunda olmadığını”*²¹² belirttiği görüşüyle apateist bir tutum sergilediği görülmektedir. Yine Amerikalı ünlü gazeteci, yazar ve aktivist Jonathan Charles Rauch apateizm’i;

“Başkalarının dindarlık ya da dinsizlik tercihlerine saygı duyma” temelinde bir görüş olarak büyük bir sivil ilerleme olduğu için kutlanması gereken bir akım olduğunu, dinlerin, sosyal olguların ve güçlerin bölücüsü konumunda tanrı adına birçok vahşetten oluştuğunu ileri sürmesine karşılık Apateizmi dini zihniyetleri disipline etmeye çalışan bir anlayış olarak görmektedir. Apateizmi “kararlı bir kültürel çabanın

²⁰⁹<https://web.archive.org/web/20070807021506/http://www.apatheticagnostic.com/ourchurch/faith.html>/Erişim tarihi:27.06.2022.

²¹⁰Ferit Uslu, “Agnostisizm”, 12.

²¹¹Michael J. O’neal-J. Sydney Jones, *World Religions: Almanac*, (Michigan: Thomson Gale Corporation,2007), 1/15, 238.

²¹²Jim Herrick, *Against the Faith: Some Deists, Sceptics and Atheist*,(London; Glover & Blair Limited, 1985), 75.

ürünü” olarak “spritüel (ruhsal) konularda uzmanlaşma yönündeki kişisel bir çaba”²¹³ olarak tanımlamaktadır.

Daha bilimsel bir nitelikte bakıldığı iddia edilen ve koşulsuz inançlılığı eleştiren bu argüman ile apateistler; sonsuz gücü olan tanrının, insanların kendisine inanmasını gerçekten istemiş olsaydı yoruma ihtiyaç olmayacak işaretler ve belgelerle insanlık hakkındaki planını açıklayabileceği halde açıkça söylememiş olmasını eleştirmektedirler. Tanrının bu tutumu ile insanların kendisine inanıp inanmamaları umurunda olmadığı iddiasıyla apateistler ona inanıp inanmamayı umursamadıklarını söylemektedirler. “Tanrı umursamazlık” şeklinde dilimize çevrilen apateizm, “pragmatik ateizm” veya “pratik ateizm” olarak da nitelenmektedir. Tanrı fikrinin doğurduğu ahiret inancının gerektirdiği bireysel ve toplumsal vicdan sorumluluğunu, ahlak değerlerinin gerektirdiği insanlık davranışları²¹⁴ ve sosyal sorumluluk gerektiren ödevleri²¹⁵ yok saymayı ifade eden pragmatik ateizm anlayışını; bireysel ve toplumsal görevlerden kaçarak ahlaksızlık²¹⁶, bilinçli cahillik²¹⁷ veya sorumsuzluk çerçevesinde anlayan apateistleri hedonizmi²¹⁸ benimseyen bir tutum²¹⁹ içinde görmek mümkündür.

Fransız Katolik filozof Etienne Borne'a göre “pratik ateizm Tanrı'nın varlığının reddi değil, tümüyle tanrısız yaşamak de-

²¹³Jonathan Rouch, “Let it Be”, Atlantic Monthly, May, 2003, vol. 291, Issue 4, ss. 34-35.

²¹⁴Nisâ, 4/135.

²¹⁵Âl-i İmrân 3/104; Müslim, “İmâre”, 133; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 115; Tirmizî, “İlim”, 14

²¹⁶Câsiye 45/23.

²¹⁷el-A' râf, 7/175-176.

²¹⁸Bolay, S. Hayri, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1997, 515-516; “En güzel günlerinizi sıkıcı şeyleri dinleyerek, kaybetmeye mahkum olanı kurtarmaya çalışarak, kendinizi cahil, kaba, adi insanlara adayarak heba etmeyin. Bunlar çağımız hastalıklı amaçları, yanlış idealleri. Hayatınızı yaşayın! İçinizdeki o muhteşem yaşama sevincini açığa çıkarın! Hep yeni heyecanlar arayın. Yepyeni bir hedonizm; işte çağımızın ihtiyaç duyduğu şey budur.” Oscar Wilde, *Dorian Gray'in Portresi*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 27.

²¹⁹Kur'ân-ı Kerîm'in kıssaları içinde bu tutumu benimseyenlerin örnekleri için bkz. Hûd, 11/78-79; eş-Şuarâ, 26/164-167; en-Neml, 27/54-56; el-Ankebût, 29/28-29; el-Kamer, 54/37.

mektir; ahlak yasalarının mutlak geçerliliğinin reddi değil, bu yasalara isyan eden kötü ahlakıdır.” Fransız Katolik felsefe profesörü Etienne Vincent Borne apateizmin, tanrının varlığının reddi değil, tamamen “tanrısız yaşamak” olduğunu ifade ediyor. Borne’ye göre apateizm, ahlâk yasalarının geçerliliğini reddetmeyen bir düşünce²²⁰ olarak görülmektedir.

2. Apateist Değerler ve Teolojik Eleştiri

Apateizm, pragmatik anlamda “Tanrı’ya ilgisizlik” olarak tanımladığı düşünce sisteminde bir Tanrı olduğu veya olmadığıyla ilgilenmeyişi, belirli bir inanç veya inançsızlığın ortaya koyduğu sisteme itiraz eden bir karşıtlık tutumu olarak görmek mümkündür. Buradaki ilgisizlik; bir teist veya ateist gibi herhangi bir dini inanç ve pratiği ortadan kaldırmaya çalışan karşıtlık fikri olmadığı anlaşılmaktadır. Bu anlamda apateist tutum, herhangi bir dini inanç ve uygulama özgürlüğü bağlamında “hoşgörü duruşu” olarak okunabilecektir. Bu durumda herhangi bir apateist, din tartışmasının hoş karşılanmadığı toplumsal durumlarda nört olan bir kişi olarak olumlu karşılanır. Bu anlamda dini törenlere katılarak müziğin, dini sanatın ve ritüellerinin güzelliğini, inanılan tanrının veya tanrıların var olup olmadığı konusunda bir pozisyon almaktan rahatsız olmadan takdir edeceği bir tutum sergilemekten rahatsız olmaması gerekmektedir.

Apateist düşüncenin herhangi bir teolojik eğilimi olmadığından herhangi bir doktrini de yoktur. Yani dini bir görüşü, teolojik bir inanç sistemi, ibadetleri, ritüelleri ve sınırları çizilmiş öğretileri bulunmamaktadır. Apateist inanışlar, “bilinçli olarak cahil olmak”, sorumsuzluk ve ahlaksızlık şeklinde değerlendirilmeye değer görünmektedir. Apateist anlayış; Hedonizmi körüklemek, zihinlere tembelliği aşılama, etik değerleri hiçe saymak, sosyal sorumlulukları ve değer yargılarını önemse-

²²⁰Étienne Borne, *Atheism*, (New York: Hawthorn Books. 1961), 10.

memek şeklindeki tutumları sebebiyle birçok eleştiriye maruz kalabilmektedir.²²¹

Apateizm dini bir argümana ihtiyaç duymayan ahlâkî değerlerin varlığını kabul eder. Toplum yaşamının bir parçası olarak yaşayabilmek için herhangi bir dine, bir tanrıya ve teolojik bir akıma bağlı olmak gerekmediğini, dinlerin dünyada sadece bazı insanlar için konfor sağlayan bir araç olduğunu kabul ederler. Ahlâk değerleri olmadan yaşanabileceği düşüncesi “ahlâkî apateizm” olarak adlandırılır. Apateist düşünceye göre, ahlâk yasalarına apateizm değil, “kötü ahlâk” isyan eder. Fransız Katolik felsefe profesörü Étienne Vincent Borne, apateizmin, tanrının varlığının reddi değil, tamamen “tanrısız yaşamak” olduğunu ifade ediyor. Borne’ye göre, apateizm, ahlâk yasalarının geçerliliğini reddetmez.

Ahlâkın hangi kriter ile şekilleneceği konusu da ahlâkî temel almaya çalışanlar bağlamında problem olmaya devam etmektedir. Ahlâken iyi ve kötü olgularının belirleyicisinin kim/ne olduğu veya olacağı ve neye göre belirleneceği insanın yetileri bağlamında çözümü mümkün olmayan bir konudur. Çünkü bir insan veya toplum için hırsızlık davranışı yetenek olarak takdir görürken başkaları için haksızlık doğuran bir adalet sorunudur. Adalet prensibini dikkate almayan bir pragmatik apateist için bu durum, kolay para kazanmanın aracı olması bakımından iyi, güzel ve ahlâki bir değer skalasına konulabilir. Ancak mağdur olan kendisi olduğu takdirde zarar gördüğü iddiasıyla başına gelen bu durumu kötü, çirkin ve ahlâksız bir eylem olarak nitelendirebilir. Bu durumda kendi açmazının içinde kısır bir döngüye girdiği görülmektedir. Ancak Allah’ın isim ve sıfatları bağlamında evrensel bir aklın, insan merkezli olarak belirlediği ahlâki kriterler dikkate alındığında hem insanüstülük hem de sorumluluk noktasında bağlayıcı olacağı etik kurallarının olması mümkün olacaktır. Yoksa insan her çağda yenilemesi gereken

²²¹Jay Newman, “Popular Pragmatism and Religious Belief”, *International Journal for Philosophy of Religion*, 8/2 (1977), 94-98.

evrensel niteliklerden uzak eleştiriye açık bazı kuralları ahlaki değer gibi görmesi muhtemeldir.

Tanrının aşkınlığı ve evrenle ilişkisi hakkında aklın yetersizliği²²² noktasında inancın ötesine geçilmesi pek de mümkün olmayacak şekilde bir yapının olması²²³, inkârı da mümkün kılan bir tutumu ortaya koymaktadır. Tanrının gizemini bütünüyle kavramak ancak onun tarafından yapılan bir bilgilendirmeyi gerekli kılmaktadır.²²⁴ Çünkü insan aklının tanrının aşkınlığını kavrayacak bir bilgi üretebilmesi bulunduğu şartlar açısından mümkün görünmemektedir.²²⁵ Hatta sorumluluk sahibi olmanın gereği bağlamında özgürlüğünü sağlayacak bir sistemle iç içe olması gerekmektedir. Ancak insandaki özgürlük algısının, içinde yaşadığı sisteme müdahale etme yetisi bakımından sınırsız ve sorumsuz olmadığını yine sahip olduğu akıl ve vicdan ile üretebildiği ahlak kuralları çerçevesinde kavrayabilmektedir. Aklın, ahlak kurallarını üretmesi imkân dâhilinde olsa da bunu yaşayan her bir fert için uygulanabilirliği farklı bir takım sistemleri gerektirmektedir. İnsanın kuracağı her bir sistem ya üst bir akıl ya da insanlar arası hiyerarşik bir üstünlüğü gerektirmektedir. Ayrıca tüm bunlar için bütün bir sistemi kontrol edebilecek üstün bir insan gücünün sahip olduğu teknolojik donanımlara

²²²Blaise Pascal, *Pensees (Düşünceler)*, çev. Metin Karabaşoğlu, (İstanbul: Kaknüs Yay., 2000), 57, 109-116.

²²³Reçber, *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti*, (Ankara: Kitâbiyât, 2004), 37. Ayrıca konuyla ilgili bazı Kur'an ayetleri için bkz. 2/170, 3/190, 5/83-85, 30/24-25, 31/30-31.

²²⁴Kur'an, sağlam temelleri olduğu için iman etmeyi rasyonel olarak nitelerken, akıl yürütme sürecinde bir uygunsuzluğu ifade ettiğinden Tanrı'ya inanmamayı irasyonel olarak kabul ettiğine dair bkz. Mehmet S. Aydın, "Allah'ın Varlığına İnanmanın Akıllılığı", *İslâmî Araştırmalar*, 1/2 (1986), 18.

²²⁵Râzî, "el-Metâlibu'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî", *Felsefe ve Ölüm Ötesi*, haz. Mahmut Kaya, (İstanbul: Klasik Yay., 2011), 100. Gazâli, Ebû H. Muhammed, *İtikadda Orta Yol*, çev. Osman Demir, (İstanbul: Klasik Yay., 2012). 173-174. Bunun yanında Gazâli, pragmatik bir gerçekçeye başvurulmasının nedeni olarak muhatapların "burhân"ı kavrama konusundaki acizliklerini göstermektedir. Ona göre, dünyevi zevklere bağlı inanmayan bu grubu ikna etmek veya onların konuyu daha iyi anlayabilmelerini sağlamak için çeşitli pragmatik düşüncelere başvurulabilir: Gazâli, *Mizânü'l-Amel*, thk. Suleymân Dunyâ, (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1964), 188-189.

sahip olması da gerekecektir. Çünkü vicdanı olanı kontrol etmeye gerek olmamasına rağmen suç işlenmesinin önüne geçecek bir vicdanın oluşturulması herkes için mümkün değildir. Suçlulara karşı her şeyi kontrol edebilen sınırsız bir gücün ve her türlü suçun cezasını verebilecek bir kudretin ve işlenen suçun niteliğine uygun bir cezalandırmanın mümkün olduğu bir kontrol sisteminin kurulması masumların hakları gereği tüm insanlık adına zorunludur. Tanrının olmadığı veya kabul edilmediği bir anlayış, insanlığa gücün ve güçlünün hâkim olduğu bir durumu teklif etmektedir.²²⁶ Tanrısal güce itiraz eden bu düşünce²²⁷ yine kendine hükmeden ve aklen kabulü mümkün olmayacak şekilde insan aklının gücünden oluşan²²⁸ farklı bir sistemi sunmaktadır. Ancak kendisiyle çelişen bu görüşü kabul etmek akıl sınırlarını zorlamaktadır. Hükmedemediği ve gücünü aşan bir sistemin içindeki insanın, insani sınırlar içinde ortaya koyacağı her sistem yetersiz kalacak ve adaleti sağlayamayacaktır.

Pragmatik apateistlerin dünya merkezli bir pragmatik algının mantıksızlığı üzerine Fahreddin Râzî'nin bedeninin ölümünden sonra nefsin ölmediğini açıklamak için; *“kişi, nefsin ölümden sonra da yaşamaya devam ettiğine inanır ve bu doğrultuda maddi lezzetlerden kaçınarak manevi iyiliklerin peşinde koşarsa, inancının doğru çıkması durumunda büyük bir azaptan kurtulup sonsuz bir mutluluğu yakalamış olur. Ancak eğer bu tür bir iddiaya inanmaz ve bu iddia doğru çıkarsa, kişi dünyadaki sonlu lezzetlerden faydalanmış olsa bile ahiretteki sonsuz mutluluğu yitirir”*²²⁹ şeklindeki “ihtiyat” adını verdiği akıl yürütmesinde gerçek pragmatik anlayışın, mantıksal tutarlılık içinde kötülük olduğu ortak akıl kriterlerince benimsenmiş tutum ve davranışlardan uzak durmaya çalışmayı tavsiye etmektedir. Bu noktada Gazâlî'nin Kuranın referanslarını ve pey-

²²⁶el-Bakara 2/258.

²²⁷Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin, el-Muhassal fî efkârü'l- Mütekaddimîn ve'l-Müteahhirîn, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd (Kahire: Mektebetü Külliyyeti'l-Ezher, ts.) 16-17.

²²⁸el-Alak 96/6-7.

²²⁹Râzî, “el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî”, *Felsefe ve Ölüm Ötesi*, haz. M. Kaya, (İstanbul: Klasik Yay., 2011), 113.

gamberlerin getirdiği haberin doğruluğunun mümkün olduğu konusunda pragmatik bir akıl yürütmeye başvurmasının mantıklı olduğu konusundaki örneği önemli bir çıkarımdır. Buna göre; *“evimizden uzakta olduğumuz sırada bir kişinin bize, evimize yırtıcı bir hayvanın girdiği ve ondan sakınmamız gerektiğiyle ilgili bir haber verdiğini varsayalım. Gazali’ye göre, kişi böyle bir haberi duyduğunda onun doğruluğunu imkân dâhilinde görür ve tedbirini ona göre alır. Sıradan bir insanın bu şekilde haber vermesi karşısında tedbirini almakla kişi ne kadar rasyonelse, söz ve eylemleriyle böyle birinden çok daha güvenilir bir insan olarak nitelenmeyi hak eden peygamberin ölüm ötesiyle ilgili verdiği haberler karşısında kişinin tedbirli davranması da o kadar rasyoneldir. Burada rasyonel kişinin yapacağı şey, aklın ilk bakışta imkânsızlığına hükmetmediği bu haberin doğruluğunu araştırmaktır.”*²³⁰ Örneklerden de anlaşılacağı üzere pragmatik akıl, yaşamın gerçekliği hakkında Tanrı’ya karşı ilgisiz kalmak ve boş vermek yerine ya ateistler gibi sorgulayıcı ya da agnostikler gibi tarafsız bir araştırmacılık içinde olmayı veyahut İslam’ın vahiy tarafının rasyonel bir tutum olarak sunduğu “Haniflik”²³¹ çerçevesinde sorgulayıcı bir tavrın benimsenmesi daha mantıklı olacaktır.

Sonuç

Kur’an, kişinin inanması için mantıksal ve retorik birçok gerekçe ileri sürmüştür. Bunlar, akıl yürütme ve gözlem türünden temellere dayandığı gibi, kişinin korku ve umutlarına da dayanmaktadır.

Aklın, yaşadığı çağın bilgi birikiminin üzerine çıkamadığı zihinsel algıyı sınırlayan ve belirleyen bir epistemolojik düzeyin ve etik kurallarının yine insanlık seviyesindeki üst bir aklın şekillendirdiği dünya anlayışı; değişime açık, öznel kurallarla çevrili ve adaletli oluşu şüpheli spekülatafe açık bir sistemi teklif

²³⁰ Gazâlî, *İtikadda Orta Yol*, çev. O. Demir, (İstanbul: Klasik Yay., 2012), s. 20-22, 159-160.

²³¹ Haniflik anlayışı bağlamında bkz. 2/16, 3/15-17, 40/39, 41/31-32; Hasan Kaplan, “Bir İnanç Aşaması Olarak Haniflik”, *Çanakkale OMÜİFD*, 10, (2017), 7-23.

etmektedir. Gerçekçiliğini ve haklılığını bu kadar sanallık içinde sunan Apateizm'in doğruluk değerleri üzerine evrenselleştirdiği bir düşünce sistemi olduğu şüphelidir. İnsanlık medeniyetinin düşünerek, deneyerek ve ilahi yönlendirmelerle de sağlamasını yaptığı ve bugüne taşıdığı değerler sistemini, olumsuz ve kabulü mümkün olmayan birtakım davranış ve uygulamaları örnek göstererek yok saymak ve yerine eleştiriye açık bazı düşünce sistemlerini inşa etmeye çalışmak insanoğlunu kısır döngüye sokacaktır.

Apateizm, yaşayan tanrılı bütün dinler hakkında insan aklıyla tevil edilmiş ve tanrı adına alınan olumsuz birtakım görüş ve uygulamaların cesurca yok saydığı sözleriyle din ve dindarlara önemli bir mesaj vermektedir. Olumlu olarak görülebilecek bu tutumuyla aslında adalet, sevgi ve merhamet söylemleriyle barış getirdiğini iddia eden dinlerin öz eleştiri yapımlarına zemin oluşturmaktadır.

Günümüz Müslümanlarının, dünya medeniyetinde ve İslam geleneğinde eleştiriye açık bazı düşünce ve uygulamaları dikkate alarak bu tür felsefi akımların eleştirisine maruz kalmayacak evrensel etik kurallarını belirlemesi veya güncellemesi ihtiyaca yönelik bir ödevidir. Bütünleştirici ve birleştirici evrensel bir düşünce ve söylem dili oluşturmak İslam kavramının nitelediği zorunlu bir görevdir.

KAYNAKÇA

- Aydın, Mehmet S. "Allah'ın Varlığına İnanmanın Aklîliği", *İslâmî Araştırmalar*, 1/2 (1986), 12-21.
- Baker, Joseph O'Brain ve Smith, Buster. "None Too Simple: Examining Issues of Religious Nonbelief and Nonbelonging in the United States". *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48 (4) 2009.
- Bolay, S. Hayri. *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.
- Borne, Étienne. *Atheism*. New York: Hawthorn Books. 1961.
- Çarkoğlu, Ali – Kalaycıoğlu, Ersin. "Türkiye'de Dindarlık: Uluslararası Bir Karşılaştırma". İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2009.
- Ganzevoort, R. Ruard. "Crisis Experiences and the Development of Be-

- lief and Unbelief". J. Corveleyn ve D. Hutsebaut (Ed.). Amsterdam: Rodopi, 1994.
- Gazâli, Ebû H. Muhammed. *İtikadda Orta Yol*. çev. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Gazâli, Ebû H. Muhammed. *Mîzânu'l-Amel*. thk. Süleymân Dünyâ. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1964.
- Hamid Vahid. "Rationalizing Beliefs: Evidential vs. Pragmatic Reasons". *Synthese*. 176 (2010). 447-462.
- Heil, John. "Believing What One Ought", *The Journal of Philosophy*, 80/11 (1983), 752-765.
- Herrick, Jim. *Against the Faith: Some Deists, Sceptics and Atheist*. London; Glover & Blair Limited, 1985.
- Hookway, Christopher. "Pragmatism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. E. N. Zalta. 2013. <http://plato.stanford.edu/archives/win2013/entries/pragmatism/>.
- Hunsberger, B. ve Altemeyer, B. *Atheists: A Groundbreaking Study of America's Nonbelievers*. New York: Prometheus Books. 2006.
- Jordan, Jeff. *Pascal's Wager: Pragmatic Arguments and Belief in God*. Oxford: Clarendon Press, 2006.
- Kaplan, Hasan. "Bir İnanç Aşaması Olarak Haniflik", *Çanakkale OMÜ-İFD*, 10, (2017). 7-23.
- Keysar, A. ve Navarro-Rivera, J. "A World of Atheism: Global Demographics". S. Bullivant ve M. Ruse (Ed.). *The Oxford Handbook of Atheism içinde* (553-586). Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Nash, Robert J. *Religious Pluralism in the Academy: Opening the Dialogue*. New York: Peter Lang, 2001.
- Newman, Jay. "Popular Pragmatism and Religious Belief". *International Journal for Philosophy of Religion*. 8/2 (1977). 94-98.
- Nielsen, Kai. "İnanç, İnançsızlık ve Denklik Tartışması". *Hikmet Yurdu*, 1(2) / 2008, 245-252.
- O'neal, Michael J.- Jones, J. Sydney. *World Religions: Almanac*. Michigan: Thomson Gale Corporation, 2007. 1/15.
- Pascal, Blaise. *Pensees (Düşünceler)*. çev. Metin Karabaşoğlu. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000.
- Peirce, Charles S. "How to Make Our Ideas Clear". *The Essential Peirce: Selected Philosophical Writings*, ed. N. Houser ve C. Kloesel. Bloomington ve Indianapolis: Indiana University Press, (1992-1998), 388-410.

- Penelhum, Terence. *God and Skepticism: A Study in Skepticism and Fideism*. Dordrecht, Boston, Lancaster: D. Reidel Publishing Company, 1983.
- Pritchard, Duncan. *What is This Thing Called Knowledge?*. London and New York: Routledge, 2006.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin. *el-Muhassal fî efkârü'l-Mütekaddimîn ve'l-Müteahhirîn*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd. Kahire: Mektebetü Külliyyeti'l-Ezher, ts.
- Râzî, Fahrettin. "*el-Metâlibu'l-âliye mine'l-ilmi'l-ilâhî*", *Felsefe ve Ölümler*, çev. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- Reçber, Sait. *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti*. Ankara: Kitâbiyât, 2004.
- Rouch, Jonathan. "Let it Be". *Atlantic Monthly*. May, (2003). vol. 291. Issue 4. 34-35.
- Saint-Andre, Peter. "Agnosticism", The Ism Book, <http://www.ismbook.com/> (erişim tarihi: 9.04.2012).
- Uslu, Ferit. "Agnostisizm", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/21 (2012), 5-28.
- Uslu, Ferit. *Felsefî Açıdan İmanı Temellendirme*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Vermeer, Paul. "Religious Indifference and Religious Education in the Netherlands: A Tension Unfolds", *Zeitschrift für Religionspädagogik*, 12 (2013), 79-94.
- Wilde, Oscar. *Dorian Gray'in Portresi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.
- Williams, Bernard. *Problems of the Self*. Cambridge: Cambridge University Press, 1973.
- Wulff, David. *Beyond Belief and Unbelief*. Connecticut: Jai Press, 1999.
- Zuckerman, Phil. *Atheism: Contemporary Numbers and Patterns*. M. Martin (Ed.), *The Cambridge Companion to Atheism* içinde (47-65). New York: Cambridge University Press. 2007.

TWITTER'DA DEİZM İÇERİKLİ İLETİLERİN İNCELENMESİ

Mehmet ÇINAR*

GİRİŞ

Deizm, evreni ve evrendeki varlıkları yaratan ancak dinlerin iddia ettiği gibi vahiy veya mucize gibi herhangi bir tabiatüstü yolla ona artık bir daha müdahale etmeyen bir yaratıcıya inanma şeklinde tanımlanmaktadır.¹ Başka bir tanımda ise, deizm, mutlak yaratıcı olarak kabul edilen ancak evren ile devam eden bir ilişki ve bağı reddedilen bir yaratıcı anlayışına dayandırılmaktadır. Bu tanımlardan deizm anlayışına bakıldığında evren tasavvurunda farklılıklar olsa da yaratıcının varlığına inanç söz konusudur.² Bu açıdan bakıldığında deizmin bir inanç eğilimi olduğunu kabul etmek gerekir. Başka bir ifadeyle deizmde inançsızlık söz konusu değildir. Ancak kurumsal dinin prensipleriyle büyük oranda uyuşmamaktadır. Burada tek tip bir deizmden bahsetmenin neredeyse imkansıza olduğunu da vurgulamak gerekmektedir.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri, Din Psikolojisi Anabilim Dalı, Denizli/Türkiye, mcinar@pau.edu.tr, orcid.org/0000-0002-4177-688X.

¹ Yasin Ulutaş, "Deizme Götüren Sebepler", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (30 Haziran 2021), 23(2), 501-513.

² Mustafa Bozkurt - Mehmet Kuyucu, "Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizm'in Temel İddialarının Eleştirisi", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 2 (2020), 441-469.

Alanyazın incelendiğinde deizm yönelik din felsefesi³, kalam⁴, sosyoloji⁵, din eğitimi⁶ ve din psikolojisi⁷ alanında bazı çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Ancak konuyla ilgili bilimsel çalışmalara daha fazla ihtiyaç olduğu söylenebilir. Zira son yıllarda deizm eksenli söylem, yayın ve tartışmalar gündemi meşgul etmektedir. Özellikle görsel medyada deizm oldukça yaygın bir şekilde konuşulmaktadır. Hatta din eğitimi veren kurumlar özelinde bir takım iddialar gündeme gelmektedir. Bu iddiaların çoğunluğunun bilimsel bir temele oturduğunu söylemek neredeyse imkansızdır. Bu iddiaların gündeme geldiği çeşitli platformlardan birisi de sosyal medyadır. Konunun sosyal medyaya taşınmasında internet kullanımının yaygınlaşmasının etkili olduğu düşünülmektedir. Zira internet kullanımındaki artışa paralel olarak dünyanın farklı noktalarındaki insanlar farklı konulardaki düşüncelerini sosyal medyalar aracılığıyla kolay bir şekilde ifade etmektedirler. Bu sosyal medya araçları içerisinde önemli bir yere sahip olan Twitter vasıtasıyla küresel ölçekte her gün çeşitli konularda milyonlarca tweet yazılmaktadır. Türkiye’de de Twitter yaygın kullanılan sosyal medya platformlarından biridir. Bu noktada Twitter’da deizm içerikli iletilerin incelenmesi amaçlanmıştır. Deizm içerikli iletilerin incelenmesinin sosyal medyada deizme ilişkin algı ve tutuma yönelik bulgular ortaya koyması açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

³ Vahdettin Başcı, “Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (10 Nisan 2018), 33-40.

⁴ Hamdi Gündoğar - Muhammet Sait Yürgüç, “Deizm Bağlamında Ortaöğretim Okullarında İnanç Algısı-Adıyaman Örneği”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (30 Aralık 2019), 643-670.

⁵ Gülten Koç, “Lise Öğrencilerinin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma İstanbul / Başakşehir Örneği”, *Edebiyat Dilbilim Eğitim ve Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 1(1), (2022), 77-96.

⁶ Sibel Kandemir, *Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma (Konya Örneği)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022); Mahmut Zengin - Dilek Menküç, “Lise Öğrencilerinde Deizm Düşüncesi: Gençler Neyi Sorguluyor ve Nelerden Etkileniyorlar?”, *Uluslararası İslam, Modernite ve Gençlik Sempozyumu*, 2021, 251-277.

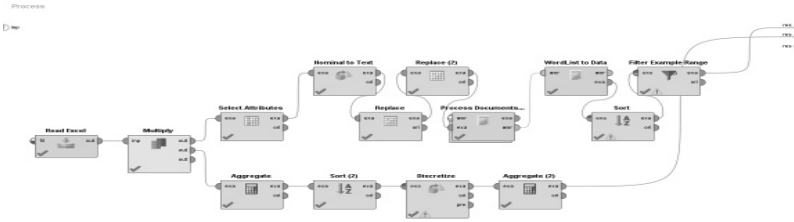
⁷ Mohammed Ghairi - Hüseyin Peker, “Türkiye’de Yaşayan Iraklı Göçmenlerin Deizm ve Ateizme Yönelik Tutumları”, *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* Özel Sayı (24 Kasım 2020), 513-525.

YÖNTEM

Bu çalışmada verilerin analizinde veri madenciliğinde kullanılan RapidMiner studio 9.10 paket programı kullanılmıştır. RapidMiner veri analizi, makine öğrenmesi, metin madenciliği gibi işlemleri gerçekleştirmek için grafiksel bir kullanıcı arayüzü sunmaktadır.⁸ Programın “search twitter” modülünde arama seçenekleri kısmında “query” olarak “deizm” yazılmıştır. Arama kriterlerinde dil seçeneği “TR” eklenmiştir. Ulaşılan deizm içerikli tweetler “write excel” operatörü kullanılarak elde edilen veri excel dokümanı olarak kaydedilmiştir. Tweetler 6, 7 Temmuz ve 9, 20, 22, 26 Ağustos 2022 tarihlerinde elde edilmiştir.

Aşağıdaki şekilde bu işlem için RapidMiner programında oluşturulan modelin ekran görüntüsü verilmiştir.

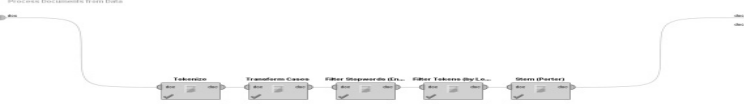
Şekil 1: Process

Programın process operatörü içerisinde ilk önce verilerin birleştirildiği excel dosyası “read excel” operatörü ile veriler programa aktarıldı. Daha sonrasında multiply birinci proses için sırasıyla “select attributes”, “nominal to text” “replace” “replace (2)”, “process documents from data” “wordlist to data”, “sort” ve “filter example range” operatörleri kullanılmıştır. İkinci proses için ise “aggregate”, “sort”, “discretize” ve “aggregate” operatörleri kullanılmıştır..

⁸ Ela Ankaralı - Özgür Külcü, “RapidMiner ile Twitter Verilerinin Konu Modellemesi”, *Bilgi Yönetimi* 3/1 (30 Haziran 2020), 1-10.

Şekil 1: Process documents from data

Programın “process documents from data” operatörü içerisinde ise sırasıyla “tokenize”, “transform cases”, “filter stopwords”, “filter tokens” ve “stem (porter)” seçenekleri kullanılmıştır.

BULGULAR

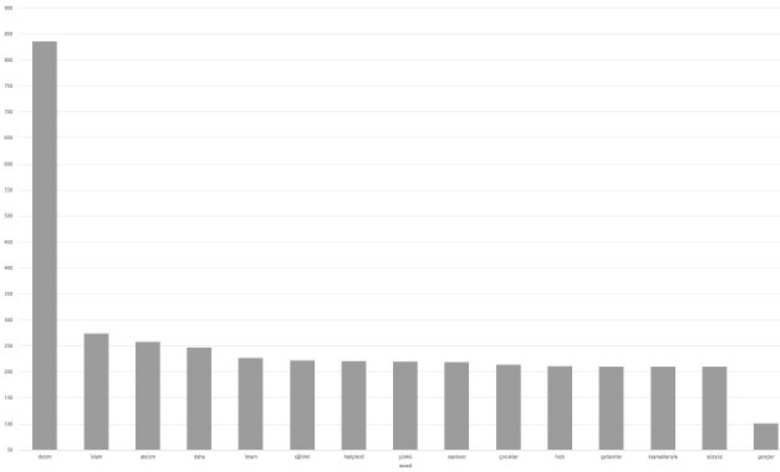
Rapidminer programında “visualization” seçeneklerinden wordcloud kullanılarak elde edilen verinin kelime bulutu aşağıdaki şekilde verilmiştir.

Şekil 3: Kelime Bulutu

Şekil 3’teki deizm içerikli tweetlerden oluşan kelime bulutunda en sık kullanılan on beş kelime içerisinde sırasıyla “islam”, “ateizm”, “imam”, “eğitimi”, “hatiplerde”, “yayıyor”, “çocuklar”, “hızlı”, “geliyorlar”, “kaynaklarıyla”, “yüzyüz”, ve “gençler” yer almaktadır.

Şekil 4: Kelimelerin Sıklığı

Kelimelerin sıklığına bakıldığında “deizm” 836, “islam” 274, “ateizm” 258, “imam” 227, “eğitimi” 222, “hatiplerde” 221, “yayıyor” 219, “çocuklar” 214, “hızlı” 211, “geliyorlar” 210, “kaynaklarıyla” 210, “yüzyüz” 210 ve “gençler” 101 kez geçmiştir.

İkinci proste önce “Aggregate” operatörü ile Twitter kullanıcılarının analiz edilen tweetler içerisinde kaç tweet attığı belirlendi. “Sort” operatörü kullanılarak veriler tweet sayısına göre sıralanmıştır. Daha sonra “Discretize by user Specification” operatörü kullanılarak kullanıcı başına atılan tweet sayısı 0-2, 3-4, 5-8, 9-sonsuz aralıklarına ayrılarak kullanıcı başı atılan tweet sayısının dağılımı elde edilmiştir. “Aggregate” operatörü ile her aralıkta toplam kaç kullanıcı olduğu hesaplanmıştır. Aşağıdaki tabloda kullanıcı hesaplarına göre atılan tweet sayısı verilmiştir.

Tablo 1: Hesap ve tweet sayısı

Sıra	Hesap Sayısı	Tweet Sayısı
1	3	14
2	3	10
3	4	6
4	6	5

5	7	4
6	11	3
7	72	2
8	849	1

Tablo 1'e göre 3 hesap 14, 3 hesap 10, 4 hesap 6, 6 hesap 5, 7 hesap 4, 11 hesap 3, 72 hesap 2 ve 849 hesap 1 tweet yazmıştır.

SONUÇ

Çalışmada deizm içerikli tweetlerden oluşan kelime bulutunda en sık kullanılan on beş kelime içerisinde “deizm”, “islam”, “ateizm”, “imam”, “eğitimi”, “hatiplerde”, “yayıyor”, “çocuklar”, “hızlı”, “geliyorlar”, “kaynaklarıyla”, “yüzyüz”, ve “gençler” yer aldığı sonucuna ulaşılmıştır. Kelimelerin sıklığına bakıldığında ise “deizm” 836, “islam” 274, “ateizm” 258, “imam” 227, “eğitimi” 222, “hatiplerde” 221, “yayıyor” 219, “çocuklar” 214, “hızlı” 211, “geliyorlar” 210, “kaynaklarıyla” 210, “yüzyüz” 210 ve “gençler” 101 kez geçmiştir. Bu bulgulardan hareketle sosyal medyada deizmin gençler üzerinde hızla yayıldığına yönelik bir algı olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Bu çalışmadan hareketle sosyal medyada daha kapsamlı bir veri seti üzerinde deizm içerikli tweetlerin veri madenciliği algoritmalarına dayalı olarak çalışılması önerisinde bulunulabilir. Bu kapsamda duygu (sentiment) analizinin önemli olduğu düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Ankaralı, Ela - Külcü, Özgür. “RapidMiner ile Twitter Verilerinin Konu Modellemesi”. *Bilgi Yönetimi* 3/1 (30 Haziran 2020), 1-10. <https://doi.org/10.33721/by.641878>
- Başçı, Vahdettin. “Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (10 Nisan 2018), 33-40.
- Bozkurt, Mustafa - Kuyucu, Mehmet. “Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizm’in Temel İddialarının Eleştirisi”. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 2 (2020), 441-469.

- Ghraiiri, Mohammed - Peker, Hüseyin. "Türkiye'de Yaşayan Iraklı Göçmenlerin Deizm ve Ateizme Yönelik Tutumları". *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi Özel Sayı* (24 Kasım 2020), 513-525. <https://doi.org/10.21733/ibad.818035>
- Gündoğar, Hamdi - Yürgüç, Muhammet Sait. "Deizm Bağlamında Ortaöğretim Okullarında İnanç Algısı-Adıyaman Örneği". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (30 Aralık 2019), 643-670.
- Kandemir, Sibel. *Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma (Konya Örneği)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022. <https://acikerisim.erbakan.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12452/8234>
- Koç, Gülten. "Lise Öğrencilerinin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma İstanbul / Başakşehir Örneği", *Edebiyat Dilbilim Eğitim ve Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 1(1), (2022), 77-96.
- Ulutaş, Yasin. "Deizme Götüren Sebepler". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(2), (2021), 501-513. <https://doi.org/10.32709/akusosbil.843291>
- Zengin, Mahmut - Menküç, Dilek. "Lise Öğrencilerinde Deizm Düşüncesi: Gençler Neyi Sorguluyor ve Nelerden Etkileniyorlar?", *Uluslararası İslam, Modernite ve Gençlik Sempozyumu*, 251-277, 2021.

KARİKATÜRLERDE DİNİ UNSURLARIN KULLANIMININ DİNDARLAR ÜZERİNDEKİ PSİKOSOSYAL ETKİLERİ

Kevser ÇAĞLAN*

GİRİŞ

Medya organlarının kullanım amaçları; haber verme, eğitime ve eğlendirmedir. Bu üç işlevi, etkili bir şekilde barındıran medya araçlarından biri, şüphesiz karikatür ve mizah dergileridir. Mizahın yegâne amacı eğlendirmek ise de, mizah ve güldürü sanatı, psikososyal ve politik hadiseleri eleştiriye tabi tutan etkin bir araçtır.

Din, Geertz'in tarifi ile "Genel bir varoluş düzenine ilişkin kavramlar tasarlayarak insanlarda güçlü, kapsamlı ve uzun süreli ruh halleri ve güdüler oluşturan ve bu kavramları bir gerçeklik halesine bürüyerek, söz konusu ruhi hal ve güdülerin eşsiz bir şekilde gerçekleşmiş gibi görünmesini sağlayan bir semboller sistemidir."¹ Böylece din, toplumsal ve bireysel bazda yaşam biçimlerini içinde barındıran bir semboller sistemi olarak açıklanabilir. Dindarlık kavramına gelince, bu kavramın temelinde Tanrı'ya inanma ve ona bağlanma yer alır. Bir insanın dindar olarak tanımlanması, bireysel ve toplumsal yaşamda anlam bulunduğu bir tutumu ortaya çıkartmasıdır.²

---

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri/ Din Psikolojisi, kevsercaglan@ogr.iu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-5638-5013.

¹ Geertz C. *Religion as a cultural system*. In: *The interpretation of cultures: selected essays*, pp.87-125. Fontana Press, 1993.

² Mehmedoğlu, Ali Ulvi. "Klasik Kuramlar ve Modern Araştırmalar Bağlamında

Dini imge ve sembollerin mizah dergilerindeki kullanılma şekli, dine ve dini tutumu simgeleyen dindarlığa bir yorum getirme veya dini/dindarlığı kritize etme olarak algılanabilir. Zira mizah dergileri, iktidara yönelik muhalefet edebilen bir direniş alanı ve ötekilerin seslerinin yer alabildiği bir alternatif medya olarak tanımlansa da³ karikatürler, olayların, insanların, duygu ve düşüncelerin, doğal olanla ters düşen yanlarını abartılı çizimlerle aktarmakta⁴ ve sosyal algının oluşmasına katkıda bulunmaktadır.⁵ Karikatürlerin din/ dindarlıkla ilgili abartılı çizimleri, eleştiri ve yorumlamaları, toplumda dine ve dindarlığa karşı oluşan yaygın yargı ve algıları temellendiren, dahası bu algıları yöneten önemli kaynaklardır.

Günümüzde en çok okunan ve takip edilen yayınların başında Tarih ve Mizah dergileri gelmektedir. Herhangi bir sınırlama olmaksızın hemen hemen toplumun tüm bireyleri mizah dergileri ile yakından ilişkilidir. Dine ve dindarlığa dair oluşturulan yargılar, o dine mensubiyet hisseden dindarları da psikolojik açıdan etkilemektedir. Dini unsurların mizah dergilerindeki temsili olumlu yöndeysen, hem o dine mensubiyet hisseden dindar bireylerde hem de toplumun diğer bireyleri üzerinde dine ve dindarlığa dair olumlu algı oluşma olasılığı fazladır. Bilakis, medya organlarının dini unsurları olumsuz içeriklerle birlikte kullanmaları, dini ve dindarlığı toplum içerisinde olumsuz bir kategoriye dâhil edecektir. Çalışmanın ana problemini ve çıkış noktasını, bu yönetilen algı ve tutumlar oluşturmaktadır.

Literatür incelendiğinde, karikatürlerle ilgili sayıca fazla çalışma olduğu görülse de⁶ karikatürlerdeki dini sembolizme odaklanan çalışma sayısı oldukça azdır. Bu çalışmalar da sosyoloji ve iletişim bilimleri alanında yapıldığından, bu araştır-

---

Dindarlık ve Kişilik." *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi* (2006): 259-288.

³ Tellan, B. (2015). "Uykusuz Habercilik: Alternatif Medya Olarak Mizah Dergileri". B. Çoban ve V. Ataman (Der.) *Direniş Çağında Türkiye'de Alternatif Medya* içinde. (s.449-475). İstanbul: Kafka Yayınları.

⁴ Tuncal, T., Yücel, D., Bal Tepe, N. B, Hoşgören Alıcı, Y., Kırıcı, S. Baştuğ, Özel Kızıl, E. T. (2017). "Yaşlılara Bakış Açısının Karikatürlerdeki İzdüşümü Konusunda Uzman Görüşleri". *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 10(1), 43-50.

⁵ Tuncal vd., a.g.e., 2017.

⁶ Mencet, M.S. *Mizah Dergileri Ölçeğinde Türkiye'de İslamofobi*, Akdeniz Üniversitesi İletişim Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Antalya, 2016.

mada din psikolojisinde göstergebilimsel analiz tekniğinin kullanılacak olması, çalışmanın özgünlüğü bakımından önemlidir. Ayrıca dini öğelerin sinemada, karikatürlerde veya medyada kullanılıyor olması, bu öğelerin bir araştırma alanının olmasını zorunlu kılmaktadır. Yine literatür incelendiğinde görülmektedir ki, medyada kullanılan dini öğelerin incelendiği çalışmaların çoğunlukla iletişim bölümlerinde yapılması ve dini öğelerin din eğitimi almamış kişilerce analiz edilmesi, dinin daha çok siyasi boyutta bir fenomen olarak ele alınmasına sebep olmuştur. Dini öğelerin medya ile ilişkili olması bakımından iletişim bölümlerinde mi yoksa din ile ilişkili olması açısından ilahiyat fakültelelerinde mi araştırılması gerektiği ise ayrı bir tartışma konusudur. Ancak şu bir gerçektir ki, medyada kullanılan dini unsurların psikolojik ve toplumsal etkileri, yalnızca iletişim bilimlerinin çalışma alanı içerisine girmemektedir. Medya ve dindarlık, interdisipliner bazda araştırılması gereken çok yönlü bir olgudur. Bu araştırma, popüler medyadaki dini öğelerin ilahiyat fakültesi içerisinde de ele alınan bir konu olmasında öncülük edecektir.

Böylece çalışmanın amacı, dini unsurların medya organlarında sembolize edilme biçiminin, mizah dergilerini takip eden dindarlar üzerindeki psikososyal etkilerini derinlemesine okumaktır. Araştırmanın ana sorusu şöyledir: Dini unsurların karikatürlerde kullanımı, dindarları psiko-sosyal açıdan nasıl etkilemektedir? Böylece araştırmanın ana sorusu şöyledir: Dinin- dindarlığın karikatürlerdeki temsili, dindarları psiko-sosyal açıdan nasıl etkilemektedir?

1. YÖNTEM

1.1. Araştırmanın Modeli

Yerel veya sosyal medya aracılığı ile karikatürleri takip eden Müslüman gençlerin, İslam'ın ve Müslümanların medyadaki temsili karşısında neler hissettiklerini ve bu süreçten içsel ve sosyal olarak nasıl etkilendiklerini derinlemesine anlayabilmek ve analiz edebilmek için, nitel araştırma modelini tercih etmek uygun görülmüştür. Nitel araştırma sosyal olgu ve olayları, içerisinde buldukları çevre koşullarını dikkate alarak araştırmayı, an-

lamayı ve açıklamayı temel alan bir yaklaşımdır.⁷ Araştırma desenlerinden olgu bilim modeli, amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme ve kartopu örnekleme kullanılmıştır. Olgu bilim (fenomenoloji), araştırmacıya tamamen yabancı olmayan, hakkında bilgi sahibi olunan ancak ayrıntılı ve derinlemesine bilgiye sahip olamadığımız olguları ele alır ve veri kaynağı, herhangi bir olguyu yaşayan ve bu yaşadıklarını dışa vurabilen kişiler yahut gruplardır.⁸ Buna göre katılımcı gurubu, karikatür ve mizah dergilerini takip eden, kendisini dindar olarak tanımlayan ve 18-26 yaş arasında bulunan Müslüman bireyden oluşturulmuştur.

1.2. Veri Toplama Alanı

Nitel araştırmada süreçle ilgili veri, çevreyle ilgili veri ve algılarla ilgili veri olmak üzere üç türde veri toplanmaktadır. Bu araştırmada, karikatürlerin içsel ve sosyal etkilerine yönelik planlandığından, medya organlarındaki din/ dindar portresine ilişkin algılara yönelik veri toplanmıştır. Araştırmanın veri toplama alanı Türkiye’de yaşayan üniversite öğrencileri oluşturmaktadır. Buna göre, Erik Erikson’un psiko-sosyal gelişim teorisine dayanarak “yakınlığa karşı yalıtılmışlık” dönemine denk gelen 18-26 yaş arası bireyler ile birebir yüz yüze görüşmeler yapılmıştır. Yaygın medya organlarından biri olan karikatür ve mizah dergilerinin dindar bireyler üzerindeki etkilerini araştırmak amacıyla hali hazırda yayınlanmakta olan karikatür dergilerindeki, dini öge barındıran karikatürler de veri sağlayacak bir diğer alan olmuştur. Buradaki amaç, karikatürlerin detaylı analizini yapmak değil, bu karikatürlerin insanlar üzerindeki etkilerini araştırmaktır. Öte yandan dine ve dindarlığa dair yaygın algıyı, bireylerin en çok ilgi gösterdikleri yayın organlarının etkilemesi ve yönetmesi beklenir. Uykusuz dergisi, 2007 yılında Penguen dergisinden ayrılan Umut Sarıkaya, Yiğit Özgür ve Ersin Karabulut gibi karikatüristlerin kurduğu, YAYSAT’ın verdiği bilgilere göre, 2015 yılında en fazla satılan mi-

⁷ Yıldırım, A., - Şimşek, H. (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, (10. Baskı). Ankara: Seçkin.

⁸ Yıldırım ve Şimşek, a.g.e., 2016.

zah dergisi olarak öne çıkmaktadır. 2015 yılında haftalık ortalama 72.235 adet dağıtım ve 35.500 adet satışa ulaşmıştır.⁹ 26 Aralık 2021 tarihi itibarıyla derginin Instagram’da 863.000, Twitter’da 859.000 takipçisi, Facebook’ta ise 2.684.300 beğenisi bulunmaktadır. Dergilik uygulamasında yapılan incelemeye göre de, güncel dergiler arasında en çok görüntülenen mizah dergisi Uykusuz olmuştur. Bu nedenle araştırmada kullanılacak karikatürlerin veri alanı Uykusuz dergisi olarak belirlenmiştir. Dergi haftalık yayın yapmakta olduğundan, 2022 yılı Ocak-Temmuz ayları arasında toplam 30 sayı incelemeye alınmıştır. Böylece görüşmelerin gerçekleştirildiği çalışma grubunu 6’sı erkek toplam 16 kişi oluşturmuştur.

Tablo-1: Araştırmanın Çalışma Grubu ve Katılımcı Bilgileri

No	Yaşadığı Yer	Yaş	Cinsiyet	Medeni Durum	Eğitim Durumu	Bölümü	Çalışma Durumu	Meslek	Sosyoekonomik Durum	İnanç Durumu
K1	İstanbul	18	Kadın	Bekar	Ön lisans	Laboratuvar Teknikerliği	Çalışmıyor		Orta	Müslüman
K2	Konya	22	Kadın	Bekar	Lisans	Türkçe Öğretmenliği	Freelance	Forografçılık	Orta	Müslüman
K3	İstanbul	23	Kadın	Bekar	Lisans	İslami İlimler	Çalışmıyor		Orta	Müslüman

⁹ Demir, Sertaç Timur, 2016. *Türkiye’de Mizah Dergileri: Kültürel Hegemonya ve Muhalefet*, Rapor, Seta Yayınları, İstanbul.

K 16	K 15	K 14	K 13	K 12
Konya	Konya	İstanbul	İstanbul	Kastamonu
21	26	26	18	21
Kadın	Erkek	Erkek	Kadın	Erkek
Bekar	Bekar	Bekar	Bekar	Bekar
Lisans	Lisans	Doktora	Lise	Lisans
Radyo Televizyon ve Sinemacılık	İlahiyat	Din Felsefesi	İHL	Moleküler Biyoloji ve Genetik
Çalışmıyor	Çalışıyor	Çalışıyor	Çalışmıyor	Çalışmıyor
	Polis	Araş. Gör.		
Orta	Orta	İyi	Orta	Orta
Müslüman	Müslüman	Müslüman	Müslüman	Müslüman

Katılımcılar 18-26 yaş aralığında, 6'sı erkek toplam 16 kişiden oluşmaktadır. Araştırmaya katılan kadınların yaş ortalaması 19.3 iken erkeklerin yaş ortalaması 22.1'dir. Çalışma grubunun genel yaş ortalaması ise 20,3 olarak hesaplanmıştır. Tamamı bekar olan bu 16 katılımcının, 13 tanesi Lisans düzeyinde öğrenim gören ve halem görmeye devam eden kişilerden oluşmaktadır. 3 katılımcının ise 1'lise, 1'i ön lisans ve 1'i de Doktora düzeyinde öğrenim görmekte olan tamamı eğitilmiş katılımcılardır. Çalışma durum-

larına bakıldığında ise 9 katılımcının çalışmıyor, 5 katılımcının aktif olarak çalışıyor olduğu görülür. 2 katılımcı ise yarı zamanlı çalışmaktadırlar. Aktif çalışanların yalnızca 3'ü mezun oldukları veya okumakta oldukları bölümlerden farklı bir işte çalışmaktadırlar. Tamamının kendisini Müslüman olarak tanımlayan 16 katılımcımızın 9'u İstanbul'da, 5'i Konya'da, 2'si ise Kastamonu'da yaşamlarını sürdürmektedir. Araştırmacı İstanbul ve Konya'da yaşayan katılımcılar ile yüz yüze, Kastamonu'da yaşamakta olan 2 katılımcı ile de online platformlardan mülakatlarını yapmıştır. Katılımcıların tamamı seyrek veya sık aralıklarla karikatür ve mizah dergileri ile ilişkilidir.

1.3. Veri Toplama Aracının Oluşturulması

Karikatürlerde dini öğelerin kullanımının Müslüman gençler üzerinde herhangi bir etkiye sahip olup olmadığını ve psikososyal etkilerinin arkasında yatan sebeplerin neler olduğuna dair detaylı inceleme yapılabilmesi için, nitel araştırmada kullanılan yaygın veri toplama araçlarından birisi olan görüşme tekniğinden faydalanılmıştır. Bunun yanında gözlem de araştırmacı için bir veri kaynağı olmuştur. Görüşme formu üç ana bölümden oluşmaktadır, bunlar: kişisel bilgiler, içerisinde dini imge, unsur veya söz barındıran karikatürler ve bu karikatürlerin psikososyal etkilerine dair görüşme soruları yer alacaktır. Formda öncelikle Katılımcıya çalışma hakkında bilgi verilen giriş bölümü, katılımcıların sosyo-demografik özelliklerinin araştırıldığı açık uçlu sorulardan oluşan ikinci bölüm, görüşme soruları ve son olarak görüşme sırasında katılımcılara sunulacak karikatürler yer almaktadır. 13 görüşme sorusu yarı-yapılandırılmış şekilde, katılımcıların anlayabileceği düzeyde ve açık ifadelerle yazılmıştır. YAYSAT'ın verdiği bilgilere göre, 2015 yılında en fazla satılan karikatür dergisi, Uykusuz'dur. Bu nedenle veri toplama aracına dahil edilecek karikatürler, Uykusuz dergisinden seçilmiştir. Derginin 2022 yılı içerisinde ocak ve temmuz ayları arasında yayınlanmış 30 ayrı sayı incelenerek içerisinde dini imge, unsur veya söz barındıran (*herhangi bir dini öge, konuşma balonun-*

da herhangi bir kelime, inanç / akaide dair öge, din görevlisi tasviri, cennet-cehennem tasviri, dini söylemler, dindar veya ibadet yeri tasviri vb. öğeler) toplam 123 karikatür arşivlenmiştir. Karikatürlerin incelenmesi sonucu tema çeşitliliği göz önünde bulundurularak 25 karikatür görüşme formuna eklenmiştir. Görüşme formu oluşturulduktan sonra soruların geçerliliğini, içerik ve yapı bakımından değerlendirilmesini sağlamak amacıyla form din psikolojisi alanındaki 3 doktora öğrencisinin ve iki akademisyenin takdirine sunulmuştur. Uzmanlardan gelen görüş ve öneriler doğrultusunda görüşme soruları yeniden düzenlenmiş, bir kişi ile ön görüşme yapılarak forma son şekli verilmiştir.

1.4. Veri Toplama ve Analiz Süreci

Veriler 2022 yılının temmuz ve ağustos aylarında toplanmıştır. 18 ile 26 yaş aralığındaki 16 kişi ile yüz yüze ve birebir görüşmeler yapılmış, katılımcıların cinsiyetleri ve yaşlarına göre soruların sorulma şeklinde küçük farklılıklar olmuştur. Görüşme öncesinde kişiler telefon ile aranarak randevu oluşturulmuştur. Belirtilen gün ve saatte katılımcıların da rahat konuşabileceği, gürültüsüz bir ortam tercih edilmiş (genellikle evleri) ve katılımcının izni alınarak görüşmelerin tamamı kayıt altına alınmıştır. Her bir görüşme eksiksiz biçimde yazıya aktarılarak çözümlenmesi yapılmıştır. Elde edilen veriler betimsel analiz metodu kullanılarak analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda, İslam'ın ve Müslümanların karikatürlerde temsil edilme biçiminin Müslüman gençleri içsel ve dışsal olarak nasıl etkilediği, yaşadıkları rahatsızlıklar veya sosyal problemler tespit edilmiş, yanlış temsilden doğan problemlerin çözümüne ve medyada dinin yer alma biçimine dair önerilerde bulunulmuştur. Buna göre yanıtlar, oluşturduğu temalara göre taslak temalar altında birleştirilerek kategorilere ayrılmıştır. Daha sonra verilen yanıtlardan yola çıkılarak alt temalar oluşturulmuş, yanıtlar sınıflandırılmıştır. Bunun yanında katılımcıların yanıtlarının kullanılabilmesine dair izin belgeleri, görüşmelerin kayıtları ve deşifreleri araştırmacı tarafından korunmuştur. Katılımcıların her birine numara veri-

lerek çalışmada isim yerine katılımcı numaraları ile rol almaları sağlanarak kimlikleri gizli tutulmuştur (Örneğin K1: Katılımcı 1 vb.). Ayrıntılı betimlemenin yanında doğrudan alıntılara sık sık yer verilmeye çalışılmıştır. Bulgular araştırmacıların gözlemleri ile desteklenerek yorumlanmıştır.

2. BULGULAR VE YORUMLAR

Ülkemizde ve dünyada değişen ve devamlı olarak gelişen teknoloji ile, medya organlarının çeşitleri ve kullanım biçimleri de hızla değişim göstermektedir. Kitle iletişim araçları adı altındaki tüm medya organlarının genel amaçları, haber verme, eğitime, eğlendirmedir. Bunun yanında ideolojik fikirleri yayma, kültür oluşturma, tanıtım ve propaganda gibi yan amaçlar da bulunan yayın organları, yerel ve sosyal medya olmak üzere iki açıdan incelenebilir. Televizyon gibi yerel ve ulusal yayınlar yapan, genel kitleye hitap eden ve seçim şansının sınırlandırıldığı araçların yanında, sosyal medya gibi hitap ettiği kitlenin tercihine bağlı olarak takip edilen, çok yönlü yayın araçları var olmuştur. Bunların yanında mizah dergileri ve karikatürler gibi, eğlendirme amacı güden alternatif medya araçları oluşturulmuş, mizah dergileri politikadan ekonomiye, dinden eğitime yaşamın bütününe dair algı ve düşünceleri abartılı çizimlerle yansıtmaya çalışmışlardır. Dinin ve dindarların mizah dergilerinde konumlandırılış biçiminin, dindarlar üzerinde nasıl bir etkiye sahip olup olduğu sorusu ise bu çalışmanın temelini oluşturmuş. Özellikle mizah ile yakından ilgilenen ve kendisini Müslüman olarak gören genç neslin üzerindeki psikolojik ve sosyal etkilerini incelemek, medyanın dini algılayma üzerindeki olumlu ve olumsuz yansımalarını ortaya çıkartmak bakımından önemlidir. Bu çalışmada Uykusuz dergisinin 2022 yılı sayılarındaki karikatürler incelenmiş, içerisinde dini unsur barındıran karikatürler derlenmiştir. Katılımcılara 25 ayrı karikatür gösterilmiş, katılımcıların bu karikatürler karşısında neler hissettikleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu karikatürlerde yer alan dini içerikler, Müslüman'ın giyim kuşam tasviri, Kur'an-ı Kerim okuma davranışı, hafızlık

eğitimi, İslam'da mücahit tasviri, tebliğci hocalar, Hakikat Kır-tasiye, cehennem ve cennet tasviri, namaz ibadeti, Mevlevilik, vaiz tasviri, Kuran Kursu hocası tasviri, Kurban Bayramı ve ta-rikatları konu alan karikatürlerdir. Bu karikatürlerle karşılaşan insanların tasvirlerden nasıl etkilendikleri, yüz yüze görüşmeler yoluyla ve karikatürler üzerine derinlemesine sohbetlerle orta-ya çıkartılmaya çalışılmıştır. Böylece veriler 4 ana tema etrafında raporlanmıştır, bunlar: a) Karikatürlerde dini unsurların Kulla-nımı, b) Karikatürlerde dini unsurların kullanımının psikolojik etkileri, c) Karikatürlerde dini unsurların kullanımının sosyal etkileri, d) Medya organlarında dinin ve dindarların nasıl yer alacağına dair görüşleridir.

A. Genç Neslin, Karikatürlerde Dini Unsurların Kullanımına Dair Görüşleri

İnsanı eğlendirme, güldürme amacı güden mizah, genellikle incitici olmayan incelikli alay etme sanatı olarak tanımlanabilir. Bilgelikle sık sık bağdaştırılan mizah duygusu, insanın herhangi bir konuya tepeden, kuş bakışı bakabilme ve onun ironik yanını görebilme yetisi olması bakımından manevi olana ait, yani mis-tik bir bakış açısıdır. Hümanistik psikolojide kendini gerçekleştirmiş insanların bir özelliği olarak karşımıza çıkan mizah anlayışı, özellikle pozitif psikoloji alanında metafizik ile maneviyatın ortak zeminine dahil edilen, bireyleri somut alemde soyuta taşıyan aşkın bir deneyimdir. İnsanlar olağan dışı durumlara maruz kalıp gündelik yaşantısına devam etmekte zorlandığında ve anlam dünyasını tehdit altında hissettiğinde bu stresli halden uzaklaşmak, yaşamın olağan seyrine yeniden ulaşmak ve sağ-lıklı kalabilmek için karşı karşıya kaldığı zorlantıyı test eder ve kendisinde bulunan baş etme mekanizmalarından birisini devre-ye katar. Var olan gerçeklikten uzaklaşarak olaylara ve olgulara üst pencereden bakmayı sağlayan bu ironik deneyim, herhangi bir problemle baş etmede de sıkça kullanılan başa çıkma stille-rinden birisidir. Mizah, esnetip gevşeten, sosyal bağları arttıran veya espri ve gümece yoluyla olayları farklı bir bakış ile değer-

lendirmeyi sağlayan olumlu bir güç oluverir. Dini mizah ise, mizahın içerisine dini öğelerin karıştırılması veya doğrudan dini öge, dindar üzerinden mizah yapılması şeklindedir. Din ile ilgili alaycı mizah, çoğunlukla azınlık olarak değerlendirilen grupları aşağılamak amacıyla yapılan kötümse mizaha örnek olabilir. Zira Kuran-ı Kerim’de insanların birbirlerini aşağılayarak alay etmesi yasaklanmıştır. Dini mizahın diğer bir şekli eleştirel mizahtır. Dini herhangi bir yorum veya dindar temsiliyetini eleştiriye tabii tutmak amacıyla tespitlerden oluşan düşündürücü mizaha örnektir. Kasıtsız yapılan bir başka dini mizah türü de vardır ki bunda amaç yalnızca okuyucuyu eğlendirmektir. Nötr mizah da diyebileceğimiz amaçsız, iyimser mizah türüdür. Karikatür dergilerinde dini öğelerin kullanılmasının veya dindar tasvirinin, okuyucu muhatapları tarafından farklı açılardan değerlendirildiği görülmektedir.

Katılımcılara medya ürünü olarak mizah içeriklerinde dini unsurların yer almasına ve mizah ile din ilişkisine dair düşünceleri sorulduğunda, incelenen yanıtlar 3 tema altında değerlendirilmiştir, bunlar: *Gerçekçilik*, *Algı Yönetimi ve Alaycılık* temalarıdır. Karikatürlerde dini öğelerin kullanımını değerlendirirken medyada din ve dindarların var olmasını değerlendirmeleri, karikatürlerin bir kitleye hitap eden etkili bir medya organı olduğunu da göstermektedir.

Gerçekçilik teması altında, din ve dindarların karikatürlerde var olmasının hayatın bir gerçekliği olduğu, dindarların mizaha konu olmalarının da mizahın sosyal toplumda bütün gruplarla ilgili yapıyor olmasının vurgusu yapılmaktadır. “*Mizahın konusunu sınırlandırmak pek mümkün değil. Özellik biz toplum olarak her konudan mizahi bir şey çıkartabiliriz. Dini öge olmalı mı bunu biz istesek de istemesek de din konu olacak. Ama elbette kutuplaştırıcı olmamalı karikatürler de.*” (K10). “*Eğlendirip bilgilendiren bir şeyde herhangi bir konunun kullanılmaması ayıp kaçır bence.*” (K15). Özellikle karikatürlere yansıtılan dindar temsiline, tam da gerçek yaşamdaki dindarlarımız olduğunu düşünen “*Şu karikatür gerçek yaşamda var mıdır deseniz ben size 100% olmuştur derim. Yüzde*

bin olmuştur. (gülüyor)”(K4) katılımcı sayısı 14’tür. Bu gerçekliği karikatürleri çizenler açısından değerlendiren bir katılımcımız “...genelde herkes kendince haklı.” (K5) diyerek karikatüre yansıtılan görüntünün bir hayal ürünü olmadığını, var olanın haklı bir biçimde yansıtılması olduğunu anlatmıştır. Karikatürlerdeki dindar tiplemesinden şeklen rahatsızlığını dile getiren iki başka katılımcımız, bu karikatürlerde dindar tasvirinin alternatif bir biçimini araştırmış, sosyal hayatta bir karşılığını bulamayınca bu çaresizliklerini şöyle dile getirmişlerdir: ...Ben karikatürize ediyorsa ben de muhtemelen bu şekilde çiziyor olacağım, nasıl çizebilirim ki başka.” (K5), “...Buradaki hocayı da diğer adam gibi çizselerdi anlaşılmazdı, komik de olmazdı.” (K6). Diğer bir katılımcımız, karikatürlerde bir gerçekliğin eleştirildiğini ve bunun karikatürlerin amaçlarından biri olduğu için dindarlar üzerinden de yaptıklarını ifade ederken, “...Karikatürler biraz eleştiri gibi. Bazı aşırılıklar vardır insanlarda ve onu resmeder gibi, eleştirir gibi çizersin.” (K7) bu karikatürlerin kendilerini rahatsız etmediğini, haklı bir gerekçe ile gerçekliğin eleştirel bir biçimde yansıtılması olarak görüp yerinde bulduklarında dile getirmişlerdir (K9, K8, K10, K14).

Bir komediden ziyade kamusal bir gerçekliğin yansımaları olarak görülen dini içerikli karikatürler, bir katılımcımıza göre şu anda var olan dindarlık tiplemesini değil, geçmişte yaşanmış ve bitmiş olan bir yaşam tarzını yansıtmaktadır. Kendisinin bu karikatürlerdeki insan tiplmeleri ile (tipsiz ve saldırgan Kuran Kursu hocası tasviri), karşılaşmadığını, ancak kendisinden yaşça büyük kimselerden bu hikayeleri dinlediğini belirterek “...Olan değil aslında bu, olmuş olan. Olmuş olan bir şey çizilmiş. İnsan aklında kaldıkları ile yaşıyor.” (K10) günümüzde dindarlık tarzlarının değiştiğini ifade etmiştir.

Gerçekçilik temasının içerisinde sayılabilecek bir alt tema da “Bilinçlendirme” temasıdır. Sosyal gerçekliğin karikatürlerde yansıtıldığını ifade eden katılımcılarımız, bu gerçekçiliğin bir amacı olarak Müslümanlara ve Müslüman olmayanlara farkındalık kazandırarak gerçeklik üstünde düşünmelerine sebep olduğunu ifade etmişlerdir. 8 katılımcımız, Müslüman tasvirlerinin güldürme

özelliğinin olmadığını ancak farkındalık oluşturarak yanlış davranış ve inanışların resmedilmesi olarak değerlendirmişlerdir: *“Aşı-riya kaçılan noktalar konu edilirse eleştirilir ve farkındalık oluşturur. Bu aşırılıklar o şekilde yok edilebilir.”* (K7). Yanlışların bitirilmesi adına bir adım olarak değerlendiren katılımcılarımız, karikatürlerdeki tasvirlerin bir kurgu olmadığını, var olanın bilinç düzeyine çıkarılması olduğunu belirtmişler ve bundan rahatsızlık duymamışlardır: *““Haksız bir eleştiri olsaydı var olmayan bir şey olsaydı rahatsız edebilirdi ama gerçeğe parmak basılmış. İnsanlar böyleyse burada iki yüzlülüğü fark edip farkındalık yaşayabilir.”* (K9). Bilinçlendirme oluşturulurken kimi zaman bu yanlış davranışların doğrudan yansıtılması ile farkındalık oluşturulmuş, kimi zaman da öyle olduğu düşünülen yanlış algılara açıklık getirilmiştir. Bir katılımcımız *“Öyle ima edildiğini ama öyle olmadığını anlatmaya çalışmışlar gibi geldi bana. Sanki yanlış bir algıyı düzeltmeye çalışıyormuş gibi. Aslında yanlış bir algıyı belirtmeye çalışıyormuş gibi.”* (K10) diyerek karikatürlerde yanlış toplumsal algıların yok edilme amacı taşıdığını dile getirmiştir. Öte yandan medyanın doğru bilgi yayma aracı olarak da kullanılabileceğini ifade eden bir katılımcımız, bunun dini bilgiler için de yapılabileceğini ifade ederek medyanın olumlu işlevine odaklanılırsa dini unsurların inananlar için faydalı içeriklere dönüşebileceğini vurgulamıştır: *“Dini bilgilerin doğrusunu vermesi bakımından medyada ve karikatürlerde yer almalı. Karikatürler de çocukların vs dikkatini çok çekiyor. Onlar üzerinden çocuklara doğru bilgi verilecekse kullanılabilir.”* (K1).

Algı yönetimi teması altındaki yanıtlar incelendiğinde 13 katılımcımız, dinin ve dindarların herhangi bir medya organı içerisinde yer almasının, onları topluma yanlış tanıtmaya amacıyla bir çarpıtma ve toplumsal algı yönetimi olduğunu söylemişlerdir. Bunun en önemli sebebinin ise medyanın çok güçlü bir silah olmasından ötürü İslam'ı ve Müslümanları halk içerisinde uygun-
suz bir yerde tutarak *“Bu tarz şeyler dindarları topluma yanlış lanse ediyor.”* (K15), dinden uzaklaştırma çabasının olduğunu belirtmişlerdir. Her gün sosyal medyada ve diğer medya araçları içerisinde çokça vakit geçirdiğimizi söyleyen birinci katılımcının yanı sıra , *“Ben-*

ce çarpıtma yapmaya çalışıyor olabilirler. Elinde silah kaba saba çirkin yüzlerle bir çizim, dinden Müslümanlıktan uzaklaştırmaya çalışıyor olabilirler.” (K1), üçüncü katılımcımız “...öyle olmadığı halde öyle çizilen o şekilde resmedilen kasıtlı karikatürler olarak görüyorum ve insanlar buna inanıyor.” (K3) diyerek gerçekte var olmayan bir dindar tasvirinin, kötü niyetlerle karikatürlerde oluşturulduğunu dile getirmişlerdir: “...Ben böyle bir Müslümana hiç denk gelmedim açıkçası, genelde okurlar. Bunun bir algı yönetmesi olduğunu düşünüyorum.” (K3). Öte yandan karikatürlerde Müslüman ve İslam tasvirinin bir gerçeklik payı olduğunu ancak genellikle azınlıkta olan olumsuz tarafının abartılarak çizildiğini düşünen katılımcımız, “genelde o batan tarafını, aşırı tarafını resmetmeye çalışıyorlar o zaman da Müslümanlık karalanmış oluyor. Bunları hoş görmüyorum.” (K7) bunlarla Müslümanlığın karalandığı kanısındadır. Müslümanların cübbe, sarık ve sakal, Müslüman olmayanların ise modern giysili tasvir edildiğine dikkat çeken bir katılımcımız bundan rahatsızlık duyduğunu, giysiler üzerinden yapılan sınıfsallaştırmanın iyi niyetli bir girişim olmayıp farklılığı ve ayrıştırmayı öne çıkartmasının yanında Müslümanları çağın gereklerinden geri kalmış şekilde tasvir edildiğini ifade etmiştir: “Ben çizirlerin iyi niyetli olduğunu düşünmüyorum. İyi niyetli olsa bu kadar değişik falan çizilmez. Karikatür komik olmalı bunlar ise farklı çizmeye çalışmış. Müslümanla ilgili iğneleyici, komik bir görüntüde çiziyor. Ama mesela ateisti nasıl çizmiş, normal eli yüzü düzgün, ama o Müslüman nasıldı saç sakalı birbirine karışmış, bakımsız.” (K11).

Dinden uzaklaştırılmak istenen sosyal grubun hangisi olabileceği sorulduğunda, genç “Çocukların bu şekilde gösterilmesi “bak kuran okur ezberlersen her şeyinden vazgeçeceksin” düşüncesi oluşturuyorlar.” (K8) ve dine uzak neslin “Dinin yanlış tanıtıldığını ve sonradan dindar olacak insanlar için yanlış örnekleme olduğunu düşünüyorum.” (K8) bu propagandalarla dine karşı cephe alabileceğini, ancak bilinçli ve dini bilgiye sahip yetişkin nesli etkileme düzeyinin düşük olduğunu belirtmişlerdir.

Alaycılık teması altında yanıtlar incelendiğinde, katılımcıların dini herhangi bir konunun medyada var olmasının onu ciddiyet-

ten uzaklaştıracağı, kutsalı zedeleyeceği ve bilinmeyen bir alan olan gaybi alem ile ilgili yanlış bilgi verileceği gibi konularda endişelerinin olduğu görülmektedir. Bu endişeler onları medyada dini unsurların bulunmaması gerektiğine, bu kullanımın dine karşı uygunsuz bir yansıtma olacağını ifade etmişlerdir. Bir katılımcı, namaz ile ilgili bir karikatürde namaz ile alay edildiğini düşünerek *“Çok iyimser gelmedi ibadet ile bir alay ediliyormuş gibi hissettim.”* (K5) ifadelerini kullanmıştır. Namaz gibi diğer ibadetlerin de mizaha var oluşu alay edilesi bir dinin olduğu görüşünün ortaya çıkmasına neden olmuştur. İnanç ve akide ile ilgili olan konuların mizahi herhangi bir zeminde olmaması gerektiğini ifade eden katılımcılarımız, *“Bu uygunsuz bence. Kutsallığa bizim inancımızın zaruri boyutuna vurgu yapması ve bundan mizah yapması uygunsuz bence.”* (K3) derken, bir başka katılımcı Allah’ın var olan hüküm ve yasaları ile ilgili mizah yapılmasının, ona inananlar ve inmayanlar için bir basitleştirme ve ciddiyetten uzaklaştırma olarak görerek *“Dini ciddiye almamak. Allah’ı affeder gibi görmek. Var ama bir şey olmaz tarzında düşünmek.”* (K8) bu kullanımların samimi ve net bir duruşu zedelediğini düşünmektedirler. *“Bilmediğimiz anlayamadığımız şeyleri çizmek bana çok doğru gelmiyor. Sonuçta kimse cenneti cehennemi bilmiyor.”* (K12) diyen bir başka katılımcı da ahiret, cennet ve cehennem gibi bilinmeyen konularda bir yorum yapılmaması gerektiği fikrini savunmuştur. Dindarların karalanan kısmının azınlık olduğunu düşünen bir katılımcı, çizerlerin de bu karikatürlerin komik olmadığını bile bile yayınladıklarını ifade ederek *“...onlara bile komik gelmeyecek bir şeydi ama niçin çizdiler diye sorulunca öteki ve ötekine karşı bir alay etme gibi duruyor.”* (K14) bu azınlık gruplar olan dindarların öteki olarak görüldüğünü ve alaya alındığını düşündüğünü söylemiştir.

B. Karikatürlerde Dini Unsurların Kullanımının Genç Nesil Üzerindeki Psikolojik Etkilerine Dair Bulgular

Karikatürlerde dini öğelerin kullanımının bireyler üzerindeki içsel ve psikolojik etkileri araştırıldığında, bunların 5 tema altında toplandığı görülmektedir. Bunlar, *Umursamamak, Dinden*

Uzaklaşma, Dini Soğuma, Rahatsızlık Hissetme ve İçsel Yargı temalarıdır. Dinin ve dindarların karikatürlerdeki olumsuz temsili ile karşılaşan katılımcılarımızın bir kısmı, bu durumun kendilerini herhangi bir açıdan onu etkilemediğini, kendileri dindar olsa dahi bu yansıtmayı umursamadıklarını belirtmişlerdir. Bir kısım katılımcı ise, bu tasvirler karşısında derin bir üzüntü duyduğunu, bir diğer kısmı din ve dindarlar ile ilgili medyaya yansyanların rahatsızlık hissettirdiğini belirtirken, bazıları olumsuz tasvire neden olanlardan dolayı dindarlardan uzaklaştıklarını veya dini soğuma yaşadıklarını dile getirmişlerdir. Karikatürlerde dindarların birlikte kullanıldığı içeriklerin olumsuz olması bazı katılımcılar üzerinde içsel yargılamalara neden olmuş, öz eleştirinin yanında içsel etiketlemeler barındıran çıkarımlarda bulunmuşlardır.

Umursamamak teması altındaki yanıtlar incelendiğinde 5 katılımcılarımız, karikatüristlerin aslında bu tarz karikatürlerle bir mesaj vermeye çalıştığını, olumsuz bir yargılamada bulduklarını ancak bu yargılamanın onlar adına hiçbir şey ifade etmediğini belirtmişlerdir. Bir katılımcı, "...pek umursamıyorum. Herkes bir şeye inanıyor ve inandığının doğru olduğunu düşünüyor. Bizdeki mezhepler de öyle. O yüzden çok üzerinde düşünülmesi gerek mi bilmiyorum." (K10) diyerek bu konuyu düşünmeye değer bulmadığını ifade ederken, bir başka katılımcı dini kimliğin bir problem oluşturmadığını, insanlarla ilişki kurarken bunu önemsemediği için bu yargıları da dikkate almadığını belirtmiştir: "*Benim için herhangi bir insanla konuşurken dini kimlik ilk sırada değildir hatta 3 bile olmayabilir. Çok önemsizdir yani benim için.*" (K4). Dindarlığın toplum içerisinde bir saygınlık kazandırdığı için, ona dönük getirilen eleştirmelerin de saygınlığı zedeledi varsayımında bulunan bir katılımcımız, kendisinin bu saygınlığa değer vermediğini, o nedenle karikatürlerden etkilenmediğini belirtmiştir: "*Toplumda dinin insanlara verdiği bir saygınlık da var. Bazı insanlar bu saygınlığa önem verirken bazıları da onunla alay edebiliyor. Dinin verdiği saygınlığın çok da geçerli olduğuna inanmıyorum.*" (K15). Dine veya dindarlara getirilen olumsuz bir eleştirinin çizimlere yansması-

nı “çok ucuz söylemler” olarak nitelendiren bir katılımcı, “Çok bir şey hissetmiyorum aslında, bu adamlar beni neden böyle çizdi gibi bir gidip had bildirme falan hissetmiyorum.” (K14) diyerek bu basitliğin karşısında kendini izah etme gibi bir ihtiyacının doğmadığını dile getirmiştir.

Dinden Uzaklaşma teması altında incelenen yanıtların neredeyse tamamının dini yanlış temsil eden dindarlardan uzaklaşmak olduğu görülmektedir. 6 katılımcı, karikatürlerdeki dindar temsilinin onu yanlış yaşayan insanlar nedeniyle olduğunu ifade ederken, bu temsiliyeti değiştirecek olanın veya sürdüreceğinin yine dindarlar olacağını ifade etmişlerdir. Bir katılımcımız bu tarz dindarlara dair hislerini şöyle dile getirmiştir: “...ben bunlara dindar demiyorum. Müslüman da demiyorum. Doğru Müslümanlığı yansıttıklarını düşünmüyorum. Ama ben Müslümanım deyip dini farklı gösteren insanlara sinirleniyorum. Benlik bir şey yok ama bu dinin hak etmediğini düşünüyorum.” (K16). Bir katılımcımız yine dindar tiplmelerini gerçekçi ama rahatsız edici bularak “... dindar tiplemesi gerçek ve bu insanlar rahatsız edici Hocam. Ya olduğun gibi görün ya da görüldüğün gibi ol derler ya, iki farklı kişiymiş gibi davranmak yerine birisi olmak gerekiyor. Etrafımda bu tarz insanlar olsun hiç istemem, uzaklaşıyorum onlardan.” (K13) çevresinde bu tarz insanlardan uzaklaştığını belirtmiştir. Bir başka katılımcı, karikatürlerdeki dindar tasvirinin mutsuz olarak çizildiğine dikkat çekerek, İslam’a mensup olmanın dindarlar üzerinde oluşturduğu rahatsızlığın resmedildiğini ifade etmiştir: “Abdest alan biri. Mutsuz bir şekilde alıyor bu dikkatimi çekti.” (K13). Bir diğer katılımcı, tıpkı dini karikatürler gibi dini mekân ve kurumların da dinden uzaklaştırdığını, “Ben imam hatip lisesi mezunuyum ve bu tarz dini kurumların insanları dinden uzaklaştırdığını düşünüyorum.” (K9) sözleriyle ifade etmiştir. Benzer biçimde dindar çocukların da karikatürlerde mutsuz olarak çizildiğini ifade eden bir katılımcı, çocukluktan itibaren dini eğitim alan kişilerin dinden uzaklaşacağını düşünmektedir: “Çocukların yüz ifadeleri de üzgün, sadece tek yapmaları gereken dini öğrenmek, sadece Kuran okumakmış namaz

kılmakmış gibi anlatıldığı için baskı görüyorlar ve böyle çocuklar da ileride çok dindar olmuyor.” (K13).

Dini Soğuma teması altında katılımcıların üstteki temaya benzer biçimde dinden değil dindarlardan soğuduklarını görmekteyiz. Soğuma sebeplerini ise, yanlış dini eğitim veren hocalar, sosyal hayata karışamayan dindarlar, kafelerde talep edilmediği halde tebliğde bulunanlar, İslam kültürü olarak Arap kültürünü yaşayan Müslümanlar şeklinde açıklamışlardır. Dindarların dini gerek düşüncede gerekse sosyal hayatta yaşama biçimini karikatürlerdeki temsilini gören bir katılımcımıza bunlar karşısında neler hissettiği sorulduğunda, “...soğuduğum oluyor. Onlar Müslümansa ben değilim dediğim oluyor. Ama bir süre sonra dinle bir alakası olmadığını da düşünüyorum. İnsanla alakalı bir şey oluyor bu.” (K3) diyerek bunun dinin gerçekliğinden kaynaklanmadığını ifade etmektedir. Yine temsil sorununun İslam kültürü ile değil de Arap kültürü ile yaşamaktan kaynaklandığını söyleyen bir katılımcımız, “Ben Arap milliyetini sevmeyen biriyim, tarihsel ve kültürel olarak sevmiyorum. Bu giyim tarzı da onlara ait bir şey. Bu yüzden soğuyorum.” (K4) diyerek aslında dinden değil Arap-Müslümanlardan soğuduğuna dikkat çekmiştir. Tebliğ adı altında insanlara dini baskı kurulduğunu düşünen bir katılımcımız, “Ben mesela, biraz daha şeyim. İmam hatip çıkışlıyım, dinin içinden geliyorum ben de. Aşırıya kaçtıklarını ve soğuttuklarını, baskı uyguladıklarını düşünüyorum.” İfadelerinde bulunmuştur. 26 yaşındaki bir katılımcımız, kendisinin soğuma yaşamadığını ancak gelecek Türkiye neslinin dinden uzaklaşacağını şimdiki çocukların dini soğumalarından fark edebildiğini ifade etmiştir: “Çocuklar dinden soğuyor, çocuklar demek de gelecek nesil demek. Yani gelecek nesil dinden soğuyor karikatürü bu. Dine küsmeler oluyor. Bu adamlarla aynı kalıba girdiğimi düşünmüyorum ama bu çocukların geleceğin dinden soğuk Türkiye halkını oluşturacağını biliyorum” (K15).

Rahatsız Hissetme temasında verilen yanıtlar incelendiğinde, katılımcıların içsel olarak rahatsızlık duyduğu konular, bir Müslüman topluluğun yaptığı bir yanlışın bütün Müslümanlara genellenmesi, dindarların terörist Müslümanlar olarak çizilmesi,

hafızlık eğitimi gibi dini kürsülerin baskıcı ve sosyal yaşamdan uzak tutumları, tebliğ hocalarının varlığının dini bir baskı oluşturduğu gibi konulardadır ve bu durumlar karşısındaki keyfin ve rahatın kaçmasını ifade eder. 16 katılımcıdan 14'ü, bu karikatürlerdeki temsilden içsel bir rahatsızlık duyduğunu ifade etmiştir. Bunlardan 3 tanesi dindarlarla ilgili yanlış bir algının herkese genellenmesinden rahatsızdırlar. Bu rahatsızlığın ilk sebebi ise kıyafetin bir genellemeye sebep oluşudur: "... çizilen Müslüman resmi ile muhtemelen kapalı olan dindar olan diğer insanlar da böyledir genellemesi de yapılıyordur. Bu genelleme oradaki algının yanlış olması sebebiyle rahatsız eder." (K3), "Müslüman cübbe takke olarak genellenmemeli. Ya da Müslüman deyince ille de baş örtülü birisi gibi düşünmemelisin. Açık da olabilir kendi tercihleri. Bunların genellemesi beni rahatsız ediyor." (K6). 4 katılımcı Müslümanlığın bir dönem ortaya çıkan IŞİD veya Taliban ile eşdeğer görülmesinden ve bütün Müslümanların saldırgan, kavgacı ve asık suratlı çizilmesinden, dışarıdaki diğer Müslümanların da böyle zannedilmesinden rahatsızlık duymaktadır: "Müslüman çizilmiş ama bir Taliban üyesi görüyorum. Bunun Türkiye'de çizilmesi daha da rahatsız edici çünkü dışarıdakiler bilmediği için çizer yapar ama Türkiye'de bu tarz bir şey rahatsız edici. Tabii böyle insanlar da var ama dini bu şekilde anlatmak rahatsız edici. Bir kere bu adam neyi temsil ediyor onu bir açıklamaları gerek ilk önce." (K7), "İslam'a Müslümanların kelle kestiğine dair algıyı hatırlatıyor bu bana. Biraz böyle kötü hissettirmede desem yalan olur." (K9). "Bu tarz teröristlerin, IŞİD gibi, kendilerini Müslüman olarak tanımlamasından rahatsız oluyorum. Çünkü tam olarak görüşlerini bilmiyorum ama yaptıklarının birçoğu bizim bildiğimiz kurana aykırı diye düşünüyorum. Gerçek İslam'ın o olmadığını düşünüyorum" (K10). Karikatürlerde çizilen mücahit Müslüman tasvirinin savaşı ve saldırgan olarak yapılması, kendi değerlerini ayakta tutmaya çalışan bir Müslümana yakışmayacak tarzda olduğunu düşünen bir başka katılımcımız, "Daha düzgün bir şekilde, onurlu ve şanlı çizilememiş. Kendi değerleri için savaşan bir insanın elinde neden silah çizilmiş, yanlış elbette. Şekli beni rahatsız etti daha çok." (K8) diyerek erdem ve ahlakın öne çıkması gerektiğini savunmuştur.

İçsel rahatsızlığın diğer bir nedeni, dindarların kültürsüz, eğitimsiz, bakımsız veya eğlenceden uzak anti modern şekilde yansıtılmalarıdır. Bir katılımcımız dinde eğlenmenin bir yaşağının olmadığını belirterek, bu tarz kısıtlamaları kendisi yaşamasa bile düşünce olarak onu rahatsız ettiğini ifade etmiştir: "...hafız olan bir çocuğun bu tür eğlence araçlarından uzak durması vs. toplumun da bu şekilde bir görüşe sürüklenmesi beni rahatsız ediyor." (K15). Bir katılımcımız İslam'ın kötü ve yanlış lanse edilmesi sebebiyle dindar olarak rahatsızlık duyduğunu (K12), bir başka katılımcı karikatürlerde iğneleme ve aşağılama sezdiği için kötü hissettiğini (K8), bir başka katılımcı kutsalının zedelenmesi olarak değerlendirip karikatürlerde dinin var olmasının onu rahatsız ettiğini ve incindiğini ifade etmiştir: "Kötü hissediyorum. Sonuçta o benim kendime kutsal olarak saydığım bir din, bunu bir şaka malzemesi olması incitici." (K1).

İçsel Yargılanma teması altındaki yanıtlar, ise sosyal psikolojideki içsel damgalanma ile açıklanabilir. İçsel damgalanma, içsel yargılanma veya içsel etiketlenme olarak kavramlaştırılabileceğimiz bu durum, bireylerin toplum içerisindeki basmakalıp yargıları kendilerine mal etmeleri, onların etiketlemelerini kabul ederek kendilerine dair içsel bir muhasebe başlatmaları anlamına gelir. Bu anlamda bireyin bir başkasını etiketleme davranışı ne kadar fazlaysa, toplumda eksiklik olarak görülüp aşağılanan herhangi bir durum içerisinde bulunduğunda, kendisini etiketleme davranışı da aynı oranda fazla olmaktadır. Bir isimlendirmeyi kabul etmenin, ona dair toplumsal rolleri de kabul etmek anlamına gelir. Dindarlara dair medyada yansıtılan olumsuz eleştiri ve algılar, toplumun din ve dindar tanımında oldukça etkilidir. Dindarların nasıllığına dair üretilen basmakalıp yargılar, gerek bilgi düzeyinde gerekse duygu düzeyinde diğer dindarlar tarafından kabul edilerek kendilerini yargılamalarına sebep olmaktadır. 11 katılımcımız bu karikatürler karşısında, kendini sorgulama, suçluluk, vicdani yükümlülük, sorumluluk ve yanlış anlaşılma endişesi ile Müslümanlara yönelik önyargıları kendileri için bir korkuya dönüştürmüşlerdir. Buna aynı zamanda

damgalanma korkusu da denilebilir. Bir katılımcı, dindar kimliğine yönelik bir önyargı ile karşılaşma korkusu yaşadığını dile getirirken şöyle demiştir: *“Muhtemelen benimki ön yargı korkusu. Karşı tarafın yani o dinden olmayanların o dinden olanlara ön yargılı davranması. O kişilerin benimle karşılaştıklarının empatisini kurup bana karşı ön yargılı olmalarının korkusu muhtemelen.”* (K16). 3 katılımcı, karikatürlerdeki dindarların olumsuz yanlarına şahit olduklarında *“acaba ben de böyle mi görünüyorum”* korkusu yaşadıklarını ifade etmişlerdir: *“Rahatsız oluyorum çünkü hani böyle mi gözüktüyoruz diye içten içe düşünüyorum. Bu şekilde mi gerçekten Müslümanlar, hocalar o çizdikleri şekilde mi diye ister istemez düşünüyorum. Üzülüyorum. Eksiğimiz olduğunu fark ediyorum, kendimizi doğru yansıtmadığımızı düşünüyorum.”* (K11, K16, K12).

Bir katılımcımız sosyal kalıpların üzerindeki tezahürünü samimiyetle anlatarak Müslüman algısının terörizm ile birleştirilmesinden bahsetmiştir. Saldırgan ve savaşçı Müslüman algısından rahatsız olduğunu ancak kendisine *“bir mücahit”* nasıl olur diye sorulduğunda tıpkı bu tarzı tarif edebildiğini üzülen ifade etmiştir: *“...Hatta ben mücahit denince aklıma ne gelir diye düşündüm ama benim de bu gelir (gülüyor) bence saçma ama biz öyle düşünmediğimiz halde bizim aklımıza bile bu resim geliyor.”* (K7). Yanlış Müslüman algısının yanında kavramların içeriklerinin de tamamen değiştirildiği, insanların kavramları kullanırken toplumu esas almaya başladığı ortaya çıkmıştır. Kavramların gerçek anlamları ise artık ulaşılamayacak kadar geriye atılmıştır. Dünyada Müslüman olarak terörizmin anılması, kavramın gerçek anlamına ulaşamaması ise İslamofobi gibi akımları tetiklemektedir.

Katılımcıların kendilerini yargılarken çoğunlukla bir yanlış yapmış olmaktan sakındıkları görülmektedir. Kendini yargıda sık karşılaşılan problemin merkezine kendisini koyma davranışı burada da karşımıza çıkmaktadır. Katılımcılarımız yaptıkları herhangi bir yanlıştan dolayı medyada bu şekilde yansıtıldıklarına dair bir sorgulama içerisine girmişlerdir: *“Yargıda bulunurken acaba dinle ilgili bir şeyde yanlış yaptığım oluyor mu şeklinde düşünüyorum.”* (K12). Katılımcılar bu durumlarda kendilerinde eksiklik

hissettiklerini, dini doğru temsil edemediklerini düşündüklerini (K9), farklı birinde veya medyada görüp kendilerinde de o yanlış davranışın olduğunu fark ettiklerini (K7), bu tarz medya ürünlerinin karşısında suçluluk hissettiklerini (K8), ağlanacak haline güldüğünü (K6), olumsuz bir yargılama karşısında sürekli olarak kendilerini onların yerine koyduklarını (K5, K3) ifade ederek bu genellemelerin ve etiketlerin içten içe onları muhasebeye sürüklediğini dile getirmişlerdir.

Bir katılımcı, tebliğ yapan hocalardan bahsedilen bir karikatürde, kendisini insanları herhangi bir konuda uyarmak istediğinde İlahiyatçı kimliğinden dolayı tıpkı tebliğciler gibi anlaşılmaktan korktuğu için bunu hiç yapmadığını dile getirmiştir: *“Gündelik hayatta herhangi bir şey söyleyeceğim zaman kendimi tebliğciler gibi hissediyorum. Herhangi bir tebliğde bulunmuyorum ama küçük bir uyarıda bulunacağымda bile böyle bir his geliyor. %50 etkileniyorum. Ulan bu insan benim tebliğci falan olduğumu düşünmesin falan deyip sustuğum çok oluyor.”* (K15). Uyarma ve tebliğdeki fazlaca baskının, diğer insanlar üzerinde de baskı oluşturduğu ve o gruba dahil olma imajı oluşturmasından korktuğunu diğer katılımcılar da belirtmiştir: *“Öyle anlaşılırım endişesi yaşıyorum yani. Hani onları suçlamak amacıyla değil de yani şunu düşünüyorum. Milleti etrafımızdakileri bırakıp bir kendimize bakmamız gerekiyor.”* (K11).

C. Karikatürlerde Dini Unsurların Kullanımının Genç Neslin Üzerindeki Sosyal Etkilerine Dair Görüşleri

Dini unsurların karikatürlerdeki kullanımının bireyler üzerinde sosyal anlamda da bazı etkileri vardır. Sosyal ve davranışsal etkileri araştırıldığında, katılımcılara karikatürlerdeki dindar veya dini temsiliyetin kendilerini sosyal yaşamda nasıl etkilediği sorulmuş, alınan yanıtlar 3 ana tema altında toplanmıştır. Bunlar: Sosyal Etiketlenme, Sosyal Yargılanma, Gizlenme İhtiyacı davranışlarıdır. Sosyal etiketlenme teması altında, bireylerin dindarlar hakkındaki genel geçer isimlendirmelerin etiketlenme olarak algıladıkları yanıtlar raporlanırken, sosyal yargı adı altında etiketlenme ve isimlendirme olmasa da dindarlar hakkındaki

olumsuz düşünce ve genellemelerden etkilenme biçimleri raporlanmıştır. Gizlenme temasında, dindarların toplum içerisindeki isimlendirmeden kaynaklı gizlenme veya dini kimliği gizleme davranışları konu edilmiştir.

Etiketlenme teması altında dindarların herhangi bir isimlendirme ile yaftalanmalarının, genç insanlar üzerinde olumsuz etkileri olduğu görülmüştür. Buradaki en net ayrımın yurt içerisinde ve yurt dışında olarak iki şekilde değerlendirildiğini söyleyebiliriz. Katılımcılara sosyal etkiler sorulduğunda bu konudaki genellemelerden rahatsız olduklarını, ancak bu genellemenin Türkiye’de fazlaca yaygın olmadığını, yurt dışında Müslümanların terörist damgasıyla anıldıklarını ve İslamofobi’nin yaygınlığını ifade ederek, bu etiketle krizinin kendi toplumlarında yaşanmayacağını ifade etmişlerdir. “*Mesela ülke içinde herkes kimsenin kafa kesmediğini biliyor. Ama dünya çapında Müslümanların kafa keser profili var. Beni ulusal açıdan rahatsız ediyor sadece.*” (K15). Özellikle Türkiye’de dini ayrımcılığın, seküler kesimlerce az miktarda yapıldığını ancak Türkiye’de herkesin birbirini tanımasından kaynaklı bir rahatsızlık yaşamayacaklarını belirtmişlerdir. Diğerlerine göre sayıca daha az olan bazı katılımcılar ise Türk toplumunda da etiketlenmenin fazla olduğunu üzülen ifade etmişlerdir. Etiketlenmelerin yurt içerisinde ve dışında *Terörist* (K4, K9, K15), tercih ettikleri dış görünüşleri bakımından *anti modern* (K6, K8, K9), eğitimsiz, kültürsüz, *yeniliklere kapalı* (K2, K3, K11), *tutucu ve baskıcı* (K16) olarak etiketlendiklerini, bu etiketlerin ise kendini izah etme (K3, K8, K10, K11, K12, K15) ihtiyacı doğurduğundan söz etmişlerdir. “*Bazen sadece ben öyle değilim deme ihtiyacı oluyor bu tarz algılardan dolayı.*” (K12), “*Özellikle toplu taşıma araçlarında acaba ben böyle giyiniyorum diye benim hakkımda şöyle düşünüyorlar mıdır falan diye düşünüp karşı görüşteki insanlara karşı daha güler yüzlü ve anlayışlı olmaya çalışıyorum. Biz düşündüğünüz gibi değiliz aslında algısını vermek için, o nedenle kimi zamanlarda etiket hissediyorum.*” (K3).

Avrupa ve Amerika’da İslam dinine mensup kişilerin eli silahlı olarak algılanmasından olumsuz etkilenen katılımcılar,

Türkiye’de Müslümanların medyaya aynı şekilde yansıtılmasını onun bir devamı olarak görmekte dirler. Bu etiketlenmeden rahatsız olan kişilerden biri, *“Müslümanların terörist olduğu algısı bu da. Müslümanlar terörist mi, değil. Çok açık değil yani. Ama teröristler Müslüman, öyle diyebilirim.”* (K4) diyerek Müslüman kavramının uğradığı değişimden bahsetmiştir. Genç bireyleri olumsuz etkileyen diğer bir etiket, dindarların çağın gerisinde kalmış olmaları bakımındandır. Bir katılımcı, *“Ben de bu dine mensubum ve hepimiz sanki böyleymişiz, geride kalmış, kültürsüz, bilim ve teknoloji bilmeyen bir grup insanın toplanıp dini yürütmeye çalışıyormuşuz gibi. Aslında yeni fikirlere açık, teknolojiyi ve gündemi takip eden, özünde eleştirebilen gelişmeye müsait insanlar olduğumuzu düşünüyorum.”* (K2) ifadeleriyle dindarların yeniliklere kapalı, bilimden uzak ve mistik bir arayışta oldukları etiketinden rahatsızlığını dile getirmiştir. Kendisini izah etme ve öyle olmadığını açıklama ihtiyacı duyması, sosyal etiketlenmeden rahatsızlığına dair önemli işaretlerdendir. *“Rus dili ve edebiyatı okuyorum ben, yarın öbür gün yurt dışına çıktığımda, bana dinim sorulduğunda normal bir şekilde İslamiyet diyebilirim ama onların gözünde şu lansman elbette olacaktır, sakal cübbe ve elinde bir saldırma aracı... farklı olabileceğimize inanmayacaklar.”* (K8).

Katılımcılar, toplum içerisindeki geri kalmışlığı dindarlık ile bağdaştırmak adına, karikatürlerde dindar tiplemesinin hep yaşça büyük kişiler olarak çizildiğini, din gibi bir kurumun geride kalması gerektiğine dair bir ima olduğunu dikkatle gözlemlemiştir. Sakal ve cübbe veya doğrudan yaşlı nine- dede imgesi ile birleştirilmeleri, dindarlığın yeni çağda bir yeri olmadığı imasını vermektedir (K3). Katılımcıların, karikatürleri değerlendirirken sarık ve cübbe giyinmiş bir imge gördüklerinde “dede” tabirini kullanarak değerlendirme yapmaları, oluşturulmaya çalışılan algının reaksiyon aldığına dair önemli gözlemlerdendir. Başlı örtülü veya cübbe- sarıklı kişilere dair de bir ön yargının olduğunu ifade eden bir başa katılımcı, *“Bazen bakışlardan hissettiğim oluyor yani kesin şöyle düşünüyorlardır gibi.”* (K5), öte yandan toplumun bir üyesi olarak, yerleştirilmeye çalışılan algıya bir yanıt vermiş-

tir denilebilir: *“Bir ön yargı oluşuyor. İnsanlarla ilgili düşünüyorum dinden soğuma gibi değil de. İnsanları da görünce şekillerinden dolayı böyle bir yargılama hissim oluyor.”* (K5). Bu açıdan bakılırsa dindarlar ile ilgili toplumun basmakalıp yargıları, dindar gençler tarafından hem rahatsızlık sebebi hem de benimsenen yargılardır denilebilir. *“Mesela başını örtüyorsun ya da tesettüre giriyorsun direkt sana yapıştırılan hoca hanım, hoca falan oluyor.”* (K6).

Son olarak bağnaz ve tutucu olarak anlaşılacak, dindar gençler açısından kurtulunması gereken etiketlerden birisidir: *“Bağnaz olarak anlaşılmaktan korkuyorum. Direkt. Çünkü herkes zannediyor ki biz baş örtülüüz ve bağnazız zanneden bir kesim var. Türkiye’de ve dünya üzerinde de böyle bir kesim var.”* (K16).

Sosyal Yargı temasında, bireylerin rahatsız oldukları ve dikkat çektikleri konular terörizm, şekilcilik, dindarların geri kalmışlığı yaftası, aynı olması, ancak bazı toplumsal yargıların örneklerle açıklanması, İslam adı altında Araplaşma, dindarların eğitim kurumları yerine tarikat dergahlarını tercih etmeleri, eğlenmeyi ve kültürü bilmemeleri gibi genel geçer kalıp yargılardır. Örneğin iletişim fakültesinde okumakta olan bir katılımcı, sınıfta seküler öğrencilerin çoğunlukta olduğunu ve iki kişi başörtüsü örttüğü için onları üniversiteye yakıştıramadıklarını anlatarak şöyle demiştir: *“Bizim sınıfta 2 kişi baş örtülüüz. Onlar bizim daha bağnaz olduğumuzu ve daha dini yapılarda bulunmamız gerektiğini düşünüyorlar.”* (K16). İlahiyat fakültesi mezunu olan bir erkek katılımcı da, eğlence ve mi-zahın dindarlara yakıştırılmadığını, uygunsuz görüldüğünü ifade ederken *“Mesela ben dindarım ve eğlenmeyi biliyorum ama birileri baksa bana aa bu dindar ve bu eğlenmekten anlamaz demesi beni kötü etkiliyor, yani bi kalıba oturtulmak.”* (K15) diyerek bu algının yıkılamamasının kendisini olumsuz etkilediğini vurgulamıştır.

Gizlenme İhtiyacı teması altındaki yanıtlar incelendiğinde, bireylerin yeni bir ortama girdiklerinde veya yurt dışına çıktıklarında dini kimliklerini gizleme ihtiyacı duyup duymadıkları, dindarlara dair sosyal yargılanmanın yüksek olduğu seküler kesimlerde bulunurken nasıl hissettiklerine dair birtakım bulgulara rastlanmıştır.

6 katılımcı gerek yurt dışında gerekse Türkiye'deki seküler semtlerde bulunmak istemediklerini ifade etmişlerdir. Bir kadın katılımcı toplu taşımada giyinişinden dolayı sözlü saldırıya maruz kaldığını, kendisini rahat edeceği yerlerde daha huzurlu hissettiğini açıklamıştır: *“Evet. Rahat olamıyorum özellikle seküler yerlerde. Benim gibi olan insanların olduğu yerlerde bulunmak beni daha çok memnun ediyor. Toplu taşımada vs. Saldırıya maruz kaldığım için de bu bende bir fobi oldu. Kapanma tarzımla veya giysi rengimle ilgili, kara Fatmalar vs. Bu durumlarda çok kendisini savunabilen bir tip de olmadığım için içimde kalmış şeyler de var, bundan dolayı o ortamlarda çok bulunmak istemiyorum.”* (K3, K11).

Bir katılımcı Türkiye'de değil ama yurt dışında gizlenme ihtiyacı duyacağını, ilk anlarda dini kimliğine dair bilgi vermeyeceğini belirtirken insanlara kendisini açıklamak zorunda kalmak istemediğini söylemiştir. Etiketlemelere maruz kalarak bir izahta bulunmaktansa dini kimliğini gizlemeyi daha uygun göreceğini belirtmektedir: *“Nasıl söyleyeyim, yurt dışına gittim diyelim gayet de elit bir kesimde oturacağım diyelim. İlkten Müslüman olduğumu söyleyebilirim. O kadar netim yani. Etiketlerler, yanlış düşünürler ve herkese de gidip ben böyleyim diye kendimi ifade etmekle uğraşamam”* (K4). Kadın katılımcılarımız dini kimliğini gizlemenin imkansız olduğunu, baş örtülü olmalarından dolayı bunu açık etmek zorunda kaldıklarını belirterek eğer tesettürlü olmasalardı yeni tanıştıkları insanlarla dini kimlik üzerinden tanışmayacaklarını bildirmişlerdir: *“Kimliğimi gizleyemem zaten tesettürlüyüm baş örtüsü takıyorum, tesettürlü olmasaydım ilk tanıştığımda Müslüman olduğumu söylemezdim. Tanıştığım insanların kim olduğunu bilmiyorsun çünkü, saldırgan bir tutum ile karşılaşabilir miyim diye düşünüp gizledim.”* (K9). Mikrobiyoloji bölümünde öğrenci olan bir katılımcı, fakültede dini herhangi bir sohbe bulunmadığını, camii gibi ortamlara giderken arkadaşlarından gizlendiğini, bununla anılmak istemediğini dile getirmiştir: *“Dini sohbe girdiğim olmuyor arkadaşlarla. Göstermemeye çalıştığım oldu mesela. Bizim bölümde herkes farklı orada, çok da bununla ön plana çıkmak istemedim açıkçası. Camiye giderken falan göstermemeye çalıştığım oluyordu.”* (K12). Son

olarak 1 katılımcımız da bu ortamlarda bulunmanın Müslümanlar için bir gereklilik olduğunu, bunun bir görev olduğunu ifade etmiştir (K11).

D. Medya Organlarında Dinin ve Dindarların Nasıl Yer Alacağına Dair Önerileri

Bu bölümde, medyada din ve dindarları gözlemledikten sonra genç bireylerin medyada din ve dindarların nasıl yer alması gerektiğine dair önerileri sorulmuştur. Yanıtlar, *yanlış din-dar algısını bitirmek* amaçlı kullanım, *şekilciliği bitirmek* amaçlı kullanım ve medyada *dinin olmaması* şeklindeki önerilerdir. Bunlardan yanlış din-dar algısına son vermek amaçlı kullanımların, dini tanıtmada, yaymada, dine dair yanlış algı ve yorumları düzeltmede ve bilgi vermede destekleyici bir araç olarak kullanılmasından bahsedilmektedir: (K3, K4, K5, K10, K14). Bunun yanında karikatürlerin yönlendirici bir gücünün olduğunu düşünen 6 katılımcı, bunu iyiye ve bilinçlendirmeye kullanmanın halkı İslam'a ısındıracağını, olumsuz içeriklerin ise dinden uzaklaştıracağını savunmaktadırlar: (K6, K7, K8, K9, K10, K11, K12). Katılımcıların hemen hemen hepsi karikatürlerdeki şekilciliğin bitmesi gerektiğini, dindar portresinin modern ve sıradan herhangi bir insan gibi çizilmesi, sakal, cübbe ve sarıktan kurtarılması gerektiğini ifade etmişlerdir: (K5, K6, K7, K8, K12, K16). Dini unsurların medyada kullanımının devam etmesinin onun kutsallığını zedeleyeceğinden buna bir son verilmesi gerektiğini düşünen katılımcılarımız 3 kişidir: (K8, K10, K11).

SONUÇ

Medya organları her geçen gün sayısı artarak giden etkileşim merkezleri haline gelmiştir. Herhangi bir konunun medyada olmaması düşünülemezken, medyada yansıtılma biçimi de onu yayına hazırlayanlar tarafından farklılıklar göstermektedir. Hayatın her alanına dahil olan din gibi bir fenomen, medyada onu tasarlayanlar tarafından farklı şekillerde yansıtılmaktadır. Medya, kimi zaman dini gerçekliği olduğu gibi ortaya koymak,

kimi zaman bir gerçekliği eleştirmek ve bazen de onu yok etmeye yönelik girişimlerde bulunabilir. Karikatürler, bir medya organı olmasının yanında, halkı eğlendirme amacı taşıyan, eleştirel, çok yönlü ve abartılı güldürü sanatıdır. Bu sanatın içerisinde dinin de bir konu olarak yer alması, din-dara karşı eleştirileri, abartılı çizim ve düşünceleri beraberinde getirmiştir. Bu eleştirilerin, kendisini o dine ait hissedenden dindar bireyler tarafından nasıl değerlendirildiği, bu çalışmanın çıkış noktasını ve problemi oluşturmuştur. Karikatür dergilerinin ve karikatürlerin çoğunlukla genç neslin başvurduğu bir eğlenme aracı olması, çalışma grubunu 18-26 yaş arası bireylerden oluşturmuştur. Nihayet nitel metotta tasarlanan bu çalışmanın veri toplama aracı gözlem ve görüşmedir. Karikatürleri düzensiz aralıklarla da olsa takip eden, 26 yaşını geçmemiş, kendisini Müslüman olarak tanımlayan 16 kişi ile derinlemesine mülakatlar yapılmıştır. Karikatürlerde dini unsurların kullanımının dini eğilimlerine dair psikolojik ve sosyal etkilerini tespit edebilmek için Uykusuz dergisinin 2022 sayılarından toparlanan 25 karikatür mülakat formuna dahil edilmiştir. Katılımcıların yanıtları 4 ana tema altında toplanmıştır, bunlar: Karikatürlerde dini öğelerin kullanılmasını değerlendirme, karikatürlerdeki dini öğelerin psikolojik etkileri, sosyal etkileri ve son olarak medya organlarında din-darların nasıl yer alacağına dair öneri ve görüşlerine dair bulgulardır.

Katılımcılara mizah ürünleri içerisinde dinin bir konu olmasını nasıl değerlendirdikleri sorulduğunda, karikatürlerde dini öğelerin kullanılmasına dair ortaya çıkan görüşler üç tema altında toplanmıştır. Bunlar gerçekçilik, algı yönetimi ve alaycılıktır. Dinin ve dindarın *gerçekçi* bir biçimde medyaya yansıtıldığını, bu gerçeklikten memnun olduklarını belirten katılımcıların yanında, bazı gerçekliğin gizlenmesi gerektiğini düşünenler de olmuştur. Her iki durumda da, sosyal yaşamda varlığı bilinen dini algılar ve dindar portrelerinin, bir kamusal gerçeklik olarak karikatürlerde yansız ve amaçsız bir sunumu olarak değerlendirilmişlerdir. Diğer bir tema olan algı yönetimi konusunda ise bu temanın tam tersi yönde bulgulara rastlanmıştır. Katılımcıların

hatırı sayılır çoğunluğu, karikatürlerdeki dindar yansıtmasının bir abartı, olumsuzlama ve çarpıtma olduğu kanısındadır. Bunun sebebinin dinden uzaklaştırma ve soğutma girişimleri olabileceğini düşünenlerin yanında, uluslararası düzlemde İslamofobi olarak da değerlendirenler mevcuttur. Özellikle dindarların tek bir şekilde büründürülüp tek bir role sıkıştırıldığını, terörizm ile anılmayı yaygınlaştırıldığı görüşündedirler. Son olarak alaycılık temasında ise, dinin bir kutsal olarak var olmaya devam etmesinin, karikatür çizerleri tarafından baltalanmaya çalışıldığı, mizaha konu edilerek küçümsendiği ve alaycı bir tavır takınıldığına dair görüşler ortaya atılmıştır. Buradaki amacın, karikatürü okuyan kişiler açısından artık dinin herhangi bir bağlayıcılığının kalmaması olarak vurgulandığı dikkat çekicidir.

İkinci başlık olan psikolojik etkilerine gelindiğinde, verilen yanıtların 5 alt tema etrafında toplandığı görülmektedir. Bunlar: Umursamamak, Dinden Uzaklaşma, Dini Soğuma, Rahatsızlık Hissetme ve İçsel Yargıdır. Umursamamak temasında, katılımcıların kendilerini dindar olarak tanımlamalarına rağmen, dine ve dindarlara dair söylenen olumlu veya olumsuz herhangi bir algıdan etkilenmedikleri görülmektedir. Dinden uzaklaşma teması altında ise, genellikle dindar çevrelerde büyümüş, görece muhafazakâr okullarda okumuş ve yaşça 18'e daha yakın olan katılımcılarımızın yanıtları çoğunluktadır. Özellikle imam hatip lisesi, ilahiyat fakültesi veya kuran kursu geçmişli olan katılımcılarımızın, karikatürlerdeki dindar tasvirini gerçekçi buldukları ve bu temsilin onları dinden uzaklaştırdığını söyleyebiliriz. Öte yandan nispeten seküler ortamlarda büyümüş, seküler okullarda öğrenim görmüş ve yaşça 26'ya yakın olan katılımcılar, karikatürlerdeki dindar portresini çoğunlukla alaycılık olarak değerlendirmiş ve bundan rahatsızlık duyduklarını ifade etmişlerdir. Bir diğer tema olan içsel yargının ise, kendisini çok dindar olarak tanımlayan bireylerde, kendisini dindar olarak tanımlayan bireylere göre daha yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Bu bireylerin karikatürlerdeki dindar tasvirini algı yönetimi olarak değerlendirdiklerini, dine karşı olumsuz yargıların oluşturul-

maya çalışıldığını ifade etmişlerdir. Dini soğuma ve dini uzaklaşma teması incelendiğinde, bireylerin dinin kendi gerçekliği ile ilgili bir problemlerinin olmadığını, dindar temsiliyetinden rahatsız olduklarını söylemeleri de ilgi çekicidir. Çoğunlukla sembolik ve kurumsal dinden uzaklaştıkları, mistik ve bireysel bir dini algıya eğilim gösterdikleri tespit edilmiştir. Yeni çağda din, kurumsallığını sürdürümemeyerek tasavvufi jargonla bireylerin kendi içsel ve mistik yolculuklarından bahsettikleri ferdi bir deneyim haline gelecektir.

Üçüncü başlık olan sosyal etkilere gelindiğinde, katılımcıların sosyal yargılanma ve etiketlenme ile gizlenme ihtiyacı temalarından söz edebiliriz. Katılımcılar, karikatürlerde dindarların tebliğci, terörist şekilli, bağınaz, kültürsüz ve bakımsız olarak resmedildiğini, bu tasvirden sosyal yargının oluştuğunu belirtmişlerdir. Yaşam içerisinde baş örtüsü veya sakal gibi dindarlığın simgelerinden olan bir sembol taşıdıklarında, sosyal yaşamda etiketlendiklerini üzümlere ifade etmişlerdir. Bu etiketlenmenin veya etiketlenme korkusunun, bireylerde gizlenme ihtiyacını ortaya çıkarttığı, gerek dış görünüşte dindar olduklarını gerekse dini kimliklerini gizlemede istekli olduklarını belirtmelerinden anlaşılmıştır. Görece daha seküler ortamlarda okuyan/ yaşayan bireylerin gizlenme ihtiyacının fazla olduğu da gözlemler arasındadır.

Son olarak katılımcılara medyada dinin var olması ile ilgili önerileri sorulmuş, bu önerilerin de kurumsal dinden sıyrılmaya çalışma girişimleri olduğu tespit edilmiştir. Nitekim katılımcılar, yanlış din algısını bitiren imgelerden ve şekilden soyutlanmış bir dindar portresinden bahsetmektedirler. Diğerlerine göre azınlıkta olan katılımcılar ise medyada dinin olmamasını önermişlerdir. Bu çalışmadan ortaya çıkan veriler incelendiğinde, gençlerin dini eğilimlerindeki temel tespitin, kurumsal dinden soğuma ve uzaklaşma olduğudur. Din eğitimi veren kişi ve kurumların baskıcı ve tekdüze, yaşamdan uzak ve gerçekçi olmayışı, onları yaşamın içerisinde olan, canlı ve gerçek olana itmektedir. Kültürü, yenilikleri ve uluslararası oluşumları önemseyen genç nesil, kıyafetten teknolojiye, eğlenceden düşünceye kadar her konuda, sınırlandırıl-

muş dini algıdan esnek ve bireyselleşmiş dini algıya geçiş yapmaya çalışmaktadır. Bunların yanında kurumsal dini önemli gören, onu yanlış temsil edenlerin tek elinden alarak doğru algıyla insanları tanıştırmayı görev edinen bir kitle de mevcuttur. Kurumsal dini devam ettiren gençlerin kendilerini “dindar” olarak tanımladığı, kurumsal dinin dışında kalanlar için “seküler” yakıştırmasının yapıldığı dönemleri geride bırakmak zorundayız. Dinin kurumsallığının korunmasına gereken özenin gösterilmesini, ancak İslam’a yakın olup dindardan uzaklaşan gençlerin dünyevileşme mi yoksa dini bir dönüşüm mü yaşadığını araştırmak zorundayız. Yeni çağda biz akademisyenlere ve ilahiyat camiasına düşen en önemli görevin, yerel dini algı ile evrensel dünya görüşünü uzlaştırmak olduğunu düşünüyorum.

KAYNAKÇA

- Demir, Sertaç Timur, 2016. *Türkiye’de Mizah Dergileri: Kültürel Hegemonya ve Muhalefet*, Rapor, Seta Yayınları, İstanbul.
- Geertz C. *Religion as a cultural system*. In: *The interpretation of cultures: selected essays*, pp.87-125. Fontana Press, 1993.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi. “Klasik Kuramlar ve Modern Araştırmalar Bağlamında Dindarlık ve Kişilik.” *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi* (2006): 259-288.
- Mencet, M.S. *Mizah Dergileri Ölçeğinde Türkiye’de İslamofobi*, Akdeniz Üniversitesi İletişim Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Antalya, 2016.
- Okutan B.B. *Karikatürlerdeki basörtülü figürlerin göstergebilimsel analizi: Penguen dergisi örneği*. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 29, 2013.
- Tellan, B. (2015). “Uykusuz Habercilik: Alternatif Medya Olarak Mizah Dergileri”. B. Çoban ve V. Ataman (Der.) *Direnış Çağında Türkiye’de Alternatif Medya içinde*. (s.449-475). İstanbul: Kafka Yayınları.
- Tuncal, T., Yücel, D., Bal Tepe, N. B, Hoşgören Alıcı, Y., Kırıcı, S. Baştuğ, Özel Kızıl, E. T. (2017). “Yaşlılara Bakış Açısının Karikatürlerdeki İzdüşümü Konusunda Uzman Görüşleri”. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 10(1), 43-50.
- Yıldırım, A., - Şimşek, H. (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, (10. Baskı). Ankara: Seçkin.

İNANÇTA GENÇLİĞİN VÜSATI

Mürsel ETHEM*

Sabri DEMİR**

GİRİŞ

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü'nün işbirliğiyle düzenlediği uluslararası sempozyumun konusunun *21. Yüzyılda Gençlik ve İnanç Eğilimleri* olması anlam ve içerik bakımından önem arz etmektedir. Nitekim çağımızda görülen sosyal, siyasal, iktisadi ve hatta sağlık sorunlarında gençliğin inanç eğilimlerinin önemli bir yer aldığına inanmaktayız ve bu sorunların gençliği farklı inanç akımlarına sürüklediğinin de hepimiz farkındayız. Sempozyumuza atfettiğimiz bu önemin ve konumuzun daha iyi anlaşılması için ilk aşamada inanç, gençlik ve vüsat kavramlarını sözlük anlamları açısından inceleyeceğiz. Daha sonra Kur'an-ı Kerim'deki anlamlarını değerlendirerek hayatımızdaki ve tarihteki önemleri açısından ayrı ayrı tahlil edeceğiz.

İnanç kelimesi geniş anlamlı bir kavramdır. Sözlüklere baktığımızda bu zenginliği aşağıdaki dört başlık altında ele almamız mümkündür:

1. Bir düşünceye gönülden bağlı bulunma.

* Dr. Öğr. Üyesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir, murselethemoglu@pau.edu.tr, 0000-0002-2928-0638.

** Sabri DEMİR, Bağımsız Araştırmacı, sabridemir2007@gmail.com, 0000-0002-0284-5280.

2. Tanrı'ya, bir dine inanma, iman, itikat.
3. Birine duyulan güven, inanma duygusu.
4. İnanılan şey, görüş, öğretisi.¹

İnanç kelimesinin Kur'an-ı Kerim'deki kullanımlarına ve yer aldığı bağlama göre de yukarıdaki anlamlarının yanında başka anlamlara da gelebileceğini görmekteyiz.

Arapçada inanç kelimesi anlam bakımından birkaç versiyon olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu anlamlar arasında "iman", "i'tikad", "sıdk", "yakîn" ve "itmi'nân" kelimelerini özellikle belirtmek gerekir.² Arapçada inanç kavramını en iyi şekilde yansıtan kelimenin "iman" olduğunu söylememiz mümkündür. İman kelimesinin sözlük ve asıl anlamı "gönlün huzuru" ve "korkunun bertaraf olması" şeklinde özetlenebilir.³ Kur'an'da "iman" kelimesinin türediği "ئ/م/ن - E/M/N" kökü toplam 858 defa kullanılmıştır. Kelimenin yer aldığı bağlam dikkate alınırca E/M/N kökünün "inanmak, inanç, iman" gibi anlamlarda kullanıldığı görülecektir.⁴

Kısaca *hanif inanç* mefhumunun; hem fertlerin hem de toplumların en etkili, kurumsal-sistemik, değişmez eğitimcisi olduğunu devamlı göz önünde bulundurmamız gerekir.

Genç kelimesinin kökeni Farsça olup "hazine, define" anlam-

¹ İsmail Parlatur vd., *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayinevi, 1998), I/1080.

² Mustafa Sinanoğlu, "İman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/212.

³ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-ayn muratteben alâ hurûfi'l-mu'cem* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 8/388-389. Ayrıca bk: Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga* (Mısır: Dâru'l-Mısriyye, 1964), 15/510; Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Malâyîn, 1990), 5/2071; Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyyâ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyîsi'l-luga* (Beyrut. Dâru'l-Fikr, 1979), 1/134; Rağîb İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân* (Şam: Dâru'l-Kalem, 2009), 90.

⁴ Ahmet Muhtar Ömer, *el-Mü'cemü'l-mevsû lielfâzi'l-Kur'an'il-Kerîm ve kırâetühû* (Riyad: Tûrâs Yayinevi, 2002), 75. Ayrıca bk: İbrahim Medkûr, *Mu'cemü elfâzi'l-Kur'âni'l-kerîm* (Kahire: el-İdaratü'l-Âmme li'l Mu'cemât ve İhya'it-Tûrâs, 1989), 1/82-83; Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî, *Kâmûsü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1983), 46; Hasîrîzâde Mehmed Ahmed Muhtâr Elif Efendi, *en-Nûrû'l-furkân fi şerhi lughati'l-Kur'ân* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 1/150 vd., ElSaid Badawi, - Muhamad Abdel Haleem, *Arabic-English Dictionary of Qur'anic Usage* (Leyden: Brill Yayinevi, 2008), 50.

larına gelmektedir.⁵ Söz konusu olan kelime Türkçede ise şu anlamlarda kullanılmaktadır:

1. Yaşı ilerlememiş olan, ihtiyar karşıtı.
2. Gelişmesini tamamlamamış olan (bitki, hayvan için).
3. Gençlikteki özelliklerini koruyan, dinç.
4. Zihin bakımından yeterince gelişmemiş, toy.
5. Yeni gelişmekte olan, kısa bir geçmişi olan (mecaz).⁶

Genç kelimesinin Türkçe kullanımlarına dikkat edilirse kelimeye verilen “Zihin bakımından yeterince gelişmemiş, toy” anlamı genci tasvir etmekten ziyade çocuğu tasvir etmektedir ve Kur’an’daki gençliğine yönelik betimlemeler ile örtüşmemektedir.

Genç kelimesinin Arapça karşılığı olarak “yâfi’, mürâhik, fetâ, hadîsu’s-sinn, şâbb” şeklinde; gençlik kelimesinin ise “neş’etün, fütüvvetün, şebîbetün, şebâb” halinde olduğunu görmekteyiz.⁷

Genç ve gençlikle ilgili Kur’an’daki kullanımları “ğulâm, ğilmân, fetâ, fityetün, ibn, ebnâ’, beniyy, büneyy, veled, evlâd, imraateyn, nisâ, belağe eşüddeh, belağe’l-hülûm” şeklinde geçmektedir.⁸ Bu anlamlardan hareketle gençlik döneminin alt sınırının bulûğ çağından itibaren başladığını söyleyebiliriz.

Vüsat kelimesinin kökü “ع/س/و - V/S/A” şeklinde karşımıza çıkmakta olup, Kur’an-ı Kerim’de toplam 32 defa kullanılmıştır. Söz konusu olan kökün temel anlamı “Genişlik, ferahlık, bolluk, zenginlik” şeklinde özetlenmesi mümkündür.⁹ Kur’an’da

⁵ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat* (Ankara: Aydın Kitabevi, 2006), 284.

⁶ İsmail Parlatur vd., *Türkçe Sözlük*, I/836.

⁷ Serdar Mutçalı, *Türkçe-Arapça Sözlük* (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 2004), 353. Lütfi Karabulut, *Arapça-Türkçe Türkçe-Arapça Lügat*, b.y.: Güven Yayınevi, t.s.), 67.

⁸ Mehmet Bağış, “Kur’ân’da Genç ve Gençlik ile İlgili Kullanılan Kavramların Semantik Açısından Tahlili”, *Iğdır International Social Sciences Congress*, ed. Nesrin Gülüdağ vd. (Iğdır: İksad Global Yayınları, 2021), 207.

⁹ el-Ferâhîdî, *Kitâbü’l-ayn*, 2/203. Ayrıca bk: Ebü’l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyâ İbn Fâris, *Mucmelü’l-lüğa* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1986), 925; Ebü’l-Hasen Alî b. İsmâil el-Mürsî İbn Sîde, *el-Muhkem ve’l-muhîtu’l-a’zam*, thk. Abdu’l-Hamid Hinravi (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2000), 2/306; Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâ’iki gavâmizi’t-tenzil ve uyûni’l-ekâvîl fi vücûhi’t-te’vîl*

vüsat kelimesi “mekân ile ilgili olan genişliğe”¹⁰, “durumu tanımlayan genişliğe”¹¹, Kudretle ilgili genişlik ise “herhangi bir görevi ifa için verilen kabiliyetten daha fazla olan kısma”¹² işaret etmektedir.¹³ Ayrıca vüsat kelimesi Allah’ın isminin yanında da kullanıldığını görmekteyiz. Bu ayetler arasında “وَسِعَ رَبُّنَا كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا / Rabbimiz her şeyi ilmiyle kuşatmıştır”¹⁴, “وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ / Allah kudret ve egemenlikte sınırsızdır, her şeyi bilendir”¹⁵ ayet ve kullanımlarını zikretmemiz mümkündür.

Çalışmamızın başlığı olan *inançta gençliğin vüsati* demekle gençliğin, fitrî olarak, inancın kıyam bulmasındaki rolünü, gücünü, etkisini ve kapsamını kastetmekteyiz. Vüsat, Allah’ın Vâsi’ isminden türemiş bir sıfat olduğundan konumuzun başlığındaki anlamını Âyetü’l-kürsî olarak bilinen Bakara suresi 2/255. ayetinde geçen “وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ / O’nun kürsüsü, bütün gökleri ve yeri kaplayıp kuşatmıştır.” ile Âmene’r-resûlü olarak bilinen Bakara suresi 2/285-286. ayetlerinde geçen “لَا يَكْلِفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا / Allah hiç kimseye taşıyabileceğinden daha fazlasını yüklemez” ifadelerinde murad edilen tasavvura yakın anlam bulmaktadır.

Yukarıdaki açıklamalarımızdan da anlaşılacağı üzere gençlik; hayatın en mukavim olgusal bir unsurudur. Her olgu başlangıç, gelişim ve sonuç itibarıyla üç safhalıdır. Kur’an-ı Kerim “kün” emrinden itibaren söz konusu olan bu üç safhayı Zümer suresi 39/6. ayetinde dile getirmektedir:

...يَخْلُقُكُمْ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ خَلْقًا مِّنْ بَعْدِ خَلْقٍ فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ...

(Riyad: Mektebetü’l-Ubeykân, 1998), 2/333; Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), 8/392; Ebü’t-Tâhîr Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît*, (Beyrut. Risale Yayınları, 2005), 770; Muhammed el-Murtazâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü’l-arûs min cevâhiri’l-kâmûs* (Kuveyt: et-Türâsü’l-Arabî, 2001), 22/324.

¹⁰ en-Nisa 4/97; el-Ankebût 29/56; ez-Zümer 39/10.

¹¹ el-Bakara 2/236; et-Talak 65/7.

¹² el-Bakara 2/286.

¹³ İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi’l-Kur’ân*, 870.

¹⁴ el-A’râf 7/89, 156. Ayrıca bk.: el-En’âm 6/80.

¹⁵ el-Bakara 2/268.

“...Sizi annelerinizin karnında bir yaratılıştan öbürüne geçirerek üç (kat) karanlık içinde oluşturuyor...”¹⁶

Müfessirler bu ayetin yorumunu tıbbi olarak, rahim ve rahim içindeki oluşumlara göre yapmışlardır ve tıbbi bilmeyenler için ayetle ilgili açıklamalar soyut kalmaktadır.¹⁷ Bu olgu rahim dışında ise çocukluk, gençlik ve yaşlılık olarak devam etmektedir. Kur’an-ı Kerim’in anlatımıyla insanın hayatı da böyle bir olgudur ve bu üç aşamadan ibarettir:

...ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لَتَبْلُغُوا أَشَدَّكُمْ وَمِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفَّى وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَىٰ أَرْذَلِ الْعُمُرِ لَكُمْ لِكَيْلًا... يَعْلَمُ مَنْ بَعْدَ عِلْمٍ شَيْئًا...¹⁸

“... Sonra sizi bir çocuk olarak çıkarıyor, sonra da (akıl, temyiz ve kuvvette) tam gücünüze ulaşmanız için (sizi kemale erdiriyoruz.) İçinizden ölenler olur. Yine içinizden bir kısmı da ömrün en düşkün çağına ulaştırılır ki, bilirken hiçbir şey bilmez hâle gelsin. ...”¹⁸

Bu üç aşama biyolojik, kronolojik ve mantalite açısından gelişim ve dönüşüm cihetiyle birbirleriyle bağlantılıdır. Bu bağlantının asıl aktif, sistematik, disiplinli, değişmez öğretici-egiticisi; gençlik ve gençliğin sahip olduğu inançların taşıdığı kültürdür. Belli inançsal kültür sahibi gençlik, insan ve insanlık tarihinin gelişimi kadar dönüşüm ve değişiminde de etkin ve yetkin bir şekil-

¹⁶ Kur’an-ı Kerim Meali, çev. Halil Altuntaş & Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), ez-Zümer 39/6.

¹⁷ Zeyd b. Alî b. Hüseyin, *Tefsîrû garîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Cevâd el-Hüseyinî el-Celâlî (Beirut: Dâru'l-Va'yi'l-İslâmî, ts.), 350. Ayrıca bk: Mukâtil b. Süleymân. *et-Tefsîrû'l-kebîr* (Beirut: Müessesetü't-Tarihî'l-Arabî, 2002), 3/671; Hûd b. Muhakkem el-Hüvvârî. *Tefsîru kitabillâhi'l-azîz* (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmiy, 1990), 4/32; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru'l-Hicr, 2001), 20/163; Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzi İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm müsne'den an rasûlillâhi ve's-sahâbeti ve't-tâbiîn* (Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997), 10/3248.

¹⁸ el-Hac 22/5. Ayetin yorumuyla alakalı bk: Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *Bahru'l-ulûm* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 2/386. Ayrıca bk: Muhammed b. Abdillâh İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîz* (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2002), 3/171; Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed el-Vâhidî, *el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz* (Beirut: Dâru'l-Kalem, 1995), 728; Ebî'l-Müzaffer Mansur b. Muhammed b. Abdulcebbar et-Timimi es-Sem'ani, *Tefsîru'l Kur'an* (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997), 3/421; Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl* (Riyad: Dâru Tayyibe, 1989), 5/366; Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/177.

de fitrî olarak görev almış ve almaktadır. Gençlik bu görevini en salim bir şekilde gerçekleştirebilmesi, kendini ve toplumu felaha kavuşturabilmesi için hanif bir inancın sahibi olması gerekmektedir. Bu hanif inancın nitelik ve nicelik bakımından en müstakimi aşağıdaki ayetlerde tasrif, tafsil ve tebyin edilmektedir:

وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا ﴿١٠﴾ فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا ﴿١١﴾ قَدْ أَفْلَحَ مَن زَكَّاهَا ﴿١٢﴾ وَقَدْ خَابَ مَن دَسَّاهَا ﴿١٣﴾

*“Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülükten sakınma yeteneğini) ilham edene andolsun ki, nefsinin arındırılan kurtuluşa ermiştir. Onu kötülüklerle gömüp kirlüten kimse de ziyana uğramıştır.”*¹⁹

Zâriyât suresinin 51/49. ayetinde “Düşünüp ibret alınız diye her şeyden çift çift (eş/zıt) yarattık” belirtilen esasa binaen; yukarıdaki Şems suresinde de insanda ilham yoluyla takva ve fücurun nasıl tecelli ettiğini görmekte ve tezekkür etmekteyiz. Tezekkür ettiğimizde tezkiyenin nasıl olacağını ele almamız zorunlu olmaktadır. Bu hususta Allah (c.c.) tarih boyunca insanlığa uyarıcı göndermekte gecikmediğini Kur’an-ı Kerim’de şu açıklamalarıyla beyan etmektedir:

كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِّنْكُمْ يَتْلُوا عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ

*“Nitekim kendi aranızdan, size âyetlerimizi okuyan, sizi her kötülükten arındıran, size kitap ve hikmeti öğreten, ayrıca bilmediklerinizi de öğreten bir peygamber gönderdik.”*²⁰

Kur’an-ı Kerim’in bu beyanına göre, tarih boyunca tüm vahiylerin amacı rehberlik yoluyla insanlığı zulümâttan nura kavuşturmak ve hidayetle buluşturmak olmuştur. Bunun için de Kur’an doğru yolda olanları her zaman müjdelemiş ve doğru yola teşvik etmiş, yanlış yola sapacakları da akıbetlerinin kötü olacağı vesilesiyle uyarılmış ve bu yanlış yoldan uzaklaşmaları için yol gösterici tavsiyeler sunmuştur. Kur’an-ı Kerim insanlık tarihinin bir tekerrürden ibaret olduğuna işaret ederek geçmişte yaşanan

¹⁹ eş-Şems 91/7-10.

²⁰ el-Bakara 2/151.

olaylara sık sık atıfta bulunup ders çıkarmamızı istemektedir. Kur'an'da dile getirilen kıssalarda özellikle gençlerin yetişme ortamları, psikolojisi, inançları, mücadeleleri, sadakatları, davranış ve anlayışları üzerinden örnekler verilerek bu tutumları tarih boyunca mücazat ve mükâfat bakımından değerlendirilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'in vurguladığı yaratılıştaki çift ve zıtlık mevcudiyetinin her şeyde olduğu gibi özellikle gençlik üzerinde de müspet ya da menfi olarak en etkin şekilde seyredip tezahür ettiğini görmekteyiz:

Bu hususta mükâfat ve mücazat bakımından, Kur'an-ı Kerim'in anlattığı; tarihin şahit olduğu ilk iki genç Habil ve Kabil kardeşleridir. Allah (c.c.) bu iki kardeşi kurban vasıtasıyla imtihan etmekte; bu imtihanı başarı ile geçen Habil sonraki nesillere takvayla nefsi tezkiye olmuş iyi örnek olarak takdim edilirken, Kabil fücra yenik düşmüş, haktan sapmış ve neticede kötü bir örnek olarak gösterilmektedir.²¹

Gençliğin inancına tesir eden müspet ya da menfi davranışların tasviri ve tasnifi açısından Yusuf suresini başlı başına ele alıp incelememiz mümkündür. Surenin girişinde Hz. Yusuf'la üvey kardeşleri arasındaki sevgi kıskançlığının yol açtığı neticeleri müspet ve menfilik cihetiyle sure boyunca görüyoruz. Hz. Yusuf bu surede olumlu bir gençlik modelini temsil ederken; kardeşleri, Hz. Yusuf'u satın alan melik, melikin hanımı, melikin hanımının aşkını dedikodu eden diğer hanımlar, Yusuf (a.s.)'ın hapishane arkadaşları inançlarıyla birlikte hem müspet hem de menfiliği temsil etmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de, Hz. İbrahim'le alakalı kıssalarda, kendisine Hak tarafından hibe edilmiş hüccetle batılla mücadele ederek hanif inanca nasıl ulaştığı zikredilmesi, müspet gençlik tipleme-

²¹ Mukâtil b. Süleymân. *et-Tefsîrü'l-kebîr*, 1/468 vd. Ayrıca bk: Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/317; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002), 4/48; Ebû Muhammed Mekki b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye* (B.A.E.: Câmiatü's-Şârika, 2008), 3/1675; Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 2/29.

mize örnek olacak vurgulamalar sergilenmektedir. Bunlar arasında putlara tapınmaya karşı çıkararak tevhit inancını hüccetle anlatmaya çalışması, putlara tapanlarla mücadelesi, itibar edilmesi elzem olan örnek bir gençlik vüsatıdır.

Hız. Musa (a.s.)'ı ve hatta diğer peygamberleri de - zikreden ayetlerden anlaşıldığı üzere Allah-ü Teâlâ İlahi muradının gerçekleştirilmesi için peygamberlerini - genelde gençlik yaşlarında vahyi ile şereflendirmiştir. Musa (a.s.) ve ona inananlar bu İlahi murada sadakatleriyle dünya ve ahiret felah ve saadetlerine ermişlerdir. Firavun zulmünden kurtulmak için Medyen'e giden Hız. Musa'nın şu duasına "رَبِّ اِنِّي لِمَا اَنْزَلْتَ اِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ" /Rabbim! Bana göndereceğin her hayra muhtacım" muciben kısa sürede Allah'ın onu iş ve eş sahibi kılması, inancına sadakati, ona dünya ve ahiret saadetini getirmiştir.²²

Yukarıda mahdut bir şekilde verdiğimiz bu örneklerin yanında Hız. Meryem, Hız. Lokman, Hız. Davut, Ashab-ı Kehf gibi zikredilen diğer vahye muhatapların kıssaları; inançta gençliğin müspet ve menfi vüsatını bildiren birçok örnekler mevcuttur. Çalışmamızın ilerleyen sayfalarında anketimizdeki veriler değerlendirilerek yeri geldikçe bu şahsiyetlerin mücadeleleri hakkında örnek alınması gereken yönlere değineceğiz.

Ahsen-i takvîm üzere yaratılmış insanoğlunun bu vasfının en kavim dönemi gençlik dönemidir. Dolayısıyla hayatlardaki olumlu ve olumsuz bütün tezahüratların faili ve hamili gençlik ve gençliğin sahip olduğu inançtır. Bu varsayımımızın önemine binaen çağımızdaki gençliğin sahip olduğu inanç ve inanç eğilimlerini, onların beslendiği kültürel ortamlarına paralel olarak sebepleriyle birlikte tespit etmek için bu anket çalışmamızı kaleme aldık. Çalışmamızın neticesinde katılımcıların kendi özgür iradeleriyle günümüz gençliğinin inanç konusundaki tercihlerini, yaşadıkları kültürel ortamları ve Kur'an-ı Kerim hakkındaki

²² Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 7/246. Ayrıca bk: Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzîl* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 3/363.

bilgi ve görüşlerini tespit ettik. Katılımcıların kendileri, çevreleri ve Kur'an-ı Kerim hakkında elde ettiğimiz verileri kendi gözlemlerimiz ve yorumlarımız eşliğinde değerlendirdik.

Özet kısmında da belirttiğimiz gibi bu anket çalışmamız üç ana başlık ve toplam otuz sorudan oluşmaktadır. Anketimize toplam 350 kişi katılmıştır.

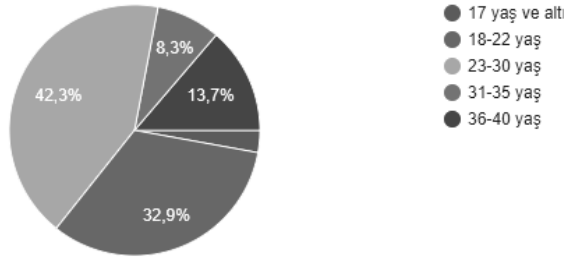
Sorduğumuz sorulara doğru veya yanlış verilen cevaplar ya da cevapsızlık, bizler için bir anlam taşımakta, katılımcının durumundan bize muhakkak bir haber vermektedir. Biz bu bilinçten hareketle anket verilerini tek tek ele aldık, yorumladık. Yeri geldikçe her sorumuzun altında soruyu sorma sebebini kısaca açıklamaya çalıştık.

1. Ankete Katılanın Kimlik Bilgileri

Birinci başlık altında katılımcıların kültürel kimlik bilgilerini tespit etmek amacıyla toplam on soru sorduk. Anketimizin hedefi genç kitle olduğu için çalışmamızda yaş sınırı getirdik. Üst yaş sınırı 40, alt yaş sınırı ise 17 yaş ve altında olan katılımcılardır.

1. Soru: Yaşınız Kaç?

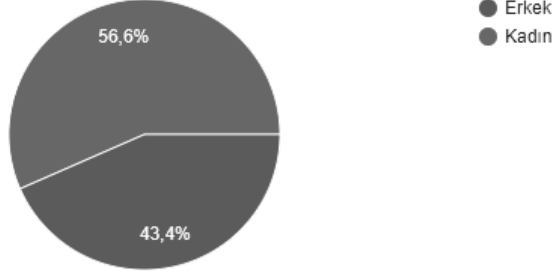
350 yanıt

Katılımcılar arasında en çok 23-30 yaş (%42,3) olduğunu görmekteyiz. En az katılımcı sayısı 17 yaş ve altında (10 kişi / %2,9) olduğunu görüyoruz. Grafiğimizde dikkatimizi çeken; 18-30 yaş arasında katılımcılar oranının yüksek, 30 yaş sonrası ve 18 yaş altında olan katılımcıların oranının düşük olmasıdır. Bu veriler bize gençlerin, inançların seyri üzerindeki vüsatını gösteriyor.

2. Soru: Cinsiyetiniz Nedir?

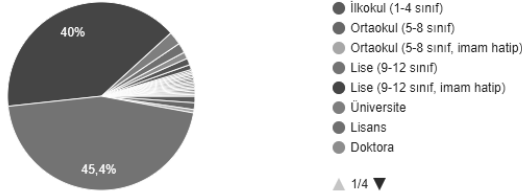
350 yanıt

Grafikteki katılımcıların cinsiyet yüzdesindeki kadınlar lehine olan fark (198 kişi) bize inançla duygusallığın arasında paralel bir bağlantı olduğunu gösteriyor. Kadınlardaki duygusallık fazla olduğundan inanç konusunda da erkeklere nazaran inanç üzerinde düşünsel olarak daha çok yoğunlaştıklarını ima etmektedir.

3. Soru: Üniversite Öncesi Eğitimin Durumunuzu Belirtiniz

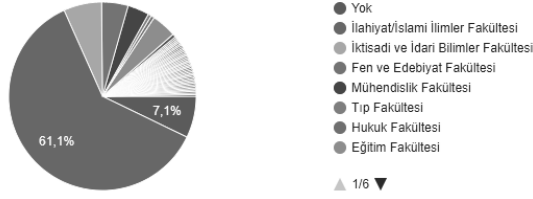
350 yanıt

Ankete katılanların üniversite öncesi eğitim durumlarının hakkındaki sorumuza %40 kişinin imam hatip mezunu olduklarını; %45,4 kişinin ise diğer lise mezunları olduğu görülmektedir. %14,6 ise cevap şıklarından geriye kalanları seçmişlerdir.

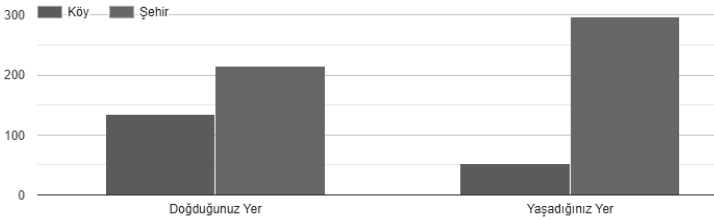
4. Soru: Üniversite Eğitim Durumunuz?

350 yanıt

Bu ve üstteki sorumuzun amacı eğitim düzeyinin ve alanının inanç üzerindeki etkileyciliğini nitelik ve nicelik bakımından görebilmek içindir. Anketimize katılanların %61,1 İlahiyat/İslami İlimler Fakültelerinde eğitim aldıklarını/almakta olduklarını görmekteyiz. Katılımcıların %7,1'i ise üniversite eğitimi almadıklarını beyan etmişlerdir. Geriye kalan %31,8'in; İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi (%6,6); Fen ve Edebiyat Fakültesi (%4,6); Mühendislik Fakültesi (%3,7); Eğitim Fakültesi (%4,3) ve diğer fakültelerden mezun oldukları görülmektedir.

5. Soru: Doğduğunuz ve Yaşadığınız Yeri Belirtiniz

Bu soruyu sormamızdaki amaç doğdukları ve yaşadıkları ortamların kişilerin inançları üzerindeki belirleyiciliğini ve aynı za-

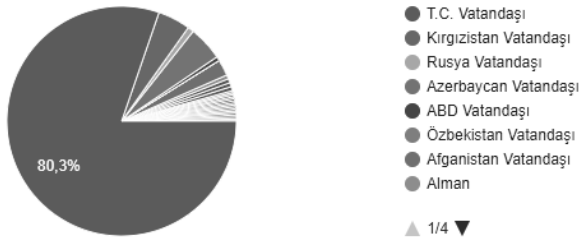
manda çevrelerinden etkilenen bu kişilerin inançları rehberliğiyle nasıl hareket ettiklerini değerlendirmek içindir. Katılımcılar arasında %38,57 kişinin köyde, geriye kalan %61,43 kişinin ise şehirde doğdukları; %15,14 katılımcının köydeki yaşama devam ettikleri, %84,86 kişinin ise şehirde kaldıkları gözlemlenmektedir. Grafikteki verilere göre %23,43 köyden şehre göç olmuş, böylece şehirde doğanların oranı %61,43'e eklenerek şehirde yaşayanların oranı %84,86 olmuştur.

Ancak şehirden köye de dördü kadın dokuz katılımcının göç ettiğini görmekteyiz. Bu katılımcılar arasında sadece bir bekâr bayanın üniversite eğitimini almadığı görülmektedir. Geriye kalan 5 katılımcının İlahiyat/İslami İlimler Fakültesi, 3 katılımcının her biri ise Fen ve Edebiyat, Mühendislik ve Eğitim Fakülteleri öğrencileri veya mezunları oldukları görülmektedir.

İnanç bakımından 8 kişinin Müslüman olduğu, Eğitim Fakültesi mezunu bir bekâr erkeğin deist olduğu görülmektedir. Bu katılımcılar arasında yaş oranı genel olarak 23-30 şeklinde olduğunu belirtmemiz gerekir.

6. Soru: Uyrüğunuzu Belirtiniz

350 yanıt

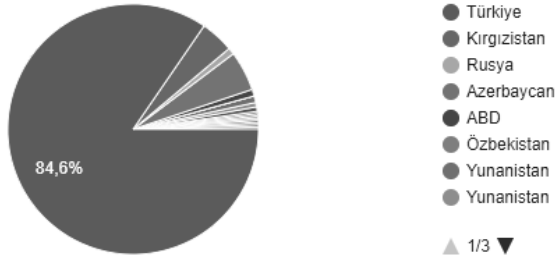

Katılımcıların çoğunun (%80,3) Türkiye vatandaşı, %4,9 Azerbaycan, %4,9 Kırgızistan, %2,3 Afganistan olduğunu görmekteyiz. Bununla beraber az miktarda Rusya, ABD, Almanya, Suriye, Yunanistan, Kazakistan, İtalya, Balkan ülkeleri (Kosova), Belçika, Türkmenistan, Batı Trakya, Avar gibi çeşitli milletlerden katılım sağlanmıştır.

Katılımcıların uyruğunu sormamızın sebebi mensup buldukları uyruğun inançları üzerinde etkileyici tesiri olup olmadığını gözlemlemek içindir. Bu gözlemlemeyi yaptığımızda ana dili Rusça olan boşanmış bir bayanın (36-40 yaş) Budist, anadili Türkçe olan Yunanistan vatandaşı bekâr bir kadının (18-22 yaş) ateist ve anadili Türkçe olan Kırgızistan vatandaşı bekâr bir erkeğin (23-30 yaş) deist olduğunu görüyoruz. Geriye kalan anadili Türkçe 7 bekâr Türk vatandaşının da (bir kişi 17 yaş altında, 3 kişi 18-22 yaş, 3'ü de 23-30 yaş) dördü deist, ikisi ateist ve biri Hristiyan oldukları görülmektedir. 17 yaş altındaki katılımcı hariç hepsi yükseköğretim tahsillidir. Özellikle Budist olduğunu söyleyen bayan olmak üzere dört kişi İlahiyat/İslami İlimler Fakültesinde okuduklarını, biri ateist diğer ikisi deist olduklarını bildirmişlerdir.

7. Soru: Şuan Bulunduğunuz Ülke

350 yanıt

Katılımcıların %84,6'sının Türkiye'de, %5,1 Azerbaycan'da, %4,3 Kırgızistan'da, geriye kalan %6'sı da Rusya, ABD, Yunanistan, Almanya, Afrika, İtalya, Kosova, Belçika ve Kazakistan gibi ülkelerde oturmaktadırlar. Anketteki yüzde dikkate alındığında elde ettiğimiz veriler ve bu minvalde yapacağımız yorumlar ağırlıklı olarak Türkiye gençliğinin inanç ve inanç eğilimlerinin göstergesi olacaktır.

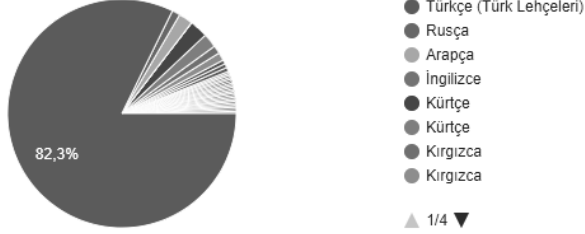
Türkiye'den 296 katılımcının 7'sinden 4'ü deist, 2'si ateist ve 1 kişi Hristiyan inancına sahip olduklarını bildirmişlerdir. Kırgızistan'dan 15 katılımcının 1'i deist, Yunanistan'dan 5 katı-

lımcıdan 1'i ateist ve Rusya'dan da 3 katılımcıdan 1'i Budist olduklarını söylemişlerdir.

8. Soru: Ana Diliniz Nedir?

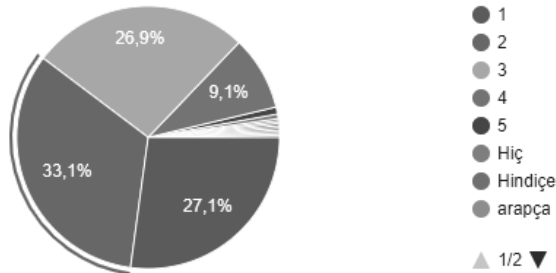
350 yanıt

Katılımcıların %82,3'ü ana dillerinin "Türkçe (Türk Lehçeleri)" şıkını cevapladığını görmekteyiz. Bununla beraber %4,2 katılımcı Türkçe lehçeleri olarak kabul ettiğimiz Kırgızca, Özbekçe, Azerice ve Türkmenceyi ana dilleri olarak işaretlemişler. Bunları da Türkçe diline eklediğimizde ana dili Türkçe (Türk Lehçeleri) olanların oranı %86,5'i bulmaktadır. Geriye kalan %13,5 katılımcıların ana dili Arapça, Farsça (Kürtçe, Tacikçe, Darıca, Peştuca) olduklarını belirtmişlerdir.

9. Soru: Kaç Dil Biliyorsunuz?

350 yanıt

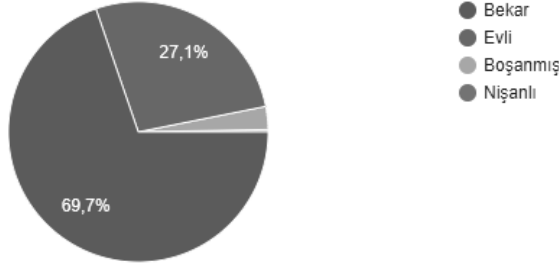
Katılımcılar arasında %27,1'in bir, %33,1'in iki, %26,9'un üç ve %9,1'in dört dil bildikleri belirtilmiştir. Geriye kalan %3,8

katılımcılar diğer seçeneği seçerek farklı cevaplar verdikleri gözükmektedir. Alınan cevaplar yakından incelendiğinde 3 kişinin beş, 1 kişinin altı, başka bir katılımcının ise yedi dil bildiği görülmektedir.

Deist inancına sahip olanlardan 3 tanesi iki, 1 tanesi üç ve bir tanesi de dört dil bildiklerini beyan etmişlerdir. 3 ateist her biri ayrı ayrı bir, iki ve dört dil bilmektedir. Budist olan iki, Hristiyan olan da bir dil bilmektedir.

10. Soru: Medeni Haliniz

350 yanıt

Grafikten de açıkça görüldüğü gibi katılımcıların %69,7'si bekâr; %27,1'i evli; %2,9'u ise boşanmış olduklarını görmekteyiz. Sadece bir katılımcı nişanlı olduğunu söylemiştir.

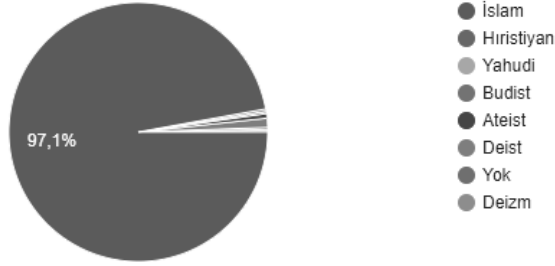
Boşanan 10 kişiden 3'ü erkek, 7'si bayandır. Bir Budist bayan hariç, diğerlerinin inancı İslam'dır. Boşananlardan biri erkek, biri Budist kadın 2'si köyde, diğerleri şehirde oturmaktadır. Boşananlardan Budist dâhil 6'sı İlahiyat/İslami İlimler Fakültesi eğitimlidir. Diğerlerinin ise İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi ve Mühendislik Fakültesi mezunları olduklarını görmekteyiz. Boşananlardan ikisi hariç (23-30 yaş ve 31-35 yaş) 8 kişi 36-40 yaşlarındadırlar.

2. Ankete Katılanın Kendi ve Çevresiyle İlgili Sosyal ve İtikadî İnanç Eğilimlerini Değerlendirmesi

Çalışmamızın birinci bölümde katılımcıların inanç ve inanç eğilimlerini besleyip ve etkileyeceğini varsaydığımız kültürel kaynakları tespit ettikten sonra bu katılımcıların kendi ve çevreleriyle ilgili sosyal ve itikadî inanç eğilim ve eylemlerini değerlendirebilmek için katılımcılarımıza on bir soru daha sorduk.

1. Soru: İtikadi Olarak İnanç Mensubiyetiniz Nedir?

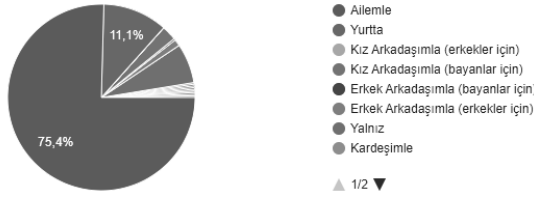
350 yanıt

Katılımcıların neredeyse tamamı (%97,1/340 kişi) İslam dini-ne mensup olduklarını belirtmişlerdir. Diğerleri ise Hıristiyan (%0,3/1 kişi), Budist (%0,3/1 kişi), Ateist (%0,9/3 kişi) ve Deist (%1,5/5 kişi) inançlarına mensup olduklarını bildirmişlerdir. Anketimize katılanlar arasında Yahudi dinine mensup kimsenin bulunmadığı saptanmıştır.

2. Soru: Kiminle Yaşıyorsunuz?

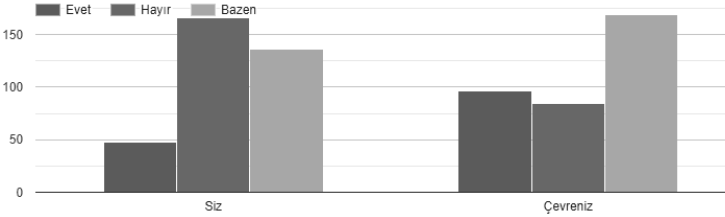
350 yanıt

Katılımcıların %75,4'ü ailesiyle beraber kaldıklarını belirtmişlerdir. Yurtta kalanlar %11,1, yalnız kalanlar ise %6,9 şek-

linedir. Anket verilerine göre erkekler arasında hiçbiri kız arkadaşıyla kalmadığı belirtilmektedir. Bayanların %2,6'sı bayan arkadaşlarıyla, %0,3 (Budist olduğunu belirten bir bayan) erkek arkadaşıyla kaldıklarını belirtmişlerdir. Erkek arkadaşlarıyla kalan erkeklerin oranını %1,1 olarak görüyoruz. Geriye kalanların ise farklı ifadelerine rağmen genelde aile ve yurtta kaldıklarını değerlendirmemiz mümkündür. Katılımcıların ekseriyeti Müslüman oldukları ve Türkiye'den katıldıklarından dolayı grafiğe olumlu bir tablu aksettirilmiştir. Ancak anketimize yan-sımayan, hepimizin gözlemediği gibi ve ülkemizde 2013 yılında da siyasetin gündemine düşen²³ kız ve erkek öğrencilerin aynı evlerde kalmaları milli değerlerimizle örtüşmeyen, onlarla zıtlaşan çeşitli inanç ve inanç eğilimi hamillerinin sayısının giderek arttığı bir göstergesi olarak değerlendiriyoruz. Gençlerin bu tercihi aynı zamanda diğer dinlerin vahiy değerleriyle de örtüşmemektedir.²⁴

3. Soru: Siz ve Çevreniz Moda takip eder misiniz?

Katılımcılar arasında kendi hakkında bilgi verenlerin %13,71'i (48 kişi) modayı takip ettiklerini; %38,85 (136 kişi) bazen takip ettiklerini, geriye kalan %47,44'ü (166 kişi) modayı takip etme-

²³ Haber Türk, "Kız ve erkek öğrenciler aynı evde kalabilir mi?" (Erişim 4 Eylül 2022).

²⁴ Konuyla alakalı ayrıntılı bilgi için bk: Salim Öğüt, "Mahrem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/388-389.; Sorularla İslamiyet, "“Bir kadın ve bir erkek yalnız kalırsa üçüncüsü şeytandır.” hadisini açıklayabilir misiniz?" (Erişim 4 Eylül 2022).

diklerini bildirmişlerdir. Modayı devamlı takip edenlerle bazen takip edenlerin toplamı %52,56 oranını oluşturmaktadır.

Katılımcıların modayı takip konusunda çevreleri hakkında verdikleri bilgide ise, modayı takip edenlerin %27,42 (96 kişi), bazen takip edenlerin %48,28 (169 kişi), takip etmeyenlerin ise %24,30 (85 kişi) oranında oldukları bildirilmiştir. Modayı devamlı takip edenlerle bazen takip edenlerin toplamı %75,70 oranını oluşturmaktadır.

Bu veriler dikkatlice incelendiğinde katılımcıların yarısından çoğunun (%52,56) bizatihi modayı takip ettiklerini beyan etmişlerdir. Buna makabil katılımcıların gözlemlerine göre ise çevrelerindeki insanların %75,70 oranında modayı takip ettiklerini dile getirmişlerdir. Bu veriler bize şu gerçeği ortaya koymaktadır: katılımcılar modayı takip etmeme konusunda kendilerine pozitif bakmakta, çevrelerini değerlendirirken de negatif yaklaşıklarını görmekteyiz.

İtalyanca kökenli olan moda kelimesi Türkçede temel olarak üç anlama gelmektedir:

1. Değişiklik ihtiyacı veya süslenme özentisiyle toplum yaşamına giren geçici yenilik: *Uzun etek modası. Saç modası.*
2. Belirli bir süre etkin olan toplumsal beğeni, bir şeye karşı gösterilen aşırı düşkünlük: *Köy romanı modası.*
3. Sıfat. Geçici olarak yeniliğe ve toplumsal beğeniye uygun olan: *Moda şapka. "Moda sandığımız birçok şeylerin hayatın kendi bünyesinden geldiği anlaşılır."*- A. H. Tanpınar.²⁵

Yukarıdaki her üç tarifte de modanın, hayatın bütün katmanlarında geçici bir yenilik özentisi ve düşkünlüğü anlamlarını taşıdığı vurgulanmaktadır. Bu durum kanaatimizce üzerinde düşünülmesi gereken önemli bir husustur.

Mevcuttaki her bir kavramın fonksiyonel olarak çift ve zıt yaratılması hikmeti bize moda kavramının da böyle ikilemlilerle işlevsel anlam taşıdığını düşündürmektedir. Bu hakikatten hareketle modanın inançtaki olumlu ya da olumsuz etkilerini görmekteyiz.

²⁵ İsmail Parlatır vd., *Türkçe Sözlük*, 2/1573.

Olumlu moda: İslam'a uygun düşen, toplumun İslamî örf ve adetleriyle örtüşen, bunları koruyan ve etkinleştirendir. Moda hayatın her safhasında etkileşim, değişim ve dönüşüme yol açarak etkisini göstermektedir. Günümüzde ise bu etkisini daha çok gençler üzerinden; giyim-kuşam, yemek-içmek, çeşitli sosyal ilişkiler ve benzeri hususlarda, tesir yoluyla inançları tahrip ederek kendini göstermektedir. Özellikle giyim-kuşam hususunda Allah (c.c.) peygamberimiz (s.a.s.)'in eşlerine hitabı vesilesiyle insanlara da şöyle buyurmaktadır:

وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَىٰ وَأَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتِينَ الزَّكَاةَ وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ

إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا

“(Ey Peygamber’in hanımları!) Evlerinizde oturun. Önceki cahiliye dönemi kadınlarının açılıp saçıldığı gibi siz de açılıp saçılmayın. Namazı kılın, zekâtı verin. Allah’a ve Resûlüne itaat edin. Ey Peygamberin ev halkı! Allah, sizden ancak günah kirini gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor.”²⁶

Bu ve diğer ayetler²⁷ mucibince özellikle inananların giyim-kuşamları belirli kıstaslara bağlanmıştır. İslam’dan önceki dönemlerde olduğu gibi açılıp saçılmamayı emreden Ahzab suresi 33/33. ayet günümüzdeki insanlar için de giyim-kuşam konusunda önemli bir ölçüt mahiyetindedir. Bu ve benzeri ayetlerin özellikleri müminlere hayatın her safhasında tercihte bulunurken işaret ettiği görevleri yerine getirilmesine yardımcı olan moda, modacılar ve moda takipçilerinin inançlar üzerindeki tesirini olumlu görüyoruz.²⁸

Olumsuz moda ise uygulamalarda İslamî şart ve kıstasları ölçü almayan, tanımayan, tanıdığı halde icap eden hassasiyeti göstermeyen ve böylece örf ve adetleri tahrip edendir. Gün-

²⁶ el-Ahzâb 33/33.

²⁷ el-Ahzâb 33/59, en-Nûr 24/31, 60.

²⁸ Konuyla alakalı bazı yorumlar için bk: Muhammed el-Mekkî en-Nâsirî, *et-Teysîr fi ehâdîsi't-tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1985), 5/126; Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, 6/349; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmiu li-ahkâmi'l-Kur'ân* (Riyad: Daru Âlemü'l-Kütüb, 2003), 14/179.

müzde bize sunulan modayı İslam'ın ortaya koyduğu kurallara ve sünnet-i seniyyeye göre kıyasladığımızda, bu modanın riyakârlık, dalkavukluk, tasannu, nifak ve münafıklıkla tezyin ve telkin edildiğini görüyoruz. Bu bağlamda önemli bir hususa dikkat çekmekte yarar vardır: Müslümanların kendilerine mahsus bir modası/hayat tarzı olması doğaldır ve hatta gerekmektedir. Bu hususta tezimizi daha iyi açıklayacak bazı hadislerle yer vermek yerinde olacaktır:

مَنْ تَشَبَهَ بِقَوْمٍ فَهُوَ مِنْهُمْ

“Kim hangi kavme benzerse o da onlardandır.”²⁹

ليس منّا من تشبّه بغيرنا، لا تشبّهوا باليهود ولا بالنصارى، فإنّ تسليم اليهود الإشارة بالأصابع، وتسليم النصارى الإشارة بالأكف.

“Bizden başkalarına benzemeye çalışanlar bizden değildir. Yahudi ve Hıristiyanlara benzemeyin, çünkü Yahudilerin selamlaşmaları parmak işaretidir. Hıristiyanların selamlaşmaları ise el ile işaret etmekten ibarettir.”³⁰

Bu demektir ki bir Müslümanın hayat tarzı/modası Kur'an'ın ahkâmına ve Resûlullah'ın sünnetine (ki sünnet kelimesi aynı zamanda bir hayat tarzı demektir) aykırı olmamalıdır. İslam'a aykırı sunulan hayat tarzlarını benimsemek ya da taklit etmek imanî bir hastalıktır. Bu tür taklitçilik imanı zulmetle tehdit ve tahrip eder. Sonuç olarak iman ve amelde farklılaşmalara, fikri-ahlaki yozlaşmalara, böylece birçok tercihlerde çeşitli saplantılara yol açar. Bu saplantılar giderek alışkanlık ve huy haline gelir. Zamanla moda severlerle modacılar aynı zihniyeti paylaşmaya başlarlar ve hayatlarını aynı şekilde idame ettirirler.³¹ Modanın bu olumsuz tesiri günümüzde de olduğu gibi en çok gençler üzerinde görülmektedir. Öyle ki günümüzde bazı

²⁹ Ebû Dâvûd Süleymân es-Sicistânî, *es-Sünenü Ebû Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddîn b. Abdilhamîd, (Sayda: Mektebetü'l-Asriyye, ts.), “Libâs” 31 (No. 4031).

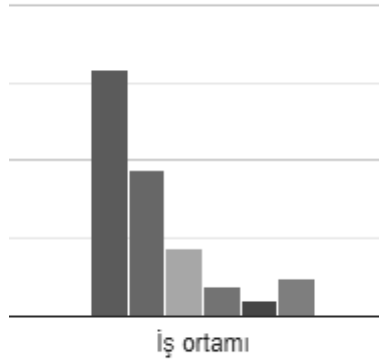
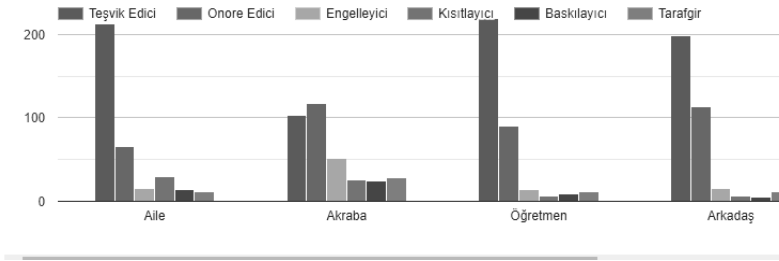
³⁰ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebir*, Thk. Beşşâr İvad el-Ma'rûf, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), “El İle İşaret Edilerek Selam Alınup Verilmez” 7 (No. 2695).

³¹ Sorularla İslamiyet, “Moda” (Erişim 4 Eylül 2022).

gençlerin kılık-kıyafet, yemek-içmek, gezmek-dolaşmak, konuşma tarzındaki tercihleri alışılmışın dışında, örf adetlere aykırı gözükmektedir.³²

Şimdiye kadar yaptığımız müspet ve menfi değerlendirmeler, moda kavramının bizatihi kendisiyle ilgilidir; moda faillerini ve tutkunlarını kapsamamaktadır.

4. Soru: Çevrenizin size karşı davranışlarını genelde nasıl değerlendirirsiniz?

³² Konuyla alakalı bk: Serap Dengin- Fatma Koç, "Kültür Endüstrisi Bağlamında Moda ve Gençlerin Modayı Kullanma Durumları", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 20/1 (Haziran 2016), 203-222; Sevgi İci, *Gençlerin Kıyafet Tercihleri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma (Cumhuriyet Üniversitesi Örneği)* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 113; Sona Rzayeva, "Küreselleşmenin Kültürel Akışları ve Somut Olmayan Kültürel Miras Üzerindeki Etkileri", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 13/29 (Mart 2020), 33-52.

Bu sorudaki amaç aile, akraba, öğretmen, arkadaş ve iş çevrelerinin insanlarda inancın oluşumunda etkili rol oynadığına inandığımızdan dolayıdır.

Katılımcıların çoğunluğu çevrelerinin kendilerine karşı davranışlarını teşvik edici ve onore edici olarak olumlu değerlendirmekte, olumsuz davranışların oranı ise şu şekildedir:

–Aile içinde katılımcıya karşı 16 kişi engelleyici, 29 kişi kısıtlayıcı, 14 kişi baskılayıcı, 12 kişi tarafgir,

–Akraba içinde katılımcıya karşı 51 kişi engelleyici, 26 kişi kısıtlayıcı, 25 kişi baskılayıcı ve 28 kişi tarafgir,

–Öğretmen içinde katılımcıya karşı 14 kişi engelleyici, 7 kişi kısıtlayıcı, 9 kişi baskılayıcı ve 11 kişi tarafgir,

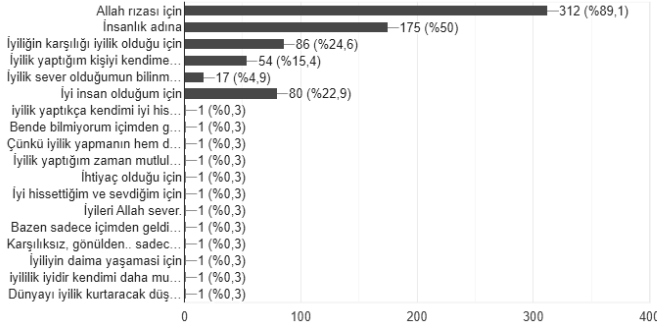
–Arkadaş içinde katılımcıya karşı 16 kişi engelleyici, 6 kişi kısıtlayıcı, 5 kişi baskılayıcı ve 12 kişi tarafgir,

–Ve İş ortamı içinde katılımcıya karşı 44 kişi engelleyici, 19 kişi kısıtlayıcı, 10 kişi baskılayıcı ve 24 kişi tarafgir davranıldığı dile getirilmiştir.

Elde ettiğimiz verilerden şu neticeyi çıkarmak mümkündür: katılımcılarımız genelde akraba hariç diğer çevrelerini teşvik ve onore edici bulmuşlardır. Bu durum; katılımcıların söz konusu olan çevrelerle, sosyal ilişkileriyle birlikte inançlarının da aynı paralelde seyrettiğini gösterir. Çünkü dikkat edilirse insan, zikrettiğimiz ortamlar arasında akraba ve aile hariç, diğerlerini inanç ve ideolojisine göre tercih etme imkânına sahiptir. Bu yüzden tercih edebilecekleri çevreleriyle uyum içerisinde olduğunu görüyoruz. Katılımcıların en çok yaşadığı olumsuz ilişkilerin; ortam seçme hakkına sahip olmadıkları akraba çevresinde (130 kişi) yer aldığını görüyoruz. Bu durum; yakın akraba topluluklarının sosyal ilişkiler ve inançları arasında belirli farklılıklar, tartışmalar ve kopuklukların olabileceğini göstermektedir.

5. Soru: Hangi sebeple iyilik yaparsınız?

350 yanıt

İyiliğin makbulü karşılık beklenmeksizin, Allah rızası için yapılan iyiliktir. Bu soruyu sormakla amacımız; katılımcıların inançlarının gereği mi, yoksa sırf dünyevi bir beklenti için mi iyilikte bulduklarını tespit etmektir.

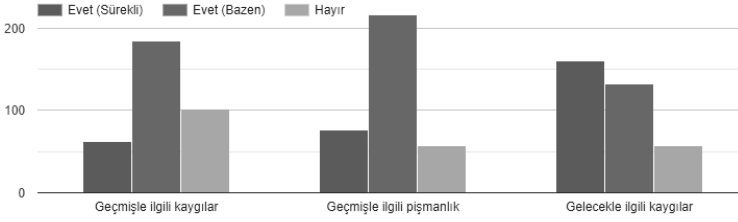
Katılımcılar arasında 312'si (%89,1) diğer seçeneklerle beraber iyiliği "Allah rızası için" yaptıklarını belirtmişlerdir. 126 kişi sadece "Allah rızası için" iyilik yaptıklarını dile getirmişlerdir. Bu veriler bize İslam eğilimli düşündüklerini ve tercih yaptıklarını göstermektedir.

Katılımcılar arasında 17 kişi (%4,7) "İyiliksever olduğumun bilinmesi için" şikkını da işaretlemiş bulunmaktadırlar. Verilerin ayrıntılı taramasında 17 kişi arasında sadece biri (Budist) İslam inancına sahip değildir. Geriye kalan 16 Müslümanın bu cevapları; inançlarına enaniyet ve riya karıştırdıklarının göstergesidir.

Bu sorumuzun cevap şıkları arasında yer alan "İyiliksever olduğumun bilinmesi için" tercihinde bulunan 7 kişi hariç, diğer tercihlerin "Allah rızası" şikkıyla beraber yapıldığı takdirde bu seçeneklerin olumlu olduğunu değerlendirmemiz mümkündür. Ancak bu tercihler "Allah rızası" şikkıyla beraber yapılmadığı takdirde, katılımcıların iyilik yapma hususunda yanlış ya da noksan bilgi ve inanç sahibi olduklarına delalet eder.³³

³³ Halil İbrahim Bulut, "Semavi Dinlerin Ortak Ahlak Değerleri ya da Evrensel Değerler", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (May 2015), 72 vd.

6. Soru: Geçmiş ve Gelecekle İlgili Kaygılarınız ve Pişmanlığınız Var mı?

A'raf suresi 7/17. ayetinde de belirtildiği gibi, şeytan insanlara önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından vesvese vererek sokulacağını vaat etmiştir. Neticede insanlara Allah'ı unutturarak, Allah'ın bu insanların çoğunu şükreden kimseler olarak bulamayacağını söylemiştir.³⁴ Bu ayette şeytanın ifadesinde geçen “ön” ve “arka” kavramını “gelecek” ve “geçmişle” özdeşleştirerek katılımcımızın geçmiş ve gelecekle ilgili hayal kurarken hangi duygular taşıdıklarını görebilmek için sorumuzu sorduk.³⁵

Katılımcılar arasında 63 kişi geçmişle alakalı sürekli kaygılı, 185 kişi bazen kaygılı olduklarını, 102 kişi ise böyle bir problem-den mustarip olmadıklarını bildirmişlerdir.

Geçmişle ilgili pişmanlığın yaşanıp yaşanmaması sorumuza 77 kişi evet, 216 kişi bazen, 57 kişi ise hayır cevabını vermişlerdir.

Gelecekle ilgili kaygıların katılımcılar arasında daha çok olduğunu görmekteyiz: 160 kişi sürekli kaygı içerisinde olduğunu, 133 kişi bazen kaygılandığını ve sadece 57 kişi ise kaygı duymadığını belirtmiştir.

Grafikteki veriler gençliğin öz geçmişlerini değerlendirmeleri ve özellikle gelecekle ilgili beklentileri hususunda ekseriyetle teslimiyet içinde değil kaygılı olduklarını görüyoruz. Bu tabloya göre gençliğin hayal dünyalarının karamsar olduğunu, bu dün-

³⁴ el-Haşr 59/11-24.

³⁵ Ayetin yorumuyla alakalı bk: Ahmet Mustafa el-Merâgî, *Tefsîrû'l-Merâgî* (Kahire: Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1946), 8/115; Muhammed Seyyid et-Tantâvî, *et-Tefsîrû'l-vasîl li'l-Kur'ani'l-kerîm* (Kahire: Risale, 1987), 5/254; Muhammed Mütevellî eş-Şa'râvî, *Tefsîrû'ş-Şa'râvî* (Kahire: Ahbâru'l-Yevm Yayınları, 1991), 7/4074.

yalarını aydınlatacak güçte bir inanç sahibi olmadıklarını belirtiriz.

لَوْلَا أَنْكُمْ تُذْنِبُونَ لَخَلَقَ اللَّهُ خَلْقًا يُذْنِبُونَ يَغْفِرُ لَهُمْ

“Eğer siz günah işlemeseydiniz, Allah günah işleyip, peşinden tövbe edenleri yaratırdı.”³⁶

Bu hadis-i şerife göre de insanoğlu kusursuz olamayacağından her zaman hata yapmaya meyillidir. Fakat burada önemli olan kişinin kendini sorgulayabilmesi ve hatasının farkına varabilmesi ve neticede pişman olup tövbe etmesidir.

Tabloda gençliğin geçmişle ilgili eylemlerinden pişmanlık duyanların oranı diğerlerine göre daha yüksektir. 293 kişinin pişmanlık duyması bu zaviyeden baktığımızda olumlu karşılanmaktadır. Çünkü onlar her an kendilerini sorgulayabilen ve hatalardan dönmeye çalışan karakterlerdir.

Pişman olmayanlardan 57 kişinin sadece 3 kişi Müslüman olmadıklarını belirtmemiz gerekir. Bu verilere göre Müslümanların %15,88’i yaptığı işlerden pişmanlık duymamaktadır. Müslüman olmadıklarını beyan edenlerdense %30’unun pişmanlık duymamaktadır.³⁷

Netice olarak geçmişlerinden pişmanlık duymayanların durumları bizi farklı düşündürdüğünden onların neden pişmanlık duymadıklarını şu şekilde tahmin etmemiz mümkündür:

–Müslüman oldukları halde pişmanlık duymayanların Kur’an ve Sünnetten bihaber;

–Nefsi muhasebe yapmaktan uzak;

–Aynı zamanda kendilerini ideal insan olarak gördüklerini;

–ve hatta ruhsal sıkıntılarının varlığından söz edebiliriz.

Sonuç: inançta hanif olarak Allah’a iman edenleri Allah karanlıklardan aydınlığa çıkarır, Allah’tan gayrisine iman edip on-

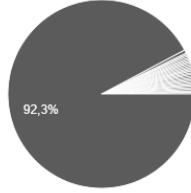
³⁶ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), “Tevbe” 9, 10, 11 (No. 2748).

³⁷ Konuyla alakalı ayrıntılı bilgi için bk.: Handan Yalvaç Arıcı, “Kur’an Perspektifinden Pişmanlık”, *Artuklu Akademi* 7/2 (Aralık 2020), 417-448.

ları dost edinenleri ise bu inançları ve dostları onları aydınlıktan karanlıklara götürür.³⁸

7. Soru: Siyasi ve Dini İnançlar Arasında Bir Değişim/Dönüşüm Geçirdiniz Mi?

350 yanıt

- Hayır
- Siyasi
- Siyasi olarak bazen siyasetin dini irki...
- İslam dan deizm e
- İnançyi desteklerken din adına kandırıld...
- Dini inancında bir değişiklik olmadı ve...
- Müslüman- ateist
- Sağ görüşlü iken sol görüşlü oldum. D...

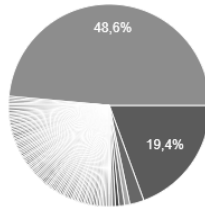
▲ 1/4 ▼

Anketimizde yer alan “Siyasi ve dini inançlar arasında bir değişim/dönüşüm geçirdiniz mi?” sorusuna ekseriyet (%92,3) “hayır” cevabını vermiş bulunmaktadır.

Katılımcıların siyasi ve dini tercihleri bakımından neredeyse tamamı istikrarlı olduklarını, kolayca değişim dönüşüm geçirmediğini görmekteyiz. Ancak görünen şudur ki; kişi siyasi ve dini inancının adını değiştirmiyor ama kendi tutkularına aykırı düşüneyi, özellikle dini inancındaki değerleri, kendi çıkarları doğrultusunda değiştirip dönüştürerek tezyin veya ihmal edebiliyor.

8. Soru: Sizce günümüz gençliğinin en önemli inanç sorunu nedir?

350 yanıt

- Yok
- Deizm
- İman
- Tatminkar ve sorgulayıcılar
- Bilgisizlik
- Ateistlik
- İslam
- terör örgütlerinin din adına yaptıkları ci...

▲ 1/13 ▼

Bu sorunun sorulmasından maksat; gençlerin dikkatini çeken, inanç ve inanç eğilimleri hususunda herhangi bir tartışmanın olup olmadığını tespit etmektir.

³⁸ el-Bakara 2/257.

Anketimize katılan gençlerden sadece 68 kişi günümüz gençliğinin inanç konusunda bir sorunun olmadığını dile getirmektedirler. Geriye kalan 282 katılımcı farklı sorunları dile getirmeye çalışmışlardır. Gençlerin zikrettiği bu inanç sorunlarını şu şekilde sınıflandırmamız mümkündür:

–*İman meselesi.* Bazı katılımcılara göre; günümüz gençliğinin en bariz sorunlarından biri inanç sorunudur. Bu sorunun; inançsızlık, iman zafiyeti, yeterince iman bilgisine sahip olamama, itikat eksikliği veya bozukluğu... gibi açıklamalarla imanî vecibelerin yetersizliğinden, bozukluğundan ibaret olduğu belirtilmektedir.

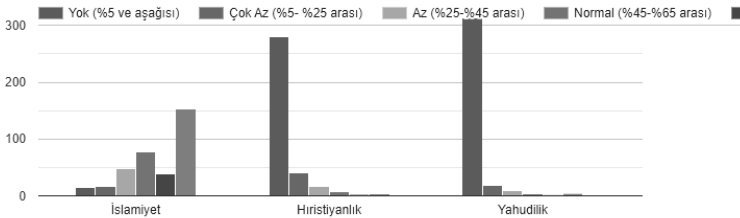
–*Çevre baskısı.* Bazı katılımcılar, gençlerin yetişmesinde, inanç sahibi olmasında ve verdikleri kararlarda eğitim ve sosyal çevrelerinin baskı yoluyla etkili olduğunu söylemişlerdir.

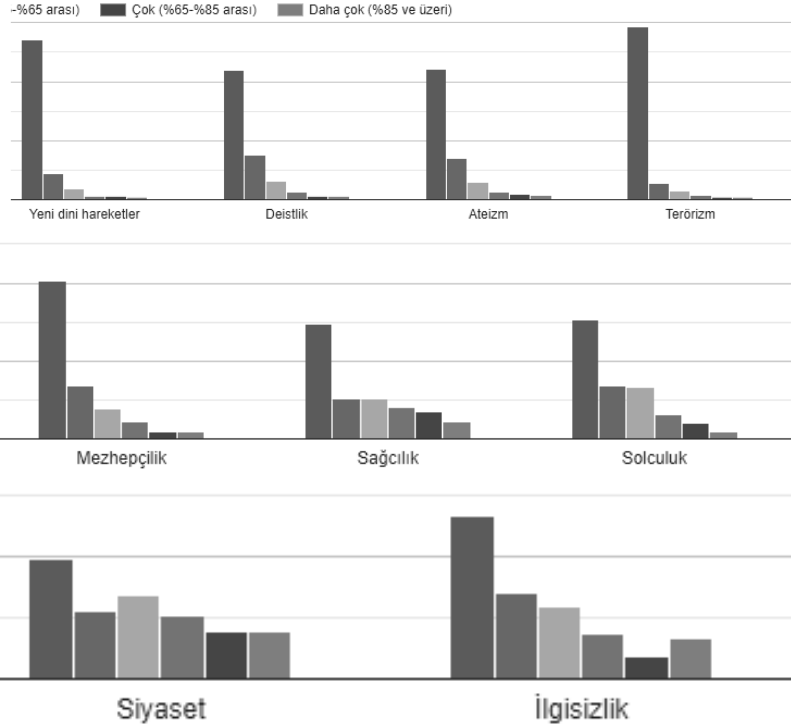
–*Ahlak sorunu.* Niteliksiz ve niceliksiz ahlak sahiplerinin bazı insanların inançlarına olumsuz etki ettiklerini söylemişlerdir.

–*Ateizm, Deizm ve yeni inanç akımların, bazı siyasi akım ve cereyanların, birtakım misyoner faaliyetlerin insanların inançlarının üzerinde kendi fitratları doğrultusunda etkileri olduklarını belirtmişlerdir.*

–*Moda, zaman, teknoloji, sosyal medya... vs. gibi araçların; inanç ve inanç sahiplerini menfi etkileyerek birtakım sorunlar oluşturduğuna temas edilmiştir.*

9. Soru: Gözlemimize Göre Çevrenizin Aşağıdaki Siyasi ve İtikadi İnançların Hangisine Daha Çok Eğilimi Vardır?

Kur'an'ın umumi ifadesine göre; insanların İlahi emir ve yasaklara karşı tutumları neticesinde zamanla üç sınıfa ayrılacakları beyan edilmektedir. Bu sınıfların “eshâbü'l-meymene”, “eshâbü'l-meş'eme” ve “eshâbü'l-mukarrabûn” oldukları ayetlerde bildirilmiştir.³⁹ Bu sorumuzdaki amaç; söz konusu olan İlahi vaadin, günümüzdeki siyasi ve dini zuhurlara ne kadar emsal olup olmadığını tespit etmektir.

Katılımcılara göre çevrelerinin itikadî inançlara eğilimin yoğunluğuna verdikleri cevaplar genel olarak değerlendirildiğinde İslamiyet hariç, diğer akımlara eğilimin olmadığı veya az olduğu görülür: Katılımcıların 193'ü İslamiyet'e, 10'u Hıristiyanlığa, 7'si Yahudiliğe, 16'sı yeni dini hareketlere, 24'ü Deistliğe, 28'i Ateizme ve 41'i de mezhepçiliğe eğilimlerin olduğunu belirtmişlerdir.

Katılımcılarımızın çevrelerinde gözlemledikleri siyasi inanç ve

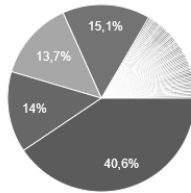
³⁹ el-Beled 90/8-20. Ayrıca bk: el-Vakıa 56/1-23.

eğilim hareketlerinin yoğunluğu genel olarak değerlendirdiğimizde; terörizm hariç diğer siyasi akımlara eğilimin çok olmamakla beraber var olduğunu, bu oranın eğilimin olmadığını söyleyenlerle neredeyse aynı seviyede seyrettiğini söyleyebiliriz. Katılımcıların 128'i siyasete, 99'u sağcılığa, 61'i solculuğa, 15'i terörizme ve 89'u da ilgisizliğe eğilimlerin olduğunu bildirmişlerdir.

Grafikte terörizmle alakalı verilen bilgilere göre; 335 katılımcının gözlemlerine göre çevresinde terörizme meylin olmadığını veya az olduğunu vurgulamışlardır. Burada en çok dikkatimizi çeken, terör yoğunluğuyla bilinen Afganistan'dan anketimize katılan sekiz kişiden sadece ikisinin yani %25'nin teröre eğilimin olduğundan söz etmeleridir. Hatırlatmak gerekir ki bütün katılımcıların sadece %4,28'i terörizme meylin varlığından söz etmişlerdir. Buna rağmen terör meselesinin yıllardan beridir dünyanın ve özellikle Türkiye'nin gündeminden düşmediğine, özellikle İslam hüviyetine sahip ülkeleri kasıp kavurduğuna hepimiz şahidiz. Grafikteki bu veriler bizi terör ve terörizmin nereden ve kimler tarafından kaynaklandığı hususunda çok farklı düşüncelere sevk etmektedir. Bu verilere göre terörün ve terörizmin kaynağının gayri İslamî kaynaklar olduğunu söylememiz mümkündür.

10. Soru: Sizce İnsanların Çeşitli İnanç Eğilimlerinin Sebepleri Neler Olabilir?

350 yanıt

- İlk mensup olduğu inançta beklentileri...
- Seçtiği yeni inançta beklentilerinin dah...
- İlk mensup olduğu inanç mensuplarını...
- Seçtiği yeni inanç mensuplarının kend...
- Cehalet
- İş bilmez din adamları
- Din ile ilgili olgusunun tam olmaması...
- Varoluş gayesinden uzak oldukları için...

▲ 1/8 ▼

Bu soruyu sormamızdaki gaye inanç ve inanç eğilimlerinin oluşmasında, çeşitli beklentilerin ve arkadaşlık ilişkilerinin sebep olup olmadığını ve oranlarını tespit etmektir.

Katılımcılara göre beklentilerin, insanların çeşitli inançların tercihinde şu oranlarda etkili oldukları belirtilmiştir:

–Katılımcıların %40,6’sı insanlardaki inanç eğilimlerinin sebebi olarak “İlk mensup olduğu inançta beklentilerine karşılık bulamaması” şikkını işaretlemişlerdir.

–Katılımcıların %14’ü de “Seçtiği yeni inançta beklentilerinin daha iyi karşılık bulması” olduğunu düşünmektedirler.

Yine katılımcıların gözlemlerine göre insanların inanç ve inanç eğilimlerindeki yakınlık ilişkisinin önemini şu oranlarda görmekteyiz:

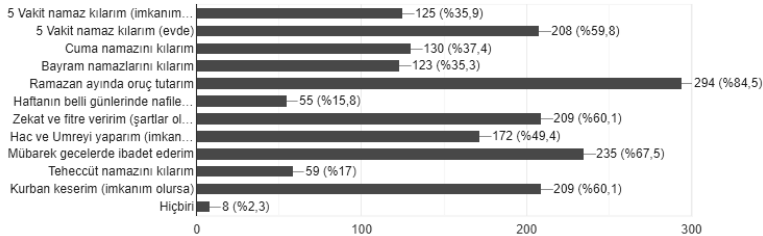
–Katılımcıların %13,7’si “İlk mensup olduğu inanç mensuplarının kendine yakın bulamaması” seçeneğinin daha doğru olduğunu belirtmişlerdir.

–Katılımcıların %15,1’i de “Seçtiği yeni inanç mensuplarının kendine yakın bulması” şeklinde olduğunu düşünmektedirler.

Geriye kalan %16,6 katılımcı “diğer” seçeneğinde görüşlerini tek tek belirtmişlerdir. Bu görüşleri genel olarak değerlendirdiğimizde insanların çeşitli inanç sebeplerinin yine inançtaki beklenti ve inanç mensuplarıyla yakınlık ilişkisinin ağır bastığını görmekteyiz. Bazı katılımcılara göre ise söz konusu olan eğilimin nedenleri “cehalet, değişen dünya, teknoloji, özenti...” olduğu yönündedir.

11. Soru: Aşağıdaki Dini Vecibeleri Hangi Sıklıkla Nasıl Yerine Getirirsiniz?

348 yanıt

Bu soruyu sormamızın esas amacı; “inandığınız gibi yaşamazsanız yaşadığınız gibi inanmaya başlarsınız” vecizesinden yola çıkarak, Müslüman katılımcıların dini görevlerini ifası üzerinden hareketle inançlarına intisaplarını tespit etmektir.

Katılımcılar arasında 294 kişi oruç tuttuğunu ve dini görevle-

ri yerine getirmede en büyük oran olduğunu belirtmek gerekir. İlginçtir ki oruç tuttuğunu söyleyenler arasında üç gayrimüslimler de (Budist, ateist ve deist) yer almaktadır.

Katılımcılar arasında yine yüksek oranda (235 kişi) mübarek gecelerde ibadet ettiklerini görmekteyiz. Bu oranın yüksek olma sebeplerinden biri; insanların az emekle çok sevap kazanma arzusunu taşıdıklarını düşünüyoruz. Örneğin Kur'an'da kadir gecesinin bin aydan daha hayırlı olduğunu belirtilmesi, insanları bu ve buna benzer kabul edilen mübarek gün ve geceleri ihya etmelerine sevk etmektedir.

Katılımcıların yarıdan fazlasının (272 kişi)⁴⁰ beş vakit namaz kıldığını, özellikle imkân oldukça camiye devam ettiklerini görmekteyiz. Anketimizde cuma ve bayram namazına olan katılımın, beş vakit namaz kılanlara göre az olması, katılımcıların çoğunluğunun kadın olmasından kaynaklandığını belirtmemiz gerekir.

Katılımcılar arasında 340 kişinin Müslüman olduğu düşünüldüğünde bunlar arasında imkân olduğu takdirde sadece 209 kişinin fitre ve zekât verebilecekleri; 209 kişinin kurban kesebilecekleri ve 172 kişinin de umre ve hacca gidebileceklerini dile getirmeleri bizi ayrıca düşündürmeye sevk etmektedir. Nitekim sağlıklı itikada sahip olan bir müminin imkânlar dâhilinde yukarıda saydığımız ibadetlerinin hepsini yerine getirme arzusunda olması gerekmektedir. Ancak bu veriler gösteriyor ki katılımcıların bir kısmı hevalarına tabi olmuşlardır. İnançlarını hevalarına benzetmişlerdir.⁴¹ Bu yüzden bazı değişmez hükümleri ihmal ya da ihlal etmeye meyilli gözükmektedirler.

Her şeye rağmen katılımcıların yerine getirdikleri ibadetlerin

⁴⁰ Bazı katılımcılar hem "5 Vakit namaz kılarım (imkânım olursa camide)" hem de "5 Vakit namaz kılarım (evde)" şikkını işaretlemiş bulunmaktadırlar. Dolayısıyla her iki şikkı toplayıp rakam vermek yanlış olacaktır. Bundan dolayı biz katılımcıların sadece "5 Vakit namaz kılarım (imkânım olursa camide)" şikkını işaretleyenleri tespit ettik ki bunların sayıları toplam 64 kişi yapmaktadır, daha sonra 208 kişiye 64 kişiyi ekledik ve neticesinde 5 vakit namaz kılanın toplam sayısı 272 kişi olduğunu tespit ettik.

⁴¹ el-Mü'minün 23/71.

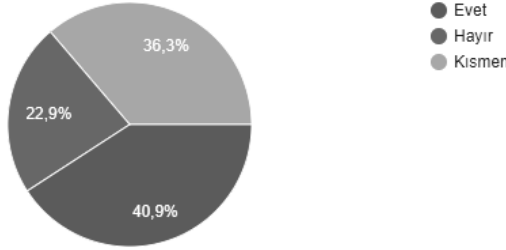
oranına genel olarak baktığımızda olumlu bir tabloyla karşılaştığımızı ve bu minvalde yorumlanması gerektiğini düşünüyoruz.

3. Ankete Katılanın Kur'an Hakkındaki Bilgi ve Düşünceleri

Üçüncü başlık altında ankete katılanın Kur'an hakkındaki bilgi ve düşüncelerini öğrenmeye yönelik dokuz soru sorduk. Bu sorularımızdaki esas amaç; özellikle İslam dinine mensup olanların dinleri hakkındaki bilgilerini, bu bilgilerin kaynağının Kur'an mı yoksa başka bir kaynak mı olduğunu, bu bilgilerin hayat pratiklerinde yerlerinin nasıl ve ne kadar olduğunu öğrenmeye yöneliktir.

1. Soru: Mensup Olduğunuz Dini Orijinalinden Okuyup Anlayacak Kadar Yeterli Eğitim Aldınız Mı/Alıyor Musunuz?

350 yanıt

Bu sorumuzun gayesi; gençlerin inanç ve inanç eğilimleri ile ilgili bilgilerini belli bir kaynaktan okuyarak tahkik ve tetkik yoluyla mı, yoksa geleneksel/duyumsal veya taklit yoluyla mı öğrendiklerini tespit etmektir. İnsan bildiğine, tanıdığına samimi bir şekilde inanır ve tabi olur; tanıyıp bilmediğine ise bu mümkün değildir.

Takdir edilmelidir ki; Kur'an'ın veya diğer ilahi kitapların emir ve yasaklarının hayatımızda yer bulabilmesi, ilk önce onların doğru anlaşılmasına bağlıdır. Bu açıdan baktığımızda Kur'an'ı veya diğer ilahi kitapları çeviri ve yorumlardan ziyade bizzat kaynağından okuyup anlamak hayati bir öneme sahiptir.

Katılımcıların %22,9'u mensup oldukları dinini orijinal kaynak-

tan okuyup anlayacak donanımına sahip olmadıklarını belirtmişlerdir. Dolayısıyla bu kitlenin inançlarını geleneksel/duyumsal-görsel yolla öğrenmiş olduklarını söylememiz mümkündür.

Katılımcıların %40,9'u inançlarını kaynağından okuyup anlayabildiklerini beyan etmişlerdir. Geriye kalan %36,3'ü ise inançlarını kısmen ilgili kaynaklardan anlayabildiklerini beyan ederken, bir kısmı da bu bilgileri geleneksel yollardan öğrendiklerini açıklamış oluyorklar.

Grafikteki bu veriler zahiren olumlu gözükmektedir. Bu verilerin isabetliliğini diğer sorularımıza cevapları tahlil ederken göreceğiz.

2. Soru: Sizce aşağıdaki kitaplardan hangisi/hangileri sorulara cevap, sorunlara çözüm içerir?

350 yanıt

Bu soruyu sormamızdaki amaç katılımcının okuduğu kaynakları anlayıp anlamadığını veya hangi düzeyde anladığını tespit etmektir.

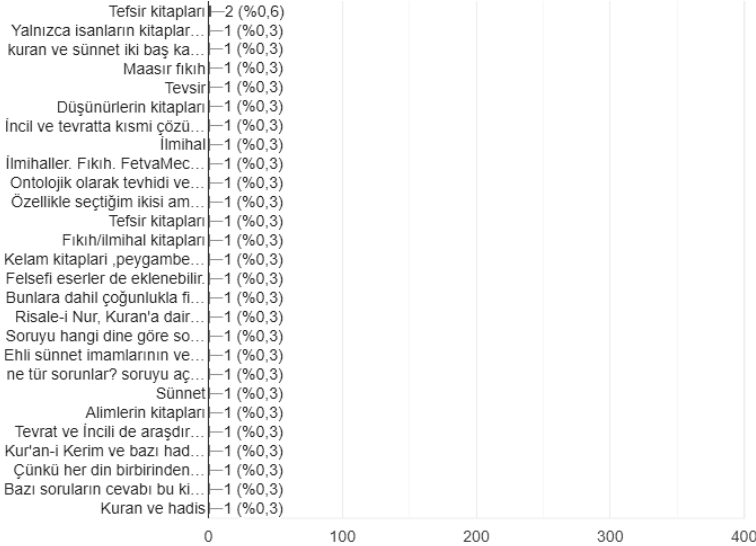
Her ne kadar 316 katılımcı sorulara cevap ve sorunlara çözüm üretebilme konusunda Kur'an-ı Kerim'i seçmiş olsalar da azımsanmayacak oranda farklı şıkları da seçenler olmuştur.

Cevaplar arasında "hiçbiri" seçeneğini toplam 10 kişi işaretlemiştir. Bunlar arasında sadece 4'ü gayrimüslimdir. Bu demektir ki geriye kalan 6 Müslüman da listede verilen hiçbir kaynağın işe yaramadığını, çözüm üretemediğini dile getirmişlerdir. Yine "hepsi" seçeneğini işaretleyenlerden ikisi gayrimüslim olmak üzere toplam 40 kişidir. Tevrat'ı sorunlara çözüm üretebileceğini ikisi gayrimüslim toplam 31 kişi savunmuştur. İncil'i seçenler biri gayrimüslim olmak üzere toplam 31 kişi seçmiştir. Bu seçenekleri tercih eden Müslüman katılımcıların inanç ve eğilimleri hususunda

belli bir istikrara sahip olmadıklarını, buldukları ortamlara göre rahatlıkla yön değiştirebileceklerini söylememiz mümkündür.

Katılımcılar arasında 188 kişi hem Kur'an hem de Hadis kitaplarının sorulara cevap ve sorunlara çözüm sunabileceğini söylerken bize tahkiki ve tetkiki bilgiye sahip olduklarını göstermektedir. Fakat 88 kişi sorulara cevap ve sorunlara çözüm üretilmesi konusunda Kur'an'ı kâfi görmüşlerdir. Bu kanaatte olanların cevapları her ne kadar doğru olsa da yeterli değildir. Anlaşılan o ki bu katılımcılar Kur'an'ı hakkıyla anlayamamışlardır. Nitekim Kur'an'ın açık ifadelerine göre Resûlullah'a itaat ve ittiba imanın bir parçasıdır. Katılımcıların bu verileri; "Sadece Kur'an Bize Yeter Söylemi"ne inananları aklımıza getirmektedir.

Bu grafikteki veriler; gençlerin inanç konusunda bilgi kargaşası içerisinde olduklarını göstermektedir. Bununla beraber bazı katılımcıların ayrıca kendi görüşlerine de yer verdiklerini görmekteyiz:

Kur'an ve hadisleri birlikte seçenlerin dışındakiler doğru bilinen cevabı vermediklerini söylememiz mümkündür. Nitekim Nisa suresinin 4/59. ayetinde şu şekilde buyrulmaktadır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى

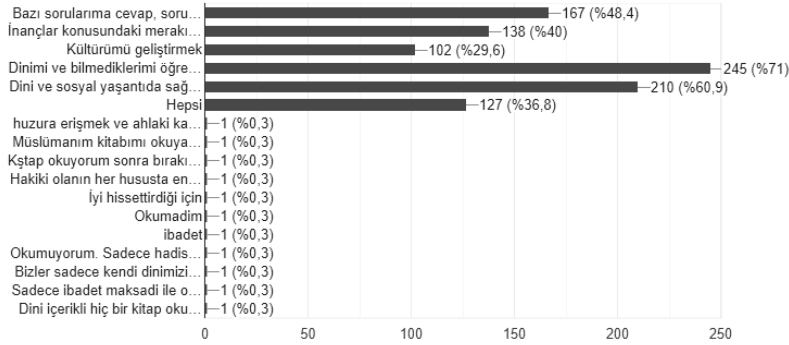
اللَّهُ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا

“Ey iman edenler! Allah’a itaat edin. Peygamber’e itaat edin ve sizden olan ulu’l-emre (idarecilere) de. Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde, Allah’a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah ve Resûlüne arz edin. Bu, daha iyidir, sonuç bakımından da daha güzeldir.”⁴²

Bu ve benzer ayetlerden de anlaşılacağı gibi bütün sorunların çözümü ve soruların cevabı ancak Allah’ın indirdiği Kur’an’da teorik olarak, O’nun elçisi Hz. Muhammed’in hadis ve sünnetlerinde ise pratik olarak mevcuttur. Herhangi bir nizanın sulhu hususunda, herhangi bir yetki sahibi, üçüncü şahıs veya eser devreye girerse dahi, bunların da isnat kaynağı muhakkak surette Kur’an ve sünnet-i Resulullah olmasının gerektiği vurgulanmaktadır.⁴³

3. Soru: Bir Önceki Soruda Belirtilen Kitaplardan Okuyorsanız hangi amaçla okuyorsunuz?

345 yanıt

Bu sorumuzun gayesi katılımcıların herhangi bir hususta

⁴² en-Nisa 4/59.

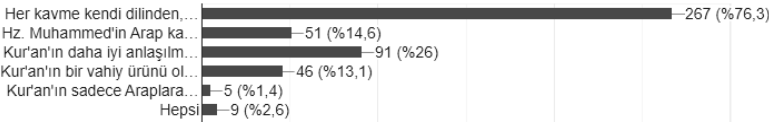
⁴³ Ayetle ilgili bazı yorumlar için bk: Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te’vilatu ehli’s-sünne* (Beyrut: Risale Yayınları, 2004), 1/441; Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî (Beyrut: Dâru’l-İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, 1992), 3/180; Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverîdî, *en-Nüket ve’l-uyûn* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 1/499; Ebû Muhammed İbn Atıyye el-Endelüsî, *Muharrerü’l-veciz fi tefsiri’l-kitabi’l-aziz* (Beyrut: Dâru’l-İlmiyye, 2001), 2/70; Ebû Alî el-Fadl b. Hasan Et-Tabersî, *Mecmeu’l-beyân fi tefsiri’l-Kur’ân* (Beyrut Dâru’l-Ulûm, 2005), 2/95.

özellikle okuma hususunda tercih sebeplerini, yaşama hususunda da bilinçli yaşayıp yaşamadıklarını değerlendirmek içindir. Çünkü herkesin inanç ve şahsiyeti tercihlerinde saklıdır.

Burada takdire şayan olan cevap 127 kişinin tercih ettiği “hepsi” seçeneğidir. Bununla beraber 245 kişi “Dinimi ve bilmediklerimi öğrenmek ve tercihlerimde (helal-haram, sevap-günah) yer vermek”; 210 kişi “Dini ve sosyal yaşantıda sağlıklı değerlendirme (doğru-yanlış, iyi-kötü) yapabilmek” ve 167 kişi “Bazı sorularıma cevap, sorunlarıma çözüm bulmak için” cevapları içeren şıkları tercih etmeleri de muteber kabul edilmelidir. Çünkü bu tercihler aynı zamanda katılımcıların hem tercihlerini bilinçli yaptıklarını hem de yaşamlarını bilinçli sürdürdüklerini göstermektedir. Fakat sadece “İnançlar konusundaki merakımı gidermek” ve “Kültürümü geliştirmek” şıklarını ve diğer seçenekleri tercih edenler ise arzu edilen cevapları vermemiş olsalar da bu cevaplar yanlış değildir, yani tercihlerini yaparken bilinçli davranmıyorlar, bir nevi gösterişe meyilli oldukları gözükmektedir.

4. Soru: Sizce Kur'an neden Arapça indirilmiştir?

350 yanıt

Bu sorudan gayemiz katılımcının inançtaki tercihleri hususunda güncel düşünsel akımlara kapılıp kapılmadıklarını, bir de “mensup olduğunuz dini orijinalinden okuyup anlayacak kadar yeterli eğitim aldınız mı/alıyor musunuz?” sorumuza cevaplarındaki uyumu tespit etmektir.

Yedi şıklı cevap seçenekleri bulunan bu sorumuza; “Kur'an'ın sadece Araplara gönderildiği için” Arapça olduğunu ve “Hepsi” seçeneklerini tercih eden %4'ün yanlış karar verdiğini söylememiz gerekir. Bununla beraber “Her kavme kendi dilinden, kendi içinden peygamber gönderildiği için”, “Hz. Muhammed'in Arap kavmine neden ve nasıl mensup olduğunu belirtmek için”,

“Kur’an’ın daha iyi anlaşılması için” ve “Kur’an’ın bir vahiy ürünü olduğunu kesinleştirmek için” şıkların tamamını seçen 9 kişinin en isabetli cevap verdiklerini ve 7 kişinin güncel düşünsel akımlara kendilerini kaptırmadıklarını belirtmemiz gerekir. Çünkü isabetli cevap verenlerden 9 kişiden 2’si dört şıkkı seçmekle beraber ayrıca gereksiz ilavelerde bulunmuşlardır. Fakat bu seçeneklerden sadece birini veya birden fazlasını tercih edenler, yanlış olmasa da, dördünü birden tercih etmediklerinden eksik cevap verdiklerini söyleyebiliriz. Nitekim böyle bir tercih katılımcıların inancında, yaşantısında doğruluk payında noksanlık olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü %97,1 Müslüman olan bu katılımcıların inançlarının kaynağı olan Kur’an’a göre bilgilenediklerini ve yaşamadıklarını göstermektedir.

Bu yanıtlarla beraber bazı katılımcılar kendi şahsi görüşlerine de yer vermişlerdir:

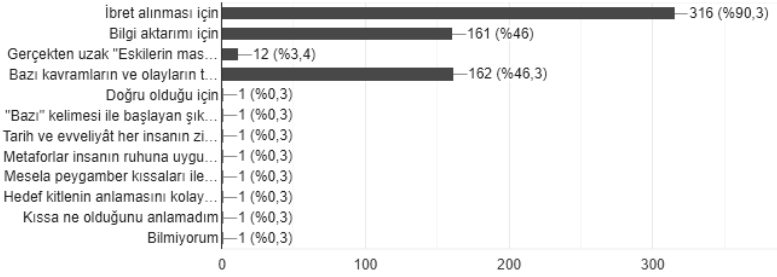
Arap toplumunu normalleş...	—1 (%0,3)
İnsanlığın daha kolay anla...	—1 (%0,3)
Arap dilinin gramer açısın...	—1 (%0,3)
Peygamber efendimizin dil...	—1 (%0,3)
Bilmiyorum	—1 (%0,3)
arapçanın kuran için özel...	—1 (%0,3)
...	—1 (%0,3)
Kur'an'ın indiği yerde Arap...	—1 (%0,3)
Dinin peygamberi Arap old...	—1 (%0,3)
Tercih-i ilahidir, İcazlı olan...	—1 (%0,3)
Arap harflerinin insan ruhu...	—1 (%0,3)
Kuranin indigi zamanin mu...	—1 (%0,3)
Temelde her kavme kendi...	—1 (%0,3)
Arap dilinin kısa cümleler i...	—1 (%0,3)
Seçilen peygamber Arap v...	—1 (%0,3)
Bu sorunun cevabı kişiye...	—1 (%0,3)
Gönderildiği muhatapları a...	—1 (%0,3)
Arapça en kapsayıcı dil ol...	—1 (%0,3)
Arapça bilen bir elçi tarafı...	—1 (%0,3)
Arapça daha kamil bir dil o...	—1 (%0,3)
Müşriklere meydan okuma...	—1 (%0,3)
inançlı değilim inanmıyorum	—1 (%0,3)
Peygamberimizin çevresin...	—1 (%0,3)

Bu sorumuza 23 kişinin kendi şahsi düşüncelerini tek tek belirtmiş olmalarını müteber bulamadık. Çünkü seçenek olarak katılımcılara sunduğumuz şıklar Kur'an referanslıdır.

5. Soru: Size Göre Kur'an'da Kıssalardan Neden Bahsedilir?

350 yanıt

Bu sorumuzla katılımcıların Kur'an'a ve özellikle kıssalara hangi anlayışla yaklaştıklarını ve nasıl yorumladıklarını değerlendirmek için sorduk.

Katılımcılar arasında 316 kişi "İbret alınması için"; 162 kişi "Bazı kavramların ve olayların tefsiri ve tevili nitelik ve nicelikleriyle anlatmak için" ve 161 kişi "Bilgi aktarımı için" şıklarını seçmişlerdir. Bu tercihlerin isabetli olduğunu belirtebiliriz. 93 kişi her üç seçeneği seçerek Kur'an'ı, en azından kıssalar hakkındaki bilgileri yakından tetkik ettiğini, anladığını ve tercihleriyle hayatı yorumlamasına Kur'an rehberliğinde yaptığını göstermektedir.

316 kişinin tercihine gelince bu; Kur'an'da geçen "Andolsun ki, onların kıssalarında akıl sahipleri için ibret vardır."⁴⁴ ayetiyle teyit edilmektedir. Ayrıca bu şıkkın atasözlerimizde geçen "her kıssada bir hisse vardır" sözünden payidar olduğunu da düşünmekteyiz. Dolayısıyla katılımcıların bu tercihleri nazarımızca hem ilmi (Kur'an'î) ve hem de geleneksel olmuştur.

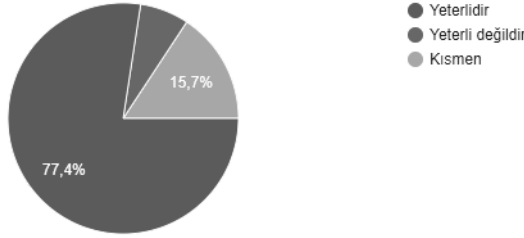
"Gerçekten uzak "Eskilerin masalları" olduğu için" şıkkını tercih edenlerin toplam sayısı 12'dir. Bu 12 kişiden sadece 1 Budist'tir, geriye kalan 11 kişi Müslüman olduklarını belirtmiş-

⁴⁴ Yusuf 12/111.

lerdir. Bu 11 kişiden 10'u diğer şıklarla beraber Kur'an'da yer alan kıssaları gerçekten uzak olarak görmüşlerdir. Bu katılımcıların böyle bir tercihte bulunmaları onların Kur'an'ı anlayarak okumadıklarını, bazı kavramların anlamlarını tam bilmediklerini, özellikle Kur'an'da geçen "Eskilerin masalları" ifadesi inananlara hitap olduğundan ve bu tutumun Allah tarafından şiddetle kınandığından bihaber olduklarını belirtebiliriz.⁴⁵ Geriye kalan bir bayan katılımcı sadece "Gerçekten uzak "Eskilerin masalları" olduğu için" şikkını seçmesi, özellikle beyan ettiği etnistesinin, gizli kalmış başka bir inanç bağlantısının olabileceği hususunda bizi düşündürmeye sevk etmektedir.

6. Soru: Sizce Kur'an günümüz gençliğinin sorularına cevap vermekte ve sorunlarına çözüm sunmakta yeterli midir?

350 yanıt

Bu soruyu sormamızdaki amaç gençliğin sorularına ve sorunlarına cevap ararken, Kur'an'a müracaat edip etmediklerini ve aradıkları cevapları Kur'an'da bulup bulamadıklarını, ayrıca bu katılımcıların "Kur'an'da bütün bilgiler var mı?", "Kur'an her şeyden haber verir mi" gibi gündemden hiç düşmeyen soruların ve cevaplarının takipçisi olup olmadıklarını müşahade etmektir.

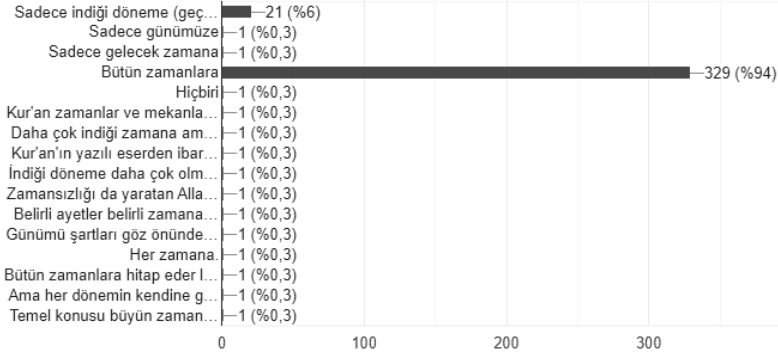
Grafikte de açıkça görüldüğü gibi katılımcıların %77,4'ü Kur'an'ın günümüz gençliğinin sorularına cevap vermekte ve sorunlarına çözüm sunmakta yeterli olduğunu belirtmişlerdir. %15,7'si kısmen yeterli, geriye kalan %6,9'u ise yetersiz demiştir ki bu cevapları verenler yanılmaktadırlar. Bunlardan Müslüman

⁴⁵ el-En'âm 6/25; el-Enfâl 8/31; en-Nahl 16/24.

olmayan %3'ü hariç, geriye kalan %19,6 Müslümanın sorularına ve sorunlarına cevap bulabilecekleri başka kaynaklara inanç olarak yönelebileceklerini, eğilim gösterebileceklerini ve hatta İslam'la eş tutabileceklerini ve aynı gövdede farklı dallanabileceklerini düşünüyoruz.

7. Soru: Sizce Kur'an hangi zamanlara hitap etmektedir?

350 yanıt

Bu soruyu sormamızdaki amaç katılımcıların Kur'an hitabının kimleri bağlayıp bağlamadığını, içeriğinin kimleri ve neleri kapsayıp kapsamadığını ve Kur'an kavramının katılımcıların zihinlerinde nasıl yer ettiğini görmek içindir.

329 kişinin "Bütün zamanlara" seçeneğini işaretlemelerine rağmen, 11 kişi bu cevaba ilaveten yanlış eklemelerde bulunmuş ve şahsi yanlış kanaatlerine de yer vermişlerdir. 318 kişinin bu sorumuza doğru cevap verdiklerini belirtmemiz gerekir. Nitekim Kur'an'da bütün zamanlara hitap ettiğine dair açıktan bir ayet yer almasa da ima yoluyla buna işaret edilmektedir:

وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فِي هَذَا الْقُرْآنِ لِلنَّاسِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ وَكَانَ الْإِنْسَانُ أَكْثَرَ شَيْءٍ جَدَلًا

"Andolsun, biz bu Kur'an'da insanlar için her türlü misali değişik şekillerde açıkladık. Fakat insan tartışmaya her şeyden daha çok düşkündür."⁴⁶

⁴⁶ el-Kehf 18/54.

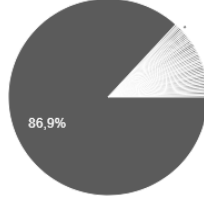
وَمَا مِنْ غَائِبَةٍ فِي السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ

“Gökte ve yerde gaib (yaratılmışların bilemeyeceği) ne varsa hepsi ancak ve ancak apaçık bir kitaptadır.”⁴⁷

21 kişi Kur’an’ın “Sadece indiği döneme (geçmiş zamana)”, 1 kişi “Sadece günümüze” ve 1 kişi de “Sadece gelecek zamana” hitap ettiğini düşünmektedirler. Geriye kalan 12 kişi de “diğer” seçeneğini seçerek şahsi görüşlerine yer vermişlerdir. Bu cevapların hepsinin kifayetsiz olduğunu belirtebiliriz.

8. Soru: Kur’an ve Çeşitli İnançlarla İlgili Aklınıza Takılan ve Cevaplanmasını İsteddiğiniz Sorular Var Mıdır?

350 yanıt

- Yok
- Bazen neden bu şey haram, neden pe...
- Din günümüz dünyasında toplumsal d...
- Acaba Türkler'in çoğunluğu eskiden te...
- Evet güncel fetvalar ameller ile ilgili öz...
- Kadın hakları
- İnsanları ve cinleri ibadet etmek için y...
- Kuran-ı Kerim

▲ 1/6 ▼

Eğitim-öğretim-ilim ve inançta müspet değişim-gelişim ve hatta ilerleme kaydetmek için soru sormak ve sorgulamak gereklidir. Soru ilmin ve inancın anahtarıdır. Sorgulamak da bu anahtarla ilmin kapısını açmaya çalışmak ve ilmin neşet bulduğu hanif inanca ulaşmaktır. Bu sebepten bizim; katılımcılara “Kur’an ve çeşitli inançlarla ilgili aklınıza takılan ve cevaplanmasını istediğiniz sorular var mıdır?” sorusunu sormaktaki amacımız onlardaki bu hazinelerin var olup olmadıklarını, derinliklerini, nitelik ve niceliklerini keşfedebilmektir.

Katılımcılarımızdan %86,9’u sorularının olmadığını beyan etmişlerdir. Sorusu olmadığını bildiren bu katılımcıların inançlarının boyutları ve meyilleri hakkında kısa bir görüş bildirmek gerekirse; bunların inançlarının kahir ekseriyetle tetkik ve tahki-

⁴⁷ en-Neml 27/75. Ayetin yorumuyla ilgili bk: Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 18/116; Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye*, 8/5462; Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî*, 20/16.

ke dayanmadığını, taklidi ve geleneksel olduğunu, buldukları ortamlarda gördükleri ve duyduklarına göre değişip şekillenebileceğini söylememiz mümkündür.

Geriye kalan %13,1 (46 kişi) katılımcı da sorularının var olduğunu “diğer” seçeneğinde tek tek belirtmişlerdir. 21 kişi sorusunun var olduğunu bildirmekle beraber ya sorularının ne olduğunu belirtmemiş ya da anlamsız ifadelerle yer vermişlerdir. Soru soran 46 kişiden 25 katılımcı hakkında kültürel kimlik bilgileri önem arz ettiğinden bu bilgileri yaşlarına göre tasnif ederek paylaşmayı uygun gördük:

11 kişi 18-22 yaş arası, bunlar arasında 5’i erkek 6’si kadın; eğitim durumları ise: 4 ilahiyat, 2 mühendislik, 2 eğitim, 1 hemşirelik ve 2 kişi de lise aşamasındadır.

13 kişi 23-30 yaş arası, bunlar arasında 7’si erkek 6’i kadın, eğitim durumları ise: 10 ilahiyat, 1 mühendislik, 1 eğitim, 1 kişi de İİBF’de eğitim almaktadırlar.

Geriye kalan 1 erkek kişi: 36-40 yaş arası ve ilahiyat mezunudur.

Mevzuyu fazla dağıtmamak adına bu soruları birbirleriyle eşleştirerek yorumlayıp bazı mülahazalarda bulunacağız. Soruları tek tek değerlendirip tasniflemeye tabi tuttuğumuzda; genelde gündemi işgal eden cariyelik, kadın-erkek hakları, farklı şartlarda yetişmiş insanların inançlarına göre mükâfat ve mücazat durumları, yaratılışla ilgili şüpheler, tek tanrılığın nedenselliği, farklı inançların var oluş sebepleri, Allah’ın varlığının nasıl ispat edilebilirliğine dair...farklı inançlara temayüllü olduğunu görüyoruz. Esasen Kur’an’ın dikkatli okunması halinde bu soruların bütün cevaplarını onda bulmak mümkündür. Ankette sorulan soruların merak konusu olabileceğinden şimdi bu sorulara ayrı ayrı yer vererek kısaca cevaplamak istiyoruz:

–Acaba Türker’in çoğunluğu eskiden tek olan Tengri’ye mi inanıyordu yoksa şamanlıkla beraber Erlik Han gibi şeylere inanıyorlar mıydı?

Kur’an’ın birçok yerinde geçen ifadelerine göre milletlerin var oluş sebebi ve temeli dindir. Bu din evrensel anlamda İslam’dır.

Her millete peygamber aracılığıyla vahiy gelmiş ve tek tanrıya iman etmeleri emredilmiştir. Dolayısıyla Türk milletinin de başlangıçta tek tanrıya inandığı ortaya çıkmaktadır.⁴⁸

–Allah'ın var olduğunun ispatı nedir?

Esasında bu soruyu soran kişi de dâhil etrafımızı kuşatan her şey Allah'ın var olduğuna bir delildir. Kur'an'daki birçok ayetler bu ifademize yönelik beyanlarda bulunmaktadır.

–Basimiza gelen herhangi bir üzücü olayı imtihan olarak kabullenmek doğru mudur ?

Doğrudur ve hayırlıdır. Allah'ın azabında bile, bilen için muhakkak bir rahmet vardır. Çünkü azap aynı zamanda bir uyarıcı ve ikaz niteliğini taşımaktadır.

–Bazen neden bu şey haram, neden peygamberimiz öyle yaptı falan merak ediyorum.

İnsan ve insanlık için ve hatta çevre için zararlı olan her şey haramdır. Haramda azap, helalde rahmet vardır.

–Herkesin Materyalist, Seküler, pozitivist olması halinde dünya nasıl olurdu?

–İnsanları ve cinleri ibadet etmek için yaratması konusundaki gaye? Kimin daha iyi amel edeceği konusunda insanları sinamak ve denemekten maksad? Amac?

–Madem tanrı güçlü ve iyidir Neden dünyada bu kadar kötülük faiz ve haram vardır?

–Biz neden sınanıyoruz neden bir imtihana tabii tutuluyoruz? madem Allah sonsuz merhamet sahibi eğer sadece müslümanlar cennete girecekse neden o kadar insanı ceheneme koymış için yarattı bu tutarsız değilmi?

Tutarsız değildir. Çünkü hayat; çift ve zıtlık üzerine inşa edilmiş, neşet bulmuş, ezeli ve ebedi içine alan bir bütündür. Tıpkı bir pil gibi; hayat pozitif ve negatif kutuplardan ibarettir. Pozitif ve negatif özelliğine sahip olmayan pil nasıl ki enerji üretmezse aynı bunun gibi cennet ve cehennem neticelerine sahip olmayan dünyada da hayat olmaz.

⁴⁸ el-Bakara 2/213; en-Nahl 16/36.

-Cariyelik bahsi

İslam'da cariyelik yoktur. Kur'an'da da cariyelik bugünkü anlamda geçmemektedir. İslam'dan önce cariyelik vardı, bugün tartışılan da budur. İslam'ın en büyük çabalarından birisi de bu cariyeliği ortadan kaldırmak olmuştur.

-Din günümüz dünyasında toplumsal düzen, suçu önlemek ve ahlak kavramını belirlemek için neden hala şartmış gibi davranılmaktadır?

Çünkü din hayattır, dinsiz hayat olmaz. Hayat da normsuz olmaz. Hayatın normlarını da ancak din belirler. Bu yüzden toplumsal düzeni sağlamak, suçluluğu önlemek ve ahlak kavramlarını belirlemek için din şarttır.

-Dini çeşitlilik meselesi

Dini çeşitlilik denilen şey dinlerin farklı isimlendirilmelerindedir, peygamberlerinin bildirdikleri imanda aynıdır. Bu açıdan baktığımızda dinler tekdir, Hanif'tir, İslam fitratı üzerinedir: Şüphesiz Allah katında din İslâm'dır...⁴⁹

-Farklı inançlara sahip milletlerin aile kültüründen öğrenip inançlarını ona göre şekillendirmesi kişinin günahı mı ?

-İslam beldesinde ve ailesinde dünyaya gelmemiş olsaydım gerçekten yine İslamiyeti seçer miydım araştırır mıydım? Şu an Müslüman ailede dünyaya gelmem pozitif bir ayrıcalık mıdır? Hristiyan ailede dünyaya gelen kişi ile aynı konumda mıyım?

Yukarıdaki her iki soru da birbirine yakındır. Bu sorulara aşağıdaki ayetlerle cevap vermemiz mümkündür:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالصَّامِرِيَّ وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

“Şüphesiz, inananlar (Müslümanlar) ile Yahudiler, Hristiyanlar ve Sâbiîlerden (her bir grubun kendi şeriatında) “Allah’a ve ahiret gününe inanan ve salih ameller işleyenler için Rableri katında mükâfat

⁴⁹ Âli İmrân 3/19; el-En’âm 6/161.

vardır; onlar korkuya uğramayacaklar, mahzun da olmayacaklardır” (diye hükmedilmiştir).⁵⁰

Diğer bir ayet ise şu şekildedir:

وَأَنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَمَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْهِمْ خَاشِعِينَ لِلَّهِ لَا يَشْتُرُونَ
بِآيَاتِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَئِكَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ

“Kitap ehlinden öyleleri var ki, Allah’a, size indirilene ve kendilerine indirilene, Allah’a derinden saygı duyarak inanırlar. Allah’ın âyetlerini az bir değere satmazlar. Onlar var ya, işte onların, Rableri katında mükâfatları vardır. Şüphesiz Allah, hesabı çabuk görendir.”⁵¹

Bu ayetlere göre kendilerine tebliğ edilen dinlerini aynen, değiştirmeden yaşayanlar, şirk bulaştırmayanlar cennetlidir. Bizim bu görüşümüzü farklı tefsirlerde de görmemiz mümkündür: “Ehl-i Kitap’tan olup da Allah’ın birliğine, Hz. Muhammed’e indirilen Kur’an’a ve ondan önceki peygamberlere indirilen kitaplara iman edenler ve Allah’a içtenlikle saygı duyup O’nun ayetlerini dünya menfaati ile değiştirmeyenler cennete gireceklerdir. Onların Allah katında mükâfatları vardır.”⁵²

–İnsanların hem Kur’an okuyup hem de insan olan varlıkların peşinden gitmelerindeki motivasyonlarını merak ediyorum. Neden insan Allah’a dua ederken araya başkasını sokma ihtiyacı duyar. Şeyhler alimler Allah’ın vahyetmediği ne söylüyorlar da peşlerinde milyonlarca insan kulluk yaomaya hazır bekliyor.

Soruyu soran katılımcının sorusunda yanlışlık kadar doğruluk payı da vardır. Soruyu gündüzümdeki bazı olumsuz örnekleri dikkate alarak değerlendirdiğimizde hak vermemiz gerekir. Nitekim bazı suiniyet ve kalpazan dini önderlerin peşinden bir takım cahillerin körü körüne gitmeleri akliselim olanları kaygı-

⁵⁰ el-Bakara 2/62.

⁵¹ Âli İmrân 3/199.

⁵² Hayrettin Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 1/745. Ayrıca bk: Ebû Bekir Câbir el-Cezâîrî, *Eyserü’l-telefûsîr* (Cidde: Racem Advertising, 1990), 1/65.

landırılmalıdır. Ancak Kur'an ve hadise göre değerlendirdiğimizde bu sorunun tümüyle doğru kabul edilmesinin de yanlış olduğunu belirtmemiz gerekir. Çünkü haksızı görüp haktan uzak kaçınmaz.

Kur'an'ın açık ifadesine göre Allah'tan ve elçilerinden başkasına kal ve hal olarak itaat ve ittiba etmek yasaktır, şirktir. Bununla beraber Allah'ın ve elçisinin çizdiği çizgiden giden, hayra çağıran, iyiliği söyleyen ve kötülükten alıkoyan önderlerin aramızda bulunması istenmektedir. Nitekim bu husus Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şerifte şöyle yer almaktadır:

وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

*“Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır.”*⁵³

إِذَا خَرَجَ ثَلَاثَةٌ فِي سَفَرٍ فَلْيُؤَمِّرُوا أَحَدَهُمْ

Üç kişi yolculuğa çıkarlarsa, aralarından birini başkan seçsinler!⁵⁴

–Kur'an'ın zamana uyarlanması konusunda neden birçok kişi tedirgin ilim bilim sonuçta aynı şeyler

–İslamı nasıl hayatımıza tamamen uydururuz

Sorular yanlıştır. Kur'an-ı Kerim zamana değil, zaman Kur'an-ı Kerim'e yorumlatılmalıdır. İslam'ı hayatımıza değil, hayatımızı İslam'a göre şekillendirmemiz gerekmektedir.

–Kadın hakları

–Kadın sürekli hizmetkar ve herşey çok kısıtlayıcı özgürlük alanı yok herşey günah olarak kabul ediliyor o şekilde bir hayat olamaz bence.

Bu soruları soranların Kur'an'da beyan edilen kadın haklardan habersiz olduklarının veya hakkıyla anlamadıklarının şüphesini uyandırmaktadır. İslam'dan önce ve İslam dışı toplumların kadınlara reva gördükleri hak(sızlık)ları, İslam'a ve Müslümana mal

⁵³ Âli Imrân 3/104.

⁵⁴ Ebû Dâvûd, “Cihâd” 15 (No. 2608).

etmek büyük bir talihsizliktir. Asırlarca birçok haksız hukuksuz tavırlardan mustarip olan kadınlar İslamiyet'in gelişiyle bugün bile insanlığın hafızasının alamayacağı sayısız hak ve hukuklara kavuşmuştur. Bu hak ve hukukların nitelik-nicelik bakımından derinliğini ancak ve ancak Kur'an'ı ve Hz. Muhammed'in sünnetlerini yakinen takip ve tetkik edenler bilebilirler.

–Kendimizi içğnde bulduğumuz çevre, hayatın imtihanlar dünyası olduğuna inanmakla beraber imtihandan uzakta olanların başına helen musibetler. Mesela bir çocüğün zulme uğraması

Bu sorunun cevabını Kehf suresinde geçen Hz. Musa ile kendisine ilâhî bilgi ve hikmet öğretilen Hızır arasında cereyan eden olaylarda bulmak mümkündür.

–Kur'an da farklı tefsirler zenginlik midir yoksa karışıklık mı

Kasıtlı, kötü niyetle kaleme alınan çalışmalar hariç Kur'an'ın farklı yöntemlerle farklı ifadelerle yorumlanması bir zenginliktir diyebiliriz. Çünkü bu çalışmalar bir nevi birbirini tamamlama mahiyetini taşımaktadır. Ayrıca Kur'an'ın sahip olduğu üslup, farklı yorumlanmasına müsait olduğu için doğal olarak da farklı bakış açılarını doğurmaktadır.

–Kur'an en son kitap peygamberimiz ise en son peygamber ise bugün Yahudiler ve Hristiyanlar niçin İslam'ı kabul etmiyorlar?

Bu varsayım yanlıştır. İslamiyet'in gelişiyle bütün inançlardan İslam'a geçiş olduğu tarih kitaplarında vakidir. Ayrıca günümüzde de İslam'ı kabul edenler arasında soruda zikredilen din müntesipleri de yer almaktadır.

–Kuran'da beyan edilen biz sözcüğünün tam olarak hangi manaya işaret ettiğini sorabilirim sorumu mazur görünüz

Kur'an'da yer verilen bu üslup Arap dilinin ifade biçimiyle alakalıdır. Yani bu bir dil meselesidir. Kur'an Arapça nazil olduğu için Arapça'nın bu tür özelliklerine ve belagat sanatına yer vermiştir. Yoksa Kur'an'da Allah'a atfedilen "biz" sözcüğü çokluk manasında değildir.

-Nisa 34

İlk önce Nisa suresinin ilgili ayetine yer vermek istiyoruz:

الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ وَالتِّي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَأَهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاضْرِبُوهُنَّ فَإِنِ اطَّعْتُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا كَبِيرًا

“Erkekler, kadınların koruyup kollayıcılarıdır. Çünkü Allah, insanların kimini kiminden üstün kılmıştır. Bir de erkekler kendi mallarından harcamakta (ve ailenin geçimini sağlamakta)dırlar. İyi kadınlar, itaatkârdırlar. Allah’ın (kendilerini) koruması sayesinde onlar da “gayb”ı korurlar. (Evlilik yükümlülüklerini reddederek) başkaldırdıklarımı gördüğünüz kadınlara öğüt verin, onları yataklarında yalnız bırakın. (Bunlar fayda vermez de mecbur kalırsanız) onları (hafifçe) dövün. Eğer itaat ederlerse, artık onların aleyhine başka bir yol aramayın. Şüphesiz Allah, çok yücedir, çok büyüktür.”⁵⁵

Bu ayette tartışma konusu olan iki husus vardır:

Birincisi “الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ” ifadesidir. Bunun Türkçe meallerde farklı tercümelerine rastlamamız mümkündür. Diyanetin verdiği anlam “Erkekler, kadınların koruyup kollayıcılarıdır. Çünkü Allah, insanların kimini kiminden üstün kılmıştır. Bir de erkekler kendi mallarından harcamakta (ve ailenin geçimini sağlamakta)dırlar.” şeklindedir.

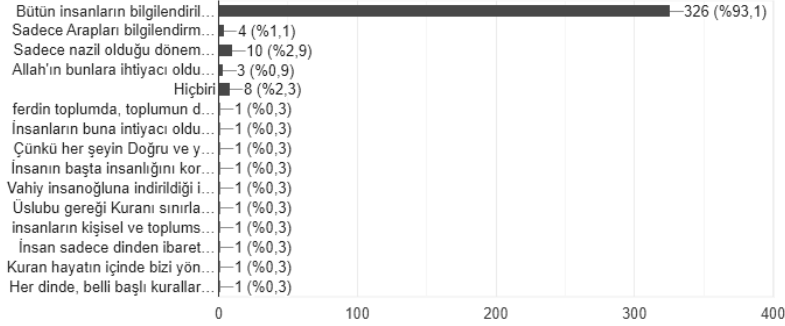
Nisa suresinde tartışma konusu olan ikinci husus ise “والتِّي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَأَهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاضْرِبُوهُنَّ” ifadesidir. Bu kısmın da Türkçe meallerde farklı yorumları mevcuttur. Diyanetin verdiği anlam “(Evlilik yükümlülüklerini reddederek) başkaldırdıklarımı gördüğünüz kadınlara öğüt verin, onları yataklarında yalnız bırakın. (Bunlar fayda vermez de mecbur kalırsanız) onları (hafifçe) dövün.” şeklindedir.

Yukarıda belirttiğimiz önemli olan bu iki husus birçok çalışmaya konu olmuştur ve uzun uzun tartışılmıştır. Dolayısıyla burada kısıtlı imkânlarla (zaman ve yer) bu soruya gerekli cevabı vermek isterdik ama veremiyoruz.

⁵⁵ en-Nisa 4/34.

9. Soru: Sizce Kur'an'da yemek-içmek, giyinmek, ticaret, sosyal ve siyasal ilişkiler hususunda emir, yasak ve tavsiyeler niçin vardır?

350 yanıt

Bu sorumuzu sormamızın asıl amacı katılımcıların Kur'an'daki emir, yasak ve tavsiyelere bakış açılarını değerlendirmektir.

Katılımcılar arasında 326 kişi bu sorumuza "Bütün insanların bilgilendirilmesi ve korunması için" cevabını vermiş bulunmaktadırlar. Bunlar arasında 4 gayrimüslimin yer alması da dikkat çekicidir. 326 kişiden 319'u sadece bu cevap şikkını seçerken geriye kalanı doğru cevabın üzerine yanlış seçenек veya kanaat bildirmişlerdir. Bu katılımcılar dışındakilerin verdikleri cevaplardan bunların kendilerini Kur'an'daki yemek-içmek, giyinmek, ticaret, sosyal ve siyasal ilişkiler hususunda emir, yasak ve tavsiyeler konusunda doğru bilgi ve kanaat sahibi olmadıkları görülmektedir. Bunlar bu sorularımıza yanlış cevaplar vermişler, ya da güncel düşünceler ve akımlarla karışık ifadeler kullanmışlardır.

SONUÇ

Gençlik ve İnanç Eğilimlerinin soyut bir konu olduğunu düşündüğümüzden bunu "İnançta Gençliğin Vüsatı" adı altında daha somut hale getirmek için anket düzenledik. Çalışmamızda elde ettiğimiz veriler değerlendirilirken; anketimize katılanların %84,6'sı Türkiye'de bulunduğu, %50'nin üzerinde imam hatip ve ilahiyat menşei, %92,9 yüksek eğitimli, %97,1 katılımcının da İslam dinine mensup olduğu akıllarda canlı tutulması lazım.

Yani sorularımıza cevap verenler eğitimli Müslüman bir kitledir. Dolayısıyla verilen cevapların değerlendirilmeleri esnasında bu önemli bir husustur.

Çalışmamızın neticesinde gençlerin genelinin İslam eğilimli olduklarını ve dinlerini kaynağından öğrenip gereği gibi yaşamaya çalıştıklarını, kendilerini sorguladıklarını, hatalarından pişmanlık duyduklarını tespit ettik. Aralarında diğer dini akımların yaygın olmadığını ve çevreleriyle bir sorun yaşamadıklarını görmekteyiz. Katılımcıların kanaatine göre İslam hariç diğer itikadî inançlara ve siyasi akımlara eğilimin az olduğunu veya hiç olmadığını görmekteyiz.

Gençlerin Kur'an'ın Arapça indirilişiyle, kıssaların yer almasıyla, hitap ettiği zamanlara ve içerdiği emir ve yasakların gereğiyle alakalı düşünce ve tercihlerine gelince; bunların çoğunluğunu Kur'an metnine paralel bulduk.

Yukarıdaki olumlu kanaatimize rağmen katılımcılar arasında iki önemli hususta eksiklik ve yanlışlığın var olduğunu çalışmamızda tespit ettik:

–Gençler arasında modanın önemli bir yere sahip olduğunu belirtebiliriz. Bunun en önemli sebeplerinden birisi de çevre ve medyanın etkisidir diye düşünüyoruz. Gençlerin moda konusundaki bu zaafı hiç şüphesiz ki İslamî çevreleriyle ve özellikle yakınlarıyla aralarında zamanla bir uyumsuzluk oluşturacaktır. Neticede de birçok dini ve dünyevi tercihlerini olumsuz etkileyerek inanç ve hayatlarında kırılmalara, kopmalara yol açacaktır. Bu da gençlerin inanç üzerindeki olumlu vüsatlarını kısıtlayacaktır.

–Katılımcıların çoğunluğunun hem geçmişle hem de gelecekle ilgili kaygılı olduğunu görmekteyiz. Gençlerin geçmişle ilgili bu kaygılarının sebebi hayatlarında derin iz bırakan, kendilerince malum hataları ve kabahatleridir. Kendilerinin bu noksanlıktan dolayı geleceğe de kaygılı baktıklarını görmekteyiz. Geçmiş ve gelecekle ilgili bu kaygı ve endişeleri devam ettikçe zamanla ruhsal travmalara yol açacaktır. Bugün sokaklarda şahit olduğumuz

muz, hiçbirimizin hoşuna gitmeyen nahoş davranışların, olayların ve haberlerin baş aktörü olarak kendini gösterecektir.

Katılımcıların kendileri ve çevreleriyle ilgili sosyal ve itikadî inanç eğilimlerini ve Kur'an hakkındaki bilgi ve düşünceleri değerlendirilirken, Müslüman ve Müslüman olmayanların kendilerinden beklenmeyen farklı tercihlerde bulunan istisnai bir kitle tespit ettik. Kastımızı örnek üzerinden açıklamak gerekirse; dini vecibeleri yerine getirme hususunda bir Müslümanın vermesi gereken cevabı alamayıştığımızdır: “Zekât ve fitre veririm (şartlar oluştuğunda)” sorumuza biri deist olmak üzere sadece 209 kişi olumlu cevap vermiştir. Geriye kalan 132 Müslüman, şartlar oluştuğu halde bile, bu dini vecibeyi yerine getirmeyeceğini beyan etmektedir. Yine “Hac ve Umreyi yaparım (imkânım olursa)” sorumuza; 172 kişi bu dini vecibeyi yerine getirmede hazır olduklarını beyan ederken, 168 Müslüman imkânlar oluştuğu halde bile olumsuz cevap vermişlerdir. Son olarak “Kurban keserim (imkânım olursa)” şeklindeki sorumuza biri deist, bir diğeri de ateist olmak üzere sadece 209 kişi olumlu cevap vermiştir. Geriye kalan 132 Müslüman şartlar oluştuğu halde bile kurban kesmeyeceklerini beyan etmişlerdir. Bu rakamlar bize Müslümanların inanca hizmet vüsati kuvvetli olan mali ibadetlerde daha gevşek davrandıklarını göstermektedir. Ayrıca bu rakamlar bize bu gençlerin güncel akımların etkisi altında kaldıklarını, buna bağlı olarak da bazı itikadî kayıplara uğradıklarından sinyaller vermektedir. Çalışmamızın ilgili bölümlerinde de belirttiğimiz gibi bu ve bunun gibi mühim hususlarda bizlere önemli görevler düşmektedir. Gençlerimizin doğru ve sağlıklı bilgi ve inanca sahip olmaları için gereken sorumlulukları ve vecibeleri üstlenmemiz elzemdir.

KAYNAKÇA

- Badawi, ElSaid - Abdel Haleem, Muhamad. *Arabic-English Dictionary of Qur'anic Usage*. Leyden: Brill Yayınevi, 2008.
- Bağış, Mehmet. “Kur'an'da Genç ve Gençlik ile İlgili Kullanılan Kavramların Semantik Açından Tahlili”, *Iğdır International Social Scien-*

- ces Congress, ed. Nesrin Güllüdağ vd. 207-215. Iğdır: İksad Global Yayınları, 2021.
- Begavî, Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ. *Me'âlimü't-tenzil*. Riyad: Dâru Tay-yibe, 1409/1989.
- Bulut, Halil İbrahim. "Semavi Dinlerin Ortak Ahlak Değerleri ya da Evrensel Değerler". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (May 2015), 65-81.
- Cessâs, Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî. Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1412/1992.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Malâyîn, 4. Basım, 1990.
- Cezâirî, Ebû Bekir Câbir. *Eyserü't-tefâsîr*. Cidde: Racem Advertising, 3. Basım, 1410/1990.
- Dâmegânî, Hüseyin b. Muhammed. *Kâmûsü'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1983.
- Dengin, Serap - Koç, Fatma. "Kültür Endüstrisi Bağlamında Moda ve Gençlerin Modayı Kullanma Durumları". *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 20/1 (Haziran 2016), 203-222.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 2006.
- Elif Efendi, Hasîrîzâde Mehmed Ahmed Muhtâr. *en-Nûrû'l-furkân fi şerhi lugati'l-Kur'ân*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-luga*. Mısır: Dâru'l-Mısriyye, 1384/1964.
- Ferâhîdî, Ebû Abdîrahmân el-Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-ayn muratteben alâ hurûfi'l-mu'cem*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muhîd*. Beyrut. Risale Yayınları, 3. Basım, 1426/2005.
- Haber Türk. "Kız ve erkek öğrenciler aynı evde kalabilir mi?". Erişim 4 Eylül 2022. <https://www.haberturk.com>
- Hâzin, Ebü'l-Hasen Alâuddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm. *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzil*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.
- Hûd b. Muhakkem el-Hüvvârî. *Tefsîru kitabillâhi'l-azîz*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmiyye, 1990.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed el-Endelüsî, *Muharrerü'l-veciz fi tefsiri'l-kitabi'l-azîz*. Beyrut: Dâru'l-İlmiyye, 1422/2001.
- İbn Ebû Hâtîm, Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîrü'l-*

- Kur'âni'l-azîm müsneven an rasûlillâhi ve's-sahâbeti ve't-tâbiîn*. Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997.
- İbn Ebû Zemenîn, Muhammed b. Abdillâh. *Tefsîrül-Kur'âni'l-azîz*. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1423/2002.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Zekerıyyâ. *Mu'cemü mekâyîsi'l-luga*. Beyrut. Dâru'l-Fıkr, 1399/1979.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Zekerıyyâ. *Mucmelü'l-lüğa*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414.
- İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl el-Mürsî. *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*. thk. Abdu'l-Hamid Hinravi. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421/2000.
- İci, Sevgi. *Gençlerin Kıyafet Tercihleri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma (Cumhuriyet Üniversitesi Örneği)*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- İsfahânî, Rağîb. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. Şam: Dâru'l-Kalem, 4. Basım, 1430/2009.
- Karabulut, Lütfi. *Arapça-Türkçe Türkçe-Arapça Lügat*. b.y.: Güven Yayınevi, t.s.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Basım, 2014.
- Kur'an-ı Kerim Meali*. çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmiu li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Riyad: Daru Âlemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1433/2003.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur. *Te'vilatu ehli's-sünne*. Beyrut: Risale Yayınları, 1425/2004.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nüket ve'l-uyûn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- Medkûr, İbrahim. *Mu'cemü elfâzi'l-Kur'âni'l-kerîm*. Kahire: el-İdaratü'l-Âmme li'l Mu'cemât ve İhya'it-Türâs, 1409/1989.
- Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebû Muhammed. *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye*. B.A.E.: Câmîatü'ş-Şârika, 1429/2008.
- Merâgî, Ahmet Mustafa. *Tefsîrül-Merâgî*. Kahire: Mektebetü ve Matbatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1365/1946.

- Mukâtil b. Süleymân. *et-Tefsîrü'l-kebîr*. Beyrut: Müessesetü't-Tarihi'l-Arabî, 1423/2002.
- Mutçalı, Serdar. *Türkçe-Arapça Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 2004.
- Nâsirî, Muhammed el-Mekkî. *et-Teysîr fi ehâdisi't-tefsîr*. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1405/1985.
- Öğüt, Salim. "Mahrem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/388-389. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Ömer, Ahmet Muhtar. *el-Mü'cemü'l-mevsûû lielfâzi'l-Kur'an'il-Kerîm ve kırâetühû*. Riyad: Tûrâs Yayınevi, 2002.
- Parlatır, İsmail vd., *Türkçe Sözlük*. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 8. Basım, 1998.
- Rzayeva, Sona. "Küreselleşmenin Kültürel Akışları ve Somut Olmayan Kültürel Miras Üzerindeki Etkileri". *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 13/29 (Mart 2020), 33-52.
- Salebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed. *el-Keşf ve'l-beyân*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422/2002.
- Sem'ani, Ebû'l-Müzaffer Mansur b. Muhammed b. Abdulcebbar et-Timimi. *Tefsîru'l Kur'an*. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1418/1997.
- Semerkindî, Ebû'l-Leys. *Bahru'l-ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Sicistânî, Ebû Dâvûd Süleymân. *es-Sünenü Ebû Dâvûd*. thk. Muhammed Muhyiddîn b. Abdilhamîd. 4 Cilt. Sayda: Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/212-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Sorularla İslamiyet, ""Bir kadın ve bir erkek yalnız kalırsa üçüncüsü şeytandır." hadisini açıklayabilir misiniz?" (Erişim 4 Eylül 2022).
- Sorularla İslamiyet. ""Bir kadın ve bir erkek yalnız kalırsa üçüncüsü şeytandır." hadisini açıklayabilir misiniz?". Erişim 4 Eylül 2022. <https://sorularlaislamiyet.com>
- Sorularla İslamiyet. "Moda". Erişim 4 Eylül 2022. <https://sorularlaislamiyet.com>
- Şa'râvî, Muhammed Mütevellî. *Tefsîriü'ş-Şa'râvî*. Kahire: Ahbâru'l-Yevm Yayınları, 1991.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru'l-Hicr, 1422/2001.

- Tabersî, Ebû Alî el-Fadl b. Hasan. *Mecmeu'l-beyân fi tefsîri'l Kur'ân*. Beyrut Dâru'l-Ulûm, 1426/2005.
- Tantâvî, Muhammed Seyyid. *et-Tefsîrû'l-vasît li'l-Kur'ani'l-kerîm*. Kahire: Risale, 3. Basım, 1047/1987.
- Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ. *el-Câmiu'l-kebîr*. Thk. Beşşâr İvad el-Ma'rûf. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen. *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed. *el-Vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1415/1995.
- Yalvaç Arıcı, Handan. "Kur'an Perspektifinden Pişmanlık". *Artuklu Akademi Dergisi* 7/2 (Aralık 2020), 417-448.
- Zebîdî, Muhammed el-Murtazâ el-Hüseynî. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. Kuveyt: et-Türâsü'l-Arabî, 1385-1422/1965-2001.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1418/1998.
- Zeyd b. Alî b. Hüseyin. *Tefsîrû garîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Cevâd el-Hüseynî el-Celâlî. Beyrut: Dâru'l-Va'yi'l-İslâmî, ts.

HİKMETLER ARASINDAKİ HÜKÜMLER AÇISINDAN GENÇLİĞE FIKIH PERSPEKTİFİ- ASHÂB-I KEHF ÖZELİNDE-

Sefa ATİK*

GİRİŞ

Din ve insan arasındaki ilişki ve anlam arayışı insanların yaşları üzerinden de kurulabilmektedir. Sabâvette duygusallık, gençlikte enerji, ihtiyarlıkta tecrübe bu ilişkide etkili olabilir. İslam ve gençlik üzerine mülâhazalar söz konusu edildiğinde elbette konunun dinî yönüne eğilinileceği zahirdir. Konunun dinî yönüne temas, dinin temel referans metinleri olan Kur'an ve sünnet aracılığı ile olacağına göre elbette Kur'an'da geçen kıssalarda hayatlarına övgü ile değinilen Peygamberler ve o Peygamberlerin peşinden giden havârî¹, ashâb², hızb³, şîa⁴, fitye⁵ ve fetâ⁶ vb. kavramlar öne çıkarılacak, oralarda söz konusu olan arı, duru, muvazaasız örnek siretler merkeze çekilecektir. İslam kültür ve medeniyetinde kurumlar tarihinin bir şubesine isim dahi olmuş

---

* Dr. Öğrt. Üyesi; Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, İslam Hukuku

¹ *Kur'an Yolu* (Erişim 07 Eylül 2022), Âl-i İmrân Suresi 3/52.

² *Kur'an Yolu* (Erişim 07 Eylül 2022), eş-Şuarâ suresi 26/61.

³ *Kur'an Yolu* (Erişim 07 Eylül 2022), el-Mücâdele suresi 58/22.

⁴ *Kur'an Yolu* (Erişim 07 Eylül 2022), es-Sâffât suresi 37/83.

⁵ *Kur'an Yolu* (Erişim 07 Eylül 2022), el-Kehf Suresi 18/13.

⁶ *Kur'an Yolu* (Erişim 07 Eylül 2022), el-Kehf suresi 18/60.

Abbasîler döneminde fütüvvet teşkilatı⁷, Osmanlı Devleti'nde ise ahî teşkilatı⁸ olarak esnaf örgütlenmesinin gövde ve gönyesini oluşturmuş olan fütüvvet ve ahî teşkilatı ilk temel referansını aldığı kaynaklardan birisi de Kehf sûresidir. Dolayısıyla Kur'an'da özel bir kıssa olarak zikredilen "Ashâbü'l-Kehf" ve orada geçen "fityetün" kelimelerinin bulunduğu asil ve örnek yaşamın satır aralarında mevcut olan fikhî ve hukukî referanslara dikkat kesilmek önem arz etmektedir. Elbette gençlik ve protestlik, gençlik ve enerji, gençlik ve doğruluk, gençlik ve açık sözlülük, gençlik ve değişim gibi kavram ilişkilerinden hareketle konunun sosyal, siyasal, sosyolojik ve psikolojik yanlarına atıf yapılarak bilimsel sonuçlara ulaşılabileceği gibi benzer yollarla burada zikredilen fikhî sonuçlara da atıf yapmak mümkün olacaktır.

Kendisini imana adayan gençlerin hayatları insanlara evrensel bir anıt olarak nakledilirken İslam alimleri bu nakillerdeki hikmetlerin arasında örtük bir şekilde işaret edilen ve aşağıda değinilecek olan örnek fikhî hükümlere dikkat çekmişlerdir. Bu anlamda bu metin Kehf sûresinde asil ve onurlu yaşam tarzlarına değinilen bu delikanlılar kıssasında meknuz olan fikhî yön ve çıkarımların ahkâm ayetlerini kendi münderecatında ele alan ahkâm tefsirleri başta olmak üzere fûrû-i fıkıh eserleri izleğinden hareketle ele almayı hedeflemektedir. Bilindiği üzere cevâmiu'l-kelîm olan Hz. Peygamber'in söz söyleme sanatında olduğu gibi vahiy mahsulü olan Kur'an'ın söz söyleme sanatı da ondan daha ayrıcalıklı bir şekilde maruf ve meşru söz (kavlen ma'rûfen)⁹, etkili söz (kavlen belîğan)¹⁰, yumuşak söz (kavlen leyyinen)¹¹, dosdoğru söz (kavlen sedîden)¹², gönül alıcı

⁷ Süleyman Uludağ, "Fütüvvet", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13/260.

⁸ Ziya Kazıcı, "Ahîlik", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 1/540.

⁹ *Kur'an Yolu* (Erişim 07 Eylül 2022), el-Bakara 2/235.

¹⁰ *Kur'an Yolu* (Erişim 07 Eylül 2022), en-Nisâ suresi 4/63.

¹¹ *Kur'an Yolu* (Erişim 09 Eylül 2022), et-Tâhâ suresi 20/44.

¹² *Kur'an Yolu* (Erişim 07 Eylül 2022), el-Ahzâb suresi 33/70.

değerli söz (kavlen kerimen)¹³, rahatlatıcı ve kolaylaştırılmış söz (kavlen meysûren)¹⁴ ve büyük ve ağır söz (kavlen azîmen)¹⁵ gibi vasıflarla zikredildiğine göre bu vasıflar iletişim ve etkileşimin yol, yöntem ve niteliğine işaret ederken aynı zamanda Kur'an'ın kendi söz söyleme sanatlarının arkasında söz konusu edilebilecek anlam katmanlarına da işaret etmektedir. Hikemî ve hükmî anlayışın gereği de zaten bunun dışına bir yaklaşım olamazdı. Böylece gençliğe örnek yaşam motifleri sunulurken aynı zamanda orada söz konusu olan hukuk dili ve içeriklerine dair verilere atıf yapılmakla gençliğin akademik ve rasyonel arayışlarına da katkı sağlanmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Hüküm, Hikmet, Ashâb-ı Kehf, Vekâlet, Helal Kazanç.

Keywords: Fiqh, Provision, Wisdom, Ashab al-Kahf, Power of Attorney, Halal Earnings.

1. Hüküm-Hikmet İlişkisine Kısa Bir Bakış

İslâmî ilimlere dair terimler sözlüğü türü eserlerde hem hükümün hem de hikmetin bir özel bir de genel anlamı ile tanımlandığı görülmektedir. Eşya ve olayların mahiyet ve özünün anlaşılması çabası olarak¹⁶ nitelenen hikmete karşın hüküm yargılama hukukunda, ilim ve fıkıhla birlikte yargıda bulunmak (kazâ), fıkıh usulünde ise “şârî'in mükelleflerin fiillerine ilişkin hitabı” olarak tanımlanmaktadır. Yine fıkıh usulünde hikmet “hükümün konuluş amacı” (makâsidu's-şârî) ve “bu hükümle sağlanmak istenen maslahat” (mesâlih-i ibâd) anlamındadır. Mesâlih-i ibâd ise “zarûrât-i hamse” olarak ifade edilen “can, akıl, namus, din ve malın muhafazası” formülasyonunda kendisini bulmaktadır.¹⁷ Cürçânî'nin nakletmiş olduğu bir başka tanıma göre hikmet “كل

¹³ *Kur'an Yolu* (Erişim 07 Eylül 2022), el-İsrâ suresi 17/23.

¹⁴ *Kur'an Yolu* (Erişim 07 Eylül 2022), el-İsrâ suresi 17/28.

¹⁵ *Kur'an Yolu* (Erişim 07 Eylül 2022), el-İsrâ suresi 17/40.

¹⁶ Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî, *et-Ta'rîfât* (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1985), 96.

¹⁷ Ferhat Koca, “Hikmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/514.

olarak tanımlanmakta; Hakka/hakîkate muvafık sözler, hakkı anlamaya yönelik çabalar neticesi ortaya konulan sonuç ve çıkarımlar da hikmet olmaktadır.¹⁹ Benzer şekilde Cürcânî farklı hüküm tanımları yapmakta bunlardan birisini genel diğerini hususî bir alana terkiz etmektedir. Dolayısıyla birincisini “bir şeyi yerli yerine koymak ve övgüye değer sonucu elde etmektir” olarak tanımlamakta diğerini ise “mükellefin fiillerine yönelik olarak Allah’ın hükmü” olarak tanımlamaktadır.²⁰ Tehânevî, *Keşşâfü'l-fünûn*’da benzer şekilde “hikmet”in muhtelif anlamlarını saydıktan sonra ayrıca hikmetin “fayda, maslahat ve gâye” olarak genel anlamlarına işaret etmektedir.²¹ Tâbiûndan mücahit “hikmet ilim ve fıkıhtır” demiştir. Fıkıh kelimesi esas itibariyle genel manası ile hikmet kelimesinin müradifi gibidir. “Şunun hikmeti ve sırrı, hakikati ve ruhu şudur” yerine “fıkhı şudur” denilebilmektedir.²²

Neticede hususî anlamı ile hüküm; şârî’in mükelleflere hitabı olurken, umumî anlamı ile hüküm bir şeyi yerli yerinde ve arzulan amacı elde etmek olarak tanımlanmaktadır. Benzer şekilde hususî anlamı ile hikmet muayyen ve spesifik bir hükmün amaçladığı gayeyi elde etmekten ibaret iken gayri muayyen ve umumî anlamı ile hikmet Allah’ın iradesine muvafık sonuçları amaçlamaktan ibarettir. Burada hususî anlamı ile ele alınan tanımlar fıkıh ve fıkıh usulünü işaret ederken umumî anlamı ile ele alınan tanımlar diğer ilimler mihverinden hareketle elde edilen tanımlara işaret etmektedir.

Fıkıh ve fıkıh usûlü alanlarında genel olarak hüküm-hikmet

¹⁸ Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 96.

¹⁹ Nitekim Beyzâvî, bu anlamda “فَأَمَرَ اللَّهُ أَنْ يُجِيبَ” ifadeleri ile el-*hikmetü’z-zâhirâdan* bahsetmektedir. Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl* (Beyrut: Dâru İhyâi tûrâsî'l-Arabî-Müessesetü't-târîhi'l-Arabî, ts.), 1/127.

²⁰ Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 97.

²¹ Şeyh Muhammed Alî b. Alî el-Tehânevî, *Keşşâfü ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-’ulûm*, nşr. Ahmet Cevdet (İstanbul: İkdâm matbaası, 1317), 1/406.

²² Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Alfabetik İslam Hukuku ve Fıkıh İstılâhları Kâmusu* (İstanbul: Eser, 1996), 2/324.

ilişkisi daha çok hükümden hareketle temellendirilirken bu temellendirmede illet-hüküm-hikmet arasındaki uyum dikkate alınmaktadır. Benzer bir şekilde hikmetler arasından hüküm arayışı da mümkün olmaktadır. Dolayısıyla fıkıh usulündeki hüküm-hikmet ilişkisinden muayyen ve spesifik bir hüküm ve onunla birlikte düşünülen ve onunla bağlı devam eden bir sonuç amaçlanırken buna mukabil mutlak olarak kullanılan hikmet ise muayyen bir hükümden bağımsız bir amaç ve sonucu ihtiva etmektedir.

Yukarıda da vurgulandığı üzere başta felsefe, kelâm, fıkıh ve tasavvuf olmak üzere çeşitli ilim dallarında farklı amaçlara matuf olarak kullanılan hikmet kavramı bu amaçlara paralel olarak farklı anlamlara gelmektedir. Ayrıca bu özel kullanımlara ilave olarak toplumsal hayatın akışına paralel olarak hikmetin genel anlamı ile de kullanıldığı dikkat çekmektedir. Bu yönüyle hikmet ve hüküm çeşitli yönleri ile şöyle hülasa edilebilir:

a-Özel anlamı ile hikmet: Hikmet mahiyet ve muhteva olarak “Felsefe ilmî ve şubâtî (şubeleri); hikmet-i tabiiyye, hikmet-i riyâziyye, hikmet-i ameliyye, hükümetin icraatı altındaki sebab-i hakîkî olarak hikmet-i hukûmet”²³ olarak özetlenmektedir. Ayrıca usûl-i fıkha bakan yönüyle hikmet, hükümün mazinnesi olmaktadır.²⁴

b-Genel anlamı ile hikmet: Bir ilmî disipline özel olmanın dışında genel anlamı ile hikmetin “Hakikat ve ahlâka müteallik kısa söz, sırlı söz, ahlâki söz, öğüt verici söz, kısa ve öğretici ahlâkî söz”²⁵ olarak ele alınmakta ve bu yönüyle hem kelâm ve felsefedeki hikmetten hem de fıkıh usulündeki hikmetten ayrıldığı görülmekte ve genelde tanımlarda ahlâkî ve öğretici söz vurgusu öne çıkmaktadır.²⁶ Yine aynı şekilde hükümün hem özel hem genel anlamı ile tanımlandığı dikkat çekmekte ve bu anlamda mevzuu şöyle hülasa etmek mümkündür:

²³ Şemseddîn Sâmî, *Kâmûs-i Türki* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1999), 555.

²⁴ Abdulvahhâb Hallâf, *İlmu Usûli'l-Fıkıh* (Beyrut, ts.), 49.

²⁵ Sâmî, *Kâmûs-i Türki*, 555.

²⁶ Doğan Mehmet, *Temel Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Bahar Yayınları, 1994), 340.

a- Genel anlamı ile hüküm: Hüküm genel anlamı ile “emir, irade, kumanda, karar, iktizâ ve îcâb”²⁷ anlamına geldiği gibi iki şey arasındaki isnâdî ilişkiye²⁸ de hüküm denilmektedir.

b- Özel anlamı ile hüküm: ise “Şârî’in iktizâ, tahyîr ve vaz’ yönüyle mükelleflerin fiile yönelik hitabı” olarak nitelenmektedir. Dolayısıyla genel ve özel anlamı ile hikmet arasındaki farkı anlamak için usûl-i fıkha özel hususî anlamı ile hikmeti örnekler üzerinden ele almak yerinde olacaktır.

1.1. Husûsî Anlamıyla Hikmet Örnekleri: Usûl-î fıkah ilmine göre hikmeti şu örneklerde somutlaştırmak mümkündür:

- Nişanlanacak olanların birbirlerine bakmalarıyla ilgili hikmet Hz. Peygamber’in hadisiyle temellendirilmiştir. Buna göre Hz. Peygamber bir hadisinde “أَنْظَرْتُ إِلَيْهَا /Nişanlanacağı kadına baktın mı?” buyurmuş ve kişinin nişanlanacağı kadına bakmasında önemli bir “hikmet”in varlığına işaret etmiştir. Hadisin devamında aktarıldığına göre hadiste vurgulanan hüküm “evlilik” olurken yine hadiste vurgulanan “bakmanın hikmeti” adaylar arasında arzulanan ülfet, muhabbet ve sevginin devamlılığı olarak belirtilmiştir.
- Yolculukta namazı kasr etmenin illeti sefer olurken ondan amaçlanan mâna/hikmet ise def’u’l-harec yani sıkıntıyı savmaktır.
- Mest üzerine meshin illeti mesti giymek olurken ondan amaçlanan mâna/hikmet ise teysîr/kolaylık ve def’u’l-harec yani sıkıntıyı savmaktır.
- Ramazanda hastaya özgülünen oruç tutmama ruhsatının illeti hastalık olurken bundan amaçlanan mâna/hikmet def’u’l-meşakkattir.
- Ortak veya komşuya tanınan şuf’a hakkının illeti ortaklık veya komşuluk olurken bundan amaçlanan mâna/hikmet ise onlardan zararı savmaktır.

²⁷ Sâmi, *Kâmûs-i Türkî*, 555.

²⁸ Talip Türcan, *İslâm Hukukunda Norm-Amaç İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu, 2009), 54, 109.

- Kasten ve düşmanlıkla (amden ve udvânen) adam öldürmenin kısasa medar olmasının illeti kasten ve amden adam öldürmek olurken bundan amaçlanan mâna/hikmet insanların hayatlarını korumaktır.
- Hırsızın elinin kesilmesi hükmünün illeti sirkat olurken bundan amaçlanan mâna/hikmet insanların mallarını korumaktır.
- İnsanlar arasında muâvâzat akitlerinin meşru kılınmasının illeti icab ve kabuldür, bundan amaçlanan mâna/hikmet insanların ihtiyaçlarının görülmesidir (seddü'l-hâcât). Dolayısıyla yukarıdaki mânalar sadece maraz, sefer, mest giymek, ortaklık veya komşuluk, kasten ve düşmanlıkla adam öldürmek, sirkat, icab ve kabul durumlarında bulunmaktadır. Dolayısıyla bu örneklerden de anlaşılacağı üzere tüm şer'î hükümlerin konulmasının hikmeti maslahatı tahkik mepsedeti def' etmekten ibarettir.²⁹

1.2. İlet-Hikmet İlişkisi: Usulcülerin temel formülasyonuna göre illet, hükmü göstermekte (muarrifü'l-hukm) ve hükmün nedeni, yörüngesi, gerekçesi ve sebebi olmaktadır. Yine usulcülerin genel kabulüne göre şârî "kulların yararı/maslahat"nı dikkate alarak hüküm koyar. Şârî'in dikkate aldığı bu maslahat/yarar ya onlara bir fayda sağlar veya onlardan bir zararı def' eder. İşte hüküm koymaya gerekçe olan bu sebep hüküm koymanın (teşrî') maksadı ve hükmün hikmetidir (hikmetü'l-hukm).³⁰ Bu açıklamalardan sonra insan zihnine gelen en temel sonuç hükümlerin ancak hikmetleri ile var olduğudur; yani hikmet var ise hüküm vardır hikmet yok ise hüküm de yoktur. Çünkü hükmün konulmasının yegâne amacı hikmetidir. Ne ki istikrâ yoluyla incelendiğinde hikmetlerin bir kısmı gizli ve kişiden kişiye zamandan zamana mekândan mekâna değişen subjektif durumlar olduğu görülmektedir. Bu yüzden hükmün varlığı subjektif bir durum olan hikmete bağlanmak yerine ondan daha objektif bir durum

²⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Alfabetik İslam Hukuku ve Fıkıh İstılâhları Kâmusu*, 2/323.

³⁰ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Alfabetik İslam Hukuku ve Fıkıh İstılâhları Kâmusu*, 2/323.

olan illete bağlanmıştır. Örneğin ivazlı akitlerin hikmeti insanların ihtiyaçlarının giderilmesidir; bu ihtiyaç hâli kişiden kişiye değişen subjektif bir durumdur bu yüzden hükmün illeti icâb ve kabul iradesi olarak belirlenmiştir. Yani gizli ve zamandan zamana değişen durumlar yerine objektif, açık ve mazbut işlere hükmü bağlamak zorunlu olmaktadır.³¹

1.3. Hüküm-Hikmet-İllet Arasındaki İlişki: Hükümün hikmeti hüküm konulmasındaki temel ve sürükleyici gayedir. Yani hikmet hükmün teşrîf gayesidir. Hüküm sadece bu gayelerin (mesâlih) tahkik ve tekmili için vazedilmiştir. Hükümün illeti ise hükmün varlığı veya yokluğu kendisine bağlı olan açık, zâhir ve mazbut bir niteliktir. Ayrıca özellikle vurgulanması gereken şey illetin bu hüküm için gerekçe kılınmasının nedeni hükmün hikmetinin tahakkuk etmesinden başka bir şey de değildir. Bu durumda açık ve net bir şekilde ortaya çıkmaktadır ki açık, zâhir ve mazbut olma şartlarının ötesinde illet-hikmet, illet-hikmet-hüküm arasında ayrılamaz ve koparılamaz bir ilişki bulunmaktadır. Yani illetin varlığı hükmü etkilerken yine illetin varlığı o hükümden ortaya çıkacak gaye olan hikmeti tahakkuk ettirme ihtimalini (mazinne) amaçlamaktadır.³² İlet ile hikmet arasındaki ilişki mazinne" vurgusu ile kurulmaktadır, çünkü zaman zaman hükmün konulmasındaki hikmet hükümden tehallûf edebilir, görünmeyebilir veya olmayabilir. Hikmetin bazı cüz'î olaylarda görünmeme ihtimali (mazinne olması) hükümlerin hikmetlere göre değil illetlere göre belirlenmesini gerekli kılmıştır.³³

2. Ashâb-ı Kehf Kıssasında Dikkat Çeken Bazı Genel Hikmetler: Konunun tefsir yöntemlerine veya bir diğer ifade ile tefsir çeşitlerinden olan rivâî ve dirâî tefsirlere müracaatla ele alınması genel teamül olmakla birlikte biz öncelikle temel ahkâm tefsirlerinde konunun nasıl ele alındığı ve hangi fikhî içeriklere değinildiğine odaklanacağız. Bu anlamda meşhur ahkâm tefsir-

³¹ Hallâf, *İlmu Usûli'l-Fikh*, 48.

³² Hallâf, *İlmu Usûli'l-Fikh*, 49.

³³ Hallâf, *İlmu Usûli'l-Fikh*, 49.

lerine kronoloji dikkate alınarak müracaat edilecektir. Bu tefsirler İmâm Şâfiî (öl. 204/820), Cessâs (öl. 370/981), Kiyâ el-Harrâsî (öl. 504/1110), Ebû Bekr İbnü'l-Arabî (öl. 543/1148) ve Kurtubî (öl. 671/1273) olacaktır. Bu temel tefsir metinlerinde aşağıdaki genel hikmetlere değinildiği görülmektedir. Burada zikredilecek olan hikmetler usûl-i fıkıhta söz konusu edilen hükümlerle amaçlanan ve hükümlerle bağı ayrılamaz şekilde devam edebilen hikmetlerden bağımsız olan genel hikmet türleridir. Tefsir münderecatından Ashâb-ı Kehf özelinde not edilen hikmetlerden bazılarını “umumî anlamı ile hikmet” bağlamında şöyle sıralamak mümkündür.

- **Adalet ve istikamet vurgusu:** Sûrenin birinci ayetinde geçen (el-Kehf sûresi, 18/1) “ivacen” ifadesi adalet ve istikamete işaret etmektedir.³⁴
- **Helal ve temiz gıda vurgusu:** Sûre *ezkâ* ifadesi ile büyük ve önemli işlere girişecek olan insanların helal ve temiz rızık ile gıdalanmasına işaret eder. Böylece sûre gündeme taşıdığı gençlerin kafa, kalp ve karın gibi en önemli aktivite merkezlerine yönelik hassasiyetler üzerinden fıkıh bağlamında aktüel hedef kitlesi olan muasır gençlerin temiz birey, temiz toplum ve temiz siyaset talepleri ile mutabakat zeminine işaret etmiş olmaktadır.³⁵ Ashâb-ı kehf pasajındaki temiz gıda vurgusu bağlamında fakihler şu tespitleri yapmaktadırlar: Elbette onlar temiz gıda vurgusunda bulunmaktadırlar. Ayrıca temiz gıda içerisinde helâl kesimi şartını barındırmaktadır. Zira içinde yaşadıkları toplum put ve tağutlar adına hayvan boğazlamaktaydılar. Diğer yandan temiz gıda vurgusu aynı zamanda elbette helâl gıda arayışını tazammum etmektedir. Çünkü o dönemde piyasaya egemen olan malların ekserisi zulüm, baskı ve gasb yoluyla piyasaya sürülmekteydi. Netice olarak mü-

³⁴ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *Tefsîrü'l-Kur'ân (en-Nüket ve'l-'uyûn)* (Beyrut: Dâru'l- Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 3/283.

³⁵ Mâverdî, *Tefsîrü'l-Kur'ân (en-Nüket ve'l-'uyûn)*, 3/293.

min bir insanın gıdası temiz ve helal olmalı, ayrıca ucuz olanından alınmalı ve israfa sebebiyet verilmemeli dolayısıyla temiz ve helal gıda arayışına girilmelidir.³⁶

Allah insana maddî yönünün arzulan kıvam içerisinde sağlık bir şekilde sürdürülebilmesi için yeme, içme, giyinme ve barınma gibi imkanları bahşetmiş ve muhtelif ayetlerde bu dört şeyin önemini özellikle vurgulamıştır.³⁷ Ayrıca bu dört maddenin hemen başında söz konusu olan yeme ve içme ihtiyacı bağlamında helal rızık arama çabası taat ve kurbet amaçlı bir iş olarak görülmüş ve kulların hayır ve takvada yardımlaşması bağlamında değerlendirilmiştir. Ancak insan yeme ve içme ihtiyacını karşılamak için bir çabaya girmeyerek kendisine zarar verirse Allah'a isyan etmiş olur. Nitekim zorda ve darda kalan kişiye ölmüş hayvan etini (meyte) yemeye ruhsat veren Allah katında "helal rızık" arayışı ve kazancının ehemmiyet ve fazileti hakkında neler denilse az kalacaktır.³⁸ Dolayısıyla İslam dininde helal rızık arayışına girmek kadın erkek herkese farz bir görev olarak kabul edilmektedir.

- **Gençlik ve takva ilişkisi:** Fetâ olan gençler fütüvvet sahibi gençler olmakta fütüvvet sahibi olmanın yolu haramlardan uzak durmak ve kerem sahibi olmaktan geçmektedir. Fütüvvet sahibi kişi cömert, paylaşımcı, eli açık (sehâvet) olması lazım olduğu gibi insanları daima kendisine tercih etmesi gerekmektedir.³⁹
- **Fetva ve ehliyet ilişkisi:** Ehl-i kitaba sormak yerine ilim ehline soru sorulmalıdır.

³⁶ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr* (Beirut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403), 5/121-122; Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424), 3/224.

³⁷ Muhammed b. el-Hasen Şeybânî, *Kitâbü'l-Kesb (Serahsi şerhi ile)*, haz. Abdülfettâh Ebû Ğudde (Beirut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1997), 162.

³⁸ Şeybânî, *Kitâbü'l-Kesb (Serahsi şerhi ile)*, 166.

³⁹ Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 171.

- **Sosyolojik gerçek olarak kollektif yaşam vurgusu:** İslam kültüründe İslam medeniyetinin kuruluşu olarak Hz. Peygamber'in üretmiş ve inşa etmiş olduğu Medine birikimine işaret edilir ve bir model olarak takdim edilir. Somut örnek olarak Medine birikim ve tecrübesi üzerinden medeniyet perspektifi takdim edilmek gerekli ve önemli olmakla birlikte Kur'an'ın muhtelif sûrelerinde ve hassaten Kehf sûresinde "ile'l-medîne" ifadesi medenî hasletlere ve birlikte yaşam kültürüne işaret ettiğine de dikkat kesilmek gerekir. Nitekim Kehf sûresi bi-verigiküm hâzihî-medîne ifadesi ile ortak ve toplumsal yaşam süreçlerinde birlikte kollektif hareket etmenin kendisine göre yol yöntem ve örgütsel niteliğin olduğuna dikkat çeken fakihler, ortaklar arasında yolculuk vb. birlikteliklerde tarafların birinin, diğerinin nasibinden az veya çok yeme gibi bir ihtimal bulunmaktadır. Bu yüzden "verigi-küm" ifadesi ile para herkese nispet edilmiştir. Ayrıca ayette alışverişte vekâlete de işaret vardır. İnsanlar bazen kendi maslahatlarını bizzat kendileri göremeyebildikleri için Allah vekâletle iş yapma yolunu insanlara göstermiştir. Hatta bu vekâlet sistemini bazı ibadetlere kadar indirmiştir. Ayette ortaklaşa bir şekilde bir yemek yemeye cevaza işaret eder.⁴⁰
- Kur'an bir ilahi kitap olarak kayyimdir, dolayısıyla celb-i maslahat ilkesi insanların maslahatlarını gereği ikame eder insanların zararına olan şeyleri def-i mefsedet ilkesi gereği izale eder.
- Müminler sabırla mükelleftirler.
- Allah, insanı öldükten sonra diriltecektir.
- Dünya malı ve zineti geçicidir, kalıcı olan iyiliklerdir.
- İnzâr görevi tabii olarak ahirete işaret etmekte ve dolayısıyla imtihana muhatap olacak insan için teklifî emirler söz konusu olmaktadır. Ayrıca imtihanın söz konusu olduğu

⁴⁰ İmâdüddîn b. Muhammed et-Taberî Kiyâ el-Herrâsî, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1403), 2/266; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/221-223.

yerde cennet-cehennem, ceza-mükafat devreye girmektedir.

- İnsan bu dünyaya ibret nazarı ile bakmalı varlığın inceliklerine vakıf olmak için çalışmalıdır.
- İnsan yeryüzüne imtihan için gelmiştir.
- Allah insanlar arasında alışılmış olan kabulleri aşmaya muktedir olduğu gibi filhakika aşar da.
- Allah'ın yoluna giriş sadakat ister.
- Gıdaların temiz ve tayyip olanını araştırmak asıldır.⁴¹

3. Ashâb-ı Kehf Pasajındaki Hikmetler Arasındaki Hükümler

İbnü'l-Arabî Kehf sûresinde 20 adet ahkama müteallik ayet olduğunu⁴² kaydetmektedir. Genel olarak vahiy mahsulü kelimeler ve eserlerde yaşanan olaylara değinilirken sözün sadece lafzî ve mânâsı ile yetinilmez ve maksada dair mesajlar da verilir. İnsanların sadece entelektüel arayışları ile yetinilmez bununla birlikte onlara dünya ve ahirette faydası olacak neticelere değinilir.⁴³ Nitekim Hz. Peygamber kendisine sorulan deniz suyunun hükmüne cevap olarak deniz suyunun hükmü ile birlikte denizden çıkarılan gıda cinsinden şeylerin hükmünü de açıklamıştır. İslam bilginleri bu tür örneklerden şu çıkarımda bulunmuşlardır: Sorunun cevabının içerisinde sorunun içerisinde olmayan konuyla bağlantılı ve önemli bazı şeyleri koyarak cevap vermek hem fetvânın güzelliğinden hem de "tetmîmen li'l-fâide ve ifâdeten lil-ilm" kabilinden nebevî bir davranıştır.⁴⁴

- **Teklîf ve özgür irade vurgusu:** Sûrenin hemen başında yeryüzünde olan her şeyin insanlığa zinet ve estetik gör-

⁴¹ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr* (Mısır: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1987), 9/4480-4485; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb el-İbn Kayyim, *Bedâ'î'u't-tefâsîr* (Riyad: Dâru İbnü'l-Cevzi, 1427), 2/157; Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Ed-Dâru't-Tûnisîyye, 1984), 15/258.

⁴² İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/221.

⁴³ Muhammed b. Muhammed Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selâm*, thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ (Riyad: Mektebetü'r-Riyâzi'l-Hadîse, ts.), 1/319.

⁴⁴ Muhammed b. İsmâil es-San'ânî, *Sübülü's-selâm* (Lübnan: Dâru'l-Erkam, ts.), 1/17.

seller olarak sunulmasında kulların teklîf kültürüne kendi ihtiyarları ve tercihleri ile hazırlamaya işaret vardır. Böylece gençliğin tercihi, özgür iradesi ve ihtiyârı arasındaki rasyonel zemine işaret edilerek bir denge kurulmaya çalışıldığı görülmektedir. Zira fûrû-i fikhın ahkâm-ı hamse-si efâl-i mükellefine taalluk eden vasıflara delalet eder ve mükellefin zatında ilişen bu vasıflar bazen vâcib-müstehab formunda emir sadedinde bazen mahzûr-mekruh formunda nehiy sadedinde bazen ise mübah sadedinde zuhur etmektedir.⁴⁵

Kiyâ el-Harrâsî sûredeki Ashâb-ı Kehf pasajında yeryüzünde insanlığa teshir edilen her bir şeyin yine onlara zinet ve estetik görseller olarak sunulmasından amacın, onların dikkatlerini yaratılıştaki yüce kudret ve işçiliğe çekerek kulları kendi ihtiyâr ve tercihleri ile baş başa bırakmak ve böylece onları taat ve ibadet kültürüne hazırlamak olduğunu ifade eder. Yani bu pasaj özelinde nimet-zinet-itaat arasındaki ilişkinin “ihtiyâr” üzerinden kurulacağına özellikle dikkat çekilmiştir. Böylece gençliğin tercihi, özgür iradesi ve ihtiyârı arasındaki rasyonel zemine işaret edilerek bir denge kurulmaya çalışıldığı görülmektedir.⁴⁶ Bilindiği gibi fikhî terminolojide kişinin özgür iradesi ile bir sorumluluk üstelenebilmesine, bir işe ehil olup olmama durumuna, keşinin lehine ve aleyhine olabilecek işleri yapabilme kapasitesine sahip olması niteliğine “teklîf” denildiği gibi bu işe ehil olan kişilere mükellef denilmekte ve usûl-i fikh ilmine göre de “el-mahkûmün aleyh” olarak tanımlanmaktadır. Bir kişinin “Allah’ın kullarına olan hitabına” ehil olabilmesi demek olan “teklîf”e muhatap olabilmesi için elbette onda aranan en temel vasıf “akıl” ve akli kullanabilecek ihtiyâr olmaktadır. Böylece ortaya teklîf, teklîfî

⁴⁵ Hallâf, *İlmu Usûli’l-Fikh*, 101.

⁴⁶ Kiyâ el-Herrâsî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 2/265.

hüküm, mükellef ve ehliyet gibi fikhî ve usûlî kavramlar ortaya çıkmaktadır.⁴⁷

- **Temiz Toprak Vurgusu:** Diğer yandan bu estetik görselle-re işaret sadedinde sûre, temiz toprak vurgusu üzerinden müminleri teyemmüm hükmüne hazırlamayı amaçlamıştır. Fakihlere göre “zîneten” ve “saîden” ifadelerinde teyemmüme işaret vardır. Yani fakihlere göre âyette geçen “câilûne saîden cürüze” ifadelerinde “saîden/temiz toprak” ve “cürüzen/kurumuş toprak”ın teyemmüm ibadetine “vesîle” olacağına; temiz toprağın direkt, kurumuş toprağın ise üzerinde taşıdığı necasetleri belirli “istihâle” süreçlerinden geçirdikten sonra teyemmüme mahal olacağına delalet vardır.⁴⁸
- **Hicret, Motivasyon ve Sükûnet İlişkisi:** Sûrenin akışında zulüm, baskı, haksızlık ve dindar insanların toplum dışı sayıldığı yerlerde zulümden kaçma ve hicret arayışına yani hicret fikhına işaret etmektedir. Fitne durumlarından kaynaklı meskûn mekânı terk etme süreçlerinde duanın gücüne sığınarak mükellefin kendi iç dünyasını, moral ve motivasyonunu inşa etmesi öğretilmiştir. Zira kişinin yeni bir imkân elde etmek ve yeni bir mekan inşa etmek için zulümden kaçması -Kurtubî'nin ifadesi ile- nebilerin sünnetidir. Kişinin zulümden kaçışı muhtelif şekillerde olmaktadır: Kimisi mağara, dağ başları, ribatlar, mescit ve sahillere kaçarken kimisi evinin bir köşesinde uzlete çekilir. Bedir ahabî Hz. Osman'ın katlinden sonra belli bir süre ancak cenaze gibi farz-ı kifâye ihtiyaçları için dışarıya çıkmışlardır. Yine fukahâya göre fitne zamanlarında zulümden kaçışa cevaz vardır, zira böylesi zamanlarda hicret görevi ve stratejisi tüm peygamberlerin ve evliyanın sünnetidir.⁴⁹

⁴⁷ H. Yunus Apaydın Apaydın, *İslam Hukuk Usûlü* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2016), 173.

⁴⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1416), 5/39.

⁴⁹ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/232; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 5/40.

- **Kıyas:** Edille-i erbaa olarak nitelenen fikhî delillerinden birisine ve en kapsamlısına karşılık gelen kıyas işlemi muhtelif ilimlerin terminoloji tercihlerinden kaynaklı farklı itibarlara göre içerisinde müşebbeh-müşebbehün bih, asıl-fer', şâhid-gâib, makîsun aleyh-makîs gibi ilişki türlerini barındırmaktadır.⁵⁰ Usûl eserlerinde görüldüğü üzere fikhî kıyasa nasslardan naklî delil getirmek bağlamında Haşr sûresi 2. âyetten istidlâl edilmekte ve bu istidlâlde kullanılan müşebbeh-müşebbehün bih, asıl-fer', şâhid-gâib, makîsun aleyh-makîs gibi ikili ilişkinin zeminini bir kıssa teşkil etmekte ve mevzû bir kıssa üzerinden anlatılmaktadır.⁵¹ Yahudilerin iş ve işlemlerinden hareketle -ki fikhî kıyasta burası "asıl"dır- diğer topluluk ve toplumlara -ki onlar fikhî kıyasta "fer'"dir- hitap edilerek mukayeseye davet edilmekte ve ders çıkarımında bulunulması öğütlenmektedir. Benzer şekilde Kehf sûresi Mekke döneminde Nübüvvetin beşinci yılından onuncu yılına kadar devam eden hicret sürecinde ve Mekkelilerin baskılarının üçüncü devresi olan işkence döneminde inmiştir. Bu durumda sûre bir mukayese yöntemi ile işkence gören müslümanları cesaretlendirmek, teselli etmek, sabır ve metanet tavsiyesinde bulunmak neticede onlara hicret perspektifi sunmak amacını gütmüştür, denilebilir. Nitekim sûre Ashâb-ı Kehf'in mağaraya olan yolculuğuna işaret etmekte ve isimlerinin anıtlaşmasına atıf yapmaktadır. Böylece tevhîdin taşıyıcı aktörleri olan Mekke müminleri Ashâb-ı Kehf benzetilmekte ve kendilerine hayırlı akıbet gösterilmektedir.⁵² Ahâb-ı Kehf'in karşısında olan Roma oligarşisi ile Mekke müşrikleri arasında bir müşabehet kurulmaktadır. Aynı müşabehet'in mekân bakımından Roma ve Mekke üzerinden kurulduğu görülmektedir. Şâhid olan

⁵⁰ Hallâf, *İlmu Usûli'l-Fikh*, 57.

⁵¹ Hallâf, *İlmu Usûli'l-Fikh*, 54.

⁵² Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safoetü't-tefâsîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 2/181.

Ashâb- ı Kehf'e işaret edilerek gâib olan Mekke Müslümanlarının güzel akıbetlerine dikkat çekilmektedir. Nitekim sûre Ashâb- ı Kehf kıssasını naklettikten sonra 28.âyetteki "va'sbir-sabret" ifadesi ile Mekke'ye ve Hz. Peygamber'e dönmekte böylece geçmişten yaşanan, görülen ve gözlemlenen bir şâhid/asıl/makîsün aleyh/müşebbeh üzerinden gelecekte gözlemlenecek gâib/fer'/makîs/müşebbehe dikkat çekmekte ve bir kıyasa işlemine işaret etmektedir. Bir delil olarak kıyas bizi bir hükme götüreceğine göre kıyası dolaylı olarak sûrede geçen hükümler başlığı altına yerleştirmek mümkün olmaktadır.

3.1. İslam Fıkında Akit Teorisi ve Hikmet İlişkisi: İslam; hadis, tefsir ve tasavvuf gibi ilim şubelerindeki malzemeleleri vâiz, imam ve hatipler vasıtası ile işleyerek halkın ilmihal bilgisini inşa eder. İnşa edilen ilmihal bilgileriyle İslam'ın amaçladığı din kardeşliği kurumu inşa edilmiş olur. Buna ilave olarak muamelat konuları ile de ilmihal bilgileri kanalı ile inşa edilen kardeşlik hukukî garanti altına alınmış olur. Şuf'a akdi, müheyâa akdi, vekâlet ve kefâlet akdi gibi akit türleri ile bu kardeşlik daha da kurumsal hâle gelmiş olur.⁵³ Diğer yandan Klasik fıkhıta akitler lâzım ve gayr-i lâzım olarak ikiye ayrılmakta tarafların ikisi için lâzım olan akitler taraflara eşit imkân ve sorumluluk yüklerken tek taraflı lâzım akitler ise gayr-i lâzım vasfını taşıyan taraf için ekstra sorumluluk ve risk yüklemektedir. Örneğin emanet akitleri tek taraflı lâzım olan akitler vasfını haiz olmakla birlikte emaneti alan tarafa koruma yükümlülüğü yüklemekte ve bu yükümlüğün karşılığına ise sevap takdir etmektedir. Kezâ teminat akitleri ile bir borç teminat ve garanti altına alınmakta ve bu anlamda bu akitlerden olan rehin aynı bir teminat iken kefâlet şahsî teminat olmaktadır. Benzer şekilde kefâlet akdi de tek taraflı risk yükler. İslam hukukuna göre kefâlet akdi meşru bir akit olmak gibi hukukî

⁵³ Orhan Çeker, *İslam Hukukunda Akitler* (İstanbul: A.H.İ, 2006), 168.

niteliğinin yanında psikolojik, ahlakî ve vicdanî vasıfları itibariyle Allah'ın kullarına karşı şefkat ve merhametini içerirken kulların birbirlerine karşılık mekârimü'l-ahlâk/üstün insan vasfını taşımalarını amaçlamaktadır. Geniş bir kapsama sahip olan İslam ahlakını iki maddede özetlemek mümkündür: Allah'ın emirlerine tazim ve Allah'ın kullarına şefkat etmek. Bu yönü itibariyle kefalet akdinin aklen ve naklen birçok güzellikleri taşıdığı dikkat çekmektedir. Konu aklen ele alındığında kişi müslüman kardeşine yardım ettiğinde iki önemli şeyi tazammun etmiş olur. Birincisi: Kardeşine yardım eden kişi aslında Allah'ın rahmet ve yardımını kendisine celbetmiş demektir. Çünkü kul bir kardeşinin ihtiyacını görürse Allah da onun ihtiyacını görür ve yardımını ile kulunu garanti altına alır. İkincisi başkasına iyilik yapan kişi aslında kendisine iyilik yapmıştır. Zira iyiliğin karşılığı yine bizzat iyiliktir. Konuya naklen yaklaşıldığında “keffelahâ zekeriyya” ayetinde olduğu gibi Zekeriya Meryem'in kefaletini üstlenerek aslında Allah'ın minnet ve rahmetini elde etmeyi amaçlamıştır.⁵⁴ Keza âriyet akdi “iyilik ve takvada yardımlaşın” ayetinin içerdiği hikmetlerden birisinin hüküm şeklinde kuramsal hâle gelmiş şekliinden başka bir şey değildir.⁵⁵

- **Vekâlet Akdi:** Sûrenin devamında örtük olarak zikredilen diğer bir hüküm ise vekâlet akdidir. Toplumsal yaşam süreçlerinde birlik olma, kollektif hareket etme ve ortak yaşam kültürü oluşturmanın kendisine göre yol, yöntem ve örgütsel niteliğinin olduğuna dikkat çeken fakihler, örgütlü yapılar arasında yolculuk vb. durumlarda tarafların diğerinin pay ve haklarından az veya çok yeme gibi bir ihtimali dikkate almışlar ve buna çözüm olarak vekâlet

⁵⁴ Alâüddîn Alî b. Muhammed b. Mes'ûd el-Bistâmî eş-Şahrûdî Musannifek, *el-Hudûd ve'l-ahkâm*, thk. Âdil Muhammed Abdülemevcûd-Âdil Ahmed Abdülemevcûd – Ali Mahmûd Muavvaz (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411), 67-68.

⁵⁵ Musannifek, *el-Hudûd ve'l-ahkâm*, 92, 93.

sözleşmesini devreye sokmuşlardır. Bu yüzden *verigi-küm* ifadesi ile para herkese nispet edilmiş ve paranın kullanımında vekâlet akdi devreye sokularak işler suhuletle halledilmek istenmiştir. Bilindiği gibi İslam fıkhnına göre vekâlet akdi Müslümanlar arasında tesis edilmesi amaçlanan din kardeşliğini akit planında tahakkuk ettirmeyi amaçlamış, vekil ile müvekkil arasında icra edilen sözleşme sonucunda vekile ücret ödemeyi tasvip etmemiştir. Aksi durumda vekilin aldığı ücret akdi icâre akdine tahvil edecek ve akit iki taraf açısından lâzım akit vasfını haiz olacaktır. İcâre akdinin hilafına vekâlet akdi gayr-i lâzım bir akit olarak taraflardan birisine -ki burada vekildir- ekstra bir risk yüklemekte bu yük nedeniyle vekil dünyevî bir kazanç yerine uhrevî sevaba mazhariyet kazanmaktadır. Sûrenin 19. âyeti (فَابِعْتُوا أَحَدَكُمْ بَورِقِكُمْ هَذِهِ إِلَى الْمَدِينَةِ) Şimdi siz içinizden birini şu gümüş paranızla şehre gönderin de baksın) insanların kendi aralarında kollektif bir şekilde ortak bir hesap veya fonda para toplayarak birlikte hareket etmelerine hem bir delil hem de bir teşvik vardır. Böylesi bir işleme klasik toplumlarda “münâhede” veya “münâhede akdi” ismi verilmekte ve daha çok yolculuk ve benzeri zamanda icra edilmektedir.⁵⁶ Fonda biriken ortak hesaptan iştirakçiler her ne kadar eşit miktarda bir katılımla fona dahil olmuş olsalar da birisi diğerinden fazla istifade edebilir. Nitekim “verigiküm” tamlamasında fondaki mal herkese izafe edilmiş ve el-Bakara sûresi-220. âyeti “وَإِنْ تَحَالَطْتُمْهُمْ فَاِخْوَانُكُمْ”-Onlarla içli dışlı olursanız zaten onlar sizin kardeşlerinizdir.” ise burada söz konusu olan ortaklıktaki eşit kullanımının gerçekleşmemesi durumunda taraflar üzerinde bir mahzur olmayacağına işaret etmektedir.⁵⁷

Vekâlet akdi⁵⁸ sosyal hayatta yaşamanın ve birlikte hareket

⁵⁶ Kiyâ el-Herrâsî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/265; Mâverdî, *Tefsîrü'l-Kur'ân (en-Nüket ve'l-uyûn)*, 3/222.

⁵⁷ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/265.

⁵⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 15/285.

etmeninin bir gereği olarak fikhî terminoloji ile hem bir “hâcet” hem de bir “maslahat”tır. Zira insanlar gerek sosyal hayatta ve gerekse dinî ve ibadet hayatında dayanışma⁵⁹ içerisinde olmadan, birbiri ile yardımlaşmadan ve birbirinden yardım almadan bireysel davranarak günlük işlerini bizzat kendilerinin görmele-ri çok zor bir durumdur. Sosyal hayattan tutun da medenî hâle, medenî hâlden ibadet hayatına kadar din vekâlet ile iş yapmaya cevaz vermiş ve teşvik etmiştir.⁶⁰

- **Kabir ziyareti adabı:** Fakihler sûrenin 21. âyetinde zikredilen onların kabirleri üzerine yapılması kararlaştırılan mescit konusunda geçmiş tecrübeleri dikkate alarak ve Hz. Peygamber’den nakledilen hadislerin belirleyiciliğiyle farklı bir yol takip etmişlerdir. Böylece sâlih kimselerin kabirleri üzerine mescit yapma geleneği yasaklanmış ve edep ve ahlakını Allah ve Kur’an’dan alan Hz. Peygamber kendi ümmetine daha münezzeh ve sakıncasız bir mezar ziyareti âdabını alternatif olarak göstermiştir. Buna göre Hz. Peygamber usule uygun kabir ziyaretini “Selam üzerinize olsun ey kabir ehli! Biz de mutlaka size kavuşacağız” ifadesi ile talim etmiştir.⁶¹
- **Yeminde istisnâ mevzusu:** “Velâ tekûllenne li şey’in” ifadesi fıkhîta “insan bir şey yapmaya karar verdiğinde inşallah demelidir” şeklinde hükümleştirilmiştir. Yani yeminde istisnanın faydası şöyle temellendirilmektedir: Yemin eden kişi yeminin hemen arkasından ve yemin ettiği meclis dağılmadan “inşallah” kaydını ilave ederse yeminini yerine getirmediği zaman yalancı çıkmamış olur.⁶² Aksi durumda yapmayı vadettiği şeyi yapmadığı zaman yalancı konuma düşecektir. İslam’ın önemle üzerinde durduğu en olum-

⁵⁹ Hasbünallâh ve nimel vekîl ayetinin de işaret ettiği gibi insan sosyal hayatta dayanışmaya, itimad ve güvene ihtiyaç duyar. “Ve tevekkel alellâh demek i’temid aleyh demektir. Muhammed b. Hüseyin b. Ali et-Tûrî, *Tekmiletü el-Bahrü’r-râ’ik (Minhatü’l-hâlik haşiyesi ile birlikte)* (Beyrut: Dâru’l- Kütübî’l-İlmiyye, 1418), 7/235.

⁶⁰ İbnü’l-Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 3/220-222.

⁶¹ İbnü’l-Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 3/227.

⁶² İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fi ‘ilmi’t-tefsîr*, 5/129.

suz vasıf yalan olduğuna göre “inşallah” demek kendisi ile çelişmemeyi sağlamaktadır. Böylece işler ve işlerin sonuçları, başlangıç ve sonuç arasındaki ilişki, sebep-sonuç, araç-amaç arasında adımlarda çıkabilecek engellere karşı “illâ” istisnâsı ile tedbir alınmış olmaktadır.

İnşallah kavramının etkisi bağlamında yapılan kelami ve felsefi ve usuli tartışmaların arkasındaki nitelikli düşünce süreci gençlerin zihinsel egzersizlerine katkı sağlayacak niteliktedir. Mesela “Kul fiilini kendi yaratır” ilkesini temel alan mutezileye yöneltilen “kul neden inşallah desin ki?” sorusu etrafında dönen tartışmalar ciddî fikir yekünü tutar. Soru şudur: Madem “kul fiilinin fâilidir” ve buna karşın “Allah kuluna niçin ben dilersem yapabilirsin demektedir?” Faraza Allah dilemese kul bu fiili yapabilir mi? Yapabilecekse ayette vurgulanan Allah’ın dilemesi ne anlam ifade edecektir? Mutezile bu soruya muhtelif cevaplar vermiş, örneğin “Allah benim canımı almazsa ben dilediğimi yapabilirim” şeklinde cevaplamıştır.⁶³

SONUÇ

İslam dini Kur’an ve hadis metinleri aracılığı ile özelde müslümanlar genelde sair insanlar arasında inşa etmeye çalıştığı yardımlaşma, paylaşma, dayanışma gibi kardeşlik hukuku ve insanî erdemleri ayrıca fikhî terminoloji ile de yeniden tesis ederek bu misil erdemleri toplumda iyice yerleştirmeyi amaçlamıştır. Bir taraftan vaaz ve sohbetler diğer taraftan hukukî dil üzerinden inşa edilen bu tür erdemler sayesinde sağlam bir vatandaşlık kültürü ve sâlih bir müslümanlık geleneği inşa edilmiş olur. Bu sûrede anlatılan delikanlıların siretinden hareketle benzer şekilde hikmetler arasında yerleştirilen hükümler ile özelde gençlere genelde tüm müminlere hikmetten hüküme giden bir yolun olduğu gösterilmiş olmaktadır. Böylece hikmetlerin içerikleri hükümler vasıtası ile daha güçlü kılınmak amaçlanmıştır denilebilir.

İslam; hadis, tefsir ve tasavvuf gibi ilim şubelerindeki malze-

⁶³ Kiyâ el-Herrâsî, *Ahkâmü'l-Kur’ân*, 2/267.

meleri vâiz, imam ve hatipler vasıtası ile işleyerek halkın ilmihal bilgisini inşa eder. İnşa edilen ilmihal bilgileriyle İslam'ın amaçladığı din kardeşliği kurumu inşa edilmiş olur. Buna ilave olarak muamelat konularında ilmihal bilgileri kanalı ile inşa edilen kardeşlik hukukî garanti altına alınmış olur. Şuf'a akdi, müheyâa akdi, vekâlet ve kefâlet akdi gibi akit türleri ile bu kardeşlik daha da kuramsal ve kurumsal hâle gelmiş olur. Sûrede anlatılan gençlerin hayatındaki hikmetlerdeki hükümler ve hükümlerdeki hikmetler birlikte değerlendirildiğinde fıkıh ilmindeki derin düşüncenin sınır ve imkanları gençlerin gündemine taşınmış olur.

KAYNAKÇA

- Apaydın, H. Yunus Apaydın. *İslam Hukuk Usûlü*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. Beyrut: Dâru İhyâi türâsi'l-Arabî-Müessesetü't-târihi'l-Arabî, 1. Basım, ts.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1416.
- Cürcânî, Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Mektebetü Lübnân, Tab'a cedîde., 1985.
- Çeker, Orhan. *İslam Hukukunda Akitler*. İstanbul: A.H.İ, 2006.
- Ebû Zehre, Muhammed. *Zehretü't-tefâsîr*. Mısır: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1987.
- Ebüssuûd Efendi, Muhammed b. Muhammed. *İrşâdü'l-'akli's-selîm*. thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ. Riyad: Mektebetü'r-Riyâzi'l-Hadîse, 1. Basım, ts.
- Elmalılı M. Hamdi Yazır. *Alfabetik İslam Hukuku ve Fıkıh İstılâhları Kâmusu*. İstanbul: Eser, 1. Basım, 1996.
- Hallâf, Abdulvahhâb. *İlmu Usûli'l-Fıkh*. Beyrut, Yeni baskı., ts.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: Ed-Dâru't-Tûnisîyye, 1. Basım, 1984.
- İbn Kayyim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb el-. *Bedâ'i'u't-tefsîr*. Riyad: Dâru İbnü'l-Cevzi, 1. Basım, 1427.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 1424.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muham-

- med el-Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 3. Basım, 1403.
- Kazıcı, Ziya. "Ahîlik". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1/540-542. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Kiyâ el-Herrâsî, İmâdüddîn b. Muhammed et-Taberî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1403.
- Koca, Ferhat. "Hikmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/514-518. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-. *Tefsîrül-Kur'ân (en-Nüket ve'l-'uyûn)*. Beyrut: Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, ts.
- Mehmet, Doğan. *Temel Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Bahar Yayınları, 1. Basım, 1994.
- Musannifek, Alâüddîn Alî b. Muhammed b. Mes'ûd el-Bistâmî eş-Şahrûdî. *el-Hudûd ve'l-ahkâm*. thk. Âdil Muhammed Abdülemevcûd-Âdil Ahmed Abdülemevcûd – Ali Mahmûd Muavvaz. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1411.
- Sâbûnî, Muhammed Alî es-. *Safoetü't-tefâsîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, ts.
- Sâmi, Şemseddîn. *Kâmûs-i Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 7. Basım, 1999.
- San'ânî, Muhammed b İsmâil es-. *Sübülü's-selâm*. Lübnan: Dâru'l-Erkam, 1. Basım, ts.
- Şeybânî, Muhammed b. el-Hasen. *Kitâbü'l-Kesb (Serahsi şerhi ile)*. haz. Abdülfettâh Ebû Ğudde. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1997.
- Tehânevî, Şeyh Muhammed Alî b. Alî el-. *Keşşâfü istilâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*. nşr. Ahmet Cevdet. İstanbul: İkdâm matbaası, 1317.
- Tûrî, Muhammed b. Hüseyin b. Ali et-. *Tekmiletü el-Bahrü'r-râ'ik (Minhatü'l-hâlik haşiyesi ile birlikte)*. Beyrut: Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1418.
- Türcan, Talip. *İslâm Hukukunda Norm-Amaç İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu, 2009.
- Uludağ, Süleyman. "Fütüvvet". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 13/259-261. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Kur'an Yolu*. Âl-i İmrân Suresi 3/52. Erişim 07 Eylül 2022. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/%C3%821-i%20%C4%B0mr%C3%A2n-suresi/345/52-53-ayet-tefsiri>
- Kur'an Yolu*. eş-Şuarâ suresi 26/61. Erişim 07 Eylül 2022. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/%C3%821-i%20%C4%B0mr%C3%A2n-suresi/345/52-53-ayet-tefsiri>

diyanet.gov.tr/tefsir/%C5%9Euar%C3%A2-suresi/2993/61-68-
ayet-tefsiri

Kur'an Yolu. el-Mücâdele suresi 58/22. Erişim 07 Eylül 2022. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/%C5%9Euar%C3%A2-suresi/2993/61-68-ayet-tefsiri>

Kur'an Yolu. es-Sâffât suresi 37/83. Erişim 07 Eylül 2022. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/S%C3%A2ff%C3%A2t-suresi/3871/83-84-ayet-tefsiri>

Kur'an Yolu. el-Kehf Suresi 18/13. Erişim 07 Eylül 2022. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Kehf-suresi/2153/13-16-ayet-tefsiri>

Kur'an Yolu. el-Kehf suresi 18/60. Erişim 07 Eylül 2022. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Kehf-suresi/2200/60-61-ayet-tefsiri>

Kur'an Yolu. el-Bakara 2/235. Erişim 07 Eylül 2022. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/241/234-235-ayet-tefsiri>

Kur'an Yolu. en-Nisâ suresi 4/63. Erişim 07 Eylül 2022. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Nis%C3%A2-suresi/555/62-63-ayet-tefsiri>

Kur'an Yolu. et-Tâhâ suresi 20/44. Erişim 09 Eylül 2022. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/sure/20-taha-suresi>

Kur'an Yolu. el-Ahzâb suresi 33/70. Erişim 07 Eylül 2022. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/sure/33-ahzab-suresi>

Kur'an Yolu. el-İsrâ suresi 17/23. Erişim 07 Eylül 2022. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/%C4%B0sr%C3%A2-suresi/2052/23-24-ayet-tefsiri-suresi/555/62-63-ayet-tefsiri>

Kur'an Yolu. el-İsrâ suresi 17/28. Erişim 07 Eylül 2022. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/%C4%B0sr%C3%A2-suresi/2057/28-ayet-tefsiri>

Kur'an Yolu. el-İsrâ suresi 17/40. Erişim 07 Eylül 2022. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/%C4%B0sr%C3%A2-suresi/2067/38-40-ayet-tefsiri>

KURAN'DA RABBİNİ ARAYAN GENÇ PROFİLİ: HZ. İBRAHİM ÖRNEĞİ

İbrâhîm ULUDAŞ*

GİRİŞ

Kutsal kitaplar; Allah tarafından insanların dünyada ve âhirette mutlu ve huzurlu olabilmeleri için peygamberlere gönderilmiştir. Bu sebeple, Peygamberlerin rehberliğinde insanların doğru yolu bulması, kutsal kitapların gönderiliş amacını oluşturmaktadır. Genelde kutsal kitaplar, özelde Kurân-ı Kerim peygamberlerin hayatlarını dile getirerek, insanlara öğüt vermişlerdir. Peygamberlerin karşılaştıkları problemlere karşı nasıl tavır takındıkları ve bu problemleri bertaraf etmek için ne tür mücadeleler verdikleri insanlara rol-model olarak sunulmuştur. Peygamberlerin tecrübelerinin anlatıldığı bu olaylara literatürde 'kıssa' adı verilmiştir. Kıssa, insanlık tarihi kadar eski bir anlatım biçimidir. Kutsal metinlerin en çok kullandığı bu anlatım biçimi, insanlığa ders verme bakımından en etkili yöntemdir. Semavî dinlerin sonuncusu olan İslam dîninin kutsal kitabı olan Kurân-ı Kerim'in de en fazla kullandığı yöntem de budur. Kurân-ı Kerim'de kıssalar özellikle de peygamber kıssaları büyük bir yekûn tutmaktadır. Kıssalar, Kurân'ın İlk dönem müfes-

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Kurân-ı Kerim Okuma ve Kıraat ilmi, iuludas@pau.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1664-0777.

sirlerinden Taberî' (ö. 310/ 923) ye göre üçte birini; son dönem müfessirlerinden Reşid Rıza (ö.1282/1865)'ya göre dörtte üçünü teşkil etmektedir.¹ Doğal olarak bu tespitler, yüzde yüz kesin olarak kabul edilecek veya doğrudur denilecek veriler değildir, fakat kıssaların önemini de göstermesi bakımından önemli donelerdir.

Kurân-ı Kerim'de başta peygamber kıssaları olmak üzere birçok kıssa nakledilmiştir. Bu kıssaların amacı, ilâhî mesajların daha etkili ve inandırıcı üslupla muhatapı bilgilendirmek ve muhatabın onlardan gerekli dersleri çıkarmalarına yardımcı olmaktadır. Bu kıssalar zikredilirken, dinin asıl vermek istediği mesajın yanında, ikincil derecede önemli olan birçok meseleye de işaret edilmiştir. Böylece insanlığın yaratılışında varola gelen sosyal ve psikolojik unsurlar gözetilerek etkileyici ve canlı bir anlatım şekli yakalanmıştır.² Bunun yanı sıra kıssalar, beşerî toplumların sahip oldukları özelliklerine göre peygamberlerin nasihatleri ve öğütlerini anlatmaktadır. Örneğin; Hz. Nûh'un kavmi sapık ve kendini beğenmiştir. Hz. Lut'un kavminde sefahat ve zînâ yaygındır. Âd kavminde dünyevi güç ve kuvvet, Semud kavminde dünya nimetlerine karşı zaaf ve gurur, Medyen halkında ölçü ve tartıya hile karıştırma, İsrail oğullarında da inat ve taassub vardır. Bunların hepsi bazı müeyyidelere maruz kalmışlar, peygamberlere uyanlar ise kurtulmuşlardır.

Kurân kıssalarında, insanlığın doğru yolu bulabilmesi için çok önemli rol icra eden peygamberlerin ayrı bir yeri vardır. Bu kıssalarda, peygamberlerin Allah'tan aldıkları hidayet düsturlarını insanlara tebliğ keyfiyeti, bu tebliğ karşısında insanların takındığı müsbet ve menfi tavırlar, imanla küfür cephele arasında geçen tevhit mücadelesinin, kısa ve özlü tarihi vardır. Bu sebeple Kurân, muhataplarını aynı hataya düşmekten sakındırıp, doğru yolu bulmalarını ve helak olmamalarını amaçlamıştır.³

¹ İdris Şengül, *Kurân Kıssaları Üzerine* (İzmir: Işık yayınları,1994), 26.

² Şengül, *Kurân Kıssaları Üzerine*, 27-28.

³ Şengül, *Kurân Kıssaları Üzerine*, 17, 29.

Kurân-ı Kerim'de peygamber kıssaları anlatılırken örnek insanlar oldukları ve özellikle onların hayatlarından ibret alınması gerektiği vurgulanmıştır: "Andolsun onların kıssalarında akıl sahipleri için pek çok ibretler vardır."⁴

Kurân'da zikredilen kıssaların en önemli özelliklerinden biri de, tarihte yaşamış olan insanlardan iyi ve kötüyü temsil eden rol modellerin takdim edilmesi ve bu şekilde insanlara örnekler sunulmasıdır. Nitekim Hz. Muhammed ile ilgili Kurân-ı Kerim'de şöyle buyrulmaktadır: 'İçinizden Allah'ın lütfuna ve âhîret gününe umut bağlayanlar, Allah'ı çokça ananlar için hiç şüphe yok ki, Resûlullah'ta güzel bir örneklik vardır.'⁵ "Model şahsiyet" veya "Güzel örnek" olarak tercüme edebileceğimiz "üsve-i hasene" tabiri, Kur'an'da Mumtehine Suresi'nde iki ayrı ayette, Hz. Muhammed'den başka, geçmiş peygamberler arasında sadece İbrâhîm (as) için kullanılmıştır: 'İbrâhîm'de ve ona uyanlarda size güzel bir örneklik vardır.....'⁶

Yukarıda da zikredildiği gibi Hz. İbrâhîm, Kurân'da kıssalarından çokça bahsedilen ender rol- model şahsiyetlerden biridir. Bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, daha detaylı bir şekilde Hz. İbrâhîm'in vermiş olduğu tevhid mücadelesi işlenmeye çalışılacaktır.

1. HZ. İBRAHİM

1.1. Hz. İbrâhîm'in Hayatı

Kurân-ı Kerim'de Hz. İbrâhîm'in ne zaman dünyaya geldiği ve nerede doğduğu ile alakalı bir veri mevcut değildir. Bununla birlikte, Kurân'da Hz. İbrâhîm'in başından geçen olaylarla ilgili herhangi bir zaman ve mekan da zikredilmemiştir. Mütevâtîr hadis kaynaklarında da bunlarla ilgili herhangi bir somut bilgi bulunmamaktadır. İslam'ın diğer bilgi kaynaklarından biri olan

⁴ *Kurân Yolu Meali*, çev. Hayrettin Karaman - Mustafa Çağrıncı - İbrâhîm Kâfî Dönmez - Sadrettin Gümüş (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), Yûsuf 12/111.

⁵ El-Ahzâb 33/21.

⁶ El-Mümtehine 60/4.

tarikh kitaplarında bazı bilgiler mevcuttur. Örneğin; İbn-i Sâ'd'ın naklettiği habere göre; babası aslen Harranlı'dır. Babası oradan Hürmürzür'de göç etmiş ve Hz. İbrâhîm de burada dünyaya gelmiştir. Hz. İbrâhîm doğduktan bir müddet sonra Bâbil ülkesi olan Kûsâ'ya göç etmişler ve daha sonra tekrar Harran'a geri dönmüşlerdir.⁷ El-Kâmil müellifi de; konu ile ilgili şu bilgileri vermiştir: 'Hz. İbrâhîm; kimi tarihçilere göre İran'da bulunan Ehvaz bölgesinin Sus kentinde; kimilerine göre ise Harran'da doğmuştur.'⁸ Yahudilik ve Hıristiyanlık için de çok önemli bir şahsiyet olan Hz. İbrâhîm ile ilgili Tevrat ve İncil'de de bazı bilgiler mevcuttur. Dolayısıyla asıl konumuzu çok fazla ilgilendirmediği için buradaki detaylara temas etmemiz istemiyoruz.⁹ Fakat Şunu söyleyebiliriz ki, Hz. İbrâhîm'in ne zaman doğduğu ve nerede doğduğu ile alakalı kesin ve net bilgi hiçbir kaynakta tam olarak belirtilmemiştir.

1.2. Kurân'a Göre Hz. İbrâhîm

Hz. İbrâhîm, Kurân-ı Kerim'de Hz. Mûsâ'dan sonra ismi en fazla zikredilen peygamberdir. Kurân-ı Kerim'de 69 yerde ismi lafzen geçmektedir.¹⁰ Bunun yanında Kurân'da Hz. Peygamber'den sonra 'Üsve-i Hasene' yani örnek şahsiyet, rol-model olarak bahsi geçen tek peygamber Hz. İbrâhîm'dir. Diğer peygamberler için bu lafzın zikredilmemesi; onların rol-model olmadığı anlamına geldiği düşünülmemelidir. Çünkü bütün peygamberler gönderdikleri toplumlar için birer örnek şahsiyetlerdir. Kendisinden sonra gönderilmiş kutsal bir kitapta bu kadar isminin zikredilmesi ve özel sıfatlarla yâdedilmesi Hz. İbrâhîm'in Allah katında

⁷ Ebü Abdillâh b. Muhammed İbn-i Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, (Kahire: Mektebet-i Hancı, 2001) 1/ 29-31.

⁸ İzzüddin Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed İbnu'l-Esîr, *el-Kâmilu fi't-Tarih*, nşr. Ebü Sîb el-Keremî, (Ürdün:

Beytü'l-Efkârî'l-Devliyye, ts) 1/ 92.

⁹ Hz.İbrâhîm'in hayatı ile ilgili Yahudilik ve Hıristiyanlık dinlerinde verilen geniş bilgi için bk. Ömer Faruk Harman, ' İbrâhîm' *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 6 Ağustos 2022).

¹⁰ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzî'l-Kur'âni'l-Kerîm, (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1428/2007), 'İbrâhîm', 2-3.

ne kadar değerli bir insan olduğunu ispat etmek için yeterli görünmektedir.

1.2.1. Kurân-ı Kerim'de Hz. İbrâhîm'in Nebevî ve Vehbî (ilâhî) Özellikleri

1.2.1.1. Kendisinin ve Neslinin Nübüvvet ile Şereflendirilmesi

Nübüvvet (Peygamberlik), insanın çalışarak kazanabileceği (kesbî) bir makam değildir. Allah'ın iradesi ve tasarrufuyla seçtiği insanlara takdim ettiği bir makamdır. Bu makamın mesûliyeti ve yükü ağırdır. Allah; peygamberlerine, nübüvvet vazifesi olan tebliği yapmadıkları zaman, karşılaşacakları sonu âyetlerle bildirmiştir.¹¹ Hiç şüphesiz ki Allah, bu yükü taşıyabilecek insanları en iyi bilendir. Onun takdirine kimsenin karşı gelme gibi hakkı ve haddi yoktur. Dolayısıyla biz insanlara düşen, Allah'ın takdirine boğun eğmek ve peygamberlerine itaat etmektir.

Kurân-ı Kerim'de, Hz. İbrâhîm'in peygamberlik gibi şerefli bir makama layık görüldüğü farklı şekillerde ifade edilmiştir. ' Vaktiyle Rabbi İbrâhîm'i bazı sözlerle sınavı da İbrâhîm onları eksiksiz yerine getirince, 'Ben, seni insanlara önder yapacağım....' buyurmuştu.'¹² Bu âyete göre; Hz. İbrâhîm, imam (önder) olarak insanlığa gönderilmiştir. Ebû Hayyân el-Endelûsî, buradaki 'imam' kelimesinin 'nebi' kelimesiyle aynı şeyi ifade ettiğini belirtmektedir.¹³ İmam (önder) kelimesiyle; Allah katında Hz. İbrâhîm'in ahlak ve fazilet bakımından ne kadar değerli olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla bu üstün özellikleri, Hz. İbrâhîm'i peygamberlik gibi şerefli bir makama taşımıştır. Yine Hz. İbrâhîm neden peygamber olarak seçildi? sorusunun cevabını şu âyetler vermektedir : 'Kuşkusuz İbrâhîm, bir tevhid önderi olarak Allah'a gönülden itaat eden iyilik rehberiydi, müşriklerden de değildi. Allah'ın nimetlerine şükrederdi; Allah, o'nu seç-

¹¹ El-Mâide 5/67.

¹² El-Bakara 2/124.

¹³ Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân, Ebû Hayyân el-Endelûsî, el-Bahrü'l-Muhît fi't-Tefsîr, thk. Âdil Ahmed Abdu'l-Mevcûd vd. (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1971), 1/547.

kin kılmış, doğru yola yöneltmişti.¹⁴ ‘ Kendine cahilce kötülük edenden başka kim İbrâhîm’in halkına getirdiği dini reddeder? Oysa biz, gerçekten onu dünyada seçkin kıldık; şüphesiz ki o, âhirette de iyiler arasında yer alacaktır.¹⁵ Âyetlerde geçen اجتباہ (ictebâhu) ve اصطفيناه (istefeynâhu) ifadeleri ‘seçmek’ anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu âyetler; Hz. İbrâhîm’in vehbî yani ilâhî bir lütüfla, peygamberlik ve önderlik gibi yüce makamlara eriştiğini ortaya koymaktadır. Bu sebeple; peygamberlik kazanılarak elde edilen değil, Allah’ın iradesiyle tensîb edilen bir vazifedir.

Hz. İbrâhîm’in neslinden de peygamberler geleceğini delillendirmek için şu âyeti vermek yeterli olacaktır: ‘ O’na İshâk ve Ya’kûb’u da bağışladık, soyundan gelenlere peygamberlik ve kitap verdik. O’na bu dünyada mükâfatını verdik; O, âhirette de iyiler arasında yer alacaktır.’¹⁶ İshâk, İbrâhîm’in İsmâil’den sonra doğmuş olan oğludur. Ya’kûb da Hz. İbrâhîm’in İshâk’tan olan torunudur. Ya’kûb’un diğer bir adı da, İsrâîl’dir. İsrâiloğulları ismi de buradan gelmektedir. Âyette İshâk ile birlikte Ya’kûb’un da Hz. İbrâhîm’e bir bağış ve armağan olarak anılması, onun İsrâiloğulları’nın tarihindeki önemine işaret etmektedir.¹⁷

1.2.2. Kurân-ı Kerim’de Hz. İbrâhîm’in İnsânî ve Kesbî (sonradan kazanılan) Özellikleri

1.2.2.1. İslâm Olması

Hz. İbrâhîm’in islâm oluşu ile ilgili şu âyet zikredilmiştir: ‘Kendine cahilce kötülük edenden başka kim İbrâhîm’in halkına getirdiği dini reddeder? Oysa biz, gerçekten onu dünyada seçkin kıldık; şüphesiz ki o, âhirette de iyiler arasında yer alacaktır. Çünkü Rabbi o’na , ‘Bana teslim ol’ buyurmuş; o da, ‘Alemlerin Rab-

¹⁴ En-Nahl 16/120-121.

¹⁵ El-Bakara 2/130.

¹⁶ El-Ankebût 29/27.

¹⁷ Kurân Yolu Meali, çev. Hayrettin Karaman - Mustafa Çağrırcı - İbrâhîm Kâfi Dönmez - Sadrettin Gümüş (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 398. (meâl arası açıklama)

bine teslim oldum' demişti.¹⁸ Bu âyetler; Hz. İbrâhîm'in islâm olduğunu kanıtlamaktadır. Buradaki İslâm kelimesi; Allah'ın emir ve yasaklarına harfiyyen uyma, teslim olma anlamına gelmektedir. Nitekim Hz. İbrâhîm, hayatı boyunca Allah'ın emirlerine uyma konusunda asla tereddüt göstermemiş hatta oğlu İsmâil'in kurban edilme emrini bile yerine getirme konusunda geri durmamıştır.¹⁹

1.2.2.2. Hanîf Olması

Yahûdîler ve Hıristiyanlar Hz. İbrâhîm'in kendi dinlerinden olduklarını iddia etmekteydiler. Fakat Kurân-ı Kerîm bu iddiayı şu âyet-i kerîme ile sarîh bir şekilde reddetmiştir: 'İbrâhîm ne Yahûdî ne Hıristiyan idi; bilâkis o, tek Allah'a inanıp boyun eğmiş birisiydi, müşriklerden de değildi.²⁰ Dolayısıyla bu âyetten de anlaşılacağı üzere Hz. İbrâhîm, hanîf dinine bağlı bir kişiydi. Bu din, Allah'ın emir ve yasaklarına harfiyyen uyma ve boyun eğme hususlarını ihtiva etmekteydi. Hanîf dini; tahrîf edilmemiş Yahûdîlik ve Hıristiyanlık ile Hz. Muhammed ve ümmetine verilen İslâmîyet ile aynı düzlemde bir mâhiyet arzetmekteydi.

1.2.2.3. Sıddîk (Doğru) Olması

Sıdk, doğruluk demektir. Özünde sözünde doğru olmaktır. Hz.İbrâhîm, Kurân-ı Kerîm'de Sıddîk olarak nitelenmektedir. 'Bu kitapta İbrâhîm'i de okuyup an! Kuşkusuz o, özü sözü doğru bir insan, bir peygamberdi.'²¹

1.2.2.4. Misafirperver Biri Olması

Hız.İbrâhîm'in en meşhur hususiyetlerinden biri de cömert ve misafirperver olmasıdır. Kurân-ı Kerîm'de Hz. İbrâhîm'in cömertliği ve misafirperverliği şu kıssa ile anlatılmaktadır: 'İbrâhîm'in değerli konuklarıyla ilgili kıssa sana ulaştı mı? O'nun yanına gir-

¹⁸ El-Bakara 2/130-131.

¹⁹ Es-Saffât 37/102.

²⁰ Âl-i İmrân 3/67.

²¹ Meryem 19/41.

diklerinde ‘selam’ demişler, o da ‘selam’ demiş; (içinden) ‘Hiç de tanıdık kimseler değil’ diye geçirmişti. Belli etmeden hemen ailesinin yanına gitti ve (kızartılmış) besili bir buzağı getirdi. Onu önlerine koydu ve ‘buyurmaz mısınız ?’ dedi.²² Bu kıssa; Hz. İbrâhîm’in tanıdık olsun olmasın, evine gelen her misafire ikram ederek cömertlik ve misafirperverliğini ortaya koyduğunu bizlere anlatmaktadır. Dolayısıyla Hz. İbrâhîm, herkese örnek olacak bu hasletiyle, Allah’ın en sevdiği kulları arasına girmiş ve yine bu özelliği sebebiyle yüzyıllardır anılan bir rol-model olmuştur. Nitekim günümüzde de var olan ‘Halil İbrâhîm bereketi’, ‘Halil İbrâhîm sofrası’ şeklindeki kullanımlar, Hz. İbrâhîm’in cömertlik ve misafirperverliğinden esinlenerek ortaya çıkmıştır.

1.2.2.5. Vefalı Oluşu

Hz. İbrâhîm’in Kurân-ı Kerîm’de zikredilen diğer bir özelliği de vefalı oluşudur. Allah, Hz. İbrâhîm’i Kurân-ı Kerîm’de: ‘ahde vefa gösteren İbrâhîm’ şeklinde nitelemiş ve övmüştür.²³ Tabii ki, burada bahsedilen Allah’tan aldığı risalet görevini en iyi şekilde yapması, gevşeklik göstermemesidir.

1.2.2.6. Temiz Kalpli Olması

Hz. İbrâhîm ile alakalı Kurân’da zikredilen diğer bir özellik de temiz kalpli oluşudur. Hz.İbrâhîm’in duasının bitiminde, ancak selîm kalp (kalb-i selîm) ile Allah’a gelenlerin kurtulacağı beyân edilmiştir.²⁴ Başka bir âyette ise; ‘ Kuşkusuz İbrâhîm Nûh’un yolunu izleyenlerdendi. O, tertemiz bir kalp ile rabbine yönelmişti.²⁵

1.2.2.7. Yumuşak Huylu ve Hilm Sahibi Olması

Peygamberlerin tebliğlerini en güzel şekilde yapabilmesi için sahip olmaları gereken sıfatlardan biri de; yumuşak huylu olmaktır. Nitekim Hz. Peygamber’in şahsında tüm peygamberlere

²² Ez-Zâriyât 51/24-27.

²³ En-Necm 53/37.

²⁴ Eş-Şuarâ 26/89.

²⁵ Es-Saffât 37/83-84.

şu mesaj iletilmiştir: 'Sen onlara sırf Allah'ın lütfu sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi. ....'²⁶ Hz. İbrâhîm'in de bu özelliğe sahip olduğu şu âyetle haber verilmiştir: ' İbrâhîm cidden ağırbaşlı, yumuşak huylu (hilm) ve kendini Allah'a vermiş biriydi.'²⁷

Hz. İbrâhîm'in Kurân'da anlatılan daha birçok özelliği mevcuttur. Konumuzu daha fazla dağıtmama adına bu kadarla iktifa etmek isabetli olacaktır.²⁸

1.3. Hz. İbrâhîm'in Tevhîd Mücadelesi

Tevhîd; Allah'ı her yönden - ulûhiyyet, rubûbiyyet ve sıfatları konusunda- birlemektir. Yani Allah'tan başka yaratıcı olmadığına, yaşatanın ve öldürenin Allah olduğuna, her canlının rızkını verdiğine, herşeyin anahtarının onun elinde olduğuna, emir ve yasaklarının, her türlü emir ve yasaktan üstün olduğuna inanmaktır.

Tevhîd kelimesinin zıt anlamı şirkdir. Şirk; Allah'tan başka ilahların varlığına inanmak ve Allah'a ortak koşmaktır. Yani Allah'ın isim ve sıfatlarında, ulûhiyyetinde ve rubûbiyyetinde ona ortaklar koşmaktır. Eski toplumlara baktığımızda; tamamen Allah'ı inkâr etmek gibi bir olay sözkonusu değildir. Sıkıntı oluşturan olay, toplum fertlerinin Allah'a ortak koşmasıdır. Yani Allah dışında, kendilerini Allah'a yaklaştıran ve kendilerine şefaatçi olacaklarını düşündükleri ve yardım ettiklerini var saydıkları ortaklardır. Burada dikkat çekilmesi gereken nokta; ortak koştukları ilahların, Allah'tan daha güçlü olduklarını düşünmemeleridir. Sadece Allah'ın, bazı güçlerini onlara devrettiği düşüncesidir.

İlk toplumlardan itibaren tevhîd ile şirk hep mücadele içerisinde olmuştur. Peygamber olarak seçilen insanlar, tevhîd mücadelesinin savunucuları ve önderleri olmuşlardır. Hz. İbrâhîm de, yaşadığı toplumda tevhîd mücadelesinin lideri olmuş ve şirke

²⁶ Âl-i İmrân 3/159.

²⁷ Hûd 11/75.

²⁸ Âl-i İmrân 3/134, el- Mümtehine 60/4, En-Nahl 16/120-121.

savaş açmıştır. Çünkü Hz. İbrâhîm döneminde insanlar putlara tapıyor ve Allah'a ortaklar koşuyorlardı.

Hz. Muhammed'e emredilen ilk mesajlardan biri de; ' yakın akrabaları da uyar.'²⁹ şeklindedir. Yani peygamberler, tebliğlerini ilk olarak âilelerine yapmışlardır. Hz. İbrâhîm ilk olarak babasından başlamıştır. Dolayısıyla Hz. İbrâhîm'in şirkle mücadelesi babasıyla başlamıştır. Kurân-ı Kerîm'de bu sahne şu şekilde ifade edilmiştir: ' Bir gün babasına şöyle demişti: Babacığım! Duymayan, görmeyen ve sana hiçbir fayda sağlamayan bir şeye niçin taparsın? Babacığım! Sana gelmeyen bir bilgi hakikaten bana geldi, bu sebeple bana uy ki seni düz yola çıkarayım. Babacığım! Şeytana kulluk etme! Çünkü şeytan, Rahmân'ın buyruğuna uymamıştır. Babacığım! Allah'ın azabına uğramandan ve böylece şeytanın yandaşı olmandan korkuyorum. (Babası:) Ey İbrâhîm! Sen benim tanrılarımın yüz mü çeviriyorsun? Eğer vazgeçmezsen, andolsun seni taşlatırım; şimdi uzun bir süre gözüme görünme!' dedi. İbrâhîm şöyle dedi: 'Esen kal! Rabbimden senin için mağfiret dileyeceğim. Çünkü O, bana karşı çok lütufkardır.'³⁰ Âyetlerden de anlaşılacağı üzere; Hz. İbrâhîm; çok zeki ve akıllı bir gençtir. 'Duymayan, görmeyen ve sana hiçbir fayda sağlamayan bir şeye niçin taparsın?' ifadesi onun zekâvetini açık bir şekilde göstermektedir. Babasına; aklını kullanmasını, duymayan, görmeyen, insana hiçbir fayda sağlamayan şeylerden meded ummamasını ve onu tevhid inancının gereği olan tek olan Allah'a inanması gerektiğini öğütlemiştir. Fakat Hz. İbrâhîm'in babası, bu içten yapılan davete olumsuz cevap vermiş hatta Hz. İbrâhîm'i taşlatmakla tehdit etmiş ve onu evden kovmuştur. Hz. İbrâhîm, babasının bu tehditvârî sözlerine rağmen; peygamberlik şefkatiyle yine de babası için af dileyeceğini belirterek evden ayrılmış. Bu da peygamberlerin ne yüce insanlar olduğunu ispat etmek için yeterli kanıttır. Biz böyle bir muameleyle karşılaşsak acaba ne yapardık? Nitekim günümüzde evlerini terkeden,

²⁹ Eş-Şuarâ 26/214.

³⁰ Meryem 19/42-47.

sokaklarda yatan insanlarımız mevcuttur. Bu sebepten evlerini terkeden insanlar; âile büyükleri onların iyiliği için birşeyler söyledikleri halde, akılsız ve mantıksız davranarak onları dinlemeyip, daha kötü şartlarda yaşayıp kötü niyetli insanların eline düşüp gayr-ı meşru yollara düşmektedirler. Bu sebeple; peygamberlerin hayatları genelde insanlar özelde gençler için öğrenilmesi ve uygulanması gereken hikayelerdir. Peygamberlerin hayat hikayeleri; insanların hem dünyada hem âhirette mutlu yaşamalarına yardım edecek ve hem de onlara karşılaştıkları problemlerin çözümünde yol gösterecektir.

Hz. İbrâhîm'in şirkle mücadelesi babasından sonra içerisinde yaşadığı toplumla devam etmiştir. Hz. İbrâhîm, kavmine mantık dili ile taptıkları putların ilah olamayacağını Kur'ân'ın ifadesiyle şu şekilde anlatmıştır: 'Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü. 'Rabbim budur.' dedi. Yıldız batınca da ' Batanları sevmem' dedi. Ayı doğarken görünce, 'Rabbim budur.'dedi. O da batınca, ' Rabbim bana doğru doğru yolu göstermezse elbette yolunu şaşırılmış kimselerden olurum' dedi. Güneşi doğarken görünce, 'Rabbim budur; zira bu daha büyük'dedi. O da batınca dedi ki: 'Ey kavmim! Ben, sizin (Allah'a) ortak koştüğünüz şeylerden uzağım.' 'Ben, O'nun birliğine inanarak yüzümü, gökleri ve yeri yaratan Allah'a çevirdim ve ben müşriklerden değilim. 'Kavmi onunla tartışmaya girişti. Onlara dedi ki:' beni doğru yola iletmişken, Allah hakkında benimle tartışıyor musunuz? Ben sizin O'na ortak koştuklarınızdan korkmam. Ancak Rabbimin (beni korkutacak) bir şey dilemesi hariç, Rabbimin ilmi her şeyi kuşatmıştır. Hala ibret almıyor musunuz?'³¹

Hz. İbrâhîm, tevhid ehlerinden olmakla birlikte, kavmini tevhid inancına ikna etmek fikriyle önce bir yıldızın, sonra ayın ve sonrasında da güneşin ilah olup olmayacağını araştırmış; gelip geçici ve değişken bir varlığın ilah olamayacağı, tanrısal bir sevgiyle benimsenemeyeceği şeklindeki temel gerçeğe dayanarak bunların hiçbirini tanrı diye kabul etmenin mümkün olmadığını,

³¹ El-En'âm 6/76-80.

bütün noksan sıfatlardan münezzehe olan Allah'tan başka gerçek ilah bulunmadığını ispatlamıştır.³² Fakat kavmi, Hz. İbrâhîm'in bu akıl ve mantık dolu delillerine bırakın inanmayı; onunla tartışmaya girişmişler ve kafası çalışmayan ebleh insanlar olduklarını göstermişlerdir. Allah, aklını kullanmayan ve peygamberlerini dinlemeyen bu kavimleri hem dünyada hem de âhirette cezalandıracağını belirtmiştir.

Müfessirlerin bazısına göre, İbrahim'in âyette geçen aşamalardan geçerek Tevhid inancına ulaşması çocukluk yaşlarında gerçekleşmiştir.³³ Buradan hareketle; Hz. İbrâhîm'in çocuk olmasına rağmen, peygamberlerin vasıflarından olan fetanet sıfatını taşıdığını söylemek mümkündür. Çünkü önder olacak kişinin akıllı ve zeki olması elzemdir. Hz. İbrâhîm, kavmiyle giriştiği mücadele sonrasında dönemin yöneticilerinin de radarına girmiş ve saltanatlarını tehlikeye sokan bir şahsiyet haline gelmiştir. Nitekim Hz. İbrâhîm'in delikanlı bir genç iken yaşadığı toplumdaki insanların ne kadar ahmak ve ebleh olduklarını anlatan Kurân'da zikredilen şu olay artık Hz. İbrâhîm'in dönemin kralı tarafından huzura çıkarılıp yargılanmasına sebep olmuştur. Kurân-ı Kerîm'de bu olay şöyle ifade edilmiştir: 'Biz daha önce İbrâhîm'e doğru düşünme yeteneği vermiştik. Biz onu biliyorduk. O, babasına ve kavmine, 'şu kendilerine tapmakta olduğunuz heykeller de ne oluyor?' diye sormuştu. Onlar da 'Atalarımızı bunlara tapar bulduk' diye cevap vermişlerdi. İbrâhîm, 'Doğrusu siz de atalarınız da açık bir sapkınlık içindediniz' dedi. Onlar da, 'Bize gerçeği mi getirdin, yoksa bizimle oyun mu oynuyorsun?' diye sordular. İbrâhîm şöyle cevap verdi: 'Hayır, sizin rabbiniz göklerin ve yerin rabbidir; onları o yaratmıştır; ben de şahitlik edenlerdenim.' Sonra (içinden şöyle geçirdi): Allah'a yemin ederim ki siz ayrılıp gittikten sonra putlarınıza bir oyun oynayacağım!' (Onlar gidince) İbrâhîm putları paramparça etti,

³² Kurân Yolu Meali, 136. (meal arası açıklama)

³³ Muhammed b. Cerîr, et-Taberî, Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân, Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân, thk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. (Dâru Hicr Yayınları, 1. Basım, 2001), 9/356.

belki ona başvururlar diye büyük putu bıraktı. (Dönüp durumu gören) putperestler, 'Bunu tanrılarımıza kim yaptı? Muhakkak o, zalimlerden biridir'dediler. Bazıları, 'İbrâhîm denen bir gencin bunları diline doladığını işitmiştik' deyince,' O halde, onu hemen insanların önüne getirin, belki birileri şahitlik eder.' dediler. İbrâhîm getirilince, 'Bunu ilahlarımıza sen mi yaptın? diye sordular. İbrâhîm, 'Hayır' dedi, ' Bu işi şu büyükleri yapmıştır. Eğer konuşabiliyorsa onlara sorun!' Sonra dönüp birbirine, 'Asıl hak-tan ayrılanlar sizlersiniz!' dediler. Biraz sonra yine dönüş yaptılar. 'Sen bunların konuşmadığını pekala biliyorsun' dediler. İbrâhîm,' Allah'ı bırakıp da size hiçbir fayda ve zarar veremeyen tanrılara mı tapıyorsunuz? Size de Allah'ı bırakıp taptığınız şeylere de yazıklar olsun! Siz aklınızı kullanmaz mısınız? dedi.³⁴ Yukarıda da zikredildiği gibi, Hz. İbrâhîm yaşadığı toplumdaki insanlara Allah'tan başka taptıkları ilahların ne kadar güçsüz olduklarını, ne kendilerine ne de kendilerine tapan insanlara hiçbir zarar ve fayda sağlayamayacaklarını bir dersle anlatmak istiyordu. Nitekim, bir gün Hz. İbrâhîm'in kavmi bayram kutlamalarına giderken, O'nu da götürmek istediler. Hz. İbrâhîm hasta olduğunu ileri sürerek bayrama katılmadı. Halk ayrıldıktan sonra puthaneye gitti ve büyük put hariç hepsini kırdı. Döndüklerinde bütün putların kırıldığını, baltanın büyük putun boynunda takılı olduğunu gördüler. Ne hikmetse büyük putun yapabileceğine inanmayıp, Hz. İbrâhîm'in daha önce diline doladığını öne sürerek onu suçlama yoluna gittiler. Fakat İbrâhîm, çok zeki ve akıllı olduğu için ve onlara ders verme gayesiyle kendisinin yapmadığını, boynunda balta asılan büyük putun yapmış olabileceğini söylemiş fakat onlar da inanmamışlar. Tam da Hz. İbrâhîm'in istediği ortam oluşunca, onlara iyi bir ders vermiş, tâbir-i câizse onların ahmakça ve eblehçe davrandıklarını ve düşüncüklerini ortaya koymuştur. Bir ara kendi kendilerine düşünüp, İbrâhîm'in haklı olduğunu düşünseler de tekrar eski inanışlarına geri dönmüşlerdir. İbrâhîm de onların akıllarını kullanmayan ve

---

³⁴ El-Enbiyâ 21/51-68.

ahmak insanlar olduğunu onlara ispatlamıştır. Sonra olay, dönemin kralının kulağına gitmiş ve kral da gerekli tahkîkât için İbrâhîm'i huzuruna getirtmiştir. Kurân-ı Kerîm'de kral ile Hz. İbrâhîm arasındaki olaylar şöyle anlatılmıştır: 'Allah'ın kendisine verdiği iktidara dayanarak rabbi hakkında İbrâhîm ile tartışmaya giren kimseyi görmedin mi? İbrâhîm 'Rabbim hayat veren ve öldürenidir' deyince o, 'hayat veren ve öldüren benim' dedi. İbrâhîm ' Allah güneşi doğudan getirmektedir, hadi sen de onu batıdan getir' dedi. Bunun üzerine inkarcı ne diyeceğini bilemedi. Allah zâlimler topluluğuna rehberlik etmez.'³⁵ Hz. İbrâhîm ile yukarıda zikredilen hükümdar kaynaklarda Nemrut olarak geçmektedir. Hz.İbrâhîm, kralın huzurunda bile tebliğini yapmaya devam etmiştir. Huzurda bulunan insanların yanında kral, kendisini ve halkını rabbine inanmaya davet eden İbrâhîm ile tartışmaya girişmiş fakat akıllı ve zeki olan İbrâhîm'in çarpıcı ve akıl dolu açıklamalarıyla adeta kral âciz ve akılsız bir insan seviyesine dönmüştür. Tabii ki halkının önünde böyle bir pozisyona dönen kral gururuna mağlûb olarak İbrâhîm'i cezalandırma yolunu tercih etmiş ve bir nebze de olsa halkına gücünü göstermiş olacağını düşünmüştür. Hz. İbrâhîm'in ateşe atılarak yakılıp öldürülmesini emreder. Fakat Allah, İbrâhîm'in öldürülmesine mani olur ve ateş bir anda esenlik ve serinliğe bürünür.³⁶ Rabbi, İbrâhîm'i bu kutlu yolda ve davasında yalnız bırakmamış ve onu her dâim koruyup kollamıştır.

SONUÇ

21. yüzyılda yaşayan genelde insanlar özelde gençler akılcı, rasyonalist ve pozitivist bir bakış açısına sahiptir. Bu bakış açısı her alanda olduğu gibi dîn alanında da kendini göstermektedir. Özellikle günümüz gençlerinin inanç eğilimleri, akılcı bakış açısı çerçevesinde şekillenmektedir. Bu sebeple; dini konulardaki anlatımlar ve tebliğ metodları günümüz insan profilleri ve eğilim-

³⁵ El-Bakara 2/258.

³⁶ El-Enbiyâ 21/69.

leri çerçevesinde revize edilmelidir. Kurân-ı Kerîm, evrensel bir kitaptır. Her çağa ve zamana sözü olan bir mahiyet arz etmektedir. Dolayısıyla genelde günümüz insanlarına özelde asrımızın gençlerine söyleyecek sözü mutlaka olacaktır. Madem ki, günümüz gençleri akılcı bir bakış açısıyla her meseleye bakmakta ve ona göre hüküm vermekte, dînin mübelliğleri olan yetkililer de bunu dikkate alıp ona göre anlatmaları gerekmektedir. Yani asrın idrâkine göre Kur'ân'ı tebliğ etmeleri gerekir. Aslında Hz. İbrâhîm'in kıssaları gerçekten günümüz gençlerinin bakış açısına uygun olan bir yapıya sahiptir. Babası, yaşadığı toplum ve toplumun idarecileriyle giriştiği tartışmalara verdiği cevaplar tamamen akıl dolu ve zeka ürünü şeylerdir. Örneğin; bütün halk bayram eğlencesine gittiği sırada, onlara taptıkları ve ilah olarak kabul ettikleri putların aslında ne kadar âciz olduğunu göstermek için yaptığı oyun gerçekten müthiş bir hamledir. Onları ikna etmek veya akıllarını kullanmadıklarını isbât etmek için bundan daha güzel bir metod olamazdı. Hele ki, en büyük putun boynuna baltayı asması gerçekten akıl dolu bir hamleydi. Kim yaptı? diye sorduklarında tabii ki, boynunda balta olan put yapmıştır, cevabı onlar için olması gereken cevaptı. Fakat akıllı bir insan, böyle bir şeyi kabul etmemeli, nitekim onlar da buna inanmadılar. Çünkü cansız kansız hareket etmeyen bir şey, bunu nasıl yapar?, bunu akıllı şuurlu güçlü kudretli bir varlığın yapması gerekir, diye bir müddet akıllarını kullanmaya başladılar ve putları diline doladı diye Hz. İbrâhîm'i suçlama yoluna gittiler. Hz. İbrâhîm de bunu bekliyordu. Onlara; büyük put yapmıştır, dedi. Onlar; o, nasıl yapabilir dediler. Hz. İbrâhîm: ' bakın işte, gücü kuvveti kudreti olmayan daha doğrusu kendisine hayrı olmayan bir şey nasıl ilah olabilir? Hiç düşünmüyor musunuz? dedi. Onlar, bir müddet düşünüp İbrâhîm'in haklı olduğunu kabul ettiler fakat biraz sonra tekrar atalarımızı bunlara tapar bulduk deyip eski inançlarına geri döndüler. Bununla birlikte, dönemin kralı olan Nemrud ile yaşadığı muhâvere ayrı bir önem taşımaktadır. Nemrud, ona ben de senin ilahın gibi öldürürüm ve yaşatırım deyince, İbrâhîm: rabbim güneşi doğudan getiriyor, sen de ba-

tıdan getirsene deyince, Nemrud şaşırıp ne diyeceğini bilemez bir hale dönüşüyor. Şu cevaptaki zekayı ve akılı düşünebiliyor musunuz? gerçekten harika ve müthiş. Hz. İbrâhîm'in verdiği cevapları akıl-bâliğ olmuş küçük bir çocuk bile kabul eder. Fakat koca koca insanlar, başka başka sebepler ve sâiklerle basit mantık ve akılla kabullenilecek meseleleri bile anlamaktan âciz duruma düşmüşlerdir. Günümüz gençlerine bu tür kıssalar anlatılarak, inanç konularında sağlam bir zemine sahip olmaları sağlanabilir. Özellikle, İbrâhîm'in kendi kendine güneşe, aya, yıldızlara bakarak yaptığı sorgulamalar gerçekten önemli ve değerli kıssalardır. Gençlerimizi bu tür kıssalarla buluşturup, onların inançlarını güçlendirmek ve kötü niyetli insanların tasallutundan ve etkilerinden korumak dini tebliğ eden yetkililerin en başta gelen görevleri arasında olmalıdır.

Kaynakça

- Şengül, İdris. *Kurân Kıssaları Üzerine*. İzmir: Işık Yayınları, 1. Basım, 1994.
- Kurân Yolu Meali*. çev. Hayrettin Karaman - Mustafa Çağrırcı - İbrâhîm Kâfi Dönmez - Sadrettin Gümüş. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2014.
- İbn-i Sa'd, Ebü Abdillâh b. Muhammed. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Dr. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebet-i Hanci, 2001.
- İbnu'l-Esir, İzzüddin Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed. *el-Kâmilu fi't-Tarih*. nşr. Ebû Sîb el-Keremî. 12 Cilt. Ürdün: Beytü'l-Efkârî'l-Devliyye, Ts.
- Harman, Ömer Faruk. 'İbrâhîm'. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 6 Ağustos 2022). <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibrâhîm-peygamber>.
- Abdülbâkî Muhammed Fuad. *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1428/2007.
- Ebû Hayyân el-Endelûsî, Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*, thk. Âdil Ahmed Abdu'l-Mevcûd vd. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1971.
- TABERÎ, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Dâru Hicr Yayınları, 1. Basım, 2001

MODERN ÇAĞDA KUR'ÂN ve SÜNNET PERSPEKTİFİNDE GENÇLİĞİN EĞİTİMİ

Mehmet Mahfuz ATA*

GİRİŞ

Gençlik dönemi, bedensel ve duygusal bakımından pek çok değişimin yaşandığı bir zaman dilimidir. Bunlarla beraber dinî duygunun ortaya çıktığı, benlik bilincinin şekillenmeye başladığı, cinsel dürtülerin harekete geçtiği, itiraz ve sorgulamaların başladığı bir dönemdir.¹ Psikolojik, sosyolojik ve biyolojik açıdan tanımlanan gençlik genellikle belli bir yaş temel alma eğilimindedir. Birleşmiş Milletlere göre, gençlik yaşı 15-24 arası dönem olarak tanımlanmakta ve kültüre göre bu sınırın değişebileceği ifade edilmektedir.² Gençlik ve Spor Bakanlığına göre ise gençlik tanımı, sosyal ve ekonomik yapı, kültür ve törelere göre değişebileceği belirtilmektedir. Bakanlık Türkiye'de gençlik yaşını 14-29 arası olarak görmektedir.³

Bu çalışma, Kur'an ve Sünnet anlayışıyla gençlerin bilinçlen-

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı, mehmetata@mehmetakif.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7151-9377>.

¹ 2023'e Doğru Türkiye'de Din ve Değerler Eğitimi Çalıştayı, *Din Eğitimi Sonuç Raporu* (Ankara: 19-21 Mart 2021) 71.

² UNDP, *UNDP Youth Strategy 2014-2017 United Nations Development Programme Empowered Youth Sustainable Future*. (New York: United Nations Development Programme, 2015), 9.

³ *Ulusal Gençlik ve Spor Politikası Belgesi* (Ankara: T.C. Gençlik ve Spor Bakanlığı, 2018), 4.

dirilmesi ve yetiştirilmesinde Kur'ân'ın rehberliğini konu etmeyi hedeflemiştir. Bu amaçla toplumların inşasında önemli rolü olan gençlerin İslam'da din eğitimi algısı analitik ve eleştirel bir yaklaşımla ele alınmaya çalışılmıştır; gençlerin eğitimleri, fikir yapıları, inançsal tercihleri, toplumun ve milletin geleceği bakımından oldukça önemli olduğu gündeme gelmiştir. İslam'a göre eğitimin amacı, iyi ve mükemmel genç yetiştirmek, onları hayata ve geleceğe hazırlamaktır.

Gençlerin, fizyolojik, ruhsal, sosyal gelişiminin yanı sıra Kur'ân'ın rehberliğinde psikolojik ve ahlâkî eğitimi de çok önemlidir. Aydınlanma felsefesinin getirdiği deforme anlayış⁴ ve bunun dış olaylarla pekiştirilmesi, nesillerin psikolojilerini bozmuştur. Günümüzde nesillerin benlik ve bağımsızlık duygusu öne çıkarılarak kişiliğinin kazanılması, öz benlik, kendine güven, sorumsuzluk gibi ifadeler revaç bulmakta ve takdir edilmektedir. Bu gençliğin fedakârlık, hasbîlik, tevazu erdemlerini zayıflatmakta; duygusal ve ahlâkî gelişimini işlevsiz hale getirmektedir. Böylelikle kişinin duyguları, din gibi yüce değerlerle şekillendirilmediğinde, onu ahlâklı yapmamakta ve mutlu kılamamaktadır. Sosyal ilimlerin gelişmesine paralel olarak insanlığın mutluluğu için çözüm önerileri artmasına rağmen, gençlerimizin ruhsal gerginlik ve bunalımlardan kurtarılamaması, insanın ahlâkî, ruhsal ve psikolojik yönünü daha iyi tanınması ve bunun için çözüm arayışlarına girilmesini gerekli kılmaktadır.⁵

Toplumsal yapının değişim ve geliştirilmesinde aktif rol alan gençlik, her toplum için önemli bir gerçeklik haline gelmiştir. Hayatı ve değerleri sorgulamaya başlayan genç, kendine ait toplumsal hayat anlayışının ve kimlik duygusunun oluşturulmak istendiği; benliğin inşasının başladığı bir dönemdir.⁶ Bu çağda

⁴ Süleyman Hayri Bolay, *Gençliğin Ruhî ve Manevî Problemleri* (İstanbul: İsav Yayınları 1987), 5-8.

⁵ İlhami Günay, "Kur'ân-ı Kerim'de Gençlerin Duygu Gelişimi ve Eğitimi", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 10/2 Winter 2015*, p. 442, 435-460.

⁶ Celal Türer, "Gençliğin Anlam Arayışına Felsefe (Tarihi) Nasıl Katkı Yapar?" *Modern Çağda Gençliğin Anlam Arayışı*, 145,145-152.

gel gitlerin, itirazların başladığı ve kendini ispat etmeye çalıştığı bir dönemdir.

Toplumun yapı taşı olan gençlik büyük nimetlerden sayılmıştır. Kur'ân-ı Kerim'de, gençlere ayrı bir önem verilmiştir. Bu konuda özellikle peygamberlerin hayat kesitlerinden örnekler sunularak ve örnek gençlik karakterlerine yer verilerek onların, çok büyük boyutlardaki görevi yüklenecek yetkinlikte oldukları belirtilmiştir. Dolayısıyla her asra hitap eden Kur'ân-ı Kerim, modern zamanda da dijital ve sanal âlemde zamanlarını tüketen gençlere; fikir ve inançta rehberlik edebilecek bir kaynak olduğu görülmüştür. Adeta tüketim nesnesi hâline getirilen, sanal bir hayatın dayatılmasıyla yaşam biçiminden kaynaklanan psikolojik, sosyolojik ve ekonomik sorunlarla baş etmeye çalışan post modern asrın mağduru gençlere, Kur'ân ve Sünnet anlayışıyla gençlerin eğitilmesinin önemi daha fazla ortaya çıkmıştır.⁷

Kur'ân-ı Kerim'de gençliğe dair alınabilecek pek çok numune bulunmaktadır. Kabil'in öldürmeye yeltenmesine karşılık Hâbil'in karşılık vermemesi, Hz. İbrahim'in kavmine karşı yapmış olduğu şirke karşı koyma ve tevhid mücadelesi, Allah için kurban edilmeyi kabul eden Hz. İsmail'in itaat ve teslimiyeti,⁸ Züleyha'nın ısrarlı birlikteliğine karşılık Hz. Yûsuf'un ahlâk, ve iffetini sergilemesi, ilahlık taslayan zorba Firavun'un baskılarına maruz kalan Hz. Mûsâ'nın cesaret, hakşinaslık ve güvenilirliği, Hz. İsâ'nın davetteki adanmışlığı, kavminin ithamlarına karşı karşıya kalan Hz. Meryem'in ibadet, iffet ve teslimiyeti, inançları uğruna zorba bir yöneticiden kaçan Ashâb-ı Kehf'in yiğitlik ve tevhid inancında göstermiş oldukları azim ve kararlılığı, temel değerlerin yerleşmesi için Hz. Lokman'ın çocuğuna yaptığı tavsiyeler gibi örnekler Kur'ân kıssalarında alınabilecek modeller olarak yer almaktadır.⁹

⁷ Bilal Yararlı, *Kur'an Kıssaları Bağlamında Müsbet ve Menfi Gençlik* (Bingöl: Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 3.

⁸ es-Saffât 37/102.

⁹ Konuyla ilgili âyetler için bk. Yûsuf 12/17-18; el-Kehf 18/13-14; Meryem 19/30-32, el-Kasas 28/14-15; Lokman 31/13-19; Âl-i İmrân 3/37.

Aslında manevî değerlerle bezenmeyen gençlik, akıldan çok duygularını ve özgürlüklerini önceler. Bu nedenle çağımızda modernitenin dayatmasıyla dünyevileşen gençliğin nefis ve duygularına hitap etmekte ve onları tehlikeli mecralara doğru sürüklemektedir. *“Özellikle teknolojik gelişmelerin şehvet kültürünün hizmetinde kullanılmasıyla gençlere yönelik haramlar çekici hale getirilmekte ve onlar, çevrelerinde olup bitenden habersiz, sanal bir dünyanın esiri olmaya zorlanmaktadırlar.”*¹⁰

Bu araştırmanın amacı, modern çağın da etkisi göz önüne alınarak toplumun ve geleceğin yapıtaşı olan gençleri, ideal bir birey olarak hangi donanımlara sahip olması ve hangi eğitim sistemi içerisinde yetişmesi gerektiğini, en güzel rehber olan Kur'an ve sünnet bakış açısıyla eğitmektir.

1. Gençlikle İlgili Kavramsal Çerçeve

Gençlik, çocukluk ve erişkinlik arasında bulunan gelişme ve bağımsız yaşamaya hazırlanma ile birlikte bedensel, toplumsal ve ruhsal olgunlaşma dönemidir.¹¹ Genellikle kuşak kelimesiyle birlikte anılan genç ve gençlik tanımlamaları ise modernitenin sonuçlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.¹² Gençler bu dönemde çevresinden uzaklaşmaya başlayarak bağımsız kişiliğine hazırlanır. Buluş olayıyla bu durum doruk noktasına ulaşır ve farklı davranışlar sergileyerek bağımsızlığını ve yetkinliğini ilan etme denemelerine girerler. İşte bu dönemde sosyokültürel alanın gence bakışı, onu yetişkinliğe hazırlama ve bu çağda ortaya çıkabilecek bazı sorunların en az indirgemedi büyük ehemmiyet taşımaktadır.¹³

“Kur'an'da kullanılmayan “ş-b-b” kelimesi, lügatte “tutuş-

¹⁰ Bilal Yararlı, *Kur'an Kıssaları Bağlamında Müsbet ve Menfi Gençlik*, 1.

¹¹ Atalay Yörükoğlu, *Gençlik Çağı* (İstanbul: Özgür Yayın Dağıtım, 1990), 13.

¹² Gülden Demir, *Gençlik Algısı: “Genç Yaşam Dünyası” ile İlgili Gençler Üzerine Bir Araştırma*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2021), 14.

¹³ Turgay Gündüz, “Ergenlik Dönemi Din Eğitimi”, *Etkili Din Öğretimi*, 3. Basım (İstanbul: Türkiye İlahiyat Tedrisatına Yardım Eden Dernekler Federasyonu, Eylül 2010) 94.

mak, alevlenmek, büyümek, güçlü olmak,"¹⁴ demektir. Bu kelime, kızışmak, şiddetlenmek anlamına da gelir.¹⁵ Bu fiilin isim türevi olarak kullanılan "şabb", çoğulu Şebâbtır. O da gençlik toyluk ve yenilik anlamına gelmektedir. Ayrıca gençlik, yetişkin ve bulûğ çağına ermiş kimseye de şâbb denmektedir. Gençlik anlamına gelen "şebibe" kelimesi ihtiyarlık (şeyb) kelimesinin zıddıdır. O da vücudunun gücünün artmasıdır.¹⁶ Genç kavramı (şebâb) Kur'ân'da geçmemekle birlikte hadislerde genç (şâbb) kelimesiyle ifade edilmektedir. Antik Yunan çağından itibaren muhtelif metinlerde genç ve gençliğe dair ifadelere rastlanıldığı bildirilmektedir.¹⁷ İnsan yaşamının erginliğe erdikten sonraki dönemini kapsayan gençliğin (şâbb ve şebâbın), hangi yaş sınırlarını kapsadığı konusunda farklı eğilimler bulunmaktadır.¹⁸

2. Kur'ân'da Gençliği İfade eden Kavramlar

Kur'ân-ı Kerim'de fetâ, ğulâm, vildân, sabî ve türevleri gençliği ifade eden kelimeler olarak geçmektedir. Sözlükte "ulaşmak" anlamına gelen "Belağa", ergenlik çağı için kullanılmıştır. Ergenlik çağına ulaşmak ve fiziksel erişkinlik anlamında "belağa eşüddeh" denilmiştir.¹⁹ Nitekim âyette, "Ergenlik çağına erişince, ona hikmet ve ilim verdik. İşte biz iyi davrananları böyle mükâfatlandırırız"²⁰ Konuyla ilgili Râzî İbn Abbas'ın "olgunluk çağının (eşüddeh), on sekiz- otuz yaşlarında olduğunu; otuzdan kırka kadar ise insanın ne artıp ne de eksildiğini, kırktan sonra

¹⁴ İsmail b. Hammad el-Cevherî, *Tacü'l-Lüğa ve Sihâhü'l-Arabiyye*, nşr. Ahmed Abdulgafur Attâr, (Beyrut: Dârül-İlm lilmelâyîn,1407/1987), 1/151; Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*, nşr. Abdüsselam Muhammed Harun, (Kahire: Dârü'l-Fikr, 1399/1979), 3/177; ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, nşr. Heyet, (Dârü'l-Hidâye, 3/92).

¹⁵ İbnü'l-Fâris, *Mu'cumü'l-Mekâyisi'l-Lüğa*, 3/177.

¹⁶ Cevherî, *es-Sihhâh*, 1/151; İbnü'l-Fâris, *Mu'cumü'l-Mekâyisi'l-Lüğa*, 3/177.

¹⁷ Örnek çalışma için bk. Aristoteles, *Retorik*, çev. Furkan Akderin, (İstanbul: Say Yayınları, 2018); Gülden Demir, *Gençlik Algısı: "Genç Yaşam Dünyası" ile İlgili Gençler Üzerine Bir Araştırma*, 15.

¹⁸ Gençlik yaşının 16-32 ile 17- 51 yaş arası genç denildiğini belirtmektedir. Bk. Ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, 3/92.

¹⁹ Râgib el- İsfahânî, *el-Mefredât fi Garîbi'l-Kur'ân*, nşr. Safvân Adnan ed-Dâvudî, Dârü'l-Kalem, Beyrut 1412/1991, 144.

²⁰ Yûsuf 12/22; en-Nûr 24/59.

ise eksilmeye başladığını” ifade eder. Mukatil b. Süleyman’a göre “eşüddeh” on sekiz yaş,²¹ Râzî’ye göre ise, “Eşüddeh” on sekiz-otuz, “istevâ” için de otuz-kırk yaş arası en isabetli görüştür.²²

Kur’ân’da genç, delikanlı manasında kullanılan sözcüklerden biri de fetâdır (الْفَتَى). Arapça’da çok farklı anlamlara gelmektedir. Fetâ genel anlamda adam demektir. Köle ve hizmetliye fetâ denildiği gibi civanmert, eli açık, çok cömert, mürüvvet sahibi, hürriyet, arkadaş, yiğit, delikanlı, toy, küçük yetişkinliğin ilk dönemi²³ gibi anlamlara da gelmektedir. Söz konusu anlamlardan hareketle fetâ kelimesi, kişinin belli bir yaşam dönemini kapsamayıp yiğitlik, dostluk, arkadaşlık, olgunluk, hürriyet, cömertlik, delikanlılık gibi vasıfları içeren çok farklı anlamlara da geldiği görülmektedir.

F-t-y sözcüğü türevinden olan “iftâ” şeklinde mastar, “yorumlamak, isabetli yorum yapmak, bilinmeyen bir konuyu izah etmek, tefekkür edip cevabını bulmak gibi manalara gelmektedir.²⁴ Bu yorumlama sonucunda ortaya çıkan duruma fetvâ denmektedir. F-t-y nin türevlerinden olan (istefâ) ise sormak, istemek ve öğrenmek manalarına gelmektedir.²⁵

Lügatte ğ-l-m, “bulûğ çağına yeni erişen, çocuk, toy ve şehvetin kabarması ve şehvetine mağlup olması anlamına gelir.²⁶ Bu fiil türevinden gelen ğulâm, tüyü bitmemiş çocuk anlamına gelir. Ğilmetün ve ğilmân, ğulâmun çoğuludur. el-

²¹ Ebu’l-Hasen Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîru’l-Kebîr*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâs, 1423) 1/276.

²² Ebu Abdillâh Fahduddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *et-Tefsîru’l-Kebîr*, 3. Basım (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1420), 24/583.

²³ Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed bin Cerîr, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân* thk. Ahmed Muhammed Şâkir, (yy.: Müessesetü’r-Risâle, 2000), 8/188; Cevherî, *es-Sihhâh*, 6/2451; İbnü’l-Fâris, *Mu’cumü’l-Mekâyisi’l-Lüga*; 4/473; Ebû’l-Hasen Alî bin Muhammed el-Maverdî, *en-Nüket ve’l-Uyûn/Tefsîru’l-Mâverdî*, thk. Seyyid Abdulmaksud b. Abdurrahîm, (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, trs.), 3/ 36-37; Ebu’l-Fazl Cemaluddin Muhammed b. Mukrim İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 3. Basım Dâru’s-Sâdir, Beyrut 1414/1993, 15/145-147. İbnü’l-Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 15/145-147.

²⁴ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 15/145-147.

²⁵ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 15/147.

²⁶ Halil b. Ahmed, *el-Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî- İbrahim es-Sâmerrâî (yy.: Dâru Mektebeti’l-Hilâl, ts). 4/422; İbnü’l-Fâris, *Mu’cumü’l-Mekâyisi’l-Lüga*, 4/387.

ğeylemu, yeni, toy kız çocuğuna denir. Ğeylem, genç anlamına da gelir.²⁷ Kur'an'da "ğulâm" sözcüğü on iki ayette²⁸, "ğilmân" ise bir âyette geçmektedir.²⁹ Âyetlerin bir kısmında "küçük çocuk",³⁰ diğerlerinde ise, "yetişkin çocuk"³¹ anlamında kullanılmıştır.

Arapça'da "velîd" (وَالْوَالِدُ) kelimesinin çoğulu vildan (وَالِدَانٌ) ve vildetün (وَالِدَةٌ) gelir. Lügatte "sabi, çocuk, yeni doğan çocuk, genç, hizmetçi, köle" manasına gelir. İsim olarak (الْوَالِدَةُ) ve velîdîyyeh (الْوَالِدِيَّةُ)³²şeklinde gelir. Dişil için "vildân ve velâid" velidenin çoğuludur. Genelde kullanım olarak ihtilam öncesi çocukluk dönemini ifade etmektedir.³³ Vildan, Kur'ânda iki yerde "genç" manasında kullanılmış ve Kur'ân'da cennete girenlere verilen nimetler belirtilirken "çevrelerinde ebedî yaşamaya erdirilmiş gençlerin "vildân"³⁴ ve "sedefteki inciler gibi gençlerin (ğilmân)"³⁵ dolaştığından söz edilir.

Bu kavramlar dikkate alındığında toplumun inşası için insan ömrünün en önemli yaşamının gençlik çağı olduğu, bu dönemin Allah'ın bir armağanı olarak görülmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Kur'ân'da genç karakterlerin yaşadıkları olaylardan dersler çıkararak, ideal gençliğin kimliğinin kazanabilmesi için eğitimde bu örneklerden yararlanılması hususu önem kazanmaktadır.³⁶

²⁷ İbnü'l-Fâris, *Mu'cumü'l-Mekâyisi'l-Lüğa*, 4/387.

²⁸ Âl-i İmrân, 3/40; Yûsuf 12/19; el-Hicr 15/53; el-Kehf 18/74, 80, 82; Meryem 19/7, 8, 19, 20; es-Sâfât 37/101; ez-Zâriyât 51/28; Âl-i İmrân 3/40; Meryem 19/30.

²⁹ Et-Tûr 52/24.

³⁰ Âl-i İmrân 3/340; El-Hicr 15/53; Meryem 19/7-8, 3; ez-Zâriyât 51/28; es-Sâfât 37/101.

³¹ Yûsuf 12/19; el-Kehf 18/74, 80, 82.

³² Cevherî, *es-Sihhâh*, 2/554; İbnü'l-Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3/468-469; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, 9/323-324.

³³ İbnü'l-Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3/468-469; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, 9/323-324.

³⁴ El-Vâkıa 56/17.

³⁵ et-Tûr 52/24.

³⁶ Musa Güler, "Kur'ân Perspektifinden Gençliğe Bakış", *Modern Çağda Gençliğin Anlam Arayışı*, Ed. Süleyman Taşkın-Sadi Yılmaz, Bingöl Üniversitesi Uluslararası Sempozyum (Bingöl: 15-16 Ekim 2018), 336.

3. Modern Çağda Kur'ân'ın Rehberliğinde Gençliğin Eğitimi

Genel olarak eğitimde, özel de ise Kur'an perspektifinde "rol model" eğitiminin önemli olduğu bilinmektedir.³⁷ Tarihteki kutsal kitaplarda da anlatılan olaylar, dolaylı olarak sunulan örnek portreler ve olumlu karakterler, değerler eğitimindeki yerinin önemine işaret etmektedir.³⁸ Konuyla ilgili olarak Kur'ân'da ve önceki peygamberlerin toplumlarında Allah'a inanan gençlerin yaşamış oldukları ve Kur'ân'ın hak olarak nitelediği kıssalar, ibret ve öğüt almak amacıyla anlatılmaktadır.³⁹

Ergenlik çağından itibaren gençlerin toplumsal ve sosyal olaylara ilgilerinin arttığı,⁴⁰ yeni değerleri benimsemeye diğer kesimlerden daha önde oldukları; bunların yerine gençlerin, gelişim çağıının özellikleri nedeniyle genellikle var olan inancı, kültürü ve değerleri sorgulamaya ve analitik ve nedensel düşünmeye daha yatkın oldukları görülmektedir.⁴¹ Çocukta dinî anlayış, duygusal bir düşünce yapısında kendini gösterir. Ergenlik dönemi ile birlikte çocuğun duygu ve düşünce dünyasında olayları tahlil ve analiz etmeye başlar. On iki on üç yaşlarında başlayan soyut düşünme yeteneği, sosyal ve toplum kültürü çerçevesindeki deneyimlerin yardımıyla sorun analizleri ve büyük boyutlarda genellemeler yapmaya sevk eder.⁴² Böylece soyut düşünüş yeteneği sayesinde genç, dine ait gerçekleri daha sahici bir şekilde anlayabilmekte, Allah, melek, cennet, cehennem ve âhiret gibi ifadeleri algılayabilmektedir.⁴³

³⁷ Yûsuf 12/17-18; el-Kehf 18/13-14; Meryem 19/30-32, el-Kasas 28/14-15; Lokman 31/13-19; Âl-i İmrân 3/37.

³⁸ Robbins, Anthony, *Sınırsız Güç*, çev. Mehmet Değirmenci, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 4. bs., 1993), 376; Turgay Gündüz, *İslam Eğitim Sisteminde Gençlik Dönemi Din Ve Ahlak Eğitimi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 106.

³⁹ Güler, "Kur'ân Perspektifinden Gençliğe Bakış", *Modern Çağda Gençliğin Anlam Arayışı*, 336.

⁴⁰ Atalay Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, (İstanbul: Özgür Yayınları, 2003), 376.

⁴¹ Güler, "Kur'ân Perspektifinden Gençliğe Bakış", 337.

⁴² *Hayati Hökeleki, Din Psikolojisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 267.

⁴³ Şuayip Özdemir-Rahime Kavak, "Kur'ân ve Hadislerde Gençlik Dönemi Özellikleri", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 9/2 Winter 2014, p. 1218, 1215-1226,

Yapılan bilimsel araştırmalara göre çocukluk çağında kazanılan davranışların çoğunluğunun yetişkinlikte, insanın kişilik yapısını, alışkanlık, inanç ve değer yargılarını biçimlendirdiğini ve sağlam ve bir kişiliğin temelini ilk çocukluk yıllarında atılabileceğini göstermiştir.⁴⁴

Gençlik yıllarının çocukluğun bir uzantısı olduğu söylenmektedir. Çocukların çocukluk yıllarında dinî konularda ilginin yüksek olmasına rağmen bu eğilimin iyi bir yönlendirme yapılmadığı takdirde zamanla azaldığı, gittikçe daha az öğrenme isteği duyulduğu ve nihayet inkârcı bir tutuma dahi girebileceği belirtilmiştir.⁴⁵

3.1. Gençliğin Eğitilmesi ile İlgili Örnek Modeller

Kur'ân, insanın akıl, his ve duygularına hitap etmekte, özellikle kıssalar vasıtasıyla bunları harekete geçirerek irşat etmektedir. *“Kıssalardaki aktörlerin yaşamış oldukları heyecan, korku, endişe, üzüntü, öfke, sevinç, ümit ve huzur bulma gibi hislerini okuyuculara aynen yansıtmaktadır.”*⁴⁶

Kur'ân'da analitik düşünme tarzıyla olayları açıklamaya çalışma ve varlığı anlamlandırmaya yönelik muvahhid olarak soyut bir tanrı anlayışına yönelme davranışının sembolü olan Hz. İbrahim, geceleyin gördüğü ayı, yıldızı ve daha sonra güneşi *“İşte rabbim budur”*⁴⁷ nitelemesinde bulunarak somut bir âlemden tanrı arayışına giren Hz. İbrahim, şirkle mücadele ederek batan ve kaybolanların tanrı olamayacağını belirterek, yeri ve göğü yaratan soyut tanrı anlayışına yönelmiştir.⁴⁸

Kur'ân-ı Kerim'de tevhidi benimseyip bunun mücadelesi veren ve şirk ortamında örnek bir şahsiyet olarak yaşayan Hz. İbrahim, puta tapan babasının yanlış telkinine rağmen, sağlam bir fıtrata

⁴⁴ Mualla Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dinî Motifler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990), 13.

⁴⁵ Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dinî Motifler*, 25.

⁴⁶ Günay, “Kur'ân-ı Kerim'de Gençlerin Duygu Gelişimi ve Eğitimi”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages*, 443.

⁴⁷ el-En'âm 6/77.

⁴⁸ En-En'âm 6/76-79.

sahip olmasıyla küçük yaşlarda iken bir muvahhit olarak Allah'a yönelmiştir.⁴⁹ O akli olgunluğuna paralel bir şekilde gök cisimlerini nazara verip muhataplarını eğitmiştir. Hz. İbrahim, ölüm tehditlerine aldırmandan Allah'a tam bir güven ve tevekkülle dinî duygunun önemini yaşayarak göstermiştir.⁵⁰ Hz. İbrahim toplumdaki hâkim kültürü sorgulamış ve nedensel düşünme yöntemini kullanarak müşrik olan kavmini tevhid inancına davet etmiştir.⁵¹

Dinî duygunun özü sevgiye dayanmaktadır. Gençlerde bulunan bu duyguların Kitap ve Sünnet perspektifinde eğitilmesi önem arz etmektedir. İnsanlardaki en temel sevgi, evlat ile anne-baba arasındaki sevgidir. Bunun örneğini Hz. Lokman'ın oğluna yaptığı öğütlerde görülmektedir.⁵² Böylece karşılıklı güven hissi oluşması ve müstakbel peygamberin zihnî ve duygusal kişiliğinin güzel gelişmesi sağlanmıştır.⁵³ *“Evladın, babasının sevgisini kazanmaya çalışmasına ise, Hz. Yûsuf'un kardeşleri tarafından tuzak kurlmaları nedeniyle temas edilmiştir. Aslında sevginin en üst boyutu Allah'a iman etmek ve saygıyla O'na ve ilkelerine severek uymaktır.”*⁵⁴

İffet ve hayâ timsali Hz. Yûsuf, Züleyha'nın daveti karşısında şehvetine yenilmeyerek, kardeşlerinin yaptıkları kötülüklerine rağmen, kine karşı affı tercih etmiş⁵⁵, gençlere model olmuştur. “Hz. Yûsuf; bedeni köle olanların ruhlarının özgür kalabileceğinin; zorlukların ve yüksek makamların kimliği ve kişiliği bitiremeyeceğinin en güzel örneğidir. O, hayatı boyunca verdiği mücadele ile “güçlü olan değil haklı olan kazanır” mesajını vermektedir. Ayrıca hiçbir tuzağın, iman gücünün karşısında tutunamayacağı olgusu ortaya çıkmaktadır”⁵⁶

Hz. Yûsuf gençliğinde, hapishanedeki arkadaşları olan inanç-

⁴⁹ El-En'âm, 6/74-79.

⁵⁰ Günay, “Kur'ân-ı Kerim'de Gençlerin Duygu Gelişimi ve Eğitimi”, 448.

⁵¹ Güler, “Kur'ân Perspektifinden Gençliğe Bakış”, 337.

⁵² Lokman 31/13-17.

⁵³ Tâhâ, 20/40; el-Kasas, 28/12.

⁵⁴ Günay, “Kur'ân-ı Kerim'de Gençlerin Duygu Gelişimi ve Eğitimi”, 446-447.

⁵⁵ Yûsuf 12/92.

⁵⁶ Cahit Karaalp, “Kur'ân'da Örnek Genç Modeli”, *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi* 2/4(2019), 186, 180-185.

sız mahkûmların öncelikle dini duygularını eğitmeye vesile yapmış, onları Allah ve âhîret gününe inanmaya davet etmiştir.⁵⁷ Yine Hz. Yûsuf, zindandaki mahkûm gençleri rencide etmemek ve kin duymamalarını sağlamak için milletlerin inançsızlığını kinayeli bir ifadeyle dile getirmiştir. O, hakimane bir üslupla yavaş yavaş kalplerine girerek, doğru olan dinî duyguyu yerleştirmeye çalışmıştır.⁵⁸

Hz. Yûsuf'un kıssası sadece tarihsel boyutuyla ele alınmama- lı; zira “*Andolsun ki, Yûsuf ve kardeşlerinin olayında soranlara nice ibretler vardır*”⁵⁹ ifadesiyle burada yer alan şahıs ve hadiseler aynı zamanda insanlığın geleceğinde gerçekleşebilecek ahlâkî, dinî ve sosyal olayları kavramaya ve yorumlamaya yönelik genç kuşaklar için eğitici mesajlar vardır.

Kur'ân-ı Kerim'de, Hz. Yûsuf'un ibadet duygu ve eğitimini babasından aldığı ve genel ve özel anlamıyla, medrese ve mabe- de çevirdiği hapishanede davetini yaymaya çalıştığı bildirilmek- tedir. O, “*güzel davrananlar*” ifadesiyle, Kur'ân'da nitelenen “iyi insan” tipinin ayrılmaz parçası imana, ibadete ve ahlâka vurgu yapmaktadır. Hz. Yûsuf'un “*Ya'kub'un dinine uydum.*” ve: “*...ken- disinden başkasına ibadet etmemenizi...*” sözleri,⁶⁰ ibadeti dinin asıllarından saydığını göstermektedir.⁶¹

Gençlik çağında soyut düşünce ile birlikte dine yönelme bilinci başlar. Dinî şuurun başlaması ile birlikte on iki yaşına kadar anne baba ve çevreden etkilendiği dinî eğitim anlayışından sıyrılarak daha çok kişisel kanılara dayalı olarak benimsenecek dinî gelişim sürecine girer.⁶² Sürekli hayatı anlamlandırmaya çalışan gençler içinde buldukları toplumun kültürel yapısını ve değerlerini eleştirmeye ve sorgulamaya başlarlar. Kur'ân, idealleri ve değer-

⁵⁷ Yûsuf 12/37-41.

⁵⁸ Günay, “Kur'ân-ı Kerim'de Gençlerin Duygu Gelişimi ve Eğitimi”, 48.

⁵⁹ Yûsuf 12/7.

⁶⁰ el-Bakara, 2/132-133; Yûsuf, 12/22 38; İbrâhîm, 14/37.

⁶¹ Günay, “Kur'ân-ı Kerim'de Gençlerin Duygu Gelişimi ve Eğitimi”, 451.

⁶² M. Naci Kula, “Gençlik Döneminde Kimlik ve Din”, Ed. Hayati Hökeleklî, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, (Ankara: Ankara Okulu 2002), 38; krş. Şuayip Özdemir- Rahime Kavak, “Kur'ân ve Hadislerde Gençlik Dönemi Özellikleri”, 1218-1219.

leri için müreffeh hayatlarını terk ederek mağaraya sığınıp ölümü göze alan, Allah'ın varlığına ve birliğine inanmış birkaç yiğit gencin (Ashâb-ı Kehf) ruh yapısına vurgu yaparak “*Rablerine inanmış gençler*”⁶³ diye bahseder. Kur’ân’da Allah’a inanmış ve tevhid inancına sahip bu gençlerin toplumlarından çok farklı bir sağduyuya sahip olduklarına vurgu yapılmaktadır.⁶⁴

Netice olarak, gençlerin inanmaya meyilli olmaları; analitik düşünme, anlama ve akletme gibi insanî duyuların henüz dış tesirlerin etkisiyle doğal özellikleri kaybetmediği ve tamamıyla etkin olduğu bir eğitim ve gelişim çağı içinde bulunmadan kaynaklandığı görülmektedir.⁶⁵

4. Kimlik Arayışında Olan Gençliğe Kur’ân’ın Rehberliği

Gençliğin maddî-manevî birçok sorunla karşılaştıkları bilinmektedir. Ancak bu sorunlarının büyük bir bölümü, modern çağdan kaynaklanan insan anlayışı, toplumun sosyal ve kültür yapısının eşlik ettiği birtakım faktörlerle de yakından ilişkilidir. Öte yandan gençlerimizin manevi problemlerinin kaynağında batılı hayat tarzına özentisi ve ondan doğan problemlerden kaynaklandığı da söylenmektedir.⁶⁶ Teknolojinin hızla ilerlediği, sosyal platformların çok geniş çevreye hitap ettiği, herkesin kolaylıkla olumlu veya olumsuz her bilgiye ulaşabildiği bu çağda, gençlerin internet bağımlılığı artmaktadır. Bu sorunların çözüm yolu; Kur’ân’ın eğitim anlayışını benimsemek ve onun gösterdiği güzel örnekleri (üsve-i hasene) rehber edinmektir.⁶⁷

Bugün gençlik; kimlik bunalımı, değerlerine yabancılaşma, samimiyet eksikliği, dünyevileşme, dava yoksunluğu, şehvet peşinde koşma, haset, doyumsuzluk, tüketim hastalığı, bencilik,

⁶³ el-Kehf 18/13.

⁶⁴ M. Emin Ay, “Kuran’da Gençler ve Gençlik Değerleri”, *Gençlik Dönemi ve Eğitimi II* (İstanbul: Ensar Neşriyat 2003), 31, 32.

⁶⁵ Gündüz, *İslam Eğitim Sisteminde Gençlik Dönemi Din Ve Ahlak Eğitimi*, 114-115.

⁶⁶ Süleyman Hayri Bolay, “Eğitimden Doğan Gençlik Problemleri”, *Gençliğin Ruhi ve Manevi Problemleri, Tartışmalı İlmi Toplantı*, 07 Aralık 1985, 2. Basım., Ensar Yay., İstanbul, 2017, 37.

⁶⁷ el-Ahzâb 33/21.

merhametsiz olma, internet bağımlılığı, stres, yanlış arkadaşlıklar edinme, duyarsızlık, hayâ yoksunluğu, okumamak, özünden uzaklaşmak, taklit, güvensizlik, haz almak ve flört gibi birçok sosyal ve psikolojik sorunla karşı karşıyadır.⁶⁸

Yetişkinlere, doğru düşünce ve sağlam ölçüler vermek suretiyle nefislerin elverişli hale getireceğinden ilk önce Yüce Allah'a inanılma, ibadet edilme ve emir ve yasaklarına uyulma hakları öğretilmelidir. Bunu, insanlar ve cansız eşya ile olan ilişkilerindeki haklar/görevlerin öğretilmesi takip etmelidir.⁶⁹

Hz. Nûh gemiye binmeyen oğluna, “*İnkârcularla birlikte olma!*”⁷⁰ diye seslenmesi, Allah'a iman etmenin önemli bir kulluk vazifesinin olduğunu bildirmektedir. Oğlunun: “*dağa sığınacağı*”⁷¹ karşılığı vermesi ise, inançsız bir düşüncenin yansıması olarak görülmektedir. Hz. Nûh'un oğlunun acı akıbetini esefle sorması⁷² üzerine, Allah'ın o senin aileden değildir cevabı⁷³ iyi olmanın soyla alakalı olmadığını, çünkü onun kötü bir iş yaptığını, en yararlı amelin Allah'a iman olduğunu beyan etmektedir.⁷⁴

Lokman'ın (as) çocuğuna: “*Lokman oğluna öğüt vererek: “Yavrucuğum! Allah'a ortak koşma! Şüphesiz şirk, gerçekten büyük bir zulümdür”*”⁷⁵ demişti. Tüm zulümlerin ana kaynağı Allah'a şirk koşmak, O'nu hakkıyla tanımamak ve emirlerini yerine getirmektir. Hz. Lokman'ın oğluna verdiği bu nasihatten din öğretiminin önemini de ortaya koymaktadır. Hz. Lokman oğluna ilk önce inanç konularıyla öğüdüne başlamış, ibadet ve nezâket kurallarının öğretimiyle oğlunun dinî duygusunu geliştirmeye devam

⁶⁸ Aydın, Mustafa, “Gençliğin Dini ve Ahlaki Değerleri”, *Gençlik Dönemi ve Eğitimi-II, Tartışmalı İlmi Toplantı, 18-20 Nisan 2003*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2003, 246; Hasan Salim Kiroğlu, *Şiddet Sarmalında Gençlik, Sinop Üniversitesi Gençlik ve Ahlak Sempozyumu, 6-7-8 Ekim 2016*, Sinop, 2016, 1/513-523.

⁶⁹ İlhami Günay, *Kur'ân-ı Kerim'de Gençlik Tipolojileri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003),68.

⁷⁰ Hûd 11/42.

⁷¹ Hûd 11/43.

⁷² Hûd 11/45.

⁷³ Hûd 11/46.

⁷⁴ İlhami Günay, *Kur'ân-ı Kerim'de Gençlik Tipolojileri*, 68.

⁷⁵ Lokman 31/13

etmiştir.⁷⁶ Genelde Hz. Lokman'ın öğütleri; gençlerin Allah ve âhîret bilincinin sürekli diri tutulması aile ve toplumdaki bireylerin nezaket kurallarına daha dikkatli davranmaları gerektiğini hatırlatmaktadır.

İnsanlar güzel örnekleri kendilerine model almaya gayret ederler. Genelde gençlik döneminde görülen kuşak çatışmasının önemli bir sebebi, aile ortamında büyüyen gencin dikkatle izlediği ve taklit ettiği anne ve babasının söz ve eylemlerinde gördüğü çelişkilerdir. Kur'ân-ı Kerim'de, ahlâkî ilkelere sahip peygamberler, model olarak sunulmakta ve onların örnek alınması istenmektedir.⁷⁷ Bu durum Hz. İbrahim ile ona uyanların davranışı örnek olarak gösterilmektedir. Ayrıca "Allah'a ve âhîret gününe kavuşmayı umanlar, Allah'ı çokça ananlar için, Allah'ın elçisinde güzel bir örnek vardır."⁷⁸ Onların güzel bir örneklik olarak gösterilmesinin nedeni ise, sağlam bir inanca sahip olmaları, inançsız kimselerle mesafeli davranmaları ve Allah'a tevekkül etmeleridir.⁷⁹ Yine Kur'ân'da Hz. Yahya⁸⁰ ve Hz. İsâ'nın⁸¹ örnek şahsiyetlerine, hikmet sahibi oluşlarına, anne ve babalarına karşı iyi davranmalarına, zorba olmadıklarına ve takındıkları yüce ahlâka vurgu yapılmaktadır. Gençlerin, buldukları ortamdaki ve gördüklerinden etkilendikleri bilinmektedir. Dolayısıyla onlar için salih/iyi bir ortamın hazırlanması gerektiği, iyi model arayışı içinde oldukları ve aile büyüklerinin davranışlarını taklit ettikleri; izledikleri, okudukları şeylerden etkilendikleri; görüp, duyduklarını da taklit ettikleri görülmektedir.

5. Gençliğin Eğitiminde Hz. Peygamber'in Rolü

Hz. Peygamber, gençlerin eğitim ve terbiyesine son derece ehemmiyet vermiş, onları eğitirken psikolojik ve sosyolojik

⁷⁶ Günay, "Kur'ân-ı Kerim'de Gençlerin Duygu Gelişimi ve Eğitimi", 449.

⁷⁷ Günay, *Kur'an'da Gençlik ve Gençler*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2010, 110-111.

⁷⁸ El-Ahzâb 33/21.

⁷⁹ El-Mümtehine 60/4-6.

⁸⁰ Meryem, 19/12-15.

⁸¹ Meryem, 19/ 30-33.

durumları gözeterek farklı metotları kullanmıştır: O, gençlerin duygularına hitap etmiş, hatalarını yüzlerine vurmamış, nazik davranmış, müsamahalı davranmış ve onlara soru sorarak gençlerin ilgisini çekmiştir.⁸² Daha önce ifade belirtildiği gibi Kur'ân'da gençlik çağını ifade eden birçok kelime bulunmakla beraber hadislerde ise, yoğunlukla şâb,⁸³ şebâb,⁸⁴ feta⁸⁵ ve fityân⁸⁶ kavramları kullanılmıştır.

Hız. Peygamber, İslâm toplumunun oluşmasında ve değerlerin yaşanmasında ve yaşatılmasında gençlere çok önemli görevler vermiş ve onları çok önemsemiştir. Gençleri anlama ve geleceğe hazırlama konusunda en güzel rehber olmuştur. Gençlere selam vermiş, güvenmiş, yetişkin bir insan gibi davranmış⁸⁷, onları hür düşünmeye, doğru bildiğini hiç çekinmeden söylemeye teşvik etmiş, gençlere zaman ayırmış, onları dinlemiş, fikirlerine değer vermiştir.⁸⁸ Böylece onların ne kadar değerli olduklarını hissettirmiş ve şahsiyet sahibi olmalarını sağlamıştır. Diğer taraftan Hız. Peygamber gençlere idarî ve askerî alanlarda sorumluluk yüklemiş; benlik ve kimliklerinin gelişmesini sağlamıştır. Henüz yirmi beş yaşlarında olan Mus'ab b. Ümeyr' Medine'ye bir muallim ve dâvetçi olarak gönderilmiş,⁸⁹ Mu'az b. Cebel'de yirmi bir yaşında iken Yemen'e öğretmen ve kadı olarak atanmıştır.⁹⁰ On sekiz yaşında olan Üsâme b. Zeyd orduya komutan olarak seçilmiştir.⁹¹ Hız. Ali, Amr b. el-As ve Zeyd b. Sabit gibi daha birçok genç sahabiye ilmî, idarî,

⁸² Seyfullah Kara, "Hız. Peygamber Döneminde Gençliğin Eğitime Tarihsel Bir Yaklaşım", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* II/1 (2002), Sayı, 65.

⁸³ Buhârî, "Rikâk", 5; Ebu Davut, "Tahâret", 137.

⁸⁴ İbn Mâce, "Nikâh", 1.

⁸⁵ Buhârî, "Enbiyâ", 54.

⁸⁶ İbn Mâce, "Mukaddime", 9.

⁸⁷ Buhârî, "Kitâbu'l-İsti'zân", 15.

⁸⁸ Hökeleli, "Hız. Peygamber'in Çocuk ve Gençlere Yaklaşımı", *Hız. Muhammed ve Gençlik*, (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 55; Şuayip Özdemir-Rahime Kavak, "Kur'ân ve Hadislerde Gençlik Dönemi Özellikleri", 1221.

⁸⁹ Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986), 1/248.

⁹⁰ Ebu Dâvûd, "Kitabu'l-Kadâ", 11.

⁹¹ Said Abdulazim, *Çocuk Yetiştirmede Nebvi Yöntem (10 Yaş ve Üzeri)*, (İstanbul: PolenYayınları,2007), 102.

askerî alanlarda önemli görevlerin tevdi edilmesi⁹² gençlere verilen ehemmiyetin önemli bir göstergesi olarak görülmelidir.

Diğer taraftan, Hz. Peygamber, gençlerin ilmî alanında yetişmelerine özen göstermiş; zekâ ve kabiliyetlerine göre vazife vermiş, onların uzmanlaşmaları için fırsat tanımıştır. Allah Resûlü insanın en sağlam ve sistemli bir şekilde eğitilmesine yarayacak temel ilke ve metotlara başvurmuştur. Vahiy kâtiplerini genelde gençler arasından seçmiş ve İslam'a dâvet mektuplarını da gençlere yazdırmıştır. Bazı gençleri Süryanice ve İbranice gibi dilleri önemine binaen öğrenmeye teşvik etmiş, Zeyd b. Sâbit'i kendisiyle Yahudiler arasında elçilik yapmak üzere görevlendirmiştir. Hz. Peygamber henüz hayatta iken Hz. Ali, Abdurrahman b. Avf, Abdullah b. Mes'ûd gibi genç sahabelerin fetvâ vermelerine izin vermiştir.⁹³ Hz. Peygamber zaman zaman gençleri övmek suretiyle onları daha çok ilim öğrenmeye teşvik etmiş ve "Ümmetimin içinde helal ve haramı en iyi bilen Muaz olduğunu" buyurmuştur. İbn Abbas hakkında da, "Allah'ım onu dinde fakih kıl ve ona te'vili öğret"⁹⁴ şeklinde dua etmiş, ilme verilen değeri ortaya koymuştur. Gençlerin evlendirilmelerini eğitimleriyle aynı düzeyde mühim saymış, eğitim ve evliliğin önemli olduğunu belirtmiş ve bu iki şeyi birlikte zikretmiştir.⁹⁵

Gençlik döneminin en önemli özelliklerinden biri cinsel bincinin uyanması ve cinsel olgunlaşmanın meydana gelmesidir. "*Cinsel duyu ve heyecanların coştığı bu dönemde genç bazen nefsine hâkim olmakta güçlük çekebilir*".⁹⁶ Allah, karşıt cinsleri birbirine cazibeli kılarak soyun devamını ve dünyanın imarını sağlamıştır.⁹⁷ Gençlik çağının cinsel isteklerin en yoğun olduğu dönem olması nedeniyle Allah Rasûlü gençleri evlenmeye teşvik etmiştir: "Ey gençler topluluğu! Sizden kimin evlenmeye gücü yetiyorsa he-

⁹² Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 387.

⁹³ Hökelekli, "Hz. Peygamber'in Çocuk ve Gençlere Yaklaşımı", *Hz. Muhammed ve Gençlik*, 54.

⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), 1/214, 269.

⁹⁵ Buhârî, "Nikâh", 12; Tirmizî, "Nikâh" 25; İbn Mâce, "Nikâh", 42.

⁹⁶ Gündüz, *İslam Eğitim Sisteminde Gençlik Dönemi Din Ve Ahlak Eğitimi*, 132.

⁹⁷ Âl-i İmrân, 3/14; en-Nisâ, 4/1; er-Rûm, 30/21; el-Fâtır, 35/11; eş-Şûrâ, 42/11.

men evlensin. Zira evlilik gözü harama bakmaktan korur. İffet ve namusu muhafaza eder.”⁹⁸ buyurmuştur. Buna imkân bulamayanlar için de oruç tutmalarını tavsiye etmiştir. Allah Teâlâ bu fitri duyguyu bekârlıkta ibadetle dizginlemeyi, evlilikte de harama düşmeyecek şekilde kullanmayı öğütlemiştir.”⁹⁹

Hız. Peygamber, gençlerin karamsarlık ve gelecek kaygısı taşıma hissine kapılmamaları hususunda farklı eğitim metotları kullanmıştır. Hız. Peygamber Kur'an kıssalarını nazara vererek gençlere devamlı ümit bahşetmiştir. Meselâ, Hız. İbrahim'in ateşten,¹⁰⁰ Hız. Mûsa'nın denizden,¹⁰¹ Hız. Yûnus'u balığın karından ve kaygıdan,¹⁰² Hız. İsâ'nın çarmıhtan¹⁰³, Hız. Yusuf'un kuyudan¹⁰⁴ kurtulması kaygı ve karamsarlık korkusunu taşıyan gençlere ümit ve teselli telkin etmiştir.

Hız. Peygamber gençlere son derece şefkat ve merhamet sahibiydi. Gençlere en güzel modeldi. “*And olsun ki, sizin için Allah Resûlü en güzel örnektir.*”¹⁰⁵ İslam anlayışına göre insan başıboş yaratılmamış,¹⁰⁶ buluş çağına ulaşınca dinî ve dünyevî görevlerle sorumlu tutulmuştur.

Sosyal yapının dönüşümünde çok büyük rol alan gençlik, her toplum için önemli bir olgu haline gelmiştir. Hayatı ve değerleri anlamlandırmaya ve eleştirel bakmaya başlayan genç, kendine özel bir hayat anlayışının ve şahsiyet duygusunun oluşturulmak istendiği bir dönem olduğu ortaya çıkmıştır.

Sonuç

Kur'ân-ı Kerim ve Sünnet'te gençliğin bir nimet olduğu ve çok önemsendiği belirtilmiş ve buna dair Kur'ân kıssalarından örnek

⁹⁸ Buhârî, “Nikâh”, 2, 3, Müslim, “Nikâh”, 1, 3; İbn Mace, “Nikâh”, 1; Nesâî, “Nikâh”, 3.

⁹⁹ Bk. Müslim, “Zekât”, 53.

¹⁰⁰ el-Enbiya 21/69.

¹⁰¹ eş-Şu'arâ 26/63.

¹⁰² el-Enbiya 21/88.

¹⁰³ en-Nisâ 4/157.

¹⁰⁴ 12/69.

¹⁰⁵ el-Ahzâb 33/21.

¹⁰⁶ El-Kıyamet 75/36.

kesitler sunulmuştur. Kur'ân ve Sünnet bu olayları değişik vesilelerle rol model olarak dile getirmiştir. Kaynaklarda gençlik dönemi ile ilgili yaş sınırı konusunda farklı eğilimlerin bulunduğu tespit edilmiştir.

Kur'ân'da gençlikle ilgili Hz. İbrahim'in şirk ve tevhid mücadelesini, Hz. Yusuf'un iffet, emanet ve sabrını, Hz. Şuayb'ın kızlarının edep ve hayâsını, Hz. Musa'nın Firavun'a karşı cesaretini, Ashab-ı Kehf'in inançlarındaki cesaret ve kararlılığını ve Hz. Meryem'in hayâ, tevekkül ve iffeti gibi örnek olaylar üzerinde incelenmiştir. Dolayısıyla bu hadiselerin sonucu gençlerin ne tür davranışlar sergilemesi gerektiği konusunda bize ip ucu vermektedir.

Toplumsal yapının değişim ve dönüşümünde aktif rol alan ve öncülük yapan gençlik, her toplum için önemli bir olgu haline gelmiştir. Hayatı ve değerleri anlamaya, sorgulamaya başlayan genç, kendine has toplumsal hayat anlayışının ve kimlik duygusunun oluşturulmak istendiği; benliğin inşasının başladığı bir dönem olduğu ortaya çıkmıştır.

Gençlik dönemi, din ve kültürel değerlerin algısının değiştiği ve şekillendiği bir dönemdir. Bu süreç, yeterli ve doğru yönlendirilmediği takdirde istenmeyen sonuçlarla karşılaşılacağı nedeniyle, bu dönemde verilecek eğitimin planlanmasında gencin ilgi, ihtiyaç ve yönelimleri dikkate alınması gerektiği belirtilmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de, pek çok peygamberin, çocukluk ve gençlik dönemine ait hayat kesitlerine yer verilmiştir. Buradaki örnek modellerin yaşamış oldukları his ve olayları okuyucuya aktararak duygularını da eğitmiştir. Günümüzde gençlerimize bu rol modellerin anlatılması, onların yaşam dünyalarının şekillenmesinde önemli etkiler bırakacağı düşüncesinde hareketle, bu tür örneklerin gençlere veya gençlik çağına ulaşanlara bir şekilde ulaştırılmasının ehemmiyetli olduğu görülmüştür.

Gençlerle iletişimde günümüz teknolojik imkânlar ile internet, sosyal medya ve platformlardan yararlanılmalıdır. Gençlerin yaşam tarzlarının ve temel ihtiyaç ve özellikleri dikkate alınması,

geliştirilecek eğitim modellerinde yeni bir iletişim ve din dilinin geliştirilmesi gerekmektedir.

İslam dininin öğretileri, gençliğin durumuna göre öğretime müsait hale getirmenin yolları araştırılmalıdır. Gençlerin dini duygu ve düşünceleri çeşitli alan araştırmalarıyla ve gözlemlerle belirlenmelidir. Geliştirilen teori ve tavsiyeler çeşitli teknolojik kanallardan topluma ailelere ve genç kuşaklara ulaştırılmalıdır.

Toplumun ve geleceğin yapıtaşı olan gençlerin ideal bir birey olarak çeşitli donanımlara sahip olması gerektiği, çağımızın ihtiyaçlarını da göz önünde bulundurularak Kur'an ve sünnet rehberliğinde eğitilmesinin önemi ortaya çıkmıştır. Gençleri ahlâklı, sorumluluk sahibi, iffetli yetiştirmek, iyi bir eğitim ve doğru rol modeller sayesinde olabileceği kanaatine varılmıştır.

Kaynakça

- 2023'e Doğru Türkiye'de Din ve Değerler Eğitimi Çalıştayı, Din Eğitimi Sonuç Raporu, Ankara: 19-21 Mart 2021.
- Abdulazim, Said. *Çocuk Yetiştirmede Nebevî Yöntem (10 Yaş ve üzeri)*, İstanbul: Polen Yayınları, 2007, 102.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned* İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992.
- Ay, M. Emin. "Kuran'da Gençler ve Gençlik Değerleri", *Gençlik Dönemi ve Eğitimi II*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2003.
- Beyrut: Dâru's-Sadr, 1414/1993.
- Bolay, "Süleyman Hayri. Eğitimden Doğan Gençlik Problemleri", *Gençliğin Ruhi ve Manevî Problemleri, Tartışmalı İlmi Toplantı*, 07 Aralık 1985, 2. Basım, Ensar Yay., İstanbul, 2017.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Gençliğin Ruhî ve Manevî Problemleri* İstanbul: İsav Yayınları 1987.
- Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahih*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1993.
- Demir, Gülден. *Gençlik Algısı: "Genç Yaşam Dünyası" ile İlgili Gençler Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Ebu Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1993.
- ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed. *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, nşr. Heyet, yy.: Dârü'l-Hidâye, ts.

- Güler, Musa. "Kur'ân Perspektifinden Gençliğe Bakış", *Modern Çağda Gençliğin Anlam Arayışı*, Ed. Süleyman Taşkın-Sadi Yılmaz, Bingöl Üniversitesi Uluslararası Sempozyum (Bingöl: 15-16 Ekim 2018).
- Günay, İlhami. *Kur'ân-ı Kerim'de Gençlik Tipolojileri*, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.
- Günay, İlhami. "Kur'ân-ı Kerim'de Gençlerin Duygu Gelişimi ve Eğitimi", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 10/2 Winter 2015*. 435-460.
- Günay, İlhami. *Kur'an'da Gençlik ve Gençler*, İstanbul, Pınar Yayınları, 2010.
- Gündüz, Turgay. *İslam Eğitim Sisteminde Gençlik Dönemi Din Ve Ahlak Eğitimi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Halil b. Ahmed, *el-Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî- İbrahim es-Sâmerrâî, (yy.:Dâru Mektebeti'l-Halîl, ts.
- Hökekleli, Hayati. *Din Psikolojisi* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Hökekleli, "Hz. Peygamber'in Çocuk ve Gençlere Yaklaşımı", *Hz. Muhammed ve Gençlik*, Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyin Ahmed. *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luga*. nşr. Abdüsselam Muhammed Harun. Kahire: Dârü'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Hanbel, Ahmed. *Müsned*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- İbn Mâce, Muhammed b.Yezîd el-Kazvînî. *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1993.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fazl Cemaluddin Muhammed b. Mukrim. *Lisânu'l-Arab*, 3. Basım,
- Karaalp, Cahit. "Kur'ân'da Örnek Genç Modeli", *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi*, 2/4 2019, 180-185.
- Kıroğlu, Hasan Salim. *Şiddet Sarmalında Gençlik*, Sinop Üniversitesi Gençlik ve Ahlak Sempozyumu, 6-7-8 Ekim 2016, Sinop: 2016.
- Komisyon. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986.
- Kula, M. Naci. "Gençlik Dönemindeki Kimlik ve Din". Ed. Hayati Hökekleli. *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*. Ankara: Ankara Okulu 2002.
- Maverdî, Ebû'l-Hasen Alî bin Muhammed. *en-Nüket ve'l-Uyûn/Tefsiru'l-*

- Mâverdî*. thk. Seyyid Abdulmaksud b. Abdurrahîm. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, trs.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebu'l-Hasen. *et-Tefsîru'l-Kebîr/ Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1423.
- Mustafa, Aydın. "Gençliğin Dini ve Ahlaki Değerleri", *Gençlik Dönemi ve Eğitimi-II, Tartışmalı İlmi Toplantı, 18-20 Nisan 2003*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2003.
- Özdemir, Şuayip – Kavak, Rahime. "Kur'ân ve Hadislerde Gençlik Dönemi Özellikleri", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/2* (Winter 2014), p. Ankara: 1215-1226.
- Râgıb el-İsfahânî. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, nşr. Safvân Adnan ed-Dâvudî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.
- Râzî, Ebu Abdillâh Fahduddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefatihü'l-Gayb/et-Tefsîru'l-Kebîr*. 3. Basım, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420.
- Robbins, Anthony. *Sınırsız Güç*. çev. Mehmet Değirmenci. 4. bs. İstanbul: İnkılap Kitabevi 1993.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî. *Câmiü'l-Beyân'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Türer, Celal. "Gençliğin Anlamı Arayışına Felsefe (Tarihi) Nasıl Katkı Yapar?" *Modern Çağda Gençliğin Anlam Arayışı*. 145-152.
- Selçuk, Mualla. *Çocuğun Eğitiminde Dinî Motifler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990.
- Ulusal Gençlik ve Spor Politikası Belgesi*. Ankara: T.C. Gençlik ve Spor Bakanlığı, 2018.
- UNDP, UNDP Youth Strategy 2014-2017 *United Nations Development Programme Empowered Youth Sustainable Future*. New York: United Nations Development Programme, 2015.
- Yararlı, Bilal. *Kur'ân Kıssaları Bağlamında Müsbet ve Menfi Gençlik*, Bingöl: Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Yörükoğlu, Atalay. *Çocuk Ruh Sağlığı*, İstanbul: Özgür Yayınları, 2003.

İNSANIN GENÇLİK DÖNEMİ İLE İLGİLİ KUR'ÂN'DAKİ "EŞÜDDE" KELİMESİNİN YORUMU VE ÇEVİRİSİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

Abdülkadir ERKUT*

GİRİŞ

Kur'ân'da insanın gençlik dönemi ile ilgili çeşitli kelimeler vardır ki bunlardan biri de "eşüdde" kelimesidir. Bu kelime yedi yerde geçmektedir. Bunlardan, En'âm sûresinin 152. ve İsrâ sûresinin 34. âyetlerinde kelime, yetimlere mallarını teslim etme zamanını ifade etmektedir.¹ Yûsuf sûresinin 22. âyetinde Hz. Yûsuf'a,² Kasas sûresinin 14. âyetinde ise Hz. Mûsâ'ya³ hüküm ve ilim verildiği zamanı belirtmektedir. Ahkâf sûresinin 15. âyeti anne-babasına ihsan ile muamelede bulunan kişi ile ilgilidir.⁴ Hac sûresinin 5. âyeti⁵ ve Mü'min sûresinin 67. âyetinde⁶ kelime, öldükten sonra diriliş inancı bağlamında insan ömrünün bir merhalesi olarak geçmektedir.

* Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Uzmanı, a.kadirerkut@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3311-5395

¹ وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ

² وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ

³ وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَاسْتَوَىٰ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ

⁴ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَبَلَغَ أَرْبَعِينَ سَنَةً قَالَ رَبِّ أَوْزِعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلَىٰ وَالِدَيَّ وَأَنْ أَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضَاهُ

وَأَصْلِحْ لِي فِي ذُرِّيَّتِي إِنِّي تُبْتُ إِلَيْكَ وَإِنِّي مِنَ الْمُسْلِمِينَ

⁵ ثُمَّ نَخَرِّجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لْتَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ

⁶ ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لْتَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ

“eşüdde” kelimesinin geçtiği yukarıdaki âyetlerin tefsirinde bu kelimenin karşılığı olan yaş ile ilgili olarak yedi, sekiz, hatta dokuza kadar varan görüşler sıralanmıştır. Konu hakkında değerlendirme yapan müfessirler kelimenin her geçtiği yerde aynı anlama gelmediğine, âyetlerin bir kısmında farklı anlamda kullanıldığına dikkati çekmişlerdir. Onlara göre yetimlere mallarını teslim etme zamanını ifade eden En’âm sûresinin 152. ve İsrâ sûresinin 34. âyetlerinde ergenlik (ve rüşd) diğer âyetlerde olgunluk anlamına gelmektedir. Söz konusu ayırım, açıkça ifade etmeseler de diğer müfessirlerin konuyu ele alış tarzlarından da anlaşılabilir.

Diğer taraftan konunun meâllere yansımalarına bakıldığında, bazı meâllerde yukarıdaki çerçeve gözetildiği halde bazılarında bu kelimenin, kullanımı dikkate alınmaksızın çeşitli şekillerde tercüme edildiği görülmektedir. Buna göre meâllerin bazısında kelimeye, geçtiği her yerde olgunluk anlamı verilmiştir.⁷ Her geçtiği yerde ergenlik anlamı veren de vardır.⁸ Bazılarında da En’âm sûresinin 152. âyetinde olgunluk (erişkinlik), İsrâ sûresinin 34. âyetinde ergenlik manası verilmiştir.⁹ Aynı şey Yûsuf sûresinin 22. ve Kasas sûresinin 14. âyetleri için de geçerlidir. Bu iki âyette birincisine ergenlik ikincisine olgunluk manası verenler olduğu gibi,¹⁰ her ikisine ergenlik manası verenler de vardır.¹¹

⁷ *Kur’an Türkçe Çeviri*, çev. Hüseyin Atay, (İstanbul: Yurt Bilimsel Araştırmaları ve Yayıncılık, 1988); *Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, çev. Cemal Külünkoğlu, (İstanbul: Kıraat Yayınları, 2017); *Kur’an Okuyan*, (Erişim: 05.09.2022)

⁸ *Kur’an-ı Kerîm Meali*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1955)

⁹ *Kur’an-ı Kerîm Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, çev. Mustafa Öztürk, Ankara: Otto Yayınları, 2. Baskı, 2009.

¹⁰ *Kur’an-ı Kerîm Meali Anlam ve Yorum merkezli Çeviri*, çev. Mustafa Öztürk, (Ankara: Otto Yayınları, 2. Baskı, 2009); *Yüce Kur’ân Açıklamalı-Yorumlu Meâli*, çev. Abdülkadir Şener vd. (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2014); *Kur’ân-ı Kerîm ve Türkçe Meâli*, çev. Mahmut Özdemir, (Ankara: Sarıyıldız Ofset, 2011); *İnsanlığa Son Çağrı Kur’ân-ı Kerîm*, çev. Hamdi Döndüren, (Ankara: Yeni Şafak Gazetesi Kültür Armağanı, 2003)

¹¹ *Yaşayan Kur’an*, çev. R. İhsan Eliaçık, (İstanbul: İnşa Yayınları, ts.); *Açıklamalı Kur’an-ı Kerîm Meali (Özlü Tefsir)*, çev. Abdullah Parlayan, (Konya: Konya Kitapçılık, ts.); *Kur’an Mesajı Renkli Türkçe Meal*, çev. Mehmet Emin Düvenci, (İstanbul: Erkam Matbaası, 2008)

Bu bildiri de Kur'ân'daki eşüdde kelimesinin iki anlamda kullanıldığı ortaya konacak ve meâllerde de bu çerçeveye riayet edilerek ayetlerin tercüme edilmesinin doğru olacağı ifade edilecektir.

1. "EŞÜDDE" KELİMESİNİN ANLAMI

"eşüdde" kelimesinin yapısı ile ilgili çeşitli görüşler vardır. Kelimenin "edurru" ve "eşürrü" kelimeleri gibi çoğul olup, tekil kullanımının bulunmadığı¹² "kuvvet" anlamına gelen "şeddün" ya da "şiddetün" kelimelerinin çoğulu olduğu¹³ ifade edilmektedir. "eşüdde" kelimesi kişinin kuvvetini topladığı, kemale erip olgunlaştığı,¹⁴ tecrübe ve bilgi sahibi biri haline geldiği¹⁵ zaman kullanılır. Arapça'da gündüzün (güneşin) yükselmesi için "şedde'n-nehâr" tabiri kullanılmaktadır.¹⁶ Bu kelimenin, hangi kökten gelirse gelsin, kökünde "kuvvet" ve "irtifa" manası vardır.¹⁷

Bu bilgilerden anlaşıldığına göre "eşüdde" kelimesi ile ilgili yukarıda ifade edilen, tekili kullanılmayan çoğul anlamlı bir kelime olması, onun birden çok güçlenme, olgunlaşma hali olarak anlaşılmasını mümkün kılmaktadır.¹⁸ O halde hayatın bu

¹² Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân* (Kahire: Muhammed Sâmî Emîn el-Hancı, 1374), 1/305; Ebü'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyîsi'l-luğa* (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1399), "şdd", 3/180.

¹³ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Düreyd, *Cemheratü'l-Luğa* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), "şdd", 1/111; Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421), "şdd", 7/607; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1429), "şdd", 846; Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), "şdd", 3/235-236.

¹⁴ İbn Sîde, *el-Muhkem*, "şdd", 7/607; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, "şdd", 846; Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu'l beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Kâhire: Dâru Hicr, 2001), 9/663-664.

¹⁵ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-Ayn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424), "şdd", 3/315.

¹⁶ İbn Sîde, *el-Muhkem*, "şdd", 7/607; Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'îl-mesânî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 4/298.

¹⁷ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 4/298.

¹⁸ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1430), 690.

devresinde çeşitli açılardan birden fazla olgunluk zamanı söz konusu olabilmektedir. Diğer taraftan bu kelime ile ifade edilen zaman, güneşin doğması, peyderpey yükselip sıcaklığının artması, nihayet zeval vaktinde zirveye ulaşmasına benzemektedir. Buna göre “eşüdde” kelimesi, insanın büluğa ermesi ile başlayan, onun peryerderpey geliştigi, sürekli güç kazanmaya devam ettiği, nihayet kırk yaşında gücünün zirvesine ulaştığı süreci ifade etmektedir.

Yetime malının verilme zamanının ifade eden En’âm sûresinin 152 ve İsrâ sûresinin 34. âyetlerindeki “eşüdde” kelimesi ile diğer âyetlerde geçen “eşüdde” kelimesinin farklı manalar ifade ettiği konusunda –görebildiğimiz kadarıyla- ilk değerlendirmeyi yapan İbn Atıyye’dir. (ö. 541/1147) İbn Atıyye En’âm sûresinin 152. âyetinde kelimenin rüşdle birlikte ergenlik manasını ifade ettiğini belirttikten sonra şöyle demiştir:

“Buradaki “eşüdde’ kelimesi kırk yaşına ulaşmakla ilgili değildir. Aksine birçok insanda bu küçük yaşlarda gerçekleşir. O (kırk yaşına ulaşmakla ilgili olan) “eşüdde” kelimesi, tecrübeyi, uzmanlaşmış aklı ifade eder. Ancak müfessirler bu ikisini birbirine karıştırmıştır.”¹⁹

İbn Atıyye’den sonra konu ile ilgili değerlendirme yapan diğer bir alim de İbnü’l-Cevzî’dir. (ö. 597/1201) İbnü’l Cevzî, En’âm sûresinin 152. âyetinin tefsirinde konu ile ilgili sekiz görüşü naklettikten sonra “eşüdde” kelimesi ile ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır:

“Görüşlerini naklettiğimiz bu kişilerin söz konusu âyeti bu zikredilen görüşlerle tefsir ettiklerini zannetmiyorum. Tefsirleri toplayanların Yûsuf sûresinin 22. ve Kasas sûresinin 12. âyetlerinin tefsiri hakkındaki görüşleri buraya naklettiklerini zannediyorum. Halbuki orası eşüdde kelimesi ile ifade edilen

¹⁹ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1422), 2/363; İbn Atıyye Hac sûresinin 5. âyerinin tefsirinde de aynı hususu vurgulamıştır. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 4/108.

zamanın nihayetidir. Burası ise tam olarak başıdır. Burası orası gibi değildir."²⁰

"Eşüdde" kelimesi ile ilgili bu kullanım farklılığına son dönemde yazılan bazı tefsirlerde de temas edilmiştir. Bunlardan Reşîd Rızâ'nın (ö.1935) konu ile ilgili değerlendirmesi şöyledir:

"Bu konuda birçok görüş ifade edilmiştir ki bunların özeti şudur: Bunun iki tarafı vardır, en aşağısı ihtilamdır. İhtilam kuvvet ve rüşd yaşının başlangıcıdır. Nihayeti ise kırk yaştır. O da olgunluktur. (el-kuhule) Bu, kişide tecrübe ve aklın kemali birleştiğinde söz konusu olur. "eşüdde" kelimesi ile ifade edilen dönemin başlangıcı ve nihayeti belirlenmiştir. Ancak bu ikisinin arası belirlenmemiştir."²¹

Son olarak Tâhir b. Âşûr'un (ö.1973) "eşüdde" kelimesinin iki farklı kullanımına dair değerlendirmesi de şöyledir:

"..yetimlerle ilgili konudan söz edilen âyetlerde murad edilen, yetimin, kendisini çocukluk yaşından çıkararak kuvvete ulaşmasıdır. Bu da akıl sağlığı ile birlikte ergen olmakla olur. Çünkü burada kastedilen yetimin malında tasarruf ehliyetine ulaşmasıdır. Çocuğun malında tasarruftan mani olunması, ancak onun aklındaki bir zaaftan dolayıdır. Erkeklerin vasıfları hakkında "eşüdde" kelimesinden murat edilen şey ise bunun hilafıdır. Çünkü bu takdirde erkeğin kuvvetinin son sınırına ulaşması kastedilmektedir."²²

Konu ile ilgili zikredilen müfessirlerin bu değerlendirmelerinden anlaşıldığına göre Kur'ân'daki "eşüdde" kelimesi iki mana-

²⁰ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. el-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr* (Beyrut: el-Mektebû-İslâmî, 1984), 3/149-150.

²¹ Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr* (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1366), 8/189. Konu ile ilgili olarak Merâğî de (ö.1952) Reşîd Rızâ'ya benzer bir değerlendirme yapmıştır. "Eşüdde" kişinin tecrübe/basiret ve marifete ulaştığı zamandır. Bir kişinin bülüğü için iki taraf vardır. Onun alt sınırı rüşd ve kuvvet yaşının başlangıcı olan ihtilamdır. Kişi bu sayede yetim ya da sefi olmaktan veya zayıf olmaktan çıkar. Bülüğün nihayeti ise kırk yaştır. Burada birincisi murad edilmiştir." Ahmed Mustafa Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî* (Kahire: Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî, 1365), 8/69.

²² Müfessir bunu 40-50 arası yorumlamaktadır. Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyetü li'n-Neşr, 1984), 8/164.

da kullanılmaktadır. Yetime malının verilme zamanın ifade eden En'âm sûresinin 152 ve İsrâ sûresinin 34. âyetlerindeki “eşüdde” kelimesi ergenlik (ve rüşd) dönemini, diğer âyetlerde ise olgunluk dönemini ifade etmektedir. Diğer müfessirler ise aynı hususu ilgili ayetleri tefsir ederken açıkça ifade etmeksizin ortaya koymuşlardır. Bu yüzden ilgili âyetler “Ergenlik” ve “Olgunluk” olmak üzere iki başlık altında incelenecektir.

1.1. Ergenlik

En'âm sûresinin 152. âyetinde “eşüdde” kelimesinin hangi yaşa tekabül ettiğine dair çeşitli görüşler zikredilmiştir. Bununla ilgili olarak Mukâtil (ö. 150/767) onsekiz yaş,²³ Taberî (ö. 310/923) büluğa ermek ve otuz²⁴ İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938) bunlara ilaveten onbeş, yirmibeş, otuzüç, kırk yaş olmak üzere²⁵ yedi görüş nakletmiştir. İbnü'l-Cevzî, “eşüdde” kelimesinin ifade ettiği yaş ile ilgili –Taberî'nin ifade ettiklerinden onbeşi çıkararak, otuzdört ve onsekiz ile otuz arasını ekleyerek- sekiz görüş nakletmiştir.²⁶

“eşüdde” kelimesinin hangi yaşa tekabül ettiğine dair çeşitli görüşler zikredilmiş olsa da bunların içinde “büluğa erme” görüşü genel olarak tercih edilmiştir.²⁷ Ancak söz konusu âyet, “Evlilik çağına gelinceye kadar yetimleri deneyin; eğer onlarda akılcı bir olgunlaşma görürseniz hemen mallarını kendilerine verin..” meâlindeki Nisâ sûresinin 6. âyeti ile birlikte değerlendirilmiş, yetimin büluğa ilaveten rüşdünün sabit olmasının gerektiği sonucuna varılmıştır. Bu çerçevede Taberî kelimada mahzuf bir

²³ Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* (Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 1423), 1/597.

²⁴ Taberî, *Câmiu'l beyân*, 9/664-665.

²⁵ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm* (Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417), 1419-1420.

²⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 3/149-150.

²⁷ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408), 2/305; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 2/363; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427), 9/112; Ebüssuûd Muhammed el-Amâdî *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru lhyâi'-Türâsi'l-Arabî, ts.), 3/199.

ifadenin olduğunu, bu ifadenin zikrinin hazfedilen şeyden zahir olanın delaleti ile iktifa için terk edildiğini; buna göre mananın; 'Yetimin malına, bülüğa erinceye kadar onun iyiliğine olmadıkça el sürmeyin. Bülüğa erdiğinde kendisinde rüşd gördüğünüzde malını ona teslim edin.' şeklinde olacağını belirtmiştir.²⁸ Zeccâc (ö. 311/923) ise "eşüdde" kelimesinin bülüğa ermekle birlikte kişinin kendisinde rüşdün görülmesi manasına geldiğini, bunu bir yaş ile sınırlamanın doğru olmadığını, kişi bülüğa ermiş ve kendisinde rüşd de görülmüşse yaşına bakmaksızın malının kendisine verilmesinin gerektiğini ifade etmiştir.²⁹ Rüşd kelimesi fıkhi bir kavram olarak bir kişinin malını dinin, aklın, mantığın ve iktisadın kuralları doğrultusunda değerlendirebileceği akli olgunluğa sahip olmasını ifade eder. Kişi reşid olarak bulûğa erdiğinde inanç, ibadet ve diğer konulardaki dini sorumluluklara muhatap olduğu gibi hukuka aykırı davranışlarından da mesul olur. Bu durumda hukukî işlem konusunda tam bir ehliyete sahip olmuş kabul edilir.³⁰

Sonraki müfesirler tarafından da En'âm sûresinin 152. âyeti Nisâ sûresinin 6. âyeti ile birlikte değerlendirilmiştir.³¹ İbnü'l-Cevzî ve Kurtubî (ö. 671/1273) bu âyette "eşüdde" kelimesinin mutlak olarak, Nisâ sûresinin 6. âyetinde mukayyet olarak geldiğini, mutlakın mukayyede hamledildiğini belirtmişlerdir. Dolayısıyla beden kuvveti ve rüşd ile ifade edilen bilgi kuvveti bir araya gelmiştir. Şayet yetime malı, kuvvet elde ettikten sonra bilgi elde etmeden verilirse yetim onu şehveti yolunda harcar ve sonunda asalak haline gelir.³² Çünkü tecrübeler göstermektedir

²⁸ Taberî, *Câmiu'l beyân*, 9/664-665.

²⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/305.

³⁰ Saffet Köse, "Rüşd", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 14 Eylül 2022).

³¹ Ebüssüûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 3/199; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2007), 457; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 4/298; Abdurrahmân b. Nâsir es-Sa'dî, *Teyşîru'l-Kerîmi'-Rahmân fî Tefsîri Kelâmi'l-Mennân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1423), 280.

³² Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 9/112. İbnü'l-Cevzî mutlakın mukayyede hemledildiğini ifade ederken Taberî'nin "onlarda bir rüşd görürseniz mallarını

ki yeni bülüğa ermiş olan kişi hayat tecrübesi az olduğundan ticari muamelelerinde çokça aldanır.³³

İnsanlar cahiliye döneminde sadece kuvvete hürmet ediyor, ancak güçlülerin hakkını tanıyorlardı. Bundan dolayı Allah iki zayıfın; kadının ve yetimin hakkına dikkat çekmiştir. Bu çerçevede En'âm sûresinin 152. âyetinde bedenen ve aklen kuvvet çağına erişinceye kadar yetimin malına gerek vasilerinin gerekse başkalarının el uzatması yasaklanmıştır.³⁴ İsrâ sûresinin 34. âyetinde yer alan “eşüdde” kelimesi için de benzer değerlendirmeler söz konusu olup bunlar içinden bülüğ ve rüşd anlamı öne çıkmaktadır.³⁵

1.2. Olgunluk

Tefsir kaynaklarında yukarıdaki iki ayet dışındaki ayetlerin tefsirinde “eşüdde” kelimesinin karşılığı olan yaş ile ilgili görüşler nakledilse de bu kelimenin insanoğlunun olgunluk dönemi yaşları ile tefsir edildiği görülmektedir. Buna göre Yûsuf sûresinin 22., Kasas sûresinin 14., Ahkâf sûresinin 15., Hac sûresinin 5. ve Mü'min sûresinin 67. âyetleri ile ilgili şunlar ifade edilebilir:

1.2.1. Yûsuf sûresinin 22. âyeti

Âyetteki “eşüdde” kelimesi Hz. Yûsuf'a hüküm ve ilim verildiği zamanı ifade etmektedir. Kelimenin ifade ettiği yaş için bülüğa ermekten başlayarak, onsekiz, yirmi, yirmi beş, otuz, otuz üç, kırk yaşları ifade edilmiştir.³⁶ Bazı müfessirler bu âyet ile ilgili nakillerinde başlangıç ve sonuç yaşı ifade etmişlerdir. Mâverdü (ö. 450/1058), bülüğa ermek, onsekiz, yirmi, yirmibeş, otuz, otuz üç şeklinde bu dönemin başlangıcını ifade eden altı görüş nak-

---

onlara verin” cümlesinin bu âyette zahir olduğu için hazfedilmiş olduğuna dair görüşünü;” âyette zahir olan şeyin zahir olanı murad etmesi doğru değildir.” diyerek eleştirmektedir. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 3/150.

³³ Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî*, 8/69-70.

³⁴ Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî*, 8/69-70.

³⁵ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/238.

³⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 2/327; Taberî, *Câmiu'l beyân*, 13/66; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîr*, 2118-2119.

lettikten sonra bu dönemin sonu için kırk ve altmış şeklinde iki görüş belirtmiştir.³⁷

Yûsuf sûresinin 22. âyetinde geçen "eşüde" kelimesi ile ilgili zikredilen rivayetler çeşitli değerlendirmelere konu olmuştur. Mesela Taberî bu kelime ile ifade edilen yaşın zikredilen görüşlerden biri olabileceğini, ancak Kitap ve Sünnet ve İcmada buna delalet eden bir delil olmayınca bir belirleme yapmamak gerektiğini belirtmiştir.³⁸

Konu ile ilgili değerlendirmelerden biri de diğer bu kelimenin da belli bir yaş ya da yaş aralığını ifade etmesidir. Bu konuda öne çıkan bir görüşe göre "eşüdde" kelimesinin, gelişimin durma yaşının ifade etmesi hasebiyle bu âyette otuz ve kırk yaşları arasını ifade ettiği görüşüdür.³⁹ Âlûsî (ö. 1270/1854) bu tercihini, 'Meşhur olan şudur ki insan bedeninin bu yaşa ulaştığında gelişmesi durur, beden durduğunda düşünce ve ahlaki özellikler de durur.'⁴⁰ diye açıklamıştır. Bu konuda ikinci görüşe göre ise âyette geçen "eşüdde" kelimesi otuz üç yaşının karşılığıdır. İbn Atıyye "eşüdde" kelimesi birincisi bülüğa ermek ikincisi de Arapların kullandığı anlam olmak üzere iki anlama geldiğini, bu ikinci anlam için on sekizden başlayıp altmışa kadar farklı sayıların verildiğini, ancak bunların zayıf görüşler olduğunu ifade etmiş ve 'Denilmiştir ki; bu 33'tür. Zannedersem bu görüşlerin içinde en zahir olan budur.' demiştir.⁴¹ Râzî (ö. 606/1210) de otuz üç yaş görüşüne desteğini şöyle ifade etmiştir:

"Bu lafzın tefsiri ile ilgili olarak Taberî İbn Abbas'tan şöyle bir görüş nakletmiştir: Bu 33 yaştır. Ben de şöyle diyorum: Bu rivayet tıbbi kanunlarla son derece uyumludur. Çünkü tabipler şöyle demektedirler: İnsan ilk başta dünyaya gelir, sonra her gün peyderpey büyür, sonunda kemal noktasına ulaşır. Sonra hiçbir şey kal-

³⁷ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 3/21.

³⁸ Taberî, *Câmiu'l beyân*, 13/68.

³⁹ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 4/263; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 6/400.

⁴⁰ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 6/400.

⁴¹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 3/231.

mayıncaya kadar gerilemeye ve noksanlaşmaya başlar. Onun bu hali kamerin haline çok benzer. Çünkü kamer zayıf bir hilal olarak ortaya çıkar, sonra tam bir dolunay oluncaya kadar artmaya büyümeye devam eder, bundan sonra da yok oluncaya kadar azalır.⁴²

Son dönem müfessirlerinden de otuz üç yaş görüşünü tercih ettiklerini belirtenler vardır. Merâğî bu konudaki tercihini şöyle ifade etmektedir:

“Doktorlar bu yaşı yirmi beş yaş olarak takdir etmişlerdir. Sosyoloji alimleri ise şunu ispat etmiştir ki insanoğlunun hazır bulunmuşluğu yavaş yavaş ortaya çıkar. Ta ki kişi otuz üç yaşına geldiğinde bu sınırdadır. Temyizden bu yaşa kadar ortaya çıkandan başka artık yeni bir şey ortaya çıkmaz. Bu yüzden İbn Abbas bunu otuz üç olarak söylemiştir.”⁴³

Buna göre Yûsuf sûresinin 22. âyetinde “eşüdde” kelimesi ile ilgili rivayetler hakkında üç görüş vardır: Birincisi herhangi bir tercihte bulunmamakta, ikincisi otuz ve kırk yaşları arasında üçüncüsü ise otuz üç yaşını tercih etmektedir.

1.2.2. Kasas sûresinin 14. ayeti

Âyetteki “eşüdde” kelimesi Hz. Mûsâ’ya hüküm ve ilim verildiği dönem ile ilgilidir. Hz. Mûsâ ile ilgili bu âyette Yûsuf suresinden farklı olarak “eşüdde” kelimesi ile birlikte “istiva” kelimesi de gelmiştir.⁴⁴ Bu âyet, Ahkâf sûresinin 15. âyeti ile birlikte değerlendirilerek “istiva” kelimesinin kırk yaşa tekabül ettiği genel olarak kabul edilmektedir. Çünkü Ahkâf sûresinin 15. âyetinde “beleğa eşüddehü” cümlesine “ve belağa erbene seneten” cümlesi atfedilmiştir.⁴⁵

⁴² Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 18/112.

⁴³ Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî*, 12/127.

⁴⁴ وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَاسْتَوَىٰ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذَٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ

⁴⁵ İbn Abbas’dan nakledildiğine göre “eşüdde” kelimesi otuzüç yaşını ifade eden istiva kelimesi kırk yaşını ifade eder. Kırk yaş, gelişimin durduğu zamanı ifade etmektedir. Taberî, *Câmiu'l beyân*, 21/139. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 10/261. Ebû'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî, *Nazimü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyât ve's-süver* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-islâmî, b.y.), 18/148.

Âyette geçen "eşüdde" ve "istiva" kelimeleri için; on sekiz-kırk;⁴⁶ bülüğ-kırk;⁴⁷ otuz üç- kırk;⁴⁸ "otuz beş-kırk"⁴⁹, görüşleri zikredilmiştir. Ayrıca bu iki kelime bazı yaş aralıkları olarak da değerlendirilmiştir: eşüdde", otuzüç ile otuzdokuz arası "istiva,"kırk;⁵⁰ "eşüdde", onsekiz ile otuz arası, "istiva" otuz ile kırk arası.⁵¹

Birinci görüş sahipleri yukarıdaki rivayetlerden belli bir yaş aralığını, otuz ile kırk arası⁵² ya da yirmi bir ile kırk iki arası⁵³ şeklinde tercihte bulunmuşlardır.

İkinci görüşe göre "eşüdde" kelimesi ile "istiva" kelimesi aynı anlamı ifade eder. Bu durumda "istivâ", kelimesi, "eşüdde" kelimesinin tefsiri olarak kabul edilmiştir.⁵⁴ Nitekim söz konusu tercih çerçevesinde Katâde'ye (ö. 117/735) göre وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَاسْتَوَى ifadesi, "kırk yaşına ulaştığında" manasına gelir.⁵⁵ Şevkânî (ö. 1250/1834) âyette yer alan "eşüdde" ve "istiva" kelimelerinden ikincisinin birincisini tekit ettiği ve onun tefsiri olduğu görüşünün zayıf bir görüş olduğunu, atıf edatının gelmiş olmasının bu ikisinin farklı olmalarını gerektirdiğini belirterek bu görüşe karşı çıkmıştır.⁵⁶

Üçüncü görüş sahipleri ise "eşüdde" ve "istiva" kelimeleri için bir yaş tayin etmenin gerekmediğini savunmakta, bu iki kelimedenden birincisini bedeninin ikincisini aklın kemali ile açıklamaktadırlar. İbn Atıyye, Âlûsî, Râzî, Merâğî "eşüdde" ve "istiva"

⁴⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 3/338.

⁴⁷ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîr*, 2951.

⁴⁸ Taberî, *Câmiu'l beyân*, 18/181-182; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirun, 1425), 3/588.

⁴⁹ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 12/274.

⁵⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/135.

⁵¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirun, 1425), 3/588.

⁵² Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vil* (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Türâsî'l-Arabî, ts.), 4/173.

⁵³ el-Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 14/253.

⁵⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, 3/588.

⁵⁵ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *Tefsîru Abdürrezzâk* (Beyrut: Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, 1419), 2/488.

⁵⁶ Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 1095.

kelimelerini böyle yorumlamışlardır.⁵⁷ Âlûsî'nin konu hakkındaki yorumu şöyledir:

“Gerçek şu ki asıl olarak “eşüdde” kuvvetin nihayetidir Bu da gelişimin nihai vakti ve gayesidir. Bu, bölgelere, çağlara, durumlara göre değişen bir şeydir. O yüzden lügat ve tefsir kitaplarında bu kelimenin birçok tefsiri gelmiştir. Bu konuda söylenenlerle ilgili olarak evla olan şu olabilir: “eşüdde” kelimesi kişinin bedeni ve cismani kuvvetlerinin güçlendiği duruma ulaşmasından ibarettir. İstiva ise aklın itidali ve kemalidir. Bunun için Hz. Mûsâ hakkında bir vakit tayin etmek gerekmez. Meşhur olan görüşe göre, genel olarak bu kırk yaş kabul edilir. Dolayısıyla bu âyetin manası şöyle olur: “Bedeni kuvvetlendiğinde aklı mutedil olduğunda ona hüküm ve ilim verdik.”⁵⁸

Bu görüşe paralel bir diğer görüş de Tâhir İbn Âşûr'a (ö.1973) aittir. Ona göre “eşüdde” kuvvetin kemalini ifade ederken “istiva” ya gelince o da insan yapısının kemale ermesini ifade eder.⁵⁹

Kasas sûresinin 14. âyetinde “eşüdde” ve “istiva” kelimelelerinin otuz ile kırk arası ya da yirmi bir ile kırk iki arası şeklinde belli bir yaş aralığı olarak kabul edenler olduğu gibi biri diğerinin tefsiri olan bu iki kelimenin kırk yaşını ifade ettiğini kabul edenler vardır. Diğer bir görüşe göre ise bu iki kelime için herhangi bir yaş teleffuz etmek gerekmez. Bu iki kelime insanın olgunluk aşamaları ile ilgilidir.

1.2.3. Ahkâf sûresinin 15. âyeti

Âyetteki “eşüdde” kelimesi, anne-babasına ihsan ile muamelede bulunan, onlara hayır dua eden kişi ile ilgili olarak kullanılmıştır.⁶⁰ Ancak bu âyette diğerlerinden farklı olarak “be-

⁵⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 4/280; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 10/261; Râzî, *Mefâtilu'l-ğayb*, 24/232; Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî*, 20/42; Reşid Rızâ da “eşüdde” kelimesi ile “istiva” kelimelerinden birincisi organ ve zihin gelişiminin kemalinin başlangıcı, ikincisi de nihyeti olarak yorumlamakta; ancak bu ikisinin 35 ve kırk yaşlarına tekabül ettiğini belirtmektedir. Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 12/274.

⁵⁸ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 10/261.

⁵⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 20/87.

⁶⁰ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَبَلَغَ أَرْبَعِينَ سَنَةً قَالَ رَبِّ أَوْزِعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلَىٰ وَالِدَيَّ وَأَنْ أَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضَاهُ وَأَصْلِحْ

leğa eşüddehü" cümlesine "ve belağa erbene seneten" cümlesi atfedilmiştir. Bu âyetteki "eşüdde" kelimesi ile ilgili olarak da on sekiz ve otuz üç sayısına ilaveten büluğ, on beş, yirmi, yirmi-beş, otuz, otuz dört ve kırk şeklinde dokuz görüş nakledilmiştir.⁶¹ Söz konusu görüşlerle ilgili olarak otuz üç yaşının öne çıktığı görülmektedir.⁶² Taberî'nin ifade ettiği üzere "eşüdde" kelimesi kuvvetin kemalini ve gücünün nihayetine erişmesini ifade eder. Ancak insan onsekiz yaşında bu seviyeye ulaşamaz. Ayrıca kırk sayısı yakınlık açısından otuz üçe on sekizden daha uyumludur. O yüzden burada "eşüdde" kelimesine on sekiz yerine otuz üç manasının verilmesi daha doğrudur.⁶³ Râzî, müfessirlerin çoğunluğuna göre ise bu kelimedenden maksadın otuzüç yaş olduğunu ifade etmiştir.⁶⁴ Bu durumda öne çıkan görüş, "eşüdde" kelimesinin insanın bedeni gücünün kemal vaktini ifade etmesi sebebiyle otuzüç yaşına ulaşmak manasıdır.⁶⁵ Katâde'ye dayanan görüşe göre otuz üç bu dönemin başı, kırk ise sonudur.⁶⁶ Ayrıca insanın kuvvet ve akıl açısından olgun hale geldiği bu dönemi otuz ile kırk yaşları arasına tekabül ettiğini ifade eden bir görüş de vardır.⁶⁷

Bazılarına göre âyette geçen eşüdde kelimesi ile kırk sayısı arasındaki atıf tekit içindir. Dolayısı ile bu iki kelime aynı anlama gelmektedir. Allah Teala kelimeyi tekrar zikrederek vurgulamış ve "eşüdde" kelimesini sonrasındaki "ve beleğa erbeîne

لي في دُرَّتِي أَنِّي نُبْتُ إِلَيْكَ وَإِنِّي مِنَ الْمُسْلِمِينَ

⁶¹ Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 5/276-277.

⁶² Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm San'ânî, *Tefsîru Abdürrezzâk* (Beirut: Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, 1419), 21/139.

⁶³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 21/140.

⁶⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 28/ 16-17.

⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 7/377.

⁶⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1012; Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü't-tenzil ve hakâ'iku't-te'vil* (Beirut: Dâru'l-Kelim et-Tayyib, 1419), 3/312. Ayrıca tefsir kaynaklarında kırk yaşın insan hayatında önemini ifade eden zayıf veya mevzu çeşitli rivayetlere yer verilmiş, kırk yaşından önce, çocuk yaşta peygamber gönderilmesinin mümkün olup olmadığına dair çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 13/176.

⁶⁷ Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî*, 26/19.

seneten” cümlesi ile açıklamıştır.⁶⁸ Ancak Âlûsî'nin ifade ettiğine göre zahir olan, “eşüdde” kelimesi ile sonrasında gelen cümlelerin farklı manalar ifade ediyor olmalarıdır.⁶⁹ Ebû Hayyân'a (ö. 745/1344) göre de “eşüdde” kelimesinin kırk manasına geldiği görüşü zayıftır. Zira atıf atfedilenin farklı olmasını gerektirir. Ayrıca tesis tekitten evladır.⁷⁰

Ahkâf sûresinin 15. âyetinde geçen “eşüdde” kelimesi daha çok otuz üç yaş olarak anlaşılmıştır. Bununla birlikte otuz ile kırk yaşları arası veya kırk yaş olarak yorumlayanlar da vardır.

1.2.4. Hac sûresinin 5. ve Mü'min sûresinin 67. âyetleri

Bu iki âyette “eşüdde” kelimesi öldükten sonra diriliş inancı bağlamında insan ömrünün bir merhalesi olarak geçmektedir.⁷¹ “eşüdde” kelimesinin yaş karşılığı olarak, bu kelimenin on sekizden kırka,⁷² otuzdan kırka,⁷³ on sekizden otuza, on sekizden otuz ikiye, on sekizden otuz altıya, on sekizden kırk beşe kadarki dönemleri ifade ettiği görüşleri nakledilmiştir.⁷⁴ Kelimenin, kuvvetin nihayetini, aklın kemalini ifade ettiği belirtilmiştir.⁷⁵ Diğer bir tanıma göre de organları dahil insanın her yönden güçlenmesini, akıl ve diğer kabiliyetlerinin gelişmiş olmasını ifade eder.⁷⁶ Yukarıdaki görüşlerden tercihte bulunma noktasında bu iki âyetin tefsirinde diğerleri kadar ayrıntılı olarak durulmamış, ya da diğer âyetlerin tefsirine atıfta bulunmakla yetinilmiştir.

⁶⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 5/97; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 13/176; M. Hamdi Yazır Elmahlı, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Yenidoğan Yayın Dağıtım, 1997), 7/92.

⁶⁹ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 13/176.

⁷⁰ Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413), 8/61.

⁷¹ ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لَتَبَلُّوْا اَشْدُّكُمْ

⁷² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 3/115.

⁷³ Zeccâc, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 3/413.

⁷⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 4/108.

⁷⁵ Taberî, *Câmiu'l beyân*, 16/465; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 14/323; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 4/65. Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, 2/428; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 6/94; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 9/113.

⁷⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, 3/357.

2. "EŞÜDDE" KELİMESİNİN ANLAMI İLE İLGİLİ BİLGİLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Kur'ân'da "eşüdde" kelimesinin geçtiği âyetler bütüncül olarak incelendiğinde, İbn Atıyye, İbnü'l Cevzî, Reşîd Rızâ, Merâgî ve Tâhir b. Âşûr gibi müfessirlerin açık ifadeleri, diğer müfessirlerin ilgili âyetlerin tefsirindeki yaklaşımları dikkate alındığında bu kelimenin temel olarak ergenlik (rüşd) ve olgunluk olmak üzere iki anlamda kullanıldığı görülmektedir. Kelime, En'âm sûresinin 152. ve İsrâ sûresinin 34. âyetlerinin ilk cümelerinde birinci anlamda gelmiş olup söz konusu âyetlerde çevirisinin de bu doğrultuda olması gerekir. Rüşd ergenlikten sonra söz konusu olduğuna göre, âyet isabetli olarak; "*Rüşdüne erişinceye kadar yetimin malına ancak en güzel şekilde yaklaşın.*"⁷⁷ şeklinde çevrilmektedir. Bu itibarla söz konusu iki âyette geçen "eşüdde" kelimesinin olgunluk olarak çevrilmesi doğru değildir. Zira "olgunluk" -yahut ergenlik/erişkinlik/yetişkinlik- yorumuna açık olup yetimin malının kendisine ne zaman verileceğine dair net bir anlam ifade etmemektedir. Üstelik Nisâ sûresinin 6. âyeti de aynı konu ile ilgili olduğundan bu iki âyetin birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir.

"eşüdde" kelimesi, diğer beş âyette, (Yûsuf sûresinin 22., Kasas sûresinin 14., Ahkâf sûresinin 15., Hac sûresinin 5. ve Mü'min sûresinin 67. âyetlerinde) insanın olgunluk döneminin karşılığına denk düşmektedir. Yukarıda görüldüğü üzere alimler bu âyetlerde geçen "eşüdde" kelimesinin insanın olgunluk dönemi yaşları ile açıklamışlardır. Ayrıca âyetlerin siyakı da kelimenin bu doğrultuda anlaşılmasının daha doğru olacağını göstermektedir. Nitekim bunlardan birincisi olan Yûsuf sûresinin 22. âyetinin siyakı göz önüne alındığında bu kelimenin Hz. Yûsuf'un olgunluk dönemini ifade etmesi daha doğrudur. Zira bu âyetten sonra -Azîz'in karısının onu talep etmesinden başlayarak- meydana gelen olaylarda gösterdiği olgun tavır, onun henüz ergenlik ça-

⁷⁷ Kur'ân-ı Kerîm Meâli, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-En'âm 6/152; el-İsrâ 17/34.

ğına girmiş bir gençten ziyade yetişkin bir insan olarak değerlendirilmesini haklı kılmaktadır. Bu durumda âyetin; *“Olgunluk çağına erişince O’na hikmet ve ilim verdik. İşte biz, iyi davrananları böyle mükâfatlandırırız.”*⁷⁸ şeklinde çevrilmesi daha doğrudur.

Kasas sûresinin 14. âyetinde geçen “eşüdde” kelimesinden de, meydana gelen -birinin ölümüne sebep olması, Medyen’e kaçması, orada evlenmesi gibi- olaylar dikkate alındığında Hz. Mûsa’nın ergenlik çağına girmiş bir gençten çok olgun bir insan olduğu anlaşılmaktadır. Âyetin; *“Mûsâ olgunluk çağına ulaşip gelişimini tamamlayınca biz ona ilim ve hikmet verdik. Biz iyilik edenleri böyle mükâfatlandırırız.”*⁷⁹ şeklinde çevrilmesinin daha doğru olacağı düşünülmektedir.

Ahkâf sûresinin 15. âyetinde anne-babasına ihsan ile muamelede bulunan, onlara hayır dua eden örnek bir karakter tasvir edilmektedir. Bu örnek şahsiyetin de bedenen ve aklen olgun bir insan olarak anlaşılması ve ayetin, *“Nihayet olgunluk çağına gelip, kırk yaşına varınca şöyle der: “Bana ve anne babama verdiğin nimetlere şükretmemi, senin razı olacağın salih amel işlememi bana ilham et. Neslimi de salih kimseler yap. Şüphesiz ben sana döndüm. Muhakkak ki ben sana teslim olanlardanım.”*⁸⁰ şeklinde çevrilmesi uygundur.

Hac sûresinin 5. ve Mü’min sûresinin 67. âyetlerinde “eşüdde” kelimesi öldükten sonra diriliş inancı bağlamında insanın zayıflıktan güçlülüğe, noksandan kemale doğru hayatta geçirdiği merhaleler anlatılırken geçmektedir. Dolayısıyla burada da -yukarıda zikredilen gerekçelerle- insan hayatının olgunluk dönemi olarak yorumlanması ve olgunluk kelimesi ya da onu çağrıştıran kelimelerle, örneğin şöyle çevrilmesi uygundur:

“...ve biz dilediğimiz rahimlerde belirli bir vakte kadar kalmasını sağlarız, sonra sizi bebek olarak çıkarırız, ki daha sonra yetişkinlik çağınıza erişesiniz. İçinizden kimi erken vefat ettirilirken kimi de önce-

⁷⁸ Yûsuf 12/ 22.

⁷⁹ el-Kasas 28/14.

⁸⁰ el-Ahkâf 46/15.

*den bildiklerini bilmez hale gelinceye kadar ömrün en düşkün çağına eriştirilir..."*⁸¹

*O, sizi (önce) topraktan, sonra az bir sudan (meniden), sonra "alaka"dan yaratan, sonra sizi (ana rahminden) çocuk olarak çıkaran, sonra olgunluk çağına ulaşmanız, sonra da ihtiyarlamanız için sizi yataşatandır. İcinizden önceden ölenler de vardır. Allah bunları, belli bir zamana erişmeniz ve düşünüp akıl erdirmeniz için yapar."*⁸²

İncelediğimiz ayetlerin içinde yer alan Yûsuf sûresinin 22. ve Kasas suresinin 14. ayetlerinde Hz. Musa için "istiva" kelimesi kullanılmışken Hz. Yusuf için niçin kullanılmadığı sorusu akla gelebilmektedir. Âyetteki "istiva" kelimesi, Hz. Musa'nın -bedenen-aklen-ruhen- her anlamda olgunlukta zirve noktasına ulaştığı ifade etmektedir.⁸³ Her iki peygamberin hayatı birbiri ile mukayese edildiğinde onun hakkında bu kelimenin kullanılmasının isabetli olduğu görülür. Hz. Yûsuf, evinde kardeşleri ile, sarayda Azîz'in karısıyla ve sonrasında hapse girmekle imtihan edilmiştir. Buna karşılık Hz. Mûsa ilahlık iddia eden, büyük bir siyasi, askeri, ekonomik güce sahip olan Firavun ve onun kavmi ile mücadele etmek, kendi kavmini de Mısır'dan çıkarıp onlara liderlik etmekle yükümlüdür. Ona yüklenen bu büyük sorumluluk tam anlamıyla sabrı, tahammülü, büyük bir mücadele gücünü gerektirmektedir. Diğer taraftan "istiva" kelimesi onun beden açısından güçlü oluşunun da ifadesidir. Firavun kavminden biri ile kavga eden kendi kavminden birine yardım etmek isterken attığı bir yumrukla öncekinin ölümüne sebep olması,⁸⁴ Hz. Şuayb'ın kızının onun hakkında "Babacığım, onu ücretle tut. Her hâlde ücretle tuttuklarının en hayırlısı, güçlü ve güvenilir olan bu adam olacaktır."⁸⁵ demesi de bunu göstermektedir.

⁸¹ el-Hac 22/5.

⁸² el-Mü'min 40/67.

⁸³ Nitekim bu kelime Kur'an'da ekinin tam olarak olgunlaşması anlamında şöyle kullanılmıştır: "Onlar filizini çıkarmış, onu kuvvetlendirmiş, kalınlaşmış, gövdesi üzerine dikilmiş, ziraatçıların hoşuna giden bir ekin gibidirler..." el-Feth 48/29

⁸⁴ el-Kasas 28/15.

⁸⁵ el-Kasas 28/26. Konu hakkındaki çeşitli yorumlar için bkz: İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 20/87; Arşif Mültekâ Ehli't-Tefsîr, "Hz. Yûsuf Hakkında 'istiva' Kelimesi-

SONUÇ

Bu bildiri de Kur'ân'da geçen "eşüdde" kelimelerinin yorumu ve çevirisi üzerinde durulmuştur. "eşüdde" kelimesinin insan ömründeki, bülüğa ermekle başlayan, sürekli gelişen ve ilerleyen nihayet kırk yaşında son bulan bir süreci ifade etmektedir. Bu kelimenin Kur'ân'da kullanımından, insan hayatındaki gençlik döneminin bir zaman diliminde gerçekleştiği, bu zaman dilimin çeşitli aşamalardan meydana geldiği sonucu çıkmaktadır. Dolayısıyla gençlik konusu ele alınırken bu dönemin bir süreç dahilinde yaşandığı, çeşitli aşamalarının olduğu, her aşamanın da tabii olarak farklı imkan ve sorunlarının olacağı dikkate alınmalıdır.

"eşüdde" kelimesinin insan ömrünün hangi yaşına tekabül ettiği konusunda müfessirler, içinde buldukları çağın bilgi birikiminin, örf ve anlayışının da etkisiyle ona yakın görüş ifade etmişlerdir. Konu ile ilgili değerlendirme yapan müfessirler kelimenin her ayette aynı anlama gelmediğini, yetimlere mallarını teslim etme zamanını ifade eden En'âm sûresinin 152. ve İsrâ sûresinin 34. âyetlerinde ergenlik (ve rüşd) anlamına gelirken diğer âyetlerde insanın olgunluk dönemini ifade ettiğini belirtmişlerdir. Diğer pek çok müfessirinin tefsirlerinde konuyu ele alış tarzları da ayetlerin bütüncül olarak incelenmesi de bu ayrımı desteklemektedir.

Buna karşın Kur'ân meâllerinin bir kısmında "eşüdde" kelimesi yukarıdaki çerçevede dahilinde çevirilmişken bazıları buna riayet etmeyerek kelimeyi çeşitli şekillerde tercüme etmiştir. Meâllerin bazısında kelimeye geçtiği her yerde olgunluk anlamı, ya da ergenlik anlamı verilmiştir. Ya da yukarıdaki çerçeve haricinde bazısına ergenlik bazısına olgunluk anlamı verilmiştir. Çalışmanın sonunda ayetlerin yukarıdaki çerçevede dahilinde çevrildiği takdirde doğru olarak anlaşılacağı kanaatine varılmıştır. Ancak zamana ve şartlara göre yoruma açık bir konu olması, kesin bir delilin de bulunmaması sebebiyle "eşüdde" kelimesinin

bir yaş ile sınırlanması gerekli değildir. Bu kelimenin, En'âm sûresinin 152. ve İsrâ sûresinin 34. âyetlerinde bülüğ (ve rüşd), diğer âyetlerde olgunluk olarak çevrilmesinin daha doğru olduğu düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meali (Özlu Tefsir). çev. Abdullah Parlayan. Konya: Konya Kitapçılık, ts.
- Âlûsî, Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd. *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1415.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Türâsi'l-Arabî, 1. Basım, ts.
- Bikâî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer. *Nazmü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyât ve's-süver*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, b.y.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf. *el-Bahrü'l-muhît*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1413.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. Müsennâ. *Mecâzü'l-Kur'ân*. Kahire: Muhammed Sâmî Emîn el-Hancî, 1. Basım, 1374.
- Ebüssuûd, Muhammed el-Amâdî. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Elmalılı, M. Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Yenidoğan Yayın Dağıtım, 1997.
- Ferâhîdî, Ebü Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-'Ayn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1424.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muhît*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1429.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyetü li'n-Neşr, 1984.
- İbn Atıyye, Ebü Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân. *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1422.
- İbn Düreyd, Ebü Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Cemheratü'l-Luğa*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1. Basım, 1987.
- İbn Ebû Hâtîm, Ebü Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*. Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1. Basım, 1417.

- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed. *Mu'cemü mekâyîsi'l-luğa*. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1399.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl. *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1421.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Zâdü'l-mesîr*. Beyrut: el-Mektebü'-İslâmî, 1984.
- İnsanlığa Son Çağrı Kur'ân-ı Kerîm*. çev. Hamdi Döndüren. Ankara: Yeni Şafak Gazetesi Kültür Armağanı, 2003.
- Köse, Saffet. "Rüşd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Eylül 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/rusd--fikih>
- Kur'an Türkçe Çeviri*. çev. Hüseyin Atay. İstanbul: Yurt Bilimsel Araştırmaları ve Yayıncılık, 1988.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. çev. Cemal Külünkoğlu. İstanbul: Kıraat Yayınları, 2017.
- Kur'an Okuyan*. (Erişim: 05.09.2022) <https://www.kuranokuyan.com/sure-listesi>
- Kur'an-ı Kerim Meali*. çev. Abdülbaki Gölpınarlı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1955.
- Kur'an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*. çev. Mustafa Öztürk Ankara: Otto Yayınları, 2. Baskı, 2009.
- Kur'an Mesajı Renkli Türkçe Meal*. çev. Mehmet Emin Düvenci. İstanbul: Erkam Matbaası, 2008.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Meâli*. çev. Mahmut Özdemir, Ankara: Sarıyıldız Ofset, 2011.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1427.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirun, 1. Basım, 1425.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nüket ve'l-'uyûn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- Merâğî, Ahmed Mustafa. *Tefsîrü'l-Merâğî*. Kahire: Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî, 1. Basım, 1365.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 2. Basım, 1423.

- Mültekâ Ehli't-Tefsîr, "Hz. Yûsuf Hakkında 'istiva' Kelimesinin Kullanılmamasının Hikmeti" (Erişim 21 Eylül 2022).
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kelim et-Tayyib, 1. Basım, 1419.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1981.
- Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tefsîru'l-Menâr*. Kahire: Dâru'l-Menâr, 3. Basım, 1366.
- Sa'dî, Abdurrahmân b. Nâsır. *Tefsîru'l-Kerîmi'-Rahmân fi Tefsîri Kelâmi'l-Mennân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1423.
- San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm. *Tefsîru Abdürrezzâk*. Beyrut: Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, 1419.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 4. Basım, 2007.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Kâhire: Dâru Hicr, 2001.
- Yaşayan Kur'an*. çev. R. İhsan Eliaçık. İstanbul: İnşa Yayınları, ts.
- Yüce Kur'an Açıklamalı-Yorumlu Meâli*. çev. Abdülkadir Şener vd. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2014.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1408.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vüçûhi't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 3. Basım, 1430.

BUGÜNÜN DEĞERLER DİZİSİNDE GENÇLİĞİN DİN ANLAYIŞINI ETKİLEYEN HUSUSLAR

Ali Kemal ACAR*

GİRİŞ

Yaygın kategorizeye göre insan ömrü; bebeklik, çocukluk, gençlik, yetişkinlik ve ihtiyarlık olarak tasnif edilmektedir. Bakış açısına, içinde bulunulan döneme, psikolojik duruma vb. gibi farklı etkenlerle bu sıralamayı anlamlandırış olasıdır. Sıralama için hayat yolculuğu, yaşlılığa giden yol, beşikten mezara gibi birçok farklı niteleme de kullanılabilir. Sağlık, hareket, geleceğe bakış, karamsarlık, tüketim vb. kavramlar açısından sıralama ele alındığında artan, eksilen bir vaziyet arz edebilir. Bu yönüyle her dönemin kendine özgü özelliklerinden söz edilebilir. Literatürde bu özellikler üzerinden karşılaştırmalar yapılarak o dönemin çerçevesi de çizilmeye çalışılmaktadır. Gençlik dönemi de daha çok çocukluk ve yetişkinlikle kıyaslanarak anlamlandırılmaktadır. Bu yönüyle gençlik dönemi bu ikisinin arasındaki bir geçiş evresi olarak da değerlendirilebilir. Bununla birlikte yetişkinlik dönemiyle daha çok karşılaştırma yapılmaktadır. Mevcut literatürü de daha çok yetişkinlerin tasvir ettiği gençlik dönemi olarak okumak olasıdır. Bu durumun olumlu ve olumsuz tarafları

---

* Dr., MEB Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, racalamekila@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7011-5864.

olacaktır. Olumlu yanı tanımlama için somut veriler sunması, olumsuz yanı ise yargılama olarak belirtilebilir.

İçinde bulunulan dönem olarak ele alındığında bugünü de tanımlamak gerekmektedir. Bugüne hâkim olan değerler dizisini belirlemek bir yönüyle atmosferi tasvir etmeye benzetilebilir. Farklı bir yaklaşımla bunlar, çevre olarak da değerlendirilebilir. Yaş aralığının, kültürün, zeminin etkileri olduğu gibi çevrenin de insan üzerindeki etkisi önem arz etmektedir. Bu yönüyle değerler dizisi; hâkim paradigmalara, bugün geçerliliği olan, öne çıkan faktörler olarak ele alınabilir. Bugünün birey ve toplumlarının etkiden vareste olamayacakları durumlardır. Benzerlikleri olabilmekle birlikte geçmiş ve gelecekte başka değerlerin öne çıktığı/ çıkacağı da kestirilebilir. Bugünün değerler dizisi, şemsiye kavram olarak gelenek sonrası dönem, posmodern dönem gibi isimlendirilmelere sahiptir. Daha özelden tüketim toplumu, iletişim çağı ve bireyselliğin başat değerler dizisi olduğu düşünülebilir. Bütün olarak değerler dizisi birey ve toplumları şekillendirmekte onlara bir evren tasavvuru sunmaktadır. Bu değerlerin içinde yetişildiği için -marjinal olsalar bile- toplumsal norm durumuna gelmekte sonraki nesiller için de neredeyse -sorgulanmamasıyla birlikte- sıradanlaşabilmektedir.

Bugünün değerler dizisinde, birey ve toplumların evren tasavvurunda dinin yerine dair de söylenmesi gerekenler olacaktır. Pozitivizmin hakim olduğu dönemlerde din karşı cepheye alınmıştır. Bilim ve teknolojiye gelişmelerin verdiği güvenle birlikte dine ya da Tanrıya ihtiyaç kalmadığı gibi değerlendirmelere gidilmiştir. Bilimin olduğu yerde dine ihtiyaç kalmadığı, dinin geçmiş dönemlerin bir alışkanlığı olduğu gibi yaklaşımlar benimsenebilmiştir. Gelecek öngörülerinde ise dinin yok olup gideceği varsayılmıştır. Bu değerlendirmeler bu şekliyle gerçekleşmemiştir¹. Bugün için değerler dizisinin olumsuz sonuçlarıyla

¹ Mustafa Arslan, "Seküler Toplumlarda Kutsal Arayışları: Geç Modern Dönemde Büyü-Din İlişkisinin Sosyolojik Analizi", *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2010), 195-210, 196.

birlikte birey ve toplumların dine yaklaşımlarının sekülerleşmenin varlığına rağmen daha olumlu olduğu değerlendirilebilir². Bugün dine yönelik hâkim sorun, dinin nesneleştirilmesidir denebilir³. Dinin tüm öğeleri tüketim toplumunun nesnelere haline getirilmek istenmektedir. Dün insanların inanmamaları yönünde bir gayret gösterilmişken bugün dinin tüketimin nesnesi olması ve tüketime engel teşkil etmemesi yönünde kullanılmak istendiği değerlendirilebilir. Özgürlük, iletişim, bireysellik gibi faktörlerle birlikte dine yaklaşımlarda çeşitliliğin arttığı, bireysel dindarlıkların öne çıktığı, etkilenmelerin arttığı gibi durumlar da söz konusudur.

Gençlik dönemini ve bu dönem din anlayışını etkileyen hususlar farklı kategorize edilebilirler. Burada bugünün değerler dizisi ve gençlik döneminin öne çıkan özellikleri öncelikli olarak ele alınmıştır. Din anlayışını etkileyen hususlar ise bu değerler dizisi ve gençlik dönemi özellikleriyle şekillenen ve gençleri din konusunda etkileyen başat faktörlerden oluşmaktadır. Kısaca çevre, psikoloji ve din anlayışı kavramlarından hareket edildiği belirtilebilir. Bugünün değerler dizisi olarak belirlenen hususlar dünyanın içinde bulunduğu, gençlerin ondan etkilendiği paradigmlar olarak düşünülmüştür. Tüketim toplumu, bireycilik, sosyal medya gibi konular bu çerçevede ele alınmıştır. Gençlerin psikolojik durumlarıyla ilgili olarak duyguların baskınlığı, aidiyet, kendini ispat gibi konular değerlendirilmiştir. Bu konular din anlayışını etkilediği gibi kötülük problemi, kader inancı, İslamofobi gibi hususlar da gençlik dönemi din anlayışını etkilemektedir. Gençlik dönemi ve bu dönem din anlayışı merkeze alındığı için çoklu bir etki alanından söz edilebilir. Bu faktörlerin din anlayışını olumsuz etkilediği gibi bir varsayımdan hare-

² Mustafa Derviş Dereli, "Dinin Krizinden Sekülerizmin Krizine: Peter L. Berger'in Din Fenomenine Yaklaşımı", *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı*, ed. Hümeysra Dinçer – Ümit Güneş, (Kütahya: İLEM, 2015), 31- 45, 45.

³ İsmail Demirzen, "Tüketim Toplumunun Oluşumu ve Din İle Etkileşimi", *Din-bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/3 (2010), 97-109, 108; Muhammed Veysel Bilici, "Tüketim Toplumu, Sekülerleşme ve Ahlakın Üç Kipi", *İş Ahlakı Dergisi* 11 (2018), 329-358, 329.

ket edilse de olumlu yönde de kullanılabilecek faktörler olarak okunması olasıdır.

Çalışmada nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Doküman incelemesi ile yukarıda genel hatlarından bahsedilen çevre, psikoloji ve din anlayışını etkileyen hususlara dair veriler toplanmıştır. Bu veriler içerik analizi yoluyla incelenmiştir. Sonrasında karşılaştırma, yorum, varsayım ve değerlendirmelere gidilmiştir. Düşünce ve fikirler, eldeki veriler çerçevesinde araştırılmaya ve anlaşılmaya çalışılmıştır.

1. BÜGÜNÜN DEĞERLER DİZİSİ

Gençleri anlayabilmek için bugünün resmini çizmenin gerekliliğinden hareket edilebilir. Değerler dizisi bugünün resmini yansıtan, gençlerin içinde yaşadıkları atmosfer olarak da kabul edilebilir. Bu değerlerin değişime açık gruptan biri olarak gençleri daha derinden etkilediği belirtilmektedir. Sarmal oluşturarak etki gücünü artırdığı da gözden kaçırılmamalıdır. Şöyle ki; ekonomi, siyaset, aile, eğitim ve sosyal yaşam gibi tüm bileşenler birbirinden etkilenmekte, sonuçlarıyla birlikte daha farklı değişimleri beraberinde getirebilmektedir. Bu değerleri, modernizm veya postmodernizm gibi çatı kavramlar altında toplamak mümkün görünmektedir. Belirsizlik, kuralsızlık, görecelilik vb. özellikleriyle postmodernizm kavramı daha yaygın kullanılmaktadır⁴. Bugünü özetleyebilecek kavramların başında "tüketim toplumu" gelmektedir⁵. Her şeyin tüketime konu olduğu ve ticarileştirildiği bir vasattan söz edilebilir. Gençlere içinde buldukları dönemin önemli bir özelliği durumundaki "kabul edilme"den hareketle "Tükettiğin kadar varsın" örtük mesajının verildiği düşünülebilir. Tüketime özgürlük, mutluluk vb. duygu yanılısımlarıyla da bağları bulunmaktadır. Bu dönem için geçmişle kıyaslandığında bir bakıma bolluk dönemi nitelendir-

⁴ Ali Akdemir, *Vizyon Yönetimi: Birey, Kurum, Kent ve Ülke Düzeyinde* (Bursa: Ekin Basım Yayın, 2008), 217.

⁵ Demirzen, "Tüketim Toplumunun Oluşumu ve Din İle Etkileşimi", 98.

mesi de yapılabilir. Üretmeden tüketmenin öne çıktığı, geçmişle kıyaslandığında savaş, kıtlık gibi zorlukların yaygın olmadığı belirtilebilir. Sosyal politikalarla zorluklara resmi ya da sivil yardımlar yetişmekte, hayatı kolaylaştıran birçok imkân seferber edilebilmektedir. Bu yönüyle bugün, gençler için zorluklarla birlikte imkânlar barındıran bir görünüm arz etmektedir.

Değerler dizisinden bir diğeri bireyciliğin öne çıkmasıdır. Sosyal ilişkilerin zayıflaması, yüzeyselleşmesi insanları kalabalıklar içinde yalnızlaştırmaktadır⁶. Akrabalık, kardeşlik ve arkadaşlık ilişkilerininin zayıfladığı bir durum resmedilmektedir. Yalnız yaşam sözde konfor alanı olarak algılanabilmektedir. Yalnızlaşmak maddi ve manevi sorunları beraberinde getirmektedir. Bencillik bu tablonun sonucu görünümündedir. Sadece kendini düşünen “gayri”yi dikkate almayan bireyler öne çıkmaktadır. Aynı zamanda sorumluluklar göz ardı edilerek her şey hak olarak tanımlanabilmekte, hak arayışı da hak gasbıyla sonuçlanabilmektedir. Aynı şekilde hedonizm gibi hayata farklı yaklaşımlar bireycilik ve tüketim ile ilişkilendirilebilir. Böylece haz, keyif ve konfor gibi olgular hayatta merkezi bir yer edinmiş olmaktadır. İnsan her şeyin ölçüsü kabul edildiği için sınırsız bir özgürlük anlayışı yaygınlaşmaktadır⁷. Özgürlük de bu dönemin başat olgularından bir diğeridir⁸. Gençler için sorumluluk yerine hak talepleriyle öne çıkarılan bir değer durumundadır. Uçlarda tanımlanan, sınır tanımazlıkla özdeşleştirilen “kutsal” bir kavram görünümündedir. Özellikle din, gelenek ve değerlerin karşısına çıkarılmakta, sorgulamayla başlayan değersizleştirmeye tamamlanan bir yaklaşıma kaynaklık etmektedir⁹.

⁶ Mehmet Ali Aydemir - Erhan Tecim, “**Türk Toplumunda Aile ve Dinin Sosyal Sermaye Potansiyeli**”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 28 (2012), 43-59, 46.

⁷ Yusuf Kaplan, “Dijital Medya ve Özgürlük Problemi”, *TRT Akademi* 1/2 (2016), 659-680, 661.

⁸ Mehmet Emin Babacan, “**Toplumsal Derinlik, Sosyal Medya ve Gençlik**”, *İnsan ve Toplum* 6/1 (2016), 23-45, 38.

⁹ Altuğ Ortakçı, ““Hâlâ Yapıyorlar” Elektronik Kültür Ortamında Gelenekselin Ötekileştirilmesi (İnternet Gazeteleri Örneğinde)” *Gençlik ve Kültürel Mirasımız*, ed. Bekir Şişman - Muhittin Düzenli (Samsun: Ceylan Ofset, 2014), 75-86, 75; Esat

Sosyal medya her ne kadar sosyallikle ilgili görünse de insanları yalnızlaştıran, ilişkileri yüzeyselleştiren, bayağulaştıran ve sanallaştıran yapısıyla gençleri etkileyen önemli olgulardan biridir¹⁰. Bireyleri -sanalda bile olsa- eşit kılması, özgürleştirilmesi talep artışındaki etkenlerden biridir. Oysaki özgürleştirmekten ziyade homojenleşen bir kültüre eklemektedir. Bağlılık yapmasının yanı sıra bilgi kirliliği barındıran, fikirleri bulandıran yapısıyla varlık göstermektedir¹¹. Tüketim, gösteriş, zaman israfı gibi hususlarla gençleri çevrelemektedir. Kitle iletişim araçları kullanım süreleri dikkate alındığında gençler üzerindeki etki düzeyi de anlaşılabilir. Ulusal ya da uluslararası kuruluşların yönlendirmeleri, çıkar gruplarının ve platformlarının varlığı, algı operasyonları, reklamlar vb. araçlarla etkilemenin üst düzeye çıktığı de belirtilmelidir.

Ailenin yaralar alması, geçimsizlik, boşanma, şiddet vb. olay ve olgular da gençlerin içinde yaşadıkları atmosferi etkilemektedir¹². Her türlü sorunla baş edebilme potansiyeli taşıyan bu kurum, etkilenmelerle birlikte işlevlerini yerine getirememekte bazı durumlarda ise sorunlara kendisi kaynaklık edebilmektedir. Çocuk yetiştirme yöntemleri, çocuk sayısı, çocuk merkezli ailelerin varlığı gibi aile kurumuna yönelik etkenleri çeşitlendirmek de olasıdır. Benzer şekilde aile, öğretmen ya da eğitim kurumlarının çocuk üzerindeki etkileri giderek azalmaktadır. Bunun

---

Şanlı – Kurtman Ersanlı, “Sürüklendiğimiz Varoluşsal Boşluk ve Değerler”, *Eğitimde Gelecek Arayışlar: Düünden Bugüne Türkiye’de Beceri, Ahlak ve Değerler Eğitimi* ed. Arzu Güvenç Saygın - Murat Saygın (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2016), 59-78, 70.

¹⁰ Muhammed Yamaç, “Sosyal Medyada Dini Topluluklar”, *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 4/1 (2020), 101-122, 120.

¹¹ Ali Murat Kırık, *Yeni Medya Çağı Çerçevesinde Türkiye’de Televizyondan İnternete Dönüşüm ve Sosyal Paylaşım Ağlarında Gençlerin Konumu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013), 334; Mehmet Özdemir, *Yeni Medyanın Gençler Üzerindeki Asosyalleştirici Etkisi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 87-88.

¹² Ömer Özdemir, *Ailenin Çocuklarının Din Eğitimine Katkısı (İstanbul Örneği)*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019), 141; Özge Gülver, *Gençlik ve Değerleri*, (Kırıkkale, Kırıkkale Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015) 118.

yerini kontrol imkânı daha zor kitle iletişim araçları almaktadır¹³. Bilgiye kolay ulaşımın da etkisiyle eğitim kurumlarının hatta öğretmenlerin değersizleştirilmesi de burada zikredilmelidir.

Özgürlükle irtibatlı olarak genel kabul görmese bile cinsel tercihler, birlikte yaşamlar, cinsiyet tercihleri gibi olgular da söz konusudur. Bunların bir bakıma propagandasının yapıldığı, bu gruplara alan açıldığı, görünürlüklerinin artırıldığı da gözden kaçırılmamalıdır¹⁴. Kentleşmeyle birlikte hızlanan hayatı, sosyo-kültürel değişimler, tabiattan kopmalar, çevre ve besin kirliliği, fiziksel ve zihinsel yönüyle insanları etkileyen süreçler olarak okumak olasıdır. Depresif tavır ve tutumların artması, geleceğe karamsar bakışın öne çıkması, insanların farklı alanlarda anlam arayışına girmeleri ya da boşluğa düşmeleri de buraya ilave edilebilir¹⁵. Tüketim kültürünün bir sonucu olarak zenginlik ve şöhretin ulaşılması gereken nihai hedefler olarak görülmesi de sorunlar taşımaktadır¹⁶. Artan bilgi ve bilgiye kolay erişimle bireyler kimseye ihtiyaç duymayacakları zannına varmaktadırlar. Kendilerini her alanda yetkin görebilmektedirler. Bu yaklaşım yalnızlaşmayı, sorunlarla tek başına kalmayı beraberinde getirmektedir. Çözumsuzlükler başka sorunlara kapı aralamaktadır.

Sekülerleşmeyle dinin ilişkisinde ise artık din karşı cepheye alınmak yerine ticarete konu edilmektedir. Din bir bakıma ticari bir nesne durumuna indirgenmektedir¹⁷. Böylece tüketime yönelik bir duruşa da engel olunmaktadır. Benzer şekilde gelenek

¹³ M. Cem Şahin, "Türkiye'de Gençliğin Toplumsal Kimliği ve Popüler Tüketim Kültürü", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 25/2 (2005), 157-181, 157.

¹⁴ Yusuf Özkır, "Ailenin Dönüş/türül/mesinde Medyanın Etkisi", *Disiplinlerarası Yaklaşımla Aile Kongresi Bildiriler Kitabı*, ed. Mustafa Çevik (Ankara: Semih Ofset, 2020), 414-429, 414.

¹⁵ Hacı Mehmet Soysaldı, "Gençliğimizi Tehdit Eden Zararlı Alışkanlıklar: Sigara, Alkol ve Uyuşturucu". *Humanities Sciences* 2/2, 80-101, 94-96.

¹⁶ Fatih Çınar, "Gençlik Değerler ve Bağımlılık Profilleri Üzerine Bir Araştırma". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/43, 164-186, 164.

¹⁷ İsmail Demir, *Dini Bilgi Edinme Kaynağı Olarak Sosyal Medya (İlahiyat Fakültesi Öğrencileri Örneği)*, (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019), s. 148; Muhammed Veysel Bilici, *Tüketim Toplumunda Dini Yaşamak: Sekülerleşme Paradigmasını Yeniden Okumak*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018), 415.

ve değerlerin de değersizleştirildiği bir vasattan söz etmek mümkün görünmektedir¹⁸. Popüler kültür ile günübürlük gündemler insanları meşgul etmektedir¹⁹. Yeni oluşturulan ya da yeniden kurgulanan değerlerle mevcut sistemin devamlılığı sağlanmaktadır. Bu dönemin ayırıcı özelliklerinden biri de bağımlılık olarak belirtilebilir. Geçmişe kıyasla birçok bağımlılık çeşidinin varlığı söz konusudur. Kent yaşamı, kalabalıklar içinde yalnızlık, anlamsızlık, zor hayat koşulları gibi durumlar bedensel ve ruhsal olarak insanları inkar, unutmaya, görmezden gelme gibi sonuçlarıyla bağımlılığa sevk edebilmektedir²⁰. Teknoloji bağımlılığı bunların başında gelmektedir²¹. Gençler de bu bağımlılıkta ilk sırayı almaktadırlar. Ayrıca gençlikle ilgili işsizlik, alt kültürde oluşan nicel artışlar, suç oranlarının giderek artması gibi daha başka sorun alanları da varlık göstermektedir²².

2. GENÇLERİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Gençler tanımlanırken yetişkinler bazen de çocuklarla kıyaslamalardan hareket edilmektedir. Gençlik dönemini anlama açısından bu tür kıyaslamalara da ihtiyaç var görünmektedir. Bununla birlikte kıyaslamalarda yetişkinlik merkeze alınarak, gençlik dönemi yargılanabilmektedir. Oysaki kıyaslamalar yapılsa bile yargılamalara gidilmemelidir. Örneğin karşılaştırma yoluyla gençlerde duygu ve tepkilerin yoğun, rasyonel tutum ve davranışların ve sorumluluğun görece daha az olduğu değerlendirilmeleri yapılmaktadır. Gençlerde yine aşk, sevgi, özlem gibi

¹⁸ Bilici, *Tüketim Toplumunda Dini Yaşamak: Sekülerleşme Paradigmasını Yeniden Okumak*, 423.

¹⁹ Şahin, "Türkiye'de Gençliğin Toplumsal Kimliği ve Popüler Tüketim Kültürü", 159.

²⁰ İhsan Çapcıoğlu, "Sekülerleşen Toplumda Bireyselleşen Aile", *Turkish Studies* 13/2 (2018), 19-34, 19; Kırık, *Yeni Medya Çağı Çerçevesinde Türkiye'de Televizyondan İnternete Dönüşüm ve Sosyal Paylaşım Ağlarında Gençlerin Konumu*, 334.

²¹ Sedat Işıklı, "Bağımlılık Odağında Gençlerde Teknoloji Kullanımı", *Gençlik ve Dijital Çağ*, ed. Aylin Görgün Baran vd. (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2020), 103-109, 108.

²² Serdal Fidan, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Gençliğin Kimlik Algısı (Üniversite Gençliği Üzerine Bir Araştırma)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2011), 258.

duyguların baskınlığı da bilinen bir husustur²³. Duygu yoğunluğunun da etkisiyle aşırılıklara başvurulması, öfke patlamaları yaşanması da burayla irtibatlı görünmektedir²⁴. Yargılamada ise biraz da duyguları öteleyen akli merkeze alan bir yaklaşımın referans alındığı görülebilmektedir. Bütüncül bir bakış açısı için gençliğin kendi içinde değerlendirildiği yaklaşımlara da ihtiyaç var görünmektedir. Diğer yandan insan hayatının tüm dönemlerinin farklılık taşıdığı, gençliğin de kendine özgü özellikleriyle var olduğu kabul edilmelidir.

Gençlerin homojen bir grup özelliği taşıdıklarını iddia etmek de mümkün görünmemektedir. Birey, toplum, kültür ve çevre gibi faktörlerin gençlik döneminin şekillenmesinde etkileri göz ardı edilmemelidir. Bilimsel açıdan genellemelere ihtiyaç duyulsa bile genellemelerin zaman, zemin ve kültür gibi değişkenlerle mukayyet olduğuna dikkat edilmelidir.

Literatürde gençlik döneminde aidiyet, kabul edilme ve kendini ispat çabalarının öne çıktığı belirtilmektedir²⁵. Genç, toplum tarafından kabul görmek istemekte, kendini ispat çabası içine girebilmektedir. Bu çaba günümüzde olumlu ya da olumsuz tutum ve davranışlarla özellikle sosyal medyada yer almaktadır. Genç, topluma dahil olmak istemekte diğer yandan onun değerlerini görmezden gelebilmekte ya da bunlara başkaldırabilmektedir. Otorite karşıtlığı, toplumsal kabullerin sorgulanması, tepkisellik vb. ayırt edici özellikler de öne çıkmaktadır²⁶. Görece zıt bu durumların gencin dünyasında çatışmalar yaratacağı da

²³ Seher Şimşek, *Ortaöğretim Öğrencileri Arasında Yaygınlaşan Ateizm ve Deizm Düşüncesini Önlemede Din Eğitiminin Önemi* (Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 95.

²⁴ Murat Kaya, "Gençliğin Ruhsal Problemleri Çerçevesinde Hz. Peygamber'in Eğitim Anlayışı ve Uygulama Örnekleri", *Diyanet İlmî Dergi* 55/4 (2019), 951-973, 969.

²⁵ Çınar, *Gençlik Değerler ve Bağımlılık Profilleri Üzerine Bir Araştırma*, 184; Atalay Yörükoğlu, *Gençlik Çağı* (İstanbul: Özgür Yayınları, 2004), 112-113.

²⁶ Şimşek, *Ortaöğretim Öğrencileri Arasında Yaygınlaşan Ateizm ve Deizm Düşüncesini Önlemede Din Eğitiminin Önemi*, 92.

düşünülebilir. Eleştiri, şüphe, saldırganlık, cinsel arzular gibi durumlar da bu dönemde artış göstermektedir²⁷.

Gençlik, ömrün diğer dönemleriyle kıyaslandığında kişiliğin şekillenmesinde öne çıkmaktadır. Çevre, eğitim ve yaşananlar gibi hususlar etkiye açık özellikleriyle gençler üzerinde kalıcı sonuçlar doğurabilmektedir. Bu yönüyle gençlik dönemi kötü ya da iyi alışkanlıkların kazanılabildiği bir evre olarak da değerlendirilebilir. Çocukluk döneminde edinilen alışkanlıklar artık kökleşmeye başlamaktadır. Bu dönemde özellikle sanal bağımlılığın daha etkili olduğu belirtilmektedir²⁸.

Gelecek kaygısı da gençlik dönemi özelliklerinden biridir²⁹. Yetişkinlere kıyasla bilgi ve tecrübenin azlığı veya bunların gerçeklikle özdeşleştirilememesi, hayatın bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilememesiyle sonuçlanmaktadır³⁰. Bu çağın bir özelliği olarak belirsizlik, hızlı değişim gibi faktörler gelecek kaygısını da beraberinde getirmektedir. Eğitim, meslek ve evlilik gibi konuların yanı sıra beklentiler, hak talepleri gibi etkenlerle birlikte gelecek karanlık görülebilmektedir³¹.

Anlam arayışının bu dönemde öne çıktığı belirtilebilir³². Sınırlı ve sınanmamış bilgileriyle hayatın gerçekliğiyle karşılaşmak zorluklar oluşturmaktadır. Duyguların baskınlığı duygu ve düşüncede dalgalanmalar yaşanmasına kaynaklık etmektedir. Günümüzde sanallık-gerçeklik ayrımının varlığı da gençlerde çelişkilere neden olabilmektedir. Gençler gerçeklikten önce sanal

²⁷ Kaya, "Gençliğin Ruhsal Problemleri Çerçevesinde Hz. Peygamber'in Eğitim Anlayışı ve Uygulama Örnekleri", 969.

²⁸ Sami Şener, "Sosyal Medyanın Gençlerin Düşünce ve Değerlerine Etkisi", *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi* 5/3 (2021), 529-553, 551-552.

²⁹ Gülden Demir, *Gençlik Algısı: "Genç Yaşam Dünyası" ile İlgili Gençler Üzerine Bir Araştırma* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021), 368.

³⁰ Kırık, *Yeni Medya Çağı Çerçevesinde Türkiye'de Televizyondan İnternete Dönüşüm ve Sosyal Paylaşım Ağlarında Gençlerin Konumu*, 335.

³¹ İrem Begüm Tükel Paker, *Yeni Muhafazakâr Gençlik Kültürü: (İzmir'deki Üniversite Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma)* (İzmir, Ege Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017), 316.

³² İhsan Çapçioğlu, "Gençlik Dönemi 'Kimlik Arayışı'nın Demokratik Değerlerin ve İletişim Becerilerinin Gelişimine Etkisi", *Sırt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2014), 57-76, 72-73.

ile karşılaşmaktadırlar³³. Sanal alan görsele, algılara daha çok hitap eden yapısıyla gencin dünyasında belli bir yer etmektedir. Fakat gerçek hayat burayla uyuşmamaktadır³⁴. Kimlikler gizlenildiği için her türlü yorum sınır tanımadan, filtre edilmeden ilgili mecralarda paylaşılabilir³⁵. Görece toplumun değer yargılarına uymayan hususlar, gençlere daha cazip gelebilmekte bir yerde kendini ispata da imkan verebilmektedir. Bu tür yaklaşımlara bilimsellik kılıfı da giydirildiği zaman fikir bulandıran bir vaziyet alabilmektedir.

Eğitim süreçlerinin uzaması, refahın artması gibi nedenlerle gençlik döneminin uzadığından da söz edilebilir³⁶. Eğitimin tamamlanması, iş sahibi olma gibi süreçlerin de varlığı bir yönüyle gençlerin yetişkinlikten kaçınmalarıyla sonuçlanmaktadır³⁷. Nihayetinde yetişkinlik sorumlulukların giderek artacağı bir evre görünümüyle algılanabilmektedir. Bu bakış açısı ise hayatın gerçekleriyle geç tanışmaya neden olmaktadır. Diğer yandan biriken birçok sorumluluk gençler açısından zor katlanılır görülebilmektedir. Evlilik hayatının getirdiği sorumluluklar, çalışma hayatı, şehir hayatının zorlukları gibi hususlarla karşılaşılınca maddi manevi daha fazla desteğe ihtiyaç duyulabilmektedir.

Yaş grupları açısından gençlik dönemini sosyo-kültürel değişimden en çok etkilenen grup olarak ele almak mümkündür³⁸. Özellikle sanal alemdeki bilgi kirliliği, manipülasyonlar, algı

³³ Kırık, *Yeni Medya Çağı Çerçevesinde Türkiye'de Televizyondan İnternete Dönüşüm ve Sosyal Paylaşım Ağlarında Gençlerin Konumu*, 335.

³⁴ Kırık, *Yeni Medya Çağı Çerçevesinde Türkiye'de Televizyondan İnternete Dönüşüm ve Sosyal Paylaşım Ağlarında Gençlerin Konumu*, 335.

³⁵ Babacan, "Toplumsal Derinlik, Sosyal Medya ve Gençlik", 37.

³⁶ Leyla Neyzi, "Türkiye'de Kamusal Söylemde Gençlik Kurgusunun Değişimi". *Katılımın "e-hali": Gençlerin Sanal Alemi*, ed. Aslı Telli Aydemir (İstanbul: Alternatif Bilgi Derneği, 2011), 25-47, 40; İsmail Güllü, *Gecekondulaşma, Gençlik ve Dindarlık -Kayseri Argıncık Örneği-* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010), 244.

³⁷ Elif Akardaş Karataş, "Peter Pan Sendromu: Bugünün Gençleri ve Yetişkinlikten Kaçış", *Medeniyet Eğitim Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2019), 117-129, 128.

³⁸ Vehbi Bayhan, "Hedonist ve Püritan Etik Sarmalında Postmodern Gençlik". <https://www.ayk.gov.tr/top-content/uploads/2015/01/BAYHAN-Vehbi-HEDON%c4%b0ST-VE-P%c3%9cR%c4%b0TAN-ET%c4%b0K-SARMALINDA-POSTMODERN-GEN%c3%87L%c4%b0K.pdf>, Erişim tarihi 05.092022, 195-205, 203.

yönetimine dair hususlar doğruların bilinmesine engel teşkil edebilmektedir. Görece bilgiye ulaşmada kolaylıklar olsa bile bu bilginin doğruluk değeri, nerede kullanılabileceği, sonuçları gibi hususlarda tecrübeye de ihtiyaç var görünmektedir. Bu tecrübe; anne baba, akrabalar ve çevreden öğrenilenlerle mümkün olabilmektedir. Bu yönüyle gençlerin rol model arayışı içinde oldukları da göz önünde bulundurulmalıdır.

Yukarıdakilerden hareketle gençlik dönemini bunalımla özdeşleştirmek, bu yönde tanımlamalara gitmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Aile, iş bulma ve çalışma, toplum baskısı gibi unsurların varlığından hareketle gençlerin baskıların altında ezildiği sonucuna ulaşmak da doğru değildir³⁹. Bu dönemi, geçiş dönemi ya da uyum arayışı olarak nitelemek daha olasıdır. Hayatın her döneminin kendine özgü şartları vardır. Gençlik de dinamizm, duyguların baskınlığı gibi hususlarla çevrelenmiş görünmektedir.

3. GENÇLERİN DİN ANLAYIŞINI ETKİLEYEN HUSUSLAR

Yukarıda da ele alındığı üzere gençlik dönemi din anlayışını etkileyen birçok husus bulunmaktadır. Bu etkenlerin en önemlisi sekülerleşme olarak kabul edilebilir⁴⁰. Sekülerleşme ile birlikte din, gelenek ve değerlerin de görece değersizleştirildiği belirtilmektedir. Madde - mana ya da dünya - ahiret dengesinin bozulduğu bir vasattan söz edilebilir. Her alanda çeşitliliğin arttığı bir çağda dine yaklaşımlarda da bu durum kendini göstermektedir⁴¹. Görece din/dini kurumlar cepheye alınabilmekte, sorgulamalar daha yüksek sesle yapılabilmekte, çoklu etkileşimden dolayı -geçici bile olsa- etkilenmeler artmaktadır. Bu durum sa-

³⁹ Kezban Çelik, "Genç Olmak Zor İş: Türkiye'de Genç Olmayı Etkileyen Bazı Unsurlar", *Gençlik Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2013), 26-45, 42.

⁴⁰ Güllü, *Gecekondulaşma, Gençlik ve Dindarlık -Kayseri Argıncık Örneği-*, 248; Mustafa Sarmış, *Sinema ve Din (Sekülerleşme Bağlamında Hollywood Sineması Örneği)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016), 369.

⁴¹ Asım Yapıcı, "Şüphe ve İnanç Kısacasında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları", *İlahiyat Akademi Dergisi* 12 (2020), 1-44, 37.

biteler yerine görüş farklılıklarıyla sonuçlanmaktadır. Bu kadar çeşitliliğin olduğu bir arena ise fikirleri bulandırabilmektedir.

Gençler arasında geleneksel yaklaşımın gösterdiği ibadet hassasiyeti ötelenerek dinin inanç ve ahlak boyutu öne çıkabilmektedir⁴². Bu durumu, gençlerde dine hassasiyetin az olduğu gibi bir yargıyla ele almak yanlış olacaktır. Gençlerin geleneksel olmayan, farklı bir dindarlık anlayışına sahip oldukları belirtilebilir⁴³. Popüler kültürün etkisi ve dinin nesneleştirilmesiyle de irtibatlı olarak din konusunda tüketim nesnelere üretilmektedir. Tarihi kökü olsun ya da olmasın popüler kültürün ihtiyaç duyduğu yeni gündemler oluşturulabilmekte ve gençler arasında görece karşılık da bulabilmektedir. Sorgulama, eleştiri, duygusallık gibi gencin içinde bulunduğu psikolojik durum ve sosyal medya vb. dış tazyiklerle birlikte değerlendirildiğinde bu durum da kısmen anlaşılabilir. Bu tür “kulak kesilmeleri” bir arayış olarak okumak da mümkün görünmektedir. Oluşturulmuş gündemlerin “gençlik elden gidiyor” tarzında, sloganik olarak ele alınması dikkat çekse, haber değeri taşıya bile ne derece gerçekliğe tekabül ettiği de sorgulanabilmelidir.

Gençlerin din anlayışını etkileyen hususlar arasında bilim ve din karşıtlığı algısı da etkili görünmektedir⁴⁴. Özellikle modernizmle birlikte pozitivist bir yaklaşımla bilim kutsanmıştır. Din ise geçmişte kalan bir kurum olarak görülebilmektedir. Bu bakış açısı pozitivistimin daha baskın olduğu 19 ve 20. yy’a ait olarak değerlendirilebilir. Dünyanın etkilerinin görece devamlılık gösterdiği de kabul edilebilir. Bugüne hakim olan değerler dizisi mihenk kabul edilerek gelenekteki bugüne ve bugünün bilimine uymayan hususlar özellikle öne çıkarılabilmektedir. Bunlar üzerinden din geride kalmış, bilim karşıtı bir kurum olarak sunulabilmektedir.

⁴² Güllü, *Gecekondulaşma, Gençlik ve Dindarlık -Kayseri Argıncık Örneği-*, 254; Özlem Avcı, *Bir Özneleşme Örneği Olarak İstanbul’da Dindar Üniversite Gençliği* (İstanbul, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010), 337.

⁴³ Güllü, *Gecekondulaşma, Gençlik ve Dindarlık -Kayseri Argıncık Örneği-*, 246.

⁴⁴ Mehmet Malkoç, “Gençliği Dini Değerlerden Uzaklaştıran Sebepler”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/16 (2019), 252-268, 255-257.

Farklı bir yaklaşımla dinin insan ürünü olduğuna dair iddialar da öne çıkarılmaktadır⁴⁵. Tarihte geçmiş milletlerin kültürlerinden örneklerle ilahi dinlerin ortak özellikler gösterdiği belirtilmektedir. Bu durum dinin insan ürünü olduğuna delil olarak sunulmaktadır. Yalın ifadesiyle “Tanrı’yı da insan icat etti” iddiası kurgulanmaktadır. Diğer yandan postmodern dönemde din artık karşıya alınmamaktadır. Onu kullanmanın etkileyciliği keşfedilmiş görünmektedir. Din bu anlamda nesneleştirilmekte ve ticarete konu edilmektedir⁴⁶.

Günümüzde eğitim ve iş imkanlarına sahip olması kadının görünürlüğünü artırmıştır⁴⁷. Buradan hareketle insanlık tarihini kadın-erkek mücadelesi olarak tanımlayabilen bir anlayışın varlığı söz konusudur⁴⁸. Batıda feminizm hareketinin ortaya çıkmasında etkili saikler görmezden gelinerek, özgürlük, eşitlik vb. kavramlarla sınıf mücadelesine benzer cinsiyet mücadelesi kurgulanabilmektedir. Feminist akımların da etkileriyle özellikle din ve kadın konusunda bütünlük gözetilmeden, dinin kadını ikincil kıldığına dair sonuçlara ulaşılabilmektedir⁴⁹. Bu durum da gençleri etkileyebilmektedir.

Cinsellik bir özgürlük ve tercih alanı olarak sunulabilmektedir. Meşru olmayan birçok çeşitliliğe kapı aralanmaktadır. Cinsiyetsizliğe yönelik de argümanlar geliştirilebilmektedir⁵⁰. Cinsiyet değişiklikleri özellikle gündeme getirilmektedir. Bu yaklaşımın

⁴⁵ Metin Doğan, *Türk Solu ve Din (1908-1946)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2005), 254. Malkoç, “Gençliği Dini Değerlerden Uzaklaştıran Sebepler”, 255-257.

⁴⁶ Demir, *Dini Bilgi Edinme Kaynağı Olarak Sosyal Medya (İlahiyat Fakültesi Öğrencileri Örneği)*, 148.

⁴⁷ Gül Aktaş, *Farklı Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Özelliklere Sahip Ailelerde Kız Çocuklarına İlişkin Aile İçi Kültürel Tanımlamalar* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Doktora Tezi, 2011), 225.

⁴⁸ Mustafa Çevik, “Aileye İdeolojik Yaklaşımlar”, *Disiplinlerarası Yaklaşımla Aile Kongresi Bildiriler Kitabı*, ed. Mustafa Çevik (Ankara: Semih Ofset, 2020), 235-250, 243.

⁴⁹ Dilek İmançer, *Toplumsal Cinsiyet Sembollerinin Türk Aile Dizilerinde Sunumu* (İzmir: Ege Üniversitesi, Doktora Tezi, 2000), 209.

⁵⁰ Nevzat Tarhan, “Gelenekten Modernizme Ailede Yeni Doğrular”, *Disiplinlerarası Yaklaşımla Aile Kongresi Bildiriler Kitabı*, ed. Mustafa Çevik (Ankara: Semih Ofset, 2020), 77.

küresel düzeyde de kitle iletişim araçlarıyla propagandasının yapıldığı görülebilmektedir. Dizi ve filmlerde kahramanlar bu gruptan seçilerek kitleler duyarsızlaştırılmaya ve alıştırmaya çalışılmaktadır⁵¹. Buradan hareketle ahlak sorgulanarak hayata zorluklar üreten, özgürlüklere engel bir husus olarak sunulabilmektedir. Gençlerin bu gruplardan etkilenme olasılıkları da gözden uzak tutulmamalıdır.

Gençlerin inanç konusunda sorun yaşadıkları alanlardan biri de dini gruplar olarak belirtilebilir. Farklı dini grupların varlığına, bu grupların aynı olaylara çeşitli tutum ve davranışlarla karşılık vermelerine anlam verilememektedir⁵². Benzer şekilde tek bir dinin birçok yorumunun olması da anlamlandırılmamaktadır⁵³. Bir yönüyle sosyal konularda matematiksel bir kesinlik aranmaktadır. Diğer yandan marjinal dini grupların varlığı ve uygulamaları dikkat çekmektedir. Bu grupların sundukları dik-kate alınarak gençlerce “din buysa ben yokum” yaklaşımı öne çıkarılabilmektedir. Dini grup ya da grubun önde gelenlerinin –kendileriyle de çelişerek- işledikleri suçlar ise hem bu gruba hem de dine mal edilebilmektedir⁵⁴.

Kadim bir sorun alanı olarak kötülük problemi gençlerin dine yaklaşımlarında etkenlerden bir diğeridir. Kötülüğün varlığı, buna yönelik acizyet, adaletin sorgulanması gibi hususlar gençleri etkilemektedir⁵⁵. Yeryüzünde yaşanan savaş, kıtlık, katliam vb. olaylar görece cevapsız sorularla zihinleri meşgul etmektedir. Kitle iletişim araçlarında sloganik cümleler, kısa alıntılar, çarpıcı

⁵¹ Özkır, “Ailenin Dönüş/türül/mesinde Medyanın Etkisi”, 414.

⁵² Murat Yıldız – Betül Çapar, “Orta Öğretim Öğrencilerinde Benlik Saygısı ile Dindarlık Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/3 (2010), 103-131, 117; Suat Cebeci vd., “Dini Grupların Birey ve Toplum Üzerindeki Etkileri: İlahiyat Fakültesi Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 8 (2019), 69-88, 85.

⁵³ Yıldız - Çapar, “Orta Öğretim Öğrencilerinde Benlik Saygısı İle Dindarlık Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, 117.

⁵⁴ Gülten Koç, “Lise Öğrencilerinin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma İstanbul / Başakşehir Örneği”, *Babür* 1 (2022), 77-96, 93.

⁵⁵ Koç, “Lise Öğrencilerinin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma İstanbul / Başakşehir Örneği”, 94; Malkoç, “Gençliği Dini Değerlerden Uzaklaştıran Sebep-ler”, 262-264.

iddialarla kötülük problemi işlenerek din, Tanrı, ahlak, ahiret vb. tüm inanç esaslarına savaş açılabilmektedir. Tarihi argümanlar da çarpıtılarak dinlerin neden olduğu savaşlar, katliamlar gibi çerçevede konular gündeme taşınmaktadır. Yeryüzündeki tüm olumsuzluklar sıralanarak “Tanrı varsa bunlara göz yummamalı” gibi yaklaşımlarla savunular geliştirilmektedir. Görece tecrübesi az olmasına karşın bilgiye sınırsızca ulaşabilen gençler bu tür propagandalara kayıtsız kalamamaktadırlar.

Özellikle Batı ülkelerinde görülen İslam karşıtlığına da burada yer verilmelidir. İslam dini, Peygamber ya da o dönem toplumunun sosyokültürel özelliklerinden hareketle kötülenmektedir. Özellikle marjinal dini gruplar öne çıkarılarak İslam’ın savaş yanlısı bir din gibi sunumu yapılmaktadır. Bunların ötesinde Batı ülkelerinde yaşayan müslümanlara sadece dinlerinden dolayı ötekileştirme, şiddet ve hatta katliamla sonuçlanan müdahaleler yapılabilmektedir. Bu vb. olayların gençleri etkilemesi de kaçınılmaz olacaktır.

Kaderi anlamlandıramayıp da önemli görünmektedir⁵⁶. Bu konuda uçlarda görüşlere sahip olunabilmektedir. Teslimiyetin yanında –görece eğitim, kişisel gelişim ve hakim paradigmalardan- hayata yönelik bakış açısında herşeyin kontrol altına alınabileceği gibi sonuçlara ulaşılabilir. Diğer yandan duyguların baskınlığıyla istenmeyen olaylarla karşılaşıldığında sabırsızlık örnekleri, öfke patlamaları yaşanabilmektedir. Bu vb. durumlar kaza ve kader konularına yönelik bakış açısında problemler oluşturabilmektedir.

Kitle iletişim araçlarının popüler kültür aracılığıyla fikirleri bulandırabildiği de gözden uzak tutulmamalıdır⁵⁷. Bu araçlar, dini konuları izlenme kaygısının da etkisiyle olduğundan daha

⁵⁶ Hasan Maçın vd., “Üniversite Öğrencilerinin Manevi Danışmanlık ve Dinî Destek İhtiyacı: Adıyaman Üniversitesi Örneği”, *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 1 (2020), 38-54, 52.

⁵⁷ Hayati Hökelekli, “Çocuk ve Gençlerde Şiddet Olgusu ve Önlenmesine Yönelik Öneriler”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 5/14 (2007), 61-78, 72.

farklı, dikkat çekici hale getirerek sunma gayretindedirler⁵⁸. Sosyal medyada ise kimliğin açığa vurulmadan istenen yorum, beğeni ya da paylaşımlar yapılabildiği için sözde çelişkiler gözler önüne serilebilmektedir. Doğruluğu sorgulanmadan yapılan tüm bu tür paylaşımlar ise iddia edilenlerin sadece çok kişi tarafından beğenilmesi ya da paylaşılmasıyla doğruluk kazanıyor görünmektedir. Özellikle yüzeysel bir dini bilginin varlığı durumunda, propaganda faaliyetleri için zemin hazır hale gelmektedir.

Misyoner faaliyetlerinin ağırlıklı olarak gençlere yönelik yürütüldüğü de belirtilmelidir. Din değiştirmelerin bu yaş aralığında görece fazla olması dikkate alınması gereken bir faktör durumundadır⁵⁹. Din değiştirmenin arka planında birçok neden olabilmekle birlikte ekonomik kökenli olduğu, psiko-sosyal ihtiyaçların karşılanmasıyla bağlar kurulduğu belirtilmektedir⁶⁰. Herhangi bir dini grubun uygulamaları, tarihte var ola gelmiş ama günümüzde gündeme taşınan çok da rağbet görmeyen görüşlerin öne çıkarılması da burada etkili görünmektedir.

Din adına yapılan yanlışlar da gençleri etkilemektedir. İnanıldığı halde her türlü günahı işleyebilen insanların varlığı çelişki oluşturmaktadır. Sapkınlık, rüşvet, israf gibi öne çıkan olumsuzlukların etki gücü bulunmaktadır⁶¹. Gençleri günahkârlıkla suçlama, onlara karşı cezalandırıcı bir din dilinin kullanımı, makuliyeti zorlayan ölçüde yapılan açıklamalar da gençlerde etkiler bırakmaktadır. Din hakkında bilginin ehil olmayanlarca verilmesi de dini şüpheyi artırmaktadır⁶². Hakim paradigmanın sahip olduğu özgürlükçü bir dilin etrafında yetişen nesillere göre-

⁵⁸ Bayramali Nazıroğlu, "Din Eğitiminin Gerekliliği Açısından Dini Medya Okuryazarlığı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 15/2 (2015), 191-220, 206.

⁵⁹ Celal Çayır, *Türkiye'de Din Değiştirip Hıristiyanlığa Geçişin Psiko-Sosyal Etkileri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2008), 250.

⁶⁰ Hayati Hökelekli – Celal Çayır, "Gençlerin Din Değiştirip Hıristiyan Olmasında Etkili Olan Psiko-Sosyal Etkiler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2006), 23-46, 42.

⁶¹ Koç, "Lise Öğrencilerinin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma İstanbul / Başakşehir Örneği", 94.

⁶² Şimşek, *Ortaöğretim Öğrencileri Arasında Yaygınlaşan Ateizm ve Deizm Düşüncesini Önlemede Din Eğitiminin Önemi*, 92-93.

ce buyurgan bir din dilinin hitap edemediği kestirilebilir. Benzer şekilde terör örgütlerinin din adına hareket ettiklerini iddia etmeleri de gençleri etkileyen önemli etkenlerdendir. Bu grupların oluşumu, finanse edilmeleri, uygulamaları gençler için açıklama gerektiren hususlardandır.

Gencin içinde bulunduğu aile bireylerinin dine karşı tutum ve algıları da etkili görünmektedir. İşlevlerini yerine getirmeyen bir aile sadece din konusunda değil hayatın diğer alanlarında da bir çok soruna kaynaklık etmektedir⁶³. Bir anlamda huzur, mutluluk ve güvene kaynaklık eden aile kurumu, görevlerini yerine getir(e)mediğinde hayatın zorlaşmasına sebep olmakta, sorunların da kaynağı durumuna gelmektedir. Gençlik döneminde arkadaş çevresinin de dini tutum ve davranışlarda etkili olduğu belirtilmelidir. Gencin etkiye açık olması ve aidiyet duygusuyla hareket etmesi arkadaşlığın gücüne yönelik ipuçları da vermektedir⁶⁴.

SONUÇ

Gençliğin din anlayışını etkileyen hususlar; çevre, psikoloji ve din anlayışı kavramlarından hareketle açıklanabilir. Çevreyle kastedilen gençlerin de içinde bulunduğu toplumsal yapıda bugün hakim olan değerler dizisidir. Şemsiye kavramla postmodernizm olarak ifade edilebilecek bu olgunun birçok alt bileşeni bulunmaktadır. Sekülerleşme bunun başında yer almaktadır. Madde mana dengesinin bozulması olarak ele alınabilecek bir kavramdır. Tüketim kültürü ise sunduğu yaşam biçimiyle özellikle satın alma üzerine kurulu bir anlayışla varlığını sürdürmektedir. Kendinden başkasını muhtemel ki hiç düşünmeyen, keyfe, konfora ve hazza odaklı bireylerin varlığı söz konusudur. Bu da bireycilik olarak ifade edilebilir. Yalnızlaşmanın, ruhsal sorunla-

⁶³ Osman Alacahan, "Aile Birliğini Oluşturan Faktörler ve İşlevleri", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 11/1 (2010), 289-298, 297.

⁶⁴ Koç, "Lise Öğrencilerinin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma İstanbul / Başakşehir Örneği", 94; Süleyman Turan - Emine Battal, "Yeni Dini Hareketlerin Aile Yapıları Üzerindeki Etkileri", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2015), 135-149, 146.

rın, gelecek kaygısının vb. birçok olumsuz durumun kaynaklık ettiği bir olgu olarak değerlendirilebilir. Özgürlük kutsanmış bir kavram olarak sınır tanımamakla özdeşleştirilmiş görünmektedir. Din, gelenek, aile vb. kurumların sabitelerini sorgulayan yapıyla varlık göstermektedir. Sosyal medya bağımlılık, yalnızlaştırma, fikirleri bulandırma gibi çoklu etkileriyle vardır. İletişim bolluğunun, yokluğu kadar olumsuzlukları barındırdığı da görülebilmektedir. Din, gelenek, değerler, aile vb. kurumların hepsine dair değersizleştirme gayretlerinin varlığı da dikkat çekmektedir. Diğer yandan din metalaştırılarak ticarete konu edilmektedir. Bunlar gençlerin içinde yaşadıkları atmosferin öne çıkan özellikleri olarak ele alınabilir.

Pskolojiyle kastedilen ise gençlerin iç dünyalarıdır denilebilir. Gençlik dönemi genel özellikleri olarak da isimlendirilebilir. Gençler aidiyete ihtiyaç duymakta, kabul edilmek istemekte ve bunun için de ispat çabası içinde bulunmaktadırlar. Sorgulamalar, eleştiriler, ani tepkiler de bu dönemin özellikleri arasında sıralanmaktadır. Gençler bir yönüyle toplumsal kabulleri sorgulayabilmekte, eleştirebilmekte ve bunlara karşı da tepki gösterebilmektedir. Diğer yandan gençlik dönemi alışkanlıkların kazanıldığı ve bunların kökleşmeye başladığı bir zaman dilimidir. Bağlılık ve bağımlılıklar da bu dönemde başat faktörlerdir. Gençler sanalla gerçeğin farklılığından kaynaklanan çelişkiler de yaşamaktadırlar. Sanaldaki bilgi kirliliği, manipülasyonlar, algı yönetimleri gençleri fazlasıyla etkilemektedir. Bilgiye kolay erişim imkanına rağmen nerede, ne zaman, nasıl kullanılacağına dair tecrübelerinin kısıtlı olması onları açmazlara sürükleyebilmektedir. Fikirleri bulandıran bilgilere maruz kalmalarıyla gelecek kaygılarının arttığı, hayatı anlamsız, zaman zaman gereksiz bulma, gayrette bulunmama gibi nihilist tavırlara da girebildiklerinden söz edilebilir. Her geçen gün gençlik döneminin uzadığına dair görüşler de haklılık kazanmaktadır. Bunu, hayatın zorlaşması ve gençlerin de sorumluluk almak istemedikleri ile ilişkilendirmek mümkündür.

Hayatın her alanında çeşitliliğin arttığı bir dönemde dine yönelik yaklaşımlarda da bu durum gözlemlenebilmektedir. Madde-

mana dengesinin bozulması dünyevileşmeyi odak kavram durumuna getirmektedir. Tüketim kültürüyle birlikte din de bir argüman olarak kullanılmak istenmektedir. Dinin nesneleştirilmesi ve tüketime önüne geçmemesi yönünde yaklaşımların varlığı dikkat çekmektedir. Sanal alemde sınır tanımayan yorum, beğeni ve paylaşımların varlığı da önem arz etmektedir. Bunların paylaşım sayısına göre doğruluk değeri de artmaktadır. Diğer yandan sözde bilim-din karşıtlığı, dini de insanın ürettiği, dinin geçmiş dönem kurumlarından biri olarak kaldığı gibi iddialar öne sürülmektedir. Dine dair farklı görüşler fikirleri bulandırmak için servis edilmektedir. Feminizmin de etkisiyle kadın-erkek mücadelesi kurgulanabilmekte, insanlık tarihi bu gözle okunabilmektedir. En önemlisi ise dinin kadını ikincil kıldığına dair iddialardır. Marjinal fikirlerle cinsiyet kavramının gereksizliği öne sürülebilmektedir. Özgürlük temelinde cinsiyete yönelik farklı savunular geliştirilebilmekte ve bunun propagandası yapılmaktadır. Tek bir dinin birçok yorumunun olması ya da birçok dini grubun varlığı da gençlerce görece anlamlandırılmamaktadır. Kader konusunun -muhtemeldir ki hayatın tamamını planlayabildiğimiz sanısıyla da irtibatlı olarak anlamlandırılmasında zorluklar yaşanmaktadır. Kötülük problemi üzerinden din ve geleneğe yönelik argümanlar geliştirilebilmektedir. Son dönemin önemli bir başlığı da İslamofobi olarak görünmektedir. Ötekileştirme, şiddet ve yaşama hakkı tanımama ya varan bir olgu olarak varlık göstermektedir. Din adına yapılan yanlışlar, görece buyurgan bir din dili, gençleri günahkarlıkla suçlama, makuliyeti zorlayan dine dair yorumlar gibi hususlar da gençliğin din anlayışını etkilemektedir.

Gençlere yönelik yapılacak çalışmalarda da hayatın bütünlüğü dikkate alınmalıdır. Salt dini alana yönelik çalışmalarla yetinilmemesi gerekmektedir. Eğitim, çalışma, boş vakit vb. tüm alanlara yönelik faaliyetlere ihtiyaç var görünmektedir. Gençlerin hepsinin homojen özellikler taşıdıklarını iddia etmek kadar içinde bulunulan şartların onları aynı oranda etkilediğini ileri sürmek de mümkün görünmemektedir. Bu yönüyle farklı yöntemlere başvurulması gerektiğinden hareket edilebilir.

Gençlerin tartışmaya yatkınlık, genel kabullere itiraz, sorgulama gibi özelliklerinden hareketle bu alanda ihtisaslaşmış din görevlilerinin gençlerle buluşturulmasına imkanlar oluşturulabilir. Genel sorulara yönelik metinler oluşturulabilir ve bu metinlerin sıklıkla güncellenmesi sağlanabilir. Üniversitelerde dini danışman ve rehber istihdam edilebileceği gibi güncel dini meselelere yönelik bölüm gözetmeksizin seçmeli dersler konulabilir. Resmi ya da gönüllü kurum ve kuruluşların gençlerin yoğun kullandıkları platformlarda varlık göstermeleri, gündeme gelen dini konuları yalın ifadelerle açıklamaları yararlı olacaktır.

Tüketim, bireycilik ve hedonizm çemberindeki gençlere yönelik uygulamalar da geliştirilmelidir. Bu bakımdan yardımlaşma duygusunu öne çıkaran ulusal veya uluslararası alanda sosyal sorumluluk projelerine ağırlık verilebilir. Resmi ya da sivil yardım kuruluşlarının gençleri istihdam etmelerine yönelik teşvik mekanizmaları kurulabilir. Diğer yandan tüketimin ilk aşamada yardımlaşma, paylaşma alanında kullanımına yönelik tedbirler alınabilir.

Gençlerin dine sembolik ve ahlak üzerinden yaklaştığından da hareketle ibadetlerin yerine getirilmesinde baskıcı bir tutumdan uzak durulmalıdır. Farklı teşvik mekanizmalarının oluşturulması sağlanabilir. Cami ve müştemilatında gençlere yönelik hizmetlerin sunulduğu mekanlar oluşturulabilir. Butik kütüphaneler, çalışma odaları, spor olanakları gibi alternatifler üzerinde durulabilir. Bu müştemilatta gençlerin istek ve beklentilerine yönelik –teknolojiye yönelik- kurslar düzenlenebilir. Alan araştırmalarıyla gençler arasında öne çıkan dini konulara dair farklı kanallardan konuların ele alındığı kitap, video, görsel vb. materyaller üretilmelidir. Bu araçlar mümkün olduğunca öz, tartışmalara meydan vermeyen, bilimsel verilerle de desteklenmiş, bugünün gençlerine hitap eden tarzda oluşturulmalıdır.

Geleneğe görece uymayan dine farklı yaklaşımları, gençlerin farklı olduklarına dair yanlış çıkarsamalara da kaynaklık ediyor görünmektedir. Gençlerin arayış içinde oldukları da gözönünde bulundurularak onlara karşı daha hoşgörülü olunabilir. Farklı

sorgulama içine girmeleri içinde buldukları dönemle de ilişkilidir. Bu durum görmezden gelinmemelidir. Hem İslami değerleri hem Batı değerlerini bir arada yaşayan gençlerin varlığı da söz konusudur.

Geçmişle kıyaslandığında birçok imkana sahip oldukları konusunda farkındalık oluşturulabilir. Gençlere bu imkanları hayırda kullanmaları yönünde rehberlik çalışmaları yürütülebilir. İçinde çoklu aktiviteler barındıran gençlik kampları, okuma atölyeleri, teknolojiye dayalı kurslar, spor faaliyetleri gibi talep gören tüm etkinliklere de imkan oluşturulmalı sayıları çoğaltılmalıdır. Resmi ve sivil kuruluşlarca kitle iletişim araçlarına yönelik platformlar, içerikler, uygulamalar geliştirilmesi de yararlı olacaktır. Bu araçların etki güçlerini bugün için kaybetmeyecekleri diğer yandan daha farklı araçların devreye girebileceği de gözönünde bulundurulmalıdır.

Gençlerin yalnızlaşmalarına ortam hazırlanmamalıdır. Sosyal medyanın esiri olmalarına engel olabilmek için sosyalleşme teşvik edilmelidir. Meşguliyetin önemi, ruhsal ve bedensel iyileştirici rolü göz ardı edilmemelidir. Gençlerin kendilerini ifade edebilecekleri zeminlerin sayıları artırılmalı, işbirlikleriyle gençlere yönelik paket programlar geliştirilmelidir. Çevre sorunlarına odaklanma, yeşilin korunması gibi güncel hususlar bu kapsamda değerlendirilebilir. Karar alma süreçlerine gençleri de katmak gerekmektedir. Bu yönüyle eğitim kurumları, belediyeler vb. kurum ve kuruluşlarda gençleri ilgilendiren kararlarda onların da sürece katılmasını teşvik eden mekanizmalar oluşturulmalıdır.

Genç istihdamı da üzerinde durulması gereken bir alan görünümündedir. Genç işsizliği sorun alanlarından biridir. Resmi ya da sivil alanda gençlerin istihdamına yönelik teşvik mekanizmaları kurulabilir. Yarım zamanlı çalışma, hafta sonu çalışma gibi alternatif modeller geliştirilebilir. Kamuda genç istihdamına yönelik çalışmalar yürütülebilir. İklim değişikliği geleceğin sorunlu alanlarından biri gösterilmektedir. Bu yönüyle gençlerin tarım sektörüne yönlendirilmeleri düşünülebilir. Gelecek kaygısı dikkate alındığında gençlere yönelik sosyal politikalar geliştirilmesi

de gündeme alınabilir. Ev, işyeri, evlilik vb. alanlarda yardımlarla gençler desteklenebilir.

Aile ve okulda mümkün olduğunca gençlerin ihtiyaçlarına karşılık verilmeye çalışılmalıdır. Gençlik dönemine yönelik anne baba eğitimleri bu kapsamda düşünülebilir. Rehberlik faaliyetleriyle gençlerin içinde buldukları dönemin genel özellikleri hakkında bilgilendirme çalışmaları yapılabilir. Gençlik döneminde sıklıkla karşılaşılan ruhsal ya da bedensel rahatsızlıklara yönelik tedbirler geliştirilebilir. Anne baba ya da diğer akrabaların da rehberliğinde katkılar sunulabilir. Rol modellerin gençlik döneminde önemli olduğundan hareket edilebilir. Bu yönüyle gençlere farklı kanallardan rol modeller sunulabileceği gibi onlara örnek olacak davranışlar da öne çıkarılabilir. Burada özellikle kitle iletişim araçları devreye sokulmalıdır.

Aile kurumuna yönelik gençler arasında olumlu bir bakışın hakim olduğu belirtilmektedir. Buna rağmen kendi ailelerini kurma anlamına gelen evliliğe yönelik bu tutumun sürdürülmediği ve evliliğin ertelendiği belirtilmektedir. Basına da yansıyan geçimsizlik, boşanma, şiddet vb. istenmedik olayların üzerinden aile kurumunun hedef alınabildiği gözden uzak tutulmamalıdır. Aile kurumunun şiddete kaynaklık ettiği, özgürlük karşıtı olduğu gibi marjinal fikirlerin bütün gözönünde bulundurulduğunda gerçeklik taşımadığı da vurgulanmalıdır. Gelecekte ailenin ya da cinsiyetin ortadan kalkacağı gibi distopik yaklaşımların da gelecek öngörülerinden sadece biri olduğu belirtilmelidir. Bu bakımdan evlilik öncesinde gençlere rehberlik faaliyetleri yürütülmesi düşünülebilir.

KAYNAKÇA

- Akdemir, Ali. *Vizyon Yönetimi: Birey, Kurum, Kent ve Ülke Düzeyinde*. Bursa: Ekin Basım Yayın, 2008.
- Aktaş, Gül. *Farklı Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Özelliklere Sahip Ailelerde Kız Çocuklarına İlişkin Aile İçi Kültürel Tanımlamalar*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Doktora Tezi, 2011.
- Alacahan, Osman. "Aile Birliğini Oluşturan Faktörler ve İşlevleri". *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 11/1 (2010), 289-298.

- Arslan, Mustafa. "Seküler Toplumlarda Kutsal Arayışları: Geç Modern Dönemde Büyü-Din İlişkinin Sosyolojik Analizi". *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2010), 195-210.
- Avcı, Özlem. *Bir Özneleşme Örneği Olarak İstanbul'da Dindar Üniversite Gençliği*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010.
- Aydemir, Mehmet Ali - Tecim, Erhan. "Türk Toplumunda Aile ve Dinin Sosyal Sermaye Potansiyeli". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 28 (2012), 43-59.
- Babacan, Mehmet Emin. "Toplumsal Derinlik, Sosyal Medya ve Gençlik". *İnsan ve Toplum* 6/1 (2016), 23-45.
- Bayhan, Vehbi. "Hedonist ve Püritan Etik Sarmalında Postmodern Gençlik". <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/BAYHAN-Vehbi-HEDON%c4%b0ST-VE-P%c3%9cR%c4%b0TAN-ET%c4%b0K-SARMALINDA-POSTMODERN-GEN%c3%87L%c4%b0K.pdf>. Erişim tarihi 05.09.2022.
- Bilici, Muhammed Veysel. "Tüketim Toplumu, Sekülerleşme ve Ahlakın Üç Kipi". *İş Ahlakı Dergisi* 11 (2018), 329-358.
- Bilici, Muhammed Veysel. *Tüketim Toplumunda Dini Yaşamak: Sekülerleşme Paradigmasını Yeniden Okumak*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018.
- Cebeci, Suat vd. "Dini Grupların Birey ve Toplum Üzerindeki Etkileri: İlahiyat Fakültesi Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma". *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 8 (2019), 69-88.
- Çapçioğlu, İhsan. "Gençlik Dönemi 'Kimlik Arayışı'nın Demokratik Değerlerin ve İletişim Becerilerinin Gelişimine Etkisi". *Süriye Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2014), 57-76.
- Çapçioğlu, İhsan. "Sekülerleşen Toplumda Bireyselleşen Aile". *Turkish Studies* 13/2 (2018), 19-34.
- Çayır, Celal. *Türkiye'de Din Değiştirip Hıristiyanlığa Geçişin Psiko-Sosyal Etkileri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2008.
- Çelik, Kezban. "Genç Olmak Zor İş: Türkiye'de Genç Olmayı Etkileyen Bazı Unsurlar". *Gençlik Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2013), 26-45.
- Çevik, Mustafa. "Aileye İdeolojik Yaklaşımlar". *Disiplinlerarası Yaklaşımla Aile Kongresi Bildiriler Kitabı*. ed. Mustafa Çevik. 235-250. Ankara: Semih Ofset, 2020.
- Çınar, Fatih. "Gençlik Değerler ve Bağımlılık Profilleri Üzerine Bir Araştırma". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/43, 164-186.

- Demir, Gülden. *Gençlik Algısı: "Genç Yaşam Dünyası" ile İlgili Gençler Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.
- Demir, İsmail. *Dini Bilgi Edinme Kaynağı Olarak Sosyal Medya (İlahiyat Fakültesi Öğrencileri Örneği)*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019.
- Demirzen, İsmail. "Tüketim Toplumunun Oluşumu ve Din İle Etkileşimi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/3 (2010), 97-109.
- Dereli, Mustafa Derviş. "Dinin Krizinden Sekülerizmin Krizine: Peter L. Berger'in Din Fenomenine Yaklaşımı". *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı*. ed. Hümeysra Dinçer – Ümit Güneş. 31-45. Kütahya: İLEM, 2015.
- Doğan, Metin. *Türk Solu ve Din (1908-1946)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2005.
- Fidan, Serdal. *Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Gençliğin Kimlik Algısı (Üniversite Gençliği Üzerine Bir Araştırma)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2011.
- Güllü, İsmail. *Gecekondulaşma, Gençlik ve Dindarlık -Kayseri Argıncık Örneği-*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010.
- Gülver, Özge. *Gençlik ve Değerleri*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Hökelekli, Hayati – Çayır, Celal. "Gençlerin Din Değiştirip Hıristiyan Olmasında Etkili Olan Psiko-Sosyal Etkenler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2006), 23-46.
- Hökelekli, Hayati. "Çocuk ve Gençlerde Şiddet Olgusu ve Önlenmesine Yönelik Öneriler". *Değerler Eğitimi Dergisi* 5/14 (2007), 61-78.
- Işıklı, Sedat. "Bağımlılık Odağında Gençlerde Teknoloji Kullanımı". *Gençlik ve Dijital Çağ*. ed. Aylin Görgün Baran vd. 103-109. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2020.
- İmançer, Dilek. *Toplumsal Cinsiyet Sembollerinin Türk Aile Dizilerinde Sunumu*. İzmir: Ege Üniversitesi, Doktora Tezi, 2000.
- Kaplan, Yusuf. "Dijital Medya ve Özgürlük Problemi". *TRT Akademi* 1/2 (2016), 659-680.
- Karataş, Elif Akardaş. "Peter Pan Sendromu: Bugünün Gençleri ve Yetişkinlikten Kaçış". *Medeniyet Eğitim Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2019), 117-129.
- Kaya, Murat. "Gençliğin Ruhsal Problemleri Çerçevesinde Hz. Peygamber'in Eğitim Anlayışı ve Uygulama Örnekleri". *Diyanet İlmî Dergi* 55/4 (2019), 951-973.

- Kırık, Ali Murat. *Yeni Medya Çağı Çerçevesinde Türkiye’de Televizyondan İnternete Dönüşüm ve Sosyal Paylaşım Ağlarında Gençlerin Konumu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013.
- Koç, Gülten. “Lise Öğrencilerinin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma İstanbul / Başakşehir Örneği”. *Babür* 1 (2022), 77-96.
- Maçın, Hasan vd. “Üniversite Öğrencilerinin Manevi Danışmanlık ve Dinî Destek İhtiyacı: Adıyaman Üniversitesi Örneği”. *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 1 (2020), 38-54.
- Malkoç, Mehmet. “Gençliği Dini Değerlerden Uzaklaştıran Sebepler”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/16 (2019), 252-268.
- Nazıroğlu, Bayramali. “Din Eğitiminin Gerekliliği Açısından Dini Medya Okuryazarlığı”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 15/2 (2015), 191-220.
- Neyzi, Leyla. “Türkiye’de Kamusal Söylemde Gençlik Kurgusunun Değişimi”. *Katılımın “e-hali”*: *Gençlerin Sanal Alemi*. ed. Aslı Telli Aydemir. 25-47. İstanbul: Alternatif Bilişim Derneği, 2011.
- Ortakçı, Altuğ. ““Hâlâ Yapıyorlar” Elektronik Kültür Ortamında Gelenekselin Ötekileştirilmesi (İnternet Gazeteleri Örneğinde)”. *Gençlik ve Kültürel Mirasımız*. ed. Bekir Şişman - Muhittin Düzenli. 75-86. Samsun: Ceylan Ofset, 2014.
- Özdemir, Mehmet. *Yeni Medyanın Gençler Üzerindeki Asosyalleştirici Etkisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Özdemir, Ömer. *Ailenin Çocuklarının Din Eğitimi Katkısı (İstanbul Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019.
- Özkır, Yusuf. “Ailenin Dönüş/türül/mesinde Medyanın Etkisi”. *Disiplinlerarası Yaklaşımla Aile Kongresi Bildiriler Kitabı*. ed. Mustafa Çevik. 414-429. Ankara: Semih Ofset, 2020.
- Paker, İrem Begüm Tükel. *Yeni Muhafazakar Gençlik Kültürü: (İzmir’deki Üniversite Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma)*. İzmir, Ege Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017.
- Sarmış, Mustafa. *Sinema ve Din (Sekülerleşme Bağlamında Hollywood Sineması Örneği)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016.
- Soysaldı, Hacı Mehmet. “Gençliğimizi Tehdit Eden Zararlı Alışkanlıklar: Sigara, Alkol ve Uyuşturucu”. *Humanities Sciences* 2/2, 80-101.
- Şahin, M. Cem. “Türkiye’de Gençliğin Toplumsal Kimliği ve Popüler

- Tüketim Kültürü". *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 25/2 (2005), 157-181.
- Şanlı, Esat – Ersanlı, Kurtman. "Sürüklendiğimiz Varoluşsal Boşluk ve Değerler". *Eğitimde Gelecek Arayışları: Dünden Bugüne Türkiye'de Beceri, Ahlak ve Değerler Eğitimi*. ed. Arzu Güvenç Saygın - Murat Saygın. 59-78. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2016.
- Şener, Sami. "Sosyal Medyanın Gençlerin Düşünce ve Değerlerine Etkisi". *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi* 5/3 (2021), 529-553.
- Şimşek, Seher. *Ortaöğretim Öğrencileri Arasında Yaygınlaşan Ateizm ve Deizm Düşüncesini Önlemede Din Eğitiminin Önemi*. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Tarhan, Nevzat. "Gelenekten Modernizme Ailede Yeni Doğrular". *Disiplinlerarası Yaklaşımla Aile Kongresi Bildiriler Kitabı*. ed. Mustafa Çevik. Ankara: Semih Ofset, 2020.
- Turan, Süleyman - Battal, Emine. "Yeni Dini Hareketlerin Aile Yapıları Üzerindeki Etkileri". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2015), 135-149.
- Yamaç, Muhammed. "Sosyal Medyada Dini Topluluklar". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 4/1 (2020), 101-122.
- Yapıcı, Asım. "Şüphe ve İnanç Kıskaçında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları". *İlahiyat Akademi Dergisi* 12 (2020), 1-44.
- Yıldız, Murat – Çapar, Betül. "Orta Öğretim Öğrencilerinde Benlik Saygısı İle Dindarlık Arasındaki İlişkinin İncelenmesi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/3 (2010), 103-131.
- Yörükoğlu, Atalay. *Gençlik Çağı*. İstanbul: Özgür Yayınları, 2004.

HADİS USULÜ EĞİTİMİNİN GENÇLERİN HADİS VE SÜNNET ALGISI ÜZERİNE ETKİSİ

Ayşegül EROĞLU*

Muhammed SİDDİK**

GİRİŞ

Bilgi çağı veya dijital çağ olarak da isimlendirilen yirmi birinci yüzyıl, internet ve sosyal ağlar aracılığıyla insanlar arasında bir statü veya sınır tanımaksızın bilgiye erişimi kolaylaştırmıştır. Dünyanın iki ucundaki insanlar saniyeler içinde birbiriyle irtibat kurabilmekte, alışveriş yapabilmekte, dilediği ülkedeki bir sempozyuma bulunduğu yerden katılabilmektedir. İnsanlar merak ettikleri soruları arama motorlarına girerek araştırmakta, cevaplandırmaya çalışmaktadırlar. Dijital iletişim, iletilerin ve verilerin kolay ve hızlı iletilmesi, kullanıcılar arasında interaktif iletişim sağlaması gibi özelliklerle geleneksel iletişim yöntemlerinden farklılık arz etmektedir. Bu durum birçok yönden kolaylık sağlarken bazı hususlarda bilgi kirliliği oluşturmakta; internetin yönemsiz bilgi erişimine imkân sağlaması istenmeyen durumlar meydana getirebilmektedir. Hadis ilmi, yönemsiz bilgiye erişimin ortaya çıkardığı sorunların muhatabı olan bir bilim dalı olarak karşımıza çıkmaktadır. Belli bir usulü öğrenmeden rast-

* Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Hadis Anabilim Dalı, Konya Meram Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi'nde İHL Meslek Dersleri Öğretmeni

** Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Hadis Anabilim Dalı, Tahir Büyükkörükçü Anadolu İmam Hatip Lisesi'nde İHL Meslek Dersleri Öğretmeni.

gele içeriklerle karşılaşan insanlar çözümünü yine aynı yöntemsiz içerikler üreten internet ortamında aramakta ve bu durum kimi zaman inançları hususunda kuşkular oluşturabilmektedir.

Diğer bir önemli faktör olarak artan tercüme hadis kitaplarının belli düzeyde bir usul eğitimi olmayan insanlarda soru işaretlerini artırdığına işaret etmek gerekmektedir. Tercüme kitaplarda çeviri yapanların ilmi açıdan yeterli olmayışı, yayınevlerinin ticari kaygılarla özensiz bir biçimde hadis kitapları basması ve bu kitapların herhangi bir denetimden geçmeksizin her isteyen yayımlayabilmesi gibi durumların sorunu daha da artırdığı gözlenmektedir. Birbirine zıt gibi görünen hadisleri bu kitaplarda arka arkaya gören okuyucuda hadise ve hadis ilmine karşı güvensizlik oluşabilmektedir.

Saha çalışmaları, toplumdaki gerçekliğin fotoğrafını çeken, sistematik, verilere dayalı araştırmalardır. Bu çalışmalar iyi organize edilebilirse duyumlara dayalı, dağınık, tarafsız, manipülatif yargıları, daha objektif, bütünü görmeyi sağlayan, gerçeğe daha yakın bilgilerle değiştirme imkânı sunar. Çözüme giden yolun, önce sahanın fotoğrafını düzgün çekebilmekle başladığı unutulmamalıdır. Sebepler ortaya konduktan ve durum sağlıklı bir biçimde tanımlandıktan sonra çözüm yolları üzerinde çalışmak daha kolay olacaktır. Biz de bu mütevazı çalışma ile gençlerdeki hadis algısının, bu alandaki soruların ve sorunların sebeplerinin peşine düşmeyi planlamakta; verilen hadis eğitiminin gençlerin hadise ve sünnete bakışındaki etkisi ve etkinliğini tespit etmeyi hedeflemekteyiz.

1. GENÇLİK VE HADİS EĞİTİMİ

Gençlik döneminin tanımı bilim dallarına ve kuramlara göre farklılık göstermektedir. Net ve tam bir tanımını yapmak mümkün olmamaktadır. Biyolojik, psikolojik ve sosyolojik açıdan farklı tanımlardan ve yaş gruplandırmalarından bahsetmek mümkündür.¹ Genel olarak ergenlik dönemini atlatarak yetişkin-

¹ Farklı tanımlar ve değerlendirmeleri için bk. Münevver Arı, *Türkiye'de Gençlik*

liğe adım atmış bireylerin genç olarak kabul edildiğini söyleyebiliriz. TÜİK 2021 verilerine göre Türkiye’deki 15-24 aralığındaki yaş grubunun genç nüfus olarak kabul edildiği görülmektedir ve genç nüfus Türkiye nüfusunun %15,3’ünü oluşturmaktadır.²

Araştırmamızın konusunu teşkil eden genç grup 14-16 yaş aralığındaki lise öğrencileridir. Bu dönem gençlerin fiziksel ve ruhsal olarak büyük bir değişim yaşadıkları zamandır. Dönemin özelliği olarak bireylerde, ahlak ve değer yargılarını sorgulama, bağımsızlaşma ve farklı olma davranışları görülmektedir. Aileden alınan bilgilerin, artık yetişkinliğe adım atan birey tarafından gözden geçirildiği, kişinin kendisine o güne kadar yüklenmiş inanç ve değerleri açıktan veya iç dünyasında sorguladığı bir zaman dilimi olarak, insan yaşamında önemli bir döneme teka-bül etmektedir. Kelami kavramlarla ifade edildiğinde aslında bu durum taklidi imandan tahkiki imana geçiş için en uygun zaman dilimi olarak da yorumlanabilir. Fakat bu geçişin sağlıklı yaşanabilmesi için genç bireylere doğru bilgi ve doğru yöntemlerle rehberlik edilmesi önem arz etmektedir.

2014 yılında Diyanet İşleri Başkanlığının yaptığı “Türkiye’de Dini Hayat” araştırmasına göre; dini bilgilerin en çok öğrenildiği yaş grubu % 47,4 ile 6-10 yaş grubudur. Bunu 11-13 yaş grubu (% 30,1) ve 14-16 yaş grubu (% 9,4) izlemektedir. Kişilerin % 90’ından fazlasının dini bilgileri 16 yaş ve öncesinde öğrendikleri görülmektedir.³ Bu verilere göre öğrencilerin 16 yaşından önce aldıkları din eğitiminin niteliği büyük önem arz etmektedir.

Türkiye’de genel olarak 14-18 yaş grubu ortaöğretime yani lise eğitimine denk düşmektedir ve bu liseler; Anadolu Liseleri, Fen Liseleri, Sosyal Bilimler Liseleri, Güzel Sanatlar Liseleri, Spor Liseleri, Meslek Liseleri, Anadolu İmam Hatip Liseleri, Uluslararası İmam Hatip Liseleri ve Açık öğretim Liseleri olmak üzere

Sosyolojisi Ve Gençlik Üzerine Yapılmış Çalışmaların Gelişimi, (Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 7-18.

² TÜİK, “İstatistiklerle Gençlik, 2021”, (Erişim 18 Eylül 22).

³ Türkiye’de Dini Hayat, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014, 32.

çeşitlenmektedir. Bu dönemde din eğitimi devlet tarafından verilmekte; eğitimin içeriği ve miktarı İmam Hatip Liseleri ile diğer liselerde farklılık arz etmektedir. İmam Hatip dışındaki liselerde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi tüm sınıf seviyelerinde haftada iki saat olarak bulunmaktadır. Bunun dışında Kur’ân-ı Kerîm, Peygamberimizin Hayatı ve Temel Dini Bilgiler dersleri ise seçmeli ders olarak her okul seviyesinde farklı olmak üzere haftada en fazla iki saat şeklinde programda yerini almaktadır.⁴ İmam Hatip Liselerinin ders çizelgelerinde yer alan zorunlu meslek dersleri ve haftalık ders saatleri şöyledir:

9. sınıf: Kur’ân-ı Kerîm (5), Temel Dini Bilgiler (1).

10. sınıf: Kur’ân-ı Kerîm (4), Siyer (2), Fıkıh (2), Hadis (2), Osmanlı Türkçesi (1).

11. sınıf: Kur’ân-ı Kerîm (4), Meslekî Arapça (3), Tefsir (2), Akaid (1), Hitabet ve Meslekî Uygulama (2).

12. sınıf: Kur’ân-ı Kerîm (3), Meslekî Arapça (3), Dinler Tarihi (2), Kelam (2), İslam Kültür ve Medeniyeti (2).⁵

Bu bilgiler ışığında İmam Hatip Liselerinde ve diğer liselerdeki haftalık zorunlu din dersi saati şöyledir.

Tablo 1: Sınıf Seviyelerine Göre Liselerde Verilen Haftalık Zorunlu Din Dersi Saatleri

	9. sınıf	10. sınıf	11. sınıf	12. sınıf
İHL	6	11	12	12
Diğer Liseler	2	2	2	2

Zorunlu derslere ilaveten İmam Hatip Liselerinde okuyan öğrenciler 11. ve 12. Sınıflarda bir veya iki kredi olan derslerden seçme hakları bulunmaktadır.

Görüldüğü üzere Hadis dersi sadece İmam Hatip Liselerinde

⁴ Milli Eğitim Bakanlığı, (Meb), “Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı” (Erişim 18 Eylül 2022).

⁵ Milli Eğitim Bakanlığı (Meb), “Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı” (Erişim 18 Eylül 2022).

10. Sınıfta haftada iki saat halinde bulunmaktadır. Hadis dersi öğretim programında altı ünite olarak yer almaktadır ve programa göre bu dersi alan öğrencide oluşması gereken temel kazanımlar şunlardır:

- Peygamberimizin Kur'an-ı Kerim'deki konumunu kavraması,
- Hadis ilmi ile ilgili temel kavramları açıklaması,
- Hadis ilmini ve bu ilmin tarihî süreç içindeki gelişimini kavraması,
- Hadisleri kaynağına, râvi sayısına ve sıhhat derecesine göre tasnif etmesi,
- Dinin anlaşılmasında ve yorumlanmasında Kur'an ve Sünnet bütünlüğünün önemini kavraması
- Peygamberimizin sünnetindeki şekil-öz ilişkisini kavraması,
- Güncel olayları hadisler ışığında yorumlaması,
- Hadis metinlerini ve sünneti sağlıklı bir şekilde yorumlama yöntemi kazanması,
- Hadislerde verilen ilke ve değerleri hayatına yansıtması⁶

Şu anda okutulan Hadis dersi kitabı İlahiyat Fakültelerinde Hadis alanında hocalık yapmış ve yapmakta olan; İsmail Lütfi Çakan, Raşit Küçük, Zekeriya Güler, Esra Şahyar, Bekir Kuzudışli ve Mehmet Efendioğlu'ndan oluşan bir komisyon tarafından telif edilmiştir.⁷ Kitapta öğretim programında amaçlanan kazanımların ana hatlarıyla sağlıklı bir şekilde ele alındığı ve seviyenin öğrenciye uygun olduğu görülmektedir.

Bu araştırma sonucunda hadis usulü eğitimi alan gençler ile almayan gençler arasında hadis ve sünnete bakışlarında bir farklılığın olup olmadığını, varsa nasıl bir farkın olduğunu ortaya koymaya çalışacağız. Verilen hadis eğitimin ne kadar yeterli olduğu -kısmen de olsa- ortaya konmaya çalışılacaktır. Sosyal

⁶ Din Öğretimi Genel Müdürlüğü (DÖGM), "Hadis Öğretim Programı" (Erişim 18 Eylül 2022).

⁷ İsmail Lütfi Çakan vd., *Hadis*, Özgün Matbaacılık, (Ankara: Özgün Matbaacılık), 2020.

medyanın gençlerin hadis algısına etkisi, Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed (a.s)'i hayatlarında bir rol model olarak görüp görmedikleri, sahih hadise erişim metotları, hadise dair bir soruları olduğunda müracaat ettikleri merci, daha önce hiç hadis kitabı okuyup okumadıkları, hadislerin günümüze kadar gelme yöntemi gibi hususlarda görüşleri değerlendirilecektir. Bu konulardaki görüşlerini oluşturmada hadis eğitimi almış ya da almamış olmalarının etkisi var mıdır, sorusunun cevabı aranacaktır.

Nihai olarak bu araştırma gençlerin hadis ilmi ile ilgili hangi konularda sorun yaşadıklarını tespit etme, onları doğru bilgi ile buluşturmaya katkı sunma hususunda verilen hadis eğitiminin yeterli olup olmadığını tespit etmeyi amaçlamakta ve çözüme giden yolda küçük de olsa bir katkıda bulunmayı istemektedir.

2. ARAŞTIRMADA KULLANILAN YÖNTEM

Bu çalışma Hadis eğitimi alan öğrencilerin ve bu eğitime erişim imkânı bulamayan öğrencilerin hadis ve sünnet algısını nitel bir araştırma yöntemi kullanarak yorumlamaktadır. Öğrencilerin hadise bakış açısının belirlenmesinde nicel bir araştırmadan ziyade nitel araştırmanın daha isabetli sonuçlar ortaya koyacağı düşünülmüştür. Bu sebeple derinlemesine mülakat yöntemi kullanılmasına karar verilmiştir. Bu çalışma nedenler ve etkilerin tüm grup içerisindeki dağılımını göstermekten ziyade, kendileriyle mülakat yapılan gençler bakımından bir olgunun ne anlama geldiğini anlamakla ilgilenmektedir.

3. 1. Örneklem Seçimi

Araştırma evreni, Konya il ve ilçelerindeki lise ikinci sınıf eğitimini geride bırakmış lise üçüncü sınıf öğrencileridir.⁸ Araştırmamızda olasılığa dayalı olmayan örneklem tercihlerinden kota

⁸ İmam Hatip Liselerinde Hadis dersi 10. Sınıfta okutulmaktadır. Mülakatlar bu sebeple 10. Sınıfı bitirmiş öğrencilerle yapılmış ve aynı yaş grubundaki lise öğrencileri ile kıyaslama imkânı elde edilmek istenmiştir.

örneklem seçim tekniği kullanılmıştır. Kota örneklem seçim tekniği, her biri önceden belirlenmiş olan pek çok kategoriden belirli sayıda örnek seçmektir.⁹

Buna göre araştırmaya katılan 19 öğrenciden 10'u İmam Hatip Lisesi 11. Sınıfa geçmiş; 9'u ise diğer liselerde okuyan ve 11. Sınıfa geçmiş olan öğrencilerden oluşmaktadır. İmam Hatip lisesinde okuyan öğrencilerden 5'i kız, 5'i erkek; diğer liselerde okuyan öğrencilerin de 5'i kız, 4'ü erkektir. Her bir öğrenci farklı bir okuldan belirlenmiştir. Bu sayede farklı okullardan farklı öğretmenle muhatap olmuş öğrencilere ulaşılabilmiş, daha çeşitli bir katılımcı profili sağlanmaya çalışılmıştır.

Kendilerine araştırmacılar tarafından verilen müstear isimlerle anılacak olan katılımcıların okudukları lise çeşidi ve cinsiyetleri şu şekildedir:

Tablo 2: Mülakata Katılan Öğrenci Bilgileri

	Öğrenci	Cinsiyet	Okul Çeşidi
1	Gülsüm	Kız	İHL
2	Hatice	Kız	İHL
3	Sevinç	Kız	İHL
4	Şerife	Kız	İHL
5	Sude	Kız	İHL
6	Faruk	Erkek	İHL
7	Abdullah	Erkek	İHL
8	Muhammet	Erkek	iHL
9	Halil	Erkek	İHL
10	Ramazan	Erkek	İHL
11	Fatma	Kız	Fen Lisesi
12	Sena	Kız	Anadolu Lisesi

⁹ Lawrens Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri*, (Ankara: Yayınodası), 2006, 321.

13	Ahsen	Kız	Anadolu Lisesi
14	Medine	Kız	Sağlık Meslek Lisesi
15	Meryem	Kız	Anadolu Lisesi
16	Yakup	Erkek	Özel Lise
17	İsmail	Erkek	Mesleki ve Teknik Lise
18	Ömer	Erkek	Fen Lisesi
19	Mustafa	Erkek	Sosyal Bilimler Lisesi

2.2. Veri toplama tekniği

Araştırmanın verileri örneklemdaki toplam 19 öğrenciyle yarı yapılandırılmış mülakat tekniği kullanılarak toplanmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşmelerde araştırmayı yapan kişinin hangi konularda soru soracağı önceden belirlenmiştir fakat sorunun ifade şekli araştırmacının kendisine kalmıştır. Ayrıca araştırmacı katılımcıya çizelgede yer almayan ek sorular sorulabilir.¹⁰ Araştırmamızda en uzununu kırk beş dakika en kısası yirmi dakika sürmüş olan görüşmelerde kullanılacak soruların içeriği “sünnetin manası ve önemi”, “hadis usulü ve hadisin sıhhati meselesi”, “hadislerin anlaşılması”, “hadis literatürü”, “hadis ve sosyal medya” konuları ile ilgilidir.

2.3. Verilerin Analizi

Araştırmanın saha aşaması Temmuz-Eylül 2022 tarihleri arasında tamamlanmıştır. Görüşmeler ses kayıt cihazı ile kayda alınmış, kayıtlar deşifre edilerek bilgisayara aktarılmıştır. Elde edilen veriler kategorilere ayrılmış ve nitel içerik analizi yöntemi ile analize tabi tutulmuştur.

2.4. Araştırmanın Sınırlılıkları

Yukarıda da ifade edildiği gibi çalışmamızda daha çeşitli ör-

¹⁰ Temmuz Gönc Şavran, “Nitel ve Nitel Araştırmalarda Kullanılan Araştırma Teknikleri”, *Sosyolojide Araştırma Yöntem ve Teknikleri*, ed. Temmuz Gönc Şavran, (s.64-104) (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2017), 86.

nekler görmek amacıyla kota örneklem seçim tekniği tercih edilmiştir. Nitel araştırmalarda genellemelere ulaşmak hedeflenirse ve temsil yeteneği aranmasa da örneklerin farklılıklar barındırması bize sahaya dair daha fazla çeşitlilik sunması açısından önemlidir. Çalışmamızdaki en temel güçlük, öğrencilerin görüşmeye karşı istekli olmamaları, istekli olanlardan bir kısmının ise ailelerinin görüşmeye onay vermemesidir. Özellikle kız öğrencilerde ailelerin onaylaması daha zor olmuştur. Kanaatimizce öğrencilerin isteksiz olmasının temel sebebi, araştırmamızın konusu olan hadis ve sünnet hususunda kendilerini bilgisiz hissetmeleri, buna bağlı olarak da kendilerine yöneltilen sorulara cevap verirken zorlanacakları bir ortama girmeyi istememeleridir. Bunun olumsuz bir sonucu olarak mülakatı kabul eden öğrenciler, daha ziyade konuyla alakalı kendilerine güvenecek düzeyde bilgi sahibi kimselerden oluşmaktadır. Görüşmeye onay veren ailelerin de daha ziyade dindar aileler olduğuna işaret etmek gerekmektedir. Dolayısıyla bu durum yapılan görüşmelerde daha fazla çeşitliliğe ulaşılması hedefimizi olumsuz açıdan etkilemiştir. Diğer bir güçlük saha araştırmasının yaz tatiline denk gelmesidir. Bu durum öğrencilere erişimi zorlaştırmıştır. Bununla birlikte araştırma, görüşülen gençlerle, kullanılan yöntem ve teknikle, araştırmaya katılanların verdikleri cevaplarla sınırlıdır.

Araştırmacıların Hadis alanında doktora eğitimlerini tamamlamış olmaları ve hali hazırda milli eğitim bünyesinde ortaöğretim kurumlarında öğretmen olarak görev yapmaları çalışmanın en büyük avantajı olarak kabul edilebilir. Bu durum mülakat yapılacak öğrencilere erişimi kolaylaştırmıştır.

3.BULGULAR

3.1. Hadis Eğitimi Hakkında

Öncelikle görüşmecilerin Hadis alanında temel seviyede bir eğitim alıp almadıkları tespit edilmiştir. Buna göre; İmam Hatip Lisesi öğrencisi olan on öğrencinin 10. Sınıfta Hadis dersi aldıkları görülmektedir. Bu öğrencilerin tümünün Hadis derslerini okutan öğretmenler İlahiyat fakültesi mezunudurlar. Ders

işleme yöntemi olarak daha çok öğretmenin aktif anlatıcı olduğu sunuş yöntemi kullanılmaktadır. Tüm okullarda akıllı tahta bulunmasına rağmen Hadis dersinde sadece iki öğretmen akıllı tahtayı kullanmaktadır.

Hatice: Daha çok kitaptan okuttu ve açıklamalar yaptı. (İHL)

Sude: Kitabı bir arkadaşımız okuyordu. Öğretmenimiz o kısmı açıklıyor. (İHL)

Şerife: Ders sözel aktarım şeklinde ilerledi. Akıllı tahtayı pek kullanmazdı. Kitaptan işlerdi. (İHL)

Gülsüm: Soru cevap ve tartışma yöntemi ile işledik. Öğretmenimiz akıllı tahtayı her ders kullanırdı. (İHL)

Abdullah: Bizim okulda haftada 2 saat hadis dersimiz var. İlk dersler hocamız konu anlatıyor, ikinci derste ise hadis ezberi yapıyoruz. Hadis usulü dersi görüyorduk. (İHL)

Derslerin müfredata uygun işlenip işlenmediği sorusuna dokuz öğrenci olumlu cevap vererek müfredata uygun ilerlendiğini ifade etmişlerdir. Bu öğretmenlerin tümü sene sonuna kadar ders kitabını tamamlayabilmiştir. Bir öğretmenin ise ders kitabını takip etmediği, müfredat dışı ders işlediği görülmektedir.

Sevinç: Normal Meb'in kitabından işlemedik kendisi Riyâzu's-salihin aldırıldı ve ondan her gün 20 sayfa özet şeklinde özetler çıkarttı daha sonra sınıfa gelip anlattı onları. Dersi hocamız anlattı. Performans ödevi olarak da sahabelerin hayatlarını anlattık biz. Riyâzü's-salihin'den özet çıkartıp yazıyorduk. Ana düşüncesini alıyorduk. (İHL)

İmam Hatip Lisesi dışında eğitimlerini sürdüren öğrencilerin Hadis usulü ve tarihine dair herhangi bir eğitim almadıkları görülmüştür. Öğrenciler müstakil olarak Hadise dair bir ders okumamış olsalar da İHO mezunu olanların daha önce gördükleri din derslerinde ara ara Hadise dair bilgiler aldıklarını ifade etmişlerdir. Bununla birlikte öğrencilerin bazıları Diyanet'in yaz kurslarında ve bazı derneklerde aldıkları eğitimlerde Hadise dair bilgiler edindiklerini söylemişlerdir.

Sena: Ortaokulu İmam Hatipte okuduğum için hadislerle ilgili bilginim var. Yaz kurslarına katıldım. Yatılı kurslara. Ordaki hocalar bazı hadisler ezberlettiler. (Anadolu Lisesi)

Medine: Yazın kurslara gittim. Derneğe gittim. Hadis dersi vardı. Hadis açıklamaları yaptı hocamız. Buğday başakları getirmişti bir gün dersimize. Onu unutmuyorum. Dersleri çok seviyordum. Gizli bir kursa daha gittim. Bi amca geldi ayaklarını öpeceksiniz dediler. O günden sonra bi daha gitmedim oraya. Annem de izin vermedi. Hadisle ilgili bir eğitim yoktu. (Sağlık Meslek Lisesi)

Yakup: Bir vakıf var. Onların kitapları var. Her sene farklı bir kitap çıkartıyorlar, oralardan aldık. (Özel Lise)

Görüşme yapılan öğrencilerden alınan bilgilere göre, İmam Hatip Lisesi dışındaki liselerde okuyan öğrencilerin din dersi öğretmenlerinin tamamı ilahiyat mezunu öğretmenlerdir. İmam Hatip Lisesi'nde din dersi eğitimi veren meslek derslerine giren öğretmenlerin de tamamının ilahiyat mezunu olduğu görülmektedir. Ülkemizde din derslerine farklı branş öğretmenlerinin girme oranının azalmış olması sevindiricidir. İlahiyat fakültelerinde alana dair eğitim alan öğretmenlerin öğrencilere eğitim veriyor olması bir avantajdır.

Fakat öğretmenlerin ders anlatım stratejilerinde geleneksel metotları kullandıkları görülmektedir. Fatih projesi kapsamında 2012 yılından itibaren olmak üzere on yıldır okullarda etkileşimli tahta (akıllı tahta) bulunmaktadır. Fakat Hadis derslerine giren öğretmenlerin çoğunluğu etkileşimli tahtayı kullanmamaktadırlar. Halbuki Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'nün dogm.eba.gov.tr/panel/Default.aspx adresinde Hadis derslerinde kullanılmak üzere tasarlanmış dijital içerikler mevcuttur. Derslerde dijital içeriklerin aktif kullanılmadığı görülmektedir. Dijital dünyanın yerlileri olan öğrencilerin bu imkanlardan faydalanmamaları dersleri sıkıcı ve verimsiz hale getirebilmektedir.

İmam Hatip Lisesinde okumayan öğrencilerin yaz tatillerinde din eğitimine dair bir kurs arayışı içinde oldukları dikkat çekmektedir. Bu yollarla aldıkları eğitimin bazen sağlıklı ortamlarda bazen de sağlıksız bir şekilde, ehil olmayan ve farklı amaçlar taşıyan kişiler tarafından verildiği dikkat çekmektedir.

3.2. Hadisin Anlamı ve Önemine Dair

Görüşmecilerden hadis kelimesini tarif etmeleri istendiğinde tamamının ana hatlarıyla kavramı tanıdıkları, ayetle hadisin farkını ayırt edebildikleri görülmüştür.

Sena: Peygamber Efendimiz ve onun yapmamızı istediği şeyler geliyor. Ayetleri Allah söyler. Kur'ân'da geçer ve ayetler daha kesindir. (Anadolu Lisesi)

Ahsen: Hadis Peygamber Efendimizin söyledikleri şeyler. Hadisler Kur'ân'da geçmiyor galiba. (Anadolu Lisesi)

Mustafa: Hadis denilince, Peygamberimizin cümleleri ve alıntıları aklıma geliyor. (Sosyal Bilimler Lisesi)

Aklınıza gelen bir hadis söyleyin sorusuna, iki öğrenci Arapça Türkçe metin halinde cevap vermiş, üç öğrenci cevap verememiş, diğerleri tek cümlelik kısa hadisler aktarmıştır. Erkek öğrenciler daha çok cuma hutbelerinde okunan hadisleri aktarmışlardır.

Sude: Son bi yıl içinde sürekli kitabımın kapağındaki şu hadisi tekrarladık:

تَرَكْتُ فِيكُمْ أَمْرَيْنِ لَنْ تَضِلُّوا مَا تَمَسَّكْتُمْ بِهِمَا: كِتَابَ اللَّهِ وَسُنَّةَ نَبِيِّهِ

"Size iki şey bırakıyorum bunlara sımsıkı sarıldığınız müddetçe asla sapıtmayacaksınız ve şaşırmayacaksınız: Allah'ın kitabı ve peygamberin sünneti". (İHL)

Fatma: "Namaz dinin direğidir" o geliyor aklıma. (Fen Lisesi)

Yakup: "Her insan hata eder, hata edenlerin en hayırlısı tövbe edenlerdir." (Özel Lise)

Mülakata katılan öğrencilerin tamamı Muhammed (as)'ı hayatlarında rol model olarak gördüklerini ifade etmektedir, bir kısmı yaşamlarına onun örnekliliğini yeterince alamadıklarından muzdariptirler.

Ahsen: Tabi ki de. Bazen uyamasam da nefsimi yenik düşsem de kesinlikle rol model olarak görüyorum. Allah'tan sonra peygamber gelir konum olarak. Sonra ailem gelir. O en üstte olmalı. (Anadolu Lisesi)

Gülsüm: İmam Hatipten önce çok fazla duygusal bağ yoktu. Fakat sonrasında yaptığım davranışları uygun mu acaba diye düşünmeye başladım. Öğretmenlerimin etkisi büyük. (İHL)

Muhammet: Eğer peygamberimizi rol model olarak görmezsek kimi göreceğiz diye düşünüyorum. (İHL)

Görüşmecilere dini anlamada Kur'ân'ın tek başına yeterli olup olmadığı, sünnetin dini anlamadaki etkisi sorulduğunda tamamı sünnetsiz İslam'ın yaşanamayacağı, Kur'ân'ın tek başına yeterli olmayacağını ifade etmişlerdir.

Sude: Peygamber demek Kuran'ın açılımı demek. Peygamber efendimize ayaklı kuran diyorlar. Bir ibadetin nasıl yapılacağını bilemezdik. (İHL)

Sevinç: Mesela Kur'ân-ı Kerîm'de 5 vakit namaz farz diyo ama nasıl kılınacağı anlatılmıyor sünnetlerden biz bunu peygamber efendimizin davranışlarından bunu aşıyoruz kendimize. Eğer hadisler olmasaydı veya sünnetler olmasaydı bunu biz hayata geçiremezdik. Geçirmemiz için farklı farklı görüşler olurdu. Biri namaz bu şekilde kılınacak derdi diğeri öbür türlü kılınacak derdi. (İHL)

Meryem: Din dersi hocamızla bu konuyu çok konuşurduk. Şey derdi. Namaz kılın derdi nasıl kılacaksınız? Peygamber Efendimiz ayağa kalkıp o namazı kılmasaydı biz bilebilecek miydik namazın nasıl olduğunu, kaç rekât olduğunu. Abdest alıcaz ama nasıl alıcaz. Bunları sünnet açıklıyor bize. Sünnet olmadan biz Kuran okusak da bir anlam ifade edeceğine düşünmüyorum. (Anadolu Lisesi)

Medine: Bence tek başına Kur'ân yeterli olmaz çünkü hepsi birbirini destekler nitelikte o şekilde düşünüyorum yani. Hadis ayeti, ayet hadisi destekliyor. (Sağlık Meslek Lisesi)

Sude: Sünnet olmasaydı yolumuzu bulamazdık. (İHL)

Mustafa: Efendimiz insanlık için Kuran'ı açıklamış ve böylece biz onun cümleleriyle İslam'ı daha iyi anlamlandırabiliyoruz (Sosyal bilimler lisesi)

Katılımcıların, Hz. Peygamber'in bir hadisi söylerken veya bir sünneti ortaya koyarken neye dayandığına dair görüşleri sorulduğunda Allah'a, Kur'ân'a, Cebrâil'e, aklına ve çevresine şeklinde farklı cevaplar vermişlerdir.

Medine: Kendi düşünceleridir yine Kur'ân'a da dayanmıştır ama kendi düşüncesidir sünnet. (Sağlık Meslek Lisesi)

Ahsen: Çevreye bakıyodur. Etrafa baktığı için. Sonuçta elçi olarak

gönderilmiş. Cahiliye dönemindeki etkilerden dolayı söylemiştir. (Anadolu Lisesi)

Sevinç: Aklına dayanarak yapmıştır. Birçok şeyde böyle görünüyor. Rüyasında bilgi almış olabilir. (İHL)

Hatice: Bence Hz. Cebrail'le olan konuşmalarından olabilir. Bence Allah, Kur'an-ı Kerim'de söylemedim ama sen bunu hayatına geçir demiş olabilir. (İHL)

Ömer: Resulullah din konusunda Cebrail ile görüştüğü için daha çok bilgi sahibi. (Anadolu Lisesi)

İsmail: Kur'an'ı Kerim'e, Allah'ın sözlerine... (Mesleki ve Teknik Lise)

3.3. Hadis Edebiyatı (Literatür Bilgisi)

Görüşmecilere evlerindeki hadis kitapları sorulduğunda geneli evinde seçme hadisler veya kırk hadis tarzında hadis kitapları olduğunu söylemişlerdir. Evlerindeki kitapların isimlerini hatırlayamamışlardır. Öğrencilerin çok az bir kısmı baştan sona bir hadis kitabını okumuştur. En çok okunan veya haberdar olunan kitap *Riyâzü's-Sâlihîn*'dir. *Riyâzü's-Sâlihîn*'i okuyanların daha çok İmam Hatip Lisesi öğrencisi olduğu görülmüştür.

Meryem: Evde çok kitap var ama güvenip de okumadım. İki ciltlik peygamberler tarihi kitabını okudum. Kuran kursta dağıtmışlardı. Evdeki hadis kitaplarının ismini hatırlamıyorum. (Anadolu Lisesi)

Sena: Aslında okumamız gerekiyor. Ama ne okuyacağımı bilmiyorum. (Anadolu Lisesi)

Sevinç: *Riyâzü's-Sâlihîn* okudum. Ablam ilahiyat okuyo. Annem de dindar bir insan. Onların kitapları var. Ama kitapların isimlerini bilmiyorum. (İHL)

Muhammet: *Riyâzü's-Sâlihîn*'i okudum, az kalmıştı sanırım. *Riyâzü's-Sâlihîn* ve *Nevevi*'nin kırk hadisi. (İHL)

Ramazan: *Riyâzü's-Sâlihîn* kitabını okudum. Evimde Birkaç tane daha vardı ama hatırlayamıyorum. (İHL)

Okumak istesenz hangi kitabı okurdunuz, sorusunun cevabında *Riyâzü's-Sâlihîn* yine öne çıkmaktadır. Bir öğrenci şerhli kitapları tercih ettiğini söylemiş, üç öğrenci, Buhârî ve Müslim'in

Sahîh'i gibi güvenilir eserleri okumak istediğini belirtmiş, dört öğrenci ise bu konuda bir fikrinin olmadığını ifade etmiştir.

Medine: Riyazu's-sâlihîn'i okumak isterim. (Sağlık Meslek Lisesi)

Ahsen: Bilmiyorum. (Anadolu Lisesi)

Gülsüm: Buhari, Tirmizi, Müslim gibi eserler okurum. (İHL)

Abdullah: İlk öncelikle içinde sahih kaynakları var. Sahih-i Buhari ve Müslim. Önce bunlar okunur sonra diğer kitaplar okunur. (İHL)

Yakup: Bu konuda bilgim olmadığı için araştırdım. (Özel Lise)

Size göre hadis kitapları arasında en güvenilir eser hangisidir sorusuna lise öğrencilerinin sekizi, İmam Hatip Lisesi öğrencilerinden ikisi "bilmiyorum" şeklinde cevap vermiştir. Üç öğrenci *Riyâzü's-Sâlihîn* cevabı vermiş, diğer öğrenciler, Buhârî, kütüb-i sitte, dokuz kitap, 1001 hadis cevaplarını vermişlerdir.

Meryem: Buhârî'ninki. Hem geze geze araştıra araştıra yazmış hem de kime sorsak hangi hocaya sorsak Buhârî'nin hadisi. Nereye baksak Buhârî'den gelen bir hadis. (Anadolu Lisesi)

Gülsüm: Kütüb-i Sitte. Derste böyle gördük. Yazarları dönemin şartlarına göre yolculuklar yaparak, kaynağını araştırarak ve titiz davranarak bu eserleri oluşturmuşlar. (İHL)

Sude: Derste hocamız en sahih kitabın Riyâzü's-Sâlihîn olduğunu söylemişti. (İHL)

Muhammet: Buhari ve Müslim. Çünkü tüm İslam coğrafyasına baktığımızda en çok tercih edilenlerin onlar olduğunu görürüz. (İHL)

Ömer: Bu konuda çok bilgim yok. (Fen Lisesi)

Görüşmecilerden sadece biri baştan sona kaynak niteliğindeki bir hadis kitabını -*Riyâzü's-Sâlihîn*- okumuştur. Bu öğrencinin de öğretmeni *Riyâzü's-sâlihîn'i* ders kitabı olarak takip ettiği için okumak durumunda kalmıştır. Birçoğunun evinde kaynak niteliğinde bir hadis kitabı yoktur. Sahîh hadis kitaplarına dair bilgisi olan öğrenci sayısı azdır.

3.4. Hadis Usulü ve Sıhhati Hakkında

Hadis usulü kavramının ne olduğu sorulduğunda öğrencilerden biri hariç bilmediklerini söylemişlerdir. İmam Hatip Lisesinde okuyan öğrencilerin hadis usûlünü daha önce duymama-

larının sebebi 10. Sınıftaki usul dersinin isminin “Hadis” olması olabilir. Hadis ders kitabında da hadis usûlü kavramı açıklanmaktadır. Aslında hadis usûlü eğitimi almış olmalarına rağmen söz konusu ifadeyi bilmemektedirler. Diğer liselerde okuyan öğrencilerin bilmiyor olması doğal karşılanabilir.

Muhammet: Bu ders içerisinde hadisinin zayıflığı var sahihliği var. Sonra ravinin sahihliği var zayıflığı var. Senet, metin bunların tahlilleri var. (İHL)

Faruk: Duydum ama çok fazla vakıf değilim. (İHL)

Fatma: Duydum sanırım. Yani hadisi uygun bi şekilde yerine getirmek olarak anlıyorum. (Fen Lisesi)

Sude: Bilmiyorum. (İHL)

Gülsüm: Hadislerin kaynaklarını araştırmayı amaçlayan ilim. (İHL)

Hatice: Duymuş gibiyim ama hatırlayamıyorum. (İHL)

Görüşmecilerden üçü hariç tamamı altında hadis yazan bir sözü okuduğunda hemen kabul etmeyeceğini söylemiştir. İkisi hadis yazan her sözü kabul edip hayatına aktarmaya çalıştığını söylerken biri ne yapacağı hususunda kararsız kalmıştır.

Gülsüm: Önceden olsa kabul ederdim çünkü hani hadis konusunda da yanıltilabileceğimizi düşünmüyordum. Ama hadis dersinden sonra artık hani bi hadis gördüğümde kafamda soru işaretleri oluşuyor. (İHL)

Sevinç: Hayır kabul etmem. Mesela sosyal medyadakilere çok inanamayı tercih ediyorum çünkü. (İHL)

Şerife: Doğrudur derim ve hayatıma geçirmeye çalışırım. Hadis yazması yeterli. (İHL)

Meryem: Hemen kabul etmem. Altını ararım. (Anadolu Lisesi)

Muhammet: Hemen kabul etmeyiz. Ancak örneğin Buhari'nin 137. hadisi şöyledir gibi aşağıda bir kaynak belirtirse onu kabul ederiz. Çünkü kaynağa bakıp hadisi bulabiliriz. (İHL)

İsmail: Evet kabul ederim, sahte olacağını, böyle bir şey olacağını düşünmem yani direkt gördüğümü kabul ederim. (Mesleki ve Teknik Lise)

Hadis yazan her sözün gerçekten peygamber sözü olduğunu

düşünmem diyen öğrencilere nasıl emin olacakları sorulmuştur. Bir kısmı kaynağına göre karar vereceğini söylemiştir. Fakat hangi kaynaklara itibar edeceği sorusuna cevap verememiştir. Bir kısmı ailesine, öğretmenlerine danışacağını, bir kısmı internetten güvenli sitelere bakacaklarını, bir kısmı Kur'ân'a arz edeceğini ifade ederken biri hadisin sahih olup olmadığını hissedebildiğini söylemiştir.

Faruk: Allah Resulü'nün hayatını biliyorum. Siyer okudum. Arapça biliyorum Kur'an tefsirinin belli bir bölümüne vakfım, hadisin de bir kısmına vakfım. Ve Allah Resulü'nün diyeceği ve demeyeceği şeyleri az buçuk ayırt edebiliyorum. (İHL)

Mustafa: Araştırırım ve hocalarıma sorarım. (Sosyal bilimler Lisesi)

Fatma: Bazen insan hissediyor gibi oluyor yani bu çok gerçek gibi değil sanki peygamber efendimiz bunu söylemiş gibi değil sanki (Fen Lisesi)

Gülsüm: Eğer kütüb-i sittede ise özellikle o kitapların birinde ise kabul ederim. (İHL)

Sude: Diyanetten araştırma yaparım. İnternet sayfasına. (İHL)

Bir hadisin sıhhatini araştırmak istediklerinde nasıl bir usul takip edecekleri sorulduğunda şu cevaplar verilmiştir:

Meryem: Altı sahih hadis kitabına bakarım. Diyanetin internet sayfasında yeterli her şeyin olduğunu düşünüyorum. (Anadolu Lisesi)

Sena: Önce internetten bakarım google'da ararım. (Anadolu Lisesi)

Abdullah: Ben din konularında interneti pek tercih etmem çünkü herkes bir konu hakkında yazı yazabilir. Ben, Sahîh-i Buhari ve Müslim'e bakıyorum. (İHL)

Mustafa: Diyanet'in sayfasına bakarım. (Sosyal bilimler lisesi)

Görüşmecilerin tamamı Diyanet'i dini bilgiler hususunda güvenilir bulmakta. Herhangi bir kaynağa yönelme durumunda ilk olarak Diyanet'ten çıkan yayınları veya dijital içerikleri tercih ettiklerini söylemektedirler. Aslında bir hadisin sahih olup olmadığını Diyanet'in sitesine bakarak emin oluruz şeklindeki ifadeleri daha genel olarak sadece hadis değil herhangi bir dini bilginin sıhhatini tespit etme hususunda Diyanet kaynaklı içerik-

lere yönelmektedirler. Zira Diyanet İşleri Başkanlığının hadislerin sıhhatlerini arama hususunda bir hizmeti bulunmamaktadır. Fakat bu durumun bir ihtiyaç olması sebebiyle güven kazanmış olması bakımından Diyanet eliyle yapılmasının etkili olacağı kanaatindeyiz.

Mülakata katılan öğrencilere hadislerin günümüze kadar geliş süreci hakkındaki fikirleri sorulmuştur. Çoğu yazılarak aktarıldığını düşünmekte iken bir kısmının bu hususta bazı şüphelerinin olduğu bir kısmının ise sürece dair bir fikrinin olmadığı görülmüştür.

Gülsüm: Peygamberimizin kendi döneminde bir kişiye yazma izni vermişti. Onun vefatından sonra yazıya geçirmişlerdir. Sadece sahih olanlar değil uydurma hadisler bile kayda geçmiş. (İHL)

Şerife: Yazıyla, kulaktan kulağa ulaşmıştır. Duyma bilgilerle, o ona söylüyor, o ona söylüyor o şekilde. Değişim de olmuş olabilir. (İHL)

Medine: Tam bilmiyorum nasıl geldiğini ama güveniyorum. (Sağlık Meslek Lisesi)

Halil: Hadisler günümüze kadar yazılarak gelmiştir. (İHL)

Ömer: Öncelikle sahabenin ağzından çıktığı şekliyle kitaplara aktarılmıştır. Bunun dışında ağızdan ağıza aktarılarak gelen hadisler de olmuştur. Tabi bunlara ne kadar güvenilir orası şüpheli. (Fen Lisesi)

3.5. Hadislerin Anlaşılması ile İlgili

Mülakata katılan öğrencilerin hadislerle ilgili daha çok genel kabullerinin olduğu görülmektedir. Sadece hadislerden oluşan kitaplar okumamışlar; hadisleri başka kitapların içinde ara ara görmüşlerdir.

Görüşmecilere bilimsel verilerle arasında aykırılık olan bir hadis okuduğu zaman tavırlarının ne olacağı sorulmuştur. Çoğunluğu öncelikle hadisin sahih olup olmadığının araştırılması gerektiğini, sahihse hadise itibar edeceklerini söylemişler; bilimin değişebileceğine işaret ederek düşüncelerini delillendirmişlerdir.

Muhammet: Bilim günden güne değişen bir şey. Mesela daha ön-

ceden söylemiş oldukları şeyi şu anda reddediyorlar. Bilim her zaman kendini geliştirip başka şeyler dediği için ben hadise güvenirim. (İHL)

Ramazan: Öncelikle hadisin sıhhat derecesi önemlidir. Başkaları İslam'ı kötülemek adına hadis uydurmuş olabilir. O yüzden sıhhat derecesine bakmak gerektiğini düşünüyorum. Sonra sahih bir hadis ise tabi ki hadise güvenirim. (İHL)

Örnek olarak "Sineğin iki kanadının birinde zehir, diğerinde şifa vardır. Eğer bir yemeğe düşerse, onu içine iyice batırım (sonra çıkarıp atın). Çünkü o, önce zehirli (kanadını banar), şifa(lı kanadı) geri bırakır."¹¹ rivayeti karşısında tavırlarının ne olacağı sorulmuştur:

Fatma: Sanırım hadise inanırdım. Yani genel olarak sineğin iki kanadını da batırırdım ama yine de şey bi tedirgin olurdum yani. (Fen Lisesi)

Sena: Doğru olmayabilir. Çünkü bu İslam açısından çok yapıyor. Bilime ters düşmüş gibi gösteriliyor. (Sağlık Meslek Lisesi)

Sevinç: Hadise inanırım ama bilimin dediğini yaparım. Hayatıma geçiremem belki. (İHL)

Sude: Sahihse hadise saygım var ama bilime itibar ederim. Sinek hadisinde bilime itibar ederdim. (İHL)

Görüşmeciler hadisle bilimin verilerinin birbirine zıt olamayacağını belirtmişlerdir, böyle bir hadisle karşılaşmadıklarını ifade etmişlerdir. Sinek rivayeti örnek verildikten sonra çoğunluğu hadise iman edeceğini ama bilime göre hareket edeceği şeklinde bir tutum sergilemiştir. Hadisi daha çok inanç meselesi olarak görmekte, hayatı yaşama pratiği olarak görmemektedirler.

İnandığı değerlere aykırılık arz eden bir rivayetle karşılaşınca nasıl bir tavır alacakları sorulmuştur. Katılımcılar hadise itibar edeceklerini belirtmişlerdir. Kadınların aklının ve dinin eksik olduğuna dair rivayet¹² örnek olarak verildiğinde ise kız öğ-

¹¹ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, nşr: Züheyr Nâsır, (Beyrut: Daru Tavki'n-Necât, 1422), "tib", 57. (No. 5782).

¹² Buhârî, "hayz", 6 (No: 304).

rencilerin -biri hariç- rivayeti kabullenmekte zorlandıkları görülmektedir:

Fatma: Erkeklerin akıl olarak, zihin olarak kadınlardan daha üstün olduğunu düşünüyorum. Bu yüzden hadisi anlamakta zorlanmazdım. Şey yani erkeğin bi kadından akıl olarak daha üstün oluyor mu, e bence doğruymuş gibi geliyor. Daha mantıklılar. Çok fazla duygularını işlerine katmıyorlar. (Fen Lisesi)

Ahsen: Her insan akıllı olacak diye bir kaide yok. İlk defa duyuyorum böyle bir şeyi. Bilmiyorum... Sallantıda kalırdım. (Anadolu Lisesi)

Gülsüm: Hadis değerlerimle çeliştiğinde ilk önce hadisin sahihliğini araştırırım. Eğer sahihse bi hadisse o davranıştan olabildiğince uzaklaşmaya çalışırım. (Kadının aklının eksik olması hususunda) Annelerin ayaklarının altında cennet olması ile bağdaşmıyor gibi. İslam'ın kadına verdiği değer ve haklar düşünülduğünde rivayet çelişiyor gibi... Rivayetin bilmediğimiz bir arka planı olabilir. Özel bi şahsa söylenmiş olabilir. Genel olarak peygamber efendimizin kadınları kastederek böyle bi şey söyleyeceğini zannetmiyorum. (İHL)

Sude: (Kadının aklının eksik oluşu örneği verilince) Hadis doğru söylüyodur ama insanın da zoruna gidiyor. Hadise iman ederim ama kabullenmekte zorlanırım. (İHL)

Şerife: Belki hadis uydurmadır derim. (İHL)

Erkek katılımcılardan bir kısmı söz konusu hadisi kabul ediyor iken bir kısmı tevil etmemiz gerektiğini ifade etmişlerdir. Biri hadise dair bir fikrinin olmadığını ifade etmiş, biri İslam'ın kadınlara verdiği önem ve ehemmiyeti anlatarak hadisleri savunmuştur. Birisi ise kadınların bir teslimiyet içerisinde olmaları gerektiğini savunmuştur.

Abdullah: Rabbimin bildiği bir şey vardır. Mutlaka kadının inanması gerekiyor, yine de yorum arama peşinde olacak, bulamazsa da Allah'a havale edecek. (İHL)

Muhammet: Bunun cevabını bilemeyeceğim. (İHL)

Mülakata katılan öğrencilere Muhammed (a.s.)'ın bir hadisi Kur'an'a muhalif olabilir mi şeklinde sorulan soruya hepsi "olamaz" şeklinde karşılık vermiştir. Böyle bir rivayet ile karşılaştıklarında da uydurma olduğunu düşüneceklerini ifade etmişlerdir.

Okuduklarında anlamakta zorlandıkları veya mantıksızmış gibi gelen hadisler oluyor mu sorusuna verilen cevaplardan bazıları şöyledir:

Muhammet: Bir tane hadis var. O hadis de şöyle: Bir tane veledi zina peygamberimize getiriliyor, peygamberimiz de bu çocuk ateştedir. Ama aslında o yeni doğmuş bir çocuk. Bu hadisi anlamadım. Bu hadisi bir hocama sormuştum. (İHL)

Faruk: Kalemler kaldırılmıştır, sahifeler kurumuştur hadisi. Bunu okuduğumda o dönemler bana mantıksız gelmişti. Ben bunu anlamadım. (İHL)

Halil: Birkaç tane hadis mantıksız geliyor, sonra çelişiyor falan. Ben de onların üzerinde bir araştırma yapıyorum. (İHL)

Fatma: Bazen oluyor evet. Bilmiyorum eğer yani sahih bir hadise okuduğum kabul etmeye çalışıyorum inanmaya çalışıyorum çünkü hani peygamber efendimiz söylemiş, o söylediye bi şey vardır. (Fen Lisesi)

Sena: Bir kere yaşamıştım. Kadına şiddetle alakalı bir hadisti. Peygamber böyle bi şeyi söylemez demiştim. Nisa suresi 34. ayetteki dövün ayeti mesela. Çok tartışma olmuştu ayet üzerinde. Kur'ân dönemin şartlarında yorumlanmalı. Dövün değil de uyarın anlamında dedi hocamız. (Anadolu Lisesi)

Sevinç: Oluyor. Özellikle kadın konusunda. Kadına şiddet uygulanabileceği veya kadının kocasına hizmet etmesi gerektiği gibi konularda anlayamadığım yerler oluyor. Bu konuları hocamızla da çok tartıştık. ... Mesela kadın hususunda hocamız kabullenmemizi istiyordu. Bana tatmin edici gelmiyordu. Ama susuyorduk. Arkadaşlarım da çoğunlukla benimle aynı fikirde. (İHL)

Görüşmeciler çok fazla okumadıkları için anlamadıkları hadislerle de pek karşılaşmadıklarını ifade etmişlerdir. Anlamakta zorlandıkları hadislerin olduğunu söyleyenlerin ortak noktası kadınlarla ilgili bilgilerdir. Bu noktada sadece hadis değil, Kur'ân'da geçen bazı ifadeleri anlamada zorlandıkları görülmektedir.

Mülakata katılan öğrencilere okuduğunuz hadisten yaptığımız bir davranışın yanlış olduğunu öğrenseniz ne yaparsınız şeklinde bir soru yöneltildiğinde tamamı değiştirmek için gayret ede-

ceğini söylemişlerdir. Fakat iradelerinin çok güçlü olmadığını, davranış değiştirme hususunda zorlanacaklarını belirtmişlerdir.

Medine: O davranışı yapmayı bırakırım. Nefsime engel olabildiğim kadar... (Sağlık Meslek Lisesi)

Ömer: Bir daha bunu yapmamaya gayret ederim. (Fen Lisesi)

3.6. Hadis ve Sosyal Medya

Araştırmaya katılan öğrenciler sosyal medyada hadis paylaşmadıklarını, az da olsa paylaşılan hadisler gördüklerini söylemişlerdir. Ne tür hadisler gördükleri sorulduğunda; özlü söz tarzında, güzel bir fon üzerine yazılmış, genelde kaynaksız, ibadetlere ve güzel ahlaka teşvik eden hadisler olduğu belirtilmiştir. Tek bir katılımcı İslam'ın kadınları önemsemediği manasında olan bir hadis gördüğünü ve kafasının karıştığını ifade etmiştir.

Sena: Paylaşılan hadis görüyorum. Keşfet'ten düşenleri görüyorum. Zaten çok az oluyo o da. Bi ara kadınlarla ilgili hadisler görüyordum. Bi tane hadis de kafamı karıştırmıştı. Peygamber efendimizin kadınları önemsemediği ve önemsemediğine dair hadisler gördüm. Değer veren hadisler beni etkilemişti. (Anadolu Lisesi)

İsmail: Facebook ve Twitter kullanmıyorum. Sadece Instagram kullanıyorum ve hiç hadis paylaşımı yapmadım. Çünkü sosyal medyada şu an her şey güvenli değil. (Mesleki ve Teknik Lise)

Sosyal medya adreslerine hadis içeren bir paylaşım geldiğinde başkalarıyla paylaşıp paylaşmadıkları sorulduğunda, çoğunluğu doğru bir bilgi olduğundan emin olmadan paylaşmadığını, bir kısmı arkadaşlarının ilgisini çekecek bir hadise paylaşabildiğini söylemiştir.

Gülsüm: Önceden görmezden geliyordum, paylaşmıyordum, çok girmiyordum. Fakat hadis derslerinden sonra ilk önce araştırıyorum. Hani eğer gerçekten sahih bi hadise bu güzel bi hadistir. Yani kastım böyle arkadaşlarımla ilgisini çekebilecek, onlara bi şey katabileceğini düşündüğüm bi hadise paylaşıyorum. (İHL)

Dine veya hadise dair bir sorunuz olduğunda internetten hangi sayfalara bakıyorsanız, sorusuna katılımcıların çoğunluğu Diyanet'in sayfasına bakarım cevabı vermişlerdir. Üç katılımcı

cı internete bakmadığını ailelerine ve çevresindeki güvendikleri kişilere sorduklarını söylemişlerdir. Diyanet'e güvenmelerinin nedeni olarak da devlet kurumu olması, birden çok hocanın görüşlerini barındırması, ders kitaplarında Diyanet'in çalışmalarına atıfların fazla olması gibi gerekçeleri söylemişlerdir. Mülakata katılan öğrencilerin bir kısmı buna ek olarak Youtube'dan video izleyerek dini konularda bilgi edindiklerini belirtmişlerdir. Üç katılımcı hayalhanem, sözlerköşkü isimli kanalların içeriklerini beğendiklerini söylemişler, diğerleri örnek verememişlerdir. Görüşmecilerin bilgi edinme yöntemi olarak okumaktan ziyade izlemeyi tercih ettikleri gözlenmiştir.

3.6. Hadis Eğitiminin Etkisi

Görüşmecilerden İmam Hatip Lisesinde okuyan öğrencilere aldıkları hadis dersinin kendilerine bir katkı sağlayıp sağlamadığı sorulmuştur. Bir öğrenci sorularını daha da çok artırdığını ifade ederken, diğer öğrenciler dini anlama hususunda olumlu katkı sağladığını belirtmişlerdir. Sorularının daha çok arttığını söyleyen Sevinç isimli öğrencinin aldığı hadis dersinde hadis usûlü anlatılmamış, *Riyâzü's-Sâlihîn* ders kitabı olarak takip edilmiştir.

Sevinç: Bu yıl aldığım hadis eğitimi sorularımı daha çok arttırdı. Ama bunun normal olduğunu düşünüyorum. Öğrendikçe okudukça bir şeyler hakkında soruların oluşması normal bence. (İHL)

Gülsüm: Fayda sağladı. Önceden bi hadis gördüğümde düşünme ihtiyacı hissetmiyordum. Şimdi düşünüyorum, araştırıyorum. Bir sorumluluk hissim arttı ama bundan rahatsız değilim. (İHL)

Hatice: Fayda sağladı hadis eğitimi. Ama belli şeyleri sorgulamamı da sağladı. (İHL)

İmam Hatip Lisesi dışında okuyan dokuz katılımcıya hadis dersi almamanın eksikliğini hissettiğiniz zamanlar oluyor mu sorusuna katılımcıların çoğu eksikliğini hissediyoruz şeklinde cevap vermiş bazı katılımcılar hadisin dışında genel dini bilgi ve birikim hususunda eksiklik hissettiğini söylemiştir.

Mustafa: hadisleri daha iyi anlamak istiyorsak hadis eğitimi almak

gerekir. Bu zamana kadar çok fazla hadis okumadığım için böyle bir ihtiyaç hissetmedim ama ilerde ihtiyacım olabilir. (Sosyal Bilimler Lisesi)

Ahsen: Tabi ki de. Bence birikimim artardı. Ben ezberlerden korktuğum için İmam Hatip'e gitmedim. Ama eksikliğini hissediyorum. Fark ediyorum. (Anadolu Lisesi)

Sena: Hadislerle iç içe olmadığım için hiç aklıma gelmedi. Ama genel olarak dinle alakalı hissediyorum. Keşke daha çok bilgim olsaydı da anlatabilseydim diye aklıma geliyor. Okulda daha iyi bir din eğitimi verilebilir. Fakat çok itiraz eden de olur. (Anadolu Lisesi)

Katılımcılara sınıf arkadaşlarının hadislerle dair yaklaşımı sorulduğunda farklı cevaplar vermişlerdir.

Fatma: Genel olarak çok fazla Kuran falan da okumadıkları için hadislerle de pek fazla araları yok gibi. Bazıları kabul ediyor, bazıları da direk sorgulamaya geçiyor. Aslında amaçları bence soru sormak değil. (Fen Lisesi)

Gülsüm: Reddeden yok. Hayatlarına uygulama da yok. Olsa da olur olmasa da olur gibi. (İHL)

Sevinç: Hadis hocamızla kafamız örtüşmüyordu. Yaşlı olduğu için. Dersten sonra kendi aramızda hoca yanlış biliyo böyle değil şeklinde konuşuyoduk. Gelinlik dinimizce yoktur gibi, kılık kıyafet, kadın meseleleri, yolculuğun caiz olmaması gibi konularda hocayla çok çatışma yaşadık. Bazı arkadaşlarımı bu tartışmalar dinden soğuttuğunu düşünüyorum. (İHL)

Hatice: Arkadaşlarımın genel tavrı olumlu sadece hoca hadis ezberi yaptırdığı için hadis dersine olumsuz bir bakış vardı. (İHL)

SONUÇ VE ÖNERİLER

Konya merkezde yaşayan ve eğitimine devam eden onu İmam Hatip Lisesi dokuzu diğer liselerden olmak üzere on dokuz öğrenci ile hadis ve sünnete dair bilgilerini ve yaşam pratiklerini öğrenme amaçlı mülakatlar yapılmıştır. Mülakatlarda İmam Hatip Liselerinde verilen hadis dersinin istenen kazanımlara ne kadar ulaştığı tespit edilmek istenmiştir. Buna göre;

İmam Hatip Liselerinde ve diğer liselerde din derslerine ila-

hiyat fakültesi mezunu öğretmenler girmektedir. Bu durum öğrencinin sağlıklı bir din eğitimi alması açısından olumlu bir durumdur. İmam Hatip Lisesinde hadis derslerine, diğer liselerde din derslerine giren öğretmenler daha çok klasik bir metod olan sunuş metodunu kullanmakta, etkileşimli tahta ve dijital içerikleri derslerde çok az kullanmaktadırlar. Bu durum dersi vaaz ve irşada çevirmekte, öğrencinin derse ilgisini azaltmaktadır.

Hadis dersini okutan öğretmenlerin büyük kısmı bakanlığın vermiş olduğu ders kitabını okutmakta ve müfredatı sene sonuna kadar yetiştirebilmektedir. Fakat kendi müfredatını belirleyen öğretmenler -az da olsa- bulunmaktadır. Araştırmamıza katılan öğrencilerden birinin öğretmeni hadis usulü yerine hadis metinleri okutmaktadır. Bu öğrencinin hadis metinlerine dair bilgisinin daha fazla olduğu görülmüştür fakat öğrenci hadislere dair sorularının arttığını söylemiştir. Hadis usulü eğitimi almadan hadis metinleri okuma durumunda kalması sorularını artırmış olabilir.

Öğrencilerin tamamı hadis kelimesinin manasını bilmektedir, çoğunluğu sünnetin vahiy kaynaklı olduğunu düşünmekte ve Peygamber (a.s.)'i yaşamlarında rol model olarak görmektedirler. Görüştüğümüz öğrencilerin tamamı hadislerin Kur'ân'a muhalif olamayacağını ve böyle bir durumla karşılaşılırsa hadisi değil, Kur'ân'ı tercih edeceklerini ifade etmişlerdir.

Evlerinde hadis kitabı bulunan ve baştan sona bir hadis kitabı okuyan, sahih hadis kitaplarının isimlerini bilen öğrenci sayısı da azdır. İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin bilgileri kısmen daha fazladır. Katılımcılar tarafından en çok bilinen, okunan ve sahih kabul edilen kitap *Riyâzû's-Sâlihîn*'dir. Literatür bilgisinin öğrencilerde zayıf olduğu görülmektedir.

Görüşmecilerin tamamına yakını hadis olduğu söylenen her söze inanmadıklarını, araştırılması gerektiğini düşünmektedir. Fakat çoğunluğu sağlıklı bir araştırma metodu kazanamamışlardır. Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan çıkan eserlere ve başkanlığın internet üzerindeki dijital içeriklerine güvenmekte, ilk başvuru

merci olarak bunları görmekte dirler. Çoğunluğu sosyal medyada hadis paylaşımı yapmamaktadır.

Görüş tüğümüz öğrencilerin çoğunluğu çeliştiği durumda bilimi değil, hadisi kabul edeceğini ifade etmişlerdir. Bir örnek olarak sinek rivayeti hatırlatılmış ve bu durumda ne yapacakları sorulduğunda, çoğunluğu hadise iman ve saygılarının bilimden daha üst seviyede olduğunu ama uygulama hususunda bilimi kabul edeceklerini ifade etmişlerdir.

Anlamakta zorlandıkları hadisler sorulduğunda erkek öğrencilerin biri kader, biri zina sonucu olan çocuğun cehennemlik oluşunu anlamakta zorlandığını söylerken kız öğrenciler daha çok kadına şiddet, erkeğin kadından üstün olması, kadının aklının ve dininin eksik olması gibi meseleleri anlamakta zorlandıklarını ifade etmişlerdir.

Görüşme yaptığımız kız öğrencilerin arkadaş çevrelerinde hadise dair olumsuz tutumun daha az olduğu; erkek öğrencilerin arkadaş çevrelerinde hadisi kabul etmemek, peygamberi inkâr gibi durumların daha fazla bulunduğu gözlenmiştir.

İmam Hatip Lisesinde okuyan öğrenciler hadis eğitiminin kendilerine olumlu katkıları olduğunu ifade ederken, diğer lise öğrencileri din eğitimi hususunda kendilerini eksik hissettiklerini söylemişlerdir.

İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin diğer lise öğrencilerinden bilgi açısından daha iyi oldukları bir gerçektir. Fakat Hadis usulüne dair bilgilerinin yüzeysel ve eksik olduğu, aldıkları eğitimin kazanımlarının az bir kısmını edindikleri görülmektedir.

Öneriler:

- ✓ İmam Hatip Lisesinde din derslerini okutan meslek dersleri öğretmenleri çok fazla branşa girmekte oldukları için belli branşlarda derinlemesine bir bilgi ve yöntem sahibi olamamaktadırlar. Özellikle hadis dersi, dersin ana amaçları ve derste kullanılabilecek içerik ve yöntemlerle ilgili meslekî eğitimler düzenlenmeli ve bu eğitimi alan öğretmenlerin hadis dersine girmede öncelikli olması sağlanmalıdır. Ay-

rıca hadis alanında lisansüstü eğitimi olan öğretmenlere bu dersi okutma önceliği verilmelidir.

- ✓ Alanında uzman kişiler için paha biçilemez kıymette olan hadis kaynak kitaplarının öğrencilere okutulması bazı şüpheler, tamiri mümkün olmayan olumsuz durumlar oluşturabilmektedir. Özellikle de hadis usulü eğitimi almamış öğrencilerde günümüz insanının ihtiyaçlarına göre seçme hadislerden hazırlanmış olan *Hadislerle İslam* tarzındaki eserleri tavsiye etmek ve okutmak bu sorunu en aza indirecektir. Öğrencilerimize ve öğretmenlerimize bu meselenin ehemmiyeti anlatılmalıdır.
- ✓ İlahiyat fakültelerinde Hadis ana bilim dalında çalışmalarını yürüten akademisyenler ile hadis derslerine giren meslek dersleri öğretmenlerimiz arasında çalıştay, workshop tarzı çalışmalar yapılmalı, sahadaki sorunlar ve çözüm yolları hususunda istişareler artırılmalıdır.
- ✓ İmam Hatip Liselerinde verilen din dersi sayısı çok fazla olmasına rağmen alınan verimin az olduğu görülmektedir. Sorunları tespit etmeye ve niteliği artırmaya yönelik stratejik planlar oluşturulmalıdır.
- ✓ İmam Hatip Lisesi dışında okuyan öğrencilerimiz için verilen haftalık iki saatlik din dersinin az olması öğrencilerde mensup oldukları dinle alakalı temel bilgilerde eksiklik oluşmasına sebep olmaktadır. Din dersinin haftalık ders sayısı artırılmalı, müfredat zenginleştirilmelidir.
- ✓ Öğrencilerimizin anlamakta sorun yaşadıkları kadın, kader gibi temel meseleler hakkında çalışmalar yapılmalı bu meseleler artık temel tartışma alanı olmaktan çıkarılmalıdır.
- ✓ Görüşme yaptığımız öğrencilerin çoğunluğunun Diyanet İşleri Başkanlığına güven duyması sebebiyle başkanlığın yayınları yanında kısa videolar tarzında dijital içerikler üretmesi gençlere ulaşmayı kolaylaştıracaktır. Zira okumaktan daha çok izlemeyi tercih etmektedirler.

KAYNAKÇA

- Arı, Münevver, *Türkiye’de Gençlik Sosyolojisi Ve Gençlik Üzerine Yapılmış Çalışmaların Gelişimi, 7-18, Yayınlanmamış*. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Çakan, İsmail Lütfi vd., *Meb Hadis Ders Kitabı, Özgün Matbaacılık*, Ankara, 2020.
- Lawrens, Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri*, Ankara, Yayınodası, 2006.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu’s-Sahîh*. nşr: Züheyr Nâsır. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki’n-Necât, 1422/2021.
- Şavran, Temmuz Gönc. “Nicel ve Nitel Araştırmalarda Kullanılan Araştırma Teknikleri”. *Sosyolojide Araştırma Yöntem ve Teknikleri*. Ed. Temmuz Gönc Şavran. s.64-104. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi. 2017.
- Türkiye’de Dini Hayat Araştırması, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014.
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu. “İstatistiklerle Gençlik, 2021”. Erişim 18 Eylül 2022 <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Genclik-2021-45634>
- Meb, Milli Eğitim Bakanlığı. “Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı” Erişim 18 Eylül 2022. [19094445 Ortaogretim-hdc-2022-2023.pdf \(meb.gov.tr\)](https://www.meb.gov.tr/Ortaogretim-hdc-2022-2023.pdf)
- Meb, Milli Eğitim Bakanlığı. “Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı” Erişim 18 Eylül 2022. [22161029 AYHL HDC 2022-63 UygulamalY_22082022_1.pdf \(meb.gov.tr\)](https://www.meb.gov.tr/22161029_AYHL_HDC_2022-63_UygulamalY_22082022_1.pdf)
- DÖGM, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü. “Hadis Öğretim Programı” Erişim 18 Eylül 2022. [08143622 Hadis DOP.pdf \(meb.gov.tr\)](https://www.dogm.gov.tr/Hadis_DOP.pdf)

ÇEVİRİMİÇİ İLETİŞİMİN GENÇLİK EĞİTİMİNE ETKİSİ VE “SİBER HİJYEN” KÜLTÜRÜ

*The impact of online communication on the education of
young people and the culture of “cyber hygiene*

Otabek MUHAMMADİYEV*

“21. yüzyılda, küreselleşme süreçlerinin, internetin ve entelektüel gelişimin belirleyici rol oynadığı bir dönemde yaşadığımızı hesaba katarsak, özellikle hayatımızın ne kadar hızlı değiştiğini derinden hissederiz.¹” Nitekim son yıllarda bilgi ve iletişim teknolojileri alanındaki hızlı gelişme, insanlarla ilişkiler kurmanın ve güçlendirmenin yeni yollarını yaratmıştır. Bu, kendi bağımsız zihinlerine sahip olanlar ve onların yerine teknolojinin gelişmelerini kullananlar için muazzam fırsatların kapısını açtı. Ayrıca internet ortamının çeşitli oyun ve videolarla zenginleştirilmesi, dünya görüşü şekillenen çocuklar ve gençler için normal bir günlük gerçeklikken, başkaları için de endişe kaynağı haline gelmiştir.

İlk başta internet tarafından sağlanan yeteneklerde, teknolojik kesintilerin ortadan kaldırılmasına özel önem verildi. Zamanla, “dünya örümcek ağı”, insan ihtiyaçlarına ve ilgi alanlarına dayalı çeşitli içerik, eğlence programları hakkında bilgi vererek kolaylık yarattı. Bu da internetin yaygınlaşmasına yol açtı. Aralık 2000’de

---

* Dr., Semerkant/Özbekistan İmam Buhari Uluslararası Araştırma Merkezi, Müdür yardımcısı, otabekmuhammad@gmail.com, (0000-0003-0084-9920)

¹ Karimov I.A. Anavatanımıza mutluluk ve büyük bir gelecek yolunda hizmet etmek en yüksek Mutluluktur. - T.: “Özbekistan”, 2015. – B. 44-45.

internet kullanıcı sayısı 361 milyon iken, şu anda dünya nüfusunun 4.536 milyonu internet kullanıyor². 830 milyon kullanıcı gençlerden oluşuyor. Ortalama yaşları 15 ila 24 yaş arasındadır³.

Dünya toplumunda büyümekte olan Özbekistan, sanayinin gelişimi ve beklentileri için geniş fırsatlar yaratmak için yetkililer tarafından da aktif olarak çalışıyor. Özellikle, 2000 yılında Özbekistan'daki internet kullanıcılarının sayısı 7.500 kişiyi ve 31 Mart 2017-17 itibariyle 161.534'ü, yani nüfusun% 52.3'ünü kapsıyordu⁴.

20. Yüzyılın icatlarından biri olan cep telefonları, interneti toplumun yaşamına derinden sokmaya hizmet etti. Dünyadaki cep telefonu kullanıcı sayısı 2005 yılında 2 milyardan fazla iken⁵, 2016 yılında kullanıcı sayısı 7 milyardan fazla artmıştır⁶, yani abone sayısı dünya nüfusunun sayısına eşittir. Bu bağlamda Özbekistan nüfusunun% 98,4'ünün cep telefonu bulunmaktadır⁷. Alternatif olarak, yalnızca sayıları önemli ölçüde artmakla kalmadı, aynı zamanda internet üzerinden veri iletiminin hızı, kalitesi ve kapsamı da arttı. 2016 yılı itibarıyla dünya nüfusunun% 84'ü internete erişime izin veren üçüncü nesil cep telefonları olan 3g'ye erişebildi⁸. Bu neslin hızı, daha hızlı veri gönderme olasılığını açtı. Böylesine şiddetli bir büyüme, şimdi gençlerin% 70'ini kendi alanına kapladı. Buna karşılık, bir cep telefonundan 5-17 yaş arası kullanıcılar gelişmiş ülkelerde% 39, gelişmekte olanlarda% 17'lik bir göstergeye sahiptir. 18 Yaşın üzerindekiyle karşılaştırıldığında,% 90-95'tir⁹. Başlangıçta, bu iki araç ayrı bir internet, bir cep telefonu, şiddetli bir teknoloji gelişimi ve çeşitli uygulamalar (iletişim, vi-

² <http://www.internetworldstats.com/stats.htm> (başvuru tarihi: 25 Kasım 2019)

³ Uluslararası Telekomünikasyon Birliği'nin 31 Temmuz 2017 tarihli istatistik raporundan. Bakınız: <http://www.itu.int/ru/mediacentre/Pages/2017-PR37.aspx>

⁴ <http://www.internetworldstats.com/stats3.htm> (başvuru tarihi: 26 Kasım 2019)

⁵ <http://www.internetworldstats.com/stats.htm>

⁶ ITU. Measuring the information society report. 2016. – P. 157.

⁷ Эргашев Б., Сейтов А. Молодежь Центральной Азии. Узбекистан: На основе социологического опроса. Алматы, 2016. – С. 56.

⁸ Birleşmiş Milletler'in 2017 raporundan "sürdürülebilir kalkınma alanındaki hedefler üzerine". - B. 37.

⁹ ITU. Measuring the information society report. 2016. – P. 167.

deo vb.) Olarak kullanıldı.). içlerinde gerçekleşen süreçlerin artık siber uzayda gerçekleştiği kabul edilmektedir¹⁰. Kelime, dijital teknolojilerden oluşan küresel bir bilgi alanını temsil etmek için bir terim olarak kullanılır.

Dünyanın sakinleri artık internete bağlanmakla sınırlı değil, içinde faaliyet gösteriyor. Yeni teknolojilerin hayatımıza hızlı bir şekilde girmesi, olumsuz yönlerini de olumlu yönler katlayarak ortaya koymaktadır. Cep telefonları veya çevrimiçi oyunlar, dünya görüşü tam olarak oluşmamış çocuk ve ergenlerin siber alanı yoluyla tehdit ve şiddet insidansında artışa neden oluyor.

Siber uzayda insanların sosyal etkileşimi, bir dizi faktörün etkisi altında Gerçek hayattan özel bir karakter alır. Yaptıkları ve söyledikleri her zaman günlük yaşamdaki faaliyetleriyle uyum sağlamıyor. İnsanlar, siber alandaki davranışlarının eylemlerinin Gerçek hayatta bazı sonuçları olduğu gerçeği hakkında bir şey söylemezler. Gerçek hayatta farklı bir yol izlediklerinde, çevrimiçi iletişimde olayları ve anlamları genel olarak kendi yollarıyla yorumlarlar. Yaşamın hayal gücünün ihlali, bir siber uzayda hareket eden bir kişinin hayal gücünde ortaya çıkabilir. Bu da şu anda öğrenmekte olan ve eleştirel analiz yeteneği oluşmamış çocuk ve ergenlerde derin komplikasyonlara neden olmaktadır. Siber uzayda sosyal işbirliğinin bu yönleri çocuklar ve ergenler için bir tehdit oluşturmaktadır.

Çocukların ve ergenlerin bir araya geldiği birçok alan siber uzayda bulunabilir. Onlar da çocuk ve ergenlere psikolojik ve fiziksel zarar vermeye hizmet ederek şiddeti hedefleyenlere geniş fırsatlar açılması için bir ortam yaratıyorlar. Bazı paralı askerler ayrıca, ağlar aracılığıyla iletişime girmiş veya ağlar aracılığıyla savunmasız oldukları bilinen çocuk ve ergenlerle tanışmak amacıyla uzun mesafeler kat etmeye istekli olacaklardır.

Sanal dünyadaki çocuklar için artan risk, resimlerle Bilgi İletişim Teknolojilerinin hızla gelişmesiyle doğrudan ilgilidir. Çocuk, diğer oyuncuların çoğu için birkaç saat, gün veya hafta boyunca

¹⁰ www.netdictionary.com, www.unesco.org/education/educprog/lwf/doc/portfolio/definitions.htm

çevrimiçi bir fantezi oyununun oyuncusu olacak. Uzmanlar, çocuğun oyuna olan yoğun ilgisinin sanal dünyayı ve Gerçek hayatı karıştırmasına yol açtığına inanıyor¹¹. Aşağıdaki örnekler bunun pratik bir teyididir: Ocak 2005'te, Çin'de 13 yaşında bir çocuk, zamanının çoğunu sanal bir alanda geçirmesi sonucu sanal dünyayı Gerçek hayattan ayırt edemeyen intihar etti¹².

Büyük Britanya'da, çocuk "sohbet" de tanıştığı akranlarıyla etkileşim içinde çeşitli kişiler adına hareket etti. Her "karakter" ile konuşan ikinci çocuk, "tarihine" tamamen güvendi. İlk çocuk sonunda ikinci çocuğu onu öldürmeye çalışmaya çağırdı, bunun sonucunda ikinci çocuğun öldürülmesiyle ölümüne ulaştı¹³.

Japonya'da, 11 yaşındaki bir kız, çevrimiçi iletişimde kavga ettikten sonra arkadaşından ayrıldı. Yapılan sorgulama sonucunda öğrencilere ağda iletişimin teknik yönlerinin öğretildiği, ancak siber alanda hangi iletişim etiğine uyulması gerektiği öğretildiği ortaya çıktı. Pedagojik psikologlar, insanların sanal alanda kişisel iletişimde söylemediklerini söylediklerini, tartışmanın imajının hızla ciddileştiğini söylüyor. Ve ses tonunu duyma veya yüz ifadesini görme fırsatının olmaması nedeniyle iletişim süreci daha da zorlaşıyor¹⁴. Bu durum sadece çocuklar arasında değil yetişkinlerde de gözlenmiştir. Çin'de bir adam, çevrimiçi bir oyunda kazandığı "değerli bir hediye" olarak kabul edilen sanal bir kılıcı çaldığı için başka bir adamı öldürdü¹⁵.

2016 Yılında, ergenler arasında intihar vakaları, özellikle Uk-

¹¹ Rapor. Siber uzayda çocuk istismarı. ECPAT International, 2005. – C. 29.

¹² AGE. – Б. 33.; Watts, J. (2005, March 31). Harsh reality of China's fantasy craze. The Guardian Unlimited. Retrieved from <http://www.guardian.co.uk/online/news/0,12597,1448800,00.html>

¹³ Rapor. Siber uzayda çocuk istismarı. ECPAT International, 2005. – C. 29. Источник: Bachrach, J. (2005, February). U Want Me 2 Kill Him? Vanity Fair. New York. pp.86-101.

¹⁴ Nakamura, A. (2004, June 5). Killing stokes fears over impact of Net. The Japan Times. Retrieved from <http://202.221.217.59/print/news/nn06-2004/nn20040605a5.htm>

¹⁵ Доклад. Насилие над детьми в киберпространстве. ECPAT International, 2005. – С. 33. Источник: Watts, J. (2005, March 31). Harsh reality of China's fantasy craze. The Guardian Unlimited. Retrieved from <http://www.guardian.co.uk/online/news/0,12597,1448800,00.html>

rayna, Kazakistan, Rusya ve Kırgızistan gibi bir dizi BDT ülkesinde "Mavi Balina", "sessiz ev" gibi çevrimiçi oyunların bir sonucu olarak artmıştır¹⁶.

31 Mart 2017 tarihi itibarıyla Taşkent'teki okul, yüksekokul ve liselerde yapılan denetimlerde sanal suikast oyunlarına katılan 36 gencin kimliği belirlendi¹⁷.

Yukarıdaki örnekler, siber uzayda gerçekleşen süreçlerin sadece bir devletin, bir ulusun çocukları için tehlikeli olmadığı, aynı zamanda Birleşik bir Devlette bu tür saldırılara karşı mücadeleyi gerektirdiği gerçeğinin canlı bir örneği olabilir.

Din kisvesi altında çeşitli yıkıcı fikirleri yaymak ve din çalışmasının peşinde koşmak için tasarlanan terörizm ve sosyal ağlar ruhundaki siteler, giderek daha güçlü gençleri kendi alanlarına çekiyor. İslam'a aşırı hassasiyet ve hassasiyetle yaklaşmak için gerekli olan "tekfir", "cihad", "hicret", "şehid", "halifelik", "Bayat" gibi kavramları farklı kişilerin fetvalarına dayanarak kendi çıkarları doğrultusunda internet sitelerinde yanlış tanıtmak. Kendileri, topraklarından göçmüş olarak, İslam'ın tüm arconalarının özgür olduğu topraklardaki gençlere anavatanı terk etmeleri ve ona karşı silahlanmaları için teşvik ediyorlar. Ancak göbek kordonu kanı toprağına karşı silah kaldırmamanın veya sivil halka isyan etmenin İslam'ın öğretilerine tamamen aykırı olduğu herkesçe bilinmektedir. Bu tür iyot fikirleri, sosyal ağları da iyi kullandıkları bir propaganda silahı olarak görülebilir.

Allah'ın kelimelerini ve hadisleri bile kendi çarpık yollarına göre yorumlamak gibi kötü bir gayenin gerçekleşmesinde hiç durmadan durmayacak olan kimselerin kötülüklerine aldanmak lâzımdır. Kendini takva gibi göstererek, "Allah şahittir" şeklindeki asılsız iddialarını ispatlamaya çalışırlar.

Gençlerin yeni bilgiler öğrenmeye olan ilgisinden yararlanan terörist ruhlu gruplar, doğaçlama bomba yapma yöntemlerini sürekli olarak küresel ağ üzerinden yayımlayarak, birçok kişiye

¹⁶ <http://kun.uz/uz/news/2017/02/20/ogo-buling-md-mamlakatlarida-kuk-kit-ujini>

¹⁷ <https://www.gazeta.uz/oz/2017/03/13/davomat/>

kendi alanlarına girme ineterfaol yöntemlerinin yardımıyla ses, video ve e-kitap biçiminde kayıplar veriyor. Bunu yaparken, terörist ruhu web sitelerine erişen insanlarla gözlemleyerek ve öğrenerek çok fazla iletişim kurarlar. Ve bazen “keskin” tartışmalı konuları çevrimiçi olarak çeşitli içerikli sohbetlerde ve forumlarda tartışır ve onları saflarına ayırırlar, benzer düşünen gençleri sıralarlar ve onlarla dostane ilişkiler kurarlar.

Bu gibi durumlarda, siber uzayda aşırılıkçılık ve terörizm ruhudaki içerikteki hızlı artış, büyük Bilgi İletişim Teknolojisi Kuruluşlarının tüketici politikasında bir takım değişikliklerin yapılmasını gerektiriyordu. Örneğin, sosyal ağ Facebook listelerinin içerik politikası¹⁸:

- kullanıcılar, kuruluşa tabi olmayan içerik hakkında doğrudan bilgi gönderebilir. Facebook uzmanları bu içeriği incelediğinde ve kamu güvenliğine veya fiziksel zarara neden olma amaçlı riskler içerdiğini tespit ettiğinde, kuruluş bu içeriği silecek ve kolluk kuvvetleriyle ortaklaşa çalışacaktır;

- Facebook, herhangi bir kuruluşun veya kişinin kendi platformunda faaliyet göstermesine, şiddeti teşvik etmesine veya tişört çağırmasına izin vermez. Bu da, terör eylemlerinde yer alan kitlesel veya seri cinayetler, insan ticareti, organize suç gurulardaki katılımcıların fikir ve eylemlerinin siber alanda yayılmasına son vermeyi amaçlamaktadır.

Bugün dünyanın en büyük video içeriğine sahip YouTube platformu, içerik imha politikasında uluslararası terör örgütü olarak tanınan grupların hazırladığı materyallere özel bir özen gösterdi. Ayrıca, YouTube platformunun terör örgütleri tarafından taraftar kazanmaya yönelik propaganda amaçlı, terör olaylarını KOBİ'lere taşıyan ve şiddeti kışkırtan videolar yayınlamak amacıyla kullanılmasını da yasaklamaktadır¹⁹. Kullanıcı platformdaki uygunsuz içeriği etiketleyebilir veya bir mesaj gönde-

¹⁸ Community standards enforcement. <https://transparency.facebook.com/community-standards-enforcement> (мурожаат санаси: 01.12.2019 йил)

¹⁹ YouTube Kuralları. <https://www.youtube.com/yt/about/policies/#community-guide-lines> (мурожаат санаси: 01.12.2019 йил)

rerek organizatörleri uyarabilir. Bu, içerikle ilgili bilgi gönderen kişinin anonim olmasını sağlar²⁰.

VKontakte (VK), Odnoklassniki (OK), Telegram sistemlerinde kullanıcı politikalarında şiddeti teşvik eden, kamu güvenliğine yön veren ve içeriğin aşırılıkçılık ve terörizm ruhuyla geniş bir katmana yayılmasını önlemeyi amaçlayan "Web 3.0 teknolojisi" ile ilgili kurallar da mevcuttur.

Bilgi İletişim Teknolojileri alanında, Uluslararası Telekomünikasyon Birliği ve üye devletlerinin işbirliği içinde, dünya ülkeleri tarafından yeni standartların gözetilmesini koordine eden bir dizi metodolojik kılavuz geliştirilmiştir. Alternatif olarak Vodafone, Singapur İletişim Medyası Geliştirme Örgütü tarafından çevrimiçi ortamda dikkatli olunması gereken bir animasyon dizisi olan ebeveynler için "en iyi ipuçları" adlı bir cep referans kitabı geliştirdi. İnternet üzerinden çocuk merkezli şiddetle mücadele etmek için 2003 yılında Avustralya, İngiltere, Kanada ve ABD gibi ülkeler Interpol örgütü ile işbirliği içinde sanal Küresel özel grup (Virtual Global Taskforce) kurdular²¹.

Kötü amaçlı içeriklere karşı hızlı bir önlem alabilmek için YouTube platformu, kamu kuruluşları, yükseköğretim kurumları, bireysel kişiler ve sivil toplum kuruluşlarının temsilcilerinden oluşan YouTube Trusted Flaggors (YouTube'un güvenilir gözlemcileri) programını başlattı. Grup katılımcıları program çerçevesinde eğitim kursları alırlar, bu nedenle, kendileri tarafından kötü amaçlı olarak kaydedilen içeriğin imhası, içeriğin sıradan bir kullanıcı tarafından belirtilen içeriğe oranı yüksek bir hızda gerçekleştirilir. Örgütün Eylül 2018'deki raporuna göre, şiddet içeren aşırılık içerikli yüklenen konuların% 90'ı 10'dan az kullanıcı tarafından incelendi.

Facebook tarafından 2018 yılında yayınlanan rapora göre, 2018 yılının ilk çeyreğinde 1,9 milyon El-Kaide, IŞİD gibi terör örgütlerinin gönderdiği raporlara zorunlu tedbirler alındı. ya-

²⁰ Daviy K. YouTube'dan terörle mücadelede 4 adım önde. // Makaleler. 19.06.2017 // <https://www.qled.com.ua/story/youtube-борется-с-терроризмом-4-новых-шага/> (bağışlanma tarihi: 01.12.2019)

²¹ Rapor. Siber uzayda çocuk istismarı. ECPAT International, 2005. - S. 48.

saklanmış materyaller içeren mesajların% 99,5'i kullanıcılar tarafından ayarlanana kadar imha edildi.

Özbekistan'da, Bilgi Güvenliği Merkezi, Halk Eğitimi Bakanlığı, Yüksek ve Ortaöğretim Özel Eğitim Bakanlığı ile işbirliği içinde, "çevrimiçi ortamda gençlerin korunmasına yönelik bir rehber" geliştirilmiştir. Bu program, tehdit edici koşullarda kendini koruma, risklere ve tehditlere karşı koruma için karmaşık olmayan kurallar ve öneriler sunar. İnternette çalışırken kılavuzda verilen önerileri hatırlamak etkili bir sonuç verir. Özellikle, medyumlar, doktorlar ve eğitimcilerden interneti kullanma zamanının nasıl olması gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunur. Bu tavsiyeler şunlardır:

7 İla 10 yaş arası çocuklar-günde 1 saat. Bu genç iskelet, kas fonksiyonlarında bir değişiklik, hızlı büyüme ve gelişme, yeni hareketlerin ortaya çıkması, emek becerileri ile karakterizedir. Ergenler, kafa beynindeki hareket sinir merkezleri olan motor aparatın oluşumu ile sona ermeye başlar.

10 İla 13 yaş arası çocuklar-günde 1,5 saat. Bu süre, çocuğun boyunda, ağırlığında, gonadların yoğun işlevinde hızlı bir artış ile karakterizedir.

13 İla 16 yaş arası çocuklar-günde 2 saat. Bu dönemde yürüyüş için gerekli kaslar gelişir.

Yukarıdaki gibi internet de dahil olmak üzere bilgisayar önünde ergenlerin ve çocukların böyle bir dağılımının amacı, kendilerini "internet bağımlılığı", görme azalması ("kuru göz" sendromu), omurganın eğriliği (skaleroz) gibi hastalıklardan korumaktır. şekil bozuklukları (bükme)²².

Özbekistan, 2018 yılında "Paris Siber Alanda Güvenlik ve Güven Bildirgesi"ne destek vermiş ve katılmıştır²³. 12-14 Kasım 2018

²² Özbekistan Cumhuriyeti bilgi teknolojileri ve iletişimi geliştirme Bakanlığı, Halk Eğitimi Bakanlığı, Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek ve Ortaöğretim Bakanlığı'nın 07 Nisan 2016 tarihli kararname

1-uygulama. Çevrimiçi ortamda gençlerin korunmasına yönelik bir kılavuz. - B. 13.

²³ Özerle mücadele ve aşırılıklılıkla ilgili resmi internet sitesi. Özbekistan Paris Siber güvenlik Deklarasyonu'na katıldı // haberler. 14.11.2018 // stopterror.uz/uz/

tarikhlerinde Paris'te düzenlenen "İnternet Yönetimi Forumu" (Internet Governance Forum) sonuçlarına göre "Paris Siber Uzayda Güvenlik ve Güven Bildirgesi"²⁴ kabul edildi. Bu belge siber alanda güvenliği sağlamanın genel ilkelerini içermektedir. Bugün siber uzayın sadece bir fırsatlar alanı değil, aynı zamanda yeni bir tehdit kaynağı olduğunu belirtiyor. "İnternet yönetimi forumu"nda Paris çağrısına destek veren devletler, özel şirketler ve kamu kuruluşları işbirliği içinde aşağıdakileri yapmaya çalışacaktır.²⁵

-Çevrimiçi alanda kötü niyetli eylemleri önlemek ve bunlara karşı koymak için alınacak önlemler şunlardır:

- İnternet açıklığının ve bütünlüğünün korunması;
- seçim süreçlerine müdahale etmeme konusunda işbirliği;
- siber saldırıların yardımıyla fikri mülkiyet haklarının ihlal edilmesini önlemek;
- kötü amaçlı siber programların ve yöntemlerin yayılmasına karşı uyarı;
- dijital ürün ve hizmetlerin güvenliğini ve "cybergigiena" kültürünü arttırmak;
- "siber emirler" ve sivil toplum kuruluşlarının saldırgan eylemlerine karşı önlemler;
- Uluslararası standartları güçlendirmek için işbirliği içinde çalışmak.

---

stay/news/7694/

²⁴ Deklarasyonun tam metnine bakın:

https://www.intgovforum.org/multilingual/index.php?q=filedepot_download/6037/1555 (başvuru tarihi: 27.11.2019)

²⁵ Fransa'nın Özbekistan Büyükelçiliği sayte. <https://uz.ambafrance.org/Kiberbezopasnost-Parizhskij-prizyv-ot-12-noyabrya-2018-goda-k-doveriyu-i>

SOSYAL MEDYADA DİNİ İLETİŞİMİN MEDYATİKLEŞMESİ VE GENÇLERİN TUTUMU

İsmail KAPLAN*

GİRİŞ

Ortaöğretim ders kitaplarından itibaren öğrendiğimiz ve zaman zaman dile getirildiği üzere 15. yüzyılda modern matbaanın icadı tipografik insanı meydana getirirken, özellikle Batı'daki dini yaşantıyı ve dini yapıları derinden etkilemiştir. O tarihten yaklaşık dört yüzyıl sonra gündeme gelen görsel kültür ile beş yüzyıl sonrasına tarihlenen dijital kültür de benzer gelişmelere gebe dir ve şimdiden dinin anlaşılması ve yaşanması bağ lamında bu etkiler hissedilebilmektedir.

Dinler kutsal ile insani olan arasındaki iletişimi sağlamış ve farklı boyutlarıyla bu iletişimin biçimini belirlemiştir. Tanrı ile insan arasındaki iletişim, din adamı ile inanan arasındaki iletişim, inananların kendi aralarındaki iletişim hep dini bilginin yayılmasını sağlayan unsurlar olagelmıştır. Bu bilgi her zaman bir dolayım dan geçtiği için, yazılı olmadığı sürece sabit kalmamış ve farklı zaman ve ihtiyaçlara göre farklı biçimlerde ifade edile gelmiştir.

Yaşadığımız çağda iletişim tarihin hiçbir döneminde olmadı-

* Araştırma Görevlisi, Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi İletişim Tasarımı ve Yönetimi Bölümü, ismailkaplan@anadolu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2286-5190

ği kadar hız kazanmıştır. Mesafe tanımaksızın anlık iletişimin mümkün olduğu çağımızda enformasyonun artışı ve bilgiye erişimin kolaylaşması, iletişimin yalnızca doğru amaçlar için değil, yanlış ve manipülatif amaçlar için de sıkça kullanılmasına neden olmaktadır. Merkezsiz ve eşik bekçisiz sosyal medyada bilgiyi yayma imkanı yalnızca uzmanlara değil, bu alanı kullanan herkese sunulmaktadır. Bu durum her konuda olduğu gibi dini iletişimde de yanlış bilgilenmeye veya manipülasyona kapı aralamaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, gençler özelinde sosyal medya kullanımının dini iletileri algılama, yorumlama ve paylaşma konusunda hangi dönüşümlere neden olduğunu ve bu dönüşümlerin ortaya çıkardığı sonuçları ele almaktır. Bununla birlikte çalışma, gençlerin sosyal medyada oluşturdukları kimlikte dinin kendisine nasıl bir yer edindiğini de gösterebilecektir.

Sosyal medyada gençlere ulaşmak için gençliğin dilini kullanmak isteyen içerik üreticiler, geleneksel dini iletişim yöntemlerinden farklılaşmakta ve yeni bir din dili inşa etmektedir. Bu dil; dikkat çekici, vurucu, sansasyonel bir dildir. Dini bilginin bu dil aracılığıyla aktarılmasının, dinin algılanışını nasıl etkilediği, üzerinde durulması gereken bir problemidir.

Bu çalışmada dini iletişim yalnızca İslam dini özelinde ele alınmaktadır. Farklı ülkelerde farklı inançlar kapsamında yapılan çalışmalar olmakla birlikte, Türkiye’de yaygın inancın İslam olması dolayısıyla çalışmanın sınırlılığı bu biçimde belirlenmiştir.

1. DİN, MEDYA, MEDYATİKLEŞME

Din, fizik ve metafizik alan arasında bir bağlantı oluşturması sebebiyle, sonsuz ve sınırsız bir düzenlemeyi tanımlar. Dinin ilahi yönü, onun medyada temsil edilmesi ve aktarılması noktasında önemli sorunları gündeme getirir¹.

Dinler ve inançlar, öğretilerini insanlara ulaştırmak adına birçok yola başvurmaktadırlar. Geçmişten günümüze araçlar

¹ Mete Çamdereli, *Din Ekranda Nasıl Durur?* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018), 16.

değişse de amaç değişmemiştir ve geleneksel noktada bu faaliyetin sürdürüldüğü alan medya olmuştur. Geçmişte kalabalık toplantılarda veya mabetlerde tebliğ edilen dini iletiler, bugün geleneksel ve yeni kitle iletişim araçları yoluyla tüm insanların dikkatine sunulmaktadır².

İletişimin bir dolayım olma biçimidir. İnsan zihnindeki bilgi, duygu ve düşünceleri karşısındaki kişi veya kişilerin anlayabileceği biçimde kodlayarak alıcıya iletir. Diğer bir deyişle bilgi, duygu ve düşünceler kaynak tarafından dolayımlanır. Mikro ölçekte bu şekilde gerçekleşen dolayım olma, kitle iletişiminde ve sosyal medyada daha karmaşık bir hal almaktadır. Teknolojik araçların sürece dahil edildiği bu tip iletişimde de her alıcı, iletiyi algıladıktan sonra kendi bağını çerçevesine göre yorumlar ve süzgeçten geçirir. Dolayısıyla kaynaktan gelen iletinin ne şekilde anlaşılacağı ve kimde nasıl bir etki oluşturacağı belirsizdir.

Düşünmek dolayım olmanın en temel örneklerinden bir tanesidir. Fiziksel alanda beynin ve soyut alanda aklın devreye girmesiyle gerçekleşen düşünme, devamında dil tarafından yeniden dolayım olarak aktarılır. Dilin buradaki aracılık görevi farklı iletişim türlerinde farklı unsurlar tarafından devralınmaktadır. Dil yoluyla ortak bir anlamın inşa edilmesi ise, iletişimin kültür ve ideoloji tarafından dolayım olmasını ortaya çıkarır³.

Medya kelimesi İngilizcedeki “medium” kelimesinin çoğuludur ve kelimenin kökü medyanın işlevi hakkında da bilgi vermektedir. Türkçeye “mecra” olarak çevrilen “medium,” farklı özelliklere sahip olanların orta noktası olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla medya kaynağın aktarmak istediklerini alıcının algılayabileceği biçimde dolayım olmaktadır. Medyanın bu belirleyiciliği zamanla medya mantığı kavramını ortaya çıkarmış ve bu kavram, medyanın toplum ve kültür üzerindeki etkilerini tartışmak için bir zemin oluşturmuştur. David Altheide ve Robert Show’a

² Şinasi Gündüz, “Dinsel Söylemin Medyatikleşmesi ya da ‘Medya Vaizleri’”, *Eski-yeni* 17 (2010), 46.

³ Metin Eken, *Çevrim İçi Dindarlık: M Neslinin İnanç Pratikleri* (Ankara: Nobel, 2021), 61.

göre medya mantığı, kurumların ve bireylerin gündelik hayatını ve sembolik temsillerini medyanın dönüştürmeye başladığı noktada gündeme gelir⁴.

Özellikle son dönemde yaşanan hızlı dijitalleşme süreçlerinin toplum üzerindeki etkilerini tanımlamak için zamanla birçok kavram ortaya atılmıştır. Bu kavramlardan birisi olan medyatikleşme, medyanın kültürel ve sosyal süreçlerle etkileşimini geniş kapsamda ele alan⁵; iletişim süreçlerinin tamamen medya merkezli hale geldiğini, izleyicinin doğrudan medyanın kendisiyle iletişim kurduğunu ve günlük hayatın gündemini de medyanın işgal ettiğini tanımlar⁶. Bir kültürlenme biçimi olarak medyatikleşme, iletişim araçlarının kültür için oynadığı rol üzerine odaklanır⁷.

2. DİNİ İLETİŞİM VE MEDYATİKLEŞME

Dini bilgi; dini referanslar ile elde edilen, ilahi vahyi anlama çabasıyla meydana getirilen, elde edilme süreci dini metinlere ve anlatılara dayanan bilgi şeklinde tanımlanmaktadır⁸. Bu noktadan hareketle dini iletişim, dini bilginin yayılması amacıyla sürdürülen her türlü iletişim faaliyetini açıklar.

Dini bilginin kaynağının dini metinler olması, doğru bilgiyi belirleyen bir otoritenin varlığına işaret etmektedir. Diğer yandan postmodernizmin belirleyici olduğu ve yeni iletişim teknolojilerinin yaygınlaştığı günümüzde bilginin doğruluğunu kitlesel onaya bağlayan yeni bir epistemoloji gündeme gelmek-

⁴ Friedrich Krotz - Andreas Hepp, "A concretization of mediatization: How 'mediatization works' and why mediatized worlds are a helpful concept for empirical mediatization research", *Empedocles: European Journal for the Philosophy of Communication* 3/2 (2011), 139.

⁵ Hazim Hazim - Nurul Musdholifah, "Mediatization of Islam; The Case of The Indonesian Muslims In Hungary", *The Journal of Society and Media* 5/1 (2021), 44.

⁶ Krotz - Hepp, "A concretization of mediatization: How 'mediatization works' and why mediatized worlds are a helpful concept for empirical mediatization research", 138.

⁷ Andreas Hepp, *Medyatikleşen Kültürler* (Ankara: Dipnot Yayınları, 2015), 18.

⁸ Fatma Ekinci, "Sanallaş(tırıl)ma Sürecinde Dinî Bilginin Hakikat Problemi", *Medya ve Din Tartışmaları Sempozyum Bildirileri* (İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi, 2015), 276.

tedir⁹. Dini iletişimin günümüzde yaşadığı en ciddi açmazlardan birisi de, doğru bilgiyi geniş kitlelere ulaştırmak amacıyla dijital iletişim teknolojilerini kullanırken, bu mecraların kitlesel onayı teşvik eden diline mahkum olma tehlikesidir.

Dini iletişim, dinin öğrenilmesi ve öğretilmesi süreçlerini tanımlamaktadır. Dini bilgilerin kaynaktan alıcıya aktarımı, tüm öğeleriyle birlikte iletişim sürecinin özelliklerini taşımaktadır¹⁰. Bu iletişim kişiler arasında gerçekleşebileceği gibi, kitle iletişim araçları veya dijital medya aracılığıyla da gerçekleşebilir. Özellikle internetin daha fazla erişilebilir hale geldiği günümüzde küçük büyük tüm gibi gruplar, cemaatler, mezhepler vb. internetin imkanlarından faydalanmaktadır. Horsfall'a göre dini gruplar interneti üç farklı biçimde kullanmaktadır:

- Diğer inançtakilere yönelik iletişim ve propaganda faaliyetlerini tanımlayan grup dışı iletişim,
- Aynı inanca mensup kişilerle forumlarda, kapalı gruplarda ve tartışma platformlarında gerçekleşen grup içi iletişim,
- Dini materyalleri ve metinleri içeren bilgi paylaşımı¹¹

Dijital medya ve din araştırmaları en başından itibaren “çevrim dışı” dini otoritelerin kontrolü dışında gelişen uygulamalara odaklanmış, bireyselleşen bir dinin ve bu yönde gelişen, kişisel anlatılara yoğunlaşan bir yaklaşımın çıktılarını ele almıştır. Çevrim içi ortamda dini tartışmalar daha farklı bir kamusal söyleme evrilmekte, daha geniş bir yelpazede ele alınmakta fakat yerleşik inançların ve “çevrim dışı” söylemin de tamamen dışına çıkmaktadır¹².

Din ve medya çalışmaları farklı boyutlara sahip olmakla birlikte Van Zoonen¹³ bu çalışmaların dört ana başlık altın-

⁹ Ekinci, “Sanallaş(tırıl)ma Sürecinde Dinî Bilginin Hakikat Problemi”, 277.

¹⁰ Suat Cebeci, *Öğrenme ve Öğretme Süreçlerinde Dinî İletişim* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 307.

¹¹ Mehmet Haberli, *Sanal Din* (İstanbul: Açılım Kitap, 2014), 77.

¹² Mia Lövhheim, “A Voice of Their Own: Young Muslim Women, Blogs and Religion”, *Mediatization and Religion: Nordic Perspectives* (Göteborg: Nordicom, 2012), 131.

¹³ Liesbet Van Zoonen, “Four Approaches To The Study of Media and Religion”,

da toplanabileceğini belirtmektedir. Bu başlıklar; benzerlik, farklılık, medyatikleşme ve eklemlenmedir. Benzerlik yaklaşımı medyanın ve dinin amaçlarının benzer olduğunu, benzer dolayımına süreçlerine başvurduklarını ifade etmektedir. Nasıl ki din, otorite ile insan arasında bir aracılık görevi üstleniyorsa, medya da toplumsal hayatta aynı işlevi görür. Farklılık yaklaşıma göre medyanın ve dinin amaçları taban tabana zıttır. Medya seküler alana aitken, din kutsal olan ile ilişkilidir. Medyatikleşme yaklaşımı, medyanın hayatımızda artan önemi ve yeri nedeniyle hiçbir kavramın ve kurumun ondan bağımsız olamayacağını, dolayısıyla dinin de medyadan ayrı düşünülmemesi gerektiğini ifade eder. Eklemlenme yaklaşımı ise önceki üç yaklaşımın da zamana ve yere göre aynı anda var olabileceğini ifade eder.

Medya ve din araştırmaları ele alındığında medyatikleşme yaklaşımının göz ardı edilmemesi gerektiği, şu dört noktadan hareketle ifade edilmektedir:

- Başta Batı toplumları olmak üzere, insanların hayatında dini bilgi edinmenin öncelikli yolu medya olmuştur.
- Günümüzde dini tahayyülün kaynağı da medyadır.
- Medya dinin toplumsal işlevlerini devralmıştır.
- Dini kurumlar ve yapılar, daha fazla kişiye ulaşmak için mesajlarını medyanın mantığına uygun biçimde kodlamayı kabul etmişlerdir.

Bilhassa görsel içerikli iletiler medyanın diline daha kolay uyum sağlamaktadır. Geleneksel dini iletişim süreçlerinde başvurulan mecazi anlatımların yerine somutlaştırılmış ve görselleştirilmiş içerikler medyada kendisine daha kolay yer bulmaktadır. Manevi boyutu da bulunan dini söylemin bu şekilde maddileştirilmesi, zaman içerisinde onun kutsallığının da sorgulanmasına sebep olacaktır¹⁴

2012.

¹⁴ Sadık Yalsızuçanlar, *Televizyon ve Kutsal* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1997), 42.

3. YÖNTEM

Çalışmanın amaçları ve problemi doğrultusunda bazı araştırma soruları geliştirilmiştir. Bu sorular aşağıda sıralanmıştır:

- i. Dini içerik üreten sosyal medya hesapları, bu ortamdaki hangi boşluğu doldurmaktadır?
- ii. Sosyal medyadaki dini içeriklerin alıcıları, bu ortamdaki bilgilerin doğruluğundan ve güvenilirliğinden kaygı duymakta mıdır?
- iii. Dini içeriklere kitap, dergi, sohbet gibi geleneksel ortamlarda erişmekle sosyal medyada erişmek arasında fark var mıdır?

Bu çalışmada yarı yapılandırılmış görüşmek tekniği kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşmek tekniği, katılımcılara sorulacak soruların ve görüşme planının önceden belli olduğu fakat bu planın kimi zaman dışına çıkılabilen, görüşmeciye katılımcıya hareket serbestliği sağlayan, esnek, kişisel görüş ve yargılara da yer verebilen, anlam çıkarmaya daha çok imkan sağlayan bir yöntemdir. Tüm bu özellikleri sayesinde yarı yapılandırılmış görüşmeler, uçlarda yer alan yapılandırılmış ve yapılandırılmamış yöntemlerin ortasında yer alır¹⁵.

Katılımcılar kartopu örneklem yöntemiyle seçilmiştir. Bu yöntemin kullanıldığı araştırmalarda öncelikle konuyla ilgili birkaç katılımcıyla görüşülür. Diğer katılımcılara erişmek için, başta görüşülen katılımcıların yönlendirmesine başvurulur¹⁶.

Araştırma kapsamında katılımcıların görüşleri çevrim içi ortamda hazırlanan bir form ile toplanmıştır. Gerekli durumlarda katılımcılara e-posta adresleri üzerinden ulaşılarak ek sorular sorulmuş ve konuyu derinlemesine ele almaları istenmiştir. Katılımcılara ilk olarak yaş, cinsiyet ve eğitim durumları sorulmuş, demografik bilgilerin toplanmasının ardından dini bilgi

¹⁵ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (Ankara: Nobel, 2012), 167.

¹⁶ B. L. Berg - H. Lune, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, çev. H. Aydın (Konya: Eğitim Yayınevi, 2015), 71.

edinmelerinde sosyal medyanın rolünü açıklayacak sorular yöneltilmiştir. Son olarak hazırlanan görüşme formu katılımcılara sunulmuştur. Görüşme formunu oluşturan 12 soru şunlardır:

- i. Sosyal medyayı kullanım amaçlarınızı düşünecek olursanız, sizin için sosyal medya platformları hangi işlevleri yerine getiriyor?
- ii. Dini içerik üretenler sosyal medyada size göre hangi boşluğu dolduruyor? Onları takip etme nedenleriniz nelerdir?
- iii. Dini içerik üreticilerini takip ederken dikkat ettiğiniz noktalar neler? Takip edeceğiniz hesapları ya da kişileri hangi kriterlere göre seçiyorsunuz?
- iv. Dini içeriklere ulaşmak için genel olarak hangi dijital mecraları kullanıyorsunuz?
- v. Sosyal medyada rastladığınız dini bilgilerin doğruluğunu test etme ihtiyacı hissediyor musunuz? Evet ise bunun için ne tür kaynaklara başvuruyorsunuz?
- vi. Sosyal medya hesaplarınızda ne tür dini içerikler paylaşıyorsunuz?
- vii. Dini içerik paylaşımı için en sık kullandığınız sosyal medya platformu hangisi ve neden?
- viii. Diğer zamanlara göre daha sık dini içerikler paylaştığınız bir zaman dilimi var mı?
- ix. Sizce sosyal medya dini içeriklerin üretilip yayılmasında nasıl bir rol üstleniyor?
- x. Dini içeriklere internet ortamında veya başka ortamlarda erişmek arasında sizce fark var mı? Siz dini bilgilere ulaşmak için dijital mecraları mı yoksa geleneksel kaynakları kullanmayı mı tercih ediyorsunuz?
- xi. Sosyal medyada dini inancınıza yönelik nefret söylemi ile karşılaştığınızda nasıl tepki gösteriyorsunuz?
- xii. Eklemek istediğiniz başka bir şey var mı?

Görüşme sonucunda toplanan yanıtlar konulara ve yaklaşımlara göre sınıflandırılarak temalar ve kodlar oluşturulmuş-

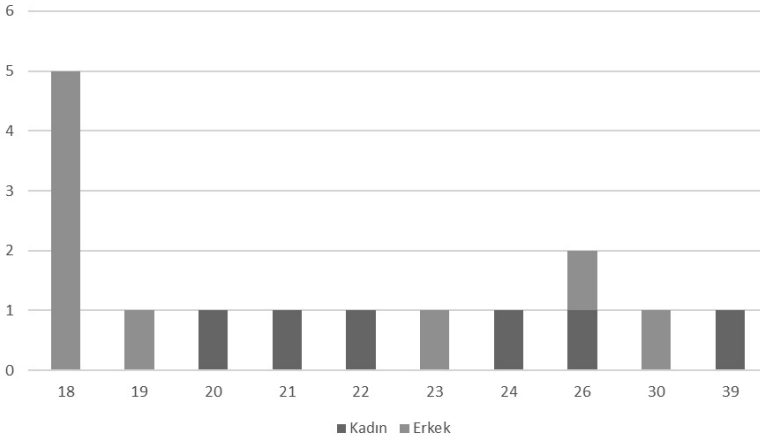
tur. Yanıtlardan hareketle katılımcıların sosyal medyada dini iletişime karşı nasıl bir tutum ve davranış geliştirdiği yorumlanmıştır.

4. ULGULAR VE YORUM

Araştırmaya 15 kişi katılmıştır. Katılımcıların altısı kadın, dokuz erkeklerdir.

Katılımcıların yaşları farklılık göstermektedir. En küçüğü 18, en büyüğü 39 yaşında olan katılımcıların yaşlarının aritmetik ortalaması 22,66'dır. Araştırmaya hangi yaş grubundan kaç kişinin katıldığı, Şekil 1'de gösterilmiştir.

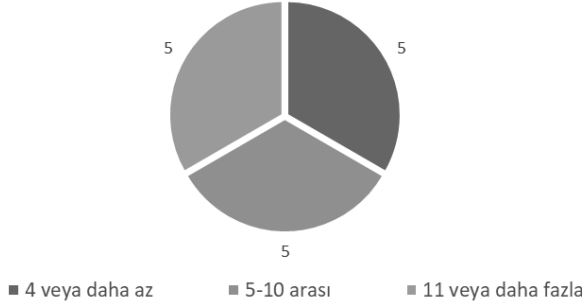
Şekil 1: Cinsiyetlere göre katılımcıların yaşları

Katılımcılara eğitim durumları sorulmuştur. 5 katılımcı lise mezunu, 5 katılımcı üniversite öğrencisi, 5 katılımcı ise lisans derecesi mezundur.

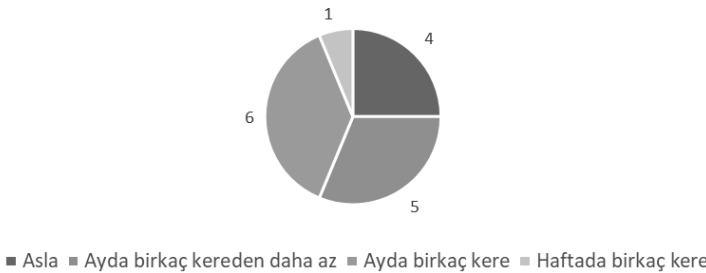
Katılımcılara yöneltilen bir diğer soru, dini içerik paylaşan kaç adet sosyal medya hesabını takip ettikleridir. 5 katılımcı 4 veya daha az hesabı takip ettiğini, 4 katılımcı 5-10 arasında hesabı takip ettiğini ve 5 katılımcı da 11 veya daha fazla hesabı takip ettiğini ifade etmiştir. Elde edilen bulgu Şekil 2'de gösterilmektedir.

Şekil 2: Takip edilen dini içerikli sosyal medya hesaplarının sayısı

Takip eden soruda katılımcılara sosyal medyada hangi sıklıkla dini içerikli paylaşımda buldukları sorusu yöneltmiştir. Katılımcılardan 4 tanesi asla dini içerikli paylaşım yapmadığını, 5 tanesi ayda birkaç kereden daha az dini içerikler paylaştığını, 5 tanesi ayda birkaç kere dini içerikli iletiler paylaştığını, 1 tanesi ise haftada birkaç kez dini içerikli paylaşım yaptığını belirtmiştir. Bahsedilen bulgular Şekil 3'te gösterilmektedir.

Şekil 3: Katılımcıların sosyal medyada dini iletiler paylaşma sıklığı.

Katılımcılara sosyal medyayı kullanma sebepleri sorulduğunda farklı cevaplar elde edilmiştir. Gündemi takip etmek (K1, K3, K5, K8, K12), haberlere ulaşmak (K2, K6, K9), eğlence içeriklerine

erişmek (K7, K10, K11), arkadaşlarla ve sosyal çevreyle bağlantı halinde kalmak (K1, K4) ve yeni bilgiler öğrenip başkalarına aktarmak (K5, K7, K14) katılımcıların sosyal medya kullanım tercihlerinde öncelikli başlıklardır.

Sosyal medyada dini içerik üretenlerin hangi boşluğu doldurduğu ve bu hesapların niçin takip edildiği sorusu katılımcılara yöneltildiği zaman; yaşanan ortamın getirdiği zorluklardan kurtuluş (K1), Manevi açıdan iyi hissetme (K2, K8, K9, K14), dini konulara dair yeni bilgiler öğretmek ve öğrenmek (K3, K4, K10, K12, K15), benzer düşüncede olanları bir araya getirmek (K5, K11), görüş ayrılıklarının çoğalmasına neden olmak (K7) ve güzel örnek oluşturmak (K13) cevapları alınmıştır. Sosyal medyada yanıltıcı ve “ahlaki olmayan” (K5) içerikleri takip etmektense dini içerikler paylaşan hesapları takip etmeyi tercih eden, “toplumdaki tartışmalı dini konuları gündeme getirdiği için” (K7) sosyal medyayı olumlu bulan, katılımcıların yanında, bahsedilen hesapların “dini yanlış yorumladığını” (K6) söyleyen katılımcılar da bulunmaktadır.

Hangi dini içerik üreticinin takip edileceğine karar verme aşamasında katılımcıların düşüncelerini en fazla etkileyen unsurlar; tanınan ve güvenilen kişilerin referansları (K1, K11), kullanılan üslup (K2, K3, K7), İçerik hazırlarken doğru kaynaklara başvurma (K4, K5, K6, K8, K10, K14) ve paylaşılan içeriğin kalitesi (K15) şeklinde ortaya konulmaktadır. Sosyal medyada meydana gelen dezenformasyon gün geçtikçe kullanıcıların bu mecralarda yer alan bilgilerin doğruluğundan şüphe etmesine neden olduğu için, kaynak gösterilerek yapılan paylaşımlar daha etkili olmaktadır. Katılımcılar kaynak olarak K5’ten alıntıyla “içeriklerini paylaşım için oluşturmak yerine var olan sohbet, kitap, ders gibi içerikleri sosyal medyaya uyarlamalarını önemsiyorum. Aksi takdirde popüleriteye bir tuğla da o hesap eklemiş gibi geliyor” ifadesi, dini iletişimdeki medyatikleşmenin boyutlarının kimi sosyal medya kullanıcılarını da rahatsız ettiğini göstermektedir.

Katılımcılar dini içerikli sosyal medya hesaplarına erişmek için genellikle Youtube (K1, K2, K4, K8, K9, K10, K11), Twitter

(K3, K5, K7, K13) ve Instagram (K5, K6, K10, K13, K15) mecralarını kullanmaktadır. 7 katılımcı Youtube'ü, 5 katılımcı Instagram'ı ve 4 katılımcı Twitter'ı dini içerikli sosyal medya hesaplarını takip etmek için kullanmaktadır.

Sosyal medyada rastladığı dini bilgilerin doğruluğu konusunda şüpheye düşmeyen katılımcı sayısı yalnızca ikiyle sınırlıyken (K2, K7), diğer 13 katılımcı rastladıkları bilgileri farklı kaynaklardan doğrulamayı tercih etmektedir. 7 katılımcı güvenilir kişilere ve basılı kaynaklara başvurmayı (K1, K5, K8, K9, K11, K12, K14), 4 katılımcı diğer internet kaynaklarını incelemeyi (K3, K6, K10, K13), 2 katılımcı ise Diyanet İşleri Başkanlığı'na ait kaynakları kullanmayı (K4, K15) tercih etmektedir. Burada dijital ortamdaki verilerin doğrulamasının çoğunlukla yine basılı kaynaklar üzerinden yapılması dikkat çeken bir noktadır. Her ne kadar dijitalleşme birçok konuda büyük fırsatlar sunsa da, özellikle sunduğu bilginin doğruluğu konusunda hala yeterince güven vermemektedir.

Katılımcılara şahsi sosyal medya hesaplarında ne tür dini içerikler paylaştıkları sorulmuştur. 4 katılımcı dini içerikler paylaşmadığını söylemiş (K1, K2, K4, K6), 5 katılımcı ayet ve hadisleri paylaştığını (K5, K7, K9, K10, K12), 2 katılımcı dini konularla ilgili diğer kişileri harekete geçirecek mesajları paylaşmayı tercih ettiğini (K13, K15), 1 katılımcı Cuma ve Bayram mesajlarını (K8) ve 1 katılımcı da sevdiği yazarlara ait sözleri (K3) sosyal medya hesaplarında paylaştığını belirtmiştir. Katılımcılar her ne kadar dini içerik üreticilerini takip etseler de, şahsi hesaplarında yaptıkları paylaşımlar arasında dini iletilere daha az yer ayırmaktadırlar.

Katılımcıların dini içerikli iletiler paylaşmak için en sık kullandığı sosyal medya platformları Instagram (K5, K7, K10, K11, K12, K13, K14), Twitter (K3, K9, K13) ve Whatsapp (K8, K15) olarak saptanmıştır. Dini içerikli iletilere ulaşmak için yedi katılımcı Youtube'ü tercih ederken, paylaşım noktasında Youtube'ü hiçbir katılımcının kullanmaması, video yapım tekniklerinin diğer içerikleri hazırlamaya göre daha zor oluşuna bağlanabilir. Katılım-

cular genellikle en sık ve en aktif şekilde kullandıkları mecrada dini iletileri paylaşmaktadırlar.

Katılımcılara diğer zamanlara nispeten daha sık dini içerik paylaştıkları bir zaman dilimi olup olmadığı sorusu da yöneltilmiştir. 9 katılımcı özellikle böyle bir zaman diliminde paylaşım yapmadığını belirtirken 2 katılımcı Ramazan ayında (K8, K9), 3 katılımcı diğer dini günlerde ve bayramlarda (K11, K12, K14) ve 1 katılımcı da depresif bir ruh halinde olduğu zamanlarda (K7) dini iletiler paylaştığını belirtmiştir.

Sosyal medyanın dini iletişimdeki rolü sorulduğunda katılımcılar birbirinden farklı noktalara değinmişlerdir. K1 ve K7 sosyal medyanın dezenformasyonu ve bilgi kirliliğini artırdığını ifade etmiş, “yozlaşmayı beslediğini” (K1) ve “anlaşılması zor ve zaman alan şeylerin çok kısa sürede tüketilmesinin korkutucu olduğunu” (K7) söylemişlerdir. Sosyal medyanın dini iletişim için bir fırsat olduğunu ifade eden katılımcılar bulunmakla beraber (K2, K4, K8, K11, K12, K13) yalnızca K2 “daha fazla kişiye erişimi sağladığını” ve K11 “insanların cehaletini azalttığını” söyleyerek bu önemi açıklamıştır. K10 ise sosyal medyanın neden olduğu olumsuzlukları da işaret ederek “doğru ya da yanlış olana çok hızlı ulaşımı sağladığını” belirtmiştir. Benzer şekilde K5 de sosyal medyanın olumlu ve olumsuz şekilde dini iletişimi etkilediğini “Ya popüleriteye kurban gidiyor ya da tam da ihtiyacı olan kişiye ulaşım kişinin hayatında doğrudan bir değişime yol açıyor.” cümleleriyle ifade etmiştir.

Dini içeriklere geleneksel ortamlarda erişmek ile dijital ortamlarda erişmek arasındaki fark sorulduğunda katılımcılardan yalnızca bir tanesi (K13) bir fark olmadığını ifade etmiştir. Mecranın iletiyi dönüştürdüğü göz önünde bulundurulduğunda 5 katılımcının (K1, K3, K5, K7, K15) büyük oranda geleneksel kaynakları ve ortamları kullanmaya devam etmesi dikkate değer bir tercihtir. “Yüz yüze yapılan” (K1), “güvenilir ve detaylı incelemeye imkan sağlayan” (K3), “bir metodu ve ağırlığı olan” (K5), “istediğimiz bilgiler dışında bir yığın bilgi ile karşılaşmadığımız” (K7) kitap, dergi, gazete ve sohbet gibi ortamlar, katılımcılara göre

doğru bilgiye erişmek için daha iyi imkanlar sunmaktadır. Bununla birlikte 4 katılımcı (K2, K4, K10, K11) bilgilerin doğruluğuna veya ortamın dönüştürücülüğüne değinmeden sadece her iki ortamı da kullandığını ifade etmiştir. Katılımcılara göre internetin avantajlarının başında bilgiye hızlı erişim gelmekteyken, dezavantajlarının başında da içeriği bilgi kirliliği bulunmaktadır. Geleneksel kaynakların sağladığı ciddiyet ve odaklılık ise katılımcılar tarafından birer avantaj olarak görülmektedir.

Katılımcılara son olarak inançlarına yönelik nefret söylemi ile karşılaştıklarında verdikleri tepkiler sorulmuştur. 5 katılımcı (K6, K8, K11, K13, K14) iletinin kaynağına bakmaksızın bu söyleme dair tepkisini yorumlarda veya özel mesaj yoluyla kaynağa iletildiğini ifade etmiştir. 4 katılımcı (K3, K5, K9, K15) sosyal medyanın sağladığı imkanlar dahilinde nefret söylemi içeren iletileri engellemeyi veya şikayet etmeyi tercih etmektedir. 3 katılımcı (K1, K4, K12) eğer bu ifadeler gerçek hayatta tanıdığı birinden gelmişse onunla iletişime geçtiğini, değilse umursamadığını veya kullanıcıyı engellediğini belirtmiştir. Yalnızca bir katılımcı (K2) dine karşı nefret söylemi içeren iletileri umursamadığını ifade etmiştir.

5. SONUÇ

Fizik ve metafizik alanlar arasında bağlantı oluşturan dinler, sonsuz ve sınırsız bir alanı tanımlamaktadır. İletişim de doğal olarak bu alanın sınırları içerisinde yer almaktadır. Dinler hem kişiler ve gruplar arasındaki iletişimi biçimlendirir hem de kendi öğretilerini diğer insanlara ulaştırmak için iletişimi bir araç olarak kullanır.

İçinde yaşadığımız dönemde iletişim tarihin önceki dönemlerine göre çok daha geniş bir alanı tanımlamaktadır. Dijital iletişim teknolojilerinin gelişmesi, kişilerin zaman ve mekandan bağımsız olarak sürekli ve kesintisiz bir şekilde iletişim ortamlarında bulunmasını sağlamaktadır. Mobil iletişim teknolojileri sayesinde günün 24 saati çevrimiçi olan birey, uyurken dahi bir

bildirim alabilir, günlük rutininin her anını diğer bireylerle ve hatta cihazlarla iletişim halinde geçirir.

İletişim araçları, özellikle de dijital iletişim teknolojileri ile-tiyi aktarmanın yanında onun özünü de biçimlendirmektedir. İleti, aktarıldığı ortamın özelliklerine göre biçimlenir. Özellikle eğlenceyi ön planda tutan günümüz iletişim araçlarında dikkat çekmek ve var olmak isteyen her ileti, kendisini eğlence içerikle-rine benzer biçimde kodlamak zorundadır. Konusu ve bağlamı fark etmeksizin eğlence unsuruna yer vermeyen iletiler yeterince dikkat çekmemekte ve ulaşmak istediği alıcılara yeterince ulaşma-maktadır.

Bu çalışmada, yukarıda bahsedilen durumu açıklayan ve alanyazında medyatikleşme olarak adlandırılan kavram çerçe-vesinde dini iletişimin nasıl biçimlendiği ve bu biçimin gençler tarafından nasıl algılandığı ele alınmıştır. Dini bilginin kaynağı olan dini metinleri ortaya koyan otoritenin birey ve toplum nez-dindeki ağırlığı, her türlü otoritenin itibarını sarsan postmoder-nizm tarafından zedelenmiştir. Buna bağlı olarak dini içerikler, diğer tüm içerikler gibi yoruma açık olarak görülmeye başlan-mış, özünü koruma kaygısı gütmeden iletişim araçlarının biçi-mine uygun şekilde tasarlanır hale gelmiştir. Medyatikleşme süreci bir yandan dini iletilerin daha fazla kişiye ulaşmasını sağ-larken diğer yandan din gibi ciddi bir konuda manevi otoritenin belirlediği kural ve biçimlerin aşınmasına neden olabilmektedir.

Dijital iletişim teknolojileri tüm risklerin yanında yayımlanan içeriklerin doğruluğu konusunda da sorgulanmaktadır. Gele-neksel iletişim araçlarında var olan ve iletinin doğruluğunu bir noktaya kadar kontrol eden editörler, alanyazındaki adıyla eşik bekçileri, sosyal medya ile birlikte ortadan kalkmıştır. Kullanı-cılar tarafından geliştirilen iletiler hiçbir filtreden geçmeden ya da kolayca manipüle edilebilen yapay zeka filtrelerinden geçerek alıcılara ulaşmaktadır. Bu durum, gerçek ve sahte içeriklerin teorik olarak aynı ölçüde yaygınlaşmasına izin vermektedir. Ma-nipülasyona açık bu ortamda doğru bilgiye erişmek için doğru kaynaklara ulaşmayı ve bilgileri teyit etmeyi bilmek önemlidir.

Yapılan araştırmada katılımcıların hâlâ doğru dini bilgiye erişmek için geleneksel kaynaklara başvurma ihtiyacı hissetmesi, gençler arasında da benzer kaygıların bulunduğu işaret etmektedir. Bununla birlikte alanyazında az da olsa ele alınan dini medya okuryazarlığı, dijital iletişim teknolojilerinin dini iletişim amacıyla kullanılmasında kilit öneme sahiptir. Bu sayede yeni medya araçlarının sağladığı fırsatlar dini iletişim için daha etkili biçimde kullanılabilir.

Her ne kadar sosyal medya araçları kaynak ile alıcı arasındaki etkileşimi ve içeriklerin her birey tarafından yeniden üretimini teşvik etse de araştırmaya katılan sosyal medya kullanıcıları daha çok dini iletilerin alıcısı rolünde kaldıklarını belirtmiş, çok az katılımcı yeni iletiler üreterek paylaştığını söylemiştir. Bu noktada dini iletilerin ciddiyeti ve ortaya çıkan sorumluluk hissi, bireyi kendi yorumunu getirmek yerine var olan iletiyi tekrar etmeye yönlendirmektedir. Kullanıcılar güvendikleri kaynakların iletilerini diğer kullanıcılara da ulaştırmak için geçmişte daha zahmetli yollardan yararlanırken, günümüzde bunu sosyal medya sayesinde birkaç saniye içerisinde gerçekleştirebilmektedirler.

Medya araçlarının iletişim ve kültür üzerindeki etkileri yalnızca alanyazında ele alınmamakta, günlük konuşmalarda dahi kendisine yer edinmektedir. Araştırmada elde edilen bulgular da birçok katılımcının bu konuda az veya çok fikir edindiğini göstermektedir. Buna dayanarak sosyal medya kullanıcıları hala yüz yüze iletişimin etkisine daha çok güvenmektedir. Dini iletişimde bir imkan olarak sosyal medyanın kullanımı, ancak bu hassasiyet ve beklentiler göz önünde bulundurularak gerçekleştirildiğinde etkili ve verimli olacaktır.

Batılı araştırmacılar tarafından uzunca zamandır, ülkemizde de yaklaşık olarak son on yılda çalışılan medya ve din sahasının bu yeni çalışma alanı, sosyal medya ile din etkileşimi, farklı boyutlarıyla ele alınmaya açık bir alandır. Küçük bir grup üzerinde gerçekleştirilen bu araştırma, ele alınan konuya derinlemesine ışık tutmayı amaçlarken, gelecekte yapılacak daha kapsamlı çalışmalar için de bir hareket noktası oluşturacaktır. Youtuberların,

vloggerların ve influencerların gençler için dini kanaat önderlerine dönüşmeye başladığı bir dünyada dini iletişimin geleceği, fırsatları ve tehditleri çok yönlü olarak araştırılmaya muhtaçtır.

KAYNAKÇA

- Berg, B. L. - Lune, H. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. çev. H. Aydın. Konya: Eğitim Yayınevi, 2015.
- Cebeci, Suat. *Öğrenme ve Öğretme Süreçlerinde Dinî İletişim*. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Basım, 2015.
- Çamdereli, Mete. *Din Ekranda Nasıl Durur?* İstanbul: Ketebe Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Eken, Metin. *Çevrim İçi Dindarlık: M Neslinin İnanç Pratikleri*. Ankara: Nobel, 1. Basım, 2021.
- Ekinci, Fatma. "Sanallaş(tırıl)ma Sürecinde Dinî Bilginin Hakikat Problemi". *Medya ve Din Tartışmaları Sempozyum Bildirileri*. İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi, 2015.
- Gündüz, Şinasi. "Dinsel Söylemin Medyatikleşmesi ya da 'Medya Vaizleri'". *Eskiyeni* 17 (2010), 45-49.
- Haberli, Mehmet. *Sanal Din*. İstanbul: Açılım Kitap, 1. Basım, 2014.
- Hazim, Hazim - Musdholifah, Nurul. "Mediatization of Islam; The Case of The Indonesian Muslims In Hungary". *The Journal of Society and Media* 5/1 (2021), 42-57. <https://doi.org/10.26740/jsm.v5n1.p42-57>
- Hepp, Andreas. *Medyatikleşen Kültürler*. Ankara: Dipnot Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel, 23. Basım, 2012.
- Krotz, Friedrich - Hepp, Andreas. "A concretization of mediatization: How 'mediatization works' and why mediatized worlds are a helpful concept for empirical mediatization research". *Empedocles: European Journal for the Philosophy of Communication* 3/2 (2011), 137-152. https://doi.org/10.1386/ejpc.3.2.137_1
- Lövheim, Mia. "A Voice of Their Own: Young Muslim Women, Blogs and Religion". *Mediatization and Religion: Nordic Perspectives*. 129-146. Göteborg: Nordicom, 2012.
- Yalsızuçanlar, Sadık. *Televizyon ve Kutsal*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1. Basım, 1997.
- Zoonen, Liesbet Van. "Four Approaches To The Study of Media and Religion", 2012.

KUR'ÂN'DA FETÂ KAVRAMI VE GENÇLİK

Kaan SARIGÜL*

Giriş

Fetâ (فَتَى) kavramı farklı türevleriyle Kur'ân'da Nisâ 4/25, Yûsuf 12/30, 36, 62, Kehf 18/11, 13, 60, 62, Enbiyâ 21/60 ve Nûr 24/33'te olmak üzere on yerde bulunmaktadır. Tefsir tarihinde söz konusu kavram hakkında doğrudan bir söz birliğine rastlanmamaktadır. Bunun yanı sıra her makamdaki fetânın farklı izah edildiğini söylemek mümkün görülmektedir. Müfessirlerin çokça gündeme getirdiği manalardan biri de gençliktir. Hatta hemen hemen her pasajda fetâ kavramının gençlikle irtibatlandırıldığı dikkat çekmektedir. Dolayısıyla söz konusu kavramdan yola çıkarak müslüman gencin belli vasıflarını ortaya koymak imkân dahilindedir. Nitekim fetâyla irtibatlanan akademik çalışmalar da bu minvaldedir.¹

Biz bu çalışmamızda fetâ kavramının tefsir tarihinde nasıl anlaşıldığını anlamak adına kronolojik olarak tefsirlere müracaat edeceğiz. Öncelikli olarak söz konusu kavramın bulunduğu ayetleri mushaf tertibine göre sıralayacağız. Ardından her sûredeki

* Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, sarigulkaann@gmail.com

¹ Mehmet Emin Ay, "Kurân'da Gençler ve Gençlik Değerleri", *Gençlik Dönemi Ve Eğitimi-2*, (2003); Mehmet Vehbi Şahinalp, "Kur'ân-ı Kerîm'de Gençlik Kavramı ve Anlam Dünyası", 1. *Şanlıurfa Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu*, (ts.); Nazife Vildan Güloğlu, "Klasik Tefsir Hareketlerinin Mûsâ-Hızır Kıssası Bağlamında Mukayesesi", *Dergiabant* 9/1 (Mayıs 2021).

fetâyı farklı bir başlık altında değerlendireceğiz. Müfessirlerin görüşlerini aktarırken belli çıkarımlara yer vereceğiz. Araştırmamızın hacminin büyümemesi adına tefsir tarihinde ortaya atılan görüşlerin tarihsel olarak ilk sahibini tespit edip onun ismiyle nakledeceğiz. Aynı görüşte olan diğer müfessirlere de genelleme yoluyla temas edeceğiz. Öte yandan söz konusu kavramın gençlikle irtibatını kurmak amacıyla olduğumuzdan satır aralarında bulunan farklı ayrıntılara yer vermeyeceğiz. Bu minvalde araştırmamız neticesinde tefsir tarihinde söz konusu kavramın nasıl anlaşıldığı; gençlikle ne denli irtibatlandırılabilceği, Kur'ân'ın bu bağdan müslüman gençliğe nasıl bir mesaj verdiği sorularının cevabını bulmayı amaçlayacağız.

1. Nisâ Sûresinde Fetâ Kavramı

Nisâ 4/25. ayette nikahla ilgili hükümler bağlamında fetânın (فَتَاةٌ) müennesi fetâtün (فَتَاةٌ) lafzının çoğulu feteyâtiküm (فَتَاَتِكُمْ) kavramı kullanılmaktadır. Müfessirler, bu kavramı câriyeler şeklinde yorumlamışlardır.² Rivayet odaklı tefsirler bu yorumu des-

² Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *Tefsîru'l-imâmî's-şâfiî* (Suudi Arabistan: Dâru't-tedemmüriyye, 2006), 2/582; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-mâtürîdiyye*, thk. Mecdî Bâslûm (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2005), 3/121; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-arabî, 1407), 1/500; Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâ-i't-turâsî'l-arabî, 1420), 10/49; Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân* (Kahire: Daru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1964), 5/139; Nâsirüddîn Ebû Saïd Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve Esrârü't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî (Beyrut: Dâru İhyâ-i't-turâsî'l-arabî, ts.), 2/69; Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed Neseîfî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl* (Beyrut: Darü'l-kelîmî't-tayyib, 1998), 1/349; Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed İbn Cüzey, *et-Teshîl li-'ulûmî't-tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Erkâm, 1416), 1/187; Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1420), 3/592; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-masûn fi 'ulûmî'l-kitâbi'l-meknûn* (Dımeşk: Dâru'l-kalem, 1406), 3/656; Nizâmeddin en-Nisâbü'rî, *Ğarâ'ibü'l-Kur'ân ve reğâ'ibü'l-furkân* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1416), 2/394; Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr Suyutî - Celaluddin Muhammed b. Ahmed Mahallî, *Tefsîrü'l-celâleyn* (Kahire: Daru'l-hadîs, ts.), 1/105; Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf es-Seâlibî, *el-Cevâhirü'l-Hisân fi tefsîri'l-kur'ân*, thk. eş-Şeyh Muhammed Ali Muavviz, eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd (Beyrut: Dâru İhyâ-i't-turâsî'l-arabî, 1418), 2/204; Muhammed Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm* (Beyrut: Daru İhyâ-i't-

tekler nitelikte nakillere yer vermişlerdir.³ Zeccâc (öl. 311/923),

Turasi'l-Arabi, ts.), 2/166; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî, *es-Sirâcü'l-Münîr fî'l-i'âne 'alâ ma'rifeti ba'zı me'ânî kelâmi rabbine'l-hakîmi'l-habîr* (Kahire: Matbaa'tü'l-emîriyye, 1285), 3/125; İsmail Hakki Bursevî, *Rûhu'l-beyân* (Beyrut: Dâru'l-fikr, ts.), 2/190; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdi el-Hasenî eş-Şâzelî İbn 'Acîbe, Ahmed b. Abdullah el-Kuraşî, *el-Bahru'l-Medîd fî tefsîri'l-kur'ânî'l-mecîd* (Kahire: ed-Doktor Hasan Abbâs Zekî, 1419), 1/490; Muhammed Senâullah el-Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, thk. Gulâm Nebî et-Tûnusî (Pakistan: Mektebetü'r-rüşdiyye, 1412), 3/41; Ebü Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr* (Dımaşk: Dâru ibn keşir, 1414), 1/518; Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî el-Kannevî, *Fethu'l-beyân fî mekâsidi'l-kur'ân*, thk. Abdullah b. İbrâhîm el-Ensârî (el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1412), 3/85; Ebü Abdilmu'tî Muhammed b. Ömer b. Arabî b. Alî en-Nevevî el-Câvî el-Bentenî, *Merâhu lebid li-keşfi ma'ne'l-Kur'ânî'l-mecîd*, thk. Muhammed Emîn es-Sanâvî (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1417), 1/192; Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, thk. Muhammed Bâsil (Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1418), 3/79; M. Reşid Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr* (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, 1990), 5/15; Ahmed Mustafa Merâgî, *Tefsîru'l-merâgî* (Mısır: Matbaa'tü Mustafa el-Bâbî, 1365), 5/8; Ebü Abdillâh Abdurrahmân b. Nâsır b. Abdillâh b. Nâsır es-Sa'dî en-Nâsırî, *Tefsîru's-sa'dî*, thk. Abdurrahman b. Mu'allâ el-Lüveyhik (Müessesetü'r-risâle, 1420), 1/221; Seyyid Kutub, *Fî zilâli'l-kur'ân* (Beyrut: Daru'ş-Şuruk, 1412), 2/627, 628; Muhammed Tâhir İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Daru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1984), 5/14.

- ³ Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil*, thk. Abdullah Mahmud Şehâte (Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Türâs, 2002), 1/367; Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmî'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Müessesetü'r-Risâle, 2000), 8/186, 188-190; Ebü Bekr Muhammed b. İbrâhîm İbn Münzir en-Nisâbü'rî, *Tefsîru'l-kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Medine: Dâru'l-meâsir, 1423), 2/647, 649, 650; Ebü Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebü Hâtîm, *Tefsîru İbn Ebî Hâtîm*, thk. Esad Muhammed et-Tayyib (Suudi Arabistan: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1999), 3/921; Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm Ebü'l-Leys Semerkandî, *Bahru'l-ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1418), 1/294; Ebü İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşfü ve'l-Beyân*, thk. Ebü Muhammed İbn Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Türâsi'l-Arabî, 2002), 3/380; Ebü Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ Bulûgu'n-nihâye*, thk. Eş-Şâhid el-Büşeyhî (Mecmû'a'tü Buhûsi'l-Kitâbi ve's-Sünne, 2008), 2/1290; Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdi, *en-Nuketü ve'l-Uyûn*, thk. Es-Seyyid İbn Abdülmaksûd b. Abdürrahim (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, ts.), 1/472; Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Vasît*, thk. Abdülhayy el-Fermâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, 1994), 2/35; Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdülcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî, *Tefsîru's-sem'ânî* (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997), 1/416, 417; Ebü Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemir vd. (Dâru Taybe, 1997), 2/197; Ebü Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, 1993), 2/37; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdi

Arap kültüründe câriyeler için fetâtün; erkek köleler için fetâ kullanımının olduğunu ifade etmektedir.⁴ Ebü'l-ferec İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201), bu ayette feteyâttan câriyeler kastedildiğini iddia etmektedir. Söylemini Arap diliyle delillendirmektedir. Şeyhi olarak vasıfladığı Ebû Mansûr el-Lugavî (?)'den, köle olmayanlara da feteyât kavramının kullanıldığını nakletmektedir. Nitekim şeyhi, el-Kuteybî (?)'den naklen fetâ lafzının genç manasında olmadığı bilakis kemâle ermiş erkek manasında kullanıldığını söylemektedir.⁵ İsmâil Hakkı Bursevî (öl. 1137/1725), fetâ kavramının genç manasında olduğuna; sosyal hayatta kölelere yaşlarına itibar etmeden emretme vb. konularda genç gibi davranıldığından fetâ denilebildiğine değinmektedir.⁶

Şevkânî (öl. 1250/1834) Hz. Peygamber'in "Sizden biriniz (kölesine) fetâyê (فَتَايَ) ve fetâtî (فَتَاتِي) şeklinde hitap etsin; abdî (عَبْدِي) ve emetî (أَمْتِي) tabirlerini kullanmasın!" hadisini nakletmektedir. Ardından bu emrin Arap kültüründen kaynaklandığını işaret etmektedir.⁷ Reşid Rızâ (öl. 1935), köleler için fetâ, fetâtün lafzının kullanımından -fetâ kavramı değerli insanların sıfatı olduğundan- kölelere kıymet verilmesi ve onlara iyi davranılmasının gerekliliği çıkarımını yapmaktadır. Ayrıca Hz. Peygamber'in hadisini de bu şekilde temellendirmektedir. Dolayısıyla Şevkânî'nin Arap kültürüyle ilitinrilendirme yaklaşımına katılmamakta ve hadisi İslâmın sosyolojik algısıyla irtibatlandırmaktadır. Öte yandan başka bir açıdan ileri yaşlardaki hürlere fetâ kavramın kullanılmamasını onların yaşlılıklarında gençler gibi insanlara

(son) (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 1/393; Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzil*, thk. Muhammed Ali Şâhîn (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1415), 1/363; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbüddîn İbn Kesîr, *Tefsirü'l-kur'âni'l-'azîm* (Riyad: Dâru 'aybe, 1418), 2/260; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 2/489.

⁴ Ebü İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Meâni'l-kur'ân* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988), 2/40.

⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/393.

⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/190.

⁷ Şevkânî, *Fethu'l-kadir*, 1/519.

hizmetle sorumlu olmaması yönünde yorumlamaktadır.⁸ Reşid Rızâ'nın bu söyleminden yola çıkarak gençlerin sosyal hayatın dinamikliğine doğrudan katkılarının olmasının gerekliliğini savunduğu söylenebilir.

2. Yûsuf Sûresinde Fetâ Kavramı

Yûsuf 12/30. ayette Azîzin hanımı'nın Hz. Yûsuf'la birlikte olmayı arzulamasına değinilirken Hz. Yûsuf'a fetâ kavramı kullanılmaktadır. Mukâtil (öl. 150/767) bu lafzın manasının köle olduğunu ifade etmektedir.⁹ Tefsirlerdeki genel algı da bu yöndedir.¹⁰ Zeccâc da Mukâtil'le aynı yaklaşımı sergilemektedir. Bunun yanı sıra o, fetâ kavramının kullanılmasını Mısırlıların o dönemdeki söylemleriyle temellendirmektedir. Nitekim onlar kölelerine fetâ şeklinde hitap etmektedir.¹¹ Mekkî b. Ebî Tâlib (öl. 437/1045), Kur'ân'daki fetâ kullanımını Arap toplumundaki kölelere fetâ lakabının verilmesiyle açıklamaktadır.¹² Sem'ânî ek olarak bu makamda bu kavramın Yûsuf 12/30'da köle manasına geldiğini vurgulamaktadır. Böylece farklı makamlarda değişik yorumlanabileceğine işaret etmektedir.¹³

İbn Atıyye (öl. 541/1147), fetânın sözlükte genç manasına geldiğini; iş yapma gücü gençlikle bağdaştırıldığından kölelere bu kavramın kullanıldığını söylemektedir. Bu pasajda gençlik ma-

⁸ Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, 5/15.

⁹ Mukâtil b. Süleymân b. Beşir el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil*, 2/331.

¹⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-kur'ân*, 16/62; İbn Ebû Hâtîm, *Tefsîru İbn Ebî Hâtîm*, 7/2131; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-mâtürîdiyye*, 6/231; Ebü'l-Leys Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, 2/190; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Vasît*, 2/610; Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 4/236; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/462; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve Esrârü't-te'vîl*, 3/161; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl*, 2/106; İbn Cüzey, *et-Teshîl li-ulûmi't-tenzîl*, 1/385; İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-kur'âni'l-azîm*, 4/384; Nizâmeddin en-Nîsâbü'rî, *Garâ'ibü'l-Kur'ân ve reğâ'ibü'l-furkân*, 4/85; Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr Suyuti - Mahallî, *Tefsîrû'l-celâleyn*, 1/307; Hatîb eş-Şîrbînî, *es-Sîrâcü'l-Münîr fi'l-îâne 'alâ ma'rîfeti ba'zı me'ânî kelâmi rabbine'l-hakîmi'l-habîr*, 2/104; Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, 5/157; Kannevcî, *Fethu'l-beyân fi mekâsidi'l-kur'ân*, 6/321; Merâgî, *Tefsîru'l-merâgî*, 12/138; Sa'dî en-Nâsîrî, *Tefsîru's-sa'dî*, 1/396; Kutub, *Fî zilâli'l-kur'ân*, 4/1980.

¹¹ Zeccâc, *Meâni'l-kur'ân*, 3/105.

¹² Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ Bulûgu'n-nihâye*, 5/3549.

¹³ Sem'ânî, *Tefsîru's-sem'ânî*, 3/25.

nasına değinen ilk müfessir İbn Atıyye olarak görülmektedir.¹⁴ Kurtubî (öl. 671/1273), söz konusu kavramın köle olmayan hizmetçiler için de kullanıldığına dikkat çekmektedir.¹⁵ Böylece o, fetânın manasını daha geniş değerlendirmektedir. İsmail Hakkı Bursevî, Hz. Peygamber'den kölelere fetâ şeklinde hitâp edilmesinin gerekliliğini ifade eden hadisi nakletmektedir. Ardından kölelere bu kavramın kullanımındaki fikhî bir boyuta naklen temas etmektedir. Bu bağlamda İbn Melek (öl. 821/1418), abd lafzıyla hitâpta efendinin kendine yönelik övgüsü/kibri olduğunu iddia etmektedir. Dolayısıyla bu kasdı taşımadan abd kelimesinde herhangi bir sakınca yoktur. Nitekim Kur'ân ve sünnette abd ve emet tabirlerine rastlanılmaktadır.¹⁶ İsmail Hakkı Bursevî'nin hadisi fikhî perspektiften yorumlaması fetâ kavramının literatürde nasıl algılanması gerektiği açısından değerlidir. Nitekim ona göre kölelere kesin olarak bu kavramın kullanılması gerekmemektedir. Başka bir pencereden bakıldığında her fetâ kavramından köle kastedilmesi gibi bir genelleme imkânsızdır. Seyyid Kutub (öl. 1966) fetâ kavramından bu makamda köle kastedildiğini kabul etmektedir. Ayrıca Hz. Yûsuf'un gençliğine de işaret olduğuna değinmektedir. Nitekim ona göre fetâ, mecâzen köle manasında kullanıldığından yer yer hakikî anlamı olan gence işaret de içerebilmektedir.¹⁷

Yûsuf 12/36. ayette Hz. Yûsuf zindana atıldığında iki fetânın onunla birlikte olduğuna temas edilmektedir. Taberî (öl. 310/923), Mısır sultanına birinin içecek; diğerrinin yiyecek hizmetini yaptığını dolayısıyla köle olduklarını ifade etmektedir.¹⁸ Tefsirlerdeki genel kabul bu yöndedir.¹⁹ Zeccâc, ek olarak genç veya yaş-

¹⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, 3/237.

¹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-kur'ân* (Kahire: Dâru'l-kütübü'l-misriyye, 1964), 9/189.

¹⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/245.

¹⁷ Kutub, *Fî zıllâli'l-kur'ân*, 4/1980.

¹⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-kur'ân*, 16/94.

¹⁹ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, 7/2141; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-mâtürîdiyye*, 6/238; Sa'lebî, *el-Keşfü ve'l-Beyân*, 5/221; Mâverdî, *en-Nüketü ve'l-Uyûn*, 3/35; Sem'ânî, *Tefsîru's-sem'ânî*, 3/29; Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 4/240; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/468; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 2/438; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 18/453; Ebû

lı olabileceklerine değinmektedir.²⁰ Zeccâc'ın bu yorumu sonraki tefsirlerde çokça görülmektedir. Bu durum müfessirlerce kabullenildiği şeklinde yorumlanabilir. Kurtubî, dikkat çekici bir tarzda Zeccâc'ın yorumunu direkt ondan nakletmek yerine Mâverdî'ye istinaden aktarmaktadır.²¹ Şevkânî, Kurtubî'nin Yûsuf 12/30. Ayetteki yorumuna benzer tarzda fetâ kavramının köle ve köle olmayan hizmetçiler için kullanılabilmesine dikkat çekmektedir.²² İbn Cüzey (öl. 741/1340), Sa'dî (öl. 1956) ve İzzet Derveze (öl. 1984), bu ayetteki fetâ kavramını geleneğe muhalif olarak açıkça gençle tefsir etmiştir.²³

Yûsuf 62. ayette Hz. Yûsuf, kardeşleriyle diyalogundan sonra fetâ lafzının çoğulu olan fityân (فَتْيَان) şeklinde tabir edilen şahıslara hitap etmektedir. Mukâtil, hizmetçileri olarak bu kavramı açıklamaktadır.²⁴ Taberî ise köle olduklarını ifade etmektedir.²⁵ Mukâtil'in daha geniş bağlamda değerlendirmesi Mâverdî'nin fetâ kavramının hem köle hem de köle olmayanlar için kullanılabilmesi iddiasını²⁶ destekteler niteliktedir. Zeccâc, açık bir şekilde bu ayette fityânın köleler olduğunu savunmaktadır.²⁷

Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebi'l-Kâsım es-Sülemî İzzeddin b. Abdüsselâmed-Dimaşkî, *İhtisârü'n-nüketi ve'l-uyûn*, thk. Abdullah b. İbrahim el-Vehbî (Beyrut: Dâru İbni Hazm, 1996), 2/120; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve Esrârü't-te'vîl*, 3/163; Neseî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl*, 2/109; Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fi me'ânî't-tenzîl*, 2/527; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-kur'ânî'l-azîm*, 4/332; Nizâmeddin en-Nisâbü'rî, *Çarâ'ibü'l-Kur'ân ve reğâ'ibü'l-furkân*, 4/88; Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr Suyuti - Mahallî, *Tefsîrü'l-celâleyn*, 1/309; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, 4/535; Hatîb eş-Şîrbînî, *es-Sirâcü'l-Münîr fi'l-i'âne 'alâ ma'rifeti ba'zı me'ânî kelâmî rabbîne'l-hakîmî'l-habîr*, 2/107; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli'sselîm*, 4/275; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/257; Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, 5/161; Kannevî, *Fethu'l-beyân fi mekâsidi'l-kur'ân*, 6/333; Câvî el-Bentenî, *Merâhu lebid li-keşfi ma'ne'l-Kur'ânî'l-mecîd*, 1/532; Merâgî, *Tefsîru'l-merâgî*, 12/145; Kutub, *Fî zilâli'l-kur'ân*, 4/1987.

²⁰ Zeccâc, *Me'ânî'l-kur'ân*, 3/109.

²¹ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-kur'ân*, 9/189.

²² Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 3/31.

²³ İbn Cüzey, *et-Teshîl li-'ulûmî't-tenzîl*, 1/386; Sa'dî en-Nâsîrî, *Tefsîru's-sa'dî*, 1/397; Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs* (Kahire: Dâru İhyâi'l-kütübî'l-'Arabîyye, 1383), 4/19.

²⁴ Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil*, 2/342.

²⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-kur'ân*, 16/156.

²⁶ Mâverdî, *en-Nüketü ve'l-Uyûn*, 3/55.

²⁷ Zeccâc, *Me'ânî'l-kur'ân*, 3/117.

Sem'ânî (öl. 489/1096), fetânın gücü kuvveti yerinde olan genç manasında olduğu ancak bu makamda hizmetçilerin kastedildiğini iddia etmektedir.²⁸ Hâzin (öl. 741/1341), fityânı açıklarken hem köle hem de tabi olan/ona uyan lafızlarını kullanmaktadır.²⁹ Bu durum fetâdan tâbi olanın da irade edilebileceğini gündeme getirmektedir. Dolayısıyla kavramın dairesini genişletmektedir. Müfessirlerin yaklaşımları incelendiğinde yukarıda ele aldığımız ayetlerden farklı görünen bu pasajda genel olarak tefsirlerde fityân tabirine köle yerine hizmetçi kavramları kullanılmaktadır.³⁰ Bu durum kavramın dairesinin köleden daha geniş olduğunu ispatlamakta ve iki bağlam arasında birini diğerinden ayırmanın ne olduğu sorusunu akıllara getirmektedir. Nitekim Kur'ân'da açıkça ayrı değerlendirmeyi gerektirecek bir karînenin olup/olmadığı müfessirlerce gündeme getirilmemiştir. Mâtürîdî (öl. 333/944), fityenin hizmetçiler; feteyânın köleler şeklinde farklı izah edilmesi gerektiğini iddia etmektedir. Söz konusu ayrıma sonraki tefsirlerde rastlanılmaması müfessirlerce kabullenildiğiyle yorumlanabilir.³¹

3. Kehf Suresinde Fetâ Kavramı

Kehf 18/11 ve 13. ayetlerinde ashâb-ı kehf kıssası aktarılırken iki kere fetâ kavramının çoğulu fitye kavramına değinilmektedir. Taberî, yaşları genç olanlar için kullanılabilir bir kavram olduğuna işaret etmektedir.³² Mâtürîdî, Mekkî b. Ebî Tâlib, Mahallî

²⁸ Sem'ânî, *Tefsîru's-sem'ânî*, 3/44.

²⁹ Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fi me'ânî't-tenzîl*, 2/539.

³⁰ İbn Ebû Hâtîm, *Tefsîru İbn Ebî Hâtîm*, 7/2165; Ebû'l-Leys Semerkandî, *Bahru'l-ülûm*, 2/200; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsâ el-Mürri el-Kurtubî İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîru'l-kur'ânî'l-azîz*, thk. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ukkâse (Kahire: El-Fârûku'l-Hadîse, 2002), 3/2/332; Sa'lebî, *el-Keşfü ve'l-Beyân*, 5/235; Sem'ânî, *Tefsîru's-sem'ânî*, 3/44; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/485; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-meşîr*, 2/453; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve Esrârü't-te'vîl*, 3/169; Neseî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl*, 2/121; İbn Cüzey, *et-Teshîl li-ülûmî't-tenzîl*, 1/391; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-kur'ânî'l-azîm*, 4/398; Nizâmeddin en-Nîsâbü'rî, *Garâ'ibü'l-Kur'ân ve reğâ'ibü'l-furkân*, 4/103; Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr Suyuti - Mahallî, *Tefsîrü'l-celâleyn*, 1/313; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 4/289; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/288; Merâgî, *Tefsîru'l-merâgî*, 13/9.

³¹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-mâtürîdiyye*, 6/258.

³² Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-kur'ân*, 17/609.

(öl. 864/1459) ve Hatîb Şirbînî (öl. 977/1570) açıkça gençler olduğunu söylemektedir.³³ İncelemelerimiz doğrultusunda ayetteki kavramın doğrudan gençleri ifade ettiğinin iddia edildiği tek makamın bu pasaj olduğu söylenilebilir. Tefsirler bu ayetleri ele alırken genel anlamda fitye lafzının açıklanmasından ziyade kısasanın anlatımına yer vermişlerdir. Dolayısıyla fetâ kavramının bu bağlamda incelenmesi güçtür. Bununla beraber anlatılarının arasında fityenin o dönemdeki ileri gelenlerin çocukları olduklarına değinmektedirler.³⁴ Yaklaşımlarında çocuk tabirini kullanmalarına ve zikrettiğimiz bazı müfessirlerin görüşlerine bakılarak genç yorumu imkân dairesinde görülmektedir.

Tefsirlerde Kehf 18/60 ve 62. ayetteki fetâ kavramı Ebü'l-Leys Semerkandî (öl. 373/983)'nin öğrenci (تلميذ) kelimesiyle tavzihine kadar dilsel anlamda açıklanmamıştır.³⁵ Sa'lebî (öl. 427/1035) ise arkadaş (صاحب) kelimesiyle tefsir etmiştir.³⁶ Mekkî b. Ebî Tâlib, Hz. Musa'yla beraberlik yapan ve hizmet eden cümleleriyle açıklık getirmiştir.³⁷ Zemahşerî (öl. 538/1144), söz konusu kavramı köle (عبد) kavramıyla özdeşleştirmiştir. Hz. Peygamber'in "Sizden biriniz (kölesine) fetâyeye ve feteetî şeklinde hitap etsin; abdü ve emetî tabirlerini kullanmasın!" hadisiyle fetâyyla köle kavramının kastedildiğini delillendirmiştir. Ardından iddiasının ispatı noktasında Hz. Musa'ya hizmet ediyor, tâbii oluyordu veya ondan ilim öğreniyordu şeklinde iki farklı görüş zikretmiştir. Zemahşerî'nin Mekkî b. Ebî Tâlib'in tercihini zayıf olarak nitelendirmesi dikkat çekicidir.³⁸ Nitekim hizmet söylemiyle kölelik

³³ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-mâtürîdiyye*, 7/141; Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ Bulûgu'n-nihâye*, 6/4332; Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr Suyuti - Mahallî, *Tefsirü'l-celâleyn*, 1/381; Hatîb eş-Şirbînî, *es-Sirâcü'l-Münîr fî'l-âne 'alâ ma'rifeti ba'zı me'ânî kelâmi rabbine'l-hakîmi'l-habîr*, 2/351.

³⁴ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 3/66; İzzeddin b. Abdüsselâmed-Dımaşkî, *İhtisârü'n-nüketi ve'l-uyûn*, 2/2/239; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-kur'ân*, 10/358; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 5/206; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/219.

³⁵ Ebü'l-Leys Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, 2/353.

³⁶ Sa'lebî, *el-Keşfü ve'l-Beyân*, 6/180.

³⁷ Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ Bulûgu'n-nihâye*, 6/4415.

³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/731.

birbirini gerektirdiğinden aynı yorum olarak nitelendirilebilmektedir. Ancak Zemahşerî'den anlaşılan ona göre iki açıklamanın tek düze değerlendirilemeyeceğidir. İbn Atıyye, Zemahşerî'nin naklettiği hadisi aktardıktan sonra fetâdan örfe kölenin kasdedildiğini kabul etmektedir. Ardından söz konusu ayette kasdın böyle olmadığını iddia ederek Zemahşerî'nin söylemine zıt bir iddiada bulunmaktadır. Nitekim o, öncelikle lugata müracaat ederek fetânın genç manasına geldiğini ifade etmektedir. Sonrasında bu makamda asistanlığın kasdedildiğini savunmakta ve asistanlıkta yapılacak işlerin genel anlamda gençlikte yapıldığını gündeme getirerek fetâ lafzının seçilmesinin nedenini açıklamaktadır.³⁹ İbn Atıyye öncesindeki algıya muhalif olarak lugata müracaat ettiğini belirten ilk müfessirdir. Konu hakkında altıncı yüzyılın ilk yarısına kadar dilsel verilere başvuru vurgusunun niye olmadığı sorgulanması gereken bir durumdur. Kanaatimizce bu bağlamda gelenekteki Kur'ân ifadelerinin Hz. Peygamber, sahabe ve tabiîn odaklı anlaşılmasının gerekliliğinin tesiri açıkça görülmektedir.

Tefsir tarihinde Mekkî b. Ebî Tâlib, Zemahşerî ve İbn Atıyye'nin görüşleri olmak üzere bu pasajdaki fetâ kavramının üç şekilde açıklandığı görülmektedir. Nakledilen görüşlerden sonra müfessirler görüşler arasından birini zikrederek veya üç görüşü zikretse de birini önceleyerek tercihlerini ortaya koymuşlardır.⁴⁰ Tefsir eserlerinde bu pasaj özelinde açıkça genç kavramının kullanılma-

³⁹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, 3/237.

⁴⁰ Mâverîdî, *en-Nüketü ve'l-Uyûn*, 3/323; Nizâmeddin en-Nisâbü'rî, *Ġarâ'ibü'l-Kur'ân ve reğâ'ibü'l-furkân*, 1/664; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 3/94; İzzeddin b. Abdüsselâmed-Dımaşkî, *İhtisâru'n-nüketi ve'l-uyûn*, 2/2/254; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-kur'ân*, 11/9; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve Esrârü't-te'vîl*, 3/286; Neseî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl*, 2/308; İbn Cüzey, *et-Teshîl li-'ulûmi't-tenzîl*, 1/469; Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzîl*, 3/169; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-kur'âni'l-'azîm*, 5/175; Nizâmeddin en-Nisâbü'rî, *Ġarâ'ibü'l-Kur'ân ve reğâ'ibü'l-furkân*, 4/445; Seâlibî, *el-Cevâhirü'l-Hisân fi tefsîri'l-kur'ân*, 3/322; Süyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, 5/371; Hatîb eş-Şîrbînî, *es-Sirâcü'l-Münîr fi'l-'âne 'alâ ma'rifeti ba'zî me'âni kelâmi rabbine'l-hakîmi'l-habîr*, 2/388; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 5/231; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/263; Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, 6/46; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 3/351; Kannevcî, *Fethu'l-beyân fi mekâsidi'l-kur'ân*, 8/74; Merâğî, *Tefsîru'l-merâğî*, 15/175; Sa'dî en-Nâsîrî, *Tefsîru's-sa'dî*, 1/481; İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 15/358.

ması ve bunun ötesinde gençlik vurgusuna değinilmemesine rağmen akademik çalışmalarda söz konusu ayetin rol model bir genç olarak gündeme getirilmesi şaşırtıcıdır.⁴¹ Kanaatimizce araştırmacılar sadece dilsel algıya odaklanarak gençlik ve söz konusu pasaj hakkında bir bağ kurmaya çalışmışlardır. İbn Atıyye'nin asistanlığı gençlikle ilişkilendirmesi ve bir peygambere kritik bir yolculukta eşlik eden bir kişiye Kur'ân'da genç olmasa dahî genç kavramının kullanılması dikkate değerdir. İncelemelerimiz ışığında fetâ kavramının seçiminin temel vurgusu önemli işlerin gençlikle bağdaştırılmasıdır. Hatta genç olmayanın yaptığı işin kıymetinin ona genç kavramının kullanılmasıyla ifade edildiğidir.

4. Enbiyâ Sûresinde Fetâ Kavramı

Enbiyâ 21/60. ayette Hz. İbrahim'e fetâ vasfı kullanılmaktadır. Sem'ânî fetâyı genç olarak yorumlamıştır. Onun öncesindeki müfessirler herhangi bir kavramsal yorumda bulunmamışlardır. Bu durum lafzın açıklığıyla değerlendirilebilir. Nitekim Sem'ânî sonrasında da aynı şekilde Bikâî (öl. 885/1480)'ye kadar tefsirlerde fetâ ele alınmamıştır. O da Sem'ânî ile aynı söyleme sahiptir. Sonraki dönemde Hatîb Şirbînî ve İbn Âşûr (öl. 1284/1868) dışında fetâ lafzına odaklanan müfessir bulunmamaktadır.⁴² Onlar da Sem'ânî'yle aynı görüştedir. Dolayısıyla bu pasajdaki fetâ kavramının müfessirlere göre gençlikle özdeşleştirildiği söylenebilir.

5. Nûr Sûresinde Fetâ Kavramı

Nûr 24/33. ayette fetânın çoğulu feteyât kavramına değinilmektedir. Müfessirler bu makamda cariyelerin kastedildiği konusunda hem fikirdir.⁴³ Nitekim tefsir tarihinde kadın köle dışın-

⁴¹ Ay, "Kurân'da Gençler ve Gençlik Değerleri", 31; Şahinalp, "Kur'ân-ı Kerim'de Gençlik Kavramı ve Anlam Dünyası", 86.

⁴² Hatîb eş-Şirbînî, *es-Sirâcü'l-Münîr fi'l-i'âne 'alâ ma'rifeti ba'zı me'ânî kelâmi rabbine'l-hakîmi'l-habîr*, 2/621; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 17/99.

⁴³ Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil*, 3/198; Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-kur'ân*, 19/174; İbn Ebû Hâtîm, *Tefsîru İbn Ebî Hâtîm*, 8/2589; Ebû'l-Leyâs Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, 2/511; Sa'lebî, *el-Keşfü ve'l-Beyân*, 7/99; Mâverdî, *en-Nüketü ve'l-Uyûn*, 4/100; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Vasîl*, 3/319; Begavî,

da herhangi bir söylem tarafımızca tespit edilememiştir. Bursevî, ayetin bağlamının zinayla ilgili olduğunu ifade etmektedir. Arından bu fiilin gençlerde daha çok bulunabileceği yorumuyla cariyelere söz konusu makamda gençlik manasını da akıllara getiren feteyât kavramının kullanıldığını iddia etmektedir.⁴⁴ Dolayısıyla fetâ kavramının doğrudan kastedilmese de gençlikle ilintilendirildiğini gündeme getirmektedir. Bu yaklaşım kölenin anlaşıldığı makamlarda fetâ kavramı ve türevlerinin kullanılmasına farklı bir boyut kazandırmaktadır.

SONUÇ

Fetâ kavramı müfessirlerce doğrudan gençlikle özdeşleştirilmemektedir. Bununla beraber irtibatı da göz ardı edilmemektedir. Nitekim Nisâ 4/25 özelinde doğrudan gençlikle izah edildiği tarafımızca tespit edilememiştir. Ancak dolaylı yoldan söz konusu ayet üzerinden gençlerin sosyal statüde aktif olmasının gerekliliğine değinilmektedir. Yûsuf 12/30 bağlamındaki Mekkî b. Ebû Tâlib ve Şevkânî'nin kölelere fetâ söylemi Arap kültürüyle ilintilendirmeleri söz konusu söylemin İslamın kölelere ikramı değil bilakis Arapların tevarüs eden adeti olmasıyla yorumlanabilir. Dolayısıyla onlar ve benzer düşünceye sahip olanlar açısından fetâ kavramının doğrudan kölelikle özdeşleşmediği ve gençlikle irtibatının zayıflığı akıllara gelmektedir. Müfessirlerin genel anlamda fetâ kavramını kölelikle tefsir ederken temellendirmede bulunmaları söz konusu kavramın kölelere mecâzî kullanımla söylendiğini akıllara getirmektedir. Bunun yanı sıra Yûsuf 12/30'daki Kutub'un fetâyı açıkça köleyle tefsir etmesiyle beraber Hz. Yûsuf'un gençliğine işaret ettiği iddiası bu minvalde

Meâlimü't-tenzîl, 6/44; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, 4/181; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 23/376; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-kur'ân*, 12/254; Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr Suyuti - Mahallî, *Tefsîrü'l-celâleyn*, 1/463; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, 6/194; Hatîb eş-Şirbînî, *es-Sirâcü'l-Münîr fi'l-i'âne 'alâ ma'rifeti ba'zi me'ânî kelâmi rabbine'l-hakîmi'l-habîr*, 2/621; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 6/173; Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, 6/518; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 4/35; Kannevci, *Fethu'l-beyân fi mekâsidi'l-kur'ân*, 9/219.

⁴⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/150.

değerlendirilebilir. Öte yandan yer yer sadece gençle tefsir edilmesi de bu düşünceyi destekleyebilir.

Kur'ân'ın fetâ kavramının kullanıldığı yerler açısından gençlere mesajlar içerdiğini söylemek mümkündür. Nitekim Yûsuf 12/30'da çaresiz bırakıldığı halde zinadan kaçan bir şahsa bu lafzın kullanılması gençliğin temelde böyle bir yeti barındırdığı ve bu potansiyel enerjisini kinetiğe çevirdiğinde en güzel kıssanın en önemli noktasında zikredilecek kadar önem arzedeceği anlaşılabilir. Kehf 18/11 ve 13'te hakikat yolculuğunda imkânsız adeta mümkün kılanlara bu tabirin kullanılması müslüman gencin örnek alması gereken hal ve durumun bu şekilde olmasıyla değerlendirilebilir. Kehf 18/60'ta bir peygamberin önemli yolculuğunda ona eşlik eden hatta asistanlığı vasfının verilebileceği bir şahsa bu kavramın kullanılması gençlerin nelere gücünün yetebileceği ve sosyal statüde ön saflarda bulunabileceklerine işaret olabilir. Enbiyâ 21/60'ta Hz. İbrahim'in kavmini şaşırtıp doğruyu açıkça ortaya koyduğu kıssada fetâ tabiriyle zikredilmesi İslam gençliğinin de buna kâdir olduğuna bir vurgu olabilir. Nûr 24/33'te zinâ konusu işlenirken kölelere söz konusu kavramın kullanılması dikkat çekmektedir. Böylece gençliğin bu yanlışa düşme ihtimalinin yüksek olduğu ve müslüman gencin sakınması gerektiği çıkarımına ulaşılabilir.

KAYNAKÇA

- Ay, Mehmet Emin. "Kur'ân'da Gençler ve Gençlik Değerleri". *Gençlik Dönemi Ve Eğitimi-2*.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-. *Meâlimü't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemir vd. Dâru Taybe, 4. Basım, 1997.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd. *Envârü't-tenzîl ve Esrârü't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî. Beyrut: Dâru İhyâ-i't-turâsî'l-arabî, 1. Basım, ts.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l-beyân*. Beyrut: Dâru'l-fikr, ts.
- Câvî el-Bentenî, Ebû Abdilmu'tî Muhammed b. Ömer b. Arabî b. Alî en-Nevevî el-. *Merâhu lebid li-keşfi ma'ne'l-Kur'âni'l-mecîd*. thk. Muhammed Emîn es-Sanâvî. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1. Basım, 1417.

- Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr Suyuti - Mahallî, Celaluddin Muhammed b. Ahmed. *Tefsirü'l-celâleyn*. Kahire: Daru'l-hadîs, 1. Basım, ts.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîrû'l-hadîs*. 10 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-kütübî'l-Arabiyye, 1383.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-Muhît*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1420.
- Ebü'l-Leys Semerkandî, Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Bahru'l-'ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1418.
- Ebüssuûd Efendi, Muhammed. *İrşâdü'l-'akli's-selîm*. 9 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, ts.
- Güloğlu, Nazife Vildan. "Klasik Tefsir Hareketlerinin Mûsâ-Hızır Kıssası Bağlamında Mukayesesi". *Dergiabant* 9/1 (Mayıs 2021).
- Hatîb eş-Şîrbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-. *es-Sirâcû'l-Münîr fi'l-i'âne 'alâ ma'rifeti ba'zı me'ânî kelâmi rabbine'l-hakîmi'l-habîr*. Kahire: Matbaa'tü'l-emîriyye, 1285.
- Hâzin, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-. *Lübâbü't-te'vîl fi me'ânî't-tenzîl*. thk. Muhammed Ali Şâhîn. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1415.
- İbn 'Acîbe, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdi el-Hasenî eş-Şâzelî, Ahmed b. Abdullah el-Kuraşî. *el-Bahru'l-Medîd fi tefsîri'l-kur'âni'l-mecîd*. Kahire: ed-Doktor Hasan Abbâs Zekî, 1419.
- İbn Aşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Daru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- İbn Cüzey, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed. *et-Teshîl li-'ulûmi't-tenzîl*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Erkâm, 1416.
- İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîru İbn Ebî Hâtîm*. thk. Esad Muhammed et-Tayyib. Suudî Arabistan: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 2. Basım, 1999.
- İbn Ebû Zemenîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsâ el-Mürri el-Kurtubî. *Tefsîru'l-kur'âni'l-'azîz*. thk. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ukkâşe. 5 Cilt. Kahire: El-Fârûku'l-Hadîse, 1. Basım, 2002.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn. *Tefsîrû'l-kur'âni'l-'azîm*. 8 Cilt. Riyad: Dâru 'aybe, 2. Basım, 1418.
- İbn Münzir en-Nîsâbü'rî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm. *Tefsîru'l-kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Medine: Dâru'l-meâsir, 1. Basım, 1423.

- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr*. thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (son). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2001.
- İzzeddin b. Abdüsselâmed-Dımaşkî, Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebî'l-Kâsım es-Sülemî. *İhtisâru'n-nüketi ve'l-uyûn*. thk. Abdullah b. İbrahim el-Vehbî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İbni Hazm, 1. Basım, 1996.
- Kannevcî, Ebü't-Tayyib Muhammed Siddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî el-. *Fethu'l-beyân fî mekâsidi'l-kur'ân*. thk. Abdullah b. İbrâhîm el-Ensârî. el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1412.
- Kâsimî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî. *Mehâsinü't-te'vîl*. thk. Muhammad Bâsil. Dâru'l-kütübî'l-ilmiiyye, 1. Basım, 1418.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-. *el-Câmi' li-ahkâmî'l-kur'ân*. Kahire: Dâru'l-kütübî'l-misriyye, 2. Basım, 1964.
- Kurtubî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*. 20 Cilt. Kahire: Daru'l-Kütübî'l-Misriyye, 2. Basım, 1964.
- Kutub, Seyyid. *Fî zülâli'l-kur'ân*. Beyrut: Daru'ş-Şuruk, 17. Basım, 1412.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-. *Te'vîlâtü'l-mâtürîdiyye*. thk. Mecdî Bâslûm. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiiyye, 1. Basım, 2005.
- Mâverdı, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-. *en-Nüketü ve'l-Uyûn*. thk. Es-Seyyid İbn Abdülmaksûd b. Abdürrahim. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Mazharî, Muhammed Senâullah el-. *et-Tefsîru'l-Mazharî*. thk. Gulâm Nebî et-Tûnusî. Pakistan: Mektebetü'r-rüşdiyye, 1412.
- Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, Ebû Muhammed. *el-Hidâye ilâ Bulûgu'n-nihâye*. thk. Eş-Şâhid el-Bûşeyhî. Mecmûa'tü Buhûsî'l-Kitâbi ve's-Sünne, 1. Basım, 2008.
- Merâgî, Ahmed Mustafa. *Tefsîru'l-merâgî*. Mısır: Matbaa'tü Mustafa el-Bâbî, 1. Basım, 1365.
- Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, Ebü'l-Hasen. *Tefsîru Mukâtil*. thk. Abdullah Mahmud Şehâte. Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Türâs, 1. Basım, 2002.
- Neseфі, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed. *Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl*. Beyrut: Darü'l-kelimi't-tayyib, 1998.
- Nizâmeddin en-Nisâbüri. *Garâ'ibü'l-Kur'ân ve reğâ'ibü'l-furkân*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiiyye, 1416.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hü-

- seyn er-. *Mefâtîhu'l-ğayb*. Beyrut: Dâru İhyâ-i't-turâsi'l-arabi, 3. Basım, 1420.
- Rızâ, M. Reşid. *Tefsîrül-menâr*. 12 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, 1990.
- Sa'dî en-Nâsirî, Ebû Abdillâh Abdurrahmân b. Nâsir b. Abdillâh b. Nâsir es-. *Tefsîru's-sa'dî*. thk. Abdurrahman b. Mu'allâ el-Lüveyhik. Müessesetü'r-risâle, 1. Basım, 1420.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-. *el-Keşfü ve'l-Beyân*. thk. Ebû Muhammed İbn Âşûr. Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Türâsi'l-Arabî, 1. Basım, 2002.
- Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf es-. *el-Cevâhirü'l-Hisân fi tefsîri'l-kur'ân*. thk. eş-Şeyh Muhammed Ali Muavviz, eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd. Beyrut: Dâru İhyâ-i't-türâsi'l-arabî, 1. Basım, 1418.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-. *Tefsîru's-sem'ânî*. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1. Basım, 1997.
- Semîn el-Halebî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf. *ed-Dürrü'l-masûn fi 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*. Dimeşk: Dâru'l-kalem, 1406.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *ed-Dürrü'l-Mensûr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-. *Tefsîru'l-imâmî's-şâfiî*. Suudi Arabistan: Dâru't-tedemmüriyye, 1. Basım, 2006.
- Şahinalp, Mehmet Vehbi. "Kur'ân-ı Kerîm'de Gençlik Kavramı ve Anlam Dünyası". 1. *Şanlıurfa Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozumu*.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-. *Fethu'l-kadîr*. Dımaşk: Dâru ibn kesîr, 1. Basım, 1414.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2000.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî. *et-Tefsîru'l-Vasît*. thk. Abdülhayy el-Fermâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1994.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-. *Meâni'l-kur'ân*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1988.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *el-Keşşâf*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-arabî, 2. Basım, 1407.

ORTAÖĞRETİM ÖĞRENCİLERİ ARASINDA DEİZM VE ATEİZMİN YAYGINLAŞMASININ NEDENLERİ*

Seher ŞİMŞEK**

Giriş

Din, bir olgu olarak insanın varlığıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Hatta teistik dinler açısından bu, zorunlu doğru olan bir dini öğretilerdir. Çünkü üç büyük geleneksel din Hristiyanlık, Yahudilik ve İslam açısından ilk insan olan Adem aynı zamanda bir peygamber ve din tebliğcisidir. Dolayısıyla din olgusunun veya kutsal bir varlığa inancın insanla birlikte ortaya çıktığı tezi doğru bir yaklaşımdır. Bununla birlikte bu tezin antitezi olan kutsal bir varlığı inkâr veya dini hayata sokmama yine köken olarak insanın var oluşuna kadar geri götürebilir. Öyleyse denilebilir ki kutsal bir varlığa inanç ve bu varlığı inkâr etme tarihsel süreçte birbirinin antitezi olarak hep varolagelmiştir. Bu anlamda evreni ve içindekileri var eden kutsal bir varlığı kabul etme en genel anlamıyla teizm olarak isimlendirilirken bunun karşıtını yani varoluşun doğal bir süreç olduğunu, alemin var olduğu iddia edilen kutsal bir varlık tarafından meydana getirilmediğini savunma

* Bu çalışma daha önce tarafımdan hazırlanan 'Ortaöğretim Öğrencileri Arasında Yaygınlaşan Ateizm Ve Deizm Düşüncesini Önlemede Din Eğitiminin Önemi' (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) adlı yüksek lisans tezinin ikinci bölümünden oluşmaktadır.

** Milli Eğitim Bakanlığı, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni

da ateizm olarak isimlendirilmiştir. Bununla birlikte varoluşun kaynağını kutsal bir varlığa dayandırmanın yanı sıra bu varlığın hiç bir şekilde aleme müdahale etmediğini, insan hayatına karışmadığını savunan yaklaşım da deizm olarak isimlendirilmektedir. Düşünce tarihi açısından özellikle Aydınlanma dönemiyle birlikte akla verilen aşırı güven beraberinde deizmi hatta pozitivizmin yaygınlaşmasını getirmiştir.

Ülkemizde özellikle son zamanlarda ortaöğretim öğrencileri arasında deizm ve ateizm düşüncesinin yaygınlaştığı ileri sürülmektedir. Bunu ileri sürenlerin bir kısmı samimi bir şekilde bu durumu ifade ederken birçoğu da geleneksel dini anlayış ve ideolojilerin sorgulanmasını deizm ve ateizmin yaygınlaşması olarak ifade etmektedir. Daha çok Batı'da yaygınlaşan bu düşünce akımları zaman zaman İslam dünyasında çok az da olsa yer bulmuştur. Batı dünyasında taraftar bulmasının en önemli nedeni Aydınlanma Dönemi öncesinde ortaçağ skolastik düşüncesinin yaşanmasıdır. Akli düşüncenin tamamen devre dışı bırakılıp kilisenin mutlak otorite olarak kabul edilmesi, bunun yanında teslis gibi inanç öğretilerinin aklen izahının zor olması bireylerin dini sorgulamasına sonuçta da birçoğunun dinden uzaklaşmasına neden olmuştur. Buna karşılık İslam düşüncesinde özellikle Kur'an'da aklın önemine yapılan vurgu Müslümanlar arasında bu düşüncenin yaygınlaşmasını engellemiştir. Ancak son yıllarda özellikle ortaöğretim öğrencileri arasında bu düşünce akımlarının yaygınlaştığı ileri sürülmektedir. Biz bu çalışmada bunun nedenleri üzerinde durduk.

1. Ortaöğretim Öğrencileri Arasında Deizm Ve Ateizmin Yaygınlaşmasının Nedenleri

Ortaöğretim dönemi, gençlik döneminin başlangıcını da içrisine alan bireyin hayatında duygusal, sosyal olarak en önemli değişikliklerin yaşandığı zamandır. Bilindiği gibi gençlik, insan hayatının ergenlikle başlayan ve yetişkinlik dönemine değin sürecek olan en değişken ve bunalımlı bir dönemidir. Çünkü hem bedenselden ruhsal yapıdaki değişmeler yoğun bir şekilde ya-

şanmakta, sosyal bir rol ve statü kazanma ihtiyacı, kimlik arayışı birtakım problemleri de beraberinde getirmektedir. Bütün bunların yanı sıra bunlara paralel olarak dini gelişim ve değişimler bu sürecin ortaya çıkardığı problemler yönünden üzerinde önemle durulması gereken bir yaş dönemidir. Bu yaş dönemi hem dini uyanma, dine karşı duyulan ilginin çoğalması ve hem de o zamana kadar kabul edilmiş olan dini inançların ilk defa eleştirel bir şekilde ele alındığı, dini şüphe ve kararsızlık dönemi olarak bilinir. Bu durum yani, geleneksel inançları benimsememe eğilimi ile kararsızlık veya şüphe halinin artması ergenlik ile başlayarak 18-21 yaşlarına kadar artarak devam etmektedir. Bu anlamda demek ki, dini problemler en yüksek seviyesine asıl gençlik döneminde ulaşmaktadır.¹ Bu problemlerin ortaya çıkmasının belli başlı nedenleri vardır. Bunları şu alt başlıklar altında ele alabiliriz:

1. Dini Şüphe
2. Gelişim Döneminin Etkisi
3. Ergenlik Çağına Girme
4. Bağımsızlık Kazanma Duygusu
5. Dualara Karşılık Bulamama
6. Ölüm, Hastalık, Musibet vb Kötülükleri Tecrübe Etme

1.1. Dini Şüphe

Akıllı bir varlık olarak insan, varlığıyla başlayan süreçte kendini, tecrübe ettiği ve algıladığı her şeyi sorgulamaya başlamış kendi bilgi birikimi ve kültürü çerçevesinde cevaplar bulmaya çalışmıştır. Ben kimim? Nereden geldim? Nereye gideceğim? Nasıl var oldum? Varlığımın başlangıcı nasıl oldu? Tecrübe ettiğim ve içerisinde bulunduğum bu evren nasıl oluştu? gibi birçok soruyu insan kendisine sormakta, kendi bilgi birikimi ve içerisinde bulunduğu toplumun kültürel yapısı çerçevesinde elde etmiş olduğu düşünceler temelinde bu soruları cevaplamaya çalışmaktadır.

¹ Mehmet Bayyığıt, "Gençliğin Dini İnanç, İbadet ve Problemlerine Boylamsal Bir Bakış", *Gençlik Dönemi ve Eğitimi*, ed. Hayati Hökelekli (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2003), 237.

Sorgulama ve cevap bulma çabası zaman zaman dini şüphelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bilindiği gibi şüphe, apaçıklık ve kesinlik arzusunun, önceki inançla veya sebepleri karşılıklı ve denk olan iki inancın birbirleriyle çatışması sonucunda ortaya çıkan kararsız veya sabit olmayan ruh halidir.⁵⁵ Dini şüphe ise Tanrı, yaratılış, vahiy, ahiret gibi dinle ilgili konularda bireyin inandığı durumlarla ilgili olarak karşıt halinin mümkün olma ihtimali durumundaki kararsızlık halidir. Buna göre birey, inancının karşıt halinin mümkün olma ihtimalinin olduğu durumda kendi inancının doğruluğuna yönelik şüphe duymakta, sonuçta da inandığı dine karşı bağlılığı, teslimiyeti ve güven duygusu azalmaktadır. Böyle bir dönemde bireyin sorularının makul ve rasyonel bir temelde cevaplandırılması, onun bilişsel olarak tatmin edilmesi, yaşanan dini şüphe bunalımının kolay atılması sağlayacak ve dine bağlılığı devam edecektir. Aksi durumda, yani bireyin akıllı bir varlık olmasının gereği olarak hayatı, evreni, dini sorgulaması noktasında yeterli bir cevapla tatmin edilmemesi halinde dinden uzaklaşmasına neden olacaktır. Yani aslında tabiatı gereği sorgulayan bir varlığın sorularının rasyonel, makul ve izah edilebilir bir şekilde cevaplanması halinde bireyin inancı tahkiki iman seviyesine çıkarılırken aksi durumda kişinin ateizm, deizm vb. yaklaşımlara yönelmesine sebep olunacaktır. Bu anlamda peygamberin hadislerinde ortaya çıkan bazı durumlar bunu açıkça ortaya koymaktadır. Örneğin bazı sahabelerin peygambere gelerek şu durumdan yakındıkları görülmektedir. “Zihnimize öyle şeyler geliyor ki herhangi birimiz onu söylemeyi büyük günah sayarız.” Bunun üzerine peygamberimiz; gerçekten öyle mi? dediğinde onlardan evet cevabı alınca bu durumun imanın apaçık bir kesinliği olduğunu ifade eder.⁵⁶ Yine başka bir hadislerinde kendisinden imandaki vesvese sorulduğunda bu durumun halis bir imanın sebebi olduğunu ifade etmiştir.² Öyleyse aslında dini şüphe yalnızca günümüzün bir meselesi değil insanın doğasından kaynaklanan bir durum-

² Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: DİB Yayınları, 1988), 195.

dur. Bu durum ise imanı yok eden bir hal olmayıp aslında tahkiki imana götüren bir sebeptir. Şüpheyeye düşen şahıs araştırmaya yönelecek daha kesin bir bilgiyle imanını kuvvetlendirecek, bilgisi ve eylemleri taklit olmaktan çıkacaktır. İşte bu noktada insanın akıllı bir varlık olması sonucu doğuştan getirmiş olduğu soruları cevaplamasında yardımcı olacak en önemli faktör din eğitimcisidir. Dolayısıyla din eğitimi ve öğretiminin ihtiyaç olarak doğması insanın tabiatından kaynaklanır.

Din eğitimi açısından insanda varoluşla ilgili sorgulamaların genellikle 5 ile 6 yaştan itibaren başladığı kabul edilmekle birlikte insanların yaklaşık 1/3'ü belli dönemlerde özellikle gençlik dönemlerinde dini bir şüphenin tecrübe edildiği zamanlar yaşamaktadırlar. Çünkü din ile ilgili şüphelerin en yoğun olduğu dönem ergenlik dediğimiz 14 ile 18 yaş aralığının olduğu dönemdir. Kızlarda dini şüphenin yoğun tecrübe edildiği dönem fiziksel gelişmenin en hızlı olduğu yaş aralığı olan 15-16 yaş iken erkeklerde dini şüphenin yoğun yaşandığı yaş aralığı 16-17'dir.³

Yapılan araştırmalarda genellikle ergenlik döneminde olmak üzere erkeklerin %79'u, kızların %53'ü dini bir şüpheyi tecrübe ettiklerini ifade etmektedir. Burnham "Study of Adolescence" adlı çalışmasında bu durumun dörtte üçünün ergenlik döneminde tecrübe edildiğini belirtmektedir.⁴ Hökelekli'nin yaptığı bir araştırmada ise İmam Hatip Lisesine devam eden öğrencilerin %12'sinin, genel lise öğrencilerinin %30'unun dini şüpheyi tecrübesi yaşadıkları belirtilmiştir. Buna göre ergenlik bir taraftan dine uyanış ve dine dönüşün en fazla meydana geldiği dönem iken bununla birlikte diğer taraftan dini şüpheyi ve kararsızlığın en yoğun olarak ortaya çıktığı, paradoksların gittikçe artış gösterdiği dönemdir.⁵ Bu dönem ise ülkemizde eğitim- öğretimin

³ Edwin Diller Starburck, *The Psychology, of Religion An Emprical Study of The Growth of Religios Consciousness* (New York: Charles Scribner's Sons, 1900), 239-240.

⁴ Starburck, *The Psychology, of Religion An Emprical Study of The Growth of Religios Consciousness*, 232.

⁵ Hayati Hökelekli, "Ergenlik Döneminde Dini Şüpheler", *MEB Din Öğretimi Dergisi* 14 (1988), 74.

yürütüldüğü ortaöğretim dönemi ve üniversite eğitiminin başlangıç dönemine rastlamaktadır.

Allport'un dini şüphenin kaynaklarıyla ilgili yaptığı tasnif şu şekildedir:

- I. Dinî ve ahlakî meselelerde şüpheler (Tanrı anlayışı, dinsel arayışın kaynakları, geleneksel dinin eksiklikleri, büyü ile dinin karışması)
- II. Tepkisel-olumsal şüphe, ilgi ve isteklerin karşılık bulup bulmamasından kaynaklanan şüpheler,
- III. Bilimsel ve referans şüphesi.

Kayıklık, Allport ve Clark'ın dini şüphenin nedeniyle ilgili olarak yaptığı tasnife "ergenlik şüphesi" maddesinin eklenebileceğini, ergenlik döneminde görülen şüphelerin kendine has özellikleri bulunduğu, bunun gelişim döneminden kaynaklandığı ve bu durumun bireylerde çeşitli bunalımlara neden olduğunu ileri sürer.⁶ Diğer taraftan Vergote ise ergenlerde meydana gelen dini şüphe olayını kaynağını iç dünyasının keşfinde krizlerle dolu olan ergenin bağımsız olma ve özgürlük arayışı, cinsel duygu ve heyecanların şiddeti ve yaşamın anlamsız olduğuna dair kabul-ler olmak üzere üç ana başlıkta sınıflandırmaktadır.⁷

Yukarıda yer alan araştırma verilerinden de anlaşılacağı gibi dini şüphe ile yaşanan dönem arasında doğru orantılı bir ilişki vardır. Diğer taraftan bu dönemin eğitim-öğretimin devam ettiği dönem olması nedeniyle dini şüphenin eğitimle de yakından ilişkisinin olması kaçınılmazdır. Hatta yapılan araştırmalarda her iki etkenin dini şüphenin ortaya çıkmasında toplam etki oranı yaklaşık kız ve erkeklerde farklı olmak üzere %60'ın üzerindedir. Starburck'un araştırmasına göre dini şüphenin ortaya çıkmasındaki etkenler kız ve erkeklerde şu şekilde dağılım göstermektedir.⁸

⁶ Hasan Kayıklık, "Psikolojik Açıdan İnanç, İman ve Şüphe", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XLVI (2005), 146vd.

⁷ Antoine Vergote, "Ergenlikte Din", çev. Erdoğan Fırat, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (1981), 589-590.

⁸ Starburck, *The Psychology, of Religion An Emprical Study of The Growth of Religios Consciousness*, 236.

Şüphenin Nedenleri	Kadın	Erkek
Eğitimin Etkisi	%23	%73
Gelişimsel Dönemin Etkisi	%47	%15
Ölüm, Musibet ve Kötülükler	%9	%9
Dindarların Kötü Davranışları	%2	%3
Dualara Karşılık Bulamama	%7	%0
Hastalıklar	%12	%0

Buna göre bireylerde dini şüphenin nedenleri cinsiyete göre farklılık arz etmekle birlikte çoğunlukla ona verilen eğitimin niteliği ile gelişimsel dönemin temel özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Çünkü bu dönem öğrencilerinde dini bir bunalım doğmasına yol açan faktörler onun bedeni ve ruhi gelişimiyle doğrudan ilgilidir.

1.2. Gelişimsel Dönemin Etkisi

Bilindiği gibi kişinin içerisinde bulunduğu gelişimsel dönemin özellikleri onun zihinsel, duygusal, psikolojik, sosyal vb. bilişsel boyutunu yakından etkilemektedir. Özellikle gençlik döneminin başlangıç safhasını da oluşturan ortaöğretim döneminde öğrenci, “Ben neyim, kimim, niçin varım, yaşamın gayesi nedir? türünden soruların etkisi altında kendini hisseder. Zira insan düşünen bir varlık olup onun bu özelliği onu diğer bütün varlıklardan ayırmaktadır. Kaldı ki düşünme aynı zamanda sorgulamayı getirir. Bu ise beraberinde hayatı anlamlandırmayı sağlar. İşte gençler bu dönemde kendi özsel varlığına ve yaşadığı evrene yönelik ciddi sorgulamalar yaparlar. Bu dönem öğrencileri gelişimsel dönemin özelliğinden hareketlenen duygu ve düşünceleriyle kendilerinden öte başka âlemlere yönelirler. Bu durum onların ruh dünyalarında sonsuz bir yolculuğa kapı aralar.⁹

⁹ Turgay Gündüz, “Ergenlik Dönemi Din Eğitimi”, *Etkili Din Eğitimi* (İstanbul, 2010), 81-82.

Yapılan birçok bilimsel çalışma ortaöğretim döneminin inanılan varlıkla ilgili olarak sorgulama ve şüphenin başladığı dönem olduğunu ortaya koymaktadır. Zira 350 kişi üzerinde yapılmış sosyolojik bir araştırmada Desabie, erkek çocukların % 75'i ve kız çocukların % 50'sinin bu durumu tecrübe ettiğini belirtmiştir. Yaşanılan bu tecrübe, kızlar da genellikle 12-15 yaş aralığındayken erkek çocuklarda 13 ile 16 yaş aralığında ortaya çıkmaktadır. Bu çalışma kiliseden kopan ve inancını yitirenlerin büyük kısmının 15 ile 19 yaş arasında olduğunu ortaya koymuştur. Araştırmada bu dönem gençlerinin yaklaşık % 46'sının kiliseye karşı inancını, % 53,2'sinin Allah'a olan imanını yitirdiği tespit edilmiştir.¹⁰

Ortaöğretim öğrencilerinin gelişimsel dönemi, çevresel etkenlerin inanç gelişimini yoğun bir şekilde etkilediği dönemdir. Özellikle dine ve din eğitime kayıtsız kalma, inanç unsurlarını sorgulama ve kimi zaman reddetme, inancı çocuksu veya gereksiz görme, aşırı derecede bireyselleşmiş bir dini kimlik ve dünya görüşü oluşturma sıklıkla görülen durumlardır. Ayrıca ergenlerin sahip oldukları dini arka plana ve yetiştikleri çevreye bağlı olarak dini özgeçmişlerine, ailelerine ya da olumsuz dini temsiller sunan dini otoritelere reaksiyon gösterdikleri, başkaldırdıkları bilinmektedir. Fowler ve Oser'in çalışmaları, dini düşüncenin teolojik fikirlerle bilişsel gelişim arasındaki ilişkiden daha fazla bir şey olduğunu, dini düşünce ve inanç gelişiminin ergenlik döneminin ortalarına kadar uzandığını, bu gelişimsel süreçlerin kimlik oluşumuyla sıkı bir şekilde birbirine bağlı olduğunu ortaya koymuştur. Örneğin çocukların inanç ve dinle ilgili konularda yeterince olgunlaşmamış olmaları mesela kutsal kitaplarda yer alan hikâyeye ve anlatımları sürekli somut bir tarzda yorumlamaları ileri dönemlerde kendi bağlılıklarını yeniden gözden geçirebilme noktasında mukavemet oluşturabilmektedir. Bu gibi engellemelerin sonucunda dini, ilgisiz ve çocukça bir şey olarak telakki edip reddetme eğiliminde olabilecekleri ileri sürülmüştür. Ortaöğretim öğrencileri arasında yapılan araştır-

¹⁰ Vergote, "Ergenlikte Din", 588-589.

malarda bu dönem öğrencilerinin inanç konusunda ciddi şüphe ve tereddütler içerisinde oldukları ve genelde merak ettikleri konuların başında inanç konusunun geldiği gözlenmektedir.¹¹

Aslında bu dönem öğrencileri arasında sorgulamanın başlaması bir önceki dönem olan çocukluk döneminden artık zihinsel alanda kaydedilen ilerleme ile dikkatin fiziki âlemin ötesinde Kant'ın numen alan dediği metafizik konular üzerinde yoğunlaşmasına imkân hazırlamasından kaynaklanır. Böylece bu gelişme onun dini konu ve kavramları şuurlu olarak anlayıp algılamasında önemli bir basamak oluşturur. Okul ve sosyo-kültürel çevrenin yardımıyla ortaöğretime devam eden gençler problem tahlilleri ve yüksek seviyede genellemeler yapmaya yönelir. Zira zihinsel yapıda olayları anlama ve fikri açılma anlamında meydana gelen ilerlemeler öğrencilerin bir bölümünde (araştırmalara göre yaklaşık %33,3) dini şüphe ve tereddütlerin uyanmasına neden olan en önemli sebep olarak kabul edilmiştir. Diğer taraftan din adamının, din eğitim ve öğretiminde görev alanların ve dindarların dine ters düşünce, tutum ve davranışlarda bulunması bu dönem öğrencilerinde dini şüphenin ortaya çıkmasına neden olan diğer bir gözlemdir (yaklaşık %23). Bunu %21.9 ile dini bilgilerin yetersizliği ve yanlışlığı izlerken son sırada %16.7 oranıyla ders kitaplarında yer alan ve hocaların izah etme noktasında açıklamalarında dine ters düşen ifadeler yer almaktadır.¹² Ancak unutulmaması gereken şey dini şuur ve şüphenin uyanmasının sadece zihinsel gelişime bağlanamayacağıdır. Bu süreç üzerinde bütün ruhi yapının işleyişi söz konusudur. Duygusal alanda yaşanan inişler çıkışlar, bu dönemde okuyan gençlerin çocuklukta tecrübe ettiği fakat dışı vuramadığı dini duygularını şuur alanına çıkararak, onun yeniden bir dini arayış ve özlemle dünyaya bakmasını sağlar. İşte bu yöneliş dini şuurun açık bir

¹¹ Cemil Osmanoglu, "Din Eğitiminin Gelişimsel Temeli Olarak İnanç", *Bilimname* 27 (2004), 199-200.

¹² Abdülkerim Bahadır, "Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler (Lise Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma)", *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, ed. Hayati Hökekleli (İstanbul: Dem Yayınları, 2015), 104.

belirtisi kabul edilir. Bu aşamadan sonra gençler geleneksel dini kabullerini tekrar gözden geçirmeye başlar. İçine düştüğü kararsızlığın etkisiyle Allah'a yönelir ve gittikçe Allah tasavvurunda ruhanileşme güç kazanır. Bütün bu arayışlar, neticede onu yetişkinlik dinine ulaştırarak önemli bir basamak niteliği taşır.¹³

Ortaöğretim öğrencileri, çevresindeki hayatın manasını anlama gücüne sahip oldukça, bilgi ve tecrübeleri çoğalıp geliştikçe, inancın anlamını enine boyuna kavramaya başlar ve pratikleşen düşünce melekeleriyle önceden tereddütsüz kabul ettiği olgu ve değerleri yeniden gözden geçirir. Zihni anlamda meydana gelen ilerlemeler, etrafında mevcut bulunan çeşitli görüşleri daha farklı boyutlarda algılamasına imkân hazırlar. Entelektüel becerileri doğrultusunda bu dönemde öğrenciler her an hayatın gerçekleriyle yüz yüze gelir. Bu arada içerisinde bulunduğu zihni ve ahlaki bağımsızlık arzusunu şiddetle duyar. Artık kendi kendine olmak ister. Düşünme ve çözümlenme alışkanlıkları geliştirir. Önceden öğrenmiş olduğu ve kabul ettiği pek çok bilginin okulda kitaplarla ve gerçek hayatla uyuşmadığını fark ettiğinde önceki kabullerine karşı tenkitçi bir tutum geliştirmede gecikmez. Her ne kadar bu eğilim onu sıkıntıya soksa da bunun üstesinden gelme arzu ve duygusu bu sıkıntıya baskın çıkabilir.¹⁴

Ortaöğretim öğrencileri bu dönemde çocukluk ve ilk ergenlik dönemindeki pasif halinden sıyrılıp kendilerini ilgilendiren konularda belli oranlarda bağımsız düşünmeye başlar. Önceden öğrendikleri dini bilgi ve inançlarını yeniden gözden geçirmeye, eleştiriye tabi tutmaya başlarlar. Dini konular üzerinde düşünür ve inançlarını gözden geçirir. Dini emirler karşısında kendi durumunu yeniden tayin eder. Bu dönem boyunca yeniden düşünür, dinin bazı boyutlarına daha çok sarılırken bazı noktalarda şüpheleri ortaya çıkmaya başlar. Bu bağlamda eski inançları ile yeni öğrendikleri bilimsel bilgilerin birbirleri ile çeliştiğini, bü-

¹³ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 268.

¹⁴ Bahadır, "Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler (Lise Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma)", 23.

yüklerin ve din adamlarının yanlış davranışlarını görmeleri din hakkında bir takım şüphe ve tehditlerin ortaya çıkmasına sebep olabilmektedir.¹⁵

Yine bu dönemde hakikatle ilgilenme arzusu öğrencilerde ilgi ve merakın artmasına sebep olduğundan kendi ve çevresi hakkında haberdar olmaya yönelir. Bu arzuyla çevresini araştırır, düşünceleri yorumlamaya çalışır, bu yönde çeşitli faaliyetlerde bulunur. Dolayısıyla kendisini ve çevresini kuşatan sosyal hayatta yer alan dine ve dini değerlere karşı kayıtsız kalmaz. Bu nedenle dine karşı ilgisi artar, sorular sorar, yoğun arayışlara girişir. Her arayışında doğru bir şekilde soruları cevaplandırılıp tatmin edildikçe dine daha fazla bağlanır ve bu bağ zaman ilerledikçe sağlamlaşır.¹⁶ O halde yapılması gereken şey, bu dönemin olumsuz gibi görünen özelliklerini olumluya çevirerek doğru yöntem ve metotla yürütülen bir din eğitimiyle gençlerin sorularının cevaplanması, onlara tatminlik duygusunun yaşatılmasıdır. Dolayısıyla burada en önemli iş ortaöğretimde görev alan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenlerine düşmektedir. Zira onların yapması gereken gençleri anlayarak, sorgulamalarının, içerisinde bulunduğu gelişimsel dönemin özelliğinin bir yansıması olduğunu bilerek, onların bu sorularını doğru, makul ve rasyonel bir şekilde cevaplamaktır.

1.3. Ergenlik Çağına Girme

Çocukluk döneminden itibaren büyüme ve gelişme her yönden dengeli ve sakin olarak devam ederken gençlik dönemine geçişte çok önemli bir dönüm olan ergenlik çağına girme, birden ergenlerde dengenin bozulmasına ve ruh dünyasının değişikliğe uğramasına sebep olur. Büyüklerin yaptığı her tür tavsiyeler, telkinler çocukluk dönemlerinde hiçbir tenkide tabi tutulmadan aynen benimsenirken bu dönemde artık eleştiriler yapılmaya

¹⁵ W. H. Clark, "Çocukluk Dönemi Din", çev. N. Armener, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (ts.), 118.

¹⁶ Bahadır, "Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler (Lise Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma)", 23.

başlanır. Tavsiye ve telkinlere karşı koyma ve onları reddetme temayülleri görülür. Çünkü artık onların beş duyusu yeterince gelişmiş ve ruhlarının beş penceresi hayata açılmıştır. Her şeyi ve her olayı kendi kendine görme, düşünme, hissetme, değerlendirme seviyesine ulaşmışlardır. Bundan dolayı fiziki ve biyolojik yapılanma olduğundan ruh dünyalarında birtakım değişiklikler ve dengesizlikler görülmeye başlar. Bu dönem, gençlerde büyüklükleri ve başkalarını taklitten ziyade hür ve bağımsız olma arzusu gelişir. Onlar kendi varlıklarını ve kişiliklerini ortaya koymaya çalışmaktadır. Kendilerine orijinal fikirler ortaya çıkarmaya çalışırlar. Öğretmen ve çevrelerinden birçok kimse orijinal fikir, kişilik ve karakter sahibi olarak dikkatlerini çeker ve onlardan etkilenerek onlar gibi olmaya çalışanları çok olur. Bu dönem öğrencilerinden önemli bir kısmı da meşhur olan sporcu, şair, edip, sanatkar, bilim adamı, devlet adamı, asker, tarihi kahramanlara benzeme özentisi içerisine girer. Bazen kendilerinden, kendi yeteneklerinden şüpheye düştükleri zaman olur. Kendilerini zayıf, güçsüz, beceriksiz hissedebilirler. Bu nedenle kendilerini eleştiri konusu yaparlar. Kendilerine tutunacak bir dal ve sığınacak bir kapı ararlar. İşte böyle bir zamanda kendine güven veren, kişiliklerine saygı duydukları öğretmen veya rol model olabilecek herhangi bir kişiye saygı duymak isterler. Dolayısıyla onların tavsiye ve telkinleri doğrultusunda hareket ederler.¹⁷

Ortaöğretim öğrencilerinin en önemli özelliklerinden birisi de hiç şüphesiz bu dönemin cinsel duyguların yoğun olarak yaşandığı dönem olmasıdır. Bu nedenle dini şüphe ile cinsel arzular arasında en fazla çatışmanın yaşandığı dönem ergenlik veya okul çağı dönemidir. Cinsel duyguların karşısında idealist eğilimleri bulunan ergenlerde çatışmalar daha fazladır. Bu durum, onların tutum ve davranışlarını belirleyen bir otoriteye karşı çıkmalarına neden olur. Hatta otoriteye karşı olma durumundan dolayı dini bunalımın başlangıcı genellikle ebeveynler-

¹⁷ Mustafa Öcal, *Din Eğitimi Ve Öğretiminde Metodlar* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 110-111.

le olan çatışmalı ilişkilerden doğar. Çünkü ergen, anne-babaya itaat ve saygıyı emreden dini emirlerle bağımsızlık duygusu ve arzusu arasında çatışma haline düşebilir.⁷⁶ Bir yandan ebeveyne itaati emreden ayet ve hadislere muhatap olurken diğer taraftan içinde bulunduğu dönemin özelliği olan bağımsızlık arzusuyla çatışma halindedir. Bu durum ise dini emir ve söylemlere karşı bir itaatsizliği doğurmaktadır. Suçluluk duygusu dini-ahlaki çatışmalarla örüldüğü takdirde günahkârlık duygusuna dönüşür ve çok şiddetli durumlarda dinden tamamen uzaklaşmaya da neden olabilir. Ancak belirli bir oranda bulunduğu takdirde dine yaklaştıracı önemli etkilerinin olabileceği de unutulmamalıdır.¹⁸

Ortaöğretim öğrencilerinde cinsiyet duygusunun uyanması, dini duygularda geçici olarak bir gerilemeye sebep olabilir. Çoğu zaman cinsiyet duygusu ve buna bağlı olarak zevk heyecanları din duygusunun gücünü azalttığı gibi gencin ruhundaki dini ve ahlaki idealizm ile çatışma içine de girerler. Bu çatışmaya başka elemanlar da katılır. Bedenin arzu ve istekleri ile ruhun arzu ve istekleri arasındaki bu çatışma öğrencinin hayat dengesini bozarak elverişsiz bir çevre içerisinde sürekli tahrik edilen cinsi hazlar ve dünyevi eğlenceler büyük bunalımların doğmasına yol açabilir.¹⁹ Diğer taraftan ergenlik ve okul çağı olan bu dönem dini inançlarla cinsel arzuların en fazla çatıştığı dönemdir. Bu durum onların tutum ve davranışlarını belirleyen bir otoriteye karşı çıkmalarına neden olur. Aynı zamanda sıkılganlık, kıskançlık, şüphe, vesvese gibi duygular bu dönem gençlerinin temel özellikleri arasında yer alır. Bazı inanç esasları ve ahlaki değerler konusunda şüphelenmeye başlarlar. Allah'ın varlığı, dinin muhtevası ve birtakım emirler karşısında şüpheli olanları görülür. Bazen dini ve ahlaki emirler ve değerlerin kendi duygu ve düşüncelerine mani olduğu kanısına kapılarak onları reddetmeye kalkarlar. Bazen de dini emirleri yerine getirmemenin suçluluğu duygusuna kapılırlar. Kimileri şüphe ve tereddütlerinden dolayı

¹⁸ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 270.

¹⁹ Öcal, *Din Eğitimi Ve Öğretiminde Metodlar*, 112.

kendilerince dinin zayıf ve açık tarafını arar. Ebeveyn, öğretmen ve arkadaşlarıyla Allah'ın varlığını tartışır. Tartıştıkları kişilerin kendilerini ikna edememesi durumunda şüpheleri daha da artar ve kendi kanaat ve düşüncelerinin mutlak doğru olduğu kanısına varırlar. Ayrıca tartışmaya girdikleri kişilerin tutarsızlıklarının farkına vardıkları zaman inanca olan güvenleri iyice zayıflar.⁷⁹ Dolayısıyla bu dönem öğrencilerine din eğitimi veren öğretmenlerin, onların şüpheye düşebileceği konuları iyi bilmesi onları ikna edebilecek donanuma sahip olması gerekir. Aksi durumda dinin açık, zayıf tarafını aramaya koyulan, dini şüpheye düşen öğrencilerin içerisinde buldukları bu sıkıntılı durumlarından kurtulmasına yardımcı olmaları mümkün olamayacaktır.

1.3. Bağımsızlık Kazanma Duygusu

Bu dönem aynı zamanda bağımsızlık kazanma dönemidir. Dolayısıyla bağımsızlık ihtiyacının güçlülük duygusu ile devreye girmesi karşısında ergen, çocukluk dönemi inançlarına geri dönerek onlara karşı tenkitçi bir tutum geliştirir. Hemen hemen o ana kadar edinmiş olduğu tüm inançları eleştiriye tabi tutar.²⁰ Bu nedenle onlar daha önce aile ve çevresinden edinmiş olduğu, kendisini içerisinde bulduğu dini anlayış ve tutumların doğru veya yanlış olma ihtimalini sorgulamaya başlar. Böyle bir sorgulama hem aile hem okuldaki eğitim aracılığıyla rasyonel ve makul bir şekilde doyurulmazsa ortaöğretim öğrencilerini daha önce taklit seviyesinde kabul etmiş oldukları inançları hakkında şüpheye götürür. Diğer taraftan böyle bir durum sağlıklı ve normal gelişimin de bir ifadesidir. Çünkü bu eğilimin arkasında varlığını hissettiren en önemli motiflerden birisi, daha önce dinin coşkunluğunu kendisine yaşatan dini şuurun bizzat kendisidir. Doğal olarak gencin bu dönemde daha önce edinmiş ol-

²⁰ Arthur T. Jersild, *Gençlik Psikolojisi*, çev. İbrahim N. Özgür (İstanbul: Gül Yayınevi, 1978), 292-293.

duğu inançları aklama teşebbüsü, birtakım tereddütlerin ortaya çıkmasına da sebep olabilmektedir.²¹

Dini hayat ile bağımsızlık arasındaki ilişkinin negatif bir hal alması gençlerin yaşamış olduğu şu psikoloji ile yakından ilişkilidir: Ortaöğretim döneminde yani ergenlik devresinde gencin zihni gelişimi sonucunda artan düşünce faaliyeti onda bağımsızlık ve güçlülük duygusu uyandırır. Bununla birlikte kendisini artık bir yetişkin seviyesinde görebilmekte ve bu duygular içerisinde, anne-babasını tenkit etmeye, onları çocukluk döneminden farklı görmeye başlayabilmektedir. Sonuçta bağımsız bir kişilik tarzında kendisini ifade etme yoğunluk kazanınca ebeveyn ile ilişkileri çatışmalı bir hal alabilir ve bu durum onun bir taraftan anne-babasına saygı ve itaatin gerekliliğini vurgulayan dini değerlerle diğer taraftan aile otoritesinden kurtularak bağımsız olma isteği arasında bocalamasına neden olur. Sonuçta gençte din de dâhil her türlü otoriteye başkaldırma durumu oluşur.²²

Diğer taraftan bağımsızlık ihtiyacıyla birlikte tenkitçi düşünce de gelişir. Okulun ve arkadaşlarının etkisi ana baba etkisinden öne geçer. Öğrenim hayatı içerisinde biri, diğerinden çok daha fazla önemli olan inanma, düşünme ve yorumlama biçimleri ergenin tenkitçi düşüncesinin gelişmesine büyük katkıda bulunur. Farklı inanç ve düşüncelere sahip kişilerin varlığı ergeni kendi inanç ve değerlerini yakından incelemeye zorlar. Zihni bakımdan bütünleşmiş benliğinin farkına varan genç, hayatın sentezini tenkitçi bir şekilde yapabilecek güçte ve yapmak zorunda olduğunu hissettiği için artık gerçeği tecrübe etmeksizin kabul etmez. Her şeyi tenkit deneyiminden geçirmek ister. Bu arada dini inançların anlamını ve dini gerçeklerin mahiyetini de zihinsel olarak anlamak ve bunları yaşanan hayatla bağdaştırmak ister. Akılla ispatlanabilir olmayan her şeyin karşısında bir tenkit ve güvensizlik tutumu gösterir. Dini inançlar kendisine ne ka-

²¹ Jersild, *Gençlik Psikolojisi*, 33.

²² Naci Kula, *Gençlik Döneminde Kimlik Ve Din* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 67.

dar anlamlı ve değerli görünürse onlar hakkında soru sormak, başkalarıyla bunları tartışmak, onlara o kadar cesaret verir. Bununla birlikte ortaöğretim öğrencilerinin birçoğu toplum hayatının mevcut şartları ve günlük olaylarla, okulda öğrendiği bazı bilimsel teorileri, dini inanç ve anlayışla bağdaştırmakta güçlük çeker. Bu durum onlarda dini şüphe ve kararsızlık eğilimlerini ortaya çıkarır.²³

Ergen, din nazarında yetişkin kabul edilir. Artık bu dönem itibarıyla dinin emir- yasak, görev ve kuralları çerçevesinde davranışlarının sorunluluğunu yüklenmiş birisidir. Bu dönemdeki gelişim özellikleri bir önceki çocukluk dönemine göre oldukça farklı, hem nicelik hem de nitelik bakımından çok yoğundur. Bu bakımdan bu döneme yeniden doğuş dönemi diyen psikologlar vardır. Bağımsız bir kişilik sahibi olma, toplumdaki yeri ve rolünü öğrenme tam olarak bu dönemde gerçekleşir. Bir dünya görüşü geliştirme, kendine yön verecek değerleri araştırma, hayatın anlamı, hayatta kendisinin yeri ve rolü konusunda tatmin edici cevaplar bulma gibi arayış ve yönelişler gençlik döneminin kendine has davranış özelliklerindedir. Bir grup içerisinde yer alma, önder ve liderlere bağlanma yine bu dönemde önemli bir ihtiyaç olarak ortaya çıkar. Bu dönemde dini bilginin şuurlu uyanışı ve gelişimi açıkça görülebilmektedir. Ergenin gerek kendi dinimizdeki iniş-çıkışlar gerekse toplumdaki sürekli değişen değer yargıları dolayısıyla dini bakımdan bocalamalar, bunalımlar ve çelişkili durumların yaşanması kaçınılmaz bir hal alır.²⁴

Bütün şüphe ve tereddütlere rağmen gençlerin dinin esrarlı yönleriyle ilgilenmek ve kesin bir inanca sahip olmak arzuları da vardır. İşte böyle bir zamanda kişilik sahibi bilgili bir öğretmen, bir arkadaş veya bir yakını ile karşılaşılıp şüpheye düştükleri konularda tartışmalara girdikleri takdirde yavaş yavaş şüphe ve tereddütler zail olabilir. Çünkü ortaöğretim çağı bir çelişkiler

²³ Hökeleli, *Din Psikolojisi*, 271.

²⁴ Hökeleli, *Din Psikolojisi*, 266.

dönemidir. Bu dönemde gencin ruh dünyası karmaşıktır. Bir taraftan çok şüpheli ve az dindar tutum ve davranışlarda bulunurken diğer taraftan dindarane tutum ve davranışlarda bulunabilir. Şüphelerin ve zikzakların olması kaçınılmazdır. Çünkü onlar bir ergenlik dönemi geçirmektedirler. İleride durulmak üzere bulanmışlardır. İç çatışma, isyanla istikrarsızlıkları bir müddet devam edecek ve sonra sakinleşip istikrar kazanacaklardır. Bu konuda ana-babalardan, öğretmenlerden ve diğer büyüklerden bekledikleri şey anlayış ve biraz hoşgörülü olmalarıdır. Zira katı davranışların tamamen kaybettiği ılımlı ve hoşgörülü anlayışların onları topluma kazandırdığı unutulmamalıdır.²⁵

1.4. Dualara Karşılık Bulamama

Ortaöğretim öğrencileri arasında Allah'ın varlığına yönelik inançlarına dair dini bir şüphenin ortaya çıkmasında önemli nedenlerden birisi de onların yapmış oldukları dualarına karşılık bulamamalarıdır. Ergenlik döneminin etkisiyle dine kendi istek ve arzuları temeli üzerinden yaklaşan kişiler çoğu zaman din vasıtasıyla bu arzu ve isteklerine cevap bulamayınca hayal kırıklığı yaşarlar. Kendi şahsi yararını gerektiren bir şeyin dua ile hemen ve istediği yeterlilikte temin edilmediğini gören kimse dini inanç ve düşüncelerinde kuşkuyla kapılmakta ve dini değerlere karşı bir güvensizlik oluşturmaktadır. Bu anlamda örneğin bir Müslüman, Kur'an'da geçen "Bana dua edin, duanızı kabul edeyim!" (Mümin, 40/60) ayetini kendi arzu ve isteği doğrultusunda, isteğinin hemen karşılanmaması halinde belli bir şüphe ile karşılaşmaktadır. Özellikle ortaöğretim çağında bir gencin âşık olduğu karşı cinsle ilgili olarak bütün dualarına rağmen kendisine ilgi duymadığını gördükten sonra "her zaman ilk önce duaya başvurduğum olmadı. Bu yüzden batıl inançlarım ortaya çıktı, hatta büyüye olan inancım arttı" diyen 15-16 yaşlarındaki gençler aynı ortak tutumu paylaşmaktadır. Hâlbuki genç açısından anlatılan dini düşüncede dini yolda yürüyenlerin Allah'tan istedikleri bazı

²⁵ Öcal, *Din Eğitimi Ve Öğretiminde Metodlar*, 112.

arzuların yerine gelmesinin mümkün olduğu anlatıldığı, bu arzu ve isteklerinin yerine gelmemesi durumunda hüsrana uğradıkları bunun ise tasavvur edilen Allah anlayışına yönelik bir şüphe uyandırdığı görülmektedir. Bu nedenle öz-menfaate odaklaşan bir dini inanç ve anlayışın varlığını sürdürmesi oldukça zordur. Varlığını devamlı olarak sürdürmesi için inanan, ferdi fantezisinin ötesine uzanan ve ferdin ortaya koyduğu acil isteğini aşan değerler üzerine kurulu bir âlemi kabul etmesi gerekir.²⁶

1.5. Ölüm, Hastalık, Musibet vb. Kötülükleri Tecrübe Etme

Dini şüphenin önemli nedenlerinden birisi de günlük hayatta insanların yaşamış oldukları zulüm, haksızlık, masum insanların öldürülmesi, trafik kazaları, depremler vb doğal afetlerin mükemmel, iyiliksever bir Allah'ın varlığı ile bağdaştırılamamasıdır. Hatta bu olayları tecrübe eden ve zarar gören bireylerin dindar insanlar da olması, inanılan varlığa yönelik şüphelerin meydana gelmesine neden olmaktadır.²⁷ İnanılan âlim-i ve kadir-i mutlak, mükemmel bir Allah inancını kabul edenler açısından Allah, kötü durumlarında dualarına icabet edeceği inancıyla sığınılan, başvurulmuş bir varlık olarak görülmektedir. Şayet böyle bir durumla karşı karşıya kalan genç inandığı bu varlığın yardımını hissetmeyince ona yönelik duymuş olduğu inancına dair şüpheler oluşmaktadır. Zira yaşadığı acılardan dolayı kişinin hayata olan kızgınlığı ve öfkesi onu hayatının hiçbir anlamı olmadığı şeklinde bir düşünceye itebilir. Çünkü hayat, beklentilerini yerine getirmemekte onu hayal kırıklığına uğratmaktadır. Bu durumda kişinin yaşama sevinci, hayata karşı kin duyma haline dönüşür. Böylesi bir kin ve öfke duygusu insandaki yaratıcı mükemmel Allah fikrine karşı olumsuz bir yaklaşımı ortaya çıkarır. Ayrıca kin ve öfke kişinin güven ve bağlanma duygusunu yok edebilmektedir. Temel güven kaybolup yerini kin ve öfke

²⁶ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 197vd.

²⁷ İsmail Şimşek, "William L. Rowe ve 'Kötülüğün Anlamsızlığı'", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/55 (2018), Ayrıntılı bilgi için bkz.; İsmail Şimşek, *Ataizmden Ateizme Tanrı ve Yanılgılar* (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2020), 151.

aldığı zaman bu olumsuz ruhi durum, imanın dayanmak zorunda olduğu duygusal temeli yıkabilmektedir.²⁸ Dolayısıyla burada inanılan Allah ile ilgili olarak öğrencilere doğru bir tanıtma yapılmalıdır. Onlara Allah'ın, her istediklerinde istedikleri şeyi yerine getirmeyeceği iyi anlatılması gerekir ki hayatın böyle bir şey olduğu iyice anlaşılsın.

Özetle ortaöğretim dönemi çok yönlü gelişim ve dönüşümün yaşandığı bir hayat devresidir. Kimlik arayışı, hayatta bir anlam ve amaç bulma, kendini büyük bir davaya adanma yönelimi, toplumdaki yerini ve rolünü tanıma ve bulma ihtiyacı, gençlerin en güçlü motivasyonları arasında yer alır. Dolayısıyla bir gencin başa çıkmak zorunda olduğu zihinsel, duygusal, ahlaki ve toplumsal sorunların çokluğu ve yoğunluğu birçok olumsuz hayat deneyimi yaşanmasını kaçınılmaz kılar. Diğer taraftan bu dönemde her bakımdan bir seçim yapma, meslek, dünya görüşü, siyaset, din vb. hayati konularda kararlar vermeyi gerektiren bir süreç yaşanır. Kendi iç dünyasını bir dine sokmaya çalışırken içinde yaşadığı çevredeki tutarsızlıklar, belirsizlikler ve hızlı değişimler gençlerde ciddi sarsıntılara yol açabilir. Tutunacak bir dal ve güvenilecek otoritenin yoksunluğu, tutarlı ve tatmin edici toplumsal yapıların eksikliği, gelecekle ilgili kaygıları ve kimlik bunalımını derinleştirir. Bu durumda dünya ile birlikte kendi durumunu da değiştirecek ve daha iyiye götürecektir bir gelecek umudu vaat eden söylemlere oldukça duyarlı hale gelir. Böyle bir durum yani gençlerde hayatlarında yaşanan belirsizlik ve kaygıların yol açtığı stres, benimsemiş olduğu inançla ilgili olarak belirli şüphelerin ortaya çıkmasına neden olurken diğer taraftan güvenli bir sığınak arama, her şeye gücü yeten, her şeyi bilen bir varlığa bağlanma için güçlü bir kaynak oluşturabilir. Gençlerin bu dönemi ilk bağlanma figürleriyle diğer bağlanma figürleri arasında önemli bir geçiş dönemidir. İlk bağlanma figürü olan aile ile bağlarını koparan bir kısım gençler kendi iç dün-

²⁸ Ali Rıza Aydın, *Dini İnkârın Psiko-sosyal Nedenleri* (Samsun: Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1995), 35-36.

yalarında bazı psikolojik durumlar yaşayabilirler. Böyle zamanlarda birçoğu bir bağlanma figürü olarak Allah'a veya onun yerini tutabilecek karizmatik bir dini lidere bağlanıp ondan yardım talebinde bulunabilir. Bu ve daha birçok özellikleriyle ergenlik, dini gelişim ve dönüşümün çok çarpıcı özelliklerinin yaşandığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁹

Yukarıda sayılan nedenlerin dışında ortaöğretim öğrencilerini dini şüphe veya dini redde götüren dışsal nedenlerin de olduğunu unutmamak gerekir. Bunları aile, öğretmen, bağlı bulunan dini grup ve cemaatler, toplumun değer ve kültürel yapısı, din-darların tutum ve davranışları gibi çeşitli şekillerde sınıflandırabiliriz.

Bilindiği gibi çocukların ister dini olsun, isterse sosyal ve kültürel olsun her alanda etkilendikleri, ilk bilgi edindikleri yer onların aileleridir. Bu nedenle ister dini olsun, ister olmasın bireyin bütün davranış ve inançlarının gerisinde aile önemli bir etken-dir. Bu yönüyle geleneksel aile yapısı içerisinde anne ve baba, çocukların ilk genel eğitimlerinde olduğu gibi dini değerlere karşı olumlu ve olumsuz tutumlarının oluşup gelişmesinde de etkili bir yere sahiptir. Aile içerisinde verilen din eğitimi, çocukları derin bir şekilde etkilemekte, birinin yakınlarının dini hareketleri ve kullandıkları dini tabirler onun için model olmaktadır. Diğer taraftan din karşıtı düşüncelerin egemen olduğu aile içinde yaşayan çocuk, zamanla dini değerlere karşı olumsuz bir tutum ve tavır takınabilecektir. Örneğin Can Yücel, yetiştiği aile ortamının kendisine tabii olarak tanrıtanımazlığa ittiğini dile getirmektedir. Bu nedenle olumlu veya olumsuz, ailenin dine karşı tutum almada önemli bir etkiye sahip olduğu ortadadır. Diğer taraftan aile çevresi dışında çocuklar, gelişimlerinin kritik çağlarını okulda ve zamanının çoğunu da öğretmenleri ile geçirmektedirler. Öğretmenin rolü bir bakıma onun öğretmenlik anlayışına dayanır. Bu anlayış zekâdan çok eğitim ve deneyimin ürünüdür. Öğren-

²⁹ Hayati Hökelekli, "Gençlik ve Din", *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi*, ed. Hayati Hökelekli (İstanbul: Dem Yayınları, 2015), 11-29.

ci zamanla öğretmenleri ve okul arkadaşları gibi kendi ailesinin dışında kalan birçok kimseyi tanımaya başlar, onlarla kendisini özdeşleştirir, onların davranışlarını taklit eder. Bunu yaparken davranışların doğru veya yanlışlığını sormaz. Bu durumda bu kimselerin dini değerlere karşı olumsuz düşünce ve davranışları, öğrencinin dini değerlere karşı tutumunu olumsuz yönde etkileyebilir, yani öğretmen, potansiyel bakımdan bireyi iyiye veya kötüye yöneltme gücündedir. Ayrıca bağlı bulunan gruplar da gençlerin dini değerlere karşı olumsuz tutumlarının kaynağı olabilmektedir. Bilindiği gibi kişinin tutumları onun mensubu bulunduğu grupların, arkadaş, iş grubu vesaire değer yargılarını ve normlarına aksettirir. Bir insanın tutumları ile onun yakın çevresindekilerin aynı konulardaki tutumları arasında geniş çapta benzerlikler görülmektedir. Aynı grup mensuplarının tutumlarında görülen benzerlik, onların çeşitli objelere karşı müşterek inançlara sahip olmalarından ileri gelmektedir. İrade ve kişilik bakımından zayıf olanlar kolayca başkalarının etkisi altına girerler. Bundan dolayı yalnız iken mantıklı düşünenler, kendilerini olumsuz yönde etkileyen arkadaşları ile bir araya geldiklerinde umulmadık ve beklenmedik şeyler yapabilirler. Örneğin yalnız başına iken dini değerler konusunda olumlu düşünen bir genç, arkadaşları ile bir araya geldiğinde dini değerlere karşı olumsuz bir tavır alabilir. Buna göre öğrenciler, arkadaş grubunun dindar oluşuna göre dindar, dinden uzak oluşuna göre de dinden uzak olabilmektedir.³⁰

Tüm bunlardan sonra ortaöğretim öğrencilerinde ortaya çıkan dini şüphe ve çatışmaların doğmasında etkili olan faktörleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- I. Bağımsızlık duygusunun uyanmasıyla her türlü otoriteyi reddeden isyankâr eğilimin gelişmesi; anne-baba-öğretmen- din büyüğü gibi yetişkinlere olan güvenin sarsılması ve din de dâhil her türlü otoriteye karşı çıkan isyankâr eğilim

³⁰ Aydın, *Dini İnkârın Psiko-sosyal Nedenleri*, 44-47.

- II. Cinsel arzuları ile dini eğilimler arasındaki çatışma sebebiyle suçluluk ve günahkârlık duygusunun belirmesi, nefsanî arzuların din ve ahlak kurallarına karşı ayaklanması.
- III. Hayatın anlamsızlığı ve mantıksızlığı duygusunun güçlü etkisi.
- IV. Din eğitimi yetersizliği ile uygunsuz ve başarısız bir dini sosyalleşmenin ortaya çıkması.
- V. Günlük hayat olayları ve bazı bilimsel teorilerle dini inanç ve öğretiler arasında bir uzlaşmazlık ve çelişki görünmesi.
- VI. Dindarların ve din görevlilerinin bazı çelişkili tutum ve davranışları
- VII. Dini konularda bilgisizlik ve rehbersizlik³¹

KAYNAKLAR

- Aydın, Ali Rıza. *Dini İnkârın Psiko-sosyal Nedenleri*. Samsun: Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1995.
- Aydın, M. Zeki. "Ailede Din Eğitimi". *Din Eğitimi*. ed. Recai Doğan - Remziye Ege. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Bahadır, Abdülkerim. "Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler (Lise Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma)". *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*. ed. Hayati Hökekleli. İstanbul: Dem Yayınları, 2015.
- Bayyigit, Mehmet. "Gençliğin Dini İnanç, İbadet ve Problemlerine Boylamsal Bir Bakış". *Gençlik Dönemi ve Eğitimi*. ed. Hayati Hökekleli. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2003.
- Clark, W. H. "Çocukluk Dönemi Din". çev. N. Armener. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (ts.).
- Gündüz, Turgay. "Ergenlik Dönemi Din Eğitimi". *Etkili Din Eğitimi*. İstanbul, 2010.
- Hökekleli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: DİB Yayınları, 1988.
- Hökekleli, Hayati. "Ergenlik Döneminde Dini Şüpheler". *MEB Din Öğretimi Dergisi* 14 (1988).

³¹ M. Zeki Aydın, "Ailede Din Eğitimi", *Din Eğitimi*, ed. Recai Doğan - Remziye Ege (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 327.

- Hökelekli, Hayati. "Gençlik ve Din". *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi*. ed. Hayati Hökelekli. İstanbul: Dem Yayınları, 2015.
- İsmail Şimşek. "William L. Rowe ve 'Kötülüğün Anlamsızlığı'". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/55 (2018), 1023-1040.
- Jersild, Arthur T. *Gençlik Psikolojisi*. çev. İbrahim N. Özgür. İstanbul: Gül Yayınevi, 1978.
- Kayıklık, Hasan. "Psikolojik Açısından İnanç, İman ve Şüphe". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XLVI (2005).
- Kula, Naci. *Gençlik Döneminde Kimlik Ve Din*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Osmanoğlu, Cemil. "Din Eğitiminin Gelişimsel Temeli Olarak İnanç". *Bilimname* 27 (2004).
- Öcal, Mustafa. *Din Eğitimi Ve Öğretiminde Metodlar*. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Starburck, Edwin Diller. *The Psychology, of Religion An Emprical Study of The Growth of Religios Consciousness*. New York: Charles Scribner's Sons, 1900.
- Şimşek, İsmail. *Ataizmden Ateizme Tanrı ve Yanılgılar*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2020.
- Vergote, Antoine. "Ergenlikte Din". çev. Erdoğan Fırat. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (1981).

ملاح المنهج النبوي في بناء الشخصية الإبداعية ورعايتها لدى الشباب

أ.د. سعيد محمد علي بواعنة*

المقدمة

الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على الهادي الأمين، المبعوث رحمةً للعالمين، وعلى آله وأصحابه أجمعين. وبعد: فإنّ دين الإسلام هو أوّل من لفتَ الأنظار إلى موضوع الإبداع، ودعا إلى احتضانه، وحثّ على رعايته بصورةٍ منهجيّة، غير مُغرقةٍ في الماديّة الصّرفيّة التي سادت في السّابق واللاحق من الحضارات، ودليل ذلك وبرهانه، تلك الحضارة الإسلاميّة الخالدة، بكل ما فيها من مكتسباتٍ إبداعيةٍ - تزوّج بين حقائق

---

* التخصص: دكتوراه الحديث النبوي الشريف

الرتبة العلمية: أستاذ

مكان العمل: جامعة اليرموك - الأردن - كلية الشريعة والدراسات الإسلامية - قسم أصول الدين.

البريد الإلكتروني: saedbawaneh@yahoo.com

الإيمان، والعمل الإبداعي في شتى مناحي الحياة، وكثيراً من آثارها، ومنجزاتها لا تزال شاهد صدق وعدل على الشُّوط الكبير، لا بل الأشواط الكبيرة التي قطعتها في هذا المضمار.

مشكلة البحث:

تكمن مشكلة هذا البحث في بلوغ الإجابة عن التساؤلات الآتية:

كيف تنتظر السُّنة النبوية الشريفة إلى الشخصية الإبداعية؟

ما ملامح المنهج النبوي في بناء الشخصية الإبداعية ورعايتها على الصعيدين النفسي والعقلي لدى الشباب؟

أهمية البحث:

وإذا كان الأمر على ما وصفت، فإن من الإنصاف العلمي، والضرورة الأخلاقية بمكان، السعي الدؤوب لكشف النقاب عن واقع العملية الإبداعية في الإسلام، وذلك في ضوء الشواهد الصحيحة في السُّنة النبوية العطرة؛ بقصد معاينة واقع الإبداع في الأمة الإسلامية، واتخاذ تلك الملامح مقياساً يُدرك به مدى اقتراب الأمة أو ابتعادها عن قواعد وأسس البناء الصحيح للفرد المبدع في شتى نواحي الحياة وشؤونها، كما أن من شأنه أن يؤشر على الجوانب الإيجابية في مدى عناية الأمة بحثيات هذا الموضوع على نحو يدعو إلى تعزيز تلك الإيجابيات، كما وينبئ العقلاء من الساسة، والقادة، وصناع القرار، على الثغرات ومواطن الخلل، التي ينبغي معالجتها، وتصويبها، في مسيرة العمل الإبداعي الإسلامي.

أهداف البحث:

يسعى هذا البحث إلى تحقيق ما يأتي:

بيان كيفية نظرة السُّنة النبويَّة الشَّريفة إلى الشَّخصيَّة الإبداعية.
إبراز ملامح المنهج النبوي في بناء الشَّخصيَّة الإبداعية ورعايتها
على الصَّعدين النَّفسي والعقلي لدى الشَّباب.

منهجية البحث:

لقد سلكَ الباحثُ في هذه الدِّراسة المَنهجين الاستقرائي والاستنباطي؛
فعملَ على استقراءٍ واسعٍ ودقيقٍ لنصوص موضوع الدِّراسة، وللشَّواهد
التي تدلُّ على حيثياتها، ثمَّ قامَ الباحثُ بتصنيفها، وتحليلها، والاستنباطِ
منها، وكلُّ ذلك بحسبِ موقعها من مفردات البحث الذي عنونَ الباحثُ
له ب: " ملاح المنهج النبوي في بناء الشَّخصيَّة الإبداعية ورعايتها لدى
الشَّباب".

خطة البحث:

لقد جاء البحث في هذه التقدمة ومبحثين، ثم الخاتمة على النحو
الآتي:

المبحث الأول: ملاح منهجه ﷺ في بناء الشَّخصيَّة الإبداعية نفسيًّا
وعقليًّا لدى الشَّباب.

المبحث الثاني: ملاح منهجه ﷺ في رعاية الشَّخصيَّة الإبداعية لدى
الشَّباب.

الخاتمة: وتشتمل على أهم النتائج، والخلاصات التي توصل إليها
البحث.

وأخيرا أسألُ الله تعالى التوفيق والرشاد، وأسأله سبحانه وتعالى أن يكتبَ
بما قدِّمتُ النفع العميم، ومنه العون وعليه التكلان. والحمد لله ربِّ العالمين.

المبحث الأول: ملامح منهجه ﷺ في بناء الشخصية الإبداعية نفسياً وعقلياً لدى الشباب.

يُعدُّ البناء النفسي والعقلي للفرد الذي يتوسَّم فيه الإبداع - لبنةً أساسية في تكوين وتشكيل الشخصية الإبداعية؛ ذلك أنَّ عليهما مدار العملية الإبداعية برمتها، ودون العناية بهما لا يكون إبداع، وسوف نحاول في هذا المبحث الوقوف على ملامح المنهج النبوي في بناء الشخصية الإبداعية من هاتين الزاويتين وفيما يأتي بيان ذلك:

أولاً: ملامح منهجه ﷺ في بناء الشخصية الإبداعية نفسياً.

إنَّ بناء الفرد المبدع من الناحية النفسية في هذه الحياة يُعدُّ أمراً مهماً؛ لما له من دور في الانطلاقة الحياتية للمرء، وعلو همّته، وسمو نفسه، فمتى كان المرء مُعدّاً إعداداً حسناً من الناحية النفسية فيما يتعلق بموضوع الإبداع، كان لذلك أكبر الأثر في إتقانه، وبراعته فيما يُسندُ إليه من مهام وواجبات؛ وعليه فإننا نجد معالم وملامح منهجه ﷺ في بناء نفسية قويّة وسليمة لدى المسلم الذي يتوسَّم فيه الإبداع وذلك في الجوانب الآتية:

أ- تجذير الإيمان بالله تعالى في القلوب، والتصديق بالغيب عنه والتوكل عليه.

حيث يُعدُّ هذا الجانب أول لبنات البناء النفسي للشخصية الإبداعية؛ لأنَّه يربط المرء بالبدیع المطلق عزَّ وجل وهو القائل عن نفسه: (بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ) [البقرة: ۱۱۷] وكذا أيضاً فإنَّ هذا الإيمان يحرِّرُ المرء من حوله وقوته، ويجعله معتمداً على حول الله تعالى العظيم وقوته التي ليس لها حدٌّ، ولا يحيط بمكنونها أحد؛ فيفهم المرء المبدع بهذه الرؤية الإيمانية أنَّ ابتكار الأشياء وكيونتها، وحلَّ المعضلات من القضايا، والقدرة على تجاوز الصعوبات، إنما مرده

اتكاء المرء على ما يمنحه الله تعالى إياه من الحول، والقوة، والطاقات، والقدرات، والمزايا، ولعل هذا هو السرُّ في قول النبي ﷺ مخاطباً أبا موسى الأشعري رضي الله عنه - "...أَلَا أَدُلُّكَ عَلَى كَلِمَةٍ مِنْ كَنْزِ الْجَنَّةِ؟ قُلْتُ: بَلَى. قَالَ: لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ" ١. حكى الإمام النووي سرَّ ذلك فقال: قال العلماء: سبب ذلك أنها كلمة استسلام، وتفويض إلى الله تعالى، واعتراف بالإذعان له، وأنه لا صانع غيره، ولا رادَّ لأمره، وأنَّ العبد لا يملك شيئاً من الأمر، ومعنى الكنز هنا أنه ثواب مدَّخر في الجنة، وهو ثواب نفيس كما أنَّ الكنز أنفس أموالكم، قال أهل اللغة: الحول: الحركة، والحيلة، أي: لا حركة، ولا استطاعة، ولا حيلة، إلا بمشيئة الله تعالى" ٢.

وإذا نظرنا في شخصية الصحابي المخاطب بهذه الوصية، وجدناه قد أصبح قاضياً من القضاة؛ يفضُّ النزاعات والخصومات في زمن خلافة عمر ابن الخطاب - رضي الله عنه - وهذه الوصية النبوية كانت بمثابة لبنة بناءٍ نفسية للشخصية القضائية الإبداعية عند أبي موسى رضي الله عنه - ليحسن إبداع الحلول لمعضلات القضايا والأمور. وهكذا فالله عزَّ وجل ربُّ وإله كلِّ شيء، والحول والقوة بيده لا بيد سواه، وهو القائل في كتابه عن نفسه: (لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ*) [الشورى: ١١]؛ إذ متى عاين مَنْ يؤمِّلُ فيه الإبداع ذلك، استقرَّ في نفسه انقطاع الطمع عن إدراك حقيقة ذات الله العلية، وعلم حينئذٍ محدودية العلم، وقصوره في حقِّ نفسه، وتحقق له في جوانحه الإيمان المطلق، بأنَّه سبحانه المتقرِّد في كلِّ شيءٍ إيجاباً وعدماً، وكذا علم أيضاً أنَّ الله تعالى هو المحيط بالغيب

١ البخاري، محمد بن إسماعيل. (١٩٨٧م). الجامع الصحيح. ط٣. بيروت، اليمامة: دار ابن كثير. كتاب الدعوات، باب: قول لا حول ولا قوة إلا بالله، ج: ٥، ص: ٢٣٥٤، حديث رقم ٦٠٤٦.
٢ النووي، يحيى بن شرف. (١٩٧٢م). المنهاج شرح صحيح مسلم بن الحجاج. ط٢. بيروت: دار إحياء التراث العربي، ج: ١٧، ص: ٢٦ و ٢٧.

ويعلم السرَّ وأخفى، وليس لأحدٍ من خلقه أن يخترق غيبه، أو يأتي بغير المؤلف فيه، إلا بإذنه لقوله تعالى: (عَالِمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلَىٰ غَيْبِهِ أَحَدًا * إِلَّا مَنِ ارْتَضَىٰ مِنْ رَسُولٍ فَإِنَّهُ يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ رَصَدًا*) [الجن: ٢٦ و٢٧]. ومتى عاين مَنْ يُتَوَسَّمُ فيه الإبداع حقيقة ذلك في وقائع الحياة، تحقق في نفسه يقينٌ بأنَّ الله تعالى هو مصدرُ الإبداع لا سواه؛ لقوله تعالى: (اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ*) [الزمر: ٦٢]. فكلُّ ما يتمخضُ عنه تفكير الإنسان، وابتكاره، هو واقع في دائرة: (اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ)، وعليه فإبداع الإنسان محدود ونسبي، وليس له سمة الخلق من عدم، والطلاقة في الإيجاد.

هذا ومن الأدلة الواضحة أيضًا على أن الله تعالى هو مصدرُ الإبداع قوله سبحانه وتعالى: (اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ * خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ * اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ * الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ * عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ*) [العلق: ١-٥]؛ فكلمة (اقرأ) هي شعاعٌ وشعارُ الإبداع الأول في الإسلام، وهي أول كلمة نزلت على النبي ﷺ؛ لتحقيق الأمة في ضوء فهم معناها الشمولي، القراءة الواعية للإنسان، والكون، والحياة، ولتكونَ الرافد، والملهم له، في إدراك حيثيات العملية الإبداعية أسسا ومعطيات ومخرجات.

وعليه، فمتى تجذّر الإيمان بالله، وأسمائه، وصفاته في القلوب، وتبرأ العبد المسلم من حوله، وقوته، إلى حول الله تعالى وقوته، تبلغ الشخصية الإبداعية حينئذٍ مقام التوكّل على الله تعالى، مصداق قول الله تعالى للنبي ﷺ وللاّمة من بعد: (قُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ عَلَيْهِ يَتَوَكَّلُ الْمُتَوَكِّلُونَ*) [الزمر: ٣٨]. وقوله عزّ من قائل: (... فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ*) [آل عمران: ١٥٩]. وكذا أيضا قوله تبارك وتعالى: (... وَمَنْ

يَتَوَكَّلُ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا* (الطلاق: ٣).

إنَّ قيمة التوكّل على الله تعالى تبرزُ في البناء النفسي للشخصية الإبداعية - من خلال تجريد ذهن المبدع المتوكّل عن كلِّ مراقبٍ، ومسؤولٍ، ومُعِينٍ، سوى ربِّ البشر، وذلك فيما هو مُقبل على تحقيقه، وإنجازه، وقد أرسى النبي ﷺ ذلك في شخصية عبد الله بن عباس - رضي الله عنهما - بقوله له في وصيته الشهيرة في الحديث الصحيح الذي أخرجه الإمام الترمذي وغيره: "... احْفَظْ اللَّهَ يَحْفَظْكَ، احْفَظْ اللَّهَ تَجِدْهُ تُجَاهَكَ؛ إِذَا سَأَلْتَ، فَاسْأَلِ اللَّهَ، وَإِذَا اسْتَعَنْتَ، فَاسْتَعِنْ بِاللَّهِ، وَأَعْلَمْ أَنَّ الْأُمَّةَ لَوِ اجْتَمَعَتْ، عَلَى أَنْ يَنْفَعُوكَ بِشَيْءٍ، لَمْ يَنْفَعُوكَ، إِلَّا بِشَيْءٍ قَدْ كَتَبَهُ اللَّهُ لَكَ، وَلَوْ اجْتَمَعُوا، عَلَى أَنْ يَضُرُّوكَ بِشَيْءٍ، لَمْ يَضُرُّوكَ إِلَّا بِشَيْءٍ قَدْ كَتَبَهُ اللَّهُ عَلَيْكَ، رُفِعَتْ الْأَقْلَامُ، وَجَفَّتْ الصُّحُفُ "٣.

هذا ومقتضى هذه الوصية النبوية - لابن عباس - رضي الله عنهما - ولكلِّ مَنْ كَانَ فِي الذِّكَاءِ وَالنَّجَابَةِ مِثْلَهُ، وعلى شاكلته - أن طريق التميز والإبداع في الحياة يستلزم عقيدة صافية، لا شرك فيها، ولا ظنون ووساوس تكدرها، ويستلزم أيضًا تفويضًا حقيقيًا، هو عين التوكّل، يجمع بين تفويض اللسان، وتفويض القلب، مصداق قول الله تعالى عن الزمرة المؤمنة المتوكلة: (الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ*) (آل عمران: ١٧٣).

إنَّ عملية الإبداع التي محورها الإنسان تستلزم هذا الوضوح في الرؤية لحقيقة التوكّل المنشود من قِبَلِ الشخصية الإبداعية، وقد أثمرت

٣ الترمذي، محمد بن عيسى. (د.ت.). السنن. د.ط. بيروت: دار إحياء التراث العربي، كتاب صفة القيامة والرقائق والورع عن رسول الله ﷺ، باب (هكذا مرسل دون ترجمة)، ج: ٤، ص: ٦٦٧ حديث رقم ٢٥١٦.

هذه الوصية النبوية المحكّمة في بناء الشخصية الإبداعية لدى ابن عباس رضي الله عنهما - حتى غدا حبر الأمة وترجمان القرآن الكريم، وإمام الحديث اللامع، والفقهاء والمجاهدين المتمرس، والعالم المتمكن في أيام العرب وأنسائها وأشعارها....

ب- إطلاق نواة الإبداع في نفس من يتوسّم فيه الإبداع بربطه بأثار اسمي الله " البديع " و " النافع ".

حيث يقول الله تعالى عن نفسه: (بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ...) [البقرة: 117]؛ فَمَنْ عَرَفَ حَقِيقَةَ اسْمِ اللَّهِ تَعَالَى (البديع) وتفرّده، وقدرته في الكون، أظهر الله الإبداع والتميز على لسانه ويديه، وفي سائر جوارحه وأحواله، وجعله ملازماً للشرع، وجنبه الابتداع في الدين. وحرك فيه بواعث الإبداع والإلتقان في أمر ما، بصورة راقية، وذوق رفيع. ومن نماذج ذلك في الهدى النبوي، إطلاقه ﷺ نواة الإبداع الجمالي في نفوس أصحابه حيث يقول لهم ﷺ في الحديث الذي أخرجه الإمام مسلم عن عبد الله بن مسعود رضي الله عنه:- " إِنَّ اللَّهَ جَمِيلٌ يُحِبُّ الْجَمَالَ "؛. غير أن النبي ﷺ يجعل للإبداع الجمالي ضابطاً عنوانه " عدم مضاهاة صنيع الخالق سبحانه وتعالى في الخلق "؛ ولهذا قال ﷺ في حقّ مَنْ يَنحَتُونَ التَّصَاوِيرَ لِلْمَخْلُوقَاتِ ذَاتِ الرُّوحِ: " أَشَدُّ النَّاسِ عَذَابًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ الَّذِينَ يُضَاهَوْنَ بِخَلْقِ اللَّهِ "؛^٥. وفي حديث ابن عمر رضي الله عنهما - عن النبي ﷺ: " إِنَّ الَّذِينَ يَصْنَعُونَ هَذِهِ الصُّورَ يُعَذَّبُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ - يُقَالُ لَهُمْ: أَحْيُوا مَا خَلَقْتُمْ "؛^٦. قال الحافظ ابن حجر: " هو أمرٌ تعجيز،

٤ القشيري، مسلم بن الحجاج. (دب). الجامع الصحيح. د. ط. دار إحياء التراث العربي، كتاب

الإيمان، باب: تحريم الكبر وبيانه، ج: ١، ص: ٩٣ حديث رقم ٩١.

٥ البخاري. الجامع الصحيح. كتاب اللباس، باب: ما وُطئ من التصاوير، ج: ٥، ص: ٢٢٢١ حديث رقم ٥٦١٠. من حديث أم المؤمنين عائشة رضي الله عنها.

٦ البخاري. الجامع الصحيح. كتاب اللباس، باب: عذاب المصوِّرين يوم القيامة، ج: ٥، ص: ٢٢٢٠،

ويستفاد منه صفة تعذيب المصوّر، وهو أن يكلف نفخ الروح في الصورة التي صورها وهو لا يقدر على ذلك فيستمر تعذيبه"^٧.

هذا ومن أسماء الله تعالى الحسنى التي ربط الهدي النبوي بينها وبين الإبداع اسم الله " النافع"؛ فالعمل الإبداعي ينبغي أن يكون مبنياً على المنفعة الحقة في الدنيا والآخرة، والتي لا تُعارضُ الشرع الحنيف، ولهذا قال النبي ﷺ لأبي هريرة -رضي الله عنه-: " احرص على ما ينفعك"^٨. وهذا يعني أن مجال الإبداع ينبغي أن يأتي ثماراً نافعة؛ فالإبداع شيء عملي قيمي، وليس لذات الإبداع، أو ترفاً فكرياً. لا بل هو مقرون بمقاصد، وغايات، محصلتها أن تزيد المبدع مضيئاً في معرفة ربه والقرب منه. ولهذا تعود ﷺ من العلم غير النافع فقال فيما يرويه عنه زيد بن أرقم - رضي الله عنه-: " .. اللهم إني أعوذ بك من علم لا ينفع...."^٩.

ج- دعوته ﷺ النفوس للتحرر من الهم، والحزن، والعجز، والكسل.

إن تلك الأمور من شأنها -إذا وجدت- أن تُربك أو تعطل الإبداع في النفوس، وغياها يسهم في توفير مناخ ملائم كي يتفرغ المرء للإبداع والإنجاز بصورة خلّاقة، وروح معنوية عالية تجافي الإحباط، والخذلان، والتكدر، ولهذا يركّز النبي ﷺ في نفوس أبناء الأمة ضرورة التحرر من هذه الأمور، ونبذها ظهرياً؛ إذ يدعو ﷺ إلى التعود منها؛ فقد أخرج

حديث رقم ٥٦٠٧.

٧ ابن حجر العسقلاني، أحمد بن علي. (١٩٥٩م). فتح الباري بشرح صحيح البخاري. د. ط. بيروت: دار المعرفة، ج: ١٠، ص: ٣٨٤.

٨ مسلم. الجامع الصحيح. كتاب القدر، باب: في الأمر بالقوة وترك العجز والاستعانة بالله وتفويض المقادير لله، ج: ٤، ص: ٢٠٥٢ حديث رقم ٢٦٦٤.

٩ مسلم. الجامع الصحيح. كتاب الذكر والدعاء والتوبة والاستغفار، باب: التعود من شر ما عمل ومن شر ما لم يعمل، ج: ٤، ص: ٢٠٨٨ حديث رقم ٢٧٢٢.

الإمام البخاري في صحيحه من حديث أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ -
 قَالَ: كَانَ النَّبِيُّ ﷺ يَقُولُ: اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْهَمِّ، وَالْحَزَنِ، وَالْعَجْزِ
 وَالْكَسَلِ...^{١٠} وقال ﷺ يوصي أبا هريرة رضي الله عنه:- "... وَأَسْتَعِينُ
 بِاللَّهِ وَلَا تَعْجِزُ...^{١١}.

هذا ومن أماراتِ تَخَلُّصِ المرءِ من هذه الأمور التي تُضَعِفُ الهِمَّةَ
 الإبداعية، المواظبة والمثابرة على العمل الذي عَزَمَ فِيهِ على الإنجاز
 والإبداع، وذلك بحسنِ التوجّه إلى الله تعالى، وبحسنِ الظنِّ به، وأن لا
 يستبق المرء النتائج، وأن لا يتسرّب إليه الملل أو الكلال إذا لم تبلغ النتائج
 مستوى الطموح المرجو، وأن يكونَ هاجسُهُ أَنَّ النجاح آتٍ لا محالة، شعاره
 في ذلك قول الله سبحانه وتعالى: (وَلَا تَيْئِسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِنَّهُ لَا يَيْئَسُ
 مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ *) [يوسف: ٨٧]. وقوله تبارك وتعالى
 في الحديث القدسي الصحيح: " أَنَا عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِي بِي، وَأَنَا مَعَهُ إِذَا
 ذَكَرَنِي...^{١٢}. وهكذا يبقى مَنْ يسير في درب الإبداع والإنجاز متعلقًا بربه،
 ومؤملًا به، لا تتنيه المعوقات، والصعوبات عن عزمه في مواصلة دربه.

هذا وحتى يبقى مَنْ يُتَوَسَّمُ فِيهِ النُبُوغُ، والإبداع، والابتكار متعلقًا بربه،
 فذلك يستلزم في المرء أن يكون مخلصًا له سبحانه وتعالى؛ فالإخلاص
 سبيل لبناء نفسية المبدع، وتجريدها من الأهواء والرغبات، وجعلها مستندة
 إلى الهدف الأعلى والغاية النبيلة وذلك بتحقيق الاستخلاف في الأرض
 وفق ما أمر الله به بوصفه ضرورة من ضرورات الإبداع في هذا الكون

١٠ البخاري. الجامع الصحيح. كتاب الدعوات، باب: الاستعاذة من الجبن والكسل، ج: ٥،
 ص: ٢٣٤٢ حديث رقم ٦٠٠٨.

١١ مسلم. الجامع الصحيح. كتاب القدر، باب: في الأمر بالقوة وترك العجز والاستعاذة بالله وتفويض
 المقادير لله، ج: ٤، ص: ٢٠٥٢ حديث رقم ٢٦٦٤.

١٢ البخاري. الجامع الصحيح. كتاب التوحيد، باب: قول الله تعالى: (وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ) [آل
 عمران: ٢٨ و ٣٠]، ج: ٦، ص: ٢٦٩٤ حديث رقم ٦٩٧٠.

الذي سُخر له ما فيه من مقدرات، وطاقاتٍ مصداق قول الله تعالى: (وَسَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ*) [الجاثية: ١٣].

د- تنويهه: بمعيار الكفاءة الإبداعية؛ رفعا للروح المعنوية لدى المبدع.

ومن نماذج ذلك تقديمه ﷺ بلالا -رضي الله عنه- في الأذان؛ لندأوة وامتداد صوته على عبد الله بن زيد -رضي الله عنه- الذي رأى في المنام من يلقنه ألفاظ الأذان؛ فقد أخرج الإمام الترمذي في سننه بإسناد صحيح من حديث عبد الله بن زيد -رضي الله عنه- أن النبي ﷺ قال له: " إِنَّ هَذِهِ لَرُؤْيَا حَقٍّ، فَقُمْ مَعَ بِلَالٍ؛ فَإِنَّهُ أُنْدَى وَأَمْدٌ صَوْتًا مِنْكَ، فَأَلْقِ عَلَيْهِ مَا قِيلَ لَكَ، وَلْيُنَادِ بِذَلِكَ... "١٣. قال الإمام الخطابي: فيه " دليل على أن كلَّ مَنْ كان أرفع صوتا كان أولى بالأذان؛ لأن الأذان إعلامٌ؛ فكل مَنْ كان الإعلام بصوته أوقع كان به أحقَّ، وأجدر "١٤.

ومن ذلك أيضًا تعيينه ﷺ أسامة بن زيد -رضي الله عنهما- قائدًا للبعثة العسكرية إلى أرض الشام بالرغم من صغر سنه؛ لأن النبي ﷺ قد لمس في شخصيته موهبة القيادة، فكان تعيينه ليس من قبيل المحاباة، وإنما من قبيل تعزيز الروح الإبداعية القيادية في نفسه، أخرج الإمام مسلم

١٣ الترمذي. السنن. كتاب أبواب الصلاة عن رسول الله ﷺ باب: ما جاء في بدء الأذان، ج: ١، ص: ٣٥٨ و٣٥٩ حديث رقم ١٨٩. قال أبو عيسى الترمذي: حديث عبد الله بن زيد حديث حسن صحيح... ولا تعرف له عن النبي ﷺ شيئا يصح إلا هذا الحديث الواحد في الأذان. قال الحافظ ابن حجر في معنى كلام النبي ﷺ عن صوت بلال: " أي: أقعد في المد والإطالة والإسراع ليعم الصوت، ويطول أمد التأذين فيكثر الجمع، ويفوت على الشيطان مقصوده من إلهاء الأدمي عن إقامة الصلاة في جماعة أو إخراجها عن وقتها أو وقت فضيلتها". ابن حجر. فتح الباري. ج: ٢، ص: ٨٧.

١٤ الخطابي، حمد بن محمد. (١٩٨١م). معالم السنن. ط ٢. بيروت: المكتبة العلمية، ج: ١، ص: ١٥٣.

في صحيحه من حديث عبد الله بن عمر - رضي الله عنهما - أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ وَهُوَ عَلَى الْمِنْبَرِ: إِنَّ تَطَعْنَا فِي إِمَارَتِهِ يُرِيدُ: أَسَامَةَ بْنَ زَيْدٍ، فَقَدْ طَعَنْتُمْ فِي إِمَارَةِ أَبِيهِ مِنْ قَبْلِهِ، وَإِنَّمِ اللَّهُ، إِنْ كَانَ لَخَلِيقًا لَهَا، وَإِنَّمِ اللَّهُ، إِنْ كَانَ لَأَحَبَّ النَّاسِ إِلَيَّ، وَإِنَّمِ اللَّهُ إِنْ هَذَا لَهَا لَخَلِيقٌ؛ يُرِيدُ: أَسَامَةَ بْنَ زَيْدٍ ١٥".

فقوله ﷺ في حق أسامة بن زيد، دليل واضح على أن ما جعله في هذا الموقع هو الكفاءة الإبداعية والافتداز في القيادة لا غير، قال الإمام النووي: " قوله: وإن كان لخليقا للإمارة أي: حقيقا بها.. فيه جواز تولية الصغير على الكبار؛ فقد كان أسامة صغيرا جدا، فقد توفي النبي ﷺ وهو ابن ثمان عشرة سنة وقيل: عشرين ١٦".

هـ- تشجيعه ﷺ الميول الإبداعية.

لقد حرصَ النبي ﷺ في البناء النفسي لشخصية من يُتوسَّم فيه الإبداع - على تشجيع الميول الإبداعية لديه، وهذا الأسلوب من شأنه أن يعزِّزَ الروح الإبداعية، ويعطي إبداعه الوزن الذي يستحقُّ، ويلفتَ الأنظار إليه، ويجعله موضع القدوة لدى الآخرين، ومن ذلك تشجيعه، وتبنيه ﷺ لموهبة حُسنِ الصوتِ عند عبد الله بن مسعود -رضي الله عنه- في قراءة القرآن الكريم وتحريضه ﷺ أصحابه على الاستماع إليه، والافتداء به في القراءة؛ فقد أخرج ابن سعد في الطبقات الكبرى بإسناد صحيح من طريق أبي الضحى عن عبد الله بن مسعود -رضي الله عنه- عن النبي ﷺ أنه قال: " مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَقْرَأَ الْقُرْآنَ غَضًّا كَمَا أُنزِلَ فَلْيَقْرَأْهُ قِرَاءَةَ ابْنِ أُمِّ عَبْدِ ١٧".

١٥ مسلم. الجامع الصحيح. كتاب فضائل الصحابة ﷺ، باب: فضائل زيد بن حارثة، وأسامة بن زيد رضي الله عنهما، ج: ٤، ص: ١٨٨٤ حديث رقم ٢٤٢٦.

١٦ النووي. المنهاج شرح صحيح مسلم بن الحجاج، ج: ١٥، ص: ١٩٦.

١٧ ابن سعد، محمد بن منيع. (دبت). الطبقات الكبرى، د. ط. بيروت: دار صادر، ج: ٢، ص: ٢٣٤.

ومما ينبغي بيانه هاهنا، أنّ أسلوب تشجيع الميول الإبداعية، من شأنه أن يرفد ينابيع الإبداع لدى المبدع، بمزيد من الثقة والاهتمام، على نحو يجعله يتفانى في كشف ما هو كامنٌ لديه من الطاقات والقدرات الخلاقية.

أخرج الإمام البخاري في صحيحه من طريق بُرَيْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ جَدِّهِ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى -رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ- عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ لَهُ: يَا أَبَا مُوسَى، لَقَدْ أُوتِيتَ مِزْمَارًا مِنْ مِزَامِيرِ آلِ دَاوُدَ "١٨. وأخرج الإمام مسلم في صحيحه من طريق طَلْحَةَ بْنِ يحيى عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ لِأَبِي مُوسَى: لَوْ رَأَيْتَنِي، وَأَنَا أَسْتَمِعُ لِقِرَاءَتِكَ الْبَارِحَةَ! لَقَدْ أُوتِيتَ مِزْمَارًا مِنْ مِزَامِيرِ آلِ دَاوُدَ "١٩.

وعليه، فلنا أن نلاحظ هاهنا كيف أنّ ثناؤه ﷺ على حُسن صوتِ أبي موسى الأشعري -رضي الله عنه- في قراءة القرآن الكريم، كان له أثر بالغ في زيادة الدافعية لدى أبي موسى الأشعري، للارتقاء بموهبته الصوتية، على نحو جعله يقرر بين يدي النبي ﷺ، أنّ ما سمعهُ منه من قراءة للقرآن الكريم لم يكن غاية الطاقة في جمالية الأداء عنده، بل إنه بالإمكان أفضل مما كان، فقد أخرج البيهقي الحديث بإسناد صحيح من ذات الطريق التي أخرج بها الإمام مسلم في صحيحه بلفظه، وفي آخره زيادة: " فقال (أي: أبو موسى): " لو عَلِمْتُ لِحَبْرَتِهِ لَكَ تَحْبِيرًا "٢٠. قال ابن الأثير: " أي: حَسَّنَتْ قِرَاءَتَهُ وَزَيَّنَتْهَا "٢١.

١٨ البخاري. الجامع الصحيح. كتاب فضائل القرآن، باب: حسن الصوت بالقراءة للقرآن، ج: ٤، ص: ١٩٢٥ حديث رقم ٤٧٦١.

١٩ مسلم. الجامع الصحيح. كتاب صلاة المسافرين وقصرها، باب: استحباب تحسين الصوت بالقرآن، ج: ١، ص: ٥٤٥ حديث رقم ٧٩٣.

٢٠ البيهقي، أحمد بن الحسين. (١٩٩٤م). السنن الكبرى. د. ط. مكة المكرمة: مكتبة دار الباز، ج: ١٠، ص: ٢٣٠.

٢١ ابن الأثير، المبارك بن محمد. (١٩٧٩م). النهاية في غريب الحديث والأثر. ط ٢. بيروت: دار الفكر، ج: ٢، ص: ٣٢٦.

و- إنكأوه وتفعله ﷺ الرغبة في النفوس بالتميز، والفرادة بالعتاء،
والإنجاز.

إن النفس السليمة السوية مفضولة بوجه عام على الرغبة في التميز،
والفرادة بالعتاء والإنجاز؛ ومن ذلك ما أخرجه الإمام البخاري في صحيحه
من حديث أبي هريرة رضي الله عنه- قال: " سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ:
يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مِنْ أُمَّتِي زُمْرَةٌ؛ هُمْ سَبْعُونَ أَلْفًا، تُضِيءُ وُجُوهُهُمْ إِضَاءَةَ الْقَمَرِ
لَيْلَةَ الْبَدْرِ (وَقَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ): فَقَامَ عُكَّاشَةُ بْنُ مِحْصَنِ الْأَسَدِيِّ يَرْفَعُ نَمْرَةً
عَلَيْهِ ٢٢، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، ادْعُ اللَّهَ أَنْ يَجْعَلَني مِنْهُمْ. فَقَالَ: اللَّهُمَّ اجْعَلْهُ
مِنْهُمْ، ثُمَّ قَامَ رَجُلٌ مِنَ الْأَنْصَارِ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، ادْعُ اللَّهَ أَنْ يَجْعَلَني
مِنْهُمْ، فَقَالَ: سَبَقَكَ عُكَّاشَةُ ٢٣".

فهذا الموقف من عُكَّاشَةَ-رضي الله عنه- يكشف لنا رغبته في
التميز، ومبادرتَهُ ونشاط همتِهِ، حيث تفتُرُ همةً غيره، كي يكونَ من أولئك
المتميزين يوم القيامة فيدخل الجنة دونما حساب.

ومن هنا فقد حرصَ النبي ﷺ في البناءِ النَّفْسِي للشخصيات الإبداعية،
على إنكأء وتفعل ذلك في نفوسها، من خلال غرسِ مبدأَي التنافس،
والتسابقُ بالخيراتِ فيما بين أفرادها؛ ليحفز ويربِّي فيهم ملكة الرغبة بالتميز
وعدم القناعة بما دون رفيع المراتب، ومن نماذج ذلك في ضوء الهدى
النَّبوي ما أخرجه الإمام مسلم في صحيحه من حديث أبي هريرة رضي
الله عنه- قال: " كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ يَسِيرُ فِي طَرِيقِ مَكَّةَ فَمَرَّ عَلَى جَبَلٍ

٢٢ قال ابن الأثير: " كلُّ شَمْلَةٍ مُخَطَّطَةٌ من مآزر الأعراب فهي نَمْرَةٌ، وجمُعُها نِمَارٌ كأنها أخذت من لون النمر لما فيها من السواد والبياض وهي من الصفات الغالبة".

ابن الأثير. النهاية في غريب الحديث والأثر. ج: ٥، ص: ١١٧.

٢٣ البخاري. الجامع الصحيح. كتاب الرقاق، باب: يدخل الجنة سبعون ألفا بغير نجاسة، ج: ٥، ص: ٢٣٩٦ حديث رقم ٦١٧٦.

يُقَالُ لَهُ: جُمْدَانُ فَقَالَ: سِيرُوا هَذَا جُمْدَانُ. سَبَقَ الْمُفْرِدُونَ. قَالُوا: وَمَا الْمُفْرِدُونَ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: الذَّاكِرُونَ اللَّهَ كَثِيرًا، وَالذَّاكِرَاتُ^{٢٤}. فالنبي ﷺ بتعريضه بجبل جُمْدَانِ المتفرد في موقعه، والشامخ العالي بارتفاعه، غايته وباعته على ذلك أَنْ يُحْرِكَ فِي نفوس أصحابه الكرام الرغبة في التميز والفرادة، مثل صورة وحال هذا الجبل المتفرد الشامخ، وقد بَوَّبَ ابن حبان في صحيحه على هذا الحديث بقوله: " ذكر سباق الذاكرين الله كثيرا، والذاكرات في القيامة أهل الطاعات إلى الجنة"^{٢٥}.

قال القرطبي في المفهم: "إنما ذكر النبي ﷺ هذا القول عُقِبَ قوله: (هذا جُمْدَانُ)؛ لِأَنَّ جُمْدَانَ جَبْلٌ مُنْفَرِدٌ بِنَفْسِهِ هُنَاكَ، لَيْسَ بِحِذَائِهِ جَبْلٌ مِثْلُهُ، فَكَأَنَّهُ تَقَرَّدَ هُنَاكَ فَذَكَرَهُ بِهِؤْلَاءِ الْمُفْرِدِينَ، وَاللَّهُ أَعْلَمُ. وَهؤْلَاءِ الْقَوْمِ سَبَقُوا فِي الدُّنْيَا إِلَى الْأَحْوَالِ السَّنِّيَّةِ، وَفِي الْأَخْرَةِ إِلَى الْمَنَازِلِ الْعَلِيَّةِ"^{٢٦}.

هذا ومن نماذج الهدى النبوي الدالة على إنكفاء وتفصيل الرغبة بالتميز في النفوس، ما أخرجه الإمام البخاري في صحيحه من حديث أبي هريرة-رضي الله عنه- قال: "قال رسول الله: "... إِنَّ فِي الْجَنَّةِ مِائَةَ دَرَجَةٍ أَعَدَّهَا اللَّهُ لِلْمُجَاهِدِينَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، مَا بَيْنَ الدَّرَجَتَيْنِ كَمَا بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ، فَإِذَا سَأَلْتُمُ اللَّهَ فَاسْأَلُوهُ الْفَرْدَوْسَ؛ فَإِنَّهُ أَوْسَطُ الْجَنَّةِ وَأَعْلَى الْجَنَّةِ..."^{٢٧}. فحديثه ﷺ عن مراتب المجاهدين في الجنة فيه حضٌّ صريح

^{٢٤} مسلم. الجامع الصحيح. كتاب الذكر والدعاء والتوبة والاستغفار، باب: الحث على ذكر الله تعالى، ج: ٤، ص: ٢٠٦٢ حديث رقم ٢٦٧٦.

قال ابن الأثير: " جُمْدَانُ هُوَ: بضم الجيم وسكون الميم في آخره نون: جبل على ليلة من المدينة ". ابن الأثير. النهاية في غريب الحديث والأثر. ج: ١، ص: ٢٩٢.

^{٢٥} ابن حبان، محمد. صحيح ابن حبان. (١٩٩٣م). ط٢. بيروت: مؤسسة الرسالة، ج: ٣، ص: ١٤٠.

^{٢٦} القرطبي، أحمد بن عمر. المفهم لما أشكل من تلخيص مسلم. ط١. دمشق: دار ابن كثير، بيروت: دار الكلم الطيب، ج: ٧، ص: ٢٦١.

^{٢٧} البخاري. الجامع الصحيح. كتاب الجهاد والسير، باب: درجات المجاهدين في سبيل الله، ج: ٣، ص: ١٠٢٨ حديث رقم ٢٦٣٧.

منه ﷺ للمخاطبين على التنافس والتسابق، المفضي إلى التميز والتفوق في بلوغ ذلك، وإدراكه، مصداق قول الله تعالى: (... وَفِي ذَلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ *) [المطففين: ٢٦].

وهكذا نرى أن تربية مَنْ يُتَوَسَّم فيه الإبداع على طلب الانفراد والتميز بالمنافسة يُعدُّ أمراً مهماً في بناء نفسية المبدع، والارتقاء به إلى أعلى المراتب في شؤون الدنيا والآخرة على حدِّ سواء.

ز- إعطاؤه ﷺ الفرد المبدع الحرية المناسبة للإبداع.

فالحرية، ونبذ القيود، شيء مهم كي تطمئن نفسية المرء؛ فيكون قادراً على الإبداع، ومَنْ يتأمل هدي الرسول ﷺ يجده يُعطي مَنْ يُتَوَسَّم فيه الإبداع مساحةً مناسبة من الحرية؛ كي يتألق ويبدع في ميدانه، ومن مظاهر تلك الحرية التماس العذر للمبدع إذا حصلت منه زلة في مجال إبداعه، ومن ذلك موقفه ﷺ من صنيع القائد المبدع؛ سيف الله المسلول خالد بن الوليد-رضي الله عنه- حين بعثه إلى بني جذيمة يدعوهم إلى الإسلام.

فقد أخرج الإمام البخاري في صحيحه من حديث عبد الله بن عمر - رضي الله عنهما- قال: " بَعَثَ النَّبِيُّ ﷺ خَالِدَ ابْنَ الْوَلِيدِ إِلَى بَنِي جَذِيمَةَ فَدَعَاهُمْ إِلَى الْإِسْلَامِ فَلَمْ يُحْسِنُوا أَنْ يَقُولُوا: أَسْلَمْنَا فَجَعَلُوا يَقُولُونَ: صَبَأْنَا صَبَأْنَا. فَجَعَلَ خَالِدٌ يَقْتُلُ مِنْهُمْ وَيَأْسِرُ، وَدَفَعَ إِلَى كُلِّ رَجُلٍ مِنْ أَسِيرِهِ حَتَّى إِذَا كَانَ يَوْمَ أَمْرِ خَالِدٍ أَنْ يَقْتُلَ كُلَّ رَجُلٍ مِنْ أَسِيرِهِ، فَقُلْتُ: وَاللَّهِ لَا أَقْتُلُ أَسِيرِي، وَلَا يَقْتُلُ رَجُلٌ مِنْ أَصْحَابِي أَسِيرَهُ حَتَّى قَدِمْنَا عَلَى النَّبِيِّ ﷺ فَذَكَرْنَاهُ فَرَفَعَ النَّبِيُّ ﷺ يَدَهُ فَقَالَ: اللَّهُمَّ إِنِّي أَبْرَأُ إِلَيْكَ مِمَّا صَنَعَ خَالِدٌ مَرَّتَيْنِ ". قال الحافظ ابن حجر تعليقا على ذلك: " حاصله أن خالد بن الوليد غزا بأمر النبي ﷺ قوما فقالوا: صباءنا، وأرادوا أسلمنا، فلم يقبل خالد ذلك

منهم، وقتلهم بناءً على ظاهر اللفظ فبلغ النبي ﷺ ذلك فأنكره، فدلَّ على أنه يكتفى من كل قوم بما يُعرف من لغتهم، وقد عذر النبي ﷺ خالد بن الوليد في اجتهاده، ولذلك لم يُعَدُّ منه "٢٨. أي: لم يقتصَّ منه، أو يعزله.

ح- تبنيه ﷺ الأفكار الإبداعية، وإدخالها حيز التنفيذ.

إنَّ ممَّا لا شك فيه أنَّ هذا الأسلوب في المنهج النبوي لبناء الشخصية الإبداعية نفسياً يُعزِّز الثقة بالنفس، ويحفزها على مزيدٍ من الأفكار الإبداعية، ومن ذلك تبنيه ﷺ الفكرة الإبداعية من سعد بن معاذ-رضي الله عنه- لبناء العريش له ﷺ في بدر؛ أخرج ابن إسحاق في سيرته بسند مرسل قال: حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ ابْنُ أَبِي بَكْرٍ-رضي الله عنه- أَنَّهُ حَدَّثَ، أَنَّ سَعْدَ بْنَ مُعَاذٍ قَالَ: يَا نَبِيَّ اللَّهِ، أَلَا نَبْنِي لَكَ عَرِيشًا تَكُونُ فِيهِ؟ وَنُعِدُّ عِنْدَكَ رِكَائِبِكَ، ثُمَّ نَلْقَى عَدُوَّنَا، فَإِنْ أَعَزَّنَا اللَّهُ وَأَطْهَرَنَا عَلَى عَدُوَّنَا، كَانَ ذَلِكَ مَا أَحْبَبْنَا، وَإِنْ كَانَتْ الْأُخْرَى، جَلَسْتَ عَلَى رِكَائِبِكَ، فَلَحَقْتَ بِمَنْ وَرَاءَنَا، فَقَدْ تَخَلَّفَ عَنكَ أَقْوَامٌ يَا نَبِيَّ اللَّهِ، مَا نَحْنُ بِأَشَدَّ لَكَ حُبًّا مِنْهُمْ، وَلَوْ ظَنَّنَا أَنَّكَ تَلْقَى حَرْبًا مَا تَخَلَّفُوا عَنكَ، يَمْنَعُكَ اللَّهُ بِهِمْ يُنَاصِحُونَكَ، وَيَجَاهِدُونَ مَعَكَ. فَأَتَنَى عَلَيْهِ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ خَيْرًا، وَدَعَا لَهُ بِخَيْرٍ. ثُمَّ بُنِيَ لِرَسُولِ اللَّهِ ﷺ عَرِيشٌ فَكَانَ فِيهِ "٢٩.

٢٨ البخاري. الجامع الصحيح. كتاب المغازي، باب: بعث النبي ﷺ خالد بن الوليد إلى بني جذيمة، ج: ٤، ص: ١٥٧٧ حديث رقم ٤٠٨٤.

ابن حجر. فتح الباري. ج: ٦، ص: ٢٧٤.

٢٩ ابن هشام، عبد الملك. (١٩٩١م). السيرة النبوية. ط١. بيروت: دار الجيل، ج: ٣، ص: ١٦٨. قلتُ: إنَّ هذا المرسل حجة؛ فعبد الله بن أبي بكر بن محمد بن عمرو بن حزم الأنصاري المدني ثقة كبير، وليس يرسل إلا عن ثقة فطيفة من روى عنهم من الصحابة هم أنس بن مالك-رضي الله عنه، ومن التابعين الثقات غير المدلسين حبيب ابن هند بن أسماء الأسلمي وحמיד بن نافع وسالم بن عبد الله بن عمر، وصالح بن خوات بن صالح بن خوات بن جبير، وأبي الزناد عبد الله بن ذكوان وهو من أقرانه وعبد الرحمن بن أبان بن عثمان بن عفان، وعروة بن الزبير، وعلي بن عبد الله بن عباس ومحمد بن مسلم بن شهاب الزهري. وكل هؤلاء مشاربهم نظيفة بريئة من الكذب والتدليس، والله تعالى أعلم.

المزي، يوسف بن عبد الرحمن. (١٩٨٠م). تهذيب الكمال في أسماء الرجال. ط١. بيروت:

ومن نماذج ذلك أيضا تبنيه ﷺ فكرة سلمان الفارسي رضي الله عنه- بحفر الخندق حول المدينة حين هاجمها الأحزاب؛ حيث إنها وإن كانت فكرة فارسية، غير أنها ليست معهودة في جزيرة العرب^{٣٠}، وكذا أيضا من النماذج على ذلك تبنيه ﷺ للفكرة الإبداعية التي قدمتها أم سلمة له عقب صلح الحديبية؛ كي يجعل أصحابه ينحرون الهدى ويتحللون من الإحرام؛ فقد أخرج الإمام البخاري من حديث المسور بن مخرمة رضي الله عنه- قال: "... فَلَمَّا فَرَّغَ مِنْ قِضِيَةِ الْكِتَابِ، قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ لِأَصْحَابِهِ: قُومُوا، فَانْحَرُوا، ثُمَّ احْلِقُوا، قَالَ: فَوَاللَّهِ مَا قَامَ مِنْهُمْ رَجُلٌ، حَتَّى قَالَ ذَلِكَ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ، فَلَمَّا لَمْ يَبْقَ مِنْهُمْ أَحَدٌ، دَخَلَ عَلَى أُمِّ سَلَمَةَ، فَذَكَرَ لَهَا مَا لَقِيَ مِنَ النَّاسِ. فَقَالَتْ أُمُّ سَلَمَةَ: يَا نَبِيَّ اللَّهِ، أَتَحِبُّ ذَلِكَ؟ اخْرُجْ، ثُمَّ لَا تُكَلِّمْ أَحَدًا مِنْهُمْ كَلِمَةً، حَتَّى تَتَحَرَّ بِدُنْكَ وَتَدْعُو حَالِقَكَ، فَيَحْلِقَكَ، فَخَرَجَ فَلَمْ يُكَلِّمْ أَحَدًا مِنْهُمْ، حَتَّى فَعَلَ ذَلِكَ؛ نَحَرَ بَدْنَهُ، وَدَعَا حَالِقَهُ، فَحَلَقَهُ، فَلَمَّا رَأَوْا ذَلِكَ قَامُوا فَانْحَرُوا وَجَعَلَ بَعْضُهُمْ يَحْلِقُ بَعْضًا حَتَّى كَادَ بَعْضُهُمْ يَقْتُلُ بَعْضًا غَمًّا..."^{٣١} قال الحافظ ابن حجر: " عرف النبي ﷺ صواب ما أشارت به، ففعله، فلما رأى الصحابة ذلك، بادروا إلى فعل ما أمرهم به؛ إذ لم يبق بعد ذلك غاية تنتظر، وفيه فضل المشورة وأن الفعل إذا انضم إلى القول كان أبلغ من القول المجرد، وليس فيه أن الفعل مطلقا أبلغ من القول، وجواز مشاوره المرأة الفاضلة، وفضل أم سلمة ووفور عقلها"^{٣٢}.

ومن نماذج تبنيه ﷺ للأفكار الإبداعية، قبوله ﷺ فكرة امرأة أشارت عليه، واستأذنته في صنع شيء له يخطب عليه الناس؛ فقد أخرج الإمام

مؤسسة الرسالة، ١٤٠٠هـ - ١٩٨٠م، ج: ١٤، ص: ٣٥٠ و ٣٥١.

٣٠ ابن سعد. الطبقات الكبرى. ج: ٢، ص: ٦٦.

٣١ البخاري. الجامع الصحيح. كتاب الشروط، باب: الشروط في الجهاد والمصالحة مع أهل الحرب وكتابة الشروط، ج: ٢، ص: ٩٧٨ حديث رقم (٢٥٨١).

٣٢ ابن حجر. فتح الباري. ج: ٥، ص: ٣٤٧.

البخاري في صحيحه من حديث جابر بن عبد الله رضي الله عنهما - أن امرأة قالت: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَلَا أَجْعَلُ لَكَ شَيْئًا تَقْعُدُ عَلَيْهِ؛ فَإِنَّ لِي غُلَامًا نَجَارًا؟ قَالَ: إِنْ شِئْتَ. فَعَمِلْتَ الْمَنْبَرَ ۳۳.

وعليه فهذه المواقف النبوية، في تبني الأفكار الإبداعية كان لها بالغ الأثر في بناء نفسية المبدعين، وصل شخصياتهم الإبداعية، وكذا فهي تتم عن مستوى عالٍ في التفكير الإبداعي، في وسط مجتمع وبيئة أصحاب النبي ﷺ.

ثانياً: ملاح منهجه ﷺ في بناء الشخصية الإبداعية عقلياً.

إن العملية الإبداعية تستلزم بناء من يتوسم فيه الإبداع بناءً عقلياً رصينا وفق منهجية سليمة ترتقي بالعقل، وتسمو به إلى مدارج التميز، والإبداع - بوصفه مناط التكليف، والنقطة الفاصلة التي تميز الإنسان عن سائر المخلوقات حتى عن الملائكة - عليهم السلام - الذين قال الله في حقهم: ﷺ... لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ ﷺ [التحريم: 6]. إشارة منه تبارك وتعالى إلى أنه لا مساحة في التفكير لديهم، ولا اختيار في الأقوال، والأفعال، بل طاعة وامتثال، وبالنظر إلى حياة النبي ﷺ وسيرته العطرة، نجده قد انتهج في البناء العقلي للشخصية الإبداعية أموراً أبرزها:

أ- تحريره ﷺ الملكة الإبداعية في العقل من القيود المادية.

إن المكافئة المادية قد تحفز المبدع، وتشجعه في مسيرته الإبداعية، لكن الإبداع، متى صار رهينة المال والمادة؛ فحينئذٍ يخبو نوره، ويضعف أثره، بل يصبح المبدع في إبداعه أسيراً، وعبداً يزرع في قيود المادية

٣٣ البخاري. الجامع الصحيح. أبواب المساجد، باب: الاستعانة بالنجار والصناع في أعود المنبر والمسجد، ج: ١، ص: ١٧٢ حديث رقم ٤٣٨.

الخائقة، ويغدو يعيش في إبداعه حالة من التلازم السلبي مع المادة؛ فإن وُجد المال ظهر الإبداع، وإلا فلا إبداع، وهذا بدوره يُضعف روح الإبداع إن لم يقتلها، ونجده ﷺ يحرر الملكة الإبداعية في العقل من ذلك بأمرين:

الأول: التأكيد على ضرورة تصحيح النية والإخلاص لله تعالى، وهو مقتضى قوله ﷺ: " إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ وَإِنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَا نَوَى... " ٣٤. وكان الإمام البخاري فيما يظهر لي أراد من استهلاله بهذا الحديث في أول جامعه عموماً، وأول كتاب بدء الوحي خصوصاً - أراد الإشارة إلى أن أسمى ما يتميز به المرء، ويبدع فيه هو فهم ما جاء به الوحي من الوحي، وأول خطوة لذلك تصحيح النية.

الثاني: الحث على الفناعة وعدم اللهاث وراء المال، وفي ذلك يقول ﷺ: " لَيْسَ الْغِنَى عَنْ كَثْرَةِ الْعَرَضِ وَلَكِنَّ الْغِنَى غِنَى النَّفْسِ " ٣٥. قال الحكيم الترمذي: " إذا استغنت النفس بالله - تعالى - لِمَا دَخَلَ الصِّدْرَ مِنْ نَوْرِ الْيَقِينِ، الْمُنْشَرَحِ بِهِ صَارَ عَرَضُ الدُّنْيَا فُضْلاً " ٣٦. وفي حديث آخر من رواية أبي هريرة رضي الله عنه - يقول فيه ﷺ: " تَعَسَّ عَبْدُ الدِّينَارِ، وَالدَّرْهَمِ وَالْقَطِيفَةِ، وَالْخَمِصَةِ، إِنْ أُعْطِيَ رَضِيَ، وَإِنْ لَمْ يُعْطَ لَمْ يَرْضَ " ٣٧، وفي رواية أخرى لذات الحديث عن أبي هريرة رضي الله عنه - قال ﷺ: " تَعَسَّ عَبْدُ الدِّينَارِ، وَعَبْدُ الدَّرْهَمِ، وَعَبْدُ الْخَمِصَةِ؛ إِنْ أُعْطِيَ رَضِيَ،

٣٤ البخاري. الجامع الصحيح. كتاب بدء الوحي، باب: كيف كان بدء الوحي إلى رسول الله ﷺ، ج: ١، ص: ٣ حديث رقم ١.

٣٥ البخاري. الجامع الصحيح. كتاب الرقائق، باب: الغنى غنى النفس، ج: ٥، ص: ٢٣٦٨. حديث رقم ٦٠٨١ من حديث أبي هريرة رضي الله عنه.

٣٦ الحكيم الترمذي، محمد بن علي. (١٩٩٢م). نوادر الأصول في أحاديث الرسول. ط١. بيروت: دار الجيل، ج: ١، ص: ٢٨٨.

٣٧ البخاري. الجامع الصحيح. كتاب الرقاق، باب: ما يُتقى من فتنة المال، ج: ٥، ص: ٢٣٦٤. حديث رقم ٦٠٧١.

وَأِنْ لَمْ يُعْطَ سَخِطَ تَعَسَ وَأَنْتَكَسَ، وَإِذَا شِيكَ فَلَا انْتَقَشَ..^{٣٨}. قال الحافظ ابن حجر: "قوله (تَعَسَ) بفتح أوله وكسر المهملة، ويجوز فتحها وهو ضد سَعِد... قوله (وإذا شيك فلا انتقش) شيك بكسر المعجمة وسكون التحتانية بعدها كاف وانتقش بالقاف والمعجمة والمعنى: إذا أصابته الشوكة فلا وجد من يخرجها منه بالمنقاش... وفي الدعاء بذلك إشارة إلى عكس مقصوده؛ لأن من عثر، فدخلت في رجليه الشوكة، فلم يجد من يخرجها، يصير عاجزاً عن الحركة، والسعي في تحصيل الدنيا"^{٣٩}.

وهكذا فالمبدع حقاً هو من وعى حقيقة أن المال وسيلة للإبداع، لا غاية له.

ب- إرساؤه وتفعيله ﷺ مبدأ المرونة في التفكير.

وهذا منهج عام، وتتجلى صورته بوضوح، في مواقف الشورى، والتي تمثل في مضمونها تلاقحاً للأفكار والفهوم لدى ذوي الرأي والحكمة من العقلاء، بُغية الوقوف على الرأي الصائب في قضية ما، وبالشورى تتمايز المواهب، والكفاءات، والقدرات. والشورى اسم سورة في الكتاب العزيز، ومبدأ إلهي راسخ حث عليه الحق تبارك وتعالى فقال: (... وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ...) [الشورى: ٣٨]. وقال سبحانه وتعالى حاصلاً على تطبيقه في شؤون الحياة جميعها: (... وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ...) [آل عمران: ١٥٩]. هذا والمرونة الفكرية من شأنها أن تقضي على التعصب والتصلب والكبر؛ فهذه الأمور تمثل أخطاراً، وآفاتاً، وشروراً تخنق الإبداع، وتذهب برونقه وبكل

٣٨ البخاري. الجامع الصحيح. كتاب الجهاد والسير باب: الحراسة في الغزو في سبيل الله، ج: ٣، ص: ١٠٥٧ حديث رقم ٢٧٣٠.

٣٩ ابن حجر. فتح الباري. ج: ٦، ص: ٨٣/٨٢.

ما فيه من نفع وفائدة، كما أنه بها يُهدَر الإنصاف، والموضوعية العلمية، ويغيب النقد البناء، وحُسْنُ التَحاوُر؛ ولذلك قال ﷺ: "هَلَكَ الْمُتَنَطِّعُونَ" ٤٠.

ب- إعطاؤه ﷺ العقل فسحة لتلمس المشكلات، وابتكار الحلول لها.

وهذا من شأنه أن يُوسِّع مدارك العقل ويحفِّزه على الوقوف على حقيقة مشكلة ما، والإبداع في ابتكار الحلِّ أو الحلول الناجعة لها؛ فقد أخرج الإمام البخاري في صحيحه من حديث عمر بن الخطاب -رضي الله عنه- قال "قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، يَدْخُلُ عَلَيْكَ الْبُرُّ وَالْفَاجِرُ، فَلَوْ أَمَرْتَ أُمَّهَاتِ الْمُؤْمِنِينَ بِالْحِجَابِ؛ فَأَنْزَلَ اللَّهُ آيَةَ الْحِجَابِ" ٤١. فعمر -رضي الله عنه- أحسَّ بمشكلة دخول الناس إلى بيت النبي ﷺ، وفيهم البرُّ والفاجرُ يعني: الصالح والطالح؛ فأعملَ فكرَهُ في حلِّ ناجعٍ لمعالجتها، فاقترح على النبي ﷺ فكرةً إبداعيةً هي: الحجاب، فنزل القرآن الكريم موافقاً له، وشاهد ذلك قوله الله تبارك وتعالى: (...وَإِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَاسْأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ ذَلِكُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ وَمَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللَّهِ وَلَا أَنْ تُنَاصِرُوا أَزْوَاجَهُمْ مِنْ بَعْدِهِ أَبَدًا إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمًا) [آل عمران: ١٥٩].

هذا ولو علمَ عمرُ -رضي الله عنه- أن النبي ﷺ لا يروق له ذلك؛ لاحتفظ بفكرته لنفسه، لكنَّ سكوته ﷺ على ذاك المقترح، يعطي مؤشراً على التقدير النبوي، لما أسداه عمر من نصح، كما ويدلُّ ذلك أيضاً على فسحة في المنهج النبوي، تحرُّص العقول على التفكير في المشكلات،

٤٠ البخاري. الجامع الصحيح. كتاب العلم، باب: هلك المتنتعون، ج: ٤، ص: ٢٠٥٥ حديث رقم ٢٦٧٠. من حديث عبد الله بن مسعود رضي الله عنه.

٤١ مسلم. الجامع الصحيح. كتاب التفسير، باب: قوله تعالى: (لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ إِلَى طَعَامٍ غَيْرٍ نَاظِرِينَ إِنَاهُ...) [آل عمران: ١٥٩]. ج: ٤، ص: ١٧٩٩ حديث رقم ٤٥١٢.

وإيجاد الحلول المناسبة لها. ومن نماذج ذلك أيضاً ما تقدم عن سعد بن معاذ وقوله قبيل غزوة بدر: يَا نَبِيَّ اللَّهِ، أَلَا نَبْنِي لَكَ عَرِيْشًا تَكُونُ فِيهِ؟ وَتُعَدُّ عِنْدَكَ رَكَائِبِكِ، ثُمَّ نَلْقَى عَدُوْنَا، فَإِنْ أَعَزَّنَا اللَّهُ وَأَطْهَرَنَا عَلَى عَدُوْنَا، كَانَ ذَلِكَ مَا أَحْبَبْنَا، وَإِنْ كَانَتْ الْأُخْرَى، جَلَسْتَ عَلَى رَكَائِبِكِ، فَلَحَقْتَ بِمَنْ وَرَاءَنَا، فَقَدْ تَخَلَّفَ عَنكَ أَقْوَامٌ يَا نَبِيَّ اللَّهِ، مَا نَحْنُ بِأَشَدَّ لَكَ حُبًّا مِنْهُمْ، وَلَوْ ظَنُّوا أَنَّكَ تَلْقَى حَرْبًا مَا تَخَلَّفُوا عَنكَ، يَمْنَعُكَ اللَّهُ بِهِمْ يُنَاصِحُونَكَ، وَيَجَاهِدُونَ مَعَكَ. فَأَنْتَى عَلَيْهِ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ خَيْرًا، وَدَعَا لَهُ بِخَيْرٍ. ثُمَّ بَنِي لِرَسُولِ اللَّهِ ﷺ عَرِيْشٌ فَكَانَ فِيهِ ٤٢. فقد أحسَّ سعدٌ -رضي الله عنه- بتعقيدات وحقيقة الموقف في بدر، وأنهم خرجوا لتحصيل القافلة ولم يظفروا بها، وأدرك أن المعركة على وشك أن تبدأ، وأنهم ليسوا في استعداد كامل للقاء العدو؛ فرأى بفكرة إبداعية، تأمين شخص النبي ﷺ في مكان؛ كي لا يصل إليه العدو، وتهيئة الركائب له ليرجع إلى المدينة مستتصراً ببقية أتباعه، فيما لو جرت الأمور بصورة عكسية على غير ما يحبه المسلمون ويشتهونه؛ إذ ليس كلهم قد خرج في طلب القافلة، وقد ظهر عياناً ثناء النبي ﷺ على هذه الفكرة، والدعاء بخير لسعد، وتقديره ﷺ لفكرته والأخذ بها. وفي ذلك دلالة واضحة على الفسحة التي يعطيها النبي ﷺ لأصحابه، كي يتلمسوا ويتحسسوا المشكلات، ويبتكرونها لها الحلول المناسبة.

ج- إيراد ﷺ شيئاً من قصص المبدعين.

فذلك باعثٌ مهمٌّ على تحفيز العقول على الإبداع والابتكار، ومن ذلك ما أخرجه الشيخان في صحيحيهما - واللفظ للبخاري - من حديث أبي هريرة - رضي الله عنه - قال: " قَالَ النَّبِيُّ ﷺ: اشْتَرَى رَجُلٌ مِنْ رَجُلٍ عَقَارًا لَهُ، فَوَجَدَ الرَّجُلُ الَّذِي اشْتَرَى الْعَقَارَ فِي عَقَارِهِ جَرَّةً فِيهَا ذَهَبٌ، فَقَالَ لَهُ

الَّذِي اشْتَرَى الْعَقَارَ: خُذْ ذَهَبَكَ مِنِّي؛ إِنَّمَا اشْتَرَيْتُ مِنْكَ الْأَرْضَ، وَلَمْ أُبْتَعْ مِنْكَ الذَّهَبَ، وَقَالَ الَّذِي لَهُ الْأَرْضُ: إِنَّمَا بَعْتُكَ الْأَرْضَ وَمَا فِيهَا، فَتَحَاكَمَا إِلَى رَجُلٍ، فَقَالَ الَّذِي تَحَاكَمَا إِلَيْهِ: أَلَكُمَا وُلْدٌ؟ قَالَ أَحَدُهُمَا: لِي غُلَامٌ. وَقَالَ الْآخَرُ: لِي جَارِيَةٌ. قَالَ: أَنْكِحُوا الْغُلَامَ الْجَارِيَةَ، وَأَنْفِقُوا عَلَى أَنْفُسِهِمَا مِنْهُ، وَتَصَدَّقَا^{٤٣}؛ فهذه القصة الموحاة إلى النبي ﷺ اشتملت على حلٍ إبداعي، قصد النبي ﷺ من خلال سردها لفت أنظار وعقول أصحابه إليه، وتحفيزهم على محاكاته.

ومنه أيضاً ما أخرجه الشيخان في صحيحيهما - واللفظ للبخاري - من حديث أبي هريرة رضي الله عنه - أن رسول الله ﷺ قال: كَانَتْ امْرَأَتَانِ مَعَهُمَا ابْنَاهُمَا، جَاءَ الذُّبُّ فَذَهَبَ بَابِنِ إِحْدَاهُمَا، فَقَالَتْ لِصَاحِبَتَيْهَا: إِنَّمَا ذَهَبَ بَابِنِكَ، وَقَالَتِ الْآخَرَى: إِنَّمَا ذَهَبَ بَابِنِكَ، فَتَحَاكَمَتَا إِلَى دَاوُدَ عَلَيْهِ السَّلَامُ، فَقَضَى بِهِ لِلْكُبْرَى، فَخَرَجَتَا عَلَى سُلَيْمَانَ بْنِ دَاوُدَ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ؛ فَأَخْبَرَتَاهُ. فَقَالَ: ائْتُونِي بِالسَّكِينِ أَشَقُّهُ بَيْنَهُمَا، فَقَالَتِ الصُّغْرَى: لَا تَفْعَلْ، يَرْحَمُكَ اللَّهُ. هُوَ ابْنُهَا. فَقَضَى بِهِ لِلصُّغْرَى^{٤٤}.

فهذه القصة الموحاة أيضاً والتي ساقها النبي ﷺ، اشتملت على حلٍ إبداعي فريد، جدير بأن يستفاد منه في بناء العقلية الإبداعية، وتنويرها

^{٤٣} البخاري. الجامع الصحيح. كتاب أحاديث الأنبياء، باب: ما ذكر عن بني إسرائيل، ج: ٣، ص: ١٢٨١ حديث رقم ٣٢٨٥.

مسلم. الجامع الصحيح. كتاب الأفضية، باب: استحباب إصلاح الحاكم بين الخصمين، ج: ٣، ص: ١٣٤٥ حديث رقم ١٧٢١. ووقع في آخر رواية مسلم: " وَأَنْفِقُوا عَلَى أَنْفُسِكُمْ مِنْهُ ". هذا وقد رجح الحافظ ابن حجر في الفتح رواية البخاري " وَأَنْفِقُوا عَلَى أَنْفُسِهِمَا مِنْهُ ". وقال: " كأن السر في ذلك أن الزوجين كانا محجوزين، وانكاحهما لا بد مع وليهما من غيرهما، كالشاهدين، وكذلك الإنفاق قد يحتاج فيه إلى المعين كالوكيل، وأما تثنية النفسين فلا إشارة إلى اختصاص الزوجين بذلك... ووقع في رواية مسلم (وأنفقا على أنفسكما) والأول أوجه والله أعلم".

ابن حجر. فتح الباري. ج: ٦، ص: ٥٢٠/٥١٩.

^{٤٤} البخاري. الجامع الصحيح. كتاب الفرائض، باب: إذا ادعت المرأة ابناً، ج: ٦، ص: ٢٤٨٥ حديث رقم ٦٣٨٧.

ب نماذج من العضلات، والحلول الناجعة لها. وهذا بدوره يكون عند المبدع خبرة تراكمية، يفيد منها، ويبني عليها، ويحفره ويستفزه ليبدع ويتميز، ومما لا شك فيه أن أحد أهداف سياقة النبي ﷺ هذه القصة هو ذلك. قال صاحب المفهم: " فيه من الفقه: استعمال الحكام الحيل التي تستخرج بها الحقوق، وذلك يكون عن قوة الذكاء، والفتنة، وممارسة أحوال الخليفة. وقد يكون في أهل التقوى فِراسةً دينيةً وتوسمات نوريةً، وذلك فضل الله يؤتيه من يشاء" ٤٥.

هذا ومن قصص الإبداع التي ساقها النبي ﷺ لأصحابه ما أخرجه الشيخان في صحيحيهما واللفظ للبخاري من حديث أبي هريرة رضي الله عنه - أن رسول الله ﷺ قال: بَيْنَا رَجُلٌ يَمْشِي، فَاشْتَدَّ عَلَيْهِ الْعَطَشُ، فَنَزَلَ بِئْرًا فَشَرِبَ مِنْهَا، ثُمَّ خَرَجَ، فَإِذَا هُوَ بِكَلْبٍ يَلْهَثُ؛ يَأْكُلُ التُّرَى مِنَ الْعَطَشِ، فَقَالَ: لَقَدْ بَلَغَ هَذَا مِثْلُ الَّذِي بَلَغَ بِي، فَمَلَأَ خُفَّهُ، ثُمَّ أَمْسَكَهُ بِيَمِينِهِ، ثُمَّ رَقِيَ، فَسَقَى الْكَلْبَ، فَشَكَرَ اللَّهُ لَهُ فَغَفَرَ لَهُ.. ٤٦. قال الحافظ ابن حجر تعليقا على صنيع الرجل: " وإنما احتاج إلى ذلك؛ لأنه كان يُعالج ببيديه ليصعد من البئر، وهو يُشعر بأن الصعود منها كان عسرا ٤٧".

وعليه، فيفهم من هذا الحل، وهذه الطريقة الإبداعية - على بساطتها في سقاية الكلب بالخف لعدم وجود دلو أو نحوه للسقاية، مع ما فيها من شدة وعناء - أن من يريد الإبداع ينبغي أن لا تكون ندرة الوسائل، والأدوات

٤٥ القرطبي. المفهم لما أشكل من تلخيص مسلم. ج: ٥، ص: ١٧٦/١٧٧.

٤٦ البخاري. الجامع الصحيح. كتاب المساقاة والشرب، باب: فضل سقي الماء، ج: ٢، ص: ٨٣٣ حديث رقم ٢٢٣٤.

مسلم. الجامع الصحيح. كتاب السلام، باب: فضل ساقى البهائم المحترمة وإطعامها، ج: ٤، ص: ١٤٦١ حديث رقم ٢٢٤٤.

٤٧ ابن حجر. فتح الباري. ج: ٥، ص: ٤١.

عائقًا أمامه دون تحقيقه لمراده، وبلوغه الهدف المنشود الذي يطمح إلى تحقيقه.

د- استنارته ﷺ العقول على التفكير الإبداعي، واختبار قدراتها بإلقاء الألغاز والأسئلة.

وتبرز قيمة ذلك في تنشيط وترييض الأذهان على التفكير، ودقة الملاحظة، وسعيها لاستجماع حيثيات المسألة، أو المسائل المُلقاة؛ بغية الوصول إلى الجواب الصحيح لها. ومن ذلك لغز النخلة؛ فقد أخرج الشيخان في صحيحهما -واللفظ للبخاري - من حديث عبد الله ابن عمر رضي الله عنهما- عن النبي ﷺ قَالَ: إِنَّ مِنْ الشَّجَرِ شَجْرَةً لَا يَسْقُطُ وَرْقُهَا، وَأَنَّهَا مَثَلُ الْمُسْلِمِ، حَدَّثُونِي مَا هِيَ؟ قَالَ: فَوَقَعَ النَّاسُ فِي شَجَرِ الْبَوَادِي، قَالَ عَبْدُ اللَّهِ: فَوَقَعَ فِي نَفْسِي أَنَّهَا النَّخْلَةُ، فَاسْتَحْيَيْتُ. ثُمَّ قَالُوا: حَدَّثْنَا مَا هِيَ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: هِيَ النَّخْلَةُ^{٤٨}. وقد بوب الإمام البخاري على هذا الحديث فقال: "باب: طرح الإمام المسألة على أصحابه ليختبر ما عندهم من العلم"، كما أورده بألفاظ، وصيغ عديدة، وترجم عليه في جامعه الصحيح في أحد عشر موضعًا؛ مستفيدًا منه في أمور كثيرة تدل على قيمته العلمية، وتبرز الأثر الفقهي له في الدين. قال الحافظ ابن حجر: "فيه إشارة إلى أن المُلغز له ينبغي أن يتقطن لقرائن الأحوال الواقعة عند السؤال، وأن المُلغز ينبغي له أن لا يبالغ في التعمية- بحيث لا ألا للملغز بابا يدخل منه- بل كلما قربه كان أوقع في نفس سامعه"^{٤٩}.

هذا ومما يميّز مهارة التفكير الإبداعي، ويستثيرها أسلوب إلقاء

^{٤٨} البخاري. الجامع الصحيح. كتاب العلم، ج: ١، ص: ٣٤ حديث رقم ٦٢. مسلم. الجامع الصحيح. كتاب صفات المنافقين وصفة القيامة والجنة والنار، باب: مثل المؤمن مثل النخلة، ج: ٤، ص: ٢٠٦٤ حديث رقم ٢٨١١.

^{٤٩} ابن حجر. فتح الباري. ج: ٥، ص: ١٤٦.

الأسئلة؛ إذ هو من أنجع الأساليب وأكثرها تأثيراً في التعليم والتفكير المتبحر، ولفت الانتباه والتشويق لمعرفة الجواب، وقد حرص النبي ﷺ على تكريس هذا الأسلوب مع أصحابه، ومن نماذج ذلك قوله ﷺ: "أَتَدْرُونَ أَيْنَ تَذْهَبُ هَذِهِ الشَّمْسُ؟ قَالُوا: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ،...^{٥٠}"، وقوله ﷺ: "أَتَدْرُونَ مَا الْكَوْثُرُ؟ فَقُلْنَا: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ،...^{٥١}"، وكذا أيضاً قوله ﷺ: "أَتَدْرُونَ مَا الْمُفْلِسُ؟ قَالُوا: الْمُفْلِسُ فِينَا مَنْ لَا دِرْهَمَ لَهُ وَلَا مَتَاعَ...^{٥٢}"، وغير ذلك من الأسئلة في دواوين السنة المطهرة، ولعل من الملاحظ أنّ الصحابة الكرام- رضوان الله عليهم- توقفوا في الإجابة عن سؤال ذهاب الشمس، وسؤال الكوثر؛ لكونهما ليسا واقعين تحت نطاق معرفتهم، ونراهم يدلون بدلوهم في مسألة "أتدرون من المفلس؟" فقد حاولوا تعريفه من منظورهم، وواقعهم الذي يعيشون. ونراهم في مقام آخر يسألهم النبي ﷺ سؤالاً عاماً؛ كأن يسألهم عن سبب جمعه ودعوته إياهم عنده، وغايته من ذلك لفت الأنظار، وشد الانتباه، وتحفيز الأذهان للتفكير الإبداعي فيما سيقوله لهم، ومن ذلك ما أخرجه الإمام مسلم في صحيحه من حديث فاطمة بنت قيس - رضي الله عنها- الطويل في قصة تميم الداري عن الجساسة والدجال قالت: "... فَلَمَّا قَضَى رَسُولُ اللَّهِ ﷺ صَلَاتَهُ، جَلَسَ عَلَى الْمُنْبَرِ وَهُوَ يَضْحَكُ، فَقَالَ: لِيَلْزَمَ كُلُّ إِنْسَانٍ مَصَلَاهُ، ثُمَّ قَالَ: أَتَدْرُونَ لِمَ جَمَعْتُكُمْ؟ قَالُوا: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: إِنِّي وَاللَّهِ مَا جَمَعْتُكُمْ لِرَغْبَةٍ، وَلَا لِرَهْبَةٍ، وَلَكِنْ جَمَعْتُكُمْ؛ لِأَنَّ

٥٠. مسلم. الجامع الصحيح. كتاب الإيمان، باب: بيان الزمن الذي لا يقبل فيه الإيمان، ج: ١، ص: ١٣٨ حديث رقم ١٥٩. من حديث أبي ذر الغفاري- رضي الله عنه.

٥١. مسلم. الجامع الصحيح. كتاب الصلاة، باب: حجة من قال: بالبسلة آية من أول كل سورة سوى براءة، ج: ١، ص: ٣٠٠ (٣٠٠/١) حديث رقم (٤٠٠). من حديث أنس بن مالك- رضي الله عنه.

٥٢. مسلم. الجامع الصحيح. كتاب البر والصلة والآداب، باب: تحريم الظلم، ج: ٤، ص: ١٩٩٧ حديث رقم ٢٥٨١. من حديث أبي هريرة - رضي الله عنه.

تَمِيمًا الدَّارِيَّ كَانَ رَجُلًا نَصْرَانِيًّا، فَجَاءَ فَبَايَعَ، وَأَسْلَمَ، وَحَدَّثَنِي حَدِيثًا وَافِقَ الَّذِي كُنْتُ أُحَدِّثُكُمْ عَنْ مَسِيحِ الدَّجَالِ^{٥٣}.

هذا وقد يسألهم النبي ﷺ سؤالاً فيُجَمون عن الإجابة عنه، مع علمهم به؛ لأنه يدور في أذهانهم توقع إجابة أخرى من النبي ﷺ لذلك السؤال، لكنَّ النبي ﷺ يكسر ذلك التوقع منهم، فيجيب بما هو معروف؛ لينبّه على الربط في الأهمية، والقيمة بين ما عرض إليه من السؤال وبين ما سيخبر به؛ فقد أخرج الإمام مسلم في صحيحه من حديث أبي بكره رضي الله عنه - لَمَّا كَانَ ذَلِكَ الْيَوْمُ (يعني: يوم النحر) قَعَدَ (أي: النبي ﷺ) عَلَى بَعِيرِهِ وَأَخَذَ إِنْسَانٌ بِخَطَامِهِ، فَقَالَ: أَتَدْرُونَ أَيَّ يَوْمٍ هَذَا؟ قَالُوا: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، حَتَّى ظَنَنَّا أَنَّهُ سَيُسَمِّيهِ سِوَى اسْمِهِ، فَقَالَ: أَلَيْسَ بِيَوْمِ النَّحْرِ؟ قُلْنَا: بَلَى، يَا رَسُولَ اللَّهِ، قَالَ: فَأَيُّ شَهْرٍ هَذَا؟ قُلْنَا: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ. قَالَ: أَلَيْسَ بِذِي الْحِجَّةِ؟ قُلْنَا: بَلَى، يَا رَسُولَ اللَّهِ. قَالَ: فَأَيُّ بَلَدٍ هَذَا؟ قُلْنَا: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ. قَالَ (يعني: أبو بكره): حَتَّى ظَنَنَّا أَنَّهُ سَيُسَمِّيهِ سِوَى اسْمِهِ، قَالَ: أَلَيْسَ بِالْبَلَدَةِ؟ قُلْنَا: بَلَى، يَا رَسُولَ اللَّهِ، قَالَ: فَإِنَّ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ وَأَعْرَاضَكُمْ عَلَيْكُمْ حَرَامٌ كَحَرْمَةِ يَوْمِكُمْ هَذَا فِي شَهْرِكُمْ هَذَا فِي بَلَدِكُمْ هَذَا فَلْيُبَلِّغِ الشَّاهِدُ الْغَائِبَ...^{٥٤}.

إنَّ هذا الأسلوب قد يولد في المتلقي الجرأة على أن يكون هو السائل، والمراجع، والباحث عن إجابات ناجعة لأسئلة ما، وربما جعله يلجأ إلى طريقة إبداعية، تسوّغ له السؤال، ومن ذلك ما أخرج الإمام مسلم في صحيحه من حديث نُوَاسِ بْنِ سَمْعَانَ الْكِلَابِيِّ رضي الله عنه - قَالَ: أَقَمْتُ مَعَ رَسُولِ

^{٥٣} مسلم. الجامع الصحيح. كتاب الفتن وأثرها الساعة، باب: قصة الجساسة، ج: ٤، ص: ٢٢٦٢ حديث رقم ٢٩٤٢.

^{٥٤} مسلم. الجامع الصحيح. كتاب القسامة والمحاربين والقصاص والديات، باب: تغليب تحريم الدماء والأعراض والأموال ج: ٣، ص: ١٣٠٦ حديث رقم ١٦٧٩.

اللَّهِ ﷺ بِالْمَدِينَةِ سَنَةً، مَا يَمْنَعُنِي مِنَ الْهَجْرَةِ إِلَّا الْمَسْأَلَةُ؛ كَانَ أَحَدُنَا إِذَا هَاجَرَ لَمْ يَسْأَلْ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ عَنْ شَيْءٍ...^{٥٥} .حكى الإمام النووي في معناه قال: أي " أقام بالمدينة كالزائر من غير نَقْلَةٍ إليها من وطنه لاستيطانها، وما منعه من الهجرة، وهي الانتقال من الوطن واستيطان المدينة، إلا الرغبة في سؤال رسول الله ﷺ عن أمور الدين؛ فإنه كان سمح بذلك للطارئ دون المهاجرين، وكان المهاجرون يفرحون بسؤال الغرباء الطارئ من الأعراب وغيرهم، لأنهم يحتملون في السؤال، ويعذرون، ويستفيد المهاجرون الجواب

٥٦

هذا ويؤكد هذا المعنى قول أنس بن مالك رضي الله عنه-: " نُهِينَا أَنْ نَسْأَلَ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ عَنْ شَيْءٍ، فَكَانَ يُعْجِبُنَا أَنْ يَجِيءَ الرَّجُلُ مِنْ أَهْلِ الْبَادِيَةِ - الْعَاقِلِ - فَيَسْأَلُهُ، وَنَحْنُ نَسْمَعُ.."^{٥٧} .قال الإمام النووي: " قوله: (نُهينا أن نسأل) يعني: سؤال ما لا ضرورة إليه... وقوله: (الرجل من أهل البادية) يعني: من لم يكن بلغه النهي عن السؤال، وقوله: (العاقل)؛ لكونه أعرف بكيفية السؤال، وآدابه، والمهم منه، وحسن المراجعة، فإن هذه أسباب عظم الانتفاع بالجواب"^{٥٨} .وهكذا نرى أن الأسئلة النافعة هي بوابة الإبداع الواسعة؛ لكونها تنمي فيمن تلقى عليه، أو فيمن يُلقيها على ذوي الاختصاص- حسًا تفكيريا عاليا، وتنشط ذهنه للبحث، والتنقيب، والتوقع، والتدقيق.

٥٥ مسلم. الجامع الصحيح. كتاب البر والصلة والآداب، باب: تفسير الإثم والبر، ج: ٤، ص: ١٩٨٠ حديث رقم ٢٥٥٣.

٥٦ النووي. المنهاج. ج: ١٦، ص: ١١١.

وينظر في هذا المعنى:

ابن موسى، عياض. (١٩٩٨م). إكمال المُعَلِّم بفوائد مسلم. ط١. المنصورة: دار الوفاء، ج: ٨، ص: ٩.

القرطبي. المفهم. ج: ٦، ص: ٥٢٢.

٥٧ مسلم. الجامع الصحيح. كتاب الإيمان، باب: السؤال عن أركان الإسلام، ج: ١، ص: ٤١ حديث رقم ١٢.

٥٨ النووي. المنهاج. ج: ١، ص: ١٦٩.

هـ- إقراره ﷺ أسلوب العصف الذهني لابتكار الحلول في مسألة

ما.

فالعصف الذهني في حقيقته، هو صورة من صور الشورى الجماعية، تقوم على أساس أن يُدلي كلُّ برأيه في مسألة ما، بُغية ابتكار حلٍّ ناجع يعالج مشكلةً أو أكثر فيها. ومن ذلك ما حصل مع أصحاب النبي ﷺ؛ حيث اجتمعوا وتداولوا فيما بينهم مسألة البحث عن وسيلة يجتمعون من خلالها للصلاة؛ فقد أخرج الشيخان في صحيحهما -واللفظ للبخاري- من حديث عبد الله بن عمر -رضي الله عنهما- قال: كَانَ الْمُسْلِمُونَ حِينَ قَدِمُوا الْمَدِينَةَ يَجْتَمِعُونَ، فَيَتَحَيَّنُونَ الصَّلَاةَ، لَيْسَ يُنَادَى لَهَا. فَتَكَلَّمُوا يَوْمًا فِي ذَلِكَ، فَقَالَ بَعْضُهُمْ: اتَّخَذُوا نَاقُوسًا مِثْلَ نَاقُوسِ النَّصَارَى، وَقَالَ بَعْضُهُمْ: بَلْ بُقُوعًا مِثْلَ قَرْنِ الْيَهُودِ، فَقَالَ عُمَرُ: أَوْلَا تَبْعَثُونَ رَجُلًا يُنَادِي بِالصَّلَاةِ؟ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: يَا بِلَالُ، قُمْ فَنَادِ بِالصَّلَاةِ^{٥٩}. ووقع في رواية أنس بن مالك -رضي الله عنه- عند الشيخين في صحيحهما ذكرٌ وسيلة إنارة النار، فعند الإمام البخاري بلفظ: " ذَكَرُوا النَّارَ، وَالنَّاقُوسَ فَذَكَرُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارَى...". وعند الإمام مسلم بلفظ: " ذَكَرُوا أَنْ يُعْلَمُوا وَقَتَ الصَّلَاةِ بِشَيْءٍ يَعْرِفُونَهُ، فَذَكَرُوا أَنْ يُنَوِّرُوا نَارًا، أَوْ يَضْرِبُوا نَاقُوسًا"^{٦٠}.

هذا ولعلَّ النبي ﷺ، قد وقف عيانا على ما قاله أصحابه، أو بلغه ذلك على أدنى تقدير، وإقراره ﷺ بسكوته، وعدم اعتراضه على صنيعهم، دليل على مشروعية العصف الذهني لابتكار الحلول الناجعة لمشكلات الأمور، وتبرز قيمة العصف الذهني في البناء العقلي للشخصية الإبداعية

^{٥٩} البخاري. الجامع الصحيح. كتاب الأذان، باب: بدء الأذان. ج: ١، ص: ٢١٩. حديث رقم ٥٧٩.

مسلم. الجامع الصحيح. كتاب الصلاة، باب: بدء الأذان. ج: ١، ص: ٢٨٥. حديث رقم ٣٧٧.

^{٦٠} البخاري. الجامع الصحيح. كتاب الأذان، باب: بدء الأذان. ج: ١، ص: ٢١٩. حديث رقم ٥٧٨.

مسلم. الجامع الصحيح. كتاب الصلاة، باب: الأمر بشفع الأذان وإيتار الإقامة. ج: ١، ص: ٢٨٦.

حديث رقم ٣٧٨.

من خلال تحفيز الحضور، وتنافسهم على أن يقدم كل منهم أجود ما لديه من عصاره فكره. وقد أسفر تداول الصحابة الكرام، في مسألة الاجتماع للصلاة، إلى التوصل إلى حلٍ ابتكاري إبداعي على لسان عمر-رضي الله عنه- جمع في مضمونه بين الجدة والابتكار، وبين مخالفة اليهود والنصارى تمييزاً، ودفعاً للاشتباه بوسائلهم.

هـ- إقراره ﷺ ما فيه توسيع مدارك العقول من الأفكار التخيلية غير المألوفة في الواقع.

فالتخيل لبنة مهمة من لبنات البناء العقلي في الشخصية الإبداعية؛ لأنه يوسع مدارك العقل ويفتح آفاقاً رحبة فيه لحسن التصور لموضوع ما، وإمكانية التجديد والتطوير والابتكار فيه، وقد أقرّ الهدي النبوي الشريف ذلك، ولم يتعرض له بإنكار، بل إن مقتضى الآيات القرآنية التي تدعو إلى التفكير في الخلق مثل قوله تعالى: (...وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلاً سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ*) (آل عمران: ١٩١) -تصبُّ في ذات القضية؛ فالتفكير في مخلوقات المبدع العظيم، يولد ويبعث في النفس رؤى جديدة، ويثري الفكر بتصورات ذات جدة وتميز في الباب محور التفكير والتأمل.

ومن النماذج التي تبرز إقراره، وقبوله ﷺ للأفكار التخيلية، ما أخرجه الإمام أبو داود في سننه بإسناد صحيح من حديث أم المؤمنين عائشة - رضي الله عنها- قالت: " قَدِمَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ مِنْ غَزْوَةِ تَبُوكَ أَوْ خَيْبَرَ، وَفِي سَهْوَتِهَا سِنَّرٌ فَهَبَّتْ رِيحٌ، فَكَشَفَتْ نَاحِيَةَ السِّنْرِ عَنْ بَنَاتٍ لِعَائِشَةَ؛ لُعَبٍ. فَقَالَ: مَا هَذَا يَا عَائِشَةُ؟! قَالَتْ: بَنَاتِي. وَرَأَى بَيْنَهُنَّ فَرَسًا لَهُ جَنَاحَانِ مِنْ رِقَاعٍ، فَقَالَ: مَا هَذَا الَّذِي أَرَى وَسَطَهُنَّ؟ قَالَتْ: فَرَسٌ. قَالَ: وَمَا هَذَا الَّذِي

عَلَيْهِ؟ قَالَتْ: جَنَاحَانِ. قَالَ: فَرَسٌ لَهُ جَنَاحَانِ؟! قَالَتْ: أَمَا سَمِعْتَ أَنَّ لِسُلَيْمَانَ خَيْلًا لَهَا أَجْنَحَةٌ؟! قَالَتْ: فَضَحِكَ حَتَّى رَأَيْتُ نَوَاجِذَهُ ٦١.

فترى النبي ﷺ في هذا الحديث يداعبُ زوجه أم المؤمنين عائشة رضي الله عنها- في لعبها، ومن ذاك فرس بين تلکم اللّعب له جناحان من الجلد، قد استعجب منه ﷺ، وبررت له رضي الله عنها- بروح الطفولة العذبة الصافية ذات الأفق الواسع أن هذا مستمد مما سمعته عن خيل نبي الله سليمان -عليه السّلام- لها أجنحة، فضحك النبي ﷺ من تصوّرها، ضحكة إعجاب بدت فيها نواجذه، ولم ينكر عليها ﷺ سعة الأفق هذه، وامتداد هذا الخيال والتصور، فكان سكوته ﷺ إقراراً لذلك، وعلامةً على كونه مقبولاً.

ولو نظرنا عبر التاريخ المنصرم لوجدنا أن سعة الخيال، والتأمل في الطيور، هي التي حدت بالعالم الأندلسي أبي القاسم عباس بن فرناس (ت ٢٧٤هـ) ٦٢ للتفكير بالطيران من خلال جناحين صنعهما، وبرغم أن محاولته لم يكتب لها النجاح سوى فترة قصيرة انتهت بسقوطه وموته - رحمه الله- إلا أنها قد فتحت الطريق لمن بعده في تجسيد هذا الخيال إلى حقيقة على يدي الأخوين (رأيت) كما هو مشهور ومستفيض، حيث تمكنا

٦١ أبو داود، سليمان بن الأشعث. (د.ت). السنن. د.ط. د.م: دار الفكر. كتاب الأدب، باب: في اللعب بالبنات ج: ٤، ص: ٢٨٣ حديث رقم ٤٩٣٢.

سهوتها: السهوة: بيت صغير منحدر في الأرض قليلاً شبيه بالمخدع والخزانة. وقيل: هو كالصفة تكون بين يدي البيت. وقيل: شبيه بالرّف أو الطاق يُوضع فيه الشيء؛ ابن الأثير. النهاية في غريب الحديث والأثر. ج: ٢، ص: ٤٣٠.

٦٢ قال المقرئ: "حكيم الأندلس، أول من استنبت بالأندلس صناعة الزجاج من الحجارة... واحتال في تطيير جثمانه، وكسا نفسه الريش، ومد له جناحين، وطار في الجو مسافة بعيدة، ولكنه لم يحسن الاحتيال في وقوعه، فتأذى في مؤخره، ولم يدر أن الطائر إنما يقع على زمكه ولم يعمل له ذنباً". المقرئ، أحمد بن محمد. (١٩٩٧م). نفع الطيب من غصن الأندلس الرطيب. بيروت: دار صادر، ج: ٣، ص: ٣٧٤.

من صنع طائرة حلقت في الأجواء، ثم ما يزال الأمر في تطور وإبداع وابتكارٍ حتى بات على ما هو عليه الآن.

المبحث الثاني: ملاح منهجه ﷺ في رعاية الشخصية الإبداعية.

إن قضية الإبداع ليست بناءً نفسياً وعقلياً وحسب في حق من يُتوسم فيه الإبداع؛ فإذا ما حصل البناء وتمّ واكتمل، لزمه حينئذٍ العناية والرعاية الحثيثة التي تضمن له الديمومة والبقاء، ولذلك فقد كان المنهج النبوي في الاهتمام بالشخصية الإبداعية يزاوج بين البناء والرعاية على حدٍ سواء ويمكن رصد ملاح ذلك المنهج النبوي في الرعاية على النحو الآتي:

أ- ملاحظة الجوانب الإبداعية والتركيز عليها بإثرائها بالخبرات اللازمة لتنميتها وتطويرها.

وتبرز قيمة ذلك في تنظيم مسار الحالة الإبداعية للشخص المبدع؛ إذ ملاحظة ما يميل إليه المبدع من الاهتمامات تدعو إلى التركيز على جوانب ذلك الميول، وتنميتها، وتكثيف المادة الخبراتية له فيها، وهذا من شأنه أن يُخرج المبدع من دوامة العموم، ويعطيه خصوصية علمية، تميّزه عن غيره فيما عُني واختصّ به، ويمكن أن نرى نموذجاً عملياً لذلك من خلال تعامله ﷺ مع شخصية حذيفة بن اليمان - رضي الله عنه - فقد لاحظ النبي ﷺ، ملاحظة دقيقة فاحصة ميولاً في شخصه إلى العناية بأحاديث الفتن، فخصّه بفسحة السؤال عن حيثياتها، ولم يضق صدره به ذرعاً، أخرج الشيخان في صحيحيهما واللفظ للبخاري من حديث حذيفة - رضي الله عنه -: " كَانِ النَّاسُ يَسْأَلُونَ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ عَنِ الْخَيْرِ وَكُنْتُ أَسْأَلُهُ عَنِ الشَّرِّ مَخَافَةَ أَنْ يُدْرِكَنِي " (١)٦٣. كما خصّه ﷺ بسرّه في معرفة

٦٣ البخاري. الجامع الصحيح. كتاب الفتن، باب: كيف الأمر إذا لم تكن جماعة ج: ٦، ص: ٢٥٩٥ حديث رقم ٦٦٧٣.

أسماء المنافقين، وقد وقعت الإشارة إلى ذلك في قول أبي الدرداء رضي الله عنه - لعقمة بن قيس النخعي الكوفي حين زاره عقمة في الشام: "... أوليس فيكم صاحب سر النبي ﷺ الذي لا يعلمه أحدٌ غيره"^{٦٤}.

حكى الحافظ ابن حجر قال: " قال ابن أبي جمرة: في الحديث حكمةُ الله في عبادِهِ، كيف أقام كلا منهم فيما شاء، فحُبب إلى أكثر الصحابة السؤال عن وجوه الخير؛ ليعملوا بها ويبلغوها غيرهم، وحَبَّب لحذيفة السؤال عن الشر؛ ليجتنبه، ويكون سببا في دفعه عمّن أراد الله له النجاة، وفيه سعة صدر النبي ﷺ ومعرفته بوجوه الحَكم كلها، حتى كان يجيب كل من سأله بما يناسبه، ويأخذ منه أن كُلَّ من حُبَّب إليه شيء فإنه يفوق فيه غيره، ومن ثمَّ كان حذيفة صاحب السرِّ الذي لا يعلمه غيره، حتى حُصَّ بمعرفة أسماء المنافقين وبكثيرٍ من الأمور الآتية^{٦٥}؛ وهكذا نرى النبي ﷺ لا يتوانى عن تلبية وإشباع ميول حذيفة رضي الله عنه- في موضوع الفتن، وإثراء معرفته بتفاصيل وحيثيات الموضوع ليُصبح المقدم والمتميز في ذلك مُستقبلا.

ب- تعزيز الدافعية في الشَّخصية الإبداعية بالثناء، والدعاء.

لقد تقدّم في البناء النفسي للشَّخصية الإبداعية تشجيعه ﷺ الميول الإبداعية وثنائه عليها، وهذا بدوره يُسهم في تعزيز الدافعية على العطاء ومزيدٍ من الإنجاز لدى الشَّخصية الإبداعية، وهذا الأمر يمثّل وحدتي بناءٍ ورعاية في آن معا للشَّخصية الإبداعية، ومن نماذج ذلك ما تقدّم من قوله

وانظر: مسلم. الجامع الصحيح. كتاب الفتن وأشرط الساعة، باب: وجوب ملازمة جماعة المسلمين ثم ظهور الفتن وفي كل حال وتحريم الخروج على الطاعة ومفارقة الجماعة ج: ٣، ص: ١٤٧٥ حديث رقم ١٨٤٧.

^{٦٤} البخاري. الجامع الصحيح. كتاب فضائل الصحابة، باب: مناقب عمار وحذيفة رضي الله عنهما ج: ٣، ص: ١٣٦٨ حديث رقم ٣٥٣٢.

^{٦٥} ابن حجر. فتح الباري. ج: ١٣، ص: ٣٧.

ﷺ في حقِّ صوتِ عبدِ الله بنِ مسعودٍ رضي اللهُ عنه:- " مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَقرأَ القرآنَ غَضًّا كَمَا أَنْزَلَ فَلْيَقرأهُ قِراءةَ ابنِ أمِّ عبدٍ " ٦٦.

ومن ذلك أيضا ثناؤه ﷺ العذب، والمفعم بالحيوية، والتقاؤل، والفرح، والإعجاب والرضا على أداء أبي موسى الأشعري حتى قال له النبي ﷺ: لَوْ رَأَيْتَنِي، وَأَنَا أَسْتَمِعُ لِقِراءةِكَ البَارِحَةَ! لَقَدْ أُوتِيتَ مِزْمَارًا مِنْ مِزْمِيرِ آلِ دَاوُدَ " ٦٧. فاستقرَّ ذلك الثناء في نفس أبي موسى رضي اللهُ عنه- مكامن الإبداع لمزيدٍ من الجودة، والتحسين في الأداء فقال في رواية إسنادها صحيح عند البيهقي: " لو عَلِمْتُ لِحَبْرَتِهِ لَكَ تحبيراً " ٦٨.

وهذا معاذ بن جبل -رضي اللهُ عنه- مختصٌ بامتياز في أحاديث الحلال والحرام؛ معرفةً، وفهمًا لأدق تفاصيلها، وهذا أبي بن كعب -رضي اللهُ عنه- يعلو كعبه، ويتميز بعنايته بوجه قراءة الألفاظ في الآيات القرآنية، وهذا زيد بن ثابت -رضي اللهُ عنه- يتميز في مجال تقسيم الموارد؛ فنراه ﷺ يشيد بمواهبهم الإبداعية ومجالات تميزهم وينوّه بها مكسبًا لهم بذلك مزيدًا من الدافعية، على المداومة، والمثابرة فيما برعوا فيه وأبدعوا؛ فقد أخرج الإمام أحمد في مسنده بسند صحيح من طريق أبي قلابة عن أنس - رضي اللهُ عنه- قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: ... وَأَعْلَمُهَا (أي: أعلم أمته ﷺ) بِالْحَلَالِ وَالْحَرَامِ مُعَاذُ بَنِي جَبَلٍ، وَأَقْرَبُهَا لِكِتَابِ اللَّهِ أَبِي، وَأَعْلَمُهَا بِالْفَرَائِضِ زَيْدُ بْنُ ثَابِتٍ... " ٦٩.

ولمَّا لاحظَ النبي ﷺ اهتمامَ عبدِ الله بنِ عباسٍ رضي اللهُ عنهما-

٦٦ ابن سعد. الطبقات الكبرى. ج: ٢، ص: ٣٤٢. إسناده صحيح.

٦٧ مسلم. الجامع الصحيح. كتاب صلاة المسافرين وقصرها، باب: استحباب تحسين الصوت بالقرآن، ج: ١، ص: ٥٤٥ حديث رقم ٧٩٣.

٦٨ البيهقي. السنن الكبرى. ج: ١٠، ص: ٢٣٠.

٦٩ ابن حنبل، أحمد بن محمد. (د ت). المسند. د. ط. مصر: مؤسسة قرطبة، ج: ٣، ص: ١٨٤ حديث رقم ١٢٩٢٧.

بالتفسير واستيضاحه منه ﷺ عما يُشكَلُ عليه من فهم آيات الكتاب العزيز، وكذا عنايته بالجوانبِ الفقهية في أمور الدين، عزَّرَ ﷺ الدافعية عنده لذلك بالدعاء له قائلًا في رواية عند البخاري: "...اللَّهُمَّ عَلِّمَهُ الْكِتَابَ" ووقع في رواية أخرى عنده بلفظ "اللَّهُمَّ عَلِّمَهُ الْحِكْمَةَ" وأوضح الإمام البخاري معنى الحكمة فقال: "والحكمة الإصابتة في غير النبوة".^{٧٠} قال الحافظ ابن حجر: " المراد بالكتاب القرآن؛ لأن العرف الشرعي عليه، والمراد بالتعليم، ما هو أعمُّ من حفظه والتفهُّم فيه"^{٧١}، وفي حديثٍ آخر لاحظ ﷺ نباهته -رضي الله عنهما- على صغر سنِّه في تقدير المناسبة والتلازم بين دخول الخلاء وإحضار الماء كي يتوضأ منه ﷺ بعد خروجه من الخلاء، هذا من جهة، ومن جهة أخرى، وضعه الماء قريباً من النبي ﷺ، دون الدخول عليه، أو مناولته له إياه، فدعا له الله تعالى أن يفقهه في الدين؛ فقد أخرج الإمام البخاري في صحيحه من حديث ابن عباس -رضي الله عنهما-: "أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ دَخَلَ الْخَلَاءَ فَوَضَعَتْ لَهُ وَضُوءًا، قَالَ مَنْ وَضَعَ هَذَا فَأُخْبِرَ. فَقَالَ: اللَّهُمَّ فَقِّهْهُ فِي الدِّينِ"^{٧٢}.

حكى الحافظ ابن حجر قال: قال ابن المنير (يعني: زين الدين أخو صاحب كتاب المتواري): " مناسبة الدعاء لابن عباس بالتفقه على وضعه الماء، من جهة أنه تردد بين ثلاثة أمور: إما أن يدخل إليه بالماء إلى الخلاء، أو يضعه على الباب؛ ليتناوله من قريب، أو لا يفعل شيئاً، فرأى

^{٧٠} انظر على الترتيب:

البخاري. الجامع الصحيح. كتاب العلم، باب: قول النبي ﷺ: اللهم علمه الكتاب، ج: ١، ص: ٤١ حديث رقم ٧٥.

البخاري. الجامع الصحيح. كتاب فضائل الصحابة، باب: ذكر ابن عباس رضي الله عنهما، ج: ٣، ص: ١٣٧١ حديث رقم ٣٥٤٦.

^{٧١} ابن حجر. فتح الباري. ج: ١، ص: ١٧٠.

^{٧٢} البخاري. الجامع الصحيح. كتاب الوضوء، باب: وضع الماء عند الخلاء، ج: ١، ص: ٦٦ حديث رقم ١٤٣.

الثاني أوفق؛ لأن في الأول تَعَرُّضًا للاطلاع، والثالث يستدعي مشقة في طلب الماء، والثاني أسهلها. ففعله يدلُّ على ذكائه فناسب أن يدعو له بالتفقه في الدين ليحصل به النفع وكان^{٧٣}. وحكى البدر العيني معنى كلام ابن المنير، دون أن يعزوه فقال: "مناسبة دعائه عليه الصلوة والسلام لابن عباس بالتفقه في الدين، لأجل وضعه الوضوء له؛ لكونه تفرَّس فيه الذكاء والفتنة، فالمناسبة أن يدعو له بالتفقه في الدين - ليطلع به على أسرار الفقه في الدين فينتفع وينفع - وذلك لأنه وضعه عند الخلاء؛ لأنه كان أيسر له عليه الصلوة والسلام، لأنه لو وضعه في مكان بعيد منه، كان يحتاج إلى طلب الماء وفيه مشقة ما، ولو دخل به إليه، كان تعرضا للاطلاع على حاله وهو يقضي حاجته، فلما رأى ابن عباس هذه الحالة أوفق وأيسر، استدل عليه الصلوة والسلام على غاية ذكائه، مع صغر سنه، فدعا له بما دعا به^{٧٤}.

ج- احتضانه ﷺ الشخصية الإبداعية، وحنوه عليها، وتقريبها بقصد الإشراف عليها ومتابعتها.

وهذه القضية لها صلة بالنقطة السابقة المتعلقة بتعزيز الدافعية، غير أن الكلام منصَّب هنا حول احتضان المبدع؛ بمعنى العناية به، والحنو عليه، ومتابعة أحواله وشؤونهِ، وكلُّ ذلك مهم في إطار الرعاية للشخصية الإبداعية، ومن ذلك موقفه ﷺ من ابن عباس رضي الله عنهما - حنواً،

^{٧٣} ابن حجر. فتح الباري. ج: ١، ص: ٢٤٥.

قلت: ليس هذا الكلام في المتواري على أبواب البخاري لناصر الدين بن المنير (ت ٦٨٣هـ)، وكان الكلام - والله أعلم - لأخيه زين الدين بن المنير (ت ٦٩٥هـ)، فالحافظ ينقل عنه كثيراً في الفتح ويقول: قال الزين بن المنير: ...؛ فإن له شرحاً على صحيح البخاري أمعن فيه الحديث عن المناسبات بين أبواب صحيح البخاري وما تحتها من أحاديث، وهو مفقود لم يصلنا، فأردت التنبيه.

^{٧٤} العيني، أحمد بن موسى. (د.ت). عمدة القاري شرح صحيح البخاري. د.ط.بيروت: دار إحياء التراث العربي، ومؤسسة التاريخ العربي، ج: ٢، ص: ٢٧٤.

وشفقة، وتقريباً، فقد أخرج الإمام البخاري في صحيحه من حديث ابن عباس رضي الله عنهما - " ضَمَّنِي النَّبِيُّ ﷺ إِلَى صَدْرِهِ..^{٧٥} قال الحافظ ابن حجر: " فيستفاد منه جواز احتضان الصبي القريب على سبيل الشفقة ^{٧٦}."

ومن ذلك أيضاً تقريبه ﷺ لابن عباس رضي الله عنهما - منه؛ لكي يكون تحت ناظريه، ويتعاهده بالتوجيه والمتابعة، ومن المواقف التي تدلُّ على ذلك بشهادة ابن عباس رضي الله عنهما - نفسه ما أخرجه الإمام البخاري في صحيحه من طريق عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَابِسٍ (قال): سَمِعْتُ ابْنَ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا - سَأَلَهُ رَجُلٌ: شَهِدْتَ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ الْعِيدَ أَضْحَى أَوْ فِطْرًا؟ قَالَ: نَعَمْ. وَلَوْلَا مَكَانِي مِنْهُ مَا شَهِدْتُهُ يَعْني: مِنْ صِغَرِهِ...^{٧٧} والمعنى لولا منزلته الكبيرة عند النبي ﷺ لما تمكن من شهود صلاة العيد معه، ومعاينة ما جرى فيها من أحداث عن كثب، وعليه فيظهر للمتأمل حرصه ﷺ على أن يجعل ابن عباس رضي الله عنهما - لنباهته وفرط ذكائه، في قلب الحدث؛ كي يسمع، ويشاهد فيحصل له مزيد العلم والمعرفة، وكل ذلك قد تحصل له برغم صغر سنه؛ ومما لا شك فيه أن هذه الصورة من الرعاية تُعزِّزُ عند مَنْ يحظى بها، الفرصة بالتميز، والإبداع، والتألق بحسب المجال الذي يكون فيه؛ فيرى ما لم يتحصل لغيره أن يراه، ويسمع أيضاً ما لم يتحصل لغيره سماعه.

د - حذفه ﷺ اللوم والعتاب، وإعطاء المبدع فرصةً للتعلم بالاستنتاج، والاكتشاف، وبتأمل النتائج.

^{٧٥} البخاري. الجامع الصحيح. كتاب فضائل الصحابة، باب: ذكر ابن عباس رضي الله عنهما ج: ٣، ص: ١٣٧١ حديث رقم ٣٥٤٦.

^{٧٦} ابن حجر. فتح الباري. ج: ١، ص: ١٧٠.

^{٧٧} البخاري. الجامع الصحيح. كتاب النكاح، باب: (وَالَّذِينَ لَمْ يَبْلُغُوا الْخُلْمَ مِنْكُمْ) [النور: ٥٨]، ج: ٥، ص: ٢٠١٠ حديث رقم ٤٩٥١.

فاللوم والعتاب يُربك المبدع ويشوش خاطره، ويطمس مواهبه، ويشلُّ قدراته، ولذلك نجدُه ﷺ يؤسس في منظومة الرعاية للشخصية الإبداعية مبدأ حذف اللوم، والعتاب، على نحوٍ يُعطي المبدعَ فرصةً للتعلم، بالاستنتاج، والاكتشاف، وبتأمل النتائج، ودليل ذلك ونموذجه ما أخرجه الإمام مسلم في صحيحه من حديث أنس بن مالك -رضي الله عنه- قال: " خَدَمْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ تِسْعَ سِنِينَ، فَمَا أَعْلَمُهُ قَالَ لِي قَطُّ: لِمَ فَعَلْتَ كَذَا وَكَذَا؟! وَلَا عَابَ عَلَيَّ شَيْئًا قَطُّ " ٧٨.

فهذا الموقف من النبي ﷺ مع أنس -رضي الله عنه- ينمُّ عن ذوق رفيع في الرعاية النفسية لمن يتوسم فيه الإبداع، وقد كان له أكبر الأثر في تميّزه في حبِّ رسول الله ﷺ وهو القائل فيما أخرجه ابن سعد بإسنادٍ صحيح من حديث المُتَنِّي بنِ سعيدِ الذراعِ قَالَ: سَمِعْتُ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ يَقُولُ: مَا مِنْ لَيْلَةٍ إِلَّا وَارَى فِيهَا حَبِيبِي، ثُمَّ يَبْكِي " ٧٩، كما كان لذلك الأثر البالغ في تفوقه - رضي الله عنه- بالإكثار على وجه الإتيان من الرواية عنه ﷺ، حتى صار بتفوقه -رضي الله عنه- علماً كبيراً من أعلام الصحابة الكرام في الرواية، والعلم، وبات من الذين يُرحل إليهم، ويشار لهم بالبنان.

هـ- حرصُه ﷺ على أن تبلغ الشخصية الإبداعية مرتبة تحقيق

الذات.

وقد تجلّى ذلك في المنظومة النبوية لرعاية الشخصية الإسلامية عموماً وهو من باب أولى في الشخصية الإبداعية؛ لتكون قادرة على تأكيد حضورها في ذاتها، وإثباتها لقدراتها، وتحقيق ما تطمح إليه، وحين

٧٨ مسلم. الجامع الصحيح. كتاب الفضائل، باب: كان رسول الله ﷺ أحسن الناس خلقاً، ج: ٤، ص: ٨٠٤ حديث رقم ٢٣٠٩.

٧٩ ابن سعد. الطبقات الكبرى. ج: ٧، ص: ٢٠.

يبلغُ المبدعُ هذه المرتبة في المجتمع الذي يعيشُ فيه، يكون قد حقق لذاته مكتسبات منها؛ الثقة بالنفس، وفرض احترام الآخرين له، وعدم تجاوزهم له حتى وإن كان صغير السن، ويظهر النموذج النبوي التطبيقي العام لذلك على الشخصية المسلمة في ضوء ما أخرجه الإمام البخاري في صحيحه من حديث سهل بن سعد - رضي الله عنه - قال: أتى النبي ﷺ بقدرٍ فشرِب منه وعن يمينه غلامٌ - أصغرُ القوم - والأشياخُ عن يساره فقال: يَا غلامُ، أتأذنُ لي أن أعطيه الأشياخ؟ قال: مَا كُنْتُ لِأُوْثِرَ بِفَضْلِي مِنْكَ أَحَدًا يَا رَسُولَ اللَّهِ فَأَعْطَاهُ إِيَّاهُ^{٨٠}؛ وبصرفِ النظر عن معرفتنا باسم الغلام الذي لم يصحَّ حديث في تسميته؛ فقد كرّس النبي ﷺ مبدأً عامًا في التعامل مع الشخصية المسلمة، وهو أدعى في حقها إذا كانت إبداعية؛ فعلى الرغم من صغر سنِّ الغلام إلا أنَّ النبي ﷺ أعطاه فرصة لتحقيق ذاته حينما استأذنه من جهة؛ ليؤكد له أنَّ الدور عنده، وهو أحقُّ بالشرب من غيره، وأنَّ صغر سنِّه لا يلغي أحييته أو يُهملها.

و- توجيهه ﷺ الملكات الإبداعية إلى ما ينفع الأمة.

وتبرزُ قيمةُ ذلك للمبدع بإكسابه الثقة بنفسه، والشعور بقيمة موقعه، وعمق تأثيره، ومن نماذج ذلك زيد بن ثابت - رضي الله عنه - ذاكم الفتى صغير السن - الذي اكتشف فيه النبي ﷺ، ذكاءً ونباهةً كبيرين، وقوةً حافظةً عظيمةً، فاستثمر ﷺ ذلك منه، فوجهه لتعلم السريانية؛ وقد بوب الإمام البخاري في صحيحه فقال: "باب: ترجمة الحكام... وقال خارجه بن زيد ابن ثابت عن زيد بن ثابت أن النبي ﷺ أمره أن يتعلم كتاب اليهود^{٨١}"، وكذا استثمر ﷺ يقظته، ووعيه، وفطنته، ورجاحة عقله،

٨٠ البخاري. الجامع الصحيح. كتاب المساقاة، باب: في الشرب، ج: ٢، ص: ٨٢٩ حديث رقم ٢٢٢٤.

٨١ البخاري. الجامع الصحيح. كتاب الأحكام، ج: ٦، ص: ٢٦٣١.

وأمانته، فجعله يكتب الوحي إذا نزل عليه جبريل عليه السلام، وذلك هو أحد الأسباب التي دعت أبا بكر الصديق -رضي الله عنه- لاختياره في مشروع جمع القرآن الكريم عقب أحداث اليمامة؛ فقد أخرج الإمام البخاري في صحيحه من حديث زيد بن ثابت رضي الله عنه -قال: "... قَالَ أَبُو بَكْرٍ: إِنَّكَ رَجُلٌ شَابٌّ عَاقِلٌ لَا نَتَهَمُكَ، وَقَدْ كُنْتَ تَكْتُبُ الْوَحْيَ لِرَسُولِ اللَّهِ ﷺ، فَتَتَّبِعُ الْقُرْآنَ فَاجْمَعُهُ. فَوَاللَّهِ لَوْ كَلَّفُونِي نَقْلَ جَبَلٍ مِنْ الْجِبَالِ مَا كَانَ أَثْقَلَ عَلَيَّ مِمَّا أَمَرَنِي بِهِ مِنْ جَمْعِ الْقُرْآنِ... ٨٢".

ومن ذلك أيضاً توجيهه، واستثماره ﷺ الصوت الجميل لأبي محذورة الجمحي القرشي -رضي الله عنه- في خدمة الأذان، وكان حينئذ على غير الإسلام؛ فأسند إليه مهمة الأذان في المسجد الحرام بمكة المكرمة؛ فقد أخرج الإمام أحمد بإسناد حسن قال: حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ أَخْبَرَنِي ابْنُ جُرَيْجٍ حَدَّثَنِي عُثْمَانُ بْنُ السَّائِبِ مَوْلَاهُمْ عَنْ أَبِيهِ السَّائِبِ مَوْلَى أَبِي مَحْذُورَةَ، وَعَنْ أُمِّ عَبْدِ الْمَلِكِ بِنِ أَبِي مَحْذُورَةَ أَنَّهُمَا سَمِعَاهُ مِنْ أَبِي مَحْذُورَةَ قَالَ أَبُو مَحْذُورَةَ: خَرَجْتُ (يعني: إلى حنين) فِي عَشْرَةِ فِتْيَانٍ مَعَ النَّبِيِّ ﷺ وَهُوَ أَبْغَضُ النَّاسِ إِلَيْنَا، فَأَذَّنُوا فَمَمْنَا نُؤَدِّنُ، نَسْتَهْزِئُ بِهِمْ فَقَالَ النَّبِيُّ ﷺ ائْتُونِي بِهِؤَلَاءِ الْفِتْيَانِ فَقَالَ: أَذْنُوا. فَأَذْنُوا فَكُنْتُ أَحَدَهُمْ، فَقَالَ النَّبِيُّ ﷺ: نَعَمْ، هَذَا الَّذِي سَمِعْتُ صَوْتَهُ. أَذْهَبُ، فَأَذِّنُ لِأَهْلِ مَكَّةَ فَمَسَحَ عَلَيَّ نَاصِيَتِهِ... ٨٣".

٨٢ البخاري. الجامع الصحيح. كتاب فضائل القرآن، باب: جمع القرآن ج: ٤، ص: ١٩٠٧ حديث رقم ٤٧٠١.

٨٣ أحمد. المسند. ج: ٣، ص: ٤٠٨.

قلت: لقد صرح ابن جريج بالسماع فلا تدليس، وأمَّا عثمان بن السائب وأبوه السائب مولى أبي محذورة ذكرهما ابن حبان في الثقات.

انظر ترجمتهما على الترتيب:

ابن حبان، محمد. (١٩٧٥م). الثقات. ط١. د.م: دار الفكر، ج: ٧، ص: ١٩٦ برقم ٩٦٤٠. وج: ٤، ص: ٣٢٨ برقم ٣١٥٩.

هذا ولم يتكلم فيهما الأئمة المتقدمون - فيما أعلم بعد التدقيق -بحرح، وعندني أنهما على السلامة والوثاقة، وقد أرسى الإمام ابن حبان في ذلك قاعدة معتبرة عند المحدثين؛ حيث قال: في مقدمة

ووقع في رواية ابن خزيمة في صحيحه- من ذات الطريق- عن أبي مَحْذُورَةَ -رضي الله عنه- ما لفظه: "لَمَّا رَجَعَ النَّبِيُّ ﷺ مِنْ حُنَيْنٍ، خَرَجْتُ عَاشِرَ عَشْرَةٍ مِنْ أَهْلِ مَكَّةَ نَطْلُبُهُمْ، فَسَمِعْتُهُمْ يُؤَدِّنُونَ بِالصَّلَاةِ، فَقَمْنَا نُؤَدِّنُ نَسْنَهْزِي بِهِمْ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: قَدْ سَمِعْتُ فِي هَؤُلَاءِ تَأْدِينَ إِنْسَانٍ حَسَنِ الصَّوْتِ، فَأَرْسَلَ إِلَيْنَا، فَأَدَّنَّا. رَجُلٌ، رَجُلٌ، وَكُنْتُ آخِرَهُمْ، فَقَالَ حِينَ أُدَّنْتُ: تَعَالَ، فَأَجْلَسَنِي بَيْنَ يَدَيْهِ، فَمَسَحَ عَلَيَّ نَاصِيَتِي وَبَرَكَ عَلَيَّ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ، ثُمَّ قَالَ: اذْهَبْ فَأَدِّنْ عِنْدَ الْبَيْتِ الْحَرَامِ، قُلْتُ: كَيْفَ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ فَعَلَّمَنِي، كَمَا يُؤَدِّنُونَ الْآنَ بِهَا...^{٨٤}.

الخاتمة

وفي ختام هذا البحث فيما يأتي أبرز النتائج والاستنتاجات التي وقف عليها الباحث:

كتابه الثقات: " فمن لم يُعلم يجرح فهو عدل إذا لم يبين ضده؛ إذ لم يكلف الناس من الناس معرفة ما غاب عنهم، وإنما كلفوا الحكم بالظاهر من المغيب عنهم " ابن حبان. الثقات. ج: ١، ص: ١٣. ومما تجدر الإشارة إلى ابن القطان الفاسي قد جهل عثمان بن السائب جهالة حال، حكى الحافظ الذهبي في ترجمته قال: " قال ابن القطان: لا يُعرف، قلت (يعني: الذهبي): ذكره ابن حبان في الثقات". وفي ترجمة السائب قال الذهبي: "لا يعرف" أي: حاله.

انظر على الترتيب:

الذهبي، محمد بن أحمد. (١٩٩٥م). ميزان الاعتدال. ط١. بيروت: دار الكتب العلمية، ج: ٨، ص: ١٥٧ برقم ٥٦٣.

وج: ٣، ص: ١٧٠ برقم ٣٠٧٨.

قلت: إن جهالة الحال باعثها قلة حديثهما، غير أن حديث السائب له خصوصية؛ إذ هو مولى لأبي مَحْذُورَةَ وهو أعلم بحديثه، ثم إن السائب لم ينفرد عن أبي مَحْذُورَةَ فقد تابعه علي روايته أم عبد الملك بن أبي مَحْذُورَةَ ومحلها الوثاقة، وأما تفرُّد عثمان عن أبيه فمحمتمل؛ إذ آل الرجل أدرى بحديثه. وصنيع الإمام الذهبي في كتابه السير هو جزمٌ بمضمون هذه القصة عن أبي مَحْذُورَةَ. فقد قال: " أبو مَحْذُورَةَ الجُمحي مؤذن المسجد الحرام وصاحب النبي ﷺ... كان من أندى الناس صوتاً وأطيبه " ثم استشهد على ذلك برواية السائب عن أبي مَحْذُورَةَ من رواية ابن جريج.

الذهبي، محمد بن أحمد. (١٩٩٣م). سير أعلام النبلاء. ط٩. بيروت: مؤسسة الرسالة، ج: ٣، ص: ١١٧ و١١٨.

^{٨٤} ابن خزيمة، محمد بن إسحاق. (١٩٧٠م). صحيح ابن خزيمة. د.ط. بيروت: المكتب الإسلامي، ج: ١، ص: ٢٠٠ و٢٠١، حديث رقم ٣٨٥.

١- يعدُّ البناء النَّفسي والعقلي للفرد لَبنةً أساسا في صياغة الشَّخصية الإبداعية لديه؛ إذ هما مدار العملية الإبداعية ودونهما لا يكون إبداع.

٢- إنَّ مظاهرَ العناية بمسألة الإبداع برزت بوضوح في تطبيقاتِ الهدى النبوي الشريف على نحوٍ يؤكد شمولية، ومرونة السنَّة الشَّريفة - التي هي رديف القرآن الكريم وتبيانها-وقدرتها على مواكبة واستيعابِ مستجداتِ العلم في شتى ميادين الحياة المختلفة.

٣- لقد حرصَ النبي ﷺ في البناء النَّفسي للفرد المبدع على تجذير الإيمان بالله تعالى في نفسه، وتطويرها للتصديق بالغيب عنه، والتوكل عليه؛ فالإيمانُ يحرِّره من حوله وقوته، ويجعله معتمدا على حول الله تعالى العظيم وقوته، كما رسَّخ النبي ﷺ في نفسية المبدع مبدأ الإيمان بالغيب الذي مقتضاه انقطاعُ الطمع عن إدراك حقيقة ذات الله العلية، وكلِّ ما لم يأذن الله بالاطلاع عليه، ويدركُ المرءُ حينئذٍ محدودية العلم وقصوره في حقِّ نفسه، وأنَّ الله تعالى هو المحيط بالغيب وليس لأحدٍ من خلقه أن يخرق غيبه، أو يأتي بغير المألوف فيه إلا بإذنه، كما نراه عليه الصَّلَاة والسَّلَام يحرص في البناء النَّفسي للفرد المبدع على ربطه بآثارِ اسمي الله " البديع " و " النافع " لما لهما من أثر بالغ في سيلان الإبداع وتفتُّق القرائح عن طاقاتِ وأفكارِ خلاقية؛ فيعلمُ الفردُ المبدع أنَّ ناصية الإبداع المطلق بيد الله تعالى، وكذا فقد حثَّ ودعا ﷺ النفوس إلى نبذ الهَمِّ، والحزنِ، والعجز، والكسل، والتخلي بروح معنوية عالية، تجافي الإحباط والخذلان والتكدر، ونبه ﷺ على أنَّ العمل الإبداعي ينبغي أن يكون عملا قيِّميا ذا نفع وفائدة، وليس ترفا فكريا، بل تحوطه المقاصد والغايات، وقد نوّه ﷺ في مقام البناء النَّفسي بمعيار الكفاءة الإبداعية؛ رفعا للروح المعنوية لدى المبدع، وكذا فقد شجّع ﷺ ميوله الإبداعية. وأذكَّى وفعل ﷺ في نفس

المبدع الرغبة بالتميز، والفرادة بالعباء، والإنجاز، وأعطاه ﷺ الحرية المناسبة للإبداع، والتمس له ﷺ المعاذير عند الخطأ في التنفيذ، وعمل ﷺ على تبني الأفكار الإبداعية، وإدخالها حيز التنفيذ على سبيل تعزيز ثقة المبدع بنفسه، وتحفيزه على مزيدٍ من الأفكار الإبداعية.

٤- أكد النبي ﷺ بسيرته العملية على ضرورة بناء المبدع وفق منهجية سليمة ترتقي بالعقل وتحترمه وتسمو به إلى مدارج التميز والإبداع - بوصفه مناط التكليف، والنقطة الفاصلة التي تميز الإنسان عن سائر المخلوقات، حتى عن الملائكة الذين ليس لهم اختيار، وقد ظهر بالنتج أنه قد راعى ﷺ لتحقيق ذلك أموراً على رأسها: تحريره ﷺ الملكة الإبداعية في العقل المسلم من القيود المادية؛ فالغاية هي الإخلاص لله تعالى، والشعار هو القناعة دون اللهاث وراء المال، كما حرص ﷺ على إرساء وتفعيل مبدأ المرونة في التفكير من خلال تطبيقات الشورى في مناحي الحياة على نحو من شأنه أن يسهم في ارتضاء وتحسين الصواب لدى العقول السوية بحبها الإنصاف، والموضوعية العلمية بعيداً عن الجمود الفكري الذي من مظاهره التعصب، والتتبع، والتصلب والكبر، وبطراً الحق، كما عمل ﷺ على إعطاء العقل المبدع فسحة لتلمس المشكلات، وابتكار الحلول لها سعياً منه لتوسيع مداركه وتحفيزه للوقوف على حقيقة مشكلة ما، كما عزز ﷺ بناء الشخصية الإبداعية عقلياً بإيراده شيئاً من قصص المبدعين التي تمثل باعثاً مهماً على تحفيز العقول على الإبداع، والابتكار، كما أن من شأنها أن تكون لدى المبدع خبرة تراكمية في مسيرته الإبداعية، يقيد منها، ويبني عليها.

ونجده ﷺ في منظومة البناء العقلي للعقل المبدع يستثير ذلك العقل بإلقاء الأسئلة أو الألباز عليه، مثل لغز النخلة الشهير بغية تحفيزه

وتنشيطه وتربيضه على أعمال الفكر، وكذا اختباره بهدف الكشف عن مستواه الإبداعي. كما ونراه ﷺ يقرُّ أسلوب العصف الذهني لابتكار الحلول في مسألة ما - والذي هو في حقيقته صورةٌ من صور الشورى الجماعية تقوم على أساس أن يُدلي كلُّ برأيه في مسألة ما، بُغيةً ابتكارِ حلٍّ ناجع يعالج مشكلةً فيها مثل مداوات أصحابه الكرام في ابتكار وسيلة لجمع المسلمين للصلاة وفكرة سعد بن معاذ في بناء عريشٍ للنبي ﷺ يجعله في مأمنٍ من العدو ويمكنه بتقريب الركائب منه من إحضار التعزيزات فيما لو لم تجرِ الأمور على غير ما يشتهي المسلمون. كما ونراه ﷺ أيضاً يقرُّ ما فيه توسيع مدارك العقول من الأفكار التخيلية غير المألوفة في الواقع مثل إقراره فكرة الفرس ذي الجناحين الذي كانت تلعبُ به أم المؤمنين عائشة - رضي الله عنها - وهذه الفكرة التي لعلها جعلت العالم الأندلسي عباس بن فرناس يأخذ فكرة طيران الإنسان على محمل الجدِّ في تنفيذها، حتى باتت حقيقة بصنع الطائرة على يد الأخوين (رأيت).

٥- لم تكن الجهود النبوية منصبّة فقط على عملية بناء المبدع نفسياً وعقلياً، بل واكبت ذلك بمنظومة رعاية للشخصية الإبداعية تكفل سلامة البناء وحمايته ومراقبته وحسن توجيهه، وقد اتضحت معالم تلك الرعاية في ملاحظته ﷺ الجوانب الإبداعية والتركيز عليها بإثرائها بالخبرات الأزمّة لتنميتها وتطويرها. وكذا قيامه ﷺ بتعزيز الدافعية في الشخصية الإبداعية بالثناء والدعاء، ومنه أيضاً سعيه ﷺ لاحتضان الشخصية الإبداعية، والحنو عليها، وتقريبها بقصد الإشراف عليها ومتابعتها، وكذلك حذفه ﷺ اللوم والعتاب في حق المبدع، وإعطائه فرصةً للتعلم بالاستنتاج والاكتشاف وبتأمل النتائج ينضاف إلى ذلك حرصه ﷺ على أن تبلغ الشخصية الإبداعية مرتبة تحقيق الذات؛ فتكون قادرة على تأكيد حضورها في ذاتها، وإثباتها لقدراتها، وتحقيق ما تطمحُ إليه، وكذا أيضاً توجيهه ﷺ الملكات

الإبداعية إلى ما ينفَعُ الأمة. على نحو يُكسِبُ المبدع الثقة بنفسه، والشعور بقيمة موقعه، وعمق تأثيره.

التوصيات:

يوصي الباحث في هذا الدِّراسة بما يأتي.

- إنشاء وإقامة أكاديميات ومراكز وجمعيات تعنى بتتمية الإبداع لدى الشَّباب بحسب أنماطه المتنوعة.

- عقد دوراتٍ وورشاتٍ عمل منتظمة يُراعى فيها تطبيق الهدي النبوي في بناء الشَّخصية الإبداعية.

- تسمية جائزةٍ لمسابقة دولية سنوية للمبدعين تحت اسم: " رائد الإبداع " يكون مقرّ مكتبها كلية الإلهيات في جامعة بموكالي؛ حيث تقدّم مكافأة مناسبة لأفضل عمليْن شابيين إبداعيين على مستوى العالم الإسلامي في كلِّ مجالٍ من مجالات العلوم التطبيقية والإنسانية.

قائمة المصادر والمراجع

١. ابن الأثير، المبارك بن محمد.(١٩٧٩م).النهاية في غريب الحديث والأثر. ط٢. بيروت: دار الفكر.

٢. البخاري، محمد بن إسماعيل. (١٩٨٧م).الجامع الصحيح. ط٣. بيروت، اليمامة: دار ابن كثير.

٣. البيهقي، أحمد بن الحسين.(١٩٩٤م). السنن الكبرى. د.ط. مكة المكرمة: مكتبة دار الباز.

٤. الترمذي، محمد بن عيسى.(د.ت). السنن. د.ط. بيروت: دار إحياء التراث العربي.

٥. ابن حبان، محمد.(١٩٧٥م).الثقات. ط١. د.م. دار الفكر.

٦. ابن حبان، محمد. صحيح ابن حبان. (١٩٩٣م). ط٢. بيروت: مؤسسة الرسالة.
٧. ابن حجر العسقلاني، أحمد بن علي. (١٩٥٩م). فتح الباري بشرح صحيح البخاري. د. ط. بيروت: دار المعرفة.
٨. الحكيم الترمذي، محمد بن علي. (١٩٩٢م). نوادير الأصول في أحاديث الرسول. ط١. بيروت: دار الجيل.
٩. ابن حنبل، أحمد بن محمد. (د.ت). المسند. د. ط. مصر: مؤسسة قرطبة.
١٠. ابن خزيمة، محمد بن إسحاق. (١٩٧٠م). صحيح ابن خزيمة. د. ط. بيروت: المكتب الإسلامي.
١١. الخطابي، حمد بن محمد. (١٩٨١م). معالم السنن. ط٢. بيروت: المكتبة العلمية.
١٢. أبو داود، سليمان بن الأشعث. (د.ت). السنن. د. ط. د. م. دار الفكر.
١٣. الذهبي، محمد بن أحمد. (١٩٩٣م). سير أعلام النبلاء. ط٩. بيروت: مؤسسة الرسالة.
١٤. الذهبي، محمد بن أحمد. (١٩٩٥م). ميزان الاعتدال. ط١. بيروت: دار الكتب العلمية.
١٥. ابن سعد، محمد بن منيع. (د.ت). الطبقات الكبرى. د. ط. بيروت: دار صادر.
١٦. العيني، أحمد بن موسى. (د.ت). عمدة القاري شرح صحيح البخاري. د. ط. بيروت: دار إحياء التراث العربي، ومؤسسة التاريخ العربي.
١٧. القرطبي، أحمد بن عمر. المفهم لما أشكل من تلخيص مسلم. ط١. دمشق: دار ابن كثير، بيروت: دار الكلم الطيب.
١٨. القشيري، مسلم بن الحجاج. (د.ت). الجامع الصحيح. د. ط. دار إحياء التراث العربي.
١٩. المزي، يوسف بن عبد الرحمن. (١٩٨٠م). تهذيب الكمال في أسماء الرجال. ط١. بيروت: مؤسسة الرسالة.
٢٠. المقرئ، أحمد بن محمد. (١٩٩٧م). نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب. بيروت: دار صادر.

۲۱. ابن موسى، عياض.(۱۹۹۸م). إكمال المُعلم بفوائد مسلم. ط۱. المنصورة: دار الوفاء.

۲۲. النووي، يحيى بن شرف. (۱۹۷۲م). المنهاج شرح صحيح مسلم بن الحجاج. ط۲. بيروت: دار إحياء التراث العربي.

۲۳. ابن هشام، عبد الملك.(۱۹۹۱م). السيرة النبوية. ط۱. بيروت: دار الجيل.

التدفق النفسي في السنّة النبويّة وأثره على الشّباب دراسة تحليلية لحديث "أفلا أكون عبداً شكوراً"

أ.د. علي عجين *

المقدمة

الحمد لله رب العالمين والصّلاة والسّلام على النبي الأمين، وبعد: فلما كان للشباب الدور الأهم في بناء الأمم وحمايتها، وتطوير مقدراتها، لزم العناية الخاصة بهم، وتقديم كل ما يزيدهم قوة، ولا سيما في الجوانب النفسيّة، وخاصة أن الدراسات تشير لوقوع شباب اليوم فيما يعرف بالهشاشة النفسيّة، وضعف الصلابة النفسيّة، وعدم تحملهم للمسؤولية، والصدمات الحياتية؛ ومن هنا جاءت هذه الدراسة لبيان حالة نفسية تعين على الإنجاز والتفوق والإبداع، ألا وهي ما يعرف في أدبيات علم النفس بحالة التدفق النفسي، وهي حالة يصل إليها الفرد من الاستغراق التام والوصول إلى أعلى مستوى بالأداء، مع الشعور بالسعادة والانغماس بالعمل، وانخفاض

---

* جامعة آل البيت-كلية الشريعة-قسم أصول الدين-الأردن

الوعي بالزمان و المكان و نسيان احتياجات الذات، والاستفادة القصوى من الحالة الوجدانية في التعلم و دقة الأداء.

وهذا المصطلح من نتاج مدرسة علم النفس الإيجابي، التي تأسست على يد عالم النفس الأمريكي سيجلمان، وهي حركة تهتم بالجوانب النفسية الوقائية، وبكل ما هو إيجابي في شخصية الإنسان أكثر مما هو سلبي، ويحاول علم النفس الإيجابي إعادة التوازن لعلم النفس، وذلك بدراسة مواطن القوة في الإنسان التي تقيه الوقوع في الاضطرابات النفسية قبل حدوثها.

وقام الباحث دراسة هذه الحالة على حديث " أفلا أكون عبداً شكوراً"، وهو جواب النبي ﷺ عندما كان يقوم الليل فتتطرقتماه من طول القيام، مع غفران الله تعالى لذنبه ما تقدم منه وما تأخر، وكيف لنا أن نفهم أن النبي ﷺ كان يقوم الليل فيقرأ في ركعة واحدة سورة البقرة وآل عمران والنساء، ثم يركع مدة هذا القيام.

- مشكلة الدراسة:

تحاول الدراسة الإجابة عن الآتي: هل وصل النبي ﷺ لحالة التدفق النفسي في أثناء قيامه في الليل؟ وكيف تم ذلك، وكيف يمكن للشباب الاستفادة من هذه الحالة في حياتهم العملية؟

وليس المقصود - قيام الليل تحديداً - بل الاستفادة من دراسة هذه الحالة في شؤون الحياة بوجه عام، حيث ثبت علمياً أن هذه الحالة تؤثر على مجالات حياتية عدة كالرياضة والبحث العلمي والأداء الوظيفي والدراسة غيرها.

أهداف الدراسة:

بيان حالة التدفق النفسي في السنة النبوية وفهم طريقة وقوعها وخطواتها، والافتداء بالنبي ﷺ.

وإظهار أثر ذلك على الشباب في الحياة الدراسية والعملية.

منهج الدراسة:

اتبع الباحث المنهج التحليلي لدراسة حديث " أفلا أكون عبداً شكوراً " وذلك ببيان سبب ورود الحديث وتخرجه من أمهات كتب الحديث، ومعرفة رواياته وألفاظه وشرح الغريب، والمنهج الاستنباطي لاستخراج علاقة الحديث بحالة التدفق النفسي و طريقة حدوثها و مراحلها، وكذلك المنهج الوصفي لتوضيح حالة التدفق النفسي و مفهومها لغة و اصطلاحاً و تاريخها و طريقة حصولها، وآراء علماء النفس فيها.

-أهمية الدراسة:

١- من الناحية النظرية: تظهر أهمية الدراسة في تأصيل العلوم العصرية من السنة النبوية، بعد دراستها دراسة علمية وإظهار توافقها مع الشرع الحكيم ومقاصده، كما يظهر دور السنة النبوية في توجيه العلوم العصرية وعرض تطبيقات السنة لهذه العلوم.

٢- من الناحية التطبيقية: فإن لحالة التدفق النفسي أثر مهم في إتقان العمل وسرعة إنجازه، بل ولها ارتباط بعملية الإبداع، وتبين الدراسات أثرها على تحصيل المتعلم وتحقيق الطموح، والتخفيف من حالات القلق والاكتئاب، وربط هذه الحالة بالسنة النبوية يجعل الشباب المسلم أكثر فهماً لها و يسعى لتطبيقها، كما يمكن للمعلمين و الدعاة و قادة الرأي الاستفادة منها.

-الدراسات السابقة:

هناك العديد من الدراسات والأبحاث والكتب التي درست حالة التدفق النفسي من الناحية النفسية والتربوية، وأفدت منها في معرفة مفهوم التدفق

وطريقة حصوله وآثاره، ولم يقف الباحث على دراسة حديثة تدرس هذه الحالة في السنة النبوية.

-مخطط الدراسة:

تم تقسيم البحث إلى ثلاثة مباحث:

المبحث الأول: المبحث الأول: عرض حديث " أفلا أكون عبداً شكوراً".

المبحث الثاني: مفهوم حالة التدفق النفسي وطريقة الوصول إليها، وأهميتها.

المبحث الثالث: خطوات التدفق النفسي في حديث " أفلا أكون عبداً شكوراً"، وأثره على الشباب والحمد لله رب العالمين

المبحث الأول: عرض حديث " أفلا أكون عبداً شكوراً"

المطلب الأول: تخريج الحديث.

هذا الحديث مروى من طرق عن الصحابة رضوان الله عليهم، فرواه المغيرة بن شعبة رضي الله عنه قال: (قَامَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى وَرِمَتْ قَدَمَاهُ، قَالُوا: قَدْ غَفَرَ اللَّهُ لَكَ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ.) قَالَ: " أَفَلَا أَكُونُ عَبْدًا شَكُورًا."؛ رواه البخاري ومسلم واللفظ له.، وعند البخاري على الشك "ترم" أو تنتفخ"؛ وفي رواية عند مسلم قال المغيرة: (فَقِيلَ لَهُ: أَتَكَلَّفُ هَذَا؟ وَقَدْ غَفَرَ اللَّهُ لَكَ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ.) فَقَالَ: "أَفَلَا أَكُونُ عَبْدًا شَكُورًا."؛ ورواه محمد بن نصر المروزي في كتاب تعظيم قدر الصلاة، وفيه قال المغيرة رضي الله عنه: (لَقَدْ رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمٌ فِيمَا يَتَنَفَّلُ بِهِ مِنْ صَلَاتِهِ حَتَّى تَرَمَ قَدَمَاهُ، فَقِيلَ لَهُ: يَا

رَسُولَ اللَّهِ، لَمْ تَجْهَدْ نَفْسَكَ هَذَا الْجَهْدَ، وَقَدْ غَفَرَ اللَّهُ لَكَ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ؟ قَالَ: "أَفَلَا أَكُونُ عَبْدًا شَكُورًا."

وعن عائشة رضي الله عنها قالت: (أَنَّ نَبِيَّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَقُومُ مِنَ اللَّيْلِ حَتَّى تَتَقَطَّرَ قَدَمَاهُ فَقَالَتْ عَائِشَةُ: لِمَ تَصْنَعُ هَذَا يَا رَسُولَ اللَّهِ، وَقَدْ غَفَرَ اللَّهُ لَكَ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ؟) قَالَ: " أَفَلَا أُحِبُّ أَنْ أَكُونَ عَبْدًا شَكُورًا."، رواه البخاري ومسلم.

وروى ابن حبان: (عَنْ عَطَاءٍ قَالَ دَخَلْتُ أَنَا وَعَبِيدُ بْنُ عُمَيْرٍ عَلَى عَائِشَةَ فَقَالَتْ لِعَبِيدِ بْنِ عُمَيْرٍ قَدْ أَنْ لَكَ أَنْ تَرُورِنَا...) وفيه قال ابن عمير أخبرينا بأعجب شيء رأيته من رسول الله ﷺ قال فسكتت ثم قالت لما كان ليلة من الليالي قال "يا عائشة ذريني أتعبد الليلة لربي" قلت والله إنني لأحب قربك وأحب ما سرك قالت فقام فتطهر ثم قام يصلي قالت فلم يزل يبكي حتى بل حجره قالت ثم بكى فلم يزل يبكي حتى بل لحينه قالت ثم بكى فلم يزل يبكي حتى بل الأرض فجاء بلال يؤذنه بالصلاة فلما رآه يبكي قال يا رسول الله لم تبكي وقد غفر الله لك ما تقدم وما تأخر قال "أفلا أكون عبداً شكوراً لقد نزلت علي الليلة آيةً وبل لمن قرأها ولم يتفكر فيها: {إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ} الآية كلها، سورة آل عمران ١٩٠ إلى ١٩٤.

ففي هذه الرواية أن سبب سؤال ليس تشقق قدماه ﷺ، بل شدة بكائه، وأن السائل هو بلال رضي الله عنه؛ ورواه النسائي في الكبرى والبخاري في مسنده من حديث أبي هريرة رضي الله عنه: (كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُصَلِّي حَتَّى تَزَلَّجَ قَدَمَاهُ.)؛ ورواه أبو يعلى في مسنده عن أنس رضي الله عنه: (قَامَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى تَوَرَّمَتْ قَدَمَاهُ أَوْ سَاقَاهُ، فَقِيلَ لَهُ: أَلَيْسَ قَدْ غَفَرَ اللَّهُ لَكَ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ.) قَالَ:

"أَفَلَا أَكُونُ عَبْدًا شَكُورًا؛ ورواه ابن أبي شيبة في المصنف، عَنْ رَجُلٍ مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَوَمُّ فِي الصَّلَاةِ حَتَّى تَرِمَ قَدَمَاهُ، فَقِيلَ لَهُ: فَقَالَ: "أَلَا أَكُونُ عَبْدًا شَكُورًا".

المطلب الثاني: شرح الحديث.

يتضح لنا أن سبب قول النبي ﷺ: " أفلا أكون عبداً شكوراً " كان جواباً لمن سئل عن اجتهاده ونصبه في قيام الليل مع مغفرة الله تعالى لذنبه ما تقدم منه وما تأخر، ويظهر أن السائل هي عائشة رضي الله عنها كما صرحت بذلك في رواية البخاري ومسلم، وقد يكون غيرها أيضاً من الصحابة قد سأل ذات السؤال، وجاء في الروايات وصف ما أصاب النبي ﷺ من طول قيامه، فقال بعضهم "ترم" من التورم، وقال بعضهم "تنظطر"، و " تنتفخ"، وفي بعض الروايات "تزلع" يقال زَلَعَتِ الكَفَّ وَالْقَدَمَ تَزْلَعُ زَلْعًا وَتَزْلَعَاتَا: تَشَقَّقَتَا مِنْ ظَاهِرٍ وَبَاطِنٍ، وَهُوَ الزَّلْعُ، وَقِيلَ: الزَّلْعُ تَشَقُّقُ ظَاهِرُهُمَا.

قال ابن حجر: (وَلَا اخْتِلَافَ بَيْنَ هَذِهِ الرَّوَايَاتِ فَإِنَّهُ إِذَا حَصَلَ الْإِنْتِفَاحُ أَوْ الْوَرْمُ حَصَلَ الزَّلْعُ وَالتَّشَقُّقُ وَاللَّهُ أَعْلَمُ.)، وسبب ذلك طول قيامه ﷺ، فقال له القائل لم تجهد نفسك هذا الجهد-أي جهد مضاعف وغير معتاد-، وجاء التعبير عن هذا الجهد في أحد الروايات أَتَكَلَّفُ هَذَا؟ أي تحمل نفسك فوق طاقتها.

وذهب ابن حجر الهيثمي أن الفاء في قوله (أفلا) للسببية عن محذوف مقدر، أي أترك الكلفة نظراً إلى عمدة المغفرة، لا بل ألزمها وإن غفر لي لأكون عبداً شكوراً، فالمعنى أن المغفرة سبب لكون ذلك التكليف شكراً فكيف أتركه؟ بل أفعله لأكون مبالغاً في الشكر بحسب الإمكان البشري.

وعن سبب اختيار لفظ العبودية قال: (ومن ثمّة أتى بلفظ العبودية لأنها أخص أوصافه، ولذا ذكرها الله في أعلى المقامات وأفضل الأحوال، إذ هي تقتضي صحة النسبة المستلزمة للقيام على الخدمة وهو الشكر، إذ العبد لحظ كونه عبداً، أو أن مالكة مع ذلك أنعم عليه بما لم يكن في حسابه علم تأكد وجوب الشكر والمبالغة فيه عليه ولحيازة سائر أنواع الشرف).

ولما ظن من سألته عن سبب تحمله للمشقة في العبادة أن سببها إما خوف الذنب أو رجاء المغفرة فأفادهم أن لها سبباً آخر أتم وأكمل، هو الشكر على التأهل لها مع المغفرة، وأجر النعمة، ونفى الشكر نفى الاعتراف بالنعمة، والقيام في الخدمة ببذل المجهود، فمن أدام ذلك كان شكوراً، وهذا حقيقة الشكر.

ولم يفز بكمال هذه المرتبة غير نبينا ﷺ ثم سائر الأنبياء، وإنما ألزموا أنفسهم بذلك من الجد في العبادة وعظيم الخشية لعلمهم بعظيم نعمة ربهم عليهم ابتدأهم بها منه وفضلاً من غير سابقة توجب استحقاقها أداء لبعض الشكر، وإلا فحقوقه تعالى أعظم من أن يقوم بها أحد من خلقه، وأثر هذا الحديث على المسلم أنه ينبغي تشمير ساق الجد في العبادة، وإن أدى إلى كلفة، لأنه ﷺ إذا فعل ذلك مع علمه بما سبق له فكيف ممن لم يعلم ذلك فضلاً عن لا يأمن النار؟ بشرط ألا يؤدي ذلك للملل.

المبحث الثاني: مفهوم حالة التدفق النفسي وطريقة الوصول إليها، وأهميتها.

المطلب الأول: psychological flow مفهوم التدفق النفسي

قال الإمام القرطبي في تفسير قوله تعالى: {خَلِقَ مِنْ مَّاءٍ دَافِقٍ} سورة الطارق ٦، (فَالدَّافِقُ هُوَ الْمُنْدَفِقُ بِشِدَّةِ قُوَّتِهِ.)، وقال ابن فارس: (الدَّالُّ وَالْفَاءُ وَالْقَافُ أَصْلٌ وَاحِدٌ مُطَّرِدٌ قِيَاسُهُ، وَهُوَ دَفَعُ الشَّيْءِ قُدْمًا. مِنْ ذَلِكَ: دَفَقَ الْمَاءُ، وَهُوَ مَاءٌ دَافِقٌ. وَهَذِهِ دُفْقَةٌ مِنْ مَاءٍ.)، وَنَاقَةٌ دَفَاقٌ، بِالْكَسْرِ وَهِيَ الْمُنْدَفِقَةُ فِي سَيْرِهَا مُسْرِعَةً، وَيُقَالُ: فُلَانٌ يَتَدَفَّقُ فِي الْبَاطِلِ تَدَفَّقًا إِذَا كَانَ يُسَارِعُ إِلَيْهِ، وَجَاءُوا دُفْقَةً وَاحِدَةً، بِالضَّمِّ، أَيْ دُفْعَةً وَاحِدَةً.، وَتَدَفَّقَتْ رِعْوُسُ الْأَمْوَالِ: وَصَلَتْ بِكَثْرَةٍ، وَتَدَفَّقَتْ الْعَوَاطِفُ: فَاصَتْ، فَالتَدَفَّقُ يَأْتِي بِمَعْنَى الْكَثْرَةِ وَالِاتِّسَاعِ وَالْقُوَّةِ وَحُصُولِ الشَّيْءِ بِمَجِيئِهِ دَفْعَةً وَاحِدَةً.

وأما في أدبيات علم النفس فأول من قام بصياغة تعريف للتدقيق النفسي رائد مدرسة علم النفس الإيجابي **ميهالي (Mihali)**، وذلك أنه في مقابلات كثيرة أجراها مع أشخاص شعروا بهذه الحالة في سنة ١٩٧٥ م حيث وصفوا ما أصابهم بتيار الماء الذي يحملهم في مساره، عندما يندمج الإنسان بصورة تامة مع العمل والمهام التي يقوم بها مع شعوره بالاستمتاع، وهذا المصطلح متوافق مع ما ذكر لغة عن تدفق الماء؛ وعرف ميهالي هذه الحالة: (إحساسات كلية يشعر بها الناس عندما يتصرفون باندماج تام مع العمل أو المهمة التي يقومون بها.)، وطور تعريفه عام ١٩٩٠ م، فقال: (حالة يجد المرء نفسه فيها مندمجاً بصورة تامة في النشاط أو العمل الذي يقوم به مع تجاهل تام لأي أنشطة أو مهام أخرى، مع تحقق حالة من الاستمتاع الشخصي يجده المرء لمجرد القيام بالفعل أو العمل أو أداء المهمة لذاتها، والاستعداد للتضحية وبذل كل الجهود و تكريس الوقت لإنجاز هذه المهمة)، ووصفه جولمان: (حالة من الاستغراق تنتاب الفرد عندما ينشغل بعمل يحبه، ويؤديه مستمتعاً به، إلى أن يصل إلى أقصى درجة من الأداء الإيجابي بعيداً عن القلق والملل والاكنتاب).

والتدفق خبرة من النوع الراقى، والعلامة المميزة له الشعور بالسرور والتلقائي حتى النشوة، ويعتبر مكافأة تدعيمية، إنه الحالة التي يستغرق فيها الناس كلية فيما يقومون به من أعمال، ويصبح الانتباه مركزاً على العمل وينخفض الوعي بالزمان والمكان، فالجراح على سبيل المثال يستدعي العمليَّة التي كان من خلالها في حالة تدفق حين أجرى العمليَّة، والتدفق في أحد جوانبه حالة من نسيان الذات و هي عكس التأمل و الهم، ولا يفكر صاحبه بأفكار الفشل أو النجاح، فالبهجة الحقيقية للعمل هي التي تدفعهم و تثير حماسهم.

ويعد التدفق النفسي أحد المفاهيم الحديثة في مجال علم النفس الإيجابي، والتي تهدف إلى تعزيز الجوانب الإيجابية في شخصية الفرد، وتمثل ظاهرة إيجابية، باعتبارها خبرة ذاتية تتحقق عندما ينسى الفرد نفسه أثناء عملية التدبر والتفكير، وإعمال العقل في حل المشكلات فيذوب الفرد في تنفيذ المهام والأعمال المرتبطة بهذه المشكلات مقترناً بحالة من النشوة والابتهاج، يعاين من خلالها بهجة الحياة ويكتشف معناها، وتصبح حياته هادفة وجديرة بأن تعاش.

المطلب الثاني: طريقة حصول التدفق النفسي.

يرى **ميهاى** مكتشف حالة التدفق أن هناك ارتباط بين مهارات العمل والتحديات التي تواجه الفرد، فعند تتطابق المهارات مع التحدي تحصل **حالة التدفق**، وإذا كانت التحديات أسهل من المهارات تكون حالة الملل، وإذا زادت التحديات عن مهارة الإنسان كان القلق.، فالتدفق حالة وسط بين الملل والقلق، وتحصل بشعور الفرد أنه يمتلك المهارات التي تساعده على اجتياز التحديات، وهذه التحديات مع صعوبتها لكنه مسيطر عليها.

وتحت عنوان: التدفق: الأسس العصبية البيولوجية للتميز، يشرح بأمر

روبنس و جان سكوت عمل المخ في حالة التدفق، فبملاحظة شخص ما في حالة تدفق تعطيك انطباعاً أن الصعب أصبح سهلاً، وأن أداء الذروة أصبح طبيعياً و عادياً، وهذا ما يجري في المخ في حالة التدفق، حيث يتكرر هذا التناقض الظاهري، فأكثر الأعمال تحدياً يتم عملها باستنفاد الحد الأدنى عقلياً، فيكون العقل في حالة سكون، وعندما ينشغل الناس في أنشطة تأسر انتباههم بلا مجهود فإن أدمغتهم تهدأ، فمفتاح التدفق يحدث عندما نصل إلى قمة القدرة، وعندما يتم تدريب المهارة، وتكون الدوائر العصبية تعمل بكفاءة، بعكس العمل المجهد للأعصاب فهو يزعج صاحبه فيعمل المخ بمستوى أقل كفاءة بسبب العصبية و التعب، وأما عند التدفق حتى في العمل الشاق المجهد يكون العمل منعشاً و مجدداً للنشاط وليس مثيراً للضيق.، ويلخص الطبيب النفسي ياسر بكار طريقة الوصول لحالة التدفق على النحو الآتي:

١- حب العمل الذي يقدم عليه الإنسان: مع الشعور بالبهجة العارمة والحماس المتقدم أثناء القيام بالعمل، فالبدائية تكون في خلق الاهتمام والرغبة الجامحة في أداء العمل والاستمتاع به.

٢- تركيز الانتباه الحاد على العمل الجاري واللحظة الحالية: وليس على الماضي، أو المستقبل، فالتركيز العالي جوهر التدفق، وهذه الخطوة تتطلب قدراً من الجهد، فما أن يصل المرء إلى مرحلة التدفق حتى تنطلق قوة دفع ذاتية تؤدي إلى القيام بالعمل بكل هدوء.

٣- الشعور بالتحدي: فالأعمال السهلة كما سبق تشعرتنا بالملل، بينما الأعمال التي يكون فيها قدر من التحدي توصلنا للتدفق، والأعمال التي تتجاوز قدرتنا تشعرتنا بالقلق.

ويضاف لذلك:

- ٤- معرفة الهدف من العمل.
- ٥- مزج الفعل بالوعي.
- ٦- غياب الوعي الذاتي بما يجري من حوله.
- ٧- إحساس الفرد بقدرته على التحكم في أفعاله: أي أنه في الحالة المثلى من السيطرة على الموقف.
- ٨- تشوه الشعور بالزمن. (عادة يكون الشعور بسرعة مرور الوقت).
- ٩- الحصول على المكافأة الداخلية للذات.
- ١٠- مستوى مناسب من المهارات يتناسب مع المطالب البيئية.

المطلب الثالث: أهمية حالة التدفق.

- ١- يمثل التدفق الغاية القصوى أو الدرجة النهائية في توظيف الانفعالات في خدمة الأداء والتعلم، ويعد خبرة خاصة بكل فرد تحدث من وقت لآخر توصله لأرقى درجات الأداء.
- ٢- يوفر التدفق المرور بخبرة الاستغراق ويمنح مكافآت داخلية تشجع المثابرة في نشاط ما والعودة إليه، ومن ثم فإن المهارات المرتبطة بهذا النشاط تتحسن عبر الوقت، ويمكن مساعدة الناس في تحديد تلك الأنشطة التي تعطيهم التدفق، وتشجيعهم على استثمار انتباههم في هذه الأنشطة.
- ٣- التدفق يمنحنا فرصة لضبط وتنظيم أو السيطرة على شعورنا ووعينا.
- ٤- يمكننا من التطور والازدهار وبناء رأسماننا النفسي.

المبحث الثالث: خطوات التدفق النفسي في حديث " أفلا أكون عبداً شكوراً"، وأثره على الشباب.

المطلب الأول: خطوات التدفق النفسي في الحديث.

أولاً: حب العمل.

يعد حب العمل و الشغف به من أساسيات حالة التدفق، والعمل الوارد في الحديث هو الصلاة في الليل أي صلاة التهجد، والصلاة من أحب الأعمال لقلب النبي ﷺ حيث قال " وجعلت قرّة عيني في الصلاة "، وبخصوص قيام الليل قالت عائشة رضي الله عنها عندما سئلت أخبريننا بأعجب شيء رأيته من رسول الله ﷺ قال فسكتت ثم قالت لما كان ليلة من الليالي قال " يا عائشة ذريني أتعبد الليلة لربي " قلت والله إنني لأحب قربك وأحب ما سرك قالت فقام فتطهر ثم قام يصلي قالت فلم يزل يبكي حتى بل حجره قالت ثم بكى فلم يزل يبكي حتى بل لحيته قالت ثم بكى فلم يزل يبكي حتى بل الأرض فجاء بلال يؤذنه بالصلاة فلما رآه يبكي قال يا رسول الله لم تبكي وقد غفر الله لك ما تقدم وما تأخر قال " أفلا أكون عبداً شكوراً لقد نزلت عليّ الليلة آية وبل لمن قرأها ولم يتفكر فيها: إن في خلق السموات والأرض. { الآية كلها، سورة آل عمران ١٩٠ إلى ١٩٤ .

فقلبه ﷺ متعلق بقيام الليل فيقول: " يا عائشة ذريني أتعبد الليلة لربي. "، وتجيبه رضي الله عنها أنها تحب قربه وتحب ما يسره، فقيام الليل سبب لسوره ﷺ، ومما يدل على شدة تعلق قلب النبي ﷺ بالقيام أن من حوله ذكره بمغفرة الله تعالى له ما تقدم من ذنبه وتأخر، ولكن ذلك لم يوقفه عن طول القيام، بل كانت هذه النعمة من أسباب القيام.

ثانياً: امتلاك مهارات العمل:

أوجب الله تعالى على نبيه قيام الليل فقال: {لِيَأْتِيَهَا أَلْمُزْمَلُ (١) قُمْ أَلَيْلَ إِلَّا قَلِيلًا (٢) نَصِفْهُ أَوْ أَنْقِصْ مِنْهُ قَلِيلًا (٣) أَوْ زِدْ عَلَيْهِ وَرَبِّلِ الْقُرْآنَ

تَرْتِيلاً (٤) إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا (٥) إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْأً
وَأَقْوَمُ قِيلاً (٦) {المزمل}.

وقال تعالى: {أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ
إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا (٧٨) وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَى أَنْ
يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا (٧٩) {الإسراء}، فالتحدي الذي واجهه النبي ﷺ
هو وجوب قيام الليل، ولقد أدى النبي ﷺ هذه العبادة على أكمل وجه تقول
عائشة رضي الله عنها جواباً لمن سألها عن صلاة النبي ﷺ في القيامة:
(فَلَا تَسْأَلُ عَنْ حُسْنِهِنَّ وَطُولِهِنَّ....)، فلذلك كان ينظم وقته في الليل
فَعَنِ الْأَسْوَدِ، قَالَ: سَأَلْتُ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، كَيْفَ كَانَتْ صَلَاةَ النَّبِيِّ
صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِاللَّيْلِ؟ قَالَتْ: "كَانَ يَنَامُ أَوَّلَهُ وَيَقُومُ آخِرَهُ، فَيُصَلِّي،
ثُمَّ يَرْجِعُ إِلَى فِرَاشِهِ، فَإِذَا أَدْنَى الْمُؤَدِّنِ وَتَبَّ فَإِنْ كَانَ بِهِ حَاجَةٌ، اغْتَسَلَ وَإِلَّا
تَوَضَّأَ وَخَرَجَ".

وبين أن أفضل الصلاة في الليل صلاة داود عليه السلام، فعن عبد
الله بن عمرو بن العاص رضي الله عنهما، قال: رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ
عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَهُ: "أَحَبُّ الصَّلَاةِ إِلَى اللَّهِ صَلَاةُ دَاوُدَ عَلَيْهِ السَّلَامُ، وَأَحَبُّ
الصِّيَامِ إِلَى اللَّهِ صِيَامُ دَاوُدَ، وَكَانَ يَنَامُ نِصْفَ اللَّيْلِ وَيَقُومُ ثُلُثَهُ، وَيَنَامُ
سُدُسَهُ، وَيَصُومُ يَوْمًا، وَيُفْطِرُ يَوْمًا."، وكان يستعد للقيام ويهيئ أسبابه،
فعن حُدَيْفَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: "أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ إِذَا
قَامَ لِلتَّهَجُّدِ مِنَ اللَّيْلِ يَشُورُ فَاهُ بِالسَّوَاكِ".

ووصف ابن عباس رضي الله عنهما قيامه في الليل فقال: فَتَنَامَ رَسُولُ
اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى انْتَصَفَ اللَّيْلُ، أَوْ قَبْلَهُ بِقَلِيلٍ، أَوْ بَعْدَهُ
بِقَلِيلٍ، اسْتَيْقَظَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَجَعَلَ يَمْسَحُ النَّوْمَ عَنْ
وَجْهِهِ بِيَدِهِ، ثُمَّ قَرَأَ الْعَشْرَ الْآيَاتِ الْخَوَاتِمَ مِنْ سُورَةِ آلِ عِمْرَانَ، ثُمَّ قَامَ إِلَى

شَنَّ مُعَلَّقَةً، فَتَوَضَّأَ مِنْهَا فَأَحْسَنَ وُضُوءَهُ، ثُمَّ قَامَ فَصَلَّى، قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: فُقِمْتُ فَصَنَعْتُ مِثْلَ مَا صَنَعَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ثُمَّ ذَهَبْتُ فُقِمْتُ إِلَى جَنْبِهِ، فَوَضَعَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَدَهُ الْيُمْنَى عَلَى رَأْسِي، وَأَخَذَ بِأَذْنِي الْيُمْنَى يَفْتُلُّهَا، فَصَلَّى رَكَعَتَيْنِ، ثُمَّ رَكَعَتَيْنِ، ثُمَّ رَكَعَتَيْنِ، ثُمَّ رَكَعَتَيْنِ، ثُمَّ رَكَعَتَيْنِ، ثُمَّ أَوْتَرَ، ثُمَّ اضْطَجَعَ حَتَّى جَاءَ الْمُؤَدِّنُ، فَقَامَ فَصَلَّى رَكَعَتَيْنِ خَفِيفَتَيْنِ، ثُمَّ خَرَجَ فَصَلَّى الصُّبْحَ. "

ثالثاً: وضوح الهدف:

بين الله تعالى صفة عباده المخلصين له في قيام الليل فقال: {إِنَّمَا يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا الَّذِينَ إِذَا ذُكِرُوا بِهَا خَرُّوا سُجَّدًا وَسَبَّحُوا بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ} *تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ* فلا تعلمُ نفسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِّن قُرَّةِ أَعْيُنٍ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ}. سورة السجدة، ١٥-١٧، فالإيمان به سبحانه ودعائه خوفاً وطمعاً، والتصديق بما أعد للمؤمنين هي غاية مقصد المؤمن القائم لربه، وهذه الغاية أكدها النبي ﷺ عندما ذكر صفة عبوديته لربه في هذا الحديث.

رابعاً: الاستغراق في العمل:

فكان ﷺ يصلي الوقت الطويل دون شعور بثقل الزمن، يقول حذيفة بن اليمان رضي الله عنه: " صَلَّيْتُ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ذَاتَ لَيْلَةٍ، فَافْتَتَحَ الْبُقْرَةَ، فَقُلْتُ: يَرْكُعُ عِنْدَ الْمِائَةِ، ثُمَّ مَضَى، فَقُلْتُ: يُصَلِّي بِهَا فِي رَكَعَةٍ، فَمَضَى، فَقُلْتُ: يَرْكُعُ بِهَا، ثُمَّ افْتَتَحَ النِّسَاءَ، فَقَرَأَهَا، ثُمَّ افْتَتَحَ آلَ عَمْرَانَ، فَقَرَأَهَا يَقْرَأُ مُتْرَسِلًا، إِذَا مَرَّ بِآيَةٍ فِيهَا تَسْبِيحٌ سَبَّحَ، وَإِذَا مَرَّ بِسُؤَالٍ سَأَلَ، وَإِذَا مَرَّ بِتَعْوُدٍ تَعَوَّدَ، ثُمَّ رَكَعَ، فَجَعَلَ يَقُولُ: "سُبْحَانَ رَبِّيَ الْعَظِيمِ"، فَكَانَ رُكُوعُهُ نَحْوًا مِّن قِيَامِهِ، ثُمَّ قَالَ: "سَمِعَ اللَّهُ لِمَنْ حَمَدَهُ"، ثُمَّ قَامَ طَوِيلًا

قَرِيبًا مِمَّا رَكَعَ، ثُمَّ سَجَدَ، فَقَالَ: "سُبْحَانَ رَبِّيَ الْأَعْلَى"، فَكَانَ سُجُودُهُ قَرِيبًا مِنْ قِيَامِهِ."

فانظر قراءة سورة البقرة والنساء وآل عمران في قيام واحد، ثم الركوع بنحو من القيام، فالزمان خارج عن إحساسه ﷺ استغراقاً في عمله، وأما حذيفة رضي الله عنه فكان يشعر بالوقت ويحسب له وينتظر متى يركع النبي ﷺ.

وأما ابن مسعود رضي الله عنه فكان شعوره بطول الوقت أوضح، ولم يطق إطالة النبي ﷺ في القيام، قال رضي الله عنه: "صَلَّيْتُ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيْلَةً، فَلَمْ يَزَلْ قَائِمًا حَتَّى هَمَمْتُ بِأَمْرِ سَوْءٍ"، قُلْنَا: وَمَا هَمَمْتَ؟ قَالَ: هَمَمْتُ أَنْ أَقْعُدَ وَأَذَرَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ."

خامساً: التركيز العالي مع نسيان الذات:

التركيز العالي في العمل هو جوهر التدفق، فالتركيز العالي المصاحب لعمل النبي ﷺ جعله ينشغل عما أصابه من آلام، فانغمسه في طاعة ربه يظهر لنا حالة التدفق القصوى التي وصل إليها، فمع تورم الأقدام وتشققها لكنه يقول: "أفلا أكون عبداً شكوراً"، وهذا ما يعرف بحالة نسيان الذات، وهي عكس التأمل والشعور بالهم، وبدلاً من الضياع في الانشغالات العصبية، فإن الناس في حالة التدفق يكونون مشغولين بالكامل في العمل الذي بين أيديهم، حتى أنهم يفقدون كل وعيهم بذواتهم.

سادساً: المكافأة الذاتية:

يشعر صاحب حالة التدفق بالمكافأة الداخلية، فرغم أن العمل واجب عليه، كما في قيام الليل في حق النبي ﷺ، ولكنه بسبب اندماجه في النشاط يكافأ نفسه بشعور من السعادة، وهذا ما عبر عنه النبي ﷺ عندما

قيل له أن الله غفر لك ما تقدم من ذنبك وما تأخر، فلماذا تتعب نفسك بالقيام مع شدة الألم، فقال: " أفلا أكون عبداً شكوراً."، فالسعادة الغامرة تكون بشكر الله تعالى على نعمته.

سابعاً: تنظيم العمل:

فالنبي ﷺ كما سبق بيانه كان ينام ويصلي ويقسم الليل إلى أجزاء حتى يقوم الليل، ولما رأى بعض الناس لا ينامون حرصاً منهم على قيام الليل حذر من ذلك، تقول عائشة رضي الله عنها: كَانَتْ عِنْدِي امْرَأَةٌ مِنْ بَنِي أَسَدٍ، فَدَخَلَ عَلَيَّ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: " مَنْ هَذِهِ؟ " قُلْتُ: فُلَانَةٌ لَا تَتَأَمُّ بِاللَّيْلِ، فَذُكِرَ مِنْ صَلَاتِهَا، فَقَالَ: " مَهْ عَلَيْكُمْ مَا تُطِيقُونَ مِنَ الْأَعْمَالِ، فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَمَلُّ حَتَّى تَمَلُّوا."

وأمر بصلاة الليل عند نشاط الإنسان فإذا فتر فليقعد، فعن أنس بن مالك رضي الله عنه، قَالَ: دَخَلَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَإِذَا حَبْلٌ مَمْدُودٌ بَيْنَ السَّارِيَتَيْنِ، فَقَالَ: " مَا هَذَا الْحَبْلُ؟ " قَالُوا: هَذَا حَبْلٌ لَزَيْنَبَ فَإِذَا فَتَرَتْ تَعَلَّقَتْ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " لَا حُلُوهُ وَلَا يَصِلُ أَحَدُكُمْ نَشَاطُهُ، فَإِذَا فَتَرَ فَلْيَقْعُدْ."، وكان ينظم عدد الركعات فعن ابن عباس رضي الله عنهما قَالَ: "كَانَتْ صَلَاةُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثَلَاثَ عَشْرَةَ رُكْعَةً " -يَعْنِي بِاللَّيْلِ-، و طريقة أداء الصلاة فعن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما، قَالَ: إِنَّ رَجُلًا قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، كَيْفَ صَلَاةُ اللَّيْلِ؟ قَالَ: "مَثْنَى مَثْنَى، فَإِذَا خِفَتِ الصُّبْحَ، فَأَوْتِرْ بِوَاحِدَةٍ." "

وتجمل لنا أم المؤمنين عائشة رضي الله عنها صفة صلاة النبي ﷺ فتقول: " كُنَّا نَعُدُّ لَهُ سِوَاكُهُ وَطَهْرَهُ، فَيَبْعَثُهُ اللَّهُ مَا شَاءَ أَنْ يَبْعَثَهُ مِنَ اللَّيْلِ، فَيَتَسَوَّكُ، وَيَتَوَضَّأُ، وَيُصَلِّي تِسْعَ رُكْعَاتٍ لَا يَجْلِسُ فِيهَا إِلَّا فِي الثَّامِنَةِ، فَيَذْكُرُ اللَّهَ وَيَحْمَدُهُ وَيَدْعُوهُ، ثُمَّ يَنْهَضُ وَلَا يُسَلِّمُ، ثُمَّ يَقُومُ فَيُصَلِّ التَّاسِعَةَ، ثُمَّ

يَقْعُدُ فَيَذْكُرُ اللَّهَ وَيَحْمَدُهُ وَيَدْعُوهُ، ثُمَّ يُسَلِّمُ تَسْلِيمًا يُسْمِعُنَا، ثُمَّ يُصَلِّي رُكْعَتَيْنِ بَعْدَ مَا يُسَلِّمُ وَهُوَ قَاعِدٌ، فَتَلْكَ إِحْدَى عَشْرَةَ رُكْعَةً يَا بُنَيَّ، فَلَمَّا أَسَنَّ نَبِيَّ اللَّهَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَأَخَذَهُ اللَّحْمُ أَوْتَرَ بِسَبْعِ، وَصَنَعَ فِي الرُّكْعَتَيْنِ مِثْلَ صَنِيعِهِ الْأَوَّلِ، فَتَلْكَ تِسْعَ يَا بُنَيَّ، وَكَانَ نَبِيَّ اللَّهَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا صَلَّى صَلَاةً أَحَبَّ أَنْ يُدَاوِمَ عَلَيْهَا، وَكَانَ إِذَا غَلَبَهُ نَوْمٌ، أَوْ وَجَعَ عَنْ قِيَامِ اللَّيْلِ صَلَّى مِنَ النَّهَارِ تِنْتِي عَشْرَةَ رُكْعَةً، وَلَا أَعْلَمُ نَبِيَّ اللَّهَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَرَأَ الْقُرْآنَ كُلَّهُ فِي لَيْلَةٍ، وَلَا صَلَّى لَيْلَةً إِلَى الصُّبْحِ، وَلَا صَامَ شَهْرًا كَامِلًا غَيْرَ رَمَضَانَ.

ثامناً: الديمومة على العمل.

الوصول لخبرة التدفق يجعل الإنسان يؤدي إلى استمرارية العمل، فعن مسروق قال: سَأَلْتُ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، أَيُّ الْعَمَلِ كَانَ أَحَبَّ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَتْ: "الدَّائِمُ"، قُلْتُ: مَتَى كَانَ يَقُومُ؟ قَالَتْ: "كَانَ يَقُومُ إِذَا سَمِعَ الصَّارِخَ".

ولذلك نصح النبي ﷺ عبد الله بن عمرو بن العاص رضي الله عنهما ألا يترك قيام الليل كما تركه أحدهم، فعن عبد الله بن عمرو بن العاص رضي الله عنهما، قال: قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "يَا عَبْدَ اللَّهِ، لَا تَكُنْ مِثْلَ فُلَانٍ كَانَ يَقُومُ اللَّيْلَ، فَتَرَكَ قِيَامَ اللَّيْلِ"، وحتى عند كبر سنه ﷺ كان يقوم الليل، فعن عائشة رضي الله عنها، قَالَتْ: "مَا رَأَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْرَأُ فِي شَيْءٍ مِنْ صَلَاةِ اللَّيْلِ جَالِسًا، حَتَّى إِذَا كَبُرَ قَرَأَ جَالِسًا، فَإِذَا بَقِيَ عَلَيْهِ مِنَ السُّورَةِ ثَلَاثُونَ أَوْ أَرْبَعُونَ آيَةً، قَامَ فَقَرَأَهُنَّ، ثُمَّ رَكَعَ".

المطلب الثاني: أثر التدفق النفسي على الشباب.

ما تقدم من فهم لحالة التدفق النفسي للنبي ﷺ يبين لنا أن هذه الحالة

يمكن أن يصل إليها بتطبيق خطواتها، وليس المقصود تحديداً قيام الليل، فمجالات التدفق تحصل في عدة أمور كالوظيفة و الأنشطة و الدراسة و العمل و الحرف و الرياضة و الفن و نحو ذلك، وإن كان النبي ﷺ حث الشباب على قيام الليل لما فيه تزكية للنفس، يقول عبد الله بن عمر رضي الله عنهما: "كَانَ الرَّجُلُ فِي حَيَاةِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، إِذَا رَأَى رُؤْيَا قَصَّهَا عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَتَمَنَّتْ أَنْ أَرَى رُؤْيَا فَأَقْصَّهَا عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَكُنْتُ غُلَامًا شَابًا، وَكُنْتُ أَنَامُ فِي الْمَسْجِدِ عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ... الْحَدِيثُ وَ فِيهِ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "نِعْمَ الرَّجُلُ عَبْدُ اللَّهِ، لَوْ كَانَ يُصَلِّي مِنَ اللَّيْلِ. فَكَانَ بَعْدُ لَا يَنَامُ مِنَ اللَّيْلِ إِلَّا قَلِيلًا.

فالمقصود بيان تأصيل حالة التدفق من السنة النبوية، وأن نبينا محمد ﷺ قدوتنا نقندي به في جميع أحواله، فالشباب المسلم إذا علم ذلك تنبه لأهمية حالة التدفق النفسي وما لها من آثار عظيمة على شخصيته ودوره الفاعل في الحياة، وقد ذكرت فيما سبق أهمية التدفق النفسي في المثابرة وخدمة الأداء وتطوير الذات، وتوجيه طاقتنا الانفعالية لتحقيق الإنجازات، والدراسات العلمية في أثر التدفق النفسي في تطوير الإنسان لذاته وزيادة انتاجه وإبداعه وتفوقه كثيرة جداً، ومن ذلك:

١- تحقيق السعادة والرضى الوظيفي:

ففي دراسة لفاطمة خشبة حول التدفق النفسي وعلاقته ببعض المتغيرات النفسية الاجتماعية لدى عينة من المعلمين، تبين وجود علاقة موجبة بين التدفق النفسي وكلاً من السعادة والرضا الوظيفي، وعلاقة سالبة بين التدفق النفسي والتسويق في العمل.

وهناك دراسة ميدانية حول علاقة التدفق النفسي بالأداء الوظيفي توصلت لذات النتائج.

٢- تحقيق الأمن النفسي والاستمتاع بالحياة:

في دراسة صفاء خريبة على عينة من طالبات الجامعة تبين الارتباط بين تحقيق الأمن النفسي والاستمتاع بالحياة بالتدفق النفسي.

٣- تحقيق الانجازات: ففي دراسة لأحد الباحثين يدعى هايني في سنة ١٩٩٦ م، على عينة من الطلبة المراهقين وهم من المهرة في الرياضيات تبين أنهم مروا بخبرة التدفق، وخلص الباحث إلى أن الالتزام والمثابرة والإنجاز لدى المراهقين ارتبط بخبرات التدفق السابقة.

٤- استعمال التفكير الإيجابي:

في دراسة عن التفكير الإيجابي وعلاقته بالتدفق النفسي، تبين وجود ارتباط بين التفكير الإيجابي والتدفق النفسي.

٥- النقل من قلق الاختبارات:

فقد أوصى الباحث محمد الصوافي المعلمين لتهيئة العوامل التي تساعد الطلبة للوصول لحالة التدفق النفسي لتساعدهم على الاستعداد للمذاكرة للاختبارات، حيث إن التدفق النفسي يؤدي إلى خفض قلق الاختبارات.

الخاتمة

الحمد لله والصلاة والسلام على رسول الله وبعد: فبعد دراسة تحليلية لحديث "أفلا أكون عبداً شكوراً"، تبين ما يأتي:

١- حصول حالة التدفق النفسي أثناء صلاة النبي ﷺ لقيام الليل،

وذلك أنه كان مستغرقاً في عمله، وبحالة عالية من التركيز ونسيان الذات، ووضوح الهدف، وعدم الشعور بالزمن الطويل، ومكافأة ذاته على عمله، والإحساس بالسعادة الغامرة أثناء تأدية عبادته، رغم ما أصاب قدميه من آلام من شدة القيام.

٢- حالة التدفق يمكن أن تحصل في الجوانب الروحية والعبادات.

٣- تأصيل حالة التدفق النَّفسي من السنة النَّبوية، يساعد على فهمها وطريقة حصولها، مع الاقتداء بالنبي ﷺ فيها، وليس المقصود في قيام الليل كما حصل لنبينا ﷺ فحسب، بل في جميع المجالات الحياتية كأداء الوظيفة والدراسة والعمل الحرفي، والأنشطة المتعددة.

٤- يمكن للشباب المسلم الاستفادة من خبرة التدفق النَّفسي في تفاعلهم مع الحياة، لزيادة الانتاجية وتحقيق السعادة والرضا الوظيفي والطموحات الدراسية والتفوق في الحياة.

ويوصي الباحث بإعداد دورات متخصصة لتوعية الشباب بأهمية التدفق النَّفسي وطريقة الوصول إليه، مع التمثيل لهم بحالة التدفق النَّفسي التي وصل إليها النبي ﷺ أثناء صلاته بالليل.

تم بحمد الله تعالى

قائمة المصادر والمراجع.

- ١- أحمد، أسماء أحمد، وزميلتها، التفكير الإيجابي والسلوك التوكيدي، بحث منشور المجلة المصرية للدراسات النَّفسية، العدد ٥٨، المجلد الثالث والعشرون.
- ٢- بام روبنس وجان سكوت، الذكاء الوجداني، ترجمة صفاء الأسر وعلاء كفاقي، دار قباء، القاهرة، ٢٠٠٠ م.
- ٣- بكار، ياسر بكار، القرار بيدك، مركز الرؤية، دمشق، الطبعة الأولى، ٢٠٠٥ م.

- ٤- بلبقرة، أحمد بلبقرة، رسالة ماجستير "التدفق النفسي وعلاقته بالأداء الوظيفي" جامعة قاصدي مرباح، ورقلة، الجزائر ٢٠١٨ م.
- ٥- ابن حجر، أحمد بن علي العسقلاني، فتح الباري شرح صحيح البخاري، دار المعرفة، بيروت، ١٣٧٩ هـ.
- ٦- أبو حلاوة، محمد سعيد، حالة التدفق، شبكة العلوم النفسية العربية، الكتاب الإلكتروني، ٢٠١٣ م.
- ٧- خريبة، صفاء صادق خريبة، الأمن العاطفي والتدفق النفسي كمنبئين للاستمتاع بالحياة، بحث منشور في المجلة العربية للأداب والدراسات النفسية، تصدر عن المؤسسة العربية للتربية والأداب و العلوم، القاهرة، المجلد الخامس، العدد ١٩، يوليو ٢٠٢١ م.
- ٨- خشبة فاطمة خشبة، بحث التدفق النفسي وعلاقته ببعض المتغيرات النفسية، المجلة المصرية للدراسات النفسية، مجلد ٢٧، العدد ٩٦، يونيو ٢٠١٧ م.
- ٩- شان، شان لوبيز وآخرون، علم النفس الإيجابي، ترجمة ثائر غباري، دار الفكر، عمان، الطبعة الأولى، ٢٠١٨ م.
- ١٠- الصوافي، محمد الصوافي، التدفق النفسي وعلاقته بقلق الاختبار، بحث منشور على المجلة الإلكترونية الشاملة، العدد الخامس عشر، ٢٠١٩ م.
- ١١- غريب، إيناس محمود، التدفق النفسي وعلاقته بالغموض والمخاطرة، مجلة كلية التربية، الأزهر، مجلد ٣٤، عدد ١٦٥، ٢٠١٥ م.
- ١٢- ابن فارس، أحمد بن فارس، معجم مقاييس اللغة، تحقيق عبد السلام هارون، دار الفكر، بيروت، ١٣٩٩ هـ - ١٩٧٩ م.
- ١٣- القرطبي، محمد بن أحمد، الجامع لأحكام القرآن، تحقيق أحمد البردوني وإبراهيم اطفيش، دار الكتب المصرية، القاهرة، الطبعة الثانية، ١٩٦٤ م.
- ١٤- مختار، أحمد مختار، معجم اللغة العربية المعاصر، عالم الكتب، الطبعة الأولى، ١٤٢٩ هـ - ٢٠٠٨ م.
- ١٥- ابن منظور، محمد بن مكرم الأفيقي، لسان العرب، دار صادر، بيروت، الطبعة الثالثة، ١٤١٤ هـ.

١٦- الهيثمي، ابن حجر الهيثمي، أشرف الوسائل إلى فهم الشرائع، تحقيق أحمد فريد،
دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى، ١٩٩٨ م.

الأمن الثقافي والتدين في سياق العولمة

أ.د/فاطمة فضيلة دروش *

تمهيد:

تعتبر العولمة الثقافية عن الانتشار الواسع للثقافة الغربية من خلال وسائل الإعلام والاتصال الحديثة، فهي تعمل على تمييط الأفراد عبر العالم وجعلهم يتبنون أساليب وأذواق متماثلة، وتعمل أيضا على تعديل الاتجاهات من خلال تنمية المفاهيم العالمية للذات والهوية والأفراد. وقبل ظهور العولمة لم تعرف الثقافة تهديدا بلغ درجة الطمس والتهميش والتنميط، حتى في الدول التي تعرضت لاستعمار تجاوز القرن من الزمن، وأمام هذه الهيمنة الثقافية في سياق العولمة وجدت الدول والمجتمعات نفسها مضطرة للدفاع عن جوهر وجودها أي عن ثقافتها بمعنى قيمها وفنونها

---

* معهد العلوم الاجتماعية والإنسانية، المركز الجامعي، تيبازة، الجزائر
البريد الإلكتروني: fadruche@gmail.com
رقم الهاتف: 00213661126087

ومعتقداتها المنتظمة حول الدين في البلدان الإسلاميَّة وعلى الأخص في أوساط الشَّباب والنشء، فضياع ثقافتها أو ذوبانها والابتعاد عن ديانتها يعني نهايتها وانحلالها. وهنا تطرح إشكالية الأمن الثقافي واستراتيجيات تحقيقه. ويتصل مفهوم الأمن الثقافي بالمعنى الدفاعي كغيره من أي أمن استراتيجي آخر، وهو يدخل في نطاق الأمن القومي للدول.

إن التناقض الصارخ بين ثقافة العولمة المادية كمشروع تاريخي قائم وممتد ومصر على التوسع وبين الثقافة الإسلاميَّة القائمة على ميزان شرعه المولى عز جل للبشرية جمعاء، مرجعه في المقام الأول التناقض الصارخ بين سلم القيم الكامن في الدين الإسلامي الذي مصدره القرآن والسنة الشريفة وبين ثقافة هدفها توجيه الإنسان إلى مزيد من الاستهلاك والمتعة والانحلال الأخلاقي. ولقد أحدثت الهجمة على الإسلام باستخدام وسائل التواصل الاجتماعي ومختلف الفنون زلزالا عنيفا في أوساط الأسر الإسلاميَّة التي تعمل بوسائلها البسيطة على الدفاع عن قيمها ومعتقداتها. ومما لا جدال فيه أن الفئة الأكثر تأثرا بالانعكاسات السلبية للعولمة هي شريحة الشَّباب والتي تتميز بالحيوية والإحساس والميل الى الحركة والتغيير والجرأة والرغبة في الانفتاح على الآخر ولذلك فالرسالة الثقافية المعولمة تستهدف الشَّباب والأطفال أكثر من الفئات العمرية الأخرى. ومنه ستتمحور دراستنا حول مناقشة التساؤلات الإشكالية التالية:

ما هي السبل الوقائية الكامنة في النظام الاجتماعي الإسلامي لمواجهة العولمة المفرطة وللحفاظ على المكتسبات الدينية المتجزرة في الثقافات المحلية للمجتمعات الشرقية؟

ما المانع أن نفكر في تنشئة جيل يتحكم ويعي ويؤمن بأهمية العناصر الثلاث: الدين والسياسة والتكنولوجيا؟

أولاً، الأمن الثقافي ومخاطر العولمة: يعرف عالم الاجتماع أنتوني جيدنز* العولمة على أنها مرحلة جديدة من مراحل بروز وتطور الحداثة، تتكاثف فيها العلاقات الاجتماعية على الصعيد العالمي، حيث يحدث تلاحم غير قابل للفصل بين الداخل والخارج، ويتم فيها ربط المحلي والعالمى بروابط اقتصادية، وثقافية، وسياسية، وإنسانية. (زيبيري، ٢٠١٥، ص ٣٥)، ويبعث هذا التعريف إلى الاعتقاد بوجود مجتمع مدني عالمي أساسه قضايا وعلاقات مشتركة بين مختلف الجماعات البشرية وهذه العلاقات ضرورية للحياة الحديثة ولتحقيق المصلحة العامة والتكامل بين مختلف المجالات الحيوية. ويقترب تعريف رونالد روبير ستون من جيدنز في تحديده لمفهوم العولمة الثقافية في كونها تركيز اهتمام ووعي الإنسان من المجال المحلي إلى المجال العالمي ومن المحيط الداخلي إلى المحيط الخارجي، ففي ظل العولمة الثقافية يزداد الوعي بعالمية العالم ووحدة البشرية. (زيبيري، المرجع نفسه، ص ٢٧). ويتم التركيز عند تحديد مفهوم العولمة الثقافية على القواعد والقيم والمواقف التي تسير بالبشرية نحو تحقيق نوع من التمييط والتوحيد الثقافي للعالم ولا يمكن أن يتم ذلك إلا بتيسير عمليات الاتصال والانتقال والتبادل في اتجاه ثنائي أو متعدد الأقطاب.

ولذلك نجد جيمس روزنو يصف عمليات وطرق العولمة الثقافية بكونها سلمية الطابع وطوعية الجوهر وهي تتمثل في التفاعل الحواري ثنائي الاتجاه، باستخدام تقنية الاتصال والمعلوماتية والمحاكاة والتقليد بين الدول والشعوب إضافة إلى المنافسة التي تؤدي إلى استخدام طرق وتقنيات متشابهة وخاصة في المنافسات التجارية والعلمية والسياسية والإدارية، وهذه العمليات إضافة إلى الآليات والطرق المتشابهة في انجاز الأعمال تؤدي إلى نتائج ايجابية في العديد من المجتمعات والثقافات، وقد تؤدي

إلى نتائج سلبية في ثقافات أخرى وخاصة المغلقة منها. (أوشن، ٢٠١٩، ص ٩٠).

وتبدو العولمة الثقافية من خلال هذه التعريفات أقرب منها إلى مفهوم الاحتكاك الحضاري حيث التفاعل والتبادل بين مختلف الثقافات بإرادة ووعي وهذا ما يتنافى مع الاتجاه المعارض للعولمة والذي يعتبرها فعل اغتصاب ثقافي وعدوان رمزي على سائر الثقافات، وبكونها اختراق هدفه التطبيع مع الهيمنة وتكريس التبعية الحضارية. ويعمل هذا التيار المعارض على تأكيد مقولة أن الثقافة العالمية ممزقة وتعددية، لأنها ليست ثقافة العالم، ولا وجود لمنظر للعولمة يرى أن هناك ذخيرة عالمية وحيدة من المعتقدات والأساليب، فمسألة الثقافة العالمية نشأت لأن مدى شبكات الاتصال حول العالم وسرعتها قد أوحيت بوجود تدفق للمعاني كما للبشر والسلع.

وفي هذا السياق يرى عالم الاجتماع السياسي كيت ناش، بأن اعتبار الثقافة العالمية ما بعد حداثة يتجاوز الإدراك بأنها متغايرة، ممزقة ومائعة، كما أنه يعني التفكير بالطريقة التي صارت بها القيم الثقافية الغربية متمثلة في أسلوب واحد من النظر إلى العالم من بين نظرات عديدة ومتنازعة أحيانا، أي أنها صارت قصة من بين قصص أخرى. ومن هذه الزاوية تقدم رؤية الثقافة العالمية على أنها ما بعد حداثة الفرصة لانتاج أوسع ومسؤولية نحو الآخر، وإلى الاختلافات الثقافية على أنها شرعية وصحية لا مقموعة أو محطمة. (ناش، ٢٠١٣، ص ١٦٣) والجدل القائم بين التيارين يجعلنا نشاطر برهان غليون وسمير أمين في كون المجتمعات اليوم بصدد عمليتين متوازيتين، تتبع الأولى خط نشوء ثقافات توصف بالعالمية تشكل الموارد المشتركة للنخبة الدولية والتي تستعمل الشبكات

والقطاعات المعولمة لدمجها، ونشر قيمها وسلوكياتها وأنماط تفكيرها أما العملية الثانية فتتبع خط التمايز والصراع المتزايد بين الثقافة الجديدة المعولمة، والثقافات المحلية والوطنية المهددة بفقدان طابعها الوطني أو الخاص. ويقول غليون في هذا السياق: "ليست العولمة في المنشئة سيطرة ثقافة على ثقافة أخرى، ولكنها منشئة لنمط جديد من السيطرة الثقافية، وليس للثقافات الأخرى أي مستقبل بالفعل إلا إذا أدرك أصحابها بالفعل طبيعة هذا النمط الجديد من السيطرة الثقافية وآلياته، وبلوروا الاستراتيجيات المناسبة التي تسمح لثقافتهم أن تبقى على مستوى المشاركة العالمية الإبداعية". (غليون وأمين، ٢٠٠٠، ص، ٥٠)

ولا جدال في القول إن العولمة الثقافية تعبر عن الانتشار الواسع للثقافة الغربية من خلال وسائل الإعلام الترفيهية الجديدة، فهي تعمل على تمييط الأفراد عبر العالم وجعلهم يتبنون أساليب وأذواق متماثلة، و تعمل أيضا على تعديل الاتجاهات من خلال تنمية المفاهيم العالمية للذات والهوية والأفراد. كما تعبر العولمة الثقافية عن سعي القوى الكبرى في العالم وعلى رأسها الولايات المتحدة لنشر ثقافتها وقيمها وأسلوب حياتها داخل المجتمعات الأخرى سعيا نحو المزيد من السيطرة والهيمنة على العالم سياسيا واقتصاديا ومن ثم اجتماعيا وثقافيا.

وتنقسم المقاربات في العالم العربي الإسلامي حول العولمة الثقافية إلى ثلاث توجهات، تيار رافض للعولمة بشكل كلي وقاطع، وتيار يدعو للانخراط في العولمة بكل أبعادها ودون حدود من أجل اللحاق بالغرب، وتيار يدعو للتوفيق بين رؤية الاتجاهين السابقين، عبر الاستفادة مما تنتجه العولمة بشرط عدم مصادمته لخصوصيات المجتمع وثقافته. وعمل برهان غليون على التأكيد، بأن السيطرة الثقافية لا تعني بالضرورة

في كل الحالات وعند مختلف الثقافات الخاضعة، سلب تلك الثقافات اتساقها الداخلي وقدرتها الإبداعية، فيمكن للثقافات أو كثير منها، وضع استراتيجيات فعالة، للحد من السيطرة أو الالتفاف عليها، أو التعاطي معها، بطريقة تحافظ على استمرارها وقدرتها على الصراع، والمساهمة في الإبداعات الحضارية، كما هو الحال بالنسبة للثقافات الأوروبية في مواجهة الثقافة الأمريكية نفسه، وفي نفس الاتجاه، يرى الجابري في الموقف الراض للعولمة والمناهي بالانغلاق الكلي وما ينتج عن ذلك من ردود فعل سلبية محاربة، وكذا موقف القبول التام بها وما تفعله من اختراق ثقافي واستتباع حضاري، تحت شعار الانفتاح على العصر والمراهنة على الحداثة، أنهما موقفان ضمن المواقف اللاتاريخية التي تستقبل المشاكل لا بعقل واثق بنفسه متمكن من قدراته، وإنما تستقبل المشاكل بعقل مستقيل لا يرى منها مخرجا إلا بالهروب منها، إما إلى الوراء و إما إلى الورااء.

(الجابري، ١٩٩٨، ص ٣٠٥)

لقد أحدث التطور التقني تقاربا في الزمان والمكان لدرجة أن البعض أصبح يتحدث عن فضاء حضاري واحد، هو مجمع للثقافات المختلفة، والصورة اليوم هي المفتاح السحري للنظام الثقافي الجديد، نظام إنتاج وعي الإنسان بالعالم، فمنذ الثورة التقنية المتسارعة وتطور الوسائل السمعية البصرية بدأ يتبلور نوع من الصراع بين ثقافتين مختلفتين، ثقافة الكلمة وثقافة الصورة. ولا تحتاج الصورة دائما إلى المصاحبة اللغوية كي تنفذ إلى إدراك المتلقي، فهي بحد ذاتها خطاب ناجز مكتمل، يمتلك سائر مقومات التأثير في مستقبله. ثقافة الكلمة تخاطب العقل، وهي تمثل ثقافة النخبة، في حين أن ثقافة الصورة هي العمود الفقري للثقافة الجماهيرية، كما أنها ثقافة تخاطب الانفعال والوجدان والغرائز، وهو ما تعتمد عليه التقنية اليوم لإيصال منتجاتها إلى الجمهور، فإنسان هذا العصر يتلقى كما هائلا من

الرسائل الثقافية التي تتسم بالجودة والإتقان من حيث الوسيلة المستخدمة، من الانترنت إلى الفضائيات إلى مواقع التواصل، بل أصبحت هذه الوسائل والرسائل الثقافية المختلفة تأتي إليه وترافقه بدل أن يذهب هو إليه. (فيصل خميلة، ٢٠٢٠، ص ٣٤)

وهكذا فجوهر التصادم ليس بين الثقافة المعولمة والثقافات المحلية بقدر ما هو بين ثقافة الكلمة والصورة، ويقول هنري غوبار (Gobard) مؤلف كتاب "الحروب الثقافية" أن هذه الحروب الثقافية أخطر من الحروب العسكرية التقليدية، فهذه الأخيرة تعبئ الجماهير بينما الحروب الثقافية تشل الإرادات، حيث تتسلل بمكر وبطريقة مغرية ومرتجة، فتخترق الأذهان والعقول والأذواق وتتمكن بالتالي من تعميم قيمها وثقافتها... وهو ما أدى إلى استسلام الأوروبيين أمام طريقة الحياة الأمريكية، في أسلوب الاستهلاك واللباس ووسائل اللهو وحتى في الجامعة. (الحاج، ١٩٨٣، ص ٢٠)

ولقد أدركت القوى المهيمنة التأثير الكبير للصورة على المتلقين ولمست الآفاق والفرص التي تتيحها في سياق صراع الهيمنة والسيطرة، فاتخذتها وسيلة لخدمة أهدافها ورصدت لذلك ميزانيات ضخمة وجندت كفاءات بشرية كبيرة من أجل احتكار هذا النظام الثقافي الجديد. كما أدركت الولايات المتحدة أن الحضارة الرفيعة وثقافة النخبة سوقها محدود، ففيما تنفق أوروبا أموالاً باهضة لدعم وتمويل أفضل الفنانين والموسيقيين والشعراء والروائيين والمخرجين، أوكلت الولايات المتحدة الأمريكية أمر الثقافة إلى هوليوود والى وكالات الإعلانات في نيويورك لتقرر ما هي المنتجات الثقافية الأكثر قابلية للتسويق عبر العالم. وهكذا توجهت هوليوود ووكالات الإعلان في الولايات المتحدة على قول شيلر نحو إنتاج

ثقافة شعبية (شيلر، ١٩٩٩) داخل الولايات المتحدة وسائر المجتمعات والثقافات، وهي ثقافة جنسية وعنيفة، وساحرة ومادية ورومانسية. فالولايات المتحدة في مسعاها نحو مزيد من الهيمنة ومزيد من الأرباح الاقتصادية ليست بحاجة إلى ثقافة النخبة التي تتوسل الكلمة وتخاطب العقل وتحرر النفس وترتقي بها، بل إنها في حاجة إلى ثقافة تعمل على عكس ذلك، ثقافة تخاطب الغرائز وتحجب العقل وتعطله، ثقافة تثير النفس نحو مزيد من الاستهلاك ومزيد من اللذات، هي بحاجة لتعميم قيم السوق ومنطقه في كافة المجتمعات.

وزيادة على الدور المهم الذي يلعبه المجال الثقافي في صراع الهيمنة العالمية فإنه يبدو مغريا إذا نظرنا إلى المداخل التي يدها. وتشكل صناعة الثقافة الأمريكية ثاني أكبر مصدر دخل من صادرات البلاد بعد الصناعة الفضائية ويكفي الاطلاع على الأرقام والإحصائيات لنذكر المكانة المتقدمة التي تحتلها الولايات المتحدة في المجال الثقافي وتبادل المعلومات، فهي وحدها تحتكر ٧٥٪ من الرسائل التي تتدفق عبر أنحاء العالم، كما أن الشركات الأمريكية عبر القارات تسيطر على ٦٥٪ من تدفق الأخبار، و٧٥٪ من تدفق البرامج التلفزيونية و٧٥٪ من أخبار التلفزيون بالاشتراك مع وكالة رويترز (reuters) للأخبار التلفزيونية، و٧٥٪ من الأفلام التي تتدفق عبر العالم، كما تمتلك الشركات الأمريكية عبر كل القارات ٤٥٪ من بنوك المعلومات و٦٢٪ من أنظمة الكمبيوتر، في المقابل لا تستورد الولايات المتحدة سوى القليل من البرامج أي ما يعادل ٠١٪ من البرامج الإعلانية و٢٪ من برامج الخدمة العامة.

وأمام هذه الهيمنة الثقافية في سياق العولمة وجدت الدول والمجتمعات نفسها مضطرة للدفاع عن جوهر وجودها أي عن ثقافتها بمعنى قيمها

وفنونها ومعتقداتها المنتظمة حول الدين في البلدان الإسلامية أكثر من غيرها وعلى الأخص في أوساط الشَّبَاب والنشء، فضياع ثقافتها أو ذوبانها والابتعاد عن ديانتها يعني نهايتها وانحلالها. وهنا تطرح إشكالية الأمن الثقافي واستراتيجيات تحقيقه.

ويعتبر مصطلح الأمن الثقافي مصطلح جديد، إذ ظهر في أوائل السبعينيات من القرن الماضي، حيث عقد مؤتمر تحت شعار "الأمن الثقافي" على مستوى وزراء الخارجية العرب في إطار المنظمة العربية للتربية والثقافة والعلوم. وفي هذا السياق، يرى سكوت فورست (scott forrest) أنه لا يمكن الحصول على الأمن الثقافي فقط من خلال عدم وجود تهديدات، ولكن يتأتى ذلك بوجود شروط مسبقة للثقافة فيها أن تنمو وتتطور بأمان من تلقاء نفسها. (forrest، ٢٠٠٤). كما يحمل مفهوم الأمن الثقافي دلالتين أولها تحقيق الإشباع من الحاجات الثقافية، أما الدلالة الثانية فهي دفاعية أي عند تعرض ثقافة ما لخطر الاستباحة والعنف الرمزي من مصادر خارجية. وهنا نقف للقول: إن الثقافة الإسلامية باختلاف أعراق منتسبها ومكتسبها جد غنية بكل آليات التطور والتجديد والتصدي للاختراق الثقافي المحتمل.

ويتصل مفهوم الأمن الثقافي بالمعنى الدفاعي كغيره من أي أمن استراتيجي آخر، وهو يدخل في نطاق الأمن القومي للدول، فعندما يتعرض أمن بلد للعدوان أو التهديد يسارع إلى تعبئة قواه العسكرية والاقتصادية والسياسية لرد ذلك العدوان إن وقع أو رده قبل وقوعه. وكذلك عند تعرض أمن ثقافة ما لخطر الاستباحة والعنف الرمزي من مصدر خارجي، يتم تعبئة المجتمع الثقافي واستنفار قواه الدفاعية لصون أمنه ومجاله الرمزي السيادي والمتجسد في الحفاظ على استمرارية لغته وهويته وممارساته الدينية.

فقبل ظهور العولمة لم تعرف الثقافة تهديدا بلغ درجة الطمس والتهميش والتنميط، حتى في الدول التي تعرضت لاستعمار تجاوز القرن من الزمن، ويعود ذلك للتفاوت بين ما هو مادي وما هو معنوي قيمي، فالزمن المعنوي بطيء مقارنة بالزمن المادي، حيث استطاع المستعمرون تغيير أشكال النظام السياسي والاقتصادي، فتم استبدال الدولة السلطانية بالدولة الحديثة، واستبدال الاقتصاد التقليدي بالاقتصاد الرأسمالي، إلا أن القيم الثقافية والرمزية حافظت على خصوصيتها وتماسكها إلى حد كبير، رغم بعض التأثيرات الطفيفة التي لم تؤثر على جوهرها، وقد استطاعت البنية الثقافية أي العادات والقيم والأفكار أن تحافظ على وجودها واستمرارها طيلة قرون من الزمن. من البديهي أنه لا يمكن مواجهة آثار العولمة الثقافية في حدودها الضيقة نظرا لارتباط الثقافة بالاقتصاد والسياسة، لذلك من الضروري تفكيك الخطاب الثقافي المغلق الذي يتعامل مع ظاهرة العولمة باعتبارها تحديا ثقافيا أحادي البعد والسعي نحو تحقيق عولمة أخرى أكثر إنسانية في مجالات الحقوق الاقتصادية والاجتماعية والثقافية للشعوب والمجتمعات وفي مجال حماية البيئة وتحقيق السلم العالمي. (الداوي، ٢٠١٣، ص ١٧٣) ومنه التساؤل ما موقع الدين في عالم متعولم ثقافيا وكيف للإسلام على الأخص أن يساهم في تحقيق هذا المسعى الإنساني وفي هذا المنعرج التاريخي الحاسم؟

ثانيا، سوسيولوجيا الدين والتدين:

وجد علم الاجتماع نفسه في صدام ومواجهة مع الدين بشكل لا يمكن تجنبه منذ تأسيسه. لقد تصادم علم الاجتماع مع الدين بداية باعتبارها طريقة للبناء الاجتماعي للواقع ونظاما مرجعيا يلجأ إليه الفاعلون تلقائيا للتفكير في العالم الذي يعيشون فيه. وتصادم الهدف النقدي لعلم الاجتماع مع

الطموح الذي سعت إليه كل الأديان بإعطائها معنى شاملا وعاما للعالم واختزالها التنوع اللانهائي للخبرات والتجارب الإنسانية.

وأول من أبرز هذه المفارقة، أوجست كومت* الذي درس الدين لا كجهاز عقلي ومكون اجتماعي كما هو عليه، فلقد كان مهتما بتفهم دواعي ميل الناس إلى الدين لإضفاء تفسير موحد ومقنع عقليا على التنظيم الاجتماعي المتعدد والمعقد للمجتمع الذي يعيشون فيه. وبالتالي فالدين عنده هو إستراتيجية اجتماعية لخلق الوفاق. فكل مجتمع كشأن أي تنظيم يبحث نقطة اتفاق حول قيم مشتركة وحول رؤى جامعة عن العالم، أي أن الدين يلبي حاجات معرفية وسلوكية عميقة لدى الإنسان، وبذلك ساهم الدين في مستويات تطور سفلي للمجتمع وفي ذروة التطور. فالحاجة إلى المعرفة التي يمثلها العلم ليست سوى ترجمة عليا وراقية لذلك الدفع الجوهري نحو معرفة موحدة للكائن معبر عنها بواسطة الدين. وسقط كومت صاغ كومت في المرحلة الأخيرة في أعماله الاجتماعية والفلسفية في المثالية المفرطة عند إعلانها فكرة دين البشرية وأساسه العلم كدين لائق جديد قادر على منح الناس قيما اجتماعية جديدة ثابتة، انه الكائن الأكبر، جوهر الإنسان، فالكاهن الأكبر للبشرية هو رجل العلم وعالم الاجتماع أيضا. (أكوافيفا وبانتشي، ٢٠١١، ص ٣٢)

وعلى خلاف كومت أولى إميل دوركهايم* الدين أهمية قصوى وأعتبره مسألة رئيسية في التأملات الخاصة بطبيعة العلاقة الاجتماعية وأوضاع التماسك الاجتماعي. كما يساهم الدين عنده في بناء الوعي الجمعي وفي الحفاظ عليه، ونجد في الواقع المعاصر عديد الحالات التي تعبر عن هذه الإشارات يكفي للتذكير كيف أن الإسلام يمثل لعديد المجتمعات المعاصرة المعنى الجمعي في عالم يشهد تحولات هائلة. ويظهر الدين مع إميل

دوركهايم باعتباره إطارا منظما ومؤسساتيا للمقدس، شكلا من إنتاج القواعد الجماعية والوعي الاجتماعي وبالتالي أداة لتفسير وظيفة جامعة. "الدين هو قاعدة ورابطة تشد أزر المجتمع، يوحي بقوة الاعتقاد وجود مجموعة من القيم المتعالية اجتماعيا، يتأسس وفقها نظام الموجودات ومن هنا تكمن أهمية الطقوس ودورها في بث اليقظة الدائمة في هذا الوعي الجماعي الأصيل". فتحضر مثلا في عديد الديانات العالمية الكبرى ضوابط مأكّل تشير إلى فكرة ضرورة اعتراف الأفراد بقيم مرجعية مشتركة وقواعد جامعة ضابطة. فعند الامتناع عن تناول ما يعد محرما بحسب دين ما، يبررون ذلك بالاستناد إلى آية من الكتاب المقدس. وتعد جدلية الطاهر والنجس بالفعل حالة نموذجية عن كيفية عمل الدين، عن كيفية تحوله إلى قانون، إلى حزمة من التعاليم التي تنظم الحياة الاجتماعية. (أكوافيا وباتشي، المرجع نفسه، ص ٣٨)

وشاع عن النظرية الماركسية رفضها لفكرة استغلال الدين ومع ذلك يعرفه كارل ماركس وانجلز "الدين هو النظرية العامة لهذا العالم، انه موسوعته الكلية، منطق في صورة شعبية، نخوته الروحانية، انه عقاب الأخلاقي، إطارؤه الاحتفالي، انه عزاؤه وتبريره الكوني، إن الدين هو الانجاز الرائع للكائن البشري لأن الكائن البشري لا يمتلك واقعا حقيقيا، النضال ضد الدين بالتالي هو نضال بشكل غير مباشر ضد هذا العالم الذي يعتبر الدين بمثابة عبيره الروحي. (ليجييه وجان بول، ٢٠٠٥، ص ١٨)

ولقد جاء موقف ماركس كرد فعل إزاء مشاركة الكنيسة بنشاط فعلي في إضفاء الشرعية على السلطة القائمة وعلى الوضع الاجتماعي القائم " لقد بررت المبادئ الاجتماعية للمسيحية العبودية في العصور القديمة وعظمت من قنانة ورق العصور الوسطى، كما أنها ستقدم عند الحاجة

للدفاع عن اضطهاد وقمع البروليتاريا حتى لو كانت تقوم بذلك بإظهار قليل من الألم." ويحتل علم الاجتماع الأديان مكانة مهمة داخل مجمل علم الاجتماع الفييري. كما يشدد ماكس فيير على الأصول الدينية للحدثة الغربية. إن الدين بالنسبة إلى ماكس فيير هو نوع خاص من أشكال العمل الجمعي أو الطائفي " يستوجب دراسة الظروف الخاصة به والنتائج التي يفرضي إليها " لا يتناول فيير الأديان باعتبارها نظاما من المعتقدات إنما ينظر لها باعتبارها انساقا لتنظيم الحياة، منظومات استطاعت أن توحد من حولها جموعا كبيرا من المؤمنين بشكل خاص.

وعن التدين، يرى ماكس فيير** أنه يمكن لفئة اجتماعية أن تشكل جماعة متميزة حاملة لدين وأن تصبح بالتالي بشكل ما، رمزا لهذا الدين يقول فيير " إذا أردنا أن نصف بإيجاز النماذج التمثيلية للفئات التي حملت ونشرت ما يطلق عليه اسم الأديان الكونية، يمكن القول أن في الكونفوشيوسية، كان البيروقراط هم الذين ينظمون العالم، وفي الهندوسية كان الماچ هو الذي ينظم العالم، و في الديانة البوذية الراهب الجوال هو الذي يجول حول العالم، في الديانة الإسلامية كان المحاربون هم الذين قهروا واخضعوا العالم، في اليهودية كان التاجر المتجول، في المسيحية كان الحوار المتجول. لم يكن هؤلاء يمثلون أو يعبرون عن مهنتهم ولا مصالحهم الطبقيّة المادية وإنما كانوا بالأحرى الوكلاء الإيديولوجيون لقيم أخلاقية أو لعقيدة ما تدعو للخلاص تحالفت وتصاهرت بشكل سهل مع مكانتهم الاجتماعية. (ليجييه وجان بول، المرجع نفسه، ٢٠٠٥، ص ١١٢)

ويحاول هابرماس* أن يظهر الإشكال الملح والمعاصر لوضع الدين في المجتمعات المعاصرة وما يستوجب ذلك الحضور والوضع من تأويلات

لمقابلاته مع السياسية والثقافة والحالة الاجتماعية ولأجل ذلك عمد إلى أن يجعل من خطاب الحداثة إطارا يضمن محتوى كل من الدين والعلم.

وعن دور وموقع الدين في المجتمع المعاصر حسب النظرية السوسولوجية المعاصرة، يقول كنجزلي دافيز: يضطلع الدين بأربعة أشياء تساعدنا على إحكام سيادة العاطفة على الرغبة العضوية وسيادة المصالح العامة وأولويتها على المصلحة الذاتية. أما الشيء الأول فهو أن الدين يقدم لنا نسق الاعتقاد فيما فوق الطبيعي فيفسر لنا أهداف الجماعة الأولوية وتبرير هذه الأولوية، وثانيها أنه يزودنا بوسائل تجديد المشاعر العامة بطريقة متسقة من خلال الطقس الجمعي، وثالثها أنه يجسد من خلال الموضوعات المقدسة إطارا ملموسا من القيم ويحشد كل الأشخاص الذين يشتركون في احترامها حول موضوع هذه القيم أما الدور الرابع فهو أن الدين يزودنا بمصدر لا ينضب من الثواب والعقاب، الثواب لمن يحسن والعقاب لمن يسيء وبهذه المهام الأربع يقدم الدين إسهاما فريدا لا مثيل له في تحقيق التكامل الاجتماعي. (الخريجي، ١٩٩٠، ص ١٢٩) ويتساءل جيدنز: هل يمكننا العيش في عالم لا مقدس فيه؟ ليجيب: لا أعتقد، فنحن نعيش في عالم تهدننا فيه الأخطار التي صنعناها بأنفسنا بنفس الدرجة التي تهدننا فيها الأخطار الخارجية، ولا بد لمرحلة كهذه من أن تؤدي إلى الإحياء الديني. (جيدنز، ٢٠٠٣، ص ٧٩)

وعليه، فإن الدين حاضر في المجتمعات المعاصرة هو على الأقل، حاضر في الأعماق وفي الثنايا، وإن لم يجد الفرصة للتعبير عن حضوره بصورة واضحة في بعض الحالات. ثم إن "عدم الاعتقاد" هو "اعتقاد" بحد ذاته. فالذين لا يعتقدون بالدين، لديهم في الواقع معتقدات، ويحملون أفكاراً تبدو بالنسبة إليهم بمثابة "مقدسات"، بدليل أن المساس بها هو "تابو"، أو

محظور وتمثل انتهاكاً لا يعترف، أي أن الإنسان يستبدل معتقداً بآخر، أو مقدساً بآخر، إلى درجة أن يتصرف كمن يجعل "دينه" هو "اللادين" أحياناً، أو يشكل معتقده من منظومة قيم وفلسفات قام بتجميعها في وعيه وتحولت إلى مرجعية ينطلق منها ويحتكم إليها.

وبعد عرض خصائص العولمة الثقافية وماهية الدين في المجتمع المعاصر وضرورته الوجودية في كل المراحل التاريخية يطفو على سطح الطرح التساؤل الإشكالي التالي: كيف يمكن أن يكون الدين الإسلامي من آليات الأمن الثقافي وصمان أمان لشريحة الشباب في مواجهة مخاطر العولمة الثقافية؟

ثالثاً، الأمن الثقافي والمكتسب الديني:

يعتقد البعض أنه يجب الانخراط في ثقافة العولمة بلا تردد ومن دون حدود، ولا فائدة من المقاومة والاستنجاد بالتراث لأنها ظاهرة حضارية عالمية ولا يمكن مواجهتها ولا الوصول إلى التقدم خارجها، فالأمر أشبه بقطار علينا ركوبه وهو سائر في طريقه بنا أو من دوننا، ولكن هناك من المفكرين والعلماء والمتقنين على المستوى العالمي من هو مصر على المقاومة ولو بإعلانه ناقوس الخطر. وعليه يبدو الصراع القائم في هذه المرحلة التاريخية أشبه بحرب من أجل الوجود والبقاء والاستمرار.

وينعت الآن دونو، ثقافة العولمة واتجاهاتها القيمية بنظام التقاهة، يبدو فيه الإنسان النمطي المبرمج لهذا العصر بهذا الشكل: ينبغي على المرء أن يكون قادراً على تشغيل تطبيقات الحاسب الآلي، ملئ استمارة ما من دون شكوى، ترديد عبارات مثل: المعايير العليا لحوكمة الشركات ومقترح قيم مع توجيه التحية في الآن ذاته للأشخاص المناسبين، ولكن الأهم، لا ينبغي القيام بما هو أكثر من ذلك. (دونو، ٢٠٢٠، ص ٧٠)

وأهم خصائص هذا النظام أنه يؤسس لوسط يعود فيه المعتاد محض توليف مجرد يسمح لنا بالوقوف على كنه الأمور، بل يصبح هو المعيار الذي نضطر للخضوع له. ولم يكن لوسائل الإعلام والتكنولوجية تحقيق هذا الانجاز من العدم بل ساهم تقسيم العمل بالمفهوم الماركسي في ظهور السلطة التافهة وظهور خبراء فارغين ليتم بعد ذلك اختزال العمال إلى أدوات.

وينبغي التنويه إلى أن التافهين لا يجلسون خاملين، إنهم يؤمنون بأنهم يعرفون كيف يعملون بجهد، فالأمر يتطلب مجهود للخروج ببرنامج تلفزيوني ضخم أو لتعبئة طلب منحة بحثية ممولة من وكالة حكومية أو لتصميم أكواب صغيرة وجذابة وذات مظهر لصياغة المحتوى الخاص بمراسم اجتماع وزاري مع وفود نظيرة لها. ولا يمتلك الجميع الوسائل للوصول إلى هذه الغايات، فالجودة التقنية لازمة لإخفاء الكسل الفكري الذي تتطوي عليه العديد من المهن. (دونو، المرجع نفسه، ٢٠٢٠، ص) ولقد اكتسح هذا النظام الجامعة بدرجة بالغة بداية بإخضاع الشخص المؤهل جديدا لدرجة أستاذ الجامعي لطقوس عبور ترفيهية مصممة لجعله يفهم أن ديناميكيات السوق لها الأولوية على المبادئ الولية للمؤسسة، وأن هذه المبادئ ينبغي التغاضي عنها. ليؤكد ألان دونو أن هذا الاتجاه التطوري لا يمكن إيقافه، بعد أن أصبح التافهون جماعة مسيطرة الآن، وصار الميل إلى إقصاء غير التافهين يتأكد بانتظام ووصل الأمر إلى مرحلة صارت التفاهة مطلوبة بالفعل. كل الوسائل أصبحت تشجعنا على التجاهل بدل التفكير، النظر إلى ما هو غير مقبول وكأنه حتمي، وإلى ما هو مقبوت وكأنه ضروري، إنها تحولنا إلى أغبياء. لقد استفادت القوى المحركة للعولمة من تكنولوجيا الإعلام والاتصال لنشر ثقافتها وأفكارها المتمركزة حول المتعة وتعظيم الاستهلاك عبر صناعة إنسان مادي منفلت

من كل قيمة دينية أو وروحية وأخلاقية، تسهل قيادته وتوجيهه من مدخل المادة والمتعة واللذة. وهذا النظام سيؤدي بالبشرية الى الهاوية والسقوط.

ويرجح بعض علماء النفس والاجتماع العامل الأخلاقي كعامل أساسي للانهييار الداخلي للمجتمع الأمريكي على سبيل المثال، ولقد جاء في كتاب "الجنس في أمريكا": إن الجنس هو أقصى تعبير عن الحلم الأمريكي في الحرية والتحرر والحراك، وأن الأمريكيين يتعاملون مع الجنس في الحياة على أنه ما يؤخذ دون نقاش، ويسعون وراءه حتى لا يفوتهم وينفتحون له حتى يمتثلوا به." (هلال، ٢٠٠٠، ص ١١٤) ومن يشاهد الأفلام والمسلسلات الأمريكية يدرك أن رمز التحرر والحرية في الولايات المتحدة الأمريكية وحتى في أمريكا اللاتينية هو الجنس، ولم يعد يجدي الزواج ولا ممارسة الجنس خارج العلاقة الرسمية، بل هناك انتشار كبير لممارسة الشذوذ الجنسي.

كما يحذر علماء الاجتماع من حالة الانهييار من الداخل بسبب الأزمة الثقافية الضاربة في كل المؤسسات الاجتماعية بالإضافة إلى تصاعد العنف في أوساط الشباب وحتى الأطفال، وحادثة مقتل ٢١ شخصا من بينهم ١٩ طفلا في مدرسة بولاية تكساس في ماي ٢٠٢٢ من طرف طالب يبلغ من العمر ثمانية عشر عاما صدمت العالم أجمع ومثل هذه الأحداث تتكرر بمعدلات فاقت التصور.

من البديهي أنه لا يمكن مواجهة آثار العولمة الثقافية في حدودها الضيقة نظرا لارتباط الثقافة بالاقتصاد والسياسة، لذلك من الضروري تفكيك الخطاب الثقافي المغلق الذي يتعامل مع ظاهرة العولمة باعتبارها تحديا ثقافيا أحادي البعد والسعي نحو تحقيق عولمة أخرى أكثر إنسانية في مجالات

الحقوق الاقتصادية والاجتماعية والثقافية للشعوب والمجتمعات وفي مجال حماية البيئة وتحقيق السلم العالمي. (الدواي، ٢٠١٣، ص ١٧٣)

ويحمل جارودي* الحداثة الغربية تبعات ما يشهده العالم اليوم من القهر والتفكك والعدمية والكوارث ويدعو إلى الخروج منها والعودة إلى زمن البدايات الدينية بإحياء اليهودية والمسيحية والإسلام وحتى البوذية التي يعدها واحدة من الهبات الروحية الكبرى التي بلغ الإنسان من خلالها عتبة إنسانيته (حرب، ١٩٩٧، ص ٢٣) ليؤكد في كتابه " وعود الإسلام"، إلى اعتبار الدين الإسلامي مشروع حياة ودعوة لخلص البشرية الدنيوي قبل الأخرى.

وأمام الهيمنة الثقافية في سياق العولمة وجدت الدول والمجتمعات نفسها مضطرة للدفاع عن جوهر وجودها أي عن ثقافتها بمعنى قيمها وفنونها ومعتقداتها المنتظمة حول الدين في البلدان الإسلامية أكثر من غيرها وعلى الأخص في أوساط الشباب والنشء، فضياع ثقافتها أو ذوبانها والابتعاد عن ديانتها يعني نهايتها وانحلالها. وهنا تطرح إشكالية الأمن الثقافي واستراتيجيات تحقيقه باستغلال الرأسمال الرمزي والذي يعد الدين نواته المركزية. ويبدو الجهاد ضد هذه الحرب أصعب لأن الوسائط التكنولوجية في حوزة الآخر الذي سبقنا بسنوات، ولأن مساحة العداء ضد الإسلام والمسلمين زادت اتساعا بعد أحداث سبتمبر ٢٠٠١ وما تلاها من تشويه وترهيب وشيطنة، ومنه التساؤل: هل العداء موجود أم نحن نتوهمه بسبب الضعف والعجز أمام هذا التطور السريع؟

في مقال لفوكوياما**، بعنوان "العالم المعاصر... هو هدفهم" يقول: أن الفاشية الجديدة ولدت من رحم الثقافة العربية الإسلامية وترعرعت بين أحضانها. ففي كنف هذه الثقافة حصرا، ظهرت في الأعوام الأخيرة حركات أصولية متطرفة ترفض الحداثة ومؤسساتها، كما ترفض مبادئ التسامح

الديني، لذلك فإن الحرب ضدها يجب أن لا تنتهي إلا باحتلال معاقها وبإبادةها وفي انتظار تحقيق ذلك يجب المبادرة إلى التدخل لإرغام الدول المنتمية الى تلك الثقافة على مراجعة ثقافتها، وتخليصها من حمولة التطرف والعنف وإصلاح مناهج التعليم فيها. (الداوي، ٢٠١٣، ص ٦٧) وفي مقال آخر وفي نفس السياق يقول: إن في إمكان الولايات المتحدة كقوة عظمى أن تتصرف بحرية كاملة عندما يتعلق الأمر بأمنها ومصالحها الحيوية... بل ليس بالمنكر أخلاقياً، إن هي استغلت منظمة الأمم المتحدة ذاتها من أجل كسب التأييد لسياستها المتشددة اتجاه بعض الدول والتي تنتمي إلى الثقافة العربية الإسلاميّة.

ويجب الإشارة أن هناك فئة قليلة من العلماء والفلاسفة الغربيين، يقرون بكون الإسلام تمكن في حقبات معينة من أن يكون عالمياً بمعنى الكلمة وهذا ما يقره جيدنز في قوله: اعتمد الإسلام على تنوع باهر من المصادر الثقافية ويصح الأمر على الإمبراطورية العثمانية بشكل اعم، فقد دمجت عبر الزمن التأثيرات العربية والفارسية واليونانية والرومانية والبربرية والتركية والهندية من بين تأثيرات أخرى. (جيدنز، ٢٠٠٣، ص ٦٩)

والعداء ليس بالجديد، بل عمل عليه كما أوضح مكسيم رودسون*، المؤلفون اللاتينيون الذين شرعوا في ذلك بين ١١٠٠ و ١١٤٠ والذين جعلوا هدفهم وخز اهتمام القارئ بالتشويهات الأيديولوجية التي تضرم الحقد على العدو، وركزوا جهودهم على حياة الرسول محمد (عليه الصلوة والسّلام) دون أن يبالوا كثيراً بالصواب أو الدقة، مفسحين المجال حراً إلى جهل - الخيال الظاهر - في نظرهم، كان محمد ساحراً، دمر الكنيسة في إفريقيا وفي الشرق بالسحر والخداع وبإباحته الاختلاط الجنسي العام. هذه الرؤية من الأدب الموجه للجمهور الكبير كان لها كما هو جلي أن تشكل وتعلم

الصورة التي حفظتها الأجيال التالية أكثر بكثير مما شكلتها وأعلمتها أعمال أكثر علما وأكثر وجدانية. (رودنسون، ٢٠٠٣، ص ٢٠)

إن العداة معن وأسبابه واضحة وأكد ذلك الكثير من مثقفين ومفكري الغرب، ومن هذه الأسباب ما هو ذا علاقة بكل ما هو ديني كما أوضحنا سابقا، في محاولة بائسة لإبعاد الدين عن الحياة الاجتماعية والسياسية باسم التقدم والعلم والحياد والموضوعية، ولكن العداة الصارخ هو ضد معالم الدين الإسلامي، كما جاء في القرآن الكريم: "ولا يزالون يقاتلونكم حتى يردوكم عن دينكم ان استطاعوا" (البقرة ٢١٧) "ولن ترضى عنك اليهود ولا النصارى حتى تتبع ملتهم" (البقرة ١٢٠)

إن التناقض الصارخ بين ثقافة العولمة المادية كمشروع تاريخي قائم وممتد ومصر على التوسع وبين الثقافة الإسلامية القائمة على ميزان شرعه المولى عز جل للبشرية جمعاء، نلخصه في بعض العناصر الكامنة في السلم القيمي الذي مصدره القرآن والسنة الشريفة بالنسبة للثقافة الإسلامية وما تم استخلاصه من خلال ما ذكرناه في ثقافة العولمة. وهذا التناقض هو الذي يجعل الإسلام الخانة السوداء لمشروع العولمة الكاسح للحدود وللتقاليد والأعراف.

قيم ثقافة العولمة	النظام القيمي الإسلامي
فكرة اللعب والوصول إلى النجاح والتفوق بكل الطرق.	الجدية والالتزام والاستقامة كأسلوب للحياة: " إن الذين قالوا ربنا الله ثم استقاموا، تنزل عليهم الملائكة ألا تخافوا ولا تحزنوا وابشروا بالجنة التي كنتم توعدون." (فصلت، ٢٩)

التطرف والمغامرة بلا حدود.	الوسطية والاعتدال في السلوك والمواقف: " وكذلك جعلناكم أمة وسطا لتكونوا شهداء على الناس ويكون الرسول عليكم شهيدا." (البقرة ١٤٣)
يوظف العلم لرفع الإنتاج. سيادة منطوق الإلحاد في العلم.	توظيف وطلب العلم بمنطق الإيمان والتعبد: " اقرأ باسم ربك الذي خلق". (الفلق). "أفلم يسيروا في الأرض، فينظروا كيف كان عاقبة من قبلهم كانوا أكثر منهم وأشد قوة وأثارا في الأرض فما أغنى عنهم ما كانوا يكسبون فلما أتتهم رسلهم بالبينات قدموا بما عندهم من العلم وحاق بهم ما كانوا به يستهزؤون." (غافر ٨٢)
مزيد من الاستهلاك والجذب.	إنقاذ العمل بغرض تحقيق قيمة مضافة (من عمل صالحا من ذكر أو أنثى وهو مؤمن فلنجزيه حياة طيبة ولنجزينهم أجرهم بأحسن ما كانوا يعملون". (سورة النحل ٩٧)، "ومن آياته منامكم بالليل والنهار وابتغواكم من فضله إن في ذلك لآيات لقوم يسمعون." (الروم ٢٣)، "وجعلنا فيها جنات من نخيل وأعناب وفجرنا فيها من العيون ليأكلوا من ثمره وما عملته أيديهم أفلا يشكرون." (يس ٣٤.٣٣)، وقول الرسول عليه الصلاة والسلام: "لأن يأخذ أحدكم حبله ثم يأتي الجبل، فيأتي بحزمة من حطب على ظهره فيبيعها، فيكف بها الله وجهه خير لهم أن يسأل الناس أعطوه أو منعوه."
مراعاة المصلحة الفردية.	مراعاة مصلحة الجماعة على المصلحة الخاصة: "ولا تأكلوا أموالكم بينكم بالباطل وتدلوا بها إلى الحكام لتأكلوا فريقا من أموال الناس بالإثم وأنتم تعلمون." (البقرة، ١٨٨)

تحقيق اللذة والمتعة.	ضبط السلوك ومراعاة الأخلاق: " وعباد الرحمن الذين يمشون على الأرض هونا وإذا خاطبهم الجاهلون قالوا سلاما." (الفرقان، الآية ٦٣)
الاستبدال والتخلص من الأشياء لتشجيع الاستهلاك.	عدم التبذير والاسراف: "والذين إذا أنفقوا لم يسرفوا ولم يقتروا وكان بين ذلك قواما." (الفرقان الآية ٦٥، ٦٦)
المال سلعة وهو غاية في حد ذاته.	المال وسيلة وليس غاية مع تحريم المتاجرة به: "الذين يأكلون الربا لا يقومون الا كما يقوم الذي يتخبطه الشيطان من المس ذلك بأنهم قالوا إنما البيع مثل الربا وأحل الله البيع وحرم الربا." (البقرة) "يا أيها الذين آمنوا لا تلهكم أموالكم ولا أولادكم عن ذكر الله ومن يفعل ذلك فأولئك هم الخاسرون."
الاتصال والتواصل مع الآخر لكسر الحدود الثقافية والانفتاح بغرض الهيمنة.	التواصل والاتصال لغرض دعوي تضامني: "يا أيها الناس إنا خلقناكم من ذكر وأنثى وجعلناكم شعوبا وقبائل لتعارفوا إن أكرمكم عند الله اتقاكم إن الله عليم خبير." (الحجرات ١٣)

إن هذا التنافر القيمي هو السبب وراء الهجمات العنيفة تارة والناعمة المغلفة بلباس العلم والمعرفة تارة أخرى ضد الإسلام. وإذ أحدثت هذه الهجمات رد فعل عكسي عند بعض المسلمين حيث دفعتهم إلى التمسك أكثر بدينهم وقيمهم والتعمق في دراسة الإسلام وفهمه، فإنها أحدثت عند البعض الآخر تملصا من الدين واستهتارا به وبقيمه وتاريخه ورموزه. ولقد أصبح التجرؤ على قيم الإسلام وأحكامه الثابتة وتاريخه وشخصياته وأعلامه وحتى نبيه ﷺ وصحابته الكرام أمرا متكررا في السنوات الأخيرة تحت غطاء حرية التعبير والرأي. وأصبحت وسائل التواصل الاجتماعي

والإعلام وبعض المؤلفات من كتب ومجلات ساحة لمثل تلك التصرفات المشينة التي تستهزئ بثوابت الدين وتلمز به عبر التلميح والتصريح، وعبر التشكيك فيه من طرف أكاديميين وروائيين وصحافيين، ليمتد الانتهاك إلى العوام، ويصل الأمر على المستوى المحلي إلى انتهاك حرمة شهر رمضان والإفطار علنا بصفة جماعية وفي الساحات العامة، بل وتصوير المشهد وعرضه على صفحات التواصل الاجتماعي، وأصبحت الدعوة لممارسة المحرمات والفواحش في السينما والغناء والأدب أمرا مألوفا. وكثير من المؤثرين أو صناع المحتوى يدعون الى الحرية الجنسية علنا وبأسلوب مدرّس وجذاب واستقطبوا الملايين من المتابعين جلهم من الشّباب والمراهقين وحتى الأطفال.

لقد أحدثت هذه الهجمة على الإسلام باستخدام وسائل التواصل الاجتماعي ومختلف الفنون زلزالا عنيفا في أوساط الأُسَر الإسلاميّة التي تعمل بوسائلها البسيطة على الدفاع عن قيمها ومعتقداتها، ولجأ الكثير من الآباء إلى تسجيل أبنائهم في المساجد والمدارس القرآنية واضطر البعض إلى منع استخدام الشبكة العنكبوتية أو إلى المراقبة الصارمة واليقظة الدائمة، ووجد بعض الأولياء في الرياضة بديلا لقضاء أوقات الفراغ ولاستخراج الطاقة السلبية.

وحسب الملاحظات الشّخصيّة تمكن الآباء الذين وجدوا في المدارس القرآنية منفذا لتثنية أبنائهم من إنقاذ أبنائهم من الانحلال والتعاطي، فجل الذين تحصلوا على علامات ممتازة في شهادة البكالوريا من حفظة القرآن الكريم أو ممن يترددون على المساجد وتمكن البعض بشهاداتهم بعلاج أبنائهم الذين تم استقطابهم من طرف تجار المخدرات والمهلوسات بإرغامهم على التردد على المسجد في الخطوة الأولى ثم طوعية في مراحل

لاحقة وذلك بعد أن استنفذوا كل السبل العلاجية لإنقاذهم من الإدمان والضياع.

إن صلاحية الإسلام لكل الأزمنة والأمكنة مهما تعقدت الظواهر وتداخلت تجسدها معجزة القرآن الكريم الشامل والصالح لكل الأزمنة والأمكنة، ومدخلا لحل كل المشكلات وعلى كل المستويات. ومن سننه العظيمة التي تعد مدخلا لحل الأزمات أن التغيير مرتبط بشروط تبدأ من الداخل سواء أكان ذلك على المستوى الشخصي أو على مستوى الجماعة. وفي هذا السياق يفرق علماء الاجتماع المسلمين بين ثلاثة أشكال للتغيير الاجتماعي وهي التصاعدي والتموج والمتأرجح، يمثل الأول نمط التطور المادي والفكري والثاني يمثل تموج ظاهرة اجتماعية غيابا وعودة والثالث يمثل التأرجح بين امكانياتي التصاعد والتنازل. (البستاني، ١٩٩٥، ص ١٦٥)

والحقيقة الثانية، أن هذه السنن ذات طابع رباني، لأنها تمثل حكمة الله وحسن تدبيره على الساحة التاريخية. والحقيقة الثالثة، أنها ذات طابع إنساني، لأنها لا تفصل الإنسان عن دوره الايجابي ولا تعطل فيه إرادته وحرية اختياره، وإنما تؤكد أكثر فأكثر مسؤوليته على الساحة التاريخية ومثاله وجوب انتهاج الوسطية والاعتدال في كل السلوكات لتحقيق التوازن. وطرق السلوك تتحكم فيها أمور بيئية وعرفية وزمانية... وهي قابلة للتغيير. (البستاني، ١٩٩٥، ص ١٦٧)

وشكلت قضية الاهتمام بالسنن الربانية لمواجهة تحديات العصر جوهر القضايا التي اقترحت في مؤتمر دولي عقد في مصر منذ عشرين سنة) الجليند، ١٩٩٥، ص، ٤٦ (ومن بين بعض المقترحات التي قدمها العلماء لمواجهة العولمة بايجابية نلخص بعض ما جاء فيها في النقاط التالية:

إدراك السنن اللاهية في الكون.

سيادة منطوق العلم في شؤون الحياة الاجتماعية والثقافية والسياسية.

جمع الصف الإسلامي الممزق.

استغلال الثروات الكونية التي أنعم الله بها المنطقة الجغرافية للعالم

الإسلامي.

فتح أبواب الحوار مع الآخر والاستفادة من خبراته.

وبعد هذا العرض لخصائص الحراك الثقافي المعاصر وضرورة التخطيط الاستراتيجي لتحقيق الأمن الثقافي وبعد التدقيق في التباينات الصارخة بين القيم الإسلامية وقيم العولمة سنقترح بدورنا من وجهة سوسولوجية بعض المقترحات العملية من شأنها المساهمة في تفعيل إستراتيجية الأمن الثقافي لمواجهة مشكلات الشباب الآنية والناجمة عن التغيرات المتسارعة وهيمنة قوى ترى في الدين والتدين معوقات لأهدافها.

رابعا، استنتاجات وتوصيات:

آليات التصدي ومواجهة مشكلات الشباب في سياق الأمن الثقافي

لقد استفادت القوى المحركة للعولمة من تكنولوجيا الإعلام والاتصال لنشر ثقافتها وأفكارها المتمركزة حول المتعة وتعظيم الاستهلاك عبر صناعة إنسان مادي منفلت من كل قيمة دينية أو وروحية وأخلاقية، تسهل قيادته وتوجيهه من مدخل المادة والمتعة واللذة وهذا النظام سيؤدي بالبشرية إلى الهاوية والسقوط. ويتناقض هذا النظام المتصاعد والمهيمن مع جوهر الإسلام القائم على مبادئ واضحة تنظم الحياة الاجتماعية والاقتصادية والسياسية ولذلك تعتبره القوى المهيمنة الخطر الأكبر الذي

يجب مواجهته ومحاربتة بشتى الوسائل والضربة الأكثر وجعا هي تلك التي تستهدف الشَّبَاب وأطفال المسلمين.

ويمكن مواجهة هذه الهجمات بتربية روحية تستمد من الدين الإسلامي الحنيف، والذي يزخر بآليات عديدة لمواجهة المادية المتطرفة والفساد الأخلاقي الذي تستند إليهما العولمة. إن اللجوء إلى تنشئة الجيل تنشئة دينية متوازنة وواعية هو المخرج الوحيد للنجاة من الهيمنة والإقصاء والتهميش.

والفئة الأكثر تأثرا بالانعكاسات السلبية للعولمة هي دون شك شريحة الشَّبَاب والتي تتميز بالحيوية والإحساس والميل إلى الحركة والتغيير والجرأة والرغبة في الانفتاح على الآخر، ولقد أوضحت الدراسات الميدانية التي أجريت حول مشكلات الشَّبَاب أن قصور التعليم والتكوين وقضاء وقت الفراغ بالإضافة إلى وسائل الإعلام باستيرادها غير الواعي للأفلام والأغاني التي لا تتلائم قيمها المتناقضة مع التنمية التي يخوضها المجتمع مما خلق لدى الشَّبَاب تناقضا بين ما يراه وما يعيشه وبين القول والفعل، وهيات لدى البعض منهم إمكانية السبيل إلى السلوك الإجرامي المتمثل في الاغتصاب والسرقة وتعاطي الخمر والمخدرات.

أولا: ركائز تحقيق الأمن الثقافي هي الثقة في الذات والاعتزاز بالمكتسب الديني.

واعتباره من النعم التي أنعمنا بها الله عز وجل، إن شعار: "أنا مسلم واقتخر بذلك"، ينبغي أن يعلق في كل المدارس والجامعات والمراكز الثقافية والرياضية. ولقد أثبتت الأبحاث العلمية في مجال علم النفس كيف تعمل هذه الميزة على رفع المعنويات وشحن الطاقة الايجابية ويكفي أن نقرأ "كنتم خير أمة أخرجت للناس تأمرون بالمعروف وتنهون عن المنكر وتؤمنون بالله" (آل عمران ١١٠)، ومنه فالاعتزاز بالذات لا يعني تحقير

الآخر غير المسلم بأي حال من الأحوال، بل الأمر مشروط بالتقوى. فلا يعقل أن يقبل المسلم أن يكون نموذجاً للفساد أو الإرهاب، ومن أدوات التي يوصي بها النفسانيون لتحقيق هذا المعنى، الاعتناء بنظافة الجسد، والاهتمام بالشكل الخارجي وبتطوير لغة التخاطب وإتقان أسلوب الحوار. وكل هذه المسائل أصبحت تلقن وتعرف بالاشتغال على الذات. ولا يعقل أن نوصي الشاب المسلم بالاعتزاز والثقة بإسلامه وهو في حالة إفلاس ديني أي لا يفقه شيء في دينه، رأسماله الثقافي والرمزي، وتتقاسم هذه المسؤولية مؤسسات التنشئة الاجتماعية. ولتحقيق هذا الهدف ينبغي كذلك العمل على إحياء وإظهار ما قدمه العلماء والفلاسفة المسلمين للإنسانية من أعمال جليلة سواء كانت بترجمة التراث اليوناني أو بمساهماتهم الثرية في الطب والفلك والرياضيات والفلسفة وفي العمران البشري باستخدام الوسائط الالكترونية الواسعة الانتشار. على الشباب والجيل القادم أن يعوا وباعتزاز نعمة انتمائهم لحضارة إنسانية وعالمية دون منازع، ويمكن أن يستثمروا في هذا التراث، بل عليهم أن ينقبوا فيه ويقدمونه للعالم وهذا هو جوهر الدعوة الإسلامية في القرن الحالي.

ثانياً، يستوجب الظرف الحالي نقد عميق للوقوف على مواطن الخلل وممارسة النقد الذاتي.

انطلاقاً من قاعدة أن الخلل فينا وليس في الإسلام. ومن كون النقد عملية تنويرية كاشفة لما هو محجوب. والممكن النقدي هو أن نقرأ ما تقدم من الأعمال والتجارب أو من النصوص والنماذج بطريقة حرة ومفتوحة، خلاقة ومنتجة، فاعلة وراهنه، بحيث يتاح لنا أن نتقدم بها لكي لا نتقدم علينا. فالنقد ليس إضعافاً للموقف وللذات، بل العكس فالنقد يؤول إلى خروج المرء من عجزه باختراق حاجز نفساني معيق أو كسر قالب معرفي

ضيق أو تفكيك جهاز مفهومي قاصر أو تغيير شرط وجودي. وعليه يصبح النقد يفضي إلى امتلاك إمكانيات جديدة للحياة وللوجود، تتغير معها علاقات القوة بين المرء ونفسه وبينه وبين الآخر والعالم.

الثالث: لتأتي في المقام مسألة الانفتاح الواعي على الآخر لأخذ ما يناسبنا ورفض ما يتعارض مع قيمنا.

بحكم أن الانعزال وقبول التهميش والإقصاء يعززان التبعية والانصياع بينما التنافس يؤدي إلى التجديد. إن تنشئة الجيل على الثقة والاعتزاز بالذات الحضارية والتمسك بالموروث الثقافي المتنوع للمجتمع والمحافظة عليه، لا يعني ذلك الانغلاق وعدم الانفتاح على الآخر، إنما يعني التفاعل الإيجابي مع الآخر أخذاً وعطاءً، أي التحول من موقع المفعول به إلى موقع المتفاعل، ولا يتأتى ذلك إلا من خلال بناء الإنسان القادر على نقد ذاته الحضارية نقداً علمياً موضوعياً. ولقد تمكنت بعث الثقافات التي كانت تعرف بالانغلاق والخوف من الانفتاح على الثقافات الأخرى من التفاعل والتحاور وأخذ ما يدعم تميمتها، والثقافة الإسلامية في جوهرها لا ترفض الاستفادة من الحضارات الأخرى بشرط ألا يتنافى أو يتناقض ذلك مع الثوابت أو مع ميزان الحلال والحرام. وهذه العملية إذا مورست بوعي وذكاء يمكنها أن تساهم في حل العديد من المشكلات التي يعاني منها الشباب.

رابعا: عمليا يمكن تجسيد هذه الركائز واستثمارها في الحقل التربوي ومؤسساته المختلفة.

بدءا بالكتاب المدرسي، ثم مسرح الطفل وباقي النشاطات الفنية التي تستقطب الشباب، وذلك بوضع خطط وبرامج لتعريف الناشئة على ثقافة ولغة وقيم وعادات وتقاليد منطقتهم وتشجيعهم على التمسك بها والمحافظة عليها. كما نوصي بالعودة إلى نظام التعليم القرآني في سن

مبكر وباستخدام الوسائل التكنولوجية المحببة لدى الأطفال في عملية الحفظ والفهم، وتشجيع المنافسات الدينية على المستوى الإعلامي.

خامسا، عصرنة الخطاب الديني وموسوعة المفاهيم ذات الصلة بدءا باعتبار الدين رقي.

وجوهره القرآن الكريم الذي فيه من يسمح بتجديد الطاقة وشحنها، وهو متعة من حيث جماليات الصور والقصص والعبر، وعليه التمعن والتدريب باعتباره بمثابة رياضة روحية. إن الدين ليس تضيق الخناق ولا عقاب البشر على الخطيئة الأولى كما يفضل البعض نعته، فالدين حياة و طاقة للتجديد، صالح لكل الفترات العمرية وليس لمرحلة الشيخوخة، و الدين الإسلامي ينفرد بكنوزه، بثرواته الإستراتيجية لكونه يجب على كل التساؤلات الممكنة ويحدد علاقاتنا سواء كانت، علاقتنا بالمال، بالآخر، بالعلم، بالعمل، بالتربية الجنسية، ومنه ينبغي التركيز على هذه القضايا لخلق الوعي في صفوف الشَّباب لتمكينهم من تجاوز الالتباس الذي قد يشعرون به أمام التفسيرات الخاطئة للدين الإسلامي إزاء هذه القضايا الحيوية.

سادسا: تشجيع الزواج المبكر والعمل على إيجاد سبل تمكينه.

بغرض تمكين الشَّباب من تحمل المسؤولية وممارسة حياة الجنسية في كنف الحلال لمواجهة الدعوة إلى الإباحية والانحراف ومحاولات ترسيم وتقنين المثلية والإباحية الجنسية في العالم.

سابعا: منح القروض للشباب لتحقيق مشاريعهم بالشراكة مع البنوك الإسلاميَّة لحد من نزيف الهجرة إلى الدول الغربية والاستقرار بها للعمل.

كما نوصي بتشجيع تقديم المنح العلمية الإسلاميَّة للشباب الطالب

للعلم وخلق جوائز تحفيزية تحمل أسماء الصحابة الكرام والعلماء المسلمين في شتى المجالات كسبيل لإحياء التاريخ المجيد.

ثامنا: تجريم السب أو الشتم والقذف المعلن للرسول سيدنا محمد المصطفى.

أشرف الخلق عليه الصلوة والسّلام والعمل على تحقيق هذا المسعى على المستوى الدولي.

تاسعا: العمل على التعاون الإقليمي الإسلامي على المستوى الاقتصادي والثقافي والسياسي.

فالشعور باللحمة الدينية من شأنه أن يدعم الاعتزاز والثقة ويمكن من التصدي إلى الأخطار الناجمة عن العولمة والهيمنة بشتى أشكالها.

خاتمة:

يتفق جل الفلاسفة وعلماء الاجتماع على كون النظام العالمي الحالي هو فوضى ناجمة عن مزيج من التأثيرات وهو بذلك غير آمن ومحفوف بشتى أنواع القلق، ويعملون ويطالبون بالتفكير في إعادة بناء المؤسسات الحالية بعد أن نمطت العولمة حياتنا. كما يقرون أن الدول والمجتمعات تواجه اليوم مخاطر وكوارث، وينعت البعض النظام الاجتماعي السائد بنظام التقاها ويصفه البعض الآخر بالمنحط بينما يطلق عليه الأغلبية بعالم المخاطر ولذلك يوصي معظم المفكرين وعلماء الاجتماع ومن بينهم أنتوني جينز بالإحياء الديني وظهور نخب متنوعة من فلاسفة الحقبة الحديثة التي تتجه نحو الانقلاب على النظرة العلمية.

مما لا جدال فيه أن الدين حاضر في المجتمعات المعاصرة، في الأعماق وفي الثنايا، وإن لم يجد الفرصة للتعبير عن حضوره بصورة

واضحة في بعض الحالات، والدين الإسلامي باعتباره آخر الرسالات، مشحون بكل الآليات والسنن التي يمكن أن تحافظ على إنسانية الإنسان وميزته الروحية، فهو صمام أمان، تسمح قواعده بضبط النفس، وبالحياء المتوازنة، ويتسع نظامه الاجتماعي لكل الأنواع البشرية.

إن إثراء التعاليم الإسلامية السمحة ونشرها على أوسع المستويات بات ضرورة ملحة أمام تراجع الأخلاق النبيلة وتصادم الرذيلة والفساد في سياق العولمة الكاسحة وعمليات الاختراق الثقافي التي تعمل بدون كلل للسيطرة على الإدراك، ومن ثم إخضاع النفوس عبر تعطيل فاعلية العقل بالغرائز وتوجيه الخيال وتمييط الذوق وقولبة السلوك، والهدف توجيه الأفراد نحو استهلاك نوع معين من المعارف والسلع والبضائع، معارف إسهارية غاية في السطحية واللامعنى، وسلع استهلاكية تمنع الادخار وتعوق التنمية. إن أفضل وسائل التصدي والمجابهة هي دون شك تلك الآليات المستمدة من القرآن والسنة والتراث الإسلامي الثري مع استخدام الوسائل التكنولوجية والتقنيات الحديثة وتكثيف عمليات التكوين في مجال أساليب الخطاب التي تصل إلى عقول الشباب وتشكل اتجاهاتهم العقائدية تشكيلا واعيا وصائبا حفاظا على بقاء هويتنا المسلمة المستهدفة. وتعد هذه العملية من الأولويات التي يجب أن تراهن عليها السياسات الثقافية والتربوية في عالمنا الإسلامي.

المراجع:

المصادر: القرآن الكريم

الكتب والأطروحات:

أكوافيا، سابينو، وانزو، باتشي. (٢٠١١). علم الاجتماع الديني، الإشكالات والسياقات، ترجمة د. عز الدين عناية، هيئة أبو ظبي للثقافة والتراث.

ألان، دونو، نظام التفاهة. (٢٠٢٠). ترجمة، مشاعل عبد العزيز الهاجري، دار سؤال للنشر، ط١، بيروت.

٣-أوشن، سمية. (٢٠١٨-٢٠١٩). الدولة المعاصرة والعولمة الثقافية: بين توطين قيم الثقافة العالمية وعولمة قيم الثقافات المحلية، أطروحة دكتوراه، كلية الحقوق والعلوم السياسية، جامعة باتنة.

الجابري، محمد عابد. (١٩٩٨). " العولمة والهوية الثقافية، تقييم نقدي لممارسات العولمة في المجال الثقافي"، في كتاب: العرب والعولمة، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت.

الجليند، محمد السيد. (١٩٩٨). المسلمون وفقه السنن الإلهية، معالم النهوض في القرن القادم، نصوص مطبوعة عن أشغال المؤتمر: الإسلام والعولمة، مصر، ٣٠.٢٩ جوان.

جيدنز، أنتوني. (٢٠٠٣). عالم جامع، ترجمة، عباس خضير كاظم وحسن ناظم، المركز الثقافي العربي

الحاج، عزيز. (١٩٨٣). الغزو الثقافي ومقاومته، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت.

- حرب، علي. (١٩٩٧). الاستلاب والارتداد، المركز الثقافي العربي بيروت، دار البيضاء.

- الخريجي، عبد الله. (١٩٩٠). علم الاجتماع الديني، رامتان، جدة، المملكة العربية السعودية، ط٢.

- الدواي، عبد الرزاق. (٢٠١٣). في الثقافة والخطاب، حوار الهويات في زمن العولمة، المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات، الدوحة، ط١.

- رودنسون، مكسيم. (٢٠٠٣). جاذبية الإسلام، ترجمة إلياس مرقص، دار التنوير، الإسكندرية، مصر.

- زيبيري، رمضان. (٢٠١٥). العولمة والبنى الوظيفية الجديدة للدولة، مركز الكتاب الأكاديمي، عمان، الأردن.

- شيلر، هيرت. (١٩٩٩). **المتلاعبون بالعقول**، ترجمة. عبد السالم رمشان، عالم المعرفة الكويت.
- غليون برهان، سمير أمين، (٢٠٠٠)، **ثقافة العولمة وعولمة الثقافة**، دار الفكر، دمشق.
- فيصل، خميلة. (٢٠٢٠.٢٠٢١). **تحديات الأمن الثقافي في عصر العولمة**، أطروحة دكتوراه ل.م.د معهد العلوم السياسية، جامعة باتنة، الجزائر.
- ليجيه دانييل، هيرفيه، جان بول، ويلم. (٢٠٠٥). **سوسيولوجيا الدين**، ترجمة درويش الحلوجي، المجلس الأعلى للثقافة، ط١، القاهرة.
- ناش، كيت. (٢٠١٣). **السوسيولوجيا السياسية المعاصرة**، العولمة والسياسة والسلطة، ترجمة د.حيدر حاج إسماعيل، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت.
- هلال، رضا. (٢٠٠٠). **تفكيك أمريكا**، منشورات مكتبة الأسرة، الهيئة العامة للكتاب، القاهرة.

Scott forrest, (2004) indogenous identity as a strategy for cultural Security·paper presented at northern research forum, NWT, septembre 18.

تعزيز محبة الشباب المسلم للرسول - ﷺ - دراسة تأملية من واقع دعوة الرسول - ﷺ - لصحابته - ﷺ -

د. وجدان بنت خالد البجادي *

بسم الله الرحمن الرحيم، والحمد لله الرؤوف الودود، الحمد لله الرحيم الغفور، الحمد لله الذي زرع المحبة في قلوب العباد لتسمو أرواحهم وتعلو غاياتهم، والصلاة والسلام على حبيب الأمة وصفي الله من خلقه، وعلى آله وصحبه ومن اتبع هديه إلى يوم الدين. وبعد: فإن الحب شعور غريزي، يعبر عنه سلوكيات الإنسان وتوجهاته وآراءه؛ وتظهر آثار تلك المحبة في طاعة المحب للحبيب وتقليده واتباعه؛ لذا كانت محبة الله ورسوله - ﷺ - ديناً ندين به، وفرض على كل مسلم؛ فقد قال سبحانه: (قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ)

* أستاذ الحديث المساعد في قسم الدراسات الإسلامية- كلية الآداب بجامعة الأمير سطام بن عبدالعزيز، المملكة العربية السعودية، wejdantamimi@hotmail.com

ولا يتم إيمان المرء حتى يحب رسول الله -ﷺ- فقد قال عليه السّلام: **قَوْلَ الَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ وَالِدِهِ وَوَلَدِهِ** " ، بل لا يكون ذلك الحب صحيحاً إلا إذا قدم على حب النفس والأهل والولد؛ فقد روي عن عَبْدِ اللَّهِ بْنِ هِشَامٍ -رضي الله عنه- أنه قال: **كُنَّا مَعَ النَّبِيِّ -ﷺ- وَهُوَ آخِذٌ بِيَدِ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ، فَقَالَ لَهُ عُمَرُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ لَأَنْتَ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ إِلَّا مِنْ نَفْسِي، فَقَالَ النَّبِيُّ -ﷺ-: "لَا وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، حَتَّى أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْكَ مِنْ نَفْسِكَ" فَقَالَ لَهُ عُمَرُ: فَإِنَّهُ الْآنَ وَاللَّهِ لَأَنْتَ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ نَفْسِي، فَقَالَ النَّبِيُّ -ﷺ-: " الْآنَ يَا عُمَرُ."**

بل رتب الله سبحانه الوعيد الشديد لمن قدّم محبة شيء من أمور الدنيا أو من الأهل والأصحاب على محبة الله ورسوله، قال تعالى: **(قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسْكَنٌ تَرْضَوْنَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ) .**

فإن كانت هذه الأدلة الشرعية على وجوب محبة رسول الله -ﷺ-، فإن العقل والواقع يثبت لنا بالدليل القاطع أنه أحق الناس بالحب والاتباع والشوق للقاء، فهو الذي ضحى بنفسه وماله وأهله وراحته من أجل أن يهدينا إلى الطريق الصحيح، وهو الذي بلغ من حبه وحرصه علينا أن قال عنه سبحانه: **﴿ لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ ﴾** ، وهو الذي كان يدعو لنا بعد كل صلاة، بل انه ادخر دعوته المستجابة لنا يوم القيامة، يوم يقول الناس: نفسي نفسي، وهو يقول: **"أُمَّتِي أُمَّتِي" .**

الذي اشتاق لنا وهو لم يرانا، وتمنى رؤيتنا، وقال عنا: **إننا إخوانه**، فقد روي عنه أنه قال: **"وَدِدْتُ أَنْيَ لَقِيتُ إِخْوَانِي"**، فقال أصحابه: **أَوْلَيْسَ نَحْنُ**

إِخْوَانَكَ؟ فَقَالَ: "أَنْتُمْ أَصْحَابِي، وَلَكِنْ إِخْوَانِي الَّذِينَ آمَنُوا بِي وَلَمْ يَرَوْنِي"،
ثم ان هذه المحبة ليست كلاماً يقال ولا مشاعر تسكن الفؤاد وحسب، بل
هذا الحب يحتاج إلى تطبيق بامتثال أوامره واجتناب نواهيه، وما أحسن
ما قاله القائل:

تعصي الإله وأنت تُظهرُ حُبَّهُ   هذا لعمري في القياس بديعُ
لو كان حُبُّكَ صادقاً لأطعته   إن المحبَّ لمن يُحبُّ مُطيعُ.

ومن هذا المنطلق أحببت أن ابين في هذا البحث بعض الوسائل
المعينة على تقوية محبة الرسول-ﷺ- في قلوب شبابنا اليوم، مع محاولة
القاء الضوء على سيرته-ﷺ- واستقاء دواعي حبه وتقديمه على محبة غيره،
ثم توجيه تلك المحبة وما ينتج عنها من سلوكيات وتوجهات وآراء بأسلوب
تربوي حديث، وبلغة عقلية منطقية تناسب أفكارهم، بطريقة لم يُتطرق إليها
من قبل -حسب علمي- تكون أدعى لقبول الشباب وتأثرهم بها؛ وذلك من
خلال ما يلي:

أولاً: تسليط الضوء على تعامله-ﷺ- مع الشباب، ومراعاته لحاجتهم
ورفقه بهم، وتقديره لهم ومشاورتهم في الأمور المهمة.
ثانياً: إبراز مظاهر شخصيته-ﷺ- فيما يهم الشباب كالعطف، والقوة،
والشجاعة، والحنكة.

ثالثاً: بيان وسطية الإسلام وصلاحيته لكل زمان ومكان.

رابعاً: اظهار محبة الرسول لأُمَّته ودفاعه عنهم وشفاعته لهم.

خامساً: ذكر الثواب المترتب على محبة الرسول-ﷺ- وواجه اظهار
ذلك الحب.

السادس: الوسائل المعينة على ابراز ذلك الحب، وكيفية الدفاع عنه-ﷺ-.

مشكلة البحث: تكمن مشكلة البحث في انصراف شباب الأمة الإسلامية عن القدوة الصالحة، وموقفهم حيال الاعتداءات على نبي الأمة-ﷺ-.

أهداف البحث:

١. تقوية صلة شباب الأمة بالدين الإسلامي، واطهار سماحته وصلاحيته لكل زمان ومكان.
٢. تعزيز دور القدوة في حياة الشباب المسلم.
٣. اظهار محبة الرسول-ﷺ- لأتمه ودفاعه عنهم وشفاعته لهم.
٤. لقاء الضوء على تعامل النبي الكريم مع شباب الصحابة.
٥. التنبيه على الثواب المترتب على حبه-ﷺ-.
٦. ذكر الوسائل المعينة على إظهار واستشعار حبه-ﷺ-.
٧. تسليط الضوء على إمكانية الاستفادة من سيرة الرسول-ﷺ- في تربية الجيل المسلم.
٨. ارشاد الشباب إلى الوسائل العملية التي تساهم في ابراز حبهم لنبي الأمة-ﷺ-.

أهمية البحث:

تكمن أهمية البحث فيما يلي:

أولاً- وجوب محبة رسول الله-ﷺ- وتقديمه على النفس والأهل.

- ثانياً- عدم معرفة الشباب في هذا العصر معنى حب رسول الله - ﷺ - مما أوجب أهمية بيان طريقة هذا الحب ومقتضياته ولوازمه.
- ثالثاً- اغراق الشباب بالمنطقية مما يستدعي أهمية خطابهم بهذه اللغة ببيان الدواعي الملزمة لهم بحب رسول الله واتباعه.
- رابعاً- وجوب بيان الطريقة الصحيحة والمنهجية السليمة لإبداء ذلك الحب لرسول الله - ﷺ -.

منهج البحث:

(استقرائي استنباطي)

سأتبع في هذا البحث المنهج الاستقرائي وذلك في تتبع الأحاديث الواردة في الموضوعات المراد بحثها من وجوب محبة رسول الله - ﷺ - ووجوب اتباعه، والثواب المترتب على ذلك، وتتبع مواقفه - ﷺ - مع صحابته - ﷺ - وماورد في بعض صفاته وأخلاقه - ﷺ -.

والمنهج الاستنباطي في محاولة استنباط الأفكار والقيم من تلك الأحاديث، واستقاء مسببات وموجبات حبه - ﷺ - من سيرته العطرة ومواقفه مع صحابته - ﷺ - ثم الاستفادة من علوم الاجتماع والتربية الحديثة في زرع المحبة في نفوس الشباب وتوجيه تلك المحبة التوجيه الصحيح.

خطة البحث:

يشتمل هذا البحث على مقدمة وتمهيد، وسبعة مباحث، وخاتمة، وفهارس فنية، وهي كما يلي:

المقدمة، وفيها:

أولاً: مشكلة البحث.

ثانياً: أهمية الموضوع، وأسباب اختياره.

ثالثاً: أهداف البحث.

رابعاً: منهج البحث.

خامساً: خطة البحث.

التمهيد، وفيه: بيان المراد بمحبة الرسول -ﷺ-.

المبحث الأول- دواعي محبة رسول الله -ﷺ-

المبحث الثاني- صور من محبة الصحابة لرسول الله.

المبحث الثالث- شمائله وصفاته-ﷺ-.

المبحث الرابع- تعامل النبي -ﷺ- مع الشباب.

المبحث الخامس- الثواب المترتب على محبته.

المبحث السادس- توجيه المحبة وما ينتج عنها من سلوكيات.

المبحث السابع- وسائل عملية لتعزيز محبة الشباب المسلم لرسول

الله-ﷺ-.

الخاتمة.

فهرس المصادر والمراجع.

التمهيد:

قبل أن نأمر شخص بأمر ما يجب علينا أولاً أن نوضح له ذلك الأمر توضيحاً يُجَلِّي الأمر له ويجعله أكثر وضوحاً؛ لأن ذلك ادعى أن يُتم الأمر كما طلبت منه، فعندما نحاول أن نعزز محبة الرسول -ﷺ- لدى شبابنا فإن من المهم قبل ذلك ان نبيّن لهم المقصود بتلك المحبة والمراد

منها، وهل هي تشبه كل محبة أم هي محبة خاصة لها شروط وقواعد وأمر تترتب عليها.

والمحبة بشكل عام لا تُحد فهي أمر ينبعث بالنفس يصعب التعبير عنه، وإنما يعرفها من قامت به وجدانا ولا يمكن التعبير عنها، وقد حاول جمع من المحققين وضع حد لها، لكن اختلفوا في تعريفها، فكثرت أقوالهم وتنوعت عباراتهم وأكثرها يرجع إلى ثمرتها دون حقيقتها؛ قال ابن القيم: "لا تحد المحبة بحد أوضح منها، فالحدود لا تزيدها إلا خفاء وجفاء، فحدها وجودها. ولا توصف المحبة بوصف أظهر من المحبة، وإنما يتكلم الناس في أسبابها، وموجباتها، وعلاماتها، وشواهدا، وثمراتها، وأحكامها فحدودهم ورسومهم دارت على هذه الستة، وتنوعت بهم العبارات وكثرت الإشارات، بحسب إدراك الشخص ومقامه وحاله وملكه للعبارة".

هذا في المحبة بشكل عام، لكن عندما نتكلم عن محبة الرسول - ﷺ - فسيكون لها معنى آخر يختلف عن معنى كل محبة؛ فمحبه قول وعمل واعتقاد، حيث أن الإيمان اعتقاد بالقلب وقول باللسان وعمل بالجوارح، والإيمان لا يتم إلا بمحبته - ﷺ -، ومن هنا يمكن تعريف محبة الرسول - ﷺ - بقولنا: " هو شعور ينبع من الوجدان تجاه الرسول - ﷺ - بأن يكون في مشاعرنا مقدم على كل شيء " فنخاف عليه أكثر مما نخاف على أنفسنا ونشتاق لرؤيته أكثر مما نشتاق لأهلنا وأحببتنا، ونؤثره على أنفسنا، ونقدم أوامره على مراد أنفسنا.

فمحبه - ﷺ - اعتقاد بالقلب بأن يعتقد المرء أن رسول الله - ﷺ - أحب إليه من نفسه وأهله، يقدم قوله على قول كل أحد وأمره على كل أمر، ثم ان هذا الاعتقاد يترجم باللسان فيقول أشهد أن لا إله إلا الله وأن محمد رسول الله، ويكثر من الصلاة عليه، فيصدق بذلك الحب ولا يخفيه، وينشر سنته

ويدافع عنه، وإن ذكر أمامه صلى عليه، ثم يعمل بذلك الحب بجوارحه، فلا يعمل عملاً يخالف هديه، ويلتزم بما أمر به، ويتجنب ما نهى عنه ويعمل بسنته التي لم يوجبها الله عليه، ويغذي عقله بقراءة سنته والاطلاع على سيرته وشمائله؛ فالعقل والفكر من الجوارح أيضاً.

فنبين أولاً للشباب المراد بمحبة رسول الله -ﷺ- واختلافها عن كل محبتها، ثم نحاول أن نصل بهم إلى تحقيق تلك المحبة الخالصة، وهي في بدايتها قد يشوبها بعض المشقة والصعوبة، لكننا نطمئنهم أنهم إن حاولوا وأخلصوا لله تلك المحبة فإن الله يعينهم على العمل بمقتضياتها ويسر الطريق لهم، حتى تتمكن محبة الرسول -ﷺ- من قلوبهم فيكون الطريق إلى مرضاته يسيراً.

يقول ابن القيم في معرض حديثه عن علامات المحبة وشواهداها: " ومنها بذل المحب في رضا محبوبه ما يقدر عليه مما كان يتمتع به بدون المحبة، وللمحب في هذا ثلاثة أحوال: أحدها بذله ذلك تكلفاً ومشقة، وهذا في أول الأمر فإذا قويت المحبة بذله رضاء وطوعاً فإذا تمكنت من القلب غاية التمكن بذله سؤلاً وتضرعاً كأنه يأخذه من المحبوب حتى إنه ليبذل نفسه دون محبوبه كما كان الصحابة -رضي الله عنهم- يقون رسول الله -ﷺ- الحرب بنفوسهم حتى يصرعوا حوله".

المبحث الأول- دواعي محبة رسول الله -ﷺ-:

الشباب مرحلة عمرية حرجة لاسيما أولها وهو ما يسمى بلغة علم النفس الحديث (سن المراهقة) وهذه المرحلة من أكثر المراحل التي يحتاج فيها الإنسان إلى قدوة تكون صورة لما يريد أن يكون عليه مستقبلاً، فيتتبع سلوكياتها وتصرفاتها ويتمثل كل أقوالها وتوجهاتها، وقبل ذلك كله يحبها ويحترمها ويقدرها؛ لأن الحب والتقدير هو الذي دفعه لاتخاذ قدوة له، لذا

يتوجب على المربي اختيار القدوة التي يريد للشباب أو الطفل أن يتخذها، ثم يحاول أن يزرع حب تلك القدوة في نفوسهم؛ إذ أول خطوات الاقتداء هي المحبة.

لكن بشكل عام عندما نطلب من طفل أو شاب صغير أن يحب شخص لا يعرفه ولم يشاهده ولم يعاصره حتى فإنه لن يحبه حتماً إلا إذا توفرت أمور تستدعي ذلك الحب. وإذا أردنا أن نتناول محبة الشباب للرسول -ﷺ- على وجه الخصوص فلا شك أن شبابنا قد نشأوا نشأة دينية نمت فيها حب رسول الله -ﷺ- في أعماق قلوبهم، ولكن مع كثرة الشبهات التي تثار في الآونة الأخيرة وسهولة وصولها لهم؛ فإن لم يكن ذلك الحب عميقاً متمكناً من سويداء القلب فقد يتزعزع.

ولأن المنطق والعقل حجة لمن يثير الشبهات دائماً -وإن كانت حقيقة شبهاتهم تخالف المنطق والعقل- فلا بد لنا في هذه المرحلة أن نخاطب عقول شبابنا بعد أن خوطبت قلوبهم في نشأتهم الأولى، لذا فإن من المهم جداً بيان الدواعي الحاملة لهم على حب رسول الله -ﷺ- والأسباب التي توجب تقديم محبته على كل محبة، فنخاطب العقول ولا ننسى نصيب العاطفة أيضاً.

وبيان دواعي محبته -ﷺ- العقلية يشوبها بعضاً من الدواعي العاطفية وهذا أبلغ في البيان والتأثير، ومن أهمها:

بيان عظيم الخطر الذي كان سيصيبنا في الدنيا والآخرة لو لم يُبعث

رسول الله ﷺ:

ومحاولة تصوير الضلال والانحطاط الخلقي، والتخلف الحضاري، والخضوع السياسي قبل بعثة الرسول الكريم في أذهانهم، ومقارنة ذلك مع المكانة السياسية والاقتصادية التي وصل إليها المسلمون بعد بعثة النبي

-ﷺ-، ثم ربط ذلك بأحوالهم اليومية؛ فمثلاً: نكتب قصة أو نصم فيديو أو صورة أو نروي قصة تصور شخصية -مع مراعاة اختيارها بحيث تكون أقرب إلى أعمارهم واهتماماتهم- تقع في مهلك أو مصيبة؛ كأن يكون بقرب هاوية أو في مبنى قد آل إلى السقوط، ثم يجيء شخص ينقذه مع انعدام الصلة والمعرفة السابقة بينهما، ثم تقرب ذلك المشهد إلى واقع بعثة الرسول -ﷺ-، وصبره في التبليغ، وتحمله الأذى في سبيل انقاذ أمته، قال تعالى: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ﴾ ، وقال أيضاً: ﴿لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ﴾ .

بيان عظيم لطفه ورحمته:

فالشاب الصغير يحب من يعطف عليه ويرحمه ويراعي حاجاته ويصبر عليه؛ لذا نجد أنهم يتأثرون كثيراً بالأستاذ المحب الودود، ويستمعون إليه بحب، ويتبعون نصائحه ويتقبلونها بصدر رحب، بخلاف الأستاذ الجلف الغليظ فإنهم لا يحبون كلامه ولا يستمعون لنصائحه؛ فمن المهم حينئذ أن نظهر لهم ما كان يتميز به رسول الله -ﷺ- من حسن خلق وعظيم لطف من خلال ذكر مواقفه مع الصغار التي تتجلى فيها رحمته لهم، ورفقه بهم، وحسن تعامله معهم، ولطفه مع نسائه وحلمه على من خالفه.

فنسلط الضوء مثلاً على حنين الجدع إلى رسول الله -ﷺ- وصياحه ومعاينة النبي له، وعلى تعامله مع الأطفال حيث يبدأ بالسَّلام عليهم، ويمدحهم ويثني عليهم ويداعبهم، والأمثلة على ذلك كثيرة جداً، منها: -ما رواه جابر بن سمرة -رضي الله عنه- قال: " صَلَّيْتُ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ -ﷺ- صَلَاةَ الْأُولَى، ثُمَّ خَرَجَ إِلَى أَهْلِهِ وَخَرَجْتُ مَعَهُ، فَاسْتَقْبَلَهُ وَلِدَانٌ، فَجَعَلَ

يَمْسَحُ خَدِّي أَحَدَهُمْ وَاحِدًا وَاحِدًا، قَالَ: وَأَمَّا أَنَا فَمَسَحَ خَدِّي، قَالَ: فَوَجَدْتُ لِيَدِهِ بَرْدًا، أَوْ رِيحًا كَأَنَّهَا أَخْرَجَهَا مِنْ جُؤنَةِ عَطَّارٍ."

فيمسح النبي -ﷺ- على خدي الأطفال طفلاً طفلاً، ولمسوه منه حناناً وعطفاً كأن تأثيره عليهم قوي جداً حتى أن جابراً لم ينس تلك المسحة وما شعر فيها من ريح وبرد، وتخيل لو أن هؤلاء الشباب قابلوا رسول الله -ﷺ- فمسح على خديهم فشعروا بحنيتيه وعطفه ألن يحبوه؟ بلى، بل سيصل حبهم له إلى شغاف قلوبهم، فلنفتح الأبواب لتصورهم لشخصية النبي الكريم فذلك أدعى لتوثيق المحبة وتعزيزها..

ومن ذلك أيضاً مزاحه معهم، فقد روي عن أنس بن مالك -رضي الله عنه- ، قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ -ﷺ- أَحْسَنَ النَّاسِ خُلُقًا، وَكَانَ لِي أَخٌ يُقَالُ لَهُ: أَبُو عُمَيْرٍ، قَالَ: أَحْسَبُهُ، قَالَ: كَانَ فَطِيمًا، قَالَ: فَكَانَ إِذَا جَاءَ رَسُولُ اللَّهِ -ﷺ- فَرَأَاهُ، قَالَ: "أَبَا عُمَيْرٍ مَا فَعَلَ النُّغَيْرُ" م قَالَ: فَكَانَ يَلْعَبُ بِهِ.

فمع كثرة انشغالاته وعظم مسؤولياته -ﷺ- إلا أنه كان يستقطع من وقته لهؤلاء الصبية الصغار؛ يسأل عنهم، ويداعبهم، ويوجههم.

حبه -ﷺ- لنا، وشوقه للقائنا:

إن أخبرك شخص بأن هناك من يسأل عنك ويحب لقاءك ويتشوق لرؤيتك ويدافع عنك بغيبتك فإن ذلك حتماً سيكون مؤثراً على مكانته في قلبك حتى وإن لم تكن لك به معرفة سابقة، فكيف إن كان من يسأل عنك ذا منصب وجاه ومكانة علمية واقتصادية وسياسية واجتماعية، ومع كثرة الناس حوله وتزاحمهم على باب رضاه ومحبته يحبك أنت ويسأل عنك، لا شك أن ذلك أكثر تأثيراً من الذي قبله، ثم كيف إن كان هذا الذي يحبك هو رسول الله -ﷺ- بل ويحبك أكثر من أصحابه؛ ومما جاء في خوف النبي -ﷺ- على أمته ومحبته لهم:

أن النبي -ﷺ- تلا قول الله عز وجل في إبراهيم عليه السلام: (رَبِّ إِنَّهُنَّ أَضْلَلْنَ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ فَمَنْ تَبِعَنِي فَإِنَّهُ مِنِّي وَمَنْ عَصَانِي فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ) ، وقول عيسى عليه السلام: (إِن تُعَذِّبُهُمْ فَإِنَّهُمْ عَبْدُكَ وَإِن تَغْفِرْ لَهُمْ فَإِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ) فرجع يديه وقال: " اللهم أمتي.. أمتي ". وبكى، فقال الله عز وجل: "يا جبريل اذهب إلى محمد فسله: ما يبكيك؟ فأتاه جبريل عليه السلام فسأله، فأخبره النبي -ﷺ- بما قال، فأخبر جبريل ربه وهو أعلم، فقال الله عز وجل: يا جبريل.. اذهب إلى محمد، فقل: إنا سنرضيك في أمتك ولا نسوؤك".

لقد جرى حال المحبِّ أن يحدوه الشوق لرؤيا من طال فراقه، أما أن يحدوه الحب إلى رؤيا من لم يره، فهذا حب اقتصر على اثنين: رسول الله -ﷺ- وأمته؛ فمن أحب شيئاً تمنى رؤيته والنظر إليه، والتمعن فيه؛ لأن رؤية العين تشفي غليل المحبوب إذا رأى محبوبه ماثلاً بين يديه، ويزداد فرط المحبِّ بمحبوبه إذا كان ممن يلتزم منهجه ويسير على دربه، كيف وإن كان المحبوب يبادلُه الحب والاشتياق؟ كيف وإن كان المحبُّ يعلم أن محبوبه يتمنى رؤيته حتى ولو بالمنام؟! ولو كلفه ذلك أن يدفع ثمنًا غالياً؛ أن يقدمَ أهله وماله فداءً لرؤيته لمحبه.

هذا حالنا مع نبينا ومحبنا سيدنا محمد-ﷺ- فهو يود أن يلقانا ونحن نتمنى أن نراه، وهو يعلم أننا نود لقيه ونحن من أشد الناس حباً له، يقول -ﷺ-: "من أشد أمتي لي حباً، ناس يكونون بعدي، يود أحدهم لو رأني بأهله وماله" ولأجل ذلك منحنا-ﷺ- وساماً على صدورنا فسمنا إخوانه، حتى استشكل ذلك على بعض صحابته-ﷺ- فقالوا: أولسنا إخوانك؟! فقال: "أَنْتُمْ أَصْحَابِي وَلَكِنَّ إِخْوَانِي الَّذِينَ آمَنُوا بِي، وَلَمْ يَرَوْنِي".

فأي فضل هذا وأي منزلة!!

دعوته - ﷺ - لأُمَّته في كل صلاة:

- فعن عائشة رضي الله عنها أنها قالت: لما رأيت من النبي - ﷺ - طيب نفس، قلت: يا رسول الله، ادع الله لي، فقال: "اللهم اغفر لعائشة ما تقدم من ذنبها وما تأخر، ما أسرت وما أعلنت"، فضحكت عائشة حتى سقط رأسها في حجرها من الضحك، قال لها رسول الله - ﷺ -: " أيسرك دعائي؟"، فقالت: وما لي لا يسرنى دعاؤك فقال - ﷺ -: "والله إنها لدعائي لأمتي في كل صلاة".

إذا كانت هذه سعادة أم المؤمنين عائشة رضي الله عنها فكيف بسعادتنا بهذا الدعاء ونحن أحوج له، وما موقفنا تجاه من يذكرنا في صلاته وسجوده ويدعوا لنا، بينما نحن نخبئ أفضل الدعوات وأحوجنا إليها وندعي بها في سجودنا، ألا يستحق منا الحب والطاعة؟

خوفه - ﷺ - على أُمَّته:

فعن عبد الله بن عمرو بن العاص أنه قال: تلا النبي - ﷺ - قول الله في إبراهيم: (رَبِّ إِنَّهُنَّ أَضْلَلْنَ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ فَمَنْ تَبِعَنِي فَإِنَّهُ مِنِّي وَمَنْ عَصَانِي فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ) ، وقول عيسى عليه السلام: (إِنْ تُعَذِّبُهُمْ فَإِنَّهُمْ عَبْدُكَ وَإِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ فَإِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ)

فرجع يديه وقال: "اللهم أمتي أمتي"، وبكى، فقال الله U: "يا جبريل اذهب إلى محمد، وربك أعلم، فسله ما يبكيك؟" فأتاه جبريل عليه الصلاة والسلام، فسأله فأخبره رسول الله - ﷺ - بما قال، وهو أعلم، فقال الله: "يا جبريل، اذهب إلى محمد، فقل: إنا سنرضيك في أمتك، ولا نسوؤك".

يبكي - ﷺ - خوفاً علينا أن نُعذب ويدعي الله أن ينجينا ولا يعذب حتى العصاة منا فيقول: "لَلَّهِمَّ اغْفِرْ لِأُمَّتِي، اللَّهُمَّ ارْحَمْ أُمَّتِي" فستجيب الله U

له ويعده سبحانه أنه سيرضيه في أمته، ماذا لو رأى أحد منا شخصاً يحبه إلى درجه بكاءه خوفاً عليه، ألا يكون ذلك سبباً في حب ذلك الشخص، بل والحب الشديد والتعلق، فكيف إن كان هذا الحب ممن لم يرنا واشتاق لرؤيتنا ولقائنا-ﷺ-.

المبحث الثاني- صور من محبة الصحابة لرسول الله-ﷺ-:

عندما نتحدث مع شخص عن أخلاق شخصٍ آخر ونحاول أن نبين له مقدار ما يتحلى به من أوصاف تستدعي حبه فإن غالب ما يسيطر على عقل المستمع عن موقف من عاصر هذا الشخص منه ومدى محبتهم وتقديره له، أو عن علاقة أقرانه ومجتمعه ومحيطه به فإنهم أقرب الناس للمتحدث عنه وأكثرهم به التصاقاً وبالتالي هم أكثر الناس معرفة به وما يستحقه من إكرام وتبجيل أو عكس ذلك، وبناءً على موقف هؤلاء يترتب موقف من يستمع لسيرته وأخباره وقصصه، كمن يتحدث عن شيخ عاصره، أو من يقص على أبنائه سيرة والده أو جده، وهذا الأمر ينطبق تماماً على عرضنا لسيرة الرسول-ﷺ- على الشباب إذا أردنا أن نتناول الموضوع بطريقة عقلية دون إلزامهم بالمحبة الدينية المجردة عن البناء العاطفي والمعرفي لهم، فالإلزامهم بالمحبة فقط دون تعميق ذلك الشعور لا يجعل تلك المحبة عميقة ولا قوية بحيث تكون هي الدافع للعمل والرادع عن الزلل، فتكون المحبة مشوشة لا تتضح معالمها ولا أسبابها ولا تتقوى جذورها وأوصالها، لذا يجب على المربي تعميق تلك المحبة في نفوس الأطفال والشباب بجميع الوسائل الممكنة والتي ذُكرت في هذا البحث وغيره، ومن أهم تلك الوسائل هي معرفة مقدار محبة الأشخاص الذين عاصروا رسول الله-ﷺ- وعاشوا معه قبل الدعوة وبعدها، مسلمين أو أعداء للإسلام، فإذا ترسخ لدى الناشئة أن الرسول-ﷺ- قد أحبه كل

من عرفه وشهد له الصديق والعدو والقريب والبعيد بكمال الخلق وحسن المعشر حتى سماه قومه الصادق الأمين فإن ذلك من أكبر دوافع تعميق المحبة في قلوبهم، لذا فإن تسليط الضوء على مواقف الصحابة -ﷺ- مع رسول الله-ﷺ- تعتبر من أهم وسائل تعزير محبة الرسول-ﷺ- في قلوب الشباب، ومن تلك المواقف ما يلي:

- عن أسماء بنت أبي بكر -رضي الله عنها- أنهم قالوا لها: ما أشد ما رأيت المشركين بلغوا من رسول الله-ﷺ-؟ فقالت: كان المشركون قعدوا في المسجد يتذكرون رسول الله-ﷺ- وما يقول في آلهتهم، فبينما هم كذلك إذ دخل رسول الله-ﷺ- فقاموا إليه، وكانوا إذا سألوا عن شيء صدقهم، فقالوا: ألسنت تقول كذا وكذا فقال: «بلى» فتشبثوا به بأجمعهم فأتى الصريخ إلى أبي بكر فقيل له: أدرك صاحبك فخرج من عندنا، وإن له غداير فدخل المسجد وهو يقول: ويلكم أقتلون رجلاً أن يقول ربي الله وقد جاءكم بالبينات من ربكم، قال: فلهوا عن رسول الله-ﷺ- وأقبلوا على أبي بكر فرجع إلينا أبو بكر فجعل لا يمس شيئاً من غدايره إلا جاء معه وهو يقول: تباركت يا ذا الجلال والإكرام:

فهذا أبو بكر الصديق -رضي الله عنه- يدافع عن رسول الله ولا يسمح لأحد كائناً من كان أن يؤذيه، فما الذي دفع أبو بكر لهذا الحب والتضحية سوى استحقاقه له-ﷺ- فهو يدرك تماماً مكانة الرسول-ﷺ- ومقامه عند ربه واصطفاء الله له، وأنه هو الذي أنقذه من براثن الشرك والظلال.

-ومن أمثلة محبة الصحابة -ﷺ- للنبي-ﷺ- أيضاً ما روي من مواقف للصحابة يوم أحد، ومن أبرز تلك المواقف أنه لما قيل: قتل محمد-ﷺ- وكثرت الصوارخ بالمدينة، خرجت امرأة من الأنصار، فاستقبلت

بأخيها وابنها وزوجها وأبيها قتلى، لا تدرى بأيهم استقبلت، فكلما مرت بواحد منهم صريعا قالت: من هذا؟ قالوا: أخوك وأبوك وزوجك وابنك قالت: فما فعل النبي ﷺ؟ فيقولون: أمامك، حتى ذهبت إلى رسول الله ﷺ - فأخذت بناحية ثوبه ثم جعلت تقول: «بأبي أنت وأمي يا رسول الله لا أبالي إذا سلمت من عطب».

بعد القتال تركض تبحث عن شخص مهم لديها تخاف أن تفقده فيعتقد الناس أنها هلعة تبحث عن ابنها فيخبرونها أنه قتل، ثم لا تبالي فالذي تبحث عنه آخر أغلى من ابنها، فيعتقدون أنها تبحث عن زوجها فيخبرونها أنه قتل، لكنهم يرون أنها مستمرة بالبحث فليس زوجها المقصود، فيعتقدون أنه أخوها فيخبرونها أنه قتل أيضاً، لكنها كان تبحث عن شخص آخر هو أحب إليها وأهم من أبيها وأخيها وزوجها وابنها، إنه محمد ﷺ - فلما رآته سكنت وقالت له: لا أهتم بمن قتل مادام أنك بخير؛ هذا حبها للنبي ﷺ - وهذه حقيقة تقديمه على كل أحد، هي تعلم أنه نبي الأمة وهو المبلغ عن ربه، فقده يترتب عليه أمور عظيمة هي أشد عليها من فقد الأب والابن والزوج.

ومن المواقف يوم أحد أيضاً ما ظهر من أبي طلحة فقد كان يرمي بين يدي النبي ﷺ -، والنبي ﷺ - خلفه يتترس به - وكان رامياً - وكان إذا رمي رفع رسول الله ﷺ - شخصه ينظر أين يقع سهمه، ويرفع أبو طلحة صدره، ويقول: هكذا - بأبي أنت وأمي - يا رسول الله، لا يصيبك سهم، نحري دون نحرك.

يحمي رسول الله ﷺ - من أن يؤذيه أحد في ساحة المعركة ويقدم روحه فداء لرسول الله ﷺ - فأى درجة من الحب وصل لها أبو طلحة؟

الكلام سهل جداً، ولكن تطبيق تلك المحبة في هذا الموقف هو الذي أظهر لنا حقيقة المحبة التي يكنها الصحابة - ﷺ - لرسول الله - ﷺ -.

-ولما أخرج أهل مكة زيد بن الدثنة من الحرم ليقتلوه قال له أبو سفيان بن حرب: أنشدك بالله يا زيد أتحب أن محمداً الآن عندنا مكانك تضرب عنقه وأنت في أهلك؟ فقال زيد: والله ما أحب أن محمداً الآن في مكانه الذي هو فيه تصيبه شوكة وأنى جالس في أهلي. فقال أبو سفيان: ما رأيت أحداً من الناس يحب أحداً كحب أصحاب محمد محمداً.

فجعل روحه مقابل سلامة رسول الله من الأذى، أي حب هذا حين يلقى انسان مصرعه من أجل سلامة واطمئنان شخص آخر ليس من أهله، من ذا الذي يستحق كل هذا الحب سوى رسول الله ﷺ - ومن أعظم المواقف التي أثرت في محبة الصحابة - ﷺ - لرسول الله - ﷺ - أنهم حكموا رسول الله - ﷺ - في أنفسهم وأموالهم فقالوا: "هذه أموالنا بين يديك فاحكم فيها بما شئت وهذه نفوسنا بين يديك لو استعرضت بنا البحر لخضناه، نقاتل بين يديك ومن خلفك وعن يمينك وعن شمالك".

جعلوا أرواحهم وأموالهم فداء رسول الله - ﷺ -، آثروه على أنفسهم ودنياهم وأهليهم وما هذا الإيثار الذي تضمنته هذه الكلمات إلا تعبيراً عما تكنه نفوسهم من المحبة له - ﷺ -، فمن أثر محبوبه بنفسه فهو له بماله أشد إيثاراً قال الله تعالى: (النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ) ، وقول الصحابة - ﷺ - هذا ليس كلاماً فقط وإنما ظهر في أرض الواقع كما سبق في بعض مواقفهم يوم أحد، والمواقف كثيرة جداً يصعب حصرها في هذا البحث القصير .

بل بلغ حب الصحابة لرسول الله - ﷺ - إلى أنهم يخافوا من فراقه في الجنة التي فيها ما لا عين رأت ولا أذن سمعت ولا خطر على قلب بشر،

فبعد كل ما ذكره لهم رسول الله -ﷺ- من وصفها وما بين الله سبحانه في كتابه ما فيها من نعيم، يسألون عن رؤية النبي وصحبته فيها؛ لأنهم يرون أنه من النعيم، فقد روي أن رجلاً أتى النبي -ﷺ- فقال: لأنت أحب إلي من أهلي ومالي، وإني لأذكرك فما أصبر عنك حتى أنظر إليك، وإني ذكرت موتي وموتك فعرفت أنك إذا دخلت الجنة رفعت مع النبيين وإن دخلتها لا أراك، فأنزل الله تعالى: (وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا) فدعا به فقرأها عليه.

وقد نقل عنهم -ﷺ- اقوالاً في حبهم لرسول الله ومن ذلك: قال عمرو بن العاص ما كان أحد أحب إلي من رسول الله -ﷺ- وقال على بن أبي طالب: كان رسول الله -ﷺ- أحب إلينا من أموالنا وأولادنا وأبائنا وأمهاتنا، ومن الماء البارد على الظمأ.

المبحث الثالث - شمائله وصفاته -ﷺ-:

الحب الحقيقي لا يكون لشخص فض ولا لطائفة مخالفة ولا لوطن يستحرق ويستتقصك، لذا فإن حسن الخلق مطلب لمحبة الناس والتودد لهم، ونحن كمربين نحاول تعزيز محبة الرسول -ﷺ- في قلوب الشباب لابد وأن نظهر لهم جانباً من أخلاقه -ﷺ- قبل البعثة وبعدها؛ فإن ذلك له تأثير على تعميق تلك المحبة في قلوبهم، ويكفي رسول الله -ﷺ- شهادة له بحسن خلقه وصف الله عزوجل بذلك، قال الله في كتابه: (وَإِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ)، وقال قتادة: سُئِلَتْ عَائِشَةُ -رضي الله عنها- عن خلق رسول الله -ﷺ-. قالت: كان خلقه القرآن، تقول كما هو في القرآن.

ولقد وصفته زوجته خديجة -رضي الله عنها- حينما نزل عليه الوحي أول مرة فقالت مثبتة له ومهدئة من روعه: "والله ما يُخزِيكَ اللهُ

أَبْدَاءً، إِنَّكَ لَتَصِلُ الرَّحِمَ، وَتَحْمِلُ الْكَلَّ، وَتَكْسِبُ الْمَعْدُومَ، وَتَقْرِي الضَّيْفَ، وَتُعِينُ عَلَى نَوَائِبِ الْحَقِّ"، فهذه التي ذكرتها خديجة هي أخلاقه قبل البعثة، التي من أجلها اختارته لحماية تجارتها، ثم اختارته من بين كل شباب مكة ذوو النسب والشرف ليكون صاحبها ورفيق دربه؛ فقد كان أصدق قومه حديثاً، وأحسنهم خلقاً، وأكرمهم حساباً، وأحسنهم جواراً، وأعظمهم حلماً، وأعظمهم أمانة، وتنزهاً وتكرماً، وأبعدهم من الفحش والأخلاق التي تدنس الرجال، حتى ما اسمه في قومه إلا الأمين، لما جمع الله فيه من الأمور الصالحة.

ومن أبرز ما أثر في مكانته - ﷺ - عند قريش قبل الإسلام ومدى كمال خلقه ورجحان عقله، أن قريشاً حين اجتمعت لتجديد بنيان الكعبة دب الشقاق بين قبائلها؛ كل يريد أن ينال شرف رفع الحجر الأسود إلى موضعه، وكادوا أن يقتتلوا فيما بينهم، حتى جاء أبو أمية بن المغيرة المخزومي فاقترح عليهم أن يحكموا فيما اختلفوا فيه أول من يدخل عليهم من باب المسجد الحرام، فوافقوا على اقتراحه وانتظروا أول قادم، فإذا هو رسول الله - ﷺ - وما إن رآه حتى هتقوا: هذا الأمين، رضيانا، هذا محمد، وما إن انتهى إليهم حتى أخبروه الخبر، فقال: "هلم إليّ ثوباً" فأتوه به فوضع الحجر في وسطه ثم قال: "لتأخذ كل قبيلة بناحية من الثوب ثم ارفعوه جميعاً" ففعلوا، فلما بلغوا به موضعه أخذه بيده الشريفة ووضعه في مكانه.

وقد ذكرت سابقاً بعض الأمثلة على حلمه وكمال خلقه ولطفه، تحت مبحث دواعي محبته.

المبحث الرابع - تعامل النبي - ﷺ - مع الشباب:

عندما تكون الفئة المستهدفة من التوجيه هم فئة الشباب فإن من

الضروري ابراز معرفتنا بهم وبطبيعة مرحلتهم؛ لذا فإننا في رحلتنا لتعزيز محبة الشباب المسلم لرسول الله -ﷺ- نسلط الضوء على تعامله -ﷺ- مع فئة الشباب من أصحابه -ﷺ- ونوضح لهم كيف كان رسول الله -ﷺ- يدرك طبيعة الشباب؛ ويرشدهم بما يتناسب مع قدراتهم، ويشجعهم ويسند إليهم من المهام ما يسمو بهمهمهم، ويقوي نفوسهم. كما كان يحترم حاجاتهم ورغباتهم ويوجهها التوجيه الصحيح، ونذكر لهم أبرز المواقف التي أثرت عن نبينا -ﷺ- بأسلوب محبب ولغة قريبة سهلة تتناسب مع لغة جيلهم، ومن تلك المواقف:

-ماورد عن مالك بن الحويرث -رضي الله عنه- أنه قال: أتينا إلى النبي -ﷺ- ونحن شعبة متقاربون، فأقمنا عنده عشرين يوماً وليلة، وكان رسول الله -ﷺ- رحيماً رقيقاً، فلما ظن أنا قد اشتهدنا أهلنا - أو قد اشتقتنا - سألنا عن تركنا بعدنا، فأخبرناه، قال: «ارجعوا إلى أهليكم، فأقيموا فيهم وعلموهم ومروهم - وذكر أشياء أحفظها أو لا أحفظها - وصلوا كما رأيتموني أصلي، فإذا حضرت الصلاة فليؤذن لكم أحدكم، وليؤمكم أكبركم».

فراعى نبي الله -ﷺ- حاجتهم لأهلهم وطول فراقهم لهم وأمرهم بالرجوع إليهم، ولم يقدم أهمية تعلمهم وتلقيهم الدين منه صلوات ربي وسلامه عليه على حاجاتهم النفسية والاجتماعية وإنما أعطى كل شيء حقه وبين لهم أن الأيام السابقة تكفيهم إن تمسكوا بالصلاة وأقاموها مع أهليهم، ولم يمنعهم أن يرجعوا إليه بعد ذلك، فقد يكون ذلك مثل الإجازة القصيرة، أو الطويلة كل على ما يقدر عليه، وكرمهم بعد ذلك بتعليم قومهم، وذلك تقديراً منه -ﷺ- لهؤلاء الشباب الذين تركوا ديارهم وأهليهم ليتعلموا منه، فأجازهم أن يعلموا قومهم بما تعلموا منه إذا رجعوا إليهم.

-ومنها أيضاً موقفه مع معاذ بن جبل -رضي الله عنه-؛ فعنه أن النبي عليه الصلاة والسلام قال له: "يَا مُعَاذُ، وَاللَّهِ إِنِّي لِأُحِبُّكَ، وَاللَّهِ إِنِّي لِأُحِبُّكَ" فَقَالَ: "أَوْصِيكَ يَا مُعَاذُ لَا تَدَعَنَّ فِي دُبُرِ كُلِّ صَلَاةٍ تَقُولُ: اللَّهُمَّ أَعِنِّي عَلَى ذِكْرِكَ وَشُكْرِكَ وَحُسْنِ عِبَادَتِكَ".

فها هو النبي -ﷺ- صفي الله من خلقه وإمام المسلمين يحدث أحد شباب قومه فيقول له: " والله إنني لأحبك" يظهر حبه-ﷺ- ثم يأمره بأمر فيه مصلحته، فلو امره بأمر حتى وان لم يكن فيه مصلحته لاستجاب معاذ مباشرة ولم يتوانى، ولكن الرسول-ﷺ- أراد أن يكون لقوله تأثيراً عليه؛ لأن اظهار الحب للمخاطب يجعله أحرى لسماع ما يقال له بقلبه قبل عقله، ولهذا قال العلماء: " ويستحب للإنسان إذا أحب شخصاً في الله أن يعلمه بذلك وأن يقول له: إنني أحبك في الله. ، ومن هذا الحديث نستنتج أيضاً أن المرابي لا بد ان يكون قريباً من الشباب ويظهر لهم حبه وحرصه عليهم لأن ذلك أدعى إلى قبول نصحه وتوجيهه.

ومنها أيضاً ما روي عن عبدالله بن عمرو أنه قال: " كنت مجتهداً في عهد رسول الله-ﷺ- وأنا رجل شاب فزوجني أبي امرأة من المسلمين وجاء يوماً يزورنا، فقال: كيف تجدين بعلك، قالت: نعم الرجل لا ينام الليل، ولا يفطر، قال: فوقع بي أبي، وقال: زوجتك امرأة من المسلمين فعضلت وفعلت، قال: فجعلت لا ألتفت إلى قوله مما أجد من القوة إلى أن ذكر ذلك لرسول الله-ﷺ-، فقال: " لكني أنام وأصلي، وأصوم وأفطر، فصم من كل شهر ثلاثة أيام "، قال: فقلت: إنني أقوى من ذلك، فلم يزل حتى قال: " فصم صوم داود صم يوماً وأفطر يوماً، وقرأ القرآن في كل شهر "، قال: قلت إنني أقوى أكثر من ذلك قال: إلى أن قال: " خمس عشرة "، قال: قلت: إنني أقوى من ذلك، قال: " اقرأ في سبع، حتى انتهى إلى

ثلاث "، قال: قلت ثلاث قال: فقال: " إن لكل عمل شرة ولكل شرة فترة فمن كانت فترته إلى سنتي فقد اهتدى، ومن كانت إلى غير ذلك فقد هلك " .

فالرسول -ﷺ- لم يشدد على الشباب مع قدرتهم وقوتهم، وإنما بين لهم أن الإسلام لم يقتصر اهتمامه على الجانب الروحي فقط، بل وازن بين الجانبين موازنة دقيقة، وضبط العلاقة والنسبة بينهما؛ وبذلك يلتقي العمل للدين والدنيا معاً.

كما أنه خص الشباب الذي لم ينفتن في هذه الدنيا ولم يصرف قوته ونشاطه إلى ملذاتها المحرمة بأجر عظيم ومنزلة عالية، وأخبر أن الشاب الذي نشأ في عبادة الله يظله الله في ظله يوم القيامة فقال: " سبعة يظلمهم الله في ظله، يوم لا ظل إلا ظله: الإمام العادل، وشاب نشأ في عبادة ربه، ورجل قلبه معلق في المساجد، ورجلان تحابا في الله اجتمعا عليه وتفرقا عليه، ورجل طلبته امرأة ذات منصب وجمال، فقال: إني أخاف الله، ورجل تصدق، أخفى حتى لا تعلم شماله ما تنفق يمينه، ورجل ذكر الله خاليا ففاضت عيناه "، يقول الحافظ ابن حجر: " خص الشاب لكونه مظنة غلبة الشهوة لما فيه من قوة الباعث على متابعة الهوى فإن ملازمة العبادة مع ذلك أشد وأدل على غلبة التقوى "، ففي سن الشباب يغلب الهوى وتكون الشهوة في أوجها، فهو ليس كسن الكهولة أو الطفولة؛ لذا فالصبر فيه أعظم فبين رسول الله -ﷺ- الأجر المترتب على هذا الصبر والجهاد ليحث الشباب على الالتزام بأوامر الله واجتتاب نواهيه.

المبحث الخامس - الثواب المترتب على محبته:

المكافأة من أهم الوسائل التشجيعية في تربية الناشئة، وبشكل عام فإن أي عمل تريد أن يقوم به شخص فإنك ترتب على عمله مقابل سواءً كان ذلك في نطاق العمل أو التعليم أو في الحياة الاجتماعية بشكل عام، فإن ذلك يحث المرء على العمل ويقويه عليه ويجعله أقوى لمقاومة

الصعاب التي يواجهها في مقابل قيامه بذلك العمل؛ لذا فمن الضروري بيان الثواب المترتب والنتيجة الحتمية لمحبتهم لرسول الله - ﷺ - في الدنيا وفي الآخرة فذلك أدعى على تعزير محبته - ﷺ - في قلوبهم، ويمكن تقسيم ذلك الثواب إلى قسمين:

الأول - الثواب الاخروي: ويتمثل فيما يلي:

تحقق الإيمان؛ فعن أنس بن مالك - رضي الله عنه - قال: قال النبي - ﷺ -: « لا يؤمن أحدكم حتى أكون أحب إليه من والده وولده والناس أجمعين »، وعن أبي هريرة - رضي الله عنه - قال: قال رسول الله - ﷺ -: « فوالذي نفسي بيده، لا يؤمن أحدكم حتى أكون أحب إليه من والده وولده ».

والحديثان من الوضوح بحيث لا حاجة إلى أي شرح، وقد قال الحافظ ابن حجر: "وفي كلام القاضي عياض: أن ذلك شرط في صحة الإيمان ولا شك في ذلك"، وقال أيضاً: "ذكر الولد والوالد أدخل في المعنى لأنهما أعز على العاقل من الأهل والمال، بل ربما يكونان أعز من نفسه ولهذا لم يذكر النفس أيضاً في حديث أبي هريرة - رضي الله عنه -".

فنوضح للشباب أن الإيمان الذي يجب أن يحققه المسلم ويصل به إلى رضا ربه، لا يتم إلا بمحبة الرسول - ﷺ - محبة تعلو على محبة نفسه وكل أحد سواها. فعن أنس - رضي الله عنه -، عن النبي - ﷺ -، قال: " ثَلَاثٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ وَجَدَ بِهِنَّ حَلَاوَةَ الْإِيمَانِ؛ أَنْ يَكُونَ اللَّهُ وَرَسُولَهُ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِمَّا سِوَاهُمَا، وَأَنْ يُحِبَّ الْمَرْءَ لَا يُحِبُّهُ إِلَّا لِلَّهِ، وَأَنْ يَكْرَهُ أَنْ يَعُودَ فِي الْكُفْرِ بَعْدَ إِذْ أَنْقَذَهُ اللَّهُ مِنْهُ كَمَا يَكْرَهُ أَنْ يُوقَدَ لَهُ نَارٌ فَيُوقَدَ فِيهَا.

وقد أخرج البخاري، عن عبد الله بن هشام قال: كنا مع النبي - ﷺ -، وهو أخذ بيد عمر بن الخطاب، فقال له عمر: وَاللَّهِ يَا رَسُولَ اللَّهِ لَأَنْتَ

أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ إِلَّا نَفْسِي، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ -ﷺ-: " لَا وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، حَتَّى أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْكَ مِنْ نَفْسِكَ، فَقَالَ عُمَرُ: فَأَنْتَ الْآنَ وَاللَّهِ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ نَفْسِي، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ -ﷺ-: الْآنَ يَا عُمَرُ.

يقول الخطابي: " حُبَّ الإنسان نفسه طَبَعٌ وحببه غيره اختيار بتوسط الأسباب، وإنما أراد -ﷺ- بقوله لعمر، حُبَّ الاختيار، إذ لا سبيل إلى قلب الطَّبَاعِ وتغييرها عمَّا جُبِلت عليه، يقول: لا تصدق في حُبِّي حتى تَفْدَى في طاعتي وتُوثِر رضاي على هواك وإن كان فيه هلاكك"، فهو إنما كلفه الحب الشرعي، وهو إيثاره على النفس وتقديم أوامره على مراداتها.

رفعة الدرجات في الآخرة:

فعن أنس بن مالك -رضي الله عنه-: أن رجلاً سأل النبي -ﷺ-، فقال: متى الساعة؟ قال: «وماذا أعددت لها» قال: لا شيء، إلا أنني أحب الله ورسوله -ﷺ-، فقال: «أنت مع من أحببت». قال أنس: فأنا أحب النبي -ﷺ- - وأبا بكر وعمر، وأرجو أن أكون معهم بحبي إياهم، وإن لم أعمل بمثل أعمالهم .

فعندما نربي الناشئة عموماً والشباب على وجه الخصوص على أن الحياة هي طريق الآخرة وأنها وسيلة لتأمين آخرتنا فمن خلالها نحدد المكان الذي نريده في الآخرة فمن أراد الجنة سعى لها ومن أراد الآخرة سعى لها، فكيف لمن يُقال له ان أعلى منازل الجنة يتحقق لك وتصل إليه بطريق معين، ألا يكون متشوقاً لذلك الطريق، فكيف ان كان الطريق والسبيل ميسراً، إنه فقط محبة الرسول -ﷺ- واتباع أوامره وعدم مخالفته، لا غلو ولا تكاسل، فقط حب وإخلاص واتباع.

أن الله يثني عليه ويزيده تشريفاً وتكريماً:

فمن أبي هريرة -رضي الله عنه- أن رسول الله -ﷺ- قال: "من صلى علي واحدة صلى الله عليه عشراً"، والصلاة معناها هنا الثناء، فهي ثناء على الرسول -ﷺ- وإرادة من الله أن يعلي ذكره ويزيده تعظيماً وتشريفاً، والجزاء من جنس العمل، فمن اتنى على رسول الله -ﷺ- جزاه الله من جنس عمله بأن يثني عليه ويزيد تشريفه وتكريمه، فمن أحبه ذكره وأثنى عليه، ومن أثنى عليه أثنى الله سبحانه عليه.

فذكره -ﷺ- هو أحد علامات ودلائل محبته، ومن أحب شخصاً أكثر ذكره، وكما أن الذكر من نتائج الحب، فالحب أيضاً من نتائج الذكر، فكل منهما وشمر الآخر، وزرع المحبة إنما يسقى بماء الذكر، وأفضل الذكر ما صدر عن المحبة.

الثاني- الثواب الدنيوي: وكما أن الثواب الأخروي مشجعاً فإن الثواب الدنيوي أكثر تأثيراً في عقول الشباب؛ حيث إنه أمر مشاهد يلمسه فيزيده حماسة، فقطف ثمرة العمل مبكراً دافع قوي لإتمامه، لذا من الضروري الحرص على بيان النتيجة الحتمية لمحبة الرسول -ﷺ- في الدنيا، ومن تلك النتائج:

محبة الله U للعبد، وتيسير الله أموره، وعصمته من الذنوب والخطايا وتيسير الهداية له، فمن ذا الذي يحبه الله وماهي تلك المنزلة العظيمة التي قد يصل إليها الإنسان وما لطريق المؤدي إليها، وهل كل واحد منا يمكنه الوصول إلى تلك المكانة؟ نعم، إذا اتبع هذا الحديث يحصل بإذن الله على محبته.

يقول الله تعالى في الحديث القدسي: "من عادى لي ولياً فقد آذنته بالحرب. وما تقرب إلي عبدي بشيء أحب إلي مما افترضت عليه: وما يزال عبدي يتقرب إلي بالنوافل حتى أحبه، فإذا أحببته كنت سمعه الذي

يَسْمَعُ بِهِ، وَبَصَرَهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِهِ، وَيَدَهُ الَّتِي يَبْطِشُ بِهَا، وَرِجْلَهُ الَّتِي يَمْشِي بِهَا، وَإِنْ سَأَلَنِي أَعْطَيْتَهُ، وَلَئِنْ اسْتَعَاذَنِي لِأَعِيدَنَّهُ" .

فمحنة الرسول -ﷺ- وطاعته فيما أمر من الأمور التي افترضها الله علينا هذه المرحلة الأولى، ثم إذا زاد عليها شيئاً قليلاً من النوافل التي من سنته -ﷺ- وتلقيناها منه، وعملنا بها مع عدم وجوبها علينا من محبتنا له -ﷺ- وصلنا إلى المرحلة الثانية التي نحصل فيها على محبة الله تعالى وقربه ونكون بذلك من أولياء الله الذين يدافع عنهم ويحفظهم ويحارب من يعاديه؛ فإن كان الله ناصرًا يحارب سبحانه من يعاديه ويؤذيك ويؤلمك فأنت بذلك كسبت السعادة في الحياة والتيسير، وكسبت أيضاً أعلى منازل الجنان.

محبة الناس:

ومن الذي لا يريد أن يكون محبوباً عند الناس، ولديه القبول من الجميع؟ الجميع يسعى إلى ذلك، مع أن السبيل إلى تحقيقه ليس إرضاءهم والسير على هواهم، وإنما يتحقق بمحبة الله له، فإذا علم الناشئة أن السبيل الموصل إلى محبة الناس هو محبة الله سبحانه له صار حريصاً على أن يحبه الله ويحاول أن يعرف الطريق الموصل إلى تلك المحبة، ومن الواجب علينا كمربين أن ندلهم على الطريق، ونبين لهم الوسائل المؤدية له، ومنها محبة الرسول -ﷺ- وطاعته؛ فإن محبة الرسول من نتائجها محبة الله كما سبق، فإن أحب الله العبد حبب الناس فيه وأنزل محبته في قلوب العباد جميعاً.

وفي الحديث عند مسلم: " إِنَّ اللَّهَ إِذَا أَحَبَّ عَبْدًا دَعَا جِبْرِيلَ فَقَالَ: إِنِّي أَحْبُّ فُلَانًا فَأَحِبَّهُ، قَالَ: فَيُحِبُّهُ جِبْرِيلُ، ثُمَّ يُنَادِي فِي السَّمَاءِ فَيَقُولُ: إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ فُلَانًا فَأَحِبُّوهُ، فَيُحِبُّهُ أَهْلُ السَّمَاءِ، قَالَ ثُمَّ يُوضَعُ لَهُ الْقَبُولُ فِي

الأرض".، فنبين للناشئة أن محبتهم للرسول - ﷺ - وطاعته تؤهلهم للوصول إلى محبة الله ﷻ الذي بعدها تحصل على الفلاح في الدنيا والآخرة، فيسر لك الله أمورك ويفتح لك أبواب كل خير ويحفظك ويعصمك من الخطأ والذنوب ويدافع عنك ويحارب من عاداك وآذاك ويلقي محبتك في قلوب عباده جميعاً، فمن ذا الذي يفوز بمحبة الله ورضوانه فينال على نعيم الدنيا والآخرة.

حسن الخلق واستقامة السلوك:

فمن أحب الرسول - ﷺ - حقيقة قرأ في سيرته ثم تمثل خلقه واتبع سنته والتزم بما أمر به فيكون نتيجة ذلك حسن الخلق واستقامة السلوك، قال القاضي عياض: "اعلم أن من أحب شيئاً أثره، وأثر موافقته، وإلا لم يكن صادقاً في حبه، وكان مدعيّاً، فالصادق في حب النبي - ﷺ -، من تظاهر علامة ذلك عليه، وأولها الاقتداء به، واستعمال سنته، واتباع أقواله وأفعاله، وامتنال أوامره، واجتناب نواهيه، والتأدب بآدابه في عسره ويسره، ومنشطه ومكرهه".

فلا شك أن الناشئة يسعون إلى التحلي بالأخلاق الكريمة والسلوك القويم لأنهم يعلمون أن هذا من أسباب قبولهم اجتماعياً وعملياً وعلمياً وما كانت تصدر شهادات حسن السيرة والسلوك إلا لذلك، والطريق إلى التحلي بالأخلاق الكريمة (محبة الرسول - ﷺ -)؛ لأنها تؤدي إلى اتباعه الذي ينتج عنه السلوك الحسن القويم.

المبحث السادس: توجيه المحبة وما ينتج عنها من سلوكيات:

المحبة القلبية هي شعور يترجمه الجسد بسلوكيات وممارسات، ويسيطر على العقل بأفكار وتوجهات، فلا يمكننا فصل المحبة القلبية لشخص أو منطقة أو قبيلة أو جماعة عن أفعال الإنسان وأفكاره؛ لذا فإننا

إن مكنّا محبة الرسول -ﷺ- في قلوب الشّباب فإن ذلك ولا بد منعكس على توجهاتهم الفكرية وسلوكهم العملي، فمن الضروري جينئذ على المرين أن يوجهوا تلك السلوكيات والأفكار الناشئة من المحبة لا أن يهتموا فقط بغرس المحبة وتمكينها من أنفسهم فينتج عنها سلوك مشين أو غلو مقيت، فنبين لهم الأمور التي ينبغي فعلها إن كانوا فعلاً يحبون الرسول -ﷺ- ويوقرونه ويقدمونه على أنفسهم وأهليهم، وسأذكر بعضها وكيفية توجيه الشّباب إليها:

أولها - الطاعة:

وما لحب بلا طاعة؛ لذا قيل: لو كنت تصدق حبه لأطعته *****
 إن المحب لمن يحب مطيع. ؛ فما لدوافع لطاعة شخص، أو جماعة إلا ثلاث: خوف، أو حب، أو مصلحة، ونحن نطيع الرسول -ﷺ- لأننا نحبه، فالله أمرنا بحبه، وطاعته؛ لأن الطاعة إن كانت لخوف أو مصلحة فإنها تتقل على الإنسان وتشق عليه أما إن كانت صادرة عن حب ورغبة فإن الإنسان يجد فيها راحته وسعادته، لذا فإن الله سبحانه يقول: (قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ) .

فرتب سبحانه طاعة الرسول -ﷺ- على محبته سبحانه، فمن أحب الله أطاع رسوله ومن أطاع الرسول فقد استحق مغفرة الله لذنوبه، ن؟ا؟ع؟ن؟ا؟ت؟ش؟ك؟ي؟ل؟قال سهل بن عبد الله: "علامة حب الله حب القرآن، وعلامة حب القرآن حب النبي -ﷺ-، وعلامة حب النبي -ﷺ- حب السنة، وعلامة حب الله وحب القرآن وحب النبي وحب السنة حب الآخرة، وعلامة حب الآخرة أن يجب نفسه، وعلامة حب نفسه أن يبغض الدنيا، وعلامة بغض الدنيا ألا يأخذ منها إلا الزاد والبلغة" .

ويقول ابن قيم الجوزية بعد أن بين كيف تكون محبة الله ورسوله -ﷺ-

-: "وهذا النوع من الحب لا يمكن أن يكون إلا لله ورسوله شرعاً ولا قدراً، وإن وجد في الناس من يؤثر محبوبه بنفسه وماله فذاك في الحقيقة إنما هو لمحبة غرضه منه، فحمله محبة غرضه على أن بذل فيه نفسه وماله وليست محبته لذلك المحبوب لذاته بل لغرضه منه، وهذا المحبوب له مثل ولمحبته مثل وأما محبة الله ليس لها مثل ولا للمحبوب مثل".

فنوضح للشباب كيف أنهم إذا أحبوا أي شخص فإنهم سيتابعونه ويطيعونه إذا أمر، وإذا نهاهم عن شيء تجنبوه مخافة أن يغضب عليهم، ثم نحاول أن نتدرج معهم في الحديث إلى أن نصل إلى أن الرسول - ﷺ - لم يأمرنا بشيء فيه مصلحة له بل كل أوامره - ﷺ - لنيل رضا الله والمكانة العالية في الجنة، ولم ينهانا عن شيء إلا خوفاً علينا من أن ننال سخط الله والمكانة الوضيعة في جهنم معاذ الله أن نكون من أهلها؛ لذا فهو أحق من نحبه ونتبعه.

وثانيها: الاقتداء بالرسول - ﷺ -:

لأن من أحب شخصاً أحب تصرفاته وأعماله، بل ويحب أن يقلده في مشيته وطريقة كلامه وفي تعامله من الناس، فهو يحبه ويريد أن يصبح مثله فيلتزم أفعاله وأقواله ويتمثلها في نفسه، والمرء بحاجة إلى قدوة يتمثلها في سلوكه وتصرفاته وأقواله وتوجهاته، وأكثر من هم بحاجة إلى قدوة هم الشباب، فإن لم ندلهم على قدوة صالحة اتخذوا من الساقطين قدوات لهم، كيف وهم يرونهم كيف التفتوا، في وسائل التواصل الاجتماعي يظهرون لهم، وفي التلفاز وفي كلام الناس، ويرون كيف هم يعيشون وكيف الناس تحبهم وتقدرهم فيطمح أن يكون مثلهم، هذا إذا انعدمت القدوة عنده، فإما أن نصنع له قدوة أو يصنع له المجتمع ووسائل التواصل قدوات فاسدة، لذا من المفترض أن يزرع المربي حب النبي - ﷺ - في قلوب الناشئة ويقربهم

إلى سيرته وسنته وشمائله، ثم يبين لهم أن الله أمرنا باتباعه والافتداء به؛ لأن الله يحبنا وأرسل لنا رسوله لينقذنا من الظلال والنتية يخرجنا به من الظلمات إلى النور، قال الله -تعالى-: (لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُو اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا) ، وقال تعالى: (قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ فَإِن تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْهِ مَا حُمِّلَ وَعَلَيْكُمْ مَا حُمِّلْتُمْ وَإِن تُطِيعُوهُ تَهْتَدُوا وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ) .

وصور الاقتداء بالنبوي -ﷺ- كثيرة، منها على سبيل المثال:- الاقتداء بالرسول -ﷺ- في عبادته، ولا نقصد بذلك الواجبات، وإنما المستحبات التي فعلها رسول الله -ﷺ-، مثل: المداومة على ذكر الله سبحانه والإكثار منه، فقد كان الرسول من أكثر الناس ذكراً لله، وكان يحث عليه ويرغب به أيضاً، قال -ﷺ-: (مَثَلُ الَّذِي يَذْكُرُ رَبَّهُ وَالَّذِي لَا يَذْكُرُ رَبَّهُ، مَثَلُ الْحَيِّ وَالْمَيِّتِ).

ومنها أيضاً قيام الليل، فقد كان النبي -ﷺ- حريصاً على قيام الليل ولا يدعه حاضراً ولا مسافراً، وقد روي عن عائشة -رضي الله عنها- أنها قالت: (أَنَّ نَبِيَّ اللَّهِ -ﷺ- كَانَ يَقُومُ مِنَ اللَّيْلِ حَتَّى تَتَفَطَّرَ قَدَمَاهُ، فَقَالَتْ لَهُ عَائِشَةُ: لِمَ تَصْنَعُ هَذَا يَا رَسُولَ اللَّهِ، وَقَدْ غَفَرَ اللَّهُ لَكَ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ؟ قَالَ: "أَفَلَا أُحِبُّ أَنْ أَكُونَ عَبْدًا شَكُورًا".

-ومن الأمور التي يُعتدى بها أيضاً؛ شجاعته -ﷺ-، فقد كان النبي أشجع الناس قلباً، وكان المسلمون في المعركة يحتمون به، ولم يرد أنه تأخر عن قتال أو فر منه، فنعلم شبابنا كيف تكون الشجاعة والقوة وكيف ندافع عن أنفسنا وعن ديننا وعن المستضعفين، وأن لا نعتدي على أحد أو نظلم أحد، ونأخذ رسول الله -ﷺ- قدوة لنا في ذلك، فالعنف مرفوض، والظلم ممنوع، والشجاعة مطلوبة، والإقدام مرغوب.

-وأهم ما يقتدى به- ﷺ- أخلاقه: فقد كان معروفاً بالصدق والأمانة قبل البعثة وبعدها، بل إن قريشاً كانت تسميه قبل البعثة الصادق الأمين، ومما ورد في ذلك، أن النبي- ﷺ- بعد ثلاث سنوات من بعثته صعد فوق جبل الصفا منادياً: «يا بني فلان.. يا بني فلان» ليجمع القبائل؛ فأتوا إليه جميعاً؛ حتى إنه من كان لا يستطيع أن يأتي، أرسل رسولاً عنه»، فلما تجمعوا قال النبي- ﷺ-: «أَرَأَيْتُمْ لَوْ أَخْبَرْتُكُمْ أَنَّ خَلْفَ هَذَا الْجَبَلِ خَيْلًا تُرِيدُ أَنْ تُغَيِّرَ عَلَيْكُمْ، أَكُنْتُمْ مُصَدِّقِي؟» فبُعِثْنَا الْقَوْمُ صَرِيحَةً مَدْوِيَّةً قَائِلِينَ: «مَا جَرَّبْنَا عَلَيْكَ كَذِبًا قَطُّ!» ، فعندما نادى جراً له الناس، وعندما سألهم قالوا: "ما جربنا عليك كذباً" فهو الصادق الأمين.

وخير شاهد على ذلك حديث أبي سفيان - قبل إسلامه - مع هرقل عظيم الروم، فقد سأله قائلاً: «.. فهل كنتم تتهمونه بالكذب قبل أن يقول ما قال؟ قال أبو سفيان: قلت: لا..»، وفي آخر القصة يقول هرقل لأبي سفيان: «وسألتك هل كنتم تتهمونه بالكذب قبل أن يقول ما قال؟، فزعمت أن لا، فعرفت أنه لم يكن ليدع الكذب على الناس ويكذب على الله تعالى» وكما يقال: الحق ما شهدت به الأعداء.

ومما يُقتدى به أيضاً؛ صبره- ﷺ- فقد صبر على اليتيم والفقير، وعلى البُعد عن الأهل والوطن، وعلى أذية قومه وطرده وتكذيبه واتهامه أشد الاتهامات وأشنعها، قال الله: (وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ ۗ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فِي ضَيْقٍ مِّمَّا يَمْكُرُونَ) .

والصبر فضيلة قل من يتصف بها اليوم فالجيل الشاب متهور قليل التجربة، لا يصبر ولا يتحمل، فإذا قرأ الشاب سيرته- ﷺ- مع ما يكن له من حب في قلبه علم أن الصبر نهايته خير وفرح فكان ذلك دافعاً لهم فيروض من أنفسهم ويعينهم على ما سيتلقونه في حياتهم المقبلة بإذن الله.

-ومما يُقْتَدَى به أيضاً جوده وكرمه؛ فقد كان النبي -ﷺ- كريماً جواداً دون خوف من الفقر أو ضيق العيش، وحث على الكرم والعطاء؛ فقال -ﷺ-: " مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيُكْرِمْ ضَيْفَهُ".

فنعلم الشباب أن الكرم ليس بكثرة العطاء وإنما بمقداره بما عنده، والكرم ليس مالاً فقط إنما عوناً وتيسيراً وإعانة للناس على شؤون حياتهم.

-ومما يُقْتَدَى به أيضاً؛ تواضعه -ﷺ-، فقد كان -ﷺ- من اشد الناس تواضعاً، مع أنه من أكرم الخلق على الله، فقد كان يجلس بين أصحابه فلا يميز الغريب أيهم رسول الله -ﷺ-، فعن أبي ذرٍّ وأبي هريرة رضي الله عنهما قالوا: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ -ﷺ- يَجْلِسُ بَيْنَ ظَهْرَانِي أَصْحَابِهِ، فَيَجِيءُ الْغَرِيبُ فَلَا يَدْرِي أَيُّهُمْ هُوَ حَتَّى يَسْأَلَ، فَطَلَبْنَا إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ نَجْعَلَ لَهُ مَجْلِسًا، فَيَعْرِفُهُ الْغَرِيبُ إِذَا آتَاهُ.

وقد قال له رجل: يَا مُحَمَّدُ يَا سَيِّدَنَا وَابْنَ سَيِّدِنَا، وَخَيْرِنَا وَابْنَ خَيْرِنَا فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ -ﷺ-: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ قُولُوا بِقَوْلِكُمْ، وَلَا تَسْتَجْرِبَنَّكُمْ الشَّيَاطِينُ، أَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، أَنَا عَبْدُ اللَّهِ وَرَسُولُهُ، وَمَا أَحَبُّ أَنْ تَرْفَعُونِي فَوْقَ مَنْزِلَتِي الَّتِي أَنْزَلَنِيهَا اللَّهُ».

فأين شبابنا اليوم من ذلك، فعندما ينشأ الشاب وهو يعرف نبي الله -ﷺ- ومكانته عند ربه، وعند صحبه والمسلمين أجمعين ثم يقرأ ما في سيرته من تواضع جم فإن ذلك دافعاً له على الاقتداء به وعدم الاغترار بما يملكه.

ثالثها: قراءة سيرته -ﷺ-:

فمن أحب شخصاً لم يعاصره صار يسأل عنه الذين عاصروه ويتتبع الروايات التي وردت في سيرته، ويحاول أن يتخيله ويعرف مجريات عصره

وأحواله، لذا فإن من أحب الرسول - ﷺ - حقيقة دفعه ذلك إلى العيش مع سيرته - ﷺ - وتأمل مواقفه والوقوف على شمائله، فكما كان يسأل التابعين الصحابة - رضوان الله عليهم - عن النبي - ﷺ - فإننا أيضاً نتشوق إلى معرفته وإلى اللقاء به، فالمحبة أكبر دافع لقراءة سيرته - ﷺ -.

كما أن الواجب على المرين أيضاً أن يرشدوا الشباب إلى المصادر الصحيحة التي يستقون منها سيرته، من كتب وقنوات، ومواقع، وغير ذلك من مصادر التعلم، كما يجب علينا أن نقيم لها مشاريع تشجيعية تحثهم على قراءة سيرته والاطلاع عليها، وسأذكر بعض الاقتراحات في نهاية هذا البحث إن شاء الله تعالى.

رابعها: السعي في كسب الحلال في سائر الأمور والشؤون:

فإن الكسب الحلال مطلب، وقد شاع في هذا الزمن وسائل الكسب المحرم حتى جهل الناس حكمها ومدى حرمتها وعظيم جرمها وشناعتها، فمن أحب النبي - ﷺ - كان ذلك دافعاً له على الالتزام بأوامره ومعرفة سنته، وقد بين رسولنا الكريم عظم جرم من أكل حراماً فقد ذكر رسول الله - ﷺ - الرجل يطيل السفر ولا يستجيب الله دعاءه، فقال: " أشعث أغبر، يمد يديه إلى السماء، يا رب، يا رب، ومطعمه حرام، ومشربه حرام، وملبسه حرام، وغذي بالحرام، فأنى يستجاب لذلك؟ "

فإطالة السفر من أهم أسباب إجابة الدعاء، ومع ذلك لم يستجب الله له، لذا يجب أن نربي شبابنا جيل المستقبل على أهمية أكل المال الحلال، ونرغبهم بذلك من منطلق محبتهم لرسول الله - ﷺ - ورغبة في لقاءه وصحبته.

خامسها: الحرص على مساعدة الفقراء والمساكين والإحسان

إليهم:

فحب النبي -ﷺ- للعطاء وحثه الناس عليه مع قلة ذات يدهم في تلك الفترة كان شيئاً عظيماً لا يمكن أن نصفه في كلمات ولا تقي تلك الصفحات لذكر الأمثلة، والسيرة النبوية تزدهم بالأمثلة على ذلك، وما أحوجنا اليوم مع انتشار الفقر الذي ارتبط به ارتفاع معدل الجرائم وازدياد الجهل والبعد عن الدين والخلق والأدب، فالواجب على المرين ربط الشَّباب بسيرة النبي -ﷺ- وزرع حبه في قلوبهم لأن هذا الحب يورث الأخلاق الحميدة التي تنعكس على المجتمع كافة، فنضمن بذلك وجود التكافل المالي والنَّفسي والاجتماعي في المجتمعات.

سادسها: محبة أصحاب الرسول -e-

فإن من لوازم محبته -ﷺ- محبة أصحابه الذين يحبهم وعاش معهم وناصروه وفدوه بأرواحهم وأموالهم وأبنائهم، الذين بذلوا في سبيل الدفاع عنه وعن الإسلام الغالي والنفيس، الذين رضى الله عنهم ورضوا عنه. فالواجب على الشَّباب المسلم حبَّ صحابة رسول الله -ﷺ- وتعظيمهم وإكرامهم والافتداء بهم، وعدم الخوض فيما وقع بينهم من خلافات، قال -ﷺ-: «آية الإيمان حب الأنصار، وآية النفاق بغض الأنصار».

سابعها: نصرته -ﷺ- والدفاع عن سنته:

فالحب كما قلنا سابقاً شعور نفسي تترجمه تصرفات المرء وتوجهاته وأقواله، ولا يعقل أن يحب المرء شخصاً أو مجموعة، أو منطقة وبلداً ويرضى أن يتكلم الناس فيه بالسيء أو أن يهينوه أو يعتدوا عليه قولاً أو فعلاً؛ لذا فإن أبرز ما يظهر من تصرفات المحب الدفاع عن حبيبه ونصرته ومعاداة من يعاديه، ومنذ بزوغ شمس الإسلام وإعلان الدعوة الإسلامية بدأت تلك الحملات الشرسة ضده، وضد نبينا الكريم، وأول تلك الاتهامات والاعتداءات كانت من قومه، ثم لما انتشر الإسلام في الأمصار

تعددت مصادر الاعتداءات وتتنوع وتلون وتختلف صورها وأشكالها، ولا زالت تلك الاعتداءات على نبينا الكريم صلوات ربي وسلامه عليه تعلوا بها أصواتهم من تارة لأخرى وتتطاول بها أيديهم وألسنتهم، والواجب على المسلم حينئذ أن لا يقف مكتوف الأيدي؛ لأن سكوته دليل ضعفه، وضعفه يقوي تلك الفئة الذليلة، وكما كان الصحابة - ﷺ - يدافعون عن نبيهم فإننا نحن أيضاً يجب علينا نصره نبينا، لكن كيف تكون النصره، وماهي وسائلها في هذا الزمن؟

هذا ما يحتاج أبنائنا معرفته، فندلهم على وسائل نصرته والدفاع عنه - ﷺ - ولا ندعهم يتيهون في محاولة الوصول إلى طرق نصرته التي قد توقعهم في المهالك، فنرشدهم إلى أن نصرته - ﷺ - مثلاً لا تكون بسبب ألتهم؛ لأن ذلك قد يجر إلى ما هو أعظم؛ قال تعالى: (وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ) (ش؟ي؟ة؟آ؟) ١

فالحرص على التحلي بالأخلاق التي حثَّ عليها رسول الله، مع الدفاع عنه وردَّ أي شبهة قد تتعرض له هو من أهم الأمور التي يجب على المسلم التمسك بها.

ومن أهم وسائل نصرته - ﷺ - :-

- التمسك بما ورد عنه، ودراسة سيرته والامتنال بها، وفعل ما أمر به ترك ما نهى عنه.
- تعظيم سنة النبي - ﷺ - والدفاع عنها بحفظها وحمايتها من التحريف وردِّ شبهات الكاذبين الطاعنين فيها.
- السعي في إظهار الصورة الحسنة للنبي - ﷺ - وللإسلام بردِّ الشبهات الباطلة الموجهة إليهما.

- التحلي بالأخلاق الفاضلة التي هي عنوان الإسلام.

المبحث السابع: وسائل عملية لتعزيز محبة الشباب المسلم لرسول

الله -ﷺ- :-

لا يمكن أن يُقال أو يُظن أن مسلماً لا يجب رسول الله -ﷺ-، ولكن هذا الحب يحتاج إلى تعزيز وتقوية، وعمل واتباع، وفيما يلي سأذكر أهم الوسائل التي قد تُعين المربين من آباء ومعلمين، وصناع المحتوى عبر وسائل الإعلام المختلفة على تعزيز محبة النبي -ﷺ- في نفوس الشباب المسلم:

١- توثيق وتوطيد الصلة بسيرة الرسول -ﷺ- فمن عرفه أحبه، ومن قرأ سيرته فاضت عيناه شوقاً، وتوثيق الصلة تكون بما يلي:

٢- عقد دروس في المدارس خارج إطار التعليم الرسمي، مساءً في أيام العطل، وتكون هذه الدروس في سيرة الرسول -ﷺ- ويستخدم فيها طرق تدريسية غير اعتيادية كالتدريس التبادلي أو التفاعلي.

٣- إلقاء الضوء على بعض مواقفه مع أصحابه في مقاطع قصيرة باستخدام تقنية (موشن انفوجرافيك) ونشرها في مواقع التواصل الاجتماعي كإنستقرام وتيك توك وتويتر وغيرها.

٤- استغلال المواقف الحياتية والأحداث الاجتماعية والاقتصادية في لفت انتباههم لبعض مواقف الرسول -ﷺ- أو أقواله المناسبة لتلك الأحداث؛ فمثلاً: عند انتشار قصص العنف على النساء نسلط الضوء على تعامله -ﷺ- مع زوجاته وبناته، عند انتشار الغلاء والغش نسلط الضوء على أقواله وممارساته -ﷺ- في محاربة الغلاء والغش التجاري، وهكذا.

٥- انشاء منصات في وسائل التواصل تنشر لمحات من سيرته

بأساليب مناسبة للشباب (لغة سهلة وواضحة- مراعاة مناسبة الأحداث والمواقف التي يمر بها المجتمع)، واستخدام برامج التصميم الحديثة.

٦- انشاء مجموعات عبر التلقرام لنشر لمحات من سيرته - ﷺ -.

إقامة برامج تهتم بنشر سنة النبي - ﷺ - عبر مجموعات برامج التواصل الاجتماعي، يشرف على هذه البرامج متخصصين في السنّة النبويّة بحيث ينتقون الأحاديث أو الكتب التي يدرسونها، ويشرحون كل حديث بأسلوب سهل ميسر، فمثلاً: يكون البرنامج حول كتاب "الاربعون النووية" أو "رياض الصالحين" وكل يوم ينزل في المجموعة حديثاً واحداً مع بيان معناه بشكل اجمالي وأهم الفوائد، في خريطة مفاهيمية ذات تصميم مميز، مع تسجيل صوتي قصير بحيث لا يستغل الشباب سماعه.

يقام في كل حي مسابقة حول سيرة الرسول - ﷺ - بهدايا تشجيعية إقامة مجالس نقاشية مع الشباب تهدف إلى مناقشة الشباب والاستماع إلى آرائهم، وتنمية مهاراتهم، ليشاركوا في حلّ مشكلات أمتهم.

الخاتمة:

الحمد لله الذي أتم هذا البحث، وأسأل الله أن يجعله خالصاً لوجهه الكريم، وفيما يلي أبرز النتائج والتوصيات:

نتائج البحث:

محبة الرسول - ﷺ - ليست شعور مجرد، وإنما هي أقوال وأعمال. تتبع سيرة الرسول - ﷺ - ومواقفه مع أصحابه - ﷺ - توثق أواصر محبة الرسول - ﷺ - وتعززها في النفوس.

الدّراسة المنطقية العقلانية أكثر تأثيراً في عقول شبابنا.

الدين لا يتعارض مع العقل والمنطق وإنما يغذيها من معين صافي.

سيرة الرسول ﷺ - وسنته المنهل المعين لكل معلم ومربي.

توصيات البحث:

استمرار الدراسات التي تستهدف الشباب المسلم وتقوي علاقتهم بالدين.

أهمية استثمار الطاقة الشبابية في خدمة الدين.

تأسيس جمعية علمية تهدف إلى تعميق وتوثيق صلة الشباب المسلم بالوحيين (الكتاب والسنة).

المصادر والمراجع:

الإحسان في تقريب صحيح ابن حبان، ابن حبان، محمد بن حبان بن أحمد بن حبان بن معاذ بن مَعْبَدَ الدارمي (٣٥٤هـ)، الأمير علاء الدين علي بن بلبان الفارسي (٧٣٩ هـ) (ترتيب)، شعيب الأرنؤوط (تحقيق وتعليق). ط١. بيروت: مؤسسة الرسالة.

أعلام الحديث (شرح صحيح البخاري)، الخطابي، أبو سليمان حمد بن محمد الخطابي (٣٨٨ هـ)، د. محمد بن سعد بن عبد الرحمن آل سعود (تحقيق). ط١. مكة المكرمة: جامعة أم القرى.

تفسير القرآن العظيم، ابن كثير، أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي الدمشقي (٧٧٤ هـ)، محمود حسن (تحقيق) ط١. عمان: دار الفكر.

حلية الأولياء وطبقات الأصفياء، الأصبهاني، أبو نعيم أحمد بن عبد الله بن أحمد بن إسحاق بن موسى بن مهران الأصبهاني (٤٣٠ هـ). ط١. مصر: دار السعادة.

- الجامع لأحكام القرآن، القرطبي، أبو عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر بن

فرح الأنصاري القرطبي (٦٧١هـ)، أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش (تحقيق).
ط٢. القاهرة: دار الكتب المصرية.

الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله ﷺ وسننه وأيامه = صحيح البخاري، البخاري، محمد بن إسماعيل أبو عبدالله البخاري (٢٥٦هـ)، محمد زهير بن ناصر الناصر (تحقيق)، د. مصطفى ديب البغا (شرح وتعليق). ط١. بيروت: دار طوق النجاة.

الشفاء بتعريف حقوق المصطفى، القاضي عياض، أبو الفضل القاضي عياض بن موسى اليحصبي (٥٤٤هـ)، أحمد بن محمد بن محمد الشمني (٨٧٣هـ) (تعليق). ط١. عمان: دار الفكر.

فتح الباري شرح صحيح البخاري، ابن حجر، أحمد بن علي بن حجر أبو الفضل العسقلاني الشافعي، محمد فؤاد عبد الباقي (ترقيم)، محب الدين الخطيب (تخريج وتصحيح وإشراف)، الشيخ/عبدالعزیز بن باز (تعليق). ط١. بيروت: دار المعرفة.

المجالس الوعظية في شرح أحاديث خير البرية - ﷺ - من صحيح الإمام البخاري، السفييري، شمس الدين محمد بن عمر بن أحمد السفييري الشافعي (٩٥٦هـ). ط١. بيروت: دار الكتب العلمية.

المحبة لله سبحانه، ابن الجنيد، أبو إسحاق إبراهيم بن عبد الله بن الجنيد، الختلي (٢٧٠هـ)، د. عادل بن عبد الشكور الزرقي (تحقيق). ط١. الرياض: دار الحضارة.

المواهب اللدنية بالمنح المحمدية، القسطلاني، أحمد بن محمد بن أبي بكر بن عبد الملك القسطلاني أبو العباس (٩٢٣هـ). ط١. القاهرة: المكتبة التوفيقية.

المسند الصحيح المختصر بنقل العدل عن العدل إلى رسول الله - ﷺ - (صحيح مسلم)، مسلم بن الحجاج، أبو الحسن القشيري النيسابوري (٢٦١هـ)، محمد فؤاد عبد الباقي (تحقيق). ط١. بيروت: دار إحياء التراث العربي.

مسند الحميدي، الحميدي، أبو بكر عبد الله بن الزبير بن عيسى بن عبيد الله القرشي

الأسدي (٢١٩هـ)، حسن سليم أسد الدارانيّ (تحقيق وتخرّيج). ط١. دمشق: دار السقا.

مدارج السالكين بين منازل إياك نعبد وإياك نستعين، ابن قيم الجوزية، محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد شمس الدين (٧٥١هـ)، محمد المعتصم بالله البغدادي (تحقيق). ط١. بيروت: دار الكتاب العربي.

روضة المحبين ونزهة المشتاقين، ابن قيم الجوزية، محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد شمس الدين (٧٥١هـ). ط١. بيروت: دار الكتب العلمية.

كشف المشكل من حديث الصحيحين، ابن الجوزي، جمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد الجوزي (٥٩٧هـ)، علي حسين البواب (تحقيق). ط١. الرياض: دار الوطن.

السيرة النبوية (من البداية والنهاية لابن كثير)، ابن كثير، أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي الدمشقي (٧٧٤هـ)، مصطفى عبد الواحد (تحقيق). ط١. بيروت: دار المعرفة للطباعة والنشر والتوزيع.

السيرة النبوية، ابن هشام، عبد الملك بن هشام بن أيوب الحميري المعافري، أبو محمد، جمال الدين (٢١٣هـ)، مصطفى السقا وإبراهيم الأبياري وعبد الحفيظ الشلبي (تحقيق). ط٢. مصر: مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده.

سنن أبي داود، أبو داود، سليمان بن الأشعث بن إسحاق بن بشير بن شداد بن عمرو الأزدي السجستاني (٢٧٥هـ)، محمد محيي الدين عبد الحميد (تحقيق). ط١. صيدا-بيروت: المكتبة العصرية.

سنن الترمذي، الترمذي، محمد بن عيسى بن سَورَة بن موسى بن الضحاك الترمذي أبو عيسى (٢٧٩هـ)، أحمد محمد شاكر ومحمد فؤاد عبد الباقي وإبراهيم عطوة عوض (تحقيق وتعليق). ط٢. مصر: مكتبة مصطفى البابي الحلبي.

صحيح ابن خزيمة، ابن خزيمة، أبو بكر محمد بن إسحاق بن خزيمة بن المغيرة بن صالح بن بكر السلمي النيسابوري (٣١١هـ)، د. محمد مصطفى الأعظمي (تحقيق). ط١. بيروت: المكتبة الإسلامي.

عناية النبي -ﷺ- بالشباب، وسبل الاستفادة منهم في الواقع المعاصر، عبد الحميد احمد

طایل، موقع الألوكة

<https://www.alukah.net/sharia/0103418//%D8%B9%D986%D8%A7%D98%A%D8%A9-%D8%A7%D984%D986%D8%A8%D98%A-%D8%B5%D984%D989-%D8%A7%D984%D984%D987-%D8%B9%D984%D98%A%D98-7-%D988%D8%B3%D984%D985-%D8%A8%D8%A7%D984%D8%B4%D8%A8%D8%A7%D8%A8-%D988%D8%B3%D8%A8%D984-%D8%A7%D984%D8%A7%D8%B3%D8AA%D981%D8%A7%D8AF%D8%A9-%D985%D986%D987%D985-%D981%D98A-%D8%A7%D984%D988%D8%A7%D982%D8%B9-%D8%A7%D984%D985%D8%B9%D8%A7%D8%B5%D8%B1/>

الألوكة <https://www.alukah.net/sharia/045775//%D8%AD%D8%A8-%D8%A7%D984%D986%D8%A8%D98%A-%D8%B5%D984%D989-%D8%A7%D984%D984%D987-%D8%B9%D984%D98A%D987-%D988%D8%B3%D98-4%D985-%D984%D8%A3%D985%D8AA%D9-87%1/#ixzz7elK9qYPm>

الشباب ولغة الدين

Hana GÜVEN*

تمهيد

تعتمد كل أمة على الشباب لتحافظ على تماسكها ووجودها وقوتها، وتعتمد عليهم أيضاً في السير إلى مستقبل أكثر إشراقاً وتطوراً، ولكل أمة ثوابتها ومرجعيتها الدينية التي تبني عليها منظومتها الفكرية، والأخلاقية، والقانونية، والعلمية، والمجتمعية، ولهذه الثوابت والمرجعيات الدينية لغتها التي يجب أن يتعلمها ويفهمها الشباب.

بعبارة أخرى؛ إذا كان الدين هو المبادئ والسلوكيات والتعاليم، فاللغة أداة فهم الدين والتعبير عنه، فإذا أردنا للشباب المسلم أن يفهم دينه وثوابته،

Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel *
İslam Bilimleri Bölümü
e-mail:hguven73@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3163-9926>

وأن لا يكون عُرضة للتيارات الفكرية المعادية التي تهدف إلى إفقاده ثقته بنفسه وبأمته الإسلامية، وتاريخها، وتراثها، وعلمها، وحضارتها، فعلى أن نعلم لغة دينه أولاً؛ أي اللغة العربية، حتى يفهم بنفسه مصدري دينه الأساسيين؛ وهما القرآن الكريم ثم الحديث الشريف، وثانياً: أن ننشر الوعي بين الشباب المسلم عن أهمية اللغة العربية كلغة الدين الذي يجمع الأمة الإسلامية بغض النظر عن اللغة الأم، أو الجنسية، أو العرق، أو اللون، أو الموقع الجغرافي، الأمر الذي عبّر عنه قوله تعالى: "إنما المؤمنون إخوة"، وثالثاً: توعية الشباب لما يحوِّكه أعداء الإسلام من خطط لتفكيك الشباب المسلم، وتشويش فهمه لدينه ومعانيه العميقة، وقيمه ومثاليته، وتعاليمه في العبادات والتعامل الاجتماعي، وذلك من خلال إبعاده عن لغة دينه، فهو عندما لا يفهم اللغة لا يفهم دينه وتعاليمه حيث يكون ذهنه فارغاً من كل ما سبق، ولا يمتلك أجوبة أو أسلحة مضادة لما يُقدّم إليه من سموم، فيتحقّق ذلك التشويش ويسهل توجيه ذهن المشوش والفكر المضطرب إلى ما يريده الأعداء من أفكار واعتقادات، إضافة إلى تعلقه بلغة العدو بما فيها من ثقافة تتعارض مع ديننا، وقيمنا، وتاريخنا، وبما فيها من تحريض على الإسلام ولغته وأهله.

ومن المسلم به أن أول آية نزلت هي: {اقرأ}، أي أن الله - عزوجل - أراد من المسلم أن يقرأ قرآنه بنفسه، وأن يقرأ نفسه وخلقه، فقال: {اقرأ باسم ربك الذي خلق، خلق الإنسان من علق...}، وأن يقرأ الكون وما فيه من حيوان، ونبات، وغيره، حيث قال: {أفلا ينظرون إلى الإبل كيف خلقت، وإلى السماء كيف رفعت، وإلى الجبال كيف نصبت، وإلى الأرض كيف سطحت}، إذاً فقد أمر الدين في مصدره الأول أن يتعلم المسلم لغة دينه ليقرأ دينه ويتعلمه أولاً، وليتعبّد بنفسه دون وسيط ثانياً، فقال: {إذا فرغت فانصب وإلى ربك فارغب}، أي تعبّد وادعو دون واسطة؛ أنت بنفسك، فلا

يحتاج المسلم إلى وسيط بينه وبين ربه، لأنه يستخدم لغة دينه ويفهمها، والكل يعرف أن العبادات المفروضة تُؤدى باللغة العربية في كل بلاد المسلمين مهما كانت لغتها الأم، حيث لا يجوز في الإسلام كما في أديان أخرى، أن يقرأ رجل الدين ويُهمهم، وما على التابعين خلفه إلا التأمين دون أن يفقهوا شيئاً، لذا وجب على المسلم تعلم قراءة القرآن باللغة العربية وتفقه معانيه، وحث الرسول - صلى الله عليه وسلم - وأصحابه الكرام على تعلم اللغة العربية للتفقه في الدين وفهمه، وأداء العبادات كما يجب.

أضف إلى كل ما سبق أنه عند الحديث عن الدين واللغة، فإن المنطق والعقل السليم يدعو إلى تعلم وفهم ونشر، والمحافظة على لغة الدين الذي يعتنقه الإنسان، فلو ضربنا مثلاً من حياتنا لوجدنا أن الإنسان عندما يخترع شيئاً جديداً، أو يصنعه فهو يُرفق به كتيباً لتعليمات الاستخدام، وأسباب العطل وكيفية إصلاحه وما إلى ذلك، ونجد المستخدم إذا كان لا يعرف لغة المنتج، فهو يسعى لترجمته وفهمه وقراءة تفاصيله؛ ليحافظ على الجهاز فلا يعطبه، وإذا تعطل يعرف كيف وأين سيصلحه، ليستفيد منه على الوجه الصحيح، ولأطول مدة ممكنة، أفلا ترى معي أنه من الأولى أن يفهم، ويتعلم، ويحافظ المسلمون عامة، والشباب خاصة، على لغة دينهم لأنه من خلالها يستطيعون قراءة كتابهم الذي يفهمون منه؛ ماهية خلقهم، وكيفيةها، وهدفها، ومصيرهم ودستور حياتهم، وقوانينها، وعلاقاتهم بخالقهم، وبالكون حولهم، وبيعضهم، وتراني أخص الشباب؛ لأنهم هم بالذات يتعرضون لمحاولات إبعادهم عن لغة دينهم وتغييرهم منها، وإفراغ عقولهم وملئها بالشكوك حول دينهم، وهذا ما يهدف إليه أعداء الإسلام، كما يقول أحد المنصرين: إنه لا يُشرفنا أن يدخل المسلم في المسيحية، بعد أن ترك دينه الإسلامي، لأن لا خير فيمن ترك دينه، ولكن أهم ما يجب عمله هو تشكيك المسلم في دينه، حتى يكون خالياً من الدين ثم

يسهل جذبُ الجيلِ الثاني بعد ذلك إلى ديننا، ويقصد الشَّباب بقوله: الجيل الثاني.

وانطلاقاً مما سبق، ارتأينا أن تهدف ورقتنا إلى توعية الشَّباب بإلقاء الضوء على أهميّة تعلُّم لغة دينهم بالكم الذي يقيمون به عباداتهم ويدركون مفاهيم دينهم، فلا يتركون فرصة لمن يريدُ إبعادهم وتشكيكهم، وتفريغ عقولهم من لغة دينهم، وسنتبع لتحقيق ذلك، المنهج الوصفي في مناقشة ثلاثة محاور يجب أن تسترعي انتباههم ويحذرون من الوقوع في فخها، ومنها: نشر العاميّة والترويج لها، والإدعاء بصعوبة اللغة العربيّة وعدم مواكبتها لتقنيّة العصر، وإحلال لغة المستعمر محل اللغة العربية والترويج لها.

نشر العاميّة والترويج لها

يُعدُّ نشر العاميّة والترويج لها من أهمّ السهام المُسرّعة إلى الشَّباب المُسلم لإبعاده عن دينه وإضعاف ثقته بعقيدته وأتمته وتراثها العلمي والحضاري.

اختلفت تعريفات العلماء للغة قديماً وحديثاً؛ اتفق بعضهم وتشابه الآخر، وأردنا أن نذكر هنا تعريف أنيس فريحة للغة بأنها "ظاهرة بسيكولوجيّة ثقافيّة مكتسبة، لا صفة بيولوجيّة ملازمة للفرد، تتألف من مجموعة رموز صوتيّة لغويّة اكتسبت عن طريق الاختبار معاني مقررة في الذهن". ويقول سلامة موسى عن أهميّة اللغة: إننا نفكر بالكلمات وإذا أردنا أن نعلم رأياً أو عقيدة فما علينا إلا أن نختار لها اسماً جذاباً مغناطيسيّاً، وعند الربط بين تعريف فريحة وكلام موسى عن أهمية اللغة نفهم التالي: بما أنّ الرموز الصوتية التي نستخدمها؛ أي الكلمات تكتسب مع الاستخدام المستمر معانٍ تترسخ وتستقر في ذهن الإنسان، فإننا إذا أردنا ترسيخ أفكار أو اعتقادات معينة

في عقل الإنسان الباطن، يجب أن نستخدم كلمات لها وقع وتأثير وكلما تكررت هذه الكلمات رسخت واستقرت معانيها، وبناء على هذا الفهم نقول بأن نشر العامية والترويج لها هو تشويش لذهن الشباب لإبعادهم عن دينهم، لأنك عندما تُشوّه اللغة تمنع فهم الكلمات وفهم معانيها الواجب استقرارها في ذهن الشباب، ومن المفروغ منه أن اللغة العربية هي المفتاح لفهم الدين، وجزء من الفكر وليست أداة للكلام فقط، ولهذا المعنى نبه عمر الخطاب بقوله: " تعلموا العربية فإنها من دينكم.."، فإن لم تستقر المعاني لن يستقر الدين، ولن يؤدي الشباب عباداتهم عن فهم فسيتلون ما لا يفقهون، الأمر الذي سيضعف إيمانهم، وستكون صلاتهم خلف الإمام كما هي صلوات الأمم الأخرى، فرجل الدين يقرأ بما لا يفهمون وهم يؤمنون دون فهم، أو روح أو إحساس وخشوع، وبالنتيجة تحويل الفصحى إلى لغة معابد، وهذه الدعوات قديمة وجديدة، وقد فند الكثير هذه الدعوات وغيرها خاصة أحمد الحوفي في رده على آراء سلامة موسى، وكان مما ردّ به: إنّ العاميات كثيرة ومختلفة في العالم العربي، فإذا رفعنا شأنها في الاستخدام والكتابة، وتركنا الفصحى فإنّ الرابط بين الشعوب العربية سينقطع أولاً، وسينقطع الرابط بين الأمة الإسلامية وبين أساس دينها؛ القرآن الكريم والحديث الشريف، وبين تراثها من شعر وأدب، وسيصبح كل ذلك كالأثار لا يزورها إلا الباحثون أو الهواة.

والأهم من ذلك كله أنّ الرابط سينقطع بين الشباب ودينهم، فعدم فهمهم للغة دينهم يعني عدم فهمهم للقرآن والحديث، وبالتالي عدم فهمهم لكتب التفسير والعلوم والأدب والشعر، وغيرها من تراثهم العظيم، وهنا سيجدون أنفسهم ضعفاء لا يستندون إلى مرجع يجيب عن أسئلتهم، وسيجدون أنفسهم كالريشة في مهبّ الرّيح يعصف بهم أي فكر أو اتجاه أو تيار جديد، وستعقدُ أسئلتهم أمام الأسئلة المسمومة الموجهة إليهم تنتقد

دينهم واعتقادهم لأنّ عقولهم فراغ من المفاهيم والمعاني التي كان يجب أن تكون قد استقرت وأصبحت فطرة في كلامهم، حيث امتلأت عقولهم وسالت أسنتهم بالعامية المكسرة، فتجدهم يفتحون أفواههم فاغرة أمام سؤال في أبسط امور الإيمان والعقيدة.

ويجب أن نفرّق بين العامية التي نُحذّر من تبنيها في التعليم والإعلام والكلام، وبين اللهجات العربية، فاللهجة كما عرفها المبارك في كتابه وعي اللغة، هي صفات صوتية تتصف بها لغة منطقة من المناطق، فكل منطقة تختلف في نطقها كاختلاف نطق العراقي عن المصري عن الشامي، وحتّى قد يختلف نطق الأصوات في أجزاء المنطقة الواحدة، أمّا العامية فهي خليط فمنها كلمات تغيّرت مخارج حروفها، ومنها كلمات دخيلة من لغات امتزج أهلها بالعرب، أو فرضها المستعمر كما سيأتي لاحقاً، فالعامية ليست تغييرات صوتية في اللغة حتّى نسميها لهجة، وإنّما لغة جديدة أوجدتها ظروف مختلفة أو جهات وأشخاص، وقد أخذت مكانها على الألسن وتحاول أن تطغى في الإعلام والتعليم مكان الفصحى، حيث يدعمها ويروج لها كثيرون لأهداف مختلفة كما أسلفنا، ودُعائها أعداء الإسلام على إدراك بما يفعلونه من تجزئة وتقسيم، وإبعاد الشّباب المسلم عن بعضه البعض وتغريبه مما سيضعفه، ويجعله مهزولاً مهزوزاً أمام الهجمات الثقافية والتبشير الأروبي، وقد توصلوا لخطتهم لأنّهم عاشوا تجارب فهموا منها أهمية اللغة الموحّدة الموحّدة، وذلك عندما واجهت فرنسا مشكلة تعدد اللهجات فما كان إلّا أن دعا أحد رهبانهم إلى أنّه لتحقيق مبادئ الثورة ومنها المساواة يجب محاربة اللهجات المحليّة ونشر الفرنسيّة، وكانت بيانات مجلس الثورة تدعو المواطنين لجهاد مقدس للتخلص من اللهجات في أنحاء فرنسا كونها ميراث عصور الإقطاع والاستعباد، وتهمّ معي أخي القارئ؛ أنّ الحال أسوأ في اللغة العربية لأنّ العامية كما أسلفنا

ليست لهجة وإنما لغة هجينة تُفسدُ ترسيخ المعاني في العقل والروح، وتشتت الذهن بين كلمة أجنبية، وكلمة دخيلة، وكلمة أخرى بقايا هزيلة من كلمة فصيحة.

لقد سال حبرٌ كثيرٌ في هذا الموضوع، وكان الشغل الشاغل لكثير من العرب وغير العرب، وإنّي لأعجب لانشغالهم هذا، لأنّ الازدواجية اللغوية موجودة في كل اللغات، يؤكّد هذا القول الأستاذ عباس حافظ أحد كبار المترجمين في العالم: " إنّ أرقى شعوب الأرض تكتب بلغة تغيّر لغة الكلام ومن يظن أنّ الإنجليز أو الفرنسيين أو الروس يكتبون كما يتكلمون يُخطئ الخطأ كلّهُ. فإنّ لهؤلاء أيضًا لغة كلامية أو كلامًا دارجًا أو طريقة سخيفة في التعبير لا تستقيم إذا كتب بها. ولا تكفي للتأدية البارعة. ولا تصلح للإنشاء والوصف والترسل والاستطراد المطلوب"، وأظن أنّ هذا أمرٌ لا يختلف عليه اثنان فكلّ منا في بلده ازدواجية لغوية، ولكن لا يجب أن تعلق اللغة الدارجة على الفصحى لغة العلم والأدب.

ولكن كما يُقال: إن عُرف السبب بطل العجب، إن أعداء الفصحى وأنصار العامية يعرفون الحقيقة كنور الشمس ولكن عداءهم الحقيقي ليس للغة وإنما للدين الذي وسعته اللغة، عداءهم للقرآن الذي يجمع الأمة وشبابها على كلمة واحدة، وهم لا يريدون شبابًا يفهم ما يقرأ، فلا تفرغ جعبتهم من محاولات لهدم لغة الدين، وتكبير الفجوة بينها وبين الشباب، ومن تلك المحاولات التي سنتطرق إليها في السطور التالية: إحلال لغة المستعمر محلّ اللغة العربيّة والترويج لها.

إحلال لغة المستعمر محلّ اللغة العربيّة والترويج لها

ويزيد الطين بلةً عندما تختلط العامية باللغة الأجنبية بحجة أنّها لغة التكنولوجيا - وخاصة اللغة الإنجليزية -، وأن استخدام التكنولوجيا يرفع

حواجز الدّين والوطن واللّغة فتترسخ فكرة؛ أنّ الإنسان ليوكب العصر، وليستطيع الحصول على وظيفة جيّدة ومكانة في المجتمع ومستقبل واعد، فيجب أن تكون لغته الإنجليزيّة متقدمة، فلذا تجد الشّباب يعزف عن دراسة اللغة العربيّة، ويجدها ثقيلة ولا جدوى منها، فهي لا تقدّم ما تعدّ به الإنجليزيّة، وحتى الأهل والعائلة والمجتمع يغذي هذه الظاهرة، ويدعو الشّباب لتعلّم الإنجليزيّة ويفتح لها بدعم من منظمات اجنبية، المراكز والمدارس والجامعات، وبناء على هذه الأفكار تجد الشّباب شكّل لنفسه لغة خاصّة تعتمد الإنجليزيّة وقليل من العربيّة مع الاقتصاد اللّغوي؛ تسهّل وتسرّع وتوسّع له التواصل عبر التكنولوجيا، وتفصله في قالب خاص بعيداً عن دينه ومجمعه، وتصبح لغة الشّباب خليطاً هجيناً من لغة عربيّة ضعيفة ركيكة مع لغة أجنبيّة دخيلة مع رموز لا يفهمها غير الشّباب، ويساعده في ذلك الهجوم الثقافي على اللغة العربيّة الذي يضحّ الألفاظ والتراكيب اللغويّة الاجنبية في بنية اللغة العربيّة، وينشر الفوضى المقصودة في تراكيبها مثل: الأسماء الأجنبية والهجينة للمحلات والشركات، وحتى في أسماء الأبناء والبنات.

ومن نافل القول: إنّ استعمال الكلمات الأعجميّة موجوداً في اللغة العربيّة وفي كل اللّغات، واللّغة العربيّة عندما أخذت من غيرها فعلت ما فعلت اللغات الأخرى؛ فقد استعارت عند الحاجة فقط، أي عندما وجدت معاني خاصّة ليست فيها، ولم تأخذ تلك الكلمات كماهي بل صاغتها في قوالبها العربيّة، وليس من الصحيح أن نقبل الكلمات الأعجميّة وندخلها إلى اللغة دون تعريب، فذلك يؤدّي إلى تحوّل الشّباب إلى اللغة الأجنبية وتركهم للغة دينهم وثقافتهم، كما حدث في تونس والجزائر ومراكش. أضف إلى ذلك الجهود الحثيثة من قبل أعداء الدّين لرفع شأن اللغة الأجنبية، واعتبارها لغة الحضارة، لا سيّما وحال الأُمَّة الإسلاميّة في ضعف واستكانة وتراجع، جعل المستعمر يفرض لغته فرضاً، ويجبر على استخدامها اظهاراً لقوته

وعظمته، وكما أفدنا في السطور السابقة فإن كثيراً من التجار يستثمرون ذلك باستخدام مسميات تجارية بلغة الحضارة المتفوقة ويسوقون أنفسهم في ظلها، وتتلقى الشعوب الضعيفة والمهزومة ذلك بانبهار، وتراهم يحاولون ترقيع كلامهم بكلمات الأجنبي كأن في ذلك مفخرة؛ وبالأسف؛ فما في ذلك إلا الذل، كما قال الرافعي: " ما ذلت لغة شعب إلا ذل، ولا انحطت إلا كان أمرها في ذهاب وإدبار"، وبذلك تتم السيطرة فكرياً على المتقنين والمتعلمين من الشباب خاصة، وتوجيههم إلى الاعتماد على فلسفات الغرب ومفاهيمه، والتقليل من شأن لغة الدين، وتحقير مفهوم الأمة الإسلامية، الذي تنطوي تحته شعوب مختلفة، فكما كل اللغات تقوم بوظيفتها كأداة اتصال فاللغة العربية تفوق ذلك بأنها لغة فكر، والشعوب التي دخلت الإسلام استعانت بها لترتقي وتدخل تحت ظل الحضارة الإسلامية، وبفصل الشعوب - وخاصة الشباب - عن اللغة العربية أي لغة الدين الذي يجمعهم يتم تقويض العلاقة بين الشعوب الإسلامية وترسيخ القومية بقطع علاقات المسلمين عن لغة القرآن التي تجمعهم.

ونحن عندما نقول إن على المجتمع المسلم وخاصة الشباب أن يحرص على لغته العربية، وألا يقبل بدخول اللغة الأجنبية، لا نقصد بالأبداً يتعلم اللغة الأجنبية، لا بل على العكس من ذلك، فمن اللازم والضروري المسلم به تعلم لغات الغير، حتى ولو كانت لغة عدوه، فيقرأ علومهم ويتواصل معهم للمنافع، ويعرف كيف يفكرون وبماذا يفكرون، وما هي نظرتهم للمجتمع المسلم، وليس المقصود أن يكون كلامه بها، أو أن يخلط كلامه بها، أو أن تكون هي اللغة المعتمدة، وإنما يتعلمها بذكاء فيستفيد منها مع المحافظة على مكانة لغته، ذكر في الأثر قولهم: من عرف لغة قوم أمن مكرهم، تحضرنى حادثة سمعتها من أهالي دمشق توضح المقصود؛ أنه عندما احتل الفرنسيون دمشق كانوا يسقطون منشورات من

الطائرة باللغة العربية، ترجمها لهم من الفرنسية تاجرٌ دمشقي شهير يتقن الفرنسية يعمل في تجارة الشاي اسمه عمر الدوماني، وبعد مدة كانوا قد أسقطوا ملايين النسخ على دمشق وريفها، جاء جنرال فرنسي يجيدُ العربية، وعند اطلاعه على المنشور سأل الضابط المسؤول عن محتوى المنشور، فقال الضابط: إنه منشور لكسب ولاء الأهالي يُكتب فيه النصر لفرنسا، وعندها قال الجنرال: إنّما المكتوب (اشترؤا أحسن أنواع الشاي من عمر الدوماني)، هذه حكاية متداولة على ألسنة أهالي الشام خاصة كبار السن، بغض النظر عن مدى صحة أحداثها ولكنها تكفي لفهم ما سبق.

ولا ننسى أنّ أول أمر سماوي كان: اقرأ، والقراءة ليس لم تحدد بلغة وهذا يعني الإطلاق، ولكن ما يجب أن يُحدّر منه هو أن تطغى اللغة الأجنبية على اللغة الأم في العلم أولاً، فلا تكون اللغة الأساسية للتعليم، سواء في المدارس أو الجامعات، أو التعليم العالي. لأنّ السيطرة على العلم هو أهمّ تهديد للدين والخصوصية الثقافية، ولاستقلال الأمم؛ فطالما كان التعليم بلغة أجنبية هذا يعني أنّ البلد لا زال في قبضة المستعمر، أضف إلى أن التعليم باللغة الأم في كل المجالات يؤدي إلى تطوّر العلوم، ويدفع إلى حركة في الترجمة والتأليف مما يُدخّر المكتبات ويغنيها بمؤلفات جديدة، بالإضافة إلى ذلك يجب ألا تُسيطر اللغة الأجنبية على الكلام، فيكون أغلب الكلام بلغة دخيلة، كما ترى بعض الشباب لا يستطيع أن يعبر عن أمر ما بجمل عربية تامة، دون الحاجة للغة الأجنبية، وإلى جانب ذلك ألا تكون اللغة الأجنبية أساساً في اختيار الأسماء للأبناء والمحلات والشركات، فكل ذلك تشويه، وتغريب، وضعف للغة العربية وللأمة الإسلامية، وضياح لهوية ودين الشباب المسلم، وليس هناك منطوق لمن يقول إنّنا نكتب أسماء المحلات أو الشوارع وما شابه من أجل السياح، ومن قال إنّ كلّ السياح من الإنجليز! وأين الأمم الأخرى، ولماذا يحظون هم فقط بهذا الاهتمام.

نقول إن الاستعمار قد سعى إلى تشر لغته، فحاول فرض تعليمها في المدارس وحثّ على استخدامها في المعاملات اليومية، وأعلى من شأن من يتعلّمها، وقدم له الفرص والحوافز، وقلّل من شأن من يتعلّم العربية، وحصر فرصه في العمل، ورسّخ في الأذهان صورة مهينة للغة العربية وضعفها وقلة حيلتها أمام لغة الأقوى، وحاول بشتى الوسائل إحلال لغته مكان اللغة العربية على لسان الشباب، وقد نجح في بعض الدول ولم ينجح في غيرها، وبعد انحسار شكل الاستعمار العسكري، زادت واشتدّت جهوده في شكله الجديد، أي الاستعمار الثقافي والذهني، خاصة أن تقدم التكنولوجيا وانتشار الهواتف الذكية والشبكة الدولية، كان عوناً له في ذلك فاصبح يستطيع الوصول إلى كل الشباب، ويكون معهم أينما حلّوا وارتحلوا، ويبث في أذهانهم ما يريد دون رقيب أو حسيب، فيروجّ للغته ودينه، وثقافته، ويشوّه اللغة العربية في عيون الشباب، ويكرههم بلغة دينهم، ولا يألو جهداً لتعبئتهم ضدها، بأنّها لغة صعبة وضعيفة وأنهم إن أردوا التّقدم والحضارة فمعليهم إلا أن يتخلّوا عن لغتهم وثقافتهم وبالتالي عن دينهم.

هذا ما يصف به أعداء اللغة العربية والدين الإسلامي، اللغة العربية، ولكن في الحقيقة، ما هو مدى صعوبة اللغة العربية، هل هي بالشكل الذي يجعل الشباب ينفرون منها إلى لغة أخرى، وهل هي حقيقة صعبة ولا تصلح لأن تكون لغة التكنولوجيا؟ خصصنا المساحة المتبقية للبحث في موضوع صعوبة اللغة العربية ومواكبتها للعصر.

صعوبة اللغة العربية ومواكبتها للعصر

ارتفعت أصوات في القديم، ولا زالت أصداءها تتردد محاولة إقناع الشباب بمزاعمها الباطلة عن اللغة العربية، أنّها من أصعب اللغات وأقدها من حيث القواعد والإملاء، وأنّها غير صالحة كلغة للعلم، والأهمّ من

ذلك أنّها لغة ضعيفة ولا تستطيع مسايرة عصر التكنولوجيا، ولا تستطيع أن تكون لغة العصر يعني لغة الحاسوب، أو أنّ أساليبها قديمة وأدبها ضعيف، ويتهم حروفها بعدم الكفاية وأنه يجب تحويل هذه الحروف إلى اللاتينية، والدعوة إلى الاعتراف بالعامية كما ورد آنفاً، وكل هذه الدعوات لا تهدف إلى اللغة العربية بذاتها لأنها كأي لغة، بل لأنها لغة القرآن الكريم والحديث الشريف، يعني في الحقيقة أنّ الهدف ليس اللغة وإنّما الدين؛ فبتغيير الشباب خاصّة والمسلمين عامة من لغة دينهم، يستطيع العدو أن يسيطر على العقول، فيحقق ما لم يحققه الاستعمار العسكري، خاصة وأنّ آله في ذلك أبناء العربية الذين باعوا عقولهم لعدوهم سواء أدركوا ذلك أم لم يدركوه، وقاموا بدعاوى الإصلاح وما هي إلاّ غطاء يقبع تحته الحقد الدفين على الإسلام و المسلمين. في الوقت الذي يدافع به ويشهد للعربية من عرف الحقّ وأنصف من غير أبناءها.

في الحقيقة أنّ المتمعن في اللغة العربية يرى بوضوح أنّ اللغة العربية عبارة عن منظومة غاية في الدقّة؛ تعتمد الثبات والقواعد في أنظمتها التي تُعالج الصوت والكلمة والجملة والنصّ، وكانت إحدى اللغات التي قامت بدورٍ كبيرٍ ومهمّ في استيعاب الحضارة الإنسانية ونقلها لقرون عديدة ولا زالت، حسب ما يقول إدوارد سابير مؤسس علم اللغة الحديث، وكذلك شهد علماء آخرون مثل رونالد لانغيكّر بأنّ اللغة العربية لغة علميّة؛ فأغلب الكلمات الداخلة إلى الإنجليزية من العربية كلمات علميّة، حيث أنّ طبيعة الكلمات المستعارة من لغة تعكس مدى تأثيرها في اللغة المستعيرة، وقد أثبت الباحثون ألف جذر عربي في المعجم الإنجليزي. وتقول المستشرقة الألمانية ريغريد هونكه إنّهُ قبل ستمئة سنة كانت أصغر مكتبة في العالم لكلية الطب الباريسية فيها مؤلّف واحد فقط لعربيّ عظيم، يضمُّ كل المعارف الطّبيّة منذ أيّام الإغريق حتّى ٩٢٥ ب.م وظلّ المرجع

الأساسي في أوروبية لمدة تزيدُ على الأربعمئة عام بعد ذلك التّاريخ، وحده دون مُزاحم، ولم توتّر فيه المخطوطات الضعيفة التي صاغها كهنة الأديرة. هذا وقد سبق أن ذكرنا أن أغلب الكلمات المستعارة من اللغة العربيّة مصطلحات علميّة، وحضارة المسلمين التي يشهد لها التّاريخ بكل فروعها قامت على اللّغة العربيّة فما الذي حدث؟ لماذا يزعم المُعرضون بضعف اللغة وعدم مواكبتها للعصر، وعدم قدرتها على إيجاد مصطلحات علميّة لتقنيّة العصر، وهل هذا الزّعم صحيح حتّى يتقبّله الشّباب ويعزفون عن العربيّة إلى الدّراسة باللّغة الأجنبيّة؟ في الحقيقة أنّ العجز ليس في اللّغة؛ فاللّغة هي نفسها بحروفها وقواعدها، هي اللّغة التي كانت تُدرّس في الجامعات الأوربيّة كلّغة ضرورية للحصول على العلوم العالية، والتي تركت مصطلحات لا زالت تُستخدم في تلك اللّغات حتى الآن، ولكن المشكلة أنّ الكلمات والمصطلحات تولّد عند الحاجة، ويسعى مُستخدم اللّغة للبحث عنها واشتقاقها، فيتسبب ذلك في إغناء اللّغة وتطويرها وتجديدها ومواكبتها للعلوم، ولكن عند توقّف ناطقي اللّغة عن العمل بالعلوم والاعتماد على اللّغات الأجنبيّة، وعدم تعريب العلوم عدا رؤوس الأقسام منها، فكيف لها أن تواكب المستجدات العلميّة! إذا فالمشكلة ليست في اللّغة وإنّما في أهلها، رغم أنّ البعض يرى أنّ هناك تباشير لنهضة فكريّة وأنّ الحاجة إلى المصطلحات بدأت تُدير عجلة حركة علميّة تحتاج إلى الاهتمام التنظيمي، وإلى وقت مع العمل والجهد مع ترك التّشاور للوصول إلى نتائج مرضية. ويجب أن ندرك أنّه لا يمكن للّغة أن تصل إلى الكمال المطلق في توفير المصطلحات لكل العلوم.

واللّغة العربيّة لغة أصيلة تشكّلت واكتملت ونضجت، وقامت على أسس ثابتة، وفيها من الأصالة والابتكار والقوة ما يجعلها قادرة على الاشتقاق والتوالد والنتاج، وهي لغة مرنة في تكوين الألفاظ باستخدام

خصائص الاشتقاق والنحت، والقلب والإبدال، وتتميز بالانتظام والاطراد، واستعمال الحقيقة والمجاز، وتظهر مرونتها أيضاً باستفادتها من اللغات الأخرى بالتعريب والترجمة، وبهذه الميزات والخصائص استوعبت اللغة العربية القرآن الكريم، وبها أسست لعلوم كثيرة وصدرت مصطلحاتها العلمية، وتواصلت مع شتى الأمم على مدى التاريخ، وهي ذاتها اللغة التي نستعملها الآن، في عصر التقنية الحديثة، وبنفس الخصائص يمكن للعربية أن تكون لغة التقنية ولغة الحاسوب، وحسب آراء المختصين بالحاسوب والمهندسين ليست هناك صعوبة خاصة باللغة العربية تجعلها تقف بعيداً عن ركب التقنية الحديثة، ويعتبرون أن مقولة تفرّد اللغة العربية عن اللغات الطبيعية في العالم، بخصوصية لا مثيل لها بالصعوبة في مستوياتها اللسانية؛ صرفياً ونحوياً ودلالياً وغيرها، يعتبرون هذه المقولة التي أصبحت كقول مأثور، وأُعرف وأمر مفروغ منه عند من يتكلم عن العربية وحوسبتها ويُستهجن من يُخالفها، يعتبرونها حجة وتسويفاً للتقصير الكبير في حق اللغة العربية وفي حق خدمتها، وأن هذه المقولة وما شابهها إنما هي مضخمة وفيها تزويد وظلم للغة العربية. وقد خُدمت اللغة العربية من قبل كونها لغة القرآن الكريم والحديث الشريف، فانبعثت علوم لسانية جديدة لخدمة القرآن والحديث، وما لبثت أن أصبحت هذه العلوم هدفاً بذاتها وقد طوّرت اللغة وجعلتها لغة حضارة وعلوم، وبيّن الباحثون المختصون اليوم أنّ اللغة العربية إحدى اللغات الطبيعية التي يعتني بحوسبتها وتقنياتها المهتمون، سواء منطوقة أو مكتوبة، وسواء على مستوى محارفها ومبانيها، أم على مستوى تراكيبها ومعانيها، ويعني هذا أنّها ليست بالصعوبة المهولة التي يوهمون بها الدارسين والشباب ويحاولون إبعادهم عن العمل بها، لأنّ المتمعن في اللغات الطبيعية في العالم يرى أنّ لكل لغة ميزات وخصائصها التي قد تُسبب بعض الصعوبات والالتباسات

في معالجتها؛ فكما مرونة الجملة العربيّة التي تسمح بالتقديم والتأخير تسبب صعوبة في المعالجة، كذلك الصينيّة لغة غير هجائيّة، ويجب أن تتمايز مفرداتها بالرسم والصّوت والأهمّ من ذلك الاعتناء بالتنغيم والنّبر، أمّا الألمانيّة فمرونة نظامها الصّرفي يُولّد كلمات معقدة جدّاً، واليابانيّة لا يوجد فواصل أو فراغات بين الكلمات لتميّزها وهذا يخلق صعوبة من نوع خاص، والإنجليزية لغة هجينة وتتغير مفرداتها باستمرار، وبعض اللغات فيها أصوات غير مألوفة مثلما في غرب إفريقيا، وتكثر الحروف المكتوبة وغير منطوقة وعكسه في الفرنسية، ومن الممكن سرد أمثلة كثيرة، ولكن نظن أنّ المقصود قد أصبح واضحاً. ويتّقاء المختصّون أنّه في المستقبل القريب ستتوصّل البحوث إلى إجابات لتساؤلات كثيرة عن ماهيّة اللغة العربيّة وقوانين تطوّرها، وأنماطها التركيبيّة والدلاليّة، بل ويتوقعون لها إذا تدارك أهلها تقصيرهم في معالجتها آلياً فإن ذلك سيحقق مكاسب اقتصادية كبيرة من المنافسة القويّة في هذا القطاع، وسينعكس ذلك بفوائد ثقافيّة إيجابيّة قويّة للأمة الإسلاميّة، وسيلحق ذلك انجازات علميّة ستنهض بالبحث والتطوير في بلاد المسلمين في حقول الحوسبة والمعلوماتيّة.

فخلاصة القول: إنّ المعالجة الحاسوبية لا تنظر إلى اللغة العربيّة نظرة مختلفة بالنسبة إلى اللغات الحيّة الكبرى في العالم، فكل لغة ميّزاتها وصعوباتها، وليست العربيّة بمنأى عن ذلك حتّى نبتعد عنها وننفر منها، ونعلن عجزنا أمامها، وما التأخير والتقصير في حوسبتها وتطبيقات المعالجة الآليّة لها، بناء على الدعوى بصعوبتها ما هو إلّا وهمّ يجب أن يتركه أهلها، ولا يرمون تقاعسهم وكسلهم، وانبهارهم بالغرب والمستعمر العدو ولغته على عاتق اللغة العربيّة، فهي بشهادة المختصّين في مجال الحوسبة ومعالجة اللغات لا فرق في درجة صعوبتها عن درجة صعوبة أيّ لغة طبيعيّة أخرى، بغضّ النّظر عن الأساليب المستعملة في الحوسبة،

بل هناك من يقوم بواجبه الآن، ولكن هم قليل، يجب على الأمة الإسلامية أجمع أن تخدم هذا الهدف، أفراداً ومؤسسات حكومية وشعبية، لأن فيه خدمة للقرآن والحديث الشريف، والأهم أن يدرك شباب الأمة الإسلامية أن ما يُروَّج له من صعوبة اللغة العربية، وتخلُّفها عن التَّقْنِيَّة؛ ليس عيباً في لغة دينهم ليخجلوا من استخدامها، ولكن عيب أبناءها الذين استكانوا إلى لغة عدوهم وعدو لغتهم، وما يتَّهم به لغتهم عامداً متعمداً، وبدل أن يهَبُّوا لإنقاذها والأخذ بيدها لترتفع ويرتفعوا معها، مع الأسف يهربون منها ويخجلون، وما العيب إلَّا فيهم، و قد صدق فيهم حافظ إبراهيم في قصيدته على لسان العربية حين تكلم على لسانها مُعَبِّراً عن حالها.

الخاتمة

تناولت هذه الورقة أهمية معرفة الشباب بلغة دينهم - اللغة العربية -، لأنّها لغة مصدري دينهم: القرآن الكريم والحديث الشريف، وبيّنت أنّه يقع على معرفتهم بلغة دينهم أمورٌ عظيمة، فيها يُقيمون عباداتهم، ويحققون صلّتهم بربهم، ولا يتشبهون بالأديان الأخرى حيث يُؤمّنون خلف رجال دينهم بلا فهم، أو إدراك، أو صلة مع ربهم، لأنّ العبادة في الإسلام لا تحتاج إلى وسيط بين العبد وربّه، وطريقه واضح من قرآنه وحديث نبيه، والأمر الآخر، أنّ معرفة الشباب المسلم بلغة دينه تحافظ على الأمة الإسلامية، وتُبقي الصّلات والتواصل بين شعوبها حتّى ولو اختلفت لغاتهم الأم، فلغة الدّين تجمعهم، وتحقق معنى الأمة بغض الطرف عن الجنس أو اللون أو العرق أو الجغرافيا، ومن جهة أخرى استخدام اللغة العربية في البلاد العربية لغة للتعليم في كل المراحل وخاصة في التعليم العالي يُطوّر اللغة العربية، ويزيد في مفرداتها ومصطلحاتها العلمية ويرفد مكنتاتها بالكتب العلمية ويُشجع على العلم والتعليم، لأنّ انتاج المفردات

والمصطلحات العلميّة خاضع لقانون الحاجة، فإذا كانت لغة العلم لغة أجنبية تراجمت اللغة الأم، وماتت مفرداتها، وتوقعت في المعاجم، ويخبو التجديد والنتاج العلمي والأدبي، ولكن إذا كانت اللغة الأم لغة العلم، تحقق التطور المطلوب؛ فستكون لغة العلوم وتقوى، ويقوى أهلها وناطقوها، وتقوى الأمة الإسلاميّة بقوة اللغة، فما ذلت لغة إلا ذلّ شعبها، وإذا قويت قامت بنهوضها الأمّة، وسيشعر أبناءها بالفخر والعزّة، ولن يتوانوا عن استخدامها والرقيّ بها، وهذا سيكتب لها الدوام والتطوّر والانتشار.

وبما أنّ اللغة العربيّة لغة الدّين فهي مقصودة ومُهاجمة باستمرار من اعداءها، ومن بعض أبناءها العاقين الذين كانوا ولا زالوا يد عدوهم وعدو لغتهم في اهلهم، وبما أنّ الأمر كذلك استوجب أن نوجّه اهتمام الشباب المسلم ونحذّره مما يفعله عدو لغة دينهم ليبعدهم عنها، وبالتالي يبعدهم عن دينهم، ويُفرّق أمّتهم التي ما بقي من وحدتها إلاّ الدين واللغة، وقد تناولنا هذه المخاطر في ثلاثة نقاط رئيسية وهي: نشر العاميّة والترويج لها، وقد بيّنا أنّ ليس المقصود بالعاميّة اللهجات العربيّة، فكل اللغات دون استثناء فيها اللغة المحكية واللغة الفصحى، وكذلك تحوي لهجات مختلفة بين مدنها وقراها ومناطقها، ونحن في تركيا نعيش هذه الفروق، ونفهم اللهجات ولكننا نقرأ ونكتب ونسمع الأخبار بالفصحى التركيّة إذا جاز التعبير، و إنّما قصدنا بالعاميّة تلك اللغة الهجينة من كلمات أجنبية، وأخرى دخيلة وثالثة عربيّة فاسدة، وأوضحنا اضرار انتشارها كونها تشوّش الذهن وتمنع ترسيخ المفاهيم والمعاني الجيدة، فهي خليط كلمات للتواصل السريع وليست لغة علم وأدب.

والنقطة الثانيّة: إحلال لغة المستعمر محل لغة الدين والترويج لها، ولا يخفى ما في ذلك من نشر ثقافة وافكار المستعمر الأجنبية، وما سترك

من أثر في تربية الشَّبَابِ وأخلاقهم وارتباطهم بدينهم وأمتهم، وعلى صعيدٍ آخر لا يقلُّ أهميَّةً؛ استمرار وجود المستعمر في العقول وسيطرته عليها حتى ولو كان غير موجود في البلاد بذاته، مما يُبقي ذَهْنَ الأُمَّة وشبابها مكبَّلاً بقيود المستعمر، رغم خروجه من البلاد وهذا يحدُّ من الحرّيَّة الفكرية، الأمر الذي يُعرق الانطلاق والتطوُّر، وكذلك إذا كان التعليم بلغة المستعمر الأجنبية فالأمر أدهى وأمر، فكيف لأُمَّة أن ترتقي وتنتج بلغة غير لغتها.

أمَّا النقطة الثالثة فكانت الادعاء بصعوبة اللغة العربيَّة وعدم مواكبتها لتقنية العصر، وقد أوضحنا ما كانت عليه اللغة العربيَّة في عصور الحضارة الإسلاميَّة، وكيف كانت مرجعاً للأُمم الأخرى، وكيف أنّها صدَّرت المصطلحات العلميَّة للغات الأخرى وأنَّ هذه المصطلحات وآلاف الكلمات لا زالت في معاجمهم، واستشهدنا على ذلك بكلام بعض علمائهم المنصفين، وعرضنا آراء المختصين بعلم الحاسوب والتقنيَّة الحديثة لمعالجة اللغات، ونقلنا إنصافهم للغة العربيَّة؛ بأنّها ليست كما يُروَّج عنها كذباً وبهتاناً، ليست اصعب اللغات وأنّها غير صالحة للمعالجة الحاسوبية، وأن الأيدي تقف عاجزة امام صعوبتها، ليست كذلك بل هي كما هي كل اللغات، فلكل لغة ميّزات وخصائص ودرجة صعوبة، تحتاج للعمل عليها، ومشكلة العربيَّة ليست في ذاتها وإنّما مشكلتها في أمرين: أولهما أنّها مُستهدفة لأنّها لغة الدين، فيقصدُ المغرضون إظهارها بهذا الشكل لينفر منها القاصي والداني من أبناءها وغيرهم، والأمر الثاني: تقاعس أبناءها وشبابها عن خدمتها وميلهم للخمول، وتلقفهم لما يُلقيه إليهم الغرب الذي ينبهرون بتألقه الكاذب، وينسون أنّ أمتهم ولغتهم ودينهم بحاجة لعقولهم وعملهم.

نقول: بقي الكثير لنقوله لشباب الأمة، ولن يكفي لذلك لا الورق ولا الحبر، فحال الأمة مرتبط بشبابها، فإن كانوا على وعي بأهميتهم ودورهم، وعلى وعيٍ بدور لغة دينهم في إصلاح حياتهم، ولمّ شملهم، وتماسك أمتهم وعودة عزّها، فستنفض الأمة الإسلاميّة ويستقيم حالها وتأخذ دورها في مصاف الأمم الكبيرة، وإن لم يتمسّكوا بلغة دينهم، فستتحقق أهداف أعداء لغة الدّين أعداء القرآن الكريم والحديث الشّريف بمراهنّتهم على الشّباب لهدم الدّين وتفكيك المجتمع المسلم.

المصادر

القرآن الكريم

- فريحة. أنيس. نظريّات في اللغة (بيروت: دار الكتاب اللبناني، ط ٢، ١٩٨١م).
- موسى. سلامة. البلاغة العصريّة واللغة العربيّة (القاهرة: مؤسسة هنداوي للتعليم والثقافة، ٢٠١٦م).
- الجندي. أنور. معلمة الإسلام (دار الصحوة للنشر والتوزيع، ط ٢، ١٤١٠هـ/ ١٩٨٩م).
- الجندي. أنور. المساجلات والمعارك الأدبيّة (القاهرة: مكتبة الآداب، ط ٢، ١٤٢٩هـ/ ١٩٧٢م).
- التويجري، عبد العزيز عثمان، العالم الإسلامي في عصر العولمة (القاهرة: مطابع الشروق، ٢٠٠٤م).
- المُبارك، مازن، نحو وعي لغويّ (بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٣٩٩هـ/ ١٩٧٩م).
- الريان. يوسف سالم. ومجموعة من الأساتذة. الحرف العربي والتّقنيّة أبحاث في حوسبة العربيّة (الرياض: مركز الملك فيصل بن عبد العزيز الدّولي لخدمة اللغة العربيّة، ط ١، ١٤٣٦هـ/ ٢٠١٥م).
- هونكه. زيغريد. شمس العرب تسطع على الغرب. نقله عن الألمانيّة وراجعه: فاروق

- بيضون وكمال دسوقي ومارون الخوري(بيروت: دار الجيل ودار الآفاق الجديدة، ط ٨، ١٤١٣هـ/١٩٩٣م).
- مبارك. زكي. اللغة والدين والتقاليد في حياة الاستقلال(المملكة المتحدة: هندواي، ٢٠٢٠م).
- أبو خلدون. ساطع الحصري. في اللغة والأدب وعلاقتها بالقومية (بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية، ط ١٩٨٥م).
- قميحة. جابر. أثر وسائل الإعلام المقروءة والمسموعة والمرئية في اللغة العربية(المدينة المنورة: نادي المدينة المنورة، ١٤١٨هـ).
- عطار. أحمد عبد الغفور. قضايا ومشكلات لغوية (جدة: الكتاب العربي السعودي، ط ١، ١٤٠٢هـ/١٩٨٢م).
- هلال. عبد الغفار حامد. العربية خصائصها وسماتها(القاهرة: مكتبة وهبة، ط ١٤٢٥هـ/٢٠٠٤م).
- رشوان. محسن وباحثون آخرون. المعالجة الآلية للنصوص العربية(الرياض: مركز الملك عبد الله بن عبد العزيزالدولي لخدمة اللغة العربية، ط ١، ١٤٤١هـ/٢٠١٩م).
- السعيد. المعتز بالله وباحثون آخرون. العربية والذكاء الاصطناعي(الرياض: مركز الملك عبد الله بن عبد العزيزالدولي لخدمة اللغة العربية، ط ١، ١٤٤١هـ/٢٠١٩م).

قضايا منهجية في ظلال قول الله تعالى (إنهم فتية آمنوا بربهم وزدناهم هدى)

د. راشد بن علي بن عبدالله الحارثي*

مقدمة

بسم الله الرحمن الرحيم، والحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على أشرف المرسلين محمد وعلى آله وصحبه ومن اتبعه إلى يوم الدين، وبعد: فإن الاهتمام بالشباب وما يطرأ عليهم من قضايا لهو مهم جدا خصوصا في هذا العصر المليء بالفتن ما ظهر منها وما بطن ولعله أجل هذه الفتن وأكثرها خطورة هي الفتن العقدية التي تحاول أن تصرف شباب الأمة عن كتاب ربها وهدى نبيها.

لذا كان لزاما على علماء الأمة أن يسعوا سعيا حثيثا لتحصين

---

* كلية العلوم الشرعية، سلطنة عمان.

فكر الشباب من هذه الاتجاهات الخطرة والأفكار الهدامة بشتى الوسائل ومختلف الأساليب والذي منها إقامة المؤتمرات والندوات؛ وهذا المؤتمر الذي يقام في هذه الأرض الطيبة من بلاد المسلمين التي هي قلعة اسما ومسمى قلعة تدافع عن الإسلام وأهله وتذب عن فكره ومنهجه لذا لا يسعنا إلا أن نشكر القائمين على هذا المؤتمر القيم الذين كانوا واقعيين في طرح هذا الموضوع في هذا الوقت بالذات.

وإن من أهم ما يمكن أن يدافع عنه الشباب هو توجيههم إلى كتاب الله للاسترشاد بمنهجه واتباع تعاليمه والسير وفق ما أمر لذا اخترت أن يكون عنوان هذا البحث ما يمكن أن يستفاد من قوله تعالى في وصف أصحاب الكهف أنهم فتية آمنوا بربهم وزدناهم هدى وما يتمثله هذا الوصف من أهمية لذا سوف أتعرض في هذه الورقية البحثية للحديث عن وصف أصحاب الكهف وكيف استحقوا شهادة الله لهم أنهم آمنوا بربهم وأن الله أثابهم على إيمانهم أنه زادهم هدى لكي يتمثل الشباب المسلم هذه الصفات ويقتدي بهم حتى ينالوا ما نالوا ويظفروا بما ظفروا به من تمكن الإيمان منهم وزيادة الهداية لهم لكي يفوزوا في الدنيا والآخرة.

وقد اتبعت في هذا البحث المناهج التالية

- المنهج الاستقرائي وذلك بجمع هذه الآيات التي تتحدث عن أصحاب الكهف وقصتهم من خلال سورة الكهف
- المنهج التحليلي وذلك بتحليل هذه الآيات لاستخراج ما يمكن من أحكام ومناهج.
- المنهج الاستنباطي وذلك باستنباط الأحكام والقضايا المنهجية من هذه الآيات التي تتحدث عن قصة أصحاب الكهف.

وقد جاءت خطة البحث على النحو التالي:

- مقدمة
  - تمهيد في تعريف القضايا والمنهجية
  - المبحث الأول ذكر الشباب في القرآن والسنة
  - المبحث الثاني القضايا المنهجية في قوله تعالى إنهم فتية آمنوا بربهم
  - أولاً أهمية العقيدة
  - ثانياً العقيدة تؤخذ بالدليل
  - ثالثاً الحرص على سلامة الدين
  - رابعاً اللجوء إلى رحمة الله
  - خامساً ترك الجدل فيما لا فائدة فيه
  - سادساً اختلاف منهج الإيمان عن منهج الكفر
  - سابعاً في اللجوء إلى الله سعة الدنيا والآخرة
  - ثامناً الشباب المؤمن لا يغتر بالظواهر
  - تاسعاً هداية الله لمن اهتدى
  - عاشراً أهمية رفقة الصالحين
  - حادي عشر الفلاح في اتباع منهج الله
  - ثاني عشر دلالة البعث في قصة أصحاب الكهف
  - ثالث عشر إرجاع الأمر إلى الله
- هذا وأسأل الله التوفيق والهداية لنا ولجميع شباب الأمة الإسلامية

تمهيد في تعريف القضايا والمنهجية

عنوان هذا البحث هو القضايا المنهجية في ضلال قول الله تعالى (إنهم فتنية آمنوا بربهم وزدناهم هدى) الكهف ١٣ وقبل الدخول في تفاصيل البحث واستنباط القضايا المنهجية منها يجدر بنا أن نعرف مصطلحي القضايا والمنهجية

أما القضايا فهي جمع قضية والأصل فيها الحادثة التي يقضي فيها القاضي قال ابن منظور: (والقضايا: الأحكام، وأحدتها قضية) وتأتي بمعنى انتهاء الأمر وذلك لأن القاضي عندما يقضي في القضية ينهيها وأما من حيث علاقتها بموضوع هذا البحث هو أننا نستنبط من خلال سورة الكهف وبالأخص قصة أصحاب الكهف أحكاما يمكننا أن نتخذها منهجا سلوكيا في حياتنا اتخذ هذا المنهج السلوك قبلنا أصحاب الكهف الذين وصفهم الله سبحانه وتعالى بأنهم آمنوا بربهم فزادهم ربهم جزاء إيمانهم هداية يسعدون بها في الدنيا والآخرة.

أما كلمة منهجية فهي مصدر ميمي وهي مأخوذة من النهج وهو الطريق جاء في المعجم (منهجية [مفرد]: مصدر صناعي من منهج/ منهج: نظام طرق البحث "منهجية البحث العلمي - طبق منهجية جديدة".) وكأنه يشير إلى أن أصل استخدامها في الطريق الحسية فقط لكنها نقلت إلى المعنى المعنوي فالمنهج هو المسلك الذي يختار المكلف سلوكه في هذه الحياة لكي ينجو منها إلى مرضاة الله.

وعلى هذا قال الزبيدي في تاج العروس: ((و) نَهَجَ (الطَّرِيقَ: سَلَكَهُ)) لهذا يقصد من مصطلح القضايا المنهجية في هذا البحث هي الأحكام السلوكية التي يمكن أن تستنبط من خلال قصة أصحاب الكهف الذين

وصفهم الله بالإيمان والذين أثابهم الله على إيمانهم أن هداهم لما فيه صلاح دنياهم وأخرتهم.

المبحث الأول ذكر الشباب في القرآن والسنة

لقد اعتنى الإسلام بالشباب أيما اعتناء وتدل عليه نصوص كثيرة في القرآن والسنة وأريد هنا أن أذكر بعض النصوص فقط في ذلك من القرآن والسنة وسوف أركز هنا على النصوص التي تذكر مصطلح الفتى أو مشتقاته في القرآن:

- قال تعالى: (قالوا سمعنا فتى يذكرهم يقال له إبراهيم) الأنبياء ٦٠
فوصف الله إبراهيم الخليل عليه السلام بأنه فتى وعند تفسير هذه الآية قال ابن كثير: (أَيُّ: قَالَ مَنْ سَمِعَهُ يَحْلِفُ أَنَّهُ لَيْكَيْدَنَّهُمْ: {سَمِعْنَا فَتَى} أَيُّ: شَابًا {يَذْكُرُهُمْ يُقَالُ لَهُ {إِبْرَاهِيمُ} فذكر ابن كثير أن فتى تعني شابا ويستطرد ابن كثير في تفسيره ويروي عن ابن عباس قوله (عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: مَا بَعَثَ اللَّهُ نَبِيًّا إِلَّا شَابًا، وَلَا أُوتِيَ الْعِلْمَ عَالِمٌ إِلَّا وَهُوَ شَابٌّ، وَتَلَا هَذِهِ الْآيَةَ: {قَالُوا سَمِعْنَا فَتَى يَذْكُرُهُمْ يُقَالُ لَهُ {إِبْرَاهِيمُ}}) على أن الأنبياء الأوائل عندها بعثوا كانوا في مرحلة الشباب

- قال تعالى: (إذ أوى الفتية إلى الكهف) الكهف ١٠

- قال جل شأنه: (إنهم فتية آمنوا بربهم) الكهف ١٣ هذه الآيات سنستعرض ما يمكن استنباطه من أحكام خلال هذا البحث إلا أننا لا بد من الإشارة إلى وصفهم أنهم فتية لبيان شدتهم في الحق وشكيمتهم قال سيد قطب في تفسيره: (والى هنا يبدو موقف الفتية واضحا صريحا حاسما، لا تردد فيه ولا تلغثم.. إنهم فتية، أشداء في أجسامهم، أشداء في إيمانهم. أشداء في استنكار ما عليه قومهم..) إذ ذكر أن وصفهم بالفتية للدلالة على شدتهم في بنيتهم الجسمانية وقوة إيمانهم الذي يتضح من خلال تتبع

القصة بتفاصيلها وأنهم لم يكونوا يداهنون قومهم في الضلال والباطل لذا ناسب أن يذكر الله هنا من وصفهم أنهم فتية شباب (والفتية جمع فتى، وهو الشاب في مُقْتَبِلِ العمر، والشباب هم مَعْقِدِ الآمال في حَمْلِ الأعباء والنهوض بكل أمر صعب).

- اغتتم خمسا قبل خمس: "شبابك قبل هرمك، وصحتك قبل سقمك، وغناك قبل فقرك، وفراغك قبل شغلك، وحياتك قبل موتك". في هذا الحديث يحثنا رسول الله ﷺ أن نغتتم فترة الشباب من عمرنا في طاعة الله وقد قيل في شرح هذا الحديث: (اتخذ هذه الأشياء غنيمةً واتخذها نعمة؛ يعني: اعمل في الشباب الأعمال الصالحة، وكذلك في الصحة، وفي الغنى، وفي حالة الفراغ والحياة.) لذا حري بالشباب أن يستغلوا فترة الشباب هذه في العمل بمرضاة الله لينالوا الفوز في الدنيا والآخرة.

- إن الله ليعجب من الشاب الذي ليست به صبوة" في هذا الحديث يدل على مكانة الشاب الذي اتجه لمرضاة ربه مع ما في الحياة من ملهيات تدعوه لاتباعها وهذا دليل على مكانة الشاب المؤمن العابد عند ربه.

- عن عبد الله بن مسعود قال: قال رسول الله ﷺ: "يا معشر من استطاع منكم الباءة فليتزوج، فإنه أغض للبصر، وأحصن للفرج، ومن لم يستطع فعليه بالصوم، فإنه له وجاء". وهذا الحديث يبين أنه من ضمن المغريات التي ربما تؤدي إلى انحراف الشباب الغريزة الجنسية فيبين لهم كيف يستطيعون التعامل معها جاء في شرح الحديث: (في هذا الحديث إرشاد الشباب إلى الزواج وفي بعض ألفاظ هذا الحديث: «يا معشر الشباب من استطاع الباءة فليتزوج» أي أن الزواج هو الحل الأمثل لعلاج هذه الغريزة التي إن لم تعالج معالجة ناجعة قد تؤدي إلى غواية الشباب.

المبحث الثاني القضايا المنهجية في قوله تعالى إنهم فتية آمنوا بربهم

بعد أن أوردت بعض النصوص التي تذكر الشباب في القرآن والسنة وأن هذه الفترة من عمر الإنسان فترة مهمة وخطيرة في آن واحد نأتي إلى ذكر ما يمكن أن نستنبطه من مناهج من خلال قصة أصحاب الكهف الذين (ذَكَرَ تَعَالَى أَنَّهُمْ فَتِيَّةٌ - وَهُمْ الشَّبَابُ - وَهُمْ أَقْبَلُ لِلْحَقِّ، وَأَهْدَى لِلْسَّبِيلِ مِنَ الشُّيُخِ، الَّذِينَ قَدْ عَتَوْا وَعَسَوْا (١) فِي دِينِ الْبَاطِلِ؛ وَلِهَذَا كَانَ أَكْثَرُ الْمُسْتَجِيبِينَ لِلَّهِ وَلِرَسُولِهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ شَبَابًا. وَأَمَّا الْمَشَائِخُ مِنْ قُرَيْشٍ، فَعَامَّتُهُمْ بَقَاؤُ عَلَى دِينِهِمْ، وَلَمْ يُسَلِّمْ مِنْهُمْ إِلَّا الْقَلِيلُ. وَهَكَذَا أَخْبَرَ تَعَالَى عَنْ أَصْحَابِ الْكَهْفِ أَنَّهُمْ كَانُوا فَتِيَّةً شَبَابًا.) وكان الله يرشد نبيه الكريم إلى الاهتمام بهذه الفئة ويوجه جهده نحوهم للعمل على هدايتهم ويفصل تعالى في ذكرهم (فنعرف أن أصحاب الكهف فتية - لا نعلم عددهم - آووا إلى الكهف وهم مؤمنون. وأنه ضرب على آذانهم في الكهف - أي ناموا - سنين معدودة - لا نعلم عددها - وأنهم بعثوا من رقبتهم الطويلة. وأنه كان هناك فريقان يتجادلان في شأنهم ثم لبثوا في الكهف فبعثوا ليتبين أي الفريقين أدق إحصاء. وأن قصتهم على غرابتها ليست بأعجب آيات الله. وفي صفحات هذا الكون من العجائب وفي ثناياه من الغرائب ما يفوق قصة أصحاب الكهف والرقيم.) وكانت سياسة الله في ذكر قصتهم أنه يفصل في ذكر الحوادث والمعلومات التي يمكن أن نستفيد منها ويترك ما لا فائدة منه ومن ضمن ما ذكره وأكد عليه (إِنَّهُمْ فَتِيَّةٌ) أي شَبَابٌ وَأَحْدَاثٌ حَكَمَ لَهُمْ بِالْفُتُوَّةِ حِينَ آمَنُوا بِلَا وَاسِطَةِ، كَذَلِكَ قَالَ أَهْلُ اللِّسَانِ: رَأْسُ الْفُتُوَّةِ الْإِيْمَانُ. وَقَالَ الْجَنَيْدُ: الْفُتُوَّةُ بَدَلُ النَّدَى وَكَفُّ الْأَذَى وَتَرْكُ الشُّكُورَى. وَقِيلَ: الْفُتُوَّةُ اجْتِنَابُ الْمَحَارِمِ وَاسْتِعْجَالُ الْمَكَارِمِ. وَقِيلَ غَيْرُ هَذَا. وَهَذَا الْقَوْلُ حَسَنٌ جِدًّا، لِأَنَّهُ يَعُمُّ بِالْمَعْنَى جَمِيعَ مَا قِيلَ فِي الْفُتُوَّةِ.) لبيان أهمية هذا الوصف لأخذ العبرة منها.

أما عن القضايا المنهجية التي يمكن أن نستنبطها للشباب من خلال

تتبع ما ذكره الله سبحانه وتعالى عن أصحاب الكهف فيمكن أن نلخصه في النقاط التالية: -

أولاً: أهمية العقيدة

من المناهج المستفادة من هذه الآيات أهمية أن يتصف الشباب المسلم برسوخ العقيدة الصحيحة القائمة على الإيمان بالله المطيعة له تعالى لذلك في بداية الأمر وصف الله سبحانه وتعالى أصحاب الكهف بقوله: (نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ نَبَأَهُمْ بِالْحَقِّ إِنَّهُمْ فِتْيَةٌ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ وَرَدْنَا لَهُمُ هُدًى (١٣) وَرَبَطْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ إِذْ قَامُوا فَقَالُوا رَبُّنَا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَنْ نَدْعُو مِنْ دُونِهِ إِلَهًا لَقَدْ قُلْنَا إِذَا شَطَطًا) (١٤)

فهم شباب آمنوا بالله وعندما آمنوا مباشرة جاءهم المدد والعون من الله (وَرَدْنَا لَهُمُ هُدًى) (أَيَّ يَسِّرْنَا لَهُمُ لِلْعَمَلِ الصَّالِحِ، مِنَ الْإِنْقِطَاعِ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى، وَمُبَاعَدَةِ النَّاسِ، وَالزُّهْدِ فِي الدُّنْيَا. وَهَذِهِ زِيَادَةٌ عَلَى الْإِيمَانِ) وكذلك ثبتهم الله على هذا الإيمان (وربطنا على قلوبهم) (فإذا هي ثابتة راسخة، مطمئنة إلى الحق الذي عرفت. معتزة بالإيمان الذي اختارت (إذ قاموا) والقيام حركة تدل على العزم والثبات. (فقالوا: ربنا رب السماوات والأرض) فهو رب هذا الكون كله (لن ندعو من دونه إلها) فهو واحد بلا شريك (لقد قلنا إذن شططاً) وتجاوزنا الحق وحدنا عن الصواب) وهذه ثمرة رسوخ العقيدة وقوتها في النفس

ثانياً: العقيدة تؤخذ بالدليل

كذلك مما يمكن أن يستفیده الشباب المسلم أن العقيدة لا بد أن تكون مبنية على دليل راسخ قوي لكي تكون مؤثرة وناجعة (فهذا هو طريق الاعتقاد: أن يكون للإنسان دليل قوي يستند إليه، وبرهان له سلطان على النفوس والعقول. وإلا فهو الكذب الشنيع، لأنه الكذب على الله: (افمن

أظلم ممن فترى على الله كذبا؟). فالذي يبني عقيدته بلا دليل إنما هو يفترى على الله الكذب ويضرب أصحاب الكهف نموذجاً لهؤلاء الذين افتروا على الله الكذب وبنوا عقائدهم وأفكارهم على خرافات وأوهام (هؤلاء قومنا اتخذوا من دونه آلهة) (أي قال بعضهم لبعض: هؤلاء قومنا أي أهل عصرنا وبلدنا، عبدوا الأصنام تقليداً من غير حجة. (لولا) أي هلاً. (يأتون عليهم بسُلطان بين) أي بحجة على عبادتهم الصنم. وقيل: "عليهم" راجع إلى الآلهة، أي هلاً أقاموا بينة على الأصنام في كونها آلهة، فقولهم "لولا" تحضيض بمعنى التعجيز، وإذا لم يمكنهم ذلك لع يجب أن يلتفت إلى دعواهم). فهم رغم خلافهم مع قومهم إلا أنهم يتأسفون عليهم إذ بنوا عقائدهم على باطل ويحضونهم على اتباع الدليل وترك الباطل.

ثالثاً: الحرص على سلامة الدين

لقد آمن أصحاب الكهف واتبوا الحق وزارهم الله إيماناً ورسوخاً وثبتهم على هذا الإيمان لكنهم لقوا من قومهم العنت والشدة فخاف هؤلاء الشباب على دينهم فيفتنون عنه سواء بالترغيب أو التهيب وكان شغلهم الشاغل كيف يحمون ما اكتسبوه من هداية لذا تواصلوا فيما بينهم أن لا يعلم قومهم عنهم شيئاً خوف على دينهم قال تعالى: (إنهم إن يظهروا عليكم يرجموكم أو يعيدوكم في ملتهم ولن تفلحوا إذا أبداً (٢٠)) فسلامة دينهم هو همهم الشاغل (وهم يحذرون أن ينكشف أمرهم ويعرف مخبؤهم، فيأخذهم أصحاب السلطان في المدينة فيقتلوهم رجماً - بوصفهم خارجين على الدين لأنهم يعبدون إلهاً واحداً في المدينة المشركة أو يفتنهم عن عقيدتهم بالتعذيب. وهذه هي التي يتقونها. لذلك يوصون الرسول أن يكون حذراً لبقاً وليتلف ولا يشعرن بكم أحداً. إنهم إن يظهروا عليكم يرجموكم أو يعيدوكم في ملتهم ولن تفلحوا إذا أبداً فما يفلح من يرتد عن الإيمان

إلى الشرك، وإنما للخسارة الكبرى). وهذا الموقف بعد نهوضهم من رقدتهم وبعدما بعثهم الله ظانين أنهم إنما ناموا يوماً أو بعض يوم.

وفي الحقيقة حتى قبل لجوئهم إلى الكهف كانوا حذرين على دينهم فهم يقول القرطبي: (وَهَجَرُوا أوطَانَهُمْ وَتَرَكُوا أَرْضَهُمْ وَدِيَارَهُمْ وَأَهْلِيَهُمْ وَأَوْلَادَهُمْ وَقَرَابَاتِهِمْ وَإِخْوَانَهُمْ، رَجَاءَ السَّلَامَةِ بِالْدينِ وَالنَّجَاةِ مِنْ فِتْنَةِ الْكَافِرِينَ. فَسَكَنَى الْجِبَالَ وَدَخُولَ الْغَيْرَانِ، وَالْعُزْلَةَ عَنِ الْخَلْقِ وَالْإِنْفِرَادُ بِالْخَالِقِ، وَجَوَازُ الْفِرَارِ مِنَ الظَّالِمِ هِيَ سُنَّةُ الْأَنْبِيَاءِ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ وَالْأَوْلِيَاءِ. وَقَدْ فَضَّلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْعُزْلَةَ، وَفَضَّلَهَا جَمَاعَةُ الْعُلَمَاءِ لَا سِيَّمَا عِنْدَ ظُهُورِ الْفِتَنِ وَفَسَادِ النَّاسِ، وَقَدْ نَصَّ اللَّهُ تَعَالَى عَلَيْهَا فِي كِتَابِهِ فَقَالَ: " فَأُوُوا إِلَى الْكَهْفِ "). وبالتأكيد هذا في حالة اليأس من قومهم أن يتبعوا الحق والخوف على الدين فسلامة الدين هو الذي يسعى المؤمن للمحافظة عليه (وهذا احتياط منهم للدين، وحماية للعقيدة التي فروا بها. فإن يركمكم فسينتصرون عليكم في الدنيا، إنما ستأخذون الآخرة، وإن رركم إلى دينهم، فلن تغلبوا في الدنيا ولا في الآخرة.) لذا يجب على الشباب المؤمن أن يحذر أشد الحذر على دينه وإيمانه من الفتن ويحمي نفسه من الضلال فإن رأى أنه لن يستطيع المحافظة على إيمانه فليرحل حيث يأمن على دينه ويتخذ من هؤلاء الذين خلدهم الله سبحانه وتعالى في كتابه قدوة إذ فروا بدينهم إلى مكان يأمنون به على أنفسهم ودينهم.

رابعاً: اللجوء إلى رحمة الله

يجب أن يوقن كل شاب أنه إن كان همه الحفاظ على إيمانه فسيشمله الله برحمته كما حدث لهؤلاء الشباب قال تعالى: (إِذْ أَوَى الْفِتْيَةُ إِلَى الْكَهْفِ فَقَالُوا رَبَّنَا آتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا (١٠)) وقال في الآية الأخرى: (وَإِذِ اعْتَرَلْتُمُوهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ فَأُوُوا إِلَى الْكَهْفِ يَنْشُرْ

لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيُهَيِّئُ لَكُمْ مِنْ أَمْرِكُمْ مِرفَقًا (١٦)) فهم كانوا موقنين برحمة الله إذ قالوا ينشر لكم ربكم من رحمته لكنهم مع هذا طلبوا هذه الرحمة من الله فقالوا ربنا آتنا من لدنك رحمة يقول سيد قطب: (وهنا ينكشف العجب في شأن القلوب المؤمنة. فهؤلاء الفتية الذين يعتزلون قومهم، ويهجرون ديارهم، ويفارقون أهلهم. ويتجردون من زينة الأرض ومتاع الحياة الدنيا هؤلاء يأوون إلى الكهف الضيق الخشن المظلم. هؤلاء يرجون رحمة الله. ويحسون هذه الرحمة ظليلة فسيحة ممتدة. (ينشر لكم ربكم من رحمته) ولغظة (ينشر) تلقي ظلال السعة والبجوحة والانفساح. فإذا الكهف فضاء فسيح رحيب وسيع تنتشر فيه الرحمة وتتسع خيوطها وتمتد ظلالها، وتشملهم بالرفق واللين والرخاء.. إن الحدود الضيقة لتتزاح، وإن الجدران الصلدة لتترق، وإن الوحشة الموغلة لتشف، فإذا الرحمة والرفق والراحة والارتفاق). ويقول ابن كثير: (إِذْ أَوَى الْفِتْيَةُ إِلَى الْكَهْفِ فَقَالُوا رَبَّنَا آتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا) يُخْبِرُ تَعَالَى عَنْ أُولَئِكَ الْفِتْيَةِ، الَّذِينَ فَرُّوا بِدِينِهِمْ مِنْ قَوْمِهِمْ لئَلَّا يَفْتِنُوهُمْ عَنْهُ، فَهَرَبُوا مِنْهُ فَجَازُوا إِلَى غَارٍ فِي جَبَلٍ لِيَخْتَفُوا عَنْ قَوْمِهِمْ، فَقَالُوا حِينَ دَخَلُوا سَائِلِينَ مِنَ اللَّهِ تَعَالَى رَحْمَتَهُ وَلَطْفَهُ بِهِمْ: {رَبَّنَا آتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً} أَي: هَبْ لَنَا مِنْ عِنْدِكَ رَحْمَةً تَرْحَمْنَا بِهَا وَتَسْتُرْنَا عَنْ قَوْمِنَا {وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا} أَي: وَقَدِّرْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا هَذَا رَشَدًا، أَي: اجْعَلْ عَاقِبَتَنَا رَشَدًا) ويقول البيضاوي: (فَأَوُّوا إِلَى الْكَهْفِ يَنْشُرُ لَكُمْ رَبُّكُمْ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لَكُمْ وَيُوَسِّعُ عَلَيْكُمْ. مِنْ رَحْمَتِهِ فِي الدَّارَيْنِ. وَيُهَيِّئُ لَكُمْ مِنْ أَمْرِكُمْ مِرفَقًا مَا تَرْتَقُونَ بِهِ أَي تَتَّقُونَ) فأصحاب هذه التفاسير الثلاثة ينفقون في أن هؤلاء الشباب عندما خافوا على دينهم فروا إلى مكان يأمنون فيه على دينهم وهم يرجون رحمة الله لهم لذلك نجدهم يجأرون إلى الله بالدعاء لينالهم من رحمته وليمكنهم من الرشد وذلك قبل أن تأتيهم فكرة اللجوء إلى الكهف وقد استجاب الله لهم وأرشدهم إلى هذا

الكهف للهرب بدينهم لذا عندما لجؤوا إليه أيقنوا أن هذا من رحمة الله لهم لذا قالوا ينشر لكم ربكم من رحمته وهذا يبين أنه ليس بالضرورة أن تكون الرحمة مالا أو غنى أو رفاهية فمكان بسيط يأمن فيه الإنسان على نفسه ودينه ولو مثل الكهف لكان غاية الرضا ومطلق الطمأنينة.

خامسا: عدم الجدل فيما لا فائدة فيه

في هذه القصة تعليم لنا أن نترك الجدل فيما لا فائدة فيه ويظهر ذلك في موقفين في قصة أصحاب الكهف:

أما الأول: فهو بين أصحاب الكهف بأنفسهم عندما بعثهم الله بعد رقدتهم تساءلوا كم لبثوا فاختلفوا في ذلك لكنهم لم يضيعوا وقتهم في نقاش ما لا فائدة فيه بل انشغلوا بالأهم قال تعالى: (وَكَذَلِكَ بَعَثْنَا لَهُمْ لِيَتَسَاءَلُوا بَيْنَهُمْ قَالَ قَائِلٌ مِّنْهُمْ كَمْ لَبِثْتُمْ قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالُوا رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثْتُمْ فَابْعَثُوا أَحَدَكُمْ بِوَرِقِكُمْ هَذِهِ إِلَى الْمَدِينَةِ فَلْيَنْظُرْ أَيُّهَا أَزْكَى طَعَامًا فَلْيَأْتِكُمْ بِرِزْقٍ مِنْهُ وَلْيَتَلَطَّفْ وَلَا يُشْعِرَنَّ بِكُمْ أَحَدًا (١٩)) فهم بعد نهوضهم لم يدروا كم لبثوا في كهفهم لكنه أدركوا أن البحث في هذا الأمر الماضي لن يجديهم شيئا ولا فائدة فيه (ثم رأوا أن يتركوا هذه المسألة التي لا طائل وراء البحث فيها، ويدعو أمرها الله - شأن المؤمن في كل ما يعرض له مما يجهله - وأن يأخذوا في شأن عملي. فهم جائعون. ولديهم نقود فضية خرجوا بها من المدينة: (قالوا:ربكم أعلم بما لبثتم، فابعثوا أحدكم بورقكم هذه إلى المدينة، فلينظر أيها أزكى طعاما فليأتكم برزق منه).. أي فليختر أطيب طعام في المدينة فليأتكم بشيء منه) أما الشيء المهم في وضعهم ذلك فهو توفير ما يحتاجون له من طعام والحفاظ على دينهم لذا أرسلوا أحدهم فقط ولم يذهبوا كلهم ليأتي لهم بطعام يسدون به جوعهم ومع أنه يتوقع أن الذي أرسلوه حريص على دينهم مع هذا أوصوه أن لا يثير انتباه

الآخرين به حتى لا يتبعوه ويعثروا عليه فيقتنوهم عن دينهم لذا نجدهم تركوا الجدل غير النافع وبدأوا بالتخطيط لما فيه مصلحة دينهم وحاجات دنياهم وهذا ما ينبغي للشباب المؤمن لا يشتغل بالجدال في الماضي غير المفيد ويحرص على الحفاظ على دينه دون أن يفرط في حاجاته الفطرية.

أما الموقف الثاني: الذي يرشدون الله تعالى إلى ترك الجدل فيه لعدم وجود الحاجة إلى ذلك هو الجدل في عدد أصحاب الكهف قال تعالى: (وَكَذَلِكَ أَعْتَرْنَا عَلَيْهِمْ لِيَعْلَمُوا أَنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَأَنَّ السَّاعَةَ لَا رَيْبَ فِيهَا إِذْ يَتَنَازَعُونَ بَيْنَهُمْ أَمْرَهُمْ فَقَالُوا ابْنُوا عَلَيْهِم بُنْيَانًا رَبُّهُمْ أَعْلَمُ بِهِمُ قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَىٰ أَمْرِهِمْ لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِم مَسْجِدًا (٢١) سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةٌ رَابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ وَيَقُولُونَ خَمْسَةٌ سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ رَجْمًا بِالْغَيْبِ وَيَقُولُونَ سَبْعَةٌ وَتَأْمِنُهُمْ كَلْبُهُمْ قُل رَّبِّي أَعْلَمُ بَعْدَتِهِمْ مَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا قَلِيلٌ فَلَا تُمَارَ فِيهِمْ إِلَّا مِرَاءً ظَاهِرًا وَلَا تَسْتَنَفِتْ فِيهِمْ مِنْهُمْ أَحَدًا (٢٢) وَلَا تَقُولَنَّ لشيءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكَ غَدًا (٢٣) إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ وَادْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ وَقُلْ عَسَىٰ أَنْ يَهْدِيَنِي رَبِّي لِأَقْرَبَ مِنْ هَذَا رَشَدًا ((٢٤))

والموقف الثالث: الذين يرشدنا الله ترك الجدل فيه هو مدة مكثهم في الكهف قال تعالى: (وَلَبِثُوا فِي كَهْفِهِمْ ثَلَاثَ مِائَةٍ سِنِينَ وَازْدَادُوا تِسْعًا (٢٥) قُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثُوا لَهُ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَبْصِرْ بِهِ وَأَسْمِعْ مَا لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا يُشْرِكُ فِي حُكْمِهِ أَحَدًا ((٢٦)).

ليبين الله لنا أننا يجب علينا أخذ العبرة من المواقف وترك ما لا طائل فيه فعددهم وكم لبثوا لا فائدة فيه وإنما العبرة بمعرفة ما اتصفوا به وما حدث لهم يقول سيد قطب: (فهذا الجدل حول عدد الفتية لا طائل وراءه. وإنه ليستوي أن يكونوا ثلاثة أو خمسة أو سبعة، أو أكثر. وأمرهم موكل إلى الله، وعلمهم عند الله. وعند القليلين الذين تثبتوا من الحادث

عند وقوعه أو من روايته الصحيحة. فلا ضرورة إذن للجدل الطويل حول عددهم. والعبرة في أمرهم حاصلة بالقليل وبالكثير. لذلك يوجه القرآن الرسول ﷺ إلى ترك الجدل في هذه القضية، وإلى عدم استفتاء أحد من المتجادلين في شأنهم. تمشياً مع منهج الإسلام في صيانة الطاقة العقلية أن تبدد في غير ما يفيد. وفي ألا يقفو المسلم ما ليس له به علم وثيق. وهذا الحادث الذي طواه الزمن هو من الغيب الموكول إلى علم الله، فليترك إلى علم الله. وبمناسبة النهي عن الجدل في غيب الماضي، يرد النهي عن الحكم على غيب المستقبل وما يقع فيه؛ فالإنسان لا يدري ما يكون في المستقبل حتى يقطع برأي فيه) وفي الجدل حول مدة مكثهم يقول سيد قطب: (ولبتوا في كهفهم ثلاثمائة سنين، وازدادوا تسعا. قل: الله أعلم بما لبثوا له غيب السماوات والأرض. أبصر به وأسمع.. فهذا هو فصل الخطاب في أمرهم، يقرره عالم غيب السماوات والأرض. ما أبصره، وما أسمع! سبحانه. فلا جدال بعد هذا ولا مرأ).

فعلم الماضي البعيد تفصيله عند الله ونكتفي بما أخبرنا الله به ولا نجادل فيما لا علم لنا به والغيب كذلك بيد الله لذا لا ينبغي علينا أن نقلق من أجله وأن نتخاصم ونتجادل من أجله علماً أن هذا الجدل لا طائل منه وقد يؤدي بنا إلى التقاتل والشقة والخلاف والوهن حتى لو ناقشنا البعض نترك الممارسة فيه (أَيِ إِذْ أَرَادَ بَعْضُ الْمُشْرِكِينَ الْمُمَارَاةَ فِي عِدَّةِ أَهْلِ الْكَهْفِ لِأَخْبَارِ تَلَقُّوْهَا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أَوْ لِأَجْلِ طَلَبِ تَحْقِيقِ عِدَّتِهِمْ فَلَا تُمَارِهِمْ إِذْ هُوَ اشْتِغَالٌ بِمَا لَيْسَ فِيهِ جَدْوَى. وَهَذَا التَّفْرِيعُ وَمَا عُطِفَ عَلَيْهِ مُعْتَرِضٌ فِي أَنْتَاءِ الْقِصَّةِ.) بل علينا أن نوكل الأمر إلى الله ونعتقد اعتقاداً جازماً أن العلم عند الله لهذا قال أهل الكهف فيما حكاه الله عنهم (قَالُوا رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثْتُمْ..) [الكهف: ١٩] (وهو قول الجماعة الذين أرادوا إنهاء الخلاف في هذه المسألة، فقالوا لإخوانهم: دعونا من هذه القضية التي لا تفيد، واتركوا

أمرها لله تعالى. ودائماً يأمرنا الحق سبحانه بأن ننقلَ الجدلَ من شيء لا ننتهي فيه إلى شيء، ونُحوه للأمر المثمر النافع؛).

سادساً: اختلاف منهج الإيمان عن منهج الكفر.

في هذه الآيات نجد المقارنة واضحة بين منهج الإيمان ومنهج الكفر ويظهر جلياً من خلال حوار أصحاب الكهف فيما بينهم عندما كانوا يتحدثون عن ما هو عليه قومهم يقول سيد قطب: (ولقد تبين الطريقان، واختلف المنهجان. فلا سبيل إلى الالتقاء، ولا للمشاركة في الحياة. ولا بد من الفرار بالعقيدة. إنهم ليسوا رسلاً إلى قومهم فيواجههم بالعقيدة الصحيحة ويدعوهم إليها، ويتلقوا ما يتلقاه الرسل. إنما هم فتية تبين لهم الهدى في وسط ظالم كافر، ولا حياة لهم في هذا الوسط إن هم أعلنوا عقيدتهم وجأهروا بها، وهم لا يطيقون كذلك أن يداروا القوم ويرادوهم، ويعبدوا ما يعبدون من الآلهة على سبيل التقية ويخفوا عبادتهم الله. والأرجح أن أمرهم قد كشف. فلا سبيل لهم إلا أن يفروا بدينهم إلى الله، وأن يختاروا الكهف على زينة الحياة. وقد أجمعوا أمرهم فهم يحتاجون بينهم: (فَقَالُوا رَبَّنَا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَنْ نَدْعُو مِنْ دُونِهِ إِلَهًا لَقَدْ قُلْنَا إِذَا شَطَطًا (١٤) هَؤُلَاءِ قَوْمُنَا اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً لَوْلَا يَأْتُونَ عَلَيْهِمْ بِسُلْطَانٍ بَيِّنٍ فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا (١٥)، ثم يلتفتون إلى ما عليه قومهم فيستنكرونه، ويستنكرون المنهج الذي يسلكونه في تكوين العقيدة) هَؤُلَاءِ قَوْمُنَا اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً. لولا يأتون عليهم بسُلطان بين).

تبين هذه الآيات النقاش الذي حدث بين أصحاب الكهف حول منهجهم ومنهج قومهم فقومهم اتخذوا آلهة لهم من غير حجة ولا دليل وقومهم افتروا على الله الكذب وأصحاب الكهف عبدوا الله على يقين وحجة ودليل لذا عندما اختلف المنهجان قرروا الفرار بدينهم من هَؤُلَاءِ

الذين قد يسعون لفتنتهم من دينهم إذ لا حجة لهم لإقناع هؤلاء الشباب لذا سيلجأ قومهم إلى العنف والقوة لذا لجأوا إلى الكهف.

سابعا في اللجوء إلى الله سعة الدنيا والآخرة

قد يخيل إلى المغتر بالدنيا أن ترك نعيم الدنيا واللجوء إلى مكان آخر قد لا يجد فيه من متع الحياة الدنيا هو خطأ ارتكبه هؤلاء الشباب خصوصا أن في بعض الروايات تقول أنهم كانوا من سادة القوم وأولاد حكام وأغنياء لكن هؤلاء الشباب كانت نظراتهم مختلفة ومقاييسهم متباينة مع هذا الطرح فيرون ما فيه رضا ربهم هو السعة والبقاء مع فتن الدنيا هو الضيق قال تعالى: (إِذْ أَوْىءُ الْفِتْيَةُ إِلَى الْكَهْفِ فَقَالُوا رَبَّنَا آتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا (١٠)) يقول سيد قطب: (وإذ اعتزلتموهم وما يعبدون - إلا الله - فأووا إلى الكهف، ينشر لكم ربكم من رحمته، ويهيء لكم من أمركم مرفقا...وهنا ينكشف العجب في شأن القلوب المؤمنة. فهؤلاء الفتية الذين يعتزلون قومهم، ويهجرون ديارهم، ويفارقون أهلهم. ويتجردون من زينة الأرض ومتاع الحياة الدنيا هؤلاء يأوون إلى الكهف الضيق الخشن المظلم. هؤلاء يرجون رحمة الله. ويحسون هذه الرحمة ظليلة فسيحة ممتدة. (ينشر لكم ربكم من رحمته) ولفظة (ينشر) تلقي ظلال السعة والبجوحة والانفساح. فإذا الكهف فضاء فسيح رحيب وسيع تنتشر فيه الرحمة وتتسع خيوطها وتمتد ظلالها، وتشملهم بالرفق واللين والرخاء.. إن الحدود الضيقة لتتزاح، وإن الجدران الصلدة لترق، وإن الوحشة الموغلة لتتشف، فإذا الرحمة والرفق والراحة والارتفاق)

يبين هذا النص ما يجده المؤمن وهو بالقرب من ربه من سعة وراحة وطمأنينة فكأنه حاز أعظم ما في الكون وألذه وأن كل ما في الدنيا من متاع مع البعد عن الله إنما هو ضيق لا قيمة له فهؤلاء الشباب لجأوا إلى

هذا الكهف فرأوه فسيحا واسعا ينعمون في ظلاله لأنهم مع الله وعندما كانوا بين قومهم والقصور والحدائق التي كانوا فيها إنما هم ضيق لأن تلك الأشياء كانت تبعدهم عن الله فالسعة في القرب من الله والضيق في البعد عن الله.

ثامنا الشباب المؤمن لا يغتر بالظواهر

يذكر بعض المفسرين أن هؤلاء الشباب أصحاب الكهف كانوا أغنياء ومن عائلات ثرية وكانت لديهم من متاع الدنيا ما شأوا وأنهم يدركون أنهم سيفقدون كل هذه المتع باختيارهم طريق الإيمان مع هذا كله لجأوا إلى الكهف وتركوا القصور ولجأوا إلى رحمة الله وتركوا نعيم قومهم قال تعالى: (إِذْ أَوَى الْفِتْيَةُ إِلَى الْكَهْفِ فَقَالُوا رَبَّنَا آتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا (١٠) ويعلق سيد قطب على هذه الموقف بقوله: (إنه الإيمان. وما قيمة الظواهر؟ وما قيمة القيم والأوضاع والمدلولات التي تعارف عليها الناس في حياتهم الأرضية؟ إن هنالك عالما آخر في جنبات القلب المغمور بالإيمان، المأنوس بالرحمن. عالما تظله الرحمة والرفق والاطمئنان والرضوان). فالمؤمن يسعى للوصول لرحمة الله مهما كانت ولا يغتر بما عند الناس من متاع لأنه يدرك أن الدنيا وما فيها لا تعتبر شيئا أمام رحمة الله الواسعة.

تاسعا هداية الله لمن اهتدى

لقد وعد الله من يريد هدايته أن يوفقه لذلك فالذين اهتدوا زادهم هدى ويتضح ذلك من خلال قصة أصحاب الكهف جاء ذلك في موضعين في القصة أحدهم قال تعالى: (إِنَّهُمْ فِتْيَةٌ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ وَزِدْنَاَهُمْ هُدًى (١٣) وقال في آية أخرى: (مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَمَنْ يُضِلِّ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ وَلِيًّا مُرْشِدًا (١٧) قيل في تفسير هذه الآية: (من يهد الله فهو المهتد. ومن يضل

فلن تجد له وليا مرشدا).. وللهدى والضلال ناموس. فمن اهتدى بآيات الله فقد هداه الله وفق ناموسه وهو المهتدي حقا. ومن لم يأخذ بأسباب الهدى ضل، وجاء ضلاله وفق الناموس الإلهي فقد أضله الله إذن، ولن تجد له من بعد هاديا)، وهذا إرشاد للشباب للأخذ بأسباب الهداية وأنهم إن سعوا لها وفقهم الله لنيلها فهداية الله هي ثواب من أرادها ومن سعى لها لذا علينا أن نسأل الله هدايته ورحمته ونسعى لها لنيلها بكل ما خلقه الله فينا من قدرة.

عاشرا أهمية رفقة الصالحين

لما ذكر الله قصة أصحاب الكهف كان معهم كلب صاحبهم إلى الكهف الذي آووه ورغم أنه حيوان غير مكلف ذكره الله معهم قال تعالى: (وَتَحْسَبُهُمْ أَيْقَاظًا وَهُمْ رُقُودٌ وَنُقِلَبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشِّمَالِ وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ) وقال أيضا: (سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةٌ رَابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ وَيَقُولُونَ خَمْسَةٌ سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ رَجْمًا بِالْغَيْبِ وَيَقُولُونَ سَبْعَةٌ وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ قُلْ رَبِّي أَعْلَمُ بِعِدَّتِهِمْ مَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا قَلِيلٌ فَلَا تُمَارِ فِيهِمْ إِلَّا مِرَاءً ظَاهِرًا وَلَا تَسْتَفْتِ فِيهِمْ مِنْهُمْ أَحَدًا) (٢٢) وقد استفاد العلماء من هذا أهمية الرفقة الصالحة يقول اطفيش: (قال : ثلاثة رجال يربعهم كلب، ولا سيما أنه لأجل صحبتهم المباركة، يعد كأحدهم ففيه إغراء على صحبة الأخيار،) ويقول سيد طنطاوي: (وقد أخذ العلماء من هذه الآية أحكاما منها: أن صحبة الأخيار لها من الفوائد ما لها.) ليبين أهمية الرفقة الصالحة لذا على الشباب المسلم أن يحرصوا على الرفقة الصالحة وأن يختاروا الصالحين لصحبتهم وعلى المربين وأولياء الأمور أن يراعوا ذلك في الاختيار لمن يلون أمرهم.

حادي عشر الفلاح في اتباع منهج الله

إِنَّهُمْ إِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ يَرْجُمُوكُمْ أَوْ يُعِيدُوكُمْ فِي مِلَّتِهِمْ وَلَنْ تُفْلِحُوا إِذًا أَبَدًا (٢٠)

في هذه الآية عقب الله سبحانه وتعالى على لسان أصحاب الكهف بتعليق مهم للغاية وهو أن الفلاح إنما يكون باتباع أوامر الله وأن الذين يبتعدون عن منهج الله لن يفلحوا أبداً وأن المرتد عن الإيمان هو أبعد ما يكون عن الفلاح (ولن تفلحوا إذا أبدا.. فما يفلح من يرتد عن الإيمان إلى الشرك، وإنها للخسارة الكبرى) فمن أراد الفلاح فليلتزم بمنهج الله وليحذر من مخالفته ولا يراد هنا الفلاح في الآخرة فقط فذلك مما لا شك فيه بل وحتى الفلاح في الدنيا إنما هو باتباع منهج الله.

ثاني عشر: دلالة البعث في قصة أصحاب الكهف

في هذه الآيات يبرهن الله بدليل منظور على إمكانية البعث فهؤلاء الشباب أصحاب الكهف ناموا في كهفهم ثلاثمائة سنة وازدادوا تسعا ثم بعثهم الله تعالى قال تعالى: (وَكَذَلِكَ بَعَثْنَا لَهُمْ لَيَسَاءَ لَوْا بَيْنَهُمْ قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ كَمْ لَبِئْتُمْ قَالُوا لَبِئْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالُوا رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا لَبِئْتُمْ) وقال: (وَكَذَلِكَ أَعْتَرْنَا عَلَيْهِمْ لِيَعْلَمُوا أَنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَأَنَّ السَّاعَةَ لَا رَيْبَ فِيهَا إِذْ يَتَنَزَّعُونَ مِنْهُمْ أَمْرُهُمْ فَقَالُوا ابْنُوا عَلَيْهِم بُنْيَانًا رَبُّهُمْ أَعْلَمُ بِهِمُ قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَىٰ أَمْرِهِمْ لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِم مَسْجِدًا (٢١)) يقول سيد قطب في تفسير هذه الآية: (ن العبرة في خاتمة هؤلاء الفتية هي دلالتها على البعث بمثل واقعي قريب محسوس. يقرب إلى الناس قضية البعث. فيعلموا أن وعد الله بالبعث حق، وأن الساعة لا ريب فيها.. وعلى هذا النحو بعث الله الفتية من نومتهم وأعثر قومهم عليهم) ويقول الشيخ اطفيش: { لِيَعْلَمُوا } أى ليعلم من أعثرنا عليهم { أَنْ وَعَدَ اللَّهُ } يبعث الأرواح والأجساد معا أو موعود الله، وهو البعث، وقيل: المراد كل وعد، وكل موعود فيدخل البعث

بالأولى وأكد ذلك بذكر الساعة بعد تخصيصا بعد تعميم { حَقُّ } فكما قدر على إبقائهم مدة طويلة لا تعتاد بلا أكل ولا شرب نائمين أو موتى، وبعثهم بعدها يقدر على إحياء غيرهم من الموتى) وقد ذكر بعض المفسرين أن الزمن الذي بعثوا فيه وقع فيه جدل بين الناس في إمكانية البعث ولقد قدر الله تعالى أن يريهم دلالة البعث عيانا فهم يسمعون بقوم اختفوا من عشرات السنين لكنهم لا يعلمون أين ذهبوا فبعث الله أهل الكهف في ذلك الزمن ليضع حدا لهذا الخلاف ويبين بما لا شبهة فيه عن إمكانية البعث فكما قدر الله أن يبقي هؤلاء الفتية طوال تلك الفترة أحياء من غير غذاء ولا ماء قادر أن يبعثهم بعد موتهم

ثالث عشر إرجاع الأمر إلى الله

كذلك مما يستفاد من هذه الآيات أنه يجب على المؤمن أن يرجع الأمر كله لله فهؤلاء الفتية عندما اختلوا في مدة مكثهم في الكهف ورأوا أنهم لن يصلوا إلى نتيجة قطعية تركوا الجدل وقالوا ربكم أعلم بما لبثتم قال تعالى: (وَكذَلِكَ بَعَثْنَاهُمْ لِنِيسَاءِ لُوا بَيْنَهُمْ قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ كَمْ لَبِثْتُمْ قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالُوا رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثْتُمْ) وعندما اختلف الناس في عددهم أمر الله تعالى نبيه أن يقول لهم قل ربي أعلم بعدتهم ما يعلمهم إلا قليل قال تعالى: (سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةٌ رَابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ وَيَقُولُونَ خَمْسَةٌ سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ رَجْمًا بِالْغَيْبِ وَيَقُولُونَ سَبْعَةٌ وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ قُلْ رَبِّي أَعْلَمُ بِعِدَّتِهِمْ مَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا قَلِيلٌ فَلَا تُمَارِ فِيهِمْ إِلَّا مِرَاءً ظَاهِرًا وَلَا تَسْتَنَفِتْ فِيهِمْ مِنْهُمْ أَحَدًا (٢٢) وَلَا تَقُولَنَّ لشيءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكَ غَدًا (٢٣) إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ وَادْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ وَقُلْ عَسَى أَنْ يَهْدِيَنِّي رَبِّي لِأَقْرَبَ مِنْ هَذَا رَشَدًا (٢٤) وعندما ذكر الله مدة مكثهم في الكهف وأنها ثلاثمائة سنة ازدادوا تسعا علق بقوله قل الله أعلم بما لبثوا قال تعالى: (وَلَبِثُوا فِي كَهْفِهِمْ ثَلَاثَ مِائَةٍ سِنِينَ

وَزَادُوا تِسْعًا (٢٥) قُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثُوا لَهُ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَبْصَرَ بِهِ وَأَسْمَعُ مَا لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا يُشْرِكُ فِي حُكْمِهِ أَحَدًا (٢٦) وهذا تعليم لنا بوجوب ترك الأمر الذي لا يمكن أن نتوصل إليه بعقولنا لله وتسليم الأمر كله لله يقول المفسرون في تفسير هذه الآيات:

(فهذا الجدل حول عدد الفتية لا طائل وراءه. وإنه ليستوي أن يكونوا ثلاثة أو خمسة أو سبعة، أو أكثر. وأمرهم موكل إلى الله، وعلمهم عند الله. وعند القليلين الذين تثبتوا من الحادث عند وقوعه أو من روايته الصحيحة. فلا ضرورة إذن للجدل الطويل حول عددهم. والعبرة في أمرهم حاصلة بالقليل وبالكثير. لذلك يوجه القرآن الرسول ﷺ إلى ترك الجدل في هذه القضية، وإلى عدم استفتاء أحد من المتجادلين في شأنهم. تمشيا مع منهج الإسلام في صيانة الطاقة العقلية أن تبدد في غير ما يفيد. وفي ألا يقفو المسلم ما ليس له به علم وثيق. وهذا الحادث الذي طواه الزمن هو من الغيب الموكول إلى علم الله، فليترك إلى علم الله. وبمناسبة النهي عن الجدل في غيب الماضي، يرد النهي عن الحكم على غيب المستقبل وما يقع فيه؛ فالإنسان لا يدري ما يكون في المستقبل حتى يقطع برأي فيه) وقال غيره: (كل حركة وكل نأمة، بل كل نفس من أنفاس الحي، مرهون بإرادة الله. وسجف الغيب مسبل يحجب ما وراء اللحظة الحاضرة؛ وعين الإنسان لا تمتد إلى ما وراء الستر المسدل وعقله مهما علم قاصر كليل. فلا يقل إنسان: إني فاعل ذلك غدا. وغدا في غيب الله وأستار غيب الله دون العواقب) وفي موضع آخر: (ولبثوا في كهفهم ثلاثمائة سنين، وازدادوا تسعا. قل: الله أعلم بما لبثوا له غيب السماوات والأرض. أبصر به وأسمع.. فهذا هو فصل الخطاب في أمرهم، يقرره عالم غيب السماوات والأرض. ما أبصره، وما أسمع! سبحانه فلا جدال بعد هذا ولا مرأء).

كل ذلك إرشاد لنا بأن نتأدب في مقام العبودية لله ونسلم الأمر له تعالى ولا نجادل بغير علم ولا برهان وما جاءنا علمه من عند الله وجب التسليم به كما جاءنا لأنه العالم به الذي لا يعزب عنه شيء في الأرض ولا في السماء .

الخاتمة:

بعد هذا التجوال السريع في بضع آيات من كتاب الله يذكر فيه الله قصة شباب آمنوا بربههم يمكننا أن نصل إلى النتائج التالية:

- إن الاهتمام بالشباب هو منهج قرآني يجب أن تسلكه الأمة الإسلامية

- تحصين الشباب من العقائد الفاسدة والأفكار الهدامة واجب على علماء الأمة الإسلامية.

- من مناهج القرآن للدعوة ولتنشيط العقيدة الصحيحة ضرب النماذج ومن هذه النماذج أصحاب الكهف.

- أصحاب الكهف هم شباب اهدتوا وآمنوا فزادهم الله إيماناً وهداية

- إن الحفاظ على العقيدة الصحيحة التي يدل عليها الدليل القاطع من أهم ما يجب المحافظة عليه

- يجب على المسلم توكليل الله في كل أمره

- يجب على المؤمن ترك ما لا فائدة فيه من الجدل وأن لا يماري

مراء ياطلا

- أهمية الرفقة الصالحة للشباب

- يجب على المسلمين أخذ العبر من كتاب الله وتحليل الآيات
والأمثلة التي ضربها الله لهم في كتابه
هذا وأسأل الله أن يتقبل عملي هذا خالصا لوجهه

قائمة المراجع

- القرآن العظيم
- لسان العرب محمد بن مكرم بن علي، أبو الفضل، جمال الدين ابن منظور دار
صادر - بيروت الطبعة: الثالثة - ١٤١٤ هـ
- معجم اللغة العربية المعاصرة أحمد مختار عبد الحميد عمر بمساعدة فريق عمل
عالم الكتب الطبعة: الأولى، ١٤٢٩ هـ - ٢٠٠٨ م
- تاج العروس من جواهر القاموس محمد بن محمد بن عبد الرزاق الحسيني، المحقق:
مجموعة من المحققين دار الهداية
- تفسير القرآن العظيم أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي البصري ثم
الدمشقي (المتوفى: ٧٧٤هـ) ت سامي بن محمد سلامة
دار طيبة للنشر والتوزيع الطبعة: الثانية ١٤٢٠هـ - ١٩٩٩ م
- في ظلال القرآن سيد قطب دار الفكر
- المفاتيح في شرح المصابيح الحسين بن محمود بن الحسن، مظهر الدين الزيداني
تحقيق لجنة مختصة من المحققين بإشراف: نور الدين طالب دار النوادر، وهو
من إصدارات إدارة الثقافة الإسلامية - وزارة الأوقاف الكويتية الطبعة: الأولى،
١٤٣٣ هـ - ٢٠١٢ م
- شرح كتاب الصوم من صحيح البخاري أبو محمد، عبد الله بن مانع بن غلاب
الغبيوي الروقي العتيبي أعتنى به: بندر بن تركي بن سعد البقمي مكتبة العلوم
والحكم الطبعة: الأولى، ١٤٣١ هـ - ٢٠١٠ م
- الجامع لأحكام القرآن = تفسير القرطبي أبو عبد الله محمد بن أحمد بن أبي تحقيق:

- أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش دار الكتب المصرية - القاهرة الطبعة: الثانية،
١٣٨٤هـ - ١٩٦٤م
- أنوار التنزيل وأسرار التأويل ناصر الدين أبو سعيد عبد الله بن عمر بن محمد
الشيرازي البيضاوي المحقق: محمد عبد الرحمن المرعشلي دار إحياء التراث
العربي - بيروت الطبعة: الأولى - ١٤١٨ هـ
- : التحرير والتنوير «تحرير المعنى السديد وتبويب العقل الجديد من تفسير الكتاب
المجيد» محمد الطاهر بن محمد بن محمد الطاهر بن عاشور التونسي دار
التونسية للنشر - تونس سنة النشر: ١٩٨٤ هـ
- تفسير الشعراوي - الخواطر محمد متولي الشعراوي (المتوفى: ١٤١٨هـ) الناشر:
مطابع أخبار اليوم
- تيسير التفسير اطفيش محمد بن يوسف وزارة التراث سلطنة عمان
- التفسير الوسيط للقرآن الكريم محمد سيد طنطاوي دار نهضة مصر للطباعة والنشر
والتوزيع، الفجالة - القاهرة الطبعة: الأولى

أثر الإعلام القيمي البديل على تنشئة الشباب تنمية الاتجاهات العقدية نموذجًا

د. عصام عبد المولى*

التمهيد

بسم الله الرحمن الرحيم، تُعدُّ الهوية من المرتكزات الأساسية لأي أمة تميزها وتُمكن تجذرها بين غيرها من الأمم الأخرى، ولو تساءلنا عن الأدوات الجوهرية المعززة للهوية والقيم لوجدنا أن الإعلام يتربع في مقدمة تلك الرسائل؛ إذ لا يخفى أن الإعلام أصبح يتدخل في تشكيل أنماط الحياة ونوعيتها، بل وهدم أنماط وخلق أنماط جديدة؛ بغض النظر عن مشروعية تلك الأنماط ومدى ارتباطها بالمرجعية العقدية للأمة. ومع العولمة والنظام العالمي الجديد أصبح الكون بفضل الإعلام قرية صغيرة غير مترامية الأطراف؛ إذ قُرب البعيد إلى درجة غير متخيلة عند الأجيال السابقة،

* أستاذ مشارك،

Dr.Isam.Abdulmola@gmail.com
Orcid: 0000-0002-7423-3208

وساهمت أدوات الإعلام وخصها، ومن ثم انتشارها في الوصول إلى أبعد نقطة جغرافية في أكثر بقعة نائية متواجدة على الخريطة.

وزاحم الإعلام المنابر الإعلامية التوجيهية ذات البعد العقدي كمنبر المسجد، فبعد أن كان المنبر المنصة الحصرية للتوجيه والإرشاد، وبعد أن كان محصوراً بجمهور معين وهم الرجال المشاؤون إلى المساجد يوم الجمعة، بعد كل ذلك قَدَّم الإعلام وجبات متنوعة لشرائح متنوعة ابتداء من الطفل إلى المرأة ومن ثم الرجل؛ كل شريحة بحسب لغتها، ونوعية جذبها، والتأثير فيها.

ونجد في أغلب المجتمع فئة محافظة، وأخرى على النقيض، لتبقى الفئة الأغلبية أقرب إلى الحيادية بالمجمل، وبِنظرة إلى المجتمعات العربية أو المجتمعات القريبة منها، كالمجتمع التركي سنرى ثلاث شرائح في المجتمع؛ الأولى هويتها الإسلام في بعده الحضاري والثقافي، والثانية على النقيض من ذلك، والثالثة بين بين، فليست ذات التزام ديني واضح، وبنفس الوقت ليس متحللة من الالتزامات الدينية، ويغلب أن تكون الشريحة الثالثة الأكثر شيوعاً وانتشاراً. وتنوعت الأساليب الإعلامية في تغذية تلك الشرائح ذات الأطياف المتباعدة، وانعكست القسمة الثلاثية لتقسيم المجتمع على وسائل الإعلام، فظهر لدينا قنوات إعلامية ذات توجه ديني واضح، بالمقابل نجد قنوات بعيدة عن الهوية الإسلامية وقيمها، تبث برامج متنوعة بأبعاد علمانية بعيدة كل البعد عن قيم الأغلبية ذات الثقافة الإسلامية، وبالتالي لم تسهم الفئة الأولى ولا الثانية إلا بمزيد تمايز لمكونات المجتمع، ووجد بين تلك المنزلتين قنوات لا نستطيع بحسب الظاهر وصفها بكونها إسلامية دينية صارخة، وليست بنفس الوقت من القنوات ذات التوجهات غير الدينية، بل بتنوعها كانت متناسبة مع الإسلام الثقافي الجملي للأمة،

وكانت بسبب ذلك التنوع عامل جذب لأغلب شرائح المجتمع، ومن أمثلتها القنوات الحكومية في المنطقة العربية بشكل عام، ويلحق بها بعض القنوات القريبة من ذلك، كقناة Trt.

لكن لوحظ بجلاء انحراف كثير من القنوات الحكومية في المنطقة العربية عن الهوية الإسلامية للمجتمع، واصطفافها ضمن القنوات المتحالة عن ثقافة المجتمع نسبياً، والواضح في برامجها أهداف تغييرية نحو اتجاهات لا تمت للهوية العقدية الإسلامية العامة بأي صلة. وكمثال عن ذلك، النقلات التي طرأت على التلفزيون العربي السوري الحكومي، فمع التسعينيات لم يكن ضمن المسلسلات السورية الاجتماعية أي مشهد لممثل يتجرع الخمر ضمن مشاهد متكررة في كل حلقة، وكانت أغلبية المسلسلات تناقش قضايا مجتمعية، لكن رويداً رويداً أصبح تناول الخمر في أغلب حلقات المسلسل من الأمور شديدة التكرار، إضافة إلى انحراف اتجاهات المسلسلات؛ حيث تم التركيز على الخيانات الزوجية بطرق ممجوجة لا تتناسب والحالة المحافظة للمجتمع السوري جملة، وبدأ التلفزيون السوري غربياً عن نسيج المجتمع بتلك المسلسلات الكثيرة ذات التوجه الواضح في تغيير هوية وثقافة كانت راسخة فيما مضى، وولدت هذه النقلة الاستفزازية في التوجه رداً فعل كان من نتائجها قنوات دينية شديدة الالتزام، وبإجراء مقارنة بين قنوات دينية شديدة الالتزام مع قنوات على النقيض من ذلك سنرى أن الأخيرة أكثر جاذبية من الدينية، وأكثر متعة وبهاء، وبالتالي انجذبت الأغلبية الشعبية لتلك القنوات ذات السموم الأخلاقية والعقدية المتنوعة.

تظن بعض الخبراء إلى تلك الفجوة، المتعلقة بوجود قناتين الأولى دينية، والثانية غير دينية جملة، وهنا تفتقت الأذهان عن توليد اتجاه جديد

من الإعلام يبدو حياديًا مشابهًا للنمط الغربي في شكله الخارجي الظاهري، وبنفس الوقت يحمل في طياته القيم والمثل العقديّة الإسلاميّة العليا، لا سيما لدى الشريحة الشبّابية، وهنا تبرز أفلام قنوات Trt التركية نموذجًا معاصرًا؛ إذ المتابع لأحد المسلسلات الاجتماعية سيجد عدة أمور واضحة تمامًا: نساء غير محجبات، لا يوجد ممارسات دينية مكثفة، ولا يوجد أي لغة دينية مستخدمة في الحوار...، لكن سيجد بنفس الوقت أن ذلك المسلسل الدرامي مبني على قيم عقديّة أصيلة، قيم فطرية متناسقة والمقاصد العليا للشريعة الإسلاميّة، وهذه القيم تجذب المواطن الشاب بغض النظر عن دينه، فمثلاً نجد في المسلسل التركي تركيز بطريقة غير مباشرة على الله عز وجل الخالق وفضله، حب الوطن والعلم، الأسرة وتعاضدها، الأخوة، احترام الكبير، الأخلاق الحسنة، مع التركيز على العادات الصحية وتجنب العادات غير الصحية، إذ لا تجد في تلك المسلسلات أي مدخن، ولا شارب خمر.. وهذا النوع من البرامج هو ما يسمى بالإعلام القيمي الأخلاقي البديل الذي سيتناول الباحث أثره على التنشئة العقديّة لدى الشّباب، ولا بد من بيان أن الباحث عمل مدة أربع سنوات متواصلة في إحدى المؤسسات الإعلامية التي كانت تتبنى سياسة الإعلام البديل في تنشئة جيل الشّباب على القيم الإسلاميّة العقديّة الأصيلة.

أهداف الدّراسة ومشكلتها:

تهدف الدّراسة إلى معرفة أثر الإعلام القيمي على التنشئة العقديّة للشباب المسلم في المجتمعات ذات الأغلبية المحافظة، والتي تتعرض لضخ إعلامي كبير ومتنوع من الاتجاهات العقديّة الغربية عن ثقافة المجتمع المحافظ، وهويته الإسلاميّة.

ولذا ستجيب الدّراسة على عدة أسئلة محورية:

ما أثر الإعلام غير الإسلامي على تنشئة الشَّباب؟

ما المسوغات الموضوعية للإعلام البديل؟

ما ضوابط الإعلام القيمي الإسلامي البديل، وحدوده المعرفية؟

أهمية الدِّراسة:

تُشكل صناعة الإعلام أحد أكبر هموم المشتغلين في الدعوة الإسلاميَّة؛ إذ تعد المنابر الإعلامية أحد وسائل التغيير والتوجيه، وصناعة الرأي العام عموماً. ومع منتصف القرن الماضي تظَهَّرت أهمية الإعلام لدى قادة الرأي من المسلمين، وتركزت الاهتمام حول نقطتين: الأولى: جدوى الإعلام الجديد، والغريب عن ساحة الواقع المعاصر. والثانية: ضعف التجربة والخبرة الإعلامية من قبل الإسلاميين.

وقد أخرج الضخ الإعلامي الكبير كثيراً من المسلمين، لاسيما مع انعدام أو قلة البدائل الإسلاميَّة، مما ألجأهم إلى دخول هذا المعترك الجديد، وكان المساهمة الإسلاميَّة متواضعة حرقياً، وذات رسائل مباشرة قد تصل إلى درجة النفرة من البيت الإسلامي الداخلي في المقام الأول، وهنا ظهرت فكرة الإعلام الإسلامي البديل؛ والتي ستظهر آثاره العقدية تدريجياً لدى شريحة الشَّباب في المجتمعات ذات الأغلبية المسلمة إن أحسن استثماره.

حدود الدِّراسة:

لن يتناول الباحث في هذه الدِّراسة الطريقة التقليدية في تناول المصطلحات من حيث اللغة ومن حيث الاصطلاح، بل سيكون التركيز على المفهوم بشكل عام، وليس على التعريف الحدي، إضافة إلى أنه سيتجاوز عن البدهيات الشائعة في هذا الحقل، لينطلق منها إلى فكرة

البحث الأساسية المتعلقة بالإعلام القيمي البديل وأثرها على التنشئة
العقدية.

خطة البحث:

أثر الإعلام غير الإسلامي على تنشئة الشباب

مسوغات الإعلام البديل

ضوابط الإعلام البديل

أثر الإعلام غير الإسلامي على تنشئة الشباب

يُختطف أطفالنا وشبابنا وهم يجلسون في بيوتنا على مرأى منا
ومسمع، فنحن أمام غزو عقدي إعلامي متجدد، يستهدف شبابنا بأنواع
متنوعة من المخرجات الإعلامية؛ وبأدق التفاصيل، فحتى شارات البرامج
ومقدماتها وخاتمتها نجد فيها لمسة تغريبية، والتي ستجذب رويداً رويداً مع
محتوى ذلك البرنامج الذي يتابعه شبابنا. سوف أستعرض واقع الإعلام
غير الإسلامي المعاصر المنتشر في المنطقة الإسلامية عموماً من خلال
بيان أهم السلبيات المتناثرة في المحتوى الإعلامي، ولاسيما أشهر الأفلام،
وستكون البداية من الأفلام الموجهة للشباب الفتية الصغار، ولن أتكلم
سوى عن السموم العقدية، أما مختلف الأمراض الاجتماعية غير العقدية
- كالكسل والاتكالية والتواكل والتسطيح الثقافي، والتفاهة الممنهجة، وفك
الروابط الأسرية، والتعري، وعلاقات الصداقة،... - فقد فصلت فيها كتب
أخرى كثيرة، مع كون هذه السموم ترفد الجانب العقدي بطريقة غير
مباشرة. ويؤسف أن عموم الشباب نشؤوا عقدياً على مجموعة من الأفكار
الوثنية الخطيرة، تُخالف الشريعة الإسلامية، وقُدمت بعض هذه الأفكار
الإعلامية بطريقة مباشرة، والكثير منها دُسَّ بأسلوب غير مباشر، وفي كلا

الطريقتين نجد الإمتاع حاضراً بالنسبة للشباب، وكذلك الجذب والمغامرة في تلك الأفلام والمسلسلات، وكل هذا يُظهر لنا بجلاء الإمكانية الكبيرة للتغيير التي تسببها وسائل الإعلام، وقد تظن لهذا الأمر الرئيس الفرنسي الأسبق شارل ديغول عندما قال: أعطني هذه الشاشة الصغيرة وأنا أستطيع أن أغير لك الشعب الفرنسي.

سأتناول في هذه الفقرة أثر الإعلام غير الإسلامي على تنشئة الشباب فيما يتعلق بالهوية والعقيدة، ومن ثم سعي الإعلام الغربي إلى بناء صورة ذهنية مشوهة عن الدين الإسلامي في مخيلة الشباب.

أثر الإعلام في ضياع الهوية.

يُقصد بالهوية ابتداءً السمة العامة للأمة، والتي هي الإسلام ديناً بالنسبة للمتدين، أو ثقافة لغير المتدينين أو غير المسلمين؛ فالإسلام لا يعبر عن الدين فقط.. ومعظم قاطني المنطقة الإسلامية -بما فيهم الشباب- يتمتعون بالثقافة الإسلامية شأواً أم أبوا، ففي مخزونهم الثقافي يكتزون مفردات الثقافة الإسلامية ولو كانوا متأثراً فكرياً بالغزو الثقافي الوافد من خارج البلاد. فالإسلام يُمثل بالمجموع ثقافة وديناً، للمسلم ديناً وثقافةً، ولغير المسلم حضارةً وثقافةً.

ومن أهم آثار المنتجات الإعلامية الغربية -من مسلسلات أو أفلام- على الهوية الإسلامية التمرد على القيم الإسلامية الأصيلة. يُمثل التمرد على القيم جزءاً من الثقافة الغربية، فالبشرية من وجهة نظرهم يجب أن تتصارع لتسير في الاتجاه الصحيح؛ وعلى كل جيل أن يتمرد على قيم الأجيال السابقة. وقد انعكست هذه الفلسفة على الصناعة الإعلامية، فتجد في أغلب المنتجات الإعلامية الغربية تقريباً إشارة إلى التمرد على القيم السائدة؛ فالفضيلة الأولى في الغرب هي الحرية، أما في قيمنا الإسلامية

فيعد العدل هو الفضيلة الأولى، وبناء على ذلك لا بد في الغرب من التمرد على القيم؛ لأن الحرية تقتضي أن يتخلص الناس من كل قيد، ولو كان قيم الأمة!

أما في المرجعية الإسلامية فالمهم بالنسبة للمسلم أن يكون غريباً يحس بالآخرين، بخلاف التربية الغربية ذات الاتجاه الذاتي. ومن الأعمال الفنية التي ظهر فيها التمرد على قيم الأمة، والتي يتابعها الفتية والشباب مسلسل (القناع)، وأيضاً المسلسل الياباني (ريمي الولد)، وفي العمل الأخير يلاحظ المربي تحطيم القيم بطريقة غير مباشرة؛ فالأسرة في الرؤية الإسلامية أهم لبنة اجتماعية، نجد بطل المسلسل (ريمي) يبحث عن أمه بكل ما يستطيع، ويواجه أحداثاً مأساوية في سبيل تحقيق ذلك الهدف، لكن عندما يلتقي بأمه الضائعة نتفاجأ بأنه يتركها.. فأين قيمة الأسرة! وما الذي يبحث عنه إذاً؟ إنه يبحث عن شيء آخر بعيداً عن أسرته المفقودة لا مجال للتفصيل فيه هنا!

أثر الإعلام في العقيدة.

أنتجت المؤسسات الإعلامية الغربية مخرجاتها لتلبية عقائد شعوبها؛ لذا من المنطقي ألا تنتسجم مسلسلاتهم وأفلامهم مع العقيدة الإسلامية، وبالتالي فإن آثار تلك المواد الإعلامية على عقيدة الشباب المسلم متعددة ولا تحمد عقباه.

ومن أهم آثار الإعلام غير الإسلامي على العقيدة: تعدد الآلهة، تشويه القدر.

تعدد الآلهة: يعد تعدد الآلهة أخطر الأمور الاعتقادية التي تنتافي مع إسلامنا الحنيف، وهي من الوثنية التي جاء الإسلام ليحاربها في المقام الأول، وقد ظهر تعدد الآلهة في بعض الأعمال الفنية الموجهة

للفتية والشباب، مثل: (بوكاهانتس) و(هيفي كروكت). وخطورة هذا النوع من الأفلام والمسلسلات أنها تغرس في نفس الشباب الناشئة أن هناك مَنْ يتصرف في الكون من الأبطال والملوك والعباقرة غير الله عز وجل، فضلاً عن العبث بفطرتهم الإيمانية.

تشويه القدر: إن الإيمان بالقدر من أصول الدين، ومقصود التربية الإسلامية أن تزرع هذه العقيدة مع بقية أركان الإيمان، ولكن بعض المسلسلات الغربية أفسدت هذا الأمر، وذلك من خلال بيان أن القدر ضد الضعفاء من البشر. وهذا العبث في مفهوم القدر ينعكس على أصل الإيمان بالله؛ لأن الشاب سيتشكك في عدله، وصواب أحكامه على عباده سبحانه وتعالى. وتجسد تشويه القدر في مسلسل (ريمي الولد)، فكلما يوشك بطل المسلسل (ريمي) أن يصل إلى أمه تأتي الأقدار وتُبعدة عنها، ويقع في الظلم، ويموت معلمه، وتموت حيواناته الواحد تلو الآخر، ويلاحق من منطقة إلى أخرى ضمن ظروف صعبة قاسية.. وقد قام الراوي في النسخة المدبلجة إلى اللغة العربية بدور في غاية السوء؛ ففي كل مرة يقع فيها (ريمي) في مصيبة، يقول المعلق: "وما زالت الأقدار تتابع ريمي..". وكأن الله عز وجل ضاقت رحمته بـ (ريمي). ومعلوم أن المشاهد يحب (ريمي)، وبالتالي سيحقد الشاب المشاهد على الله عز وجل بطريقة غير مباشرة، وسيشكك في حكمته ورحمته وعدله وقضائه.

أثر الإعلام في تشويه الصورة الذهنية عن الإسلام.

تتنوع وسائل الإعلام من تكريس صورة نمطية غير صحيحة عن الإسلام، وبالتالي تؤثر في مشاعر الأطفال نحو دينهم من خلال توجيه الشباب إلى التسليم ببعض الأفكار المغلوطة عن الإسلام. سأضرب عدة أمثلة عن ذلك:

ففي مقدمة فيلم (علاء الدين) يبدأ الساحر (في النسخة الأجنبية) بالغناء، ويقول: "أتيت من أرضٍ بعيدة (الصحراء العربية) التي يقطعون فيها أذنيك إذا لم يُعجبهم وجهك، إنه مجتمع وحشي، ولكنه بيتي..". وفي الفيلم ذاته تتنكر ابنة الخليفة العربي، وتسير في السوق، ثم ترى فتاة مسكينة تنظر إلى تقاحة فوق طاولة أحد البائعين فتأخذها الشفقة، وتمد يدها إلى التقاحة دون إذن البائع، وتعطيها للفتاة المسكينة، ولكن البائع -الذي صُوّر على هيئة "شيخ" حليق الشارب طويل اللحية واضعاً عمامة- يُمسك سيفاً ويضع يد ابنة الخليفة فوق المنضدة، ويهّم بقطعها قائلاً: "هكذا نصنع بالسارق..!".

إن تصوير المسلمين بهذه الصورة من السذاجة والقبح، وأنهم قوم ليس في قلوبهم رحمة أو شفقة، يقطعون الأيدي عقوبة على سرقة تقاحة من أجل مسكينة فقيرة، لهو تجنّ عليهم، وكرهٌ أعمى لهم.. فضلاً عن الخطأ الفقهي في ذلك! وفي الفيلم ذاته يُعرض الخليفة المسلم بصورة تدعو إلى السخرية والاشمئزاز، فهو مشغول بجمع الجواهر النفيسة، ومستعدٌّ لبيع ابنته وتزويجها برجل شريرٍ مقابل خاتم نادر، ثم هو مشغول بجواربه وطعامه.. وقد رُسم بصورة رجل قبيح، فهو لا يستطيع القيام إذا جلس؛ لأن بطنه ضخمة إلى درجة تمنعه من القيام.. وهذا كله طعنٌ بتاريخنا الإسلامي، وتسفيهٌ لشخصية الخليفة المسلم في أذهان الشباب والناشئة. والفيلم مليء بالمخالفات والشبه، والتي تصب في تشويه الدين الإسلامي عند الشاب المسلم المشاهد.

إن ما سبق ذكره عينة بسيطة جداً من خطورة المعتقدات المبطنة في المنتجات الإعلامية الغربية، والتي يتابعها بشغف وشوق أطفالنا وشبابنا، ولا يتوقف هذا الدور السلبي على العقيدة فحسب، بل يتجاوز ذلك إلى أكثر مما يتصور القارئ مما لا يتسع له المجال.

ويؤسف أن شبابنا المسلم ترعرع على تلك الأنواع من الأفلام والمسلسلات، وأصبحوا مهيين لأفكار الحادية أعمق بشكل سهل وبسيط ويسير... وهذا الأمر يُعظم المسؤولية تجاه الآباء والمربين نحو هذا النوع من الأخطار العقدية التي تفتك بشبابنا، وبالتالي وجب التفكير في حلول استراتيجية بعيدة المدى تكافئ الإعلام العلماني الغربي في جذبته وإخراجه الفني المتميز، نحفظ من خلالها فتياننا وشبابنا من الضياع والإلحاد. وهذا الأمر يبرز بجلاء أهمية الإعلام القيمي، لأنه قوام هذا الدين الحنيف وقاعدته الصلبة، فهو بمثابة الجسور التي نوصل من خلالها هذه الرسالة العقدية الخالدة إلى الشباب وبقية الشرائح الأخرى.

مسوغات الإعلام البديل:

تلك السلبيات المذكورة في الفقرة السابقة والمتعلقة بالأمور العقدية -التي تواجه شبابنا في الإعلام غير الإسلامي- تحتاج إلى معالجة مدروسة مكافئة لما يُعرض ويُنتج من قبل مكنة إعلامية احترافية علمانية المحتوى.. وتندرج هذه المعالجة ضمن البلاغ الذي أمرنا به في عدة آيات قرآنية: "فَاعْلَمُوا أَنَّمَا عَلَى رَسُولِنَا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ" (المائدة: ٩٢)، "فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ الْمُبِينُ" (النحل: ٨٢)، "وما عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ" (العنكبوت: ٩٢) .

والفكرة التي قد تُقترح هي توليد مخرجات إعلامية إسلامية مباشرة تخاطب شريحة الشباب، ويُنشؤون من خلالها تنشئة عقدية سليمة. فهل يَسمح الواقع الحالي للدول العربية والإسلامية بالاكفاء بمثل هذا النوع الإعلامي الإسلامي المباشر، أم لا بد من رديف إعلامي آخر؟

بعبارة أخرى: ما مسوغات تبني إعلامي بديل مع الإعلام الإسلامي

المباشر بنفس الوقت؟

٢,١. المسوغ الأول: محدودية تأثير الإعلام الإسلامي المباشر

بادئ ذي بدء، إن إنتاج إعلام إسلامي متوافق بكليته مع التعاليم الشرعية (الشكل والمضمون) لا يخدم إلا جمهوراً واحداً من الشباب، وهي شريحة المتدينين الملتزمين، وهي شريحة محددة، وغاية ما يؤديه هذا الإعلام المباشر من دور هو المحافظة على هذه الشريحة نفسها من الغزو الإعلامي المخالف لمبادئها، وإن كان من الممكن أن يتابعه بعض غير المتدينين، لكن بنسبية محدودة. ويجب ألا يفهم الكلام أن الهدف هو ضرورة إلغاء فكرة الإعلام الإسلامي لضعف نسبة المتدينين في المجتمعات الإسلامية؛ لأن من حق المتدينين أن يصنعوا إعلاماً يناسب اعتقاداتهم وفكرهم؛ فالمحافظة على وجودهم، أو حتى حمايته من الغزو الثقافي المضاد مقصد مطلوب بذاته. ومن هنا تؤكد ضرورة أن تتال هذه الشريحة من الجمهور حقها من الاستمتاع بحياة إعلامية إسلامية، إلا أننا ننظر من زاوية أخرى وهي أثر هذا الإعلام المباشر على بقية أفراد المجتمع الذي نحيا فيه، والذي نحن مطالبون بنشر تعاليم الإسلام بين من يشاركوننا العيش فيه. هذه النقطة بالتحديد هي التي تُقلق المشتغلين في الدعوة وتدفعهم إلى البحث في محدودية تأثير الإعلام الإسلامي المباشر.

يضاف إلى ذلك أن لطبيعة العلاقة بين المتدينين والعلمانيين في المجتمع أثراً بارزاً في محدودية تأثير الإعلام الإسلامي، فيؤسف أن هذه العلاقة قامت على أساس اجتناب كل طرف لنقيضه اجتناباً تاماً، وإعراضه عن الاعتراف بوجوده وفاعلية ضمن المجتمع، وحرصه على تشويه صورته وفكره. ولما كانت وسائل صناعة الرأي العام، وهي وسائل الإعلام في يد غير الملتزمين من العلمانيين فقد راح الفكر الديني ضحية

هذا التعامل المجحف، حيث باتت أجهزة الإعلام تعرض الصورة الساذجة الهامشية للدين تارة بعلم، وتارة بسبب سطحية معرفتها الدينية، وعدم إفساحها المجال للفكر الإسلامي بممارسة حقه في التعبير عن نفسه، لقد كان لهذا الأسلوب الدور الأكبر في بعد المجتمع عن الفكر الديني، ومن ثم ازدادت ظاهرة التغريب مما جعل الطريق ضعيفة أمام أي مشروع إعلامي إسلامي مباشر وصريح .

إن مجتمعاً عاش بعيداً عن الشريعة الإسلامية في سلوكه يصعب عليه أن يتقبل هذه التعاليم الإسلامية المباشرة التي لم يعتد السلوك عليها، فمثلاً يعسر على إعلام يحرم الموسيقى أن يجد لنفسه قبولاً في أوساط مجتمع اعتاد معظم أفراده على سماع الموسيقى في الغناء والبرامج والمسلسلات، ونشرات الأخبار والأسواق والمطاعم. كما أنه يعسر على هذا المجتمع الذي تعود أن يرى سفور النساء -ويقبل به حالة طبيعية للمرأة- أن يفقدوا في الإعلام الإسلامي المباشر هذه الحالة التي ألفوها وترتبت الأجيال عليها. فالموسيقا والسفور هو بعض ما أصبح معتاداً في المجتمع وأمثالها كثير. ولا نقصد من خلال التمثيل بهما أن ندعو إلى إباحتهما، إنما نصور حجم الغربة التي سيعانيها الإعلام الإسلامي المباشر. وليس من التنبؤ أن ندعي بأن إخراج الإعلام الإسلامي للمجتمع الإسلامي المعاصر هو حكم بفشل هذه التجربة الجديدة، لا لأنها فاسدة أو سيئة، بل لأنها لم تجد التربة الصالحة لها. ومن هنا نقول إن هذا الإعلام الإسلامي المباشر سيعبر عن فئة محدودة من فئات المجتمع، ملبياً حاجاتها التربوية والتعليمية والأيدولوجية، وأما الشريحة الأكبر في المجتمعات الإسلامية فلن تجد نفسها نصيباً مغريباً في هذا الإعلام، لذا لا بد من أن يقترن الإعلام الجديد بمعادل يستحوذ على اهتمام أكبر شريحة من جمهور الشباب المشاهد .

إن وجود مخرجات إعلامية إسلامية مباشرة لا يشك أحد في فائدتها، لكن الواقع الحالي للدول العربية والإسلامية قد لا يسمح بالاكتماء بمثل هذا النوع الإسلامي العَقدي الإعلامي المباشر، وإلا فسيتم اختطاف شبابنا وفتيتنا من قبل إعلام غربي الهوية في منطلقاته وعقيدته وأفكاره، احترافي وجاذب في إنتاجه وإخراجه.

الخلاصة: إن جمهور الإعلام الإسلامي المباشر في شكله محدود جداً، وسيجرمنا بسبب اللون الإسلامي الصارخ من اقتحام شرائح شبابية أخرى تعيش معنا في مجتمعنا، ثقافتها العامة إسلامية وإن لم تكن ملتزمة، ليكون الطرف الراجح في هذه المعادلة الإعلام الغربي.

٢,٢ المسوغ الثاني: الخلل العَقدي في الإنتاج الإعلامي الغربي.

تمتاز المخرجات الإعلامية العلمانية بمجموعة من السلبيات غير السطحية تتاولناها سابقاً، وهنا يجب أن نتساءل عن أسباب هذا الخلل المعرفي المركوز في منتجات الإعلام العلماني والذي مصدره في الغالب الغرب غير المسلم؟

عزى المتخصصون هذا الأسباب إلى أمرين رئيسيين: الأول المنشأ والمصدرية، والثاني عملية الدبلجة والترجمة.

المنشأ والمصدرية: إن أغلب البرامج والمسلسلات والأفلام التي يتلقفها الشباب منشؤها بعيد كل البعد عن هويتهم؛ فهي أنتجت وصنعت في غير بيئتنا وبلادنا، ولثقافة متناقضة إجمالاً مع ثقافتنا، فشركات مثل (ديزني، تيرنر، ورنر،...) هي شركات أمريكية أو يابانية، بعبارة أخرى ثقافة تلك الشركات غير إسلامية، وهي تلبّي حاجات الشاب الغربي والبيئة الغربية، فلا علاقة لها بأي ضابط من ضوابط الشريعة الإسلامية العقدية

والمتمثلة في الوحي كأحد مصادر المعرفة في الثقافة الإسلامية، فهي مغلقة ومبطنة بالعلمنة.

وكمثال واقعي على ذلك النسب الكبيرة من المسلسلات الغربية المصدر، والتي نشأ عليها شباب مسلم في إحدى الدول العربية، فمحطة دبي ومع بداية القرن الحالي قد عرضت خلال دورة برامجية مسلسلات وأفلاماً مدبلجة إلى العربية بالنسب الآتية:

(٤٢) % مما صدره اليابان. و ٢٤,٢ % مما صدره بريطانيا.
و ٢١,٨ % مما صدره أمريكا. و ١١,٨ % مما صدره فرنسا. ونسبة محدودة جداً مما صدره البلاد الإسلامية.!

تُظهر هذه النسب التسميم العقدي الغربي الذي تلقاه الشباب المسلم مقابل جرعات متواضعة جداً من تغذية إسلامية صحيحة. وعلى الرغم من أن شركات الإنتاج الإسلامية قد تحركت بالفعل نحو تغذية شاشات القنوات الفضائية ببرامج هادفة لكن لا يستطيع أحد أن ينكر أن النسبة الطاغية من الإنتاج إنما هو من صنع غير المسلمين، وصناعتهم تتناسب مع عقيدة شبابهم ومجتمعاتهم بخلاف الشباب المسلم.

الدبلجة والترجمة: الإنتاج الإسلامي بالنسبة للأفلام والمسلسلات ذات المضمون المتوافق مع الشريعة الإسلامي محدود جداً بالمقارنة مع كثافة الإنتاج الغربي للشركات الإعلامية العملاقة كما بينا في الفقرة السابقة، يضاف إلى ذلك أن حاجة القنوات العربية والإسلامية اليومية متزايدة لعرض تلك الأفلام عبر قنواتها، ومن هذه الزاوية ازدهرت حركة دبلجة الأفلام الغربية لتغطي تلك الفجوة، فالدبلجة أمر اضطرت إليه مجمل القنوات الإعلامية لشح الشركات العربية والإسلامية المنتجة للأفلام أو المسلسلات المتوافقة مع الشريعة.

إن المتابع المختص والمشاهد للأفلام الأجنبية المدبلجة سيدرك أن عمليات الدبلجة الإعلامية المتعلقة بالإنتاج الغربي منحصرة في ترجمة الصوت إلى اللغات المحلية (كالعربية أو التركية) فقط، ولا ترتقي مطلقاً إلى إعادة الإنتاج من خلال ترجمة الأخلاق وغربلتها لتناسب مع الثقافة الإسلامية، وللأسف بقيت في تلك الأفلام والمسلسلات الثقافة غريبة وإن كان الصوت المدبلج باللغة المحلية، وبنيت الأفكار العقديّة غير الإسلاميّة بكثافة بالغة بلغة البلدان الإسلاميّة، ومن هذه الزاوية تلقى الشباب جرعات مكثفة من أفكار إحادية بوقت مبكر، مقابل انعدام أو شح لقاءات إسلامية مضادة.

وبسبب الكلفة الباهظة للإنتاج، إضافة إلى طلب السوق المتزايد، نجد أنفسنا مضطرين إلى عمليات الدبلجة عن الأفلام والمسلسلات الغربية، وهنا لا بد ألا تقتصر عملية الدبلجة على الصوت والفكرة فقط، بل يجب أن يقوم المعد بتصفية كل الأفكار العقديّة المخالفة للشريعة الإسلاميّة، بدل الاقتصار على ترجمة الصوت إلى اللغة المحلية فقط، وقد أخذت بعض الشركات على عاتقها هذه المهمة الحيوية والتي تخص الشباب في المقام الأول، كشركة النجم للإنتاج الفني، وشركة آلاء، وشركة الزهرة، وشركة بدر الدولية، وشركة (تايفر برودكشن)، قامت تلك الشركات الرائدة بدبلجة الفكر العقدي ليصبح متوافقاً مع الشريعة الإسلاميّة، وبنفس الوقت أنتجت أفلاماً متنوعة ذات توجهات عقديّة مباشرة، ومنها فيلم (محمد خاتم الأنبياء) الذي أنتج وفق أحدث التقنيات، وبأيدي أمهر الرسامين في العالم، وسجل أصواته في نسخته الأجنبية أقوى الممثلين الأمريكيين.. ويذكر هذا الفيلم الشاب بأحداث السيرة النبوية الشريفة، ويعطيه صورة رائعة لبطولات الصحابة رضوان الله عليهم في إبان الدعوة، وبداية ظهورها.

ضوابط الإعلام البديل:

قبل الحديث عن ضوابط الإعلام البديل لا تبذ من بيان أن الإعلام القيمي البديل يندرج تحت مفهوم الإعلام الإسلامي، والذي يُعرّف بأنه تزويد المشاهدين بصفة عامة بحقائق الدين الإسلامي، بصورة مباشرة أو غير مباشرة، من خلال وسيلة إعلامية دينية متخصصة أو عامة؛ وذلك بهدف تكوين رأي عام يعي الحقائق الدينية، ويتأثر بها في معتقداته وعباداته ومعاملاته.

سأبدأ بسرد أهم ثوابت الإعلام الإسلامي المباشر بشكل مختصر، لنعرف بعدها مدى صلاحيتها للتطبيق بشكل كامل في العصر الحالي، ثم سأبين التدابير الإعلامية المقترحة لتوسيع دائرة تأثير الإعلام الإسلامي.

١، ٣. أولاً: ثوابت الإعلام الإسلامي المباشر

مما يصب في تحقيق الذاتية الإسلامية -والمتمثلة في مرجعية الوحي- تحديد النقاط الثابتة في خطة الإعلام الإسلامي، والتي لا تقبل المساومة، بما يلي:

الثوابت الاعتقادية: ويُقصد بها الأمور المتصلة بالعقيدة الإسلامية (صفات الله U، وأركان الإيمان، والغيبيات...).

الثوابت الأخلاقية: وهي التي حملها الإسلام في تعاليمه وأحكامه بدءاً من أدناها حب الخير والفضيلة، حتى أعلاها كالابتعاد عن الكبائر من الزنا، والربا، وعقوق الوالدين..

الثوابت التشريعية: ونقصد بذلك ما يسميه الفقهاء - المعلوم من الدين بالضرورة - كوجوب الصلاة، وغيرها من أركان الإسلام، ووجوب

الحجاب، وترتيب الأسرة على وفق ما أراده الشارع.. وليست هذه الثوابت فقهية محضة، بل قد تتصل بالعقيدة أو الآداب.

تعد تلك الأمور السابقة جملة الثوابت الرئيسية التي يقوم عليها الإعلام الإسلامي، ويكتسب صفته الدينية من خلالها، لذا فلا تنازل عن شيء مما يتعلق بأساسيات الدين؛ سواء في اعتقاداته أو آدابه أو تشريعاته، وبالتالي تتحقق الذاتية الإسلامية للمسلم عموماً وللشباب بشكل خاص.

ماذا لو اقتصر الإعلام على تلك الثوابت؟ لو اقتصر الإعلام الإسلامي في إنتاجه على مراعاة تلك الثوابت بحذافيرها الدقيقة -من غير أي خروج عنها مطلقاً- فإنه سيحقق طموح كل مسلم ملتزم، ولكن يغلب أنه سينحصر الجمهور المشاهد ضمن شريحة المتدينين فقط؛ فهذه الثوابت أيولوجية بحد ذاتها، لا تتناسب إلا مع المؤمنين بها فقط. وبعبارة أخرى: إن الإعلام الذي يقوم على هذه الثوابت يناسب أمة واحدة فقط، وهي التي تؤمن بمبادئه، ولو كان الإسلام حاكماً في المجتمعات الإسلامية لأدى هذا النوع من الإعلام أعظم رسالة للمجتمع بأسره، أما وإن الأمر مختلف الآن بسبب انحسار حاكمية الإسلام عند شريحة عظمى في عموم المجتمعات فإن رسالة هذا الإعلام ستكون جزئية فقط، ومن هذه الزاوية نحتاج إلى تدابير إعلامية لتوسيع شريحة المشاهدين في مجتمعاتنا، ومن خلال تلك التدابير ننبث القيم الإسلامية السليمة ولا سيما في شريحة الشباب بطريقة غير مباشرة، فما هي التدابير الإعلامية المقترحة.

التدابير الإعلامية المقترحة: توسيع دائرة الإعلام الإسلامي

أعود فنؤكد بأن الحاكمية في المجتمعات العربية وكذلك الإسلامية ليست للإسلام بشكل كامل، فأغلب مجتمعاتنا أصابتها لوثة علمنة واضحة

منذ عدة عقود، جعلت الإسلام متصارعاً مع الأنظمة الأرضية المستوردة في أغلبها من الدول الغربية، وصار من المسلم الآن في الواقع الحياتي للمجتمعات الإسلامية أن تنهج طرائق من المعيشة بعيدة كل البعد عن التعاليم الإسلامية الأصيلة، كما أن من الواضح لمن يطلع على الشارع الإسلامي في أي بلد من بلدان العالم الإسلامي أنه لا يكاد يجد خلاف في أنماط الحياة الشرقية ذات الثقافة الإسلامية والغربية ذات الثقافة العلمانية، وإن كان حضور القيم والمبادئ الإسلامية لا يزال مقبولاً، ولكن الأغلب خلاف ذلك. كما أن الخط البياني للتغريب متزايد بصورة مقلقة على المنظور القريب، ولعل التسارع في التغريب يعود إلى التفوق التكنولوجي للغرب الذي أصبح يُصدّر التقنية مقرونة بالقيم الغربية التي نالت من الإعجاب بمقدار ما نالت منه التكنولوجيا الغربية. وهذا ما جعل كثيراً من القيم الشرقية تنحسر أمام القيم الغربية. ومن ثم أصبح الإسلام مهمشاً في حياة كثير من الناس، وهذه النظرة ليست تشاؤماً أو انهزاماً بقدر ما هي وصف لواقع فرض نفسه بقوة في المجتمعات ذات الثقافة الإسلامية .

بناء على تلك الخلفيات السابقة، ما ضوابط الإعلام البديل المقترح، والذي يسهم في حفظ عقيدة الشباب المسلم من حدة الموجات التغريبية العلمانية؟

أولاً: اعتماد الرخص الشرعية.

من السهولة بمكان أن تتوسع الشريحة المستهدفة من قبل الإعلام الإسلامي البديل إذا ما أحسن استغلال الهامش الفقهي الذي اختلف الفقهاء في حدوده :

فقد اختلف الفقهاء في السماع للآلات الموسيقية؛ سواء من قال بالإباحة المطلقة بشروطها المعروفة، أو من أباح بعض الآلات ودون

بعض، وهو أمر قد فصله الفقهاء ضمن كتبهم الفقهية ؛ وكذلك الاختلاف حول صوت المرأة ؛ واختلف الفقهاء في العورة وحدودها، ومنهم من فرق بين العورة الحقيقية، والعورة المرسومة أو التي تظهر في الصورة . وكذلك الحديث عن الرسوم المتحركة والرسوم الثابتة.

إن اعتماد قول مَنْ ترخص في تلك الأمثلة ومثيلاتها كله يوسع دائرة تأثير الإعلام الإسلامي؛ لأنه لن يجد صعوبة في اقتحام جمهور غير المتدينين والذين سيجدون فيه كثيراً مما قد ألفوه في واقعهم المعاش، وحين يتابعونه يمكن لمحتواه أن يغير في توجهاتهم ويؤدي الوظيفة الدعوية المطلوبة. إن اعتماد الرخص في المجال الإعلامي هو خلاف الورع والاحتياط، ولكنه يظل ضمن الدائرة الفقهية العامة، ومن المعلوم أنه لا يمكن حمل العامة على مسائل الورع والاحتياط.

ثانياً: الضرورات الإعلامية.

ومن التدابير الإعلامية من أجل توسيع الشريحة المتابعة من فئة الشباب قبول بعض التجاوزات الشرعية في الشكل الظاهري الصوري ليصبح المخرج قريباً من المخرج العلماني ظاهرياً، لا شاذاً عن الإطار الإعلامي العالمي، وهذا الأمر تدعو إليها مصلحة مخاطبة الجمهور غير المتدين، أو سطحي التدين.

ولا شك أن هذا الاتجاه تحيط به جملة من الأمور الشائكة؛ فهو مسلك يتجاوز أحكام الشرع أحياناً، ولعل حدود الضرورة التي دعت إلى هذه المخالفة الشرعية تُبرر هذا التجاوز، ولا يُعترض على هذا الكلام بأن الغاية لا تبرر الوسيلة؛ لأن هذه القاعدة تطبق حالة الوضع الطبيعي، أما في حالة الضرورة فلا خلاف في أن الغاية تبرر الوسيلة، فأكل الميتة وسيلة محرمة لحفظ النفس، ولكنها مسوغة عند الضرورة المحضة. والقاعدة

الدقيقة التي تحكم اللجوء إلى قبول بعض التجاوزات الإعلامية الشكلية هي قول الفقهاء: الضرورات تبيح المحظورات. وتقيد هذه القاعدة بقواعد أخرى مكملة لها، مثل: الضرورة تقدر بقدرها. ومن خلال هذه الاستراتيجية نستطيع تنقية الإعلام الوافد من الشوائب التغريبية قدر المستطاع. وأهم الوسائل المتبعة في ذلك عملية الدبلجة؛ سواء كانت لمسلسلات الرسوم المتحركة أو البرامج الثقافية أو المسلسلات والأفلام العالمية وغيرها. إضافة إلى إنتاج إعلامي لا يختلف كثيراً في شكله عن نظيره العلماني. ولا بد من أن نقيد هذه العملية -سواء الدبلجة أم إنتاج الجديد- بالثوابت التي مر ذكرها في الإعلام الإسلامي، فالمجال التي تقع فيه المخالفة الشرعية هو خارج نطاق هذه الثوابت: كالتعامل مع الشريعة الفنية الموجودة في ساحة الإعلام من فنانيين وممثلين ونحوهم. وكظهور جزء من العورة المتفق على تحريمها كساعد المرأة مثلاً، مع عدم وصول هذا التجاوز إلى حد المساس بالثوابت، كالعري أو ظهور النساء بلباس السباحة. وبعبارة أخرى إن مجال التجاوز الشرعي هو ما دون الثوابت الشرعية، وفوق المسائل المختلف فيها بين الفقهاء المسلمين، ويمكن للمختصين في الشريعة أن يحددوا قيمة الضرورة التي تدعو لكل تجاوز .

باتباع الاستراتيجية السابقة نكون قد أنشأنا إعلاماً إسلامياً قيماً في محتواه ومضمونه الداخلي، ولكن حالة الضرورة ألجأتنا إلى إخراجه ظاهرياً بطريقة قريبة من الواقع التغريبي المنتشر والمعاش، وإن كانت تلك الطريقة الإخراجية غير إسلامية في مجملها العام. والمحصلة المرجوة تضيق الهوة قدر المستطاع في الشكل الظاهري الخارجي بين مخرجات الإعلام الغربي والإعلام الإسلامي، بحيث لا يجد شبابنا أن الفرق الشكلي الظاهري كبير بين الإعلام الإسلامي ونظيره العلماني، ولولا حدة موجات التغريب التي يتعرض لها شبابنا منذ بداية القرن الماضي لما لجأنا إلى هذا التدبير؛

إذ المفترض أن يكون إعلامنا إسلامياً في محتواه ومضمونه، وفي شكله الخارجي أيضاً، ولكن الضرورات تبيح المحظورات.

ثالثاً: المضمون القيمي الجاذب.

ومما يسهم أيضاً في توسيع دائرة تأثير الإعلام حسن الاختيار في مضمونه وكيفية طرحه، من خلال اعتماد على ما يتواءم مع مقاصد الشريعة الإسلامية، ولاسيما المقاصد العالية، والتي تتوافق في جملتها مع الفطرة الإنسانية التي لا تختلف الشعوب العالمية في تقبلها، ومن ثم يمكن أن يتقبل المشاهد الرسالة الدعوية المرافقة لتلك القيم المقاصدية.

ومن أمثلة المضمون القيمي الجاذب الأمور الآتية:

التركيز على ماله تعلق بمكان الفن والحب والجمال في النفس الإنسانية؛ لأن هذه القيم والمعايير هي التي ترتد بصاحبها نحو الفطرة.

التركيز على التاريخ والموضوعات التاريخية؛ فمن الثابت في علم النفس عمق تأثير هذه المواضيع على الجمهور، خاصة ما يتعلق بالإعلام والشخصيات التاريخية أكثر من الأحداث والمعارك. كما أن التاريخ يهم المجتمع بأسره، لا فرق بين متدين وعلماني في ذلك.

الابتعاد عن المسائل التي هي محل جدل في المجتمع، كالخوارق والغيبيات ونحو ذلك، والاكتفاء بالمسائل القريبة من الجمهور العام.

الابتعاد عن الخرافات والأباطيل التي فشت في بعض كتب التاريخ والسنة والتفسير والأدب..

تفنيد الشبهات الفكرية والعقدية الرائجة بطريقة علمية موضوعية جاذبة.

إن كل ما سبق يصب في تحقيق أهداف الإعلام الإسلامي، والتي من أهمها الدعوة إلى الله عز وجل بالحكمة والموعظة الحسنة، وما يتفرع عنها من أهداف أخرى، كتعزيز القيم، وكذلك الدفاع عن الإسلام والمسلمين في كل ما يشاع ضدهم من أفكار مزيفة، وتلقي جميع تلك الأهداف في تحقيق تنشئة عقديَّة يُربِّي عليها الشَّباب المسلم، وبين الأستاذ محمد المبارك رحمه الله أن حماية العقيدة الإسلاميَّة، التي بها يتم تحرير الإنسانية وإسعادها، ومحاربة ما يعاديها، ويقف عقبة في سبيل نشرها، وتعليمها، والدعوة إليها، هو الهدف الأول للدولة في الإسلام، والأهداف الأخرى متفرعة عنه.

أمثلة تطبيقية:

لن أتكلّم في هذه الفقرة عن الإعلام الإسلامي (مسلسلات وأفلام) في مضمونه وشكلها الخارجي، بل سيكون البيان حول نوع آخر من المسلسلات والأفلام تمتاز بكونها قيمة المحتوى والمضمون والمتناسق مع الشريعة الإسلاميَّة، وأما من حيث شكلها الخارجي فلا تبدو أنها ذات توجهات إسلامية صارخة، بل اتبع المخرج النمط العلماني الشائع في الإخراج الظاهري، وسأضرب مثلاً على ذلك من خلال أفلام الكرتون التي نشأ عليها كثير من الشَّباب، ثم أمثلة من المسلسلات الدرامية التركية الحديثة، والتي تمتاز بتوافر عنصر المغامرة الجاذب لجمهور الشَّباب.

١، ٤. الشريحة الأولى: أفلام الكرتون

من الأمور الإيجابية التي ترفد الجانب العقدي تنمية الشعور الوطني، ويكون ذلك من خلال حبّ الشَّباب على حبّ الوطن، والتضحية في سبيله.. ومن أمثلة ذلك فيلم (صراع الجبابرة) و(صقور الأرض)؛ إذ عزم أبطال المسلسل الثلاثة فيه (عبد الرحمن، وحكمت، وحمزة) على توحيد

البلاد وإعادة السّلام والأمن إليها، وقد ضمنت تلك المعاني في كلمات أغنية المسلسل التي كانت تتكرر مع بداية كل حلقة: (شرف الوطن أعلى منا.. ومما قد يجول بفكرنا في أيّ زمن...) إلى أن يقول: (شعارنا على الزمن.. عاش الوطن.. عاش الوطن) مع العلم أن المسلسل لا يوجد فيه أي شعار أو لفظ إسلامي، بل هو عام جداً في شكله الخارجي، وإخراجه الفني. وفيما يتعلق بغرس القيم التربوية عند شريحة الشّباب، (كالصدق، والوفاء، والتعاون، ومساعدة المحتاجين، وتقديم العون للفقراء، وحب الوالدين، والأسرة، واحترام الجَدِّين، والمعلمين والكبار..) سنجد مسلسل: (أنا وأخي) خير نموذج على هذا الأمر. مع وجود باقة متنوعة من المسلسلات التي ركّزت على تعميق دور المعلم والعلم والمدرسة والأسرة، فعرضت المؤسسة التعليمية (المدرسة) بطريقة محبّبة، وصورة جذّابة، ومثالها مسلسل (لحن الحياة) .

٢,٤ . الشريحة الثانية: المسلسلات الدرامية.

بدأت قناة TRT التركية بنشر مجموعة مكثفة من المسلسلات، الأولى إسلامية الشكل والمضمون (كمسلسل قيامة أرطغرول، أو المؤسس عثمان)، والنوع الثاني غير إسلامي بشكل صارخ في شكله الخارجي، ومن أمثلة النوع الثاني (مسلسل لا تترك يدي)، والمثال الثاني (في الداخل). وسأعطي فكرة موجزة عن كل عمل، ثم أعقب المزايا المتعلقة بمثل هذا الإعلام الإسلامي القيمي البديل، الجاذب للشباب في المقام الأول.

المسلسل الأول: (لا تترك يدي Elimi birakma)

تدور قصة هذا المسلسل التركي الدرامي، والذي أنتج عام ٢٠١٩، حول فتاة تُريد أن تُحقق طموحها، بأن تُسافر إلى الولايات المتحدة الأمريكية لتُكمل دراستها لكي تُصبح طاهية مُحترفة كوالدها، أثناء سفرها

تلقتي مصادفة بشاب على متن الطائرة، وبالخطأ يتم التبديل بين حقائبهم في المطار، ثم تتوالى الأحداث إلى أن نصل إلى العقدة الدرامية، والتي سترتبط من خلالها الفتاة بالشاب، مع وجود الكثير من الأحداث المشوقة في ذلك المسلسل المؤلف من ٥٩ حلقة.

المزايا القيومية والعقدية المتعلقة بالمسلسل:

ركز المسلسل بطريقة غير مباشرة على كثير من المزايا الإيمانية والقيومية من خلال أحداثه المتنوعة، ومن الممكن تلخيص أهمها من خلال النقاط الآتية: اللمة الصوفية التركية المعتدلة، مرجعية الجدة الحكيمة المؤمنة، الإيمان بالقضاء والقدر من خلال الابتلاءات المتنوعة التي تعرّض لها أبطال المسلسل، احترام الأسرة، الاهتمام بالضعفاء (أطفال التوحد)، نوع عام من الاحتشام.

المسلسل الثاني: (في الداخل İÇERDE)

تدور أحداث المسلسل حول زرع أحد العصابات جاسوساً لها ضمن فريق الشرطة، في الوقت التي تزرع الشرطة جاسوساً لها ضمن العصابة نفسها، والفكرة المشوقة أن الجاسوسين هما إخوة أشقاء زُرعاً في فريق الآخر، وكل منهما أصبح «في الداخل»، ومن هنا جاءت تسمية العمل بهذا الاسم. والعقدة الدرامية أن الشقيقان يبحثان عن بعضهما البعض منذ أن افترقا في مرحلة الطفولة.

المزايا القيومية والعقدية المتعلقة بالمسلسل:

لا نجد في هذا المسلسل لمسة دينية ظاهرة واضحة، لكن تركيز المسلسل على معاني الأخوة، ومعاني العلم والوطن والدفاع عنه تصب في تعزيز الفكر العقدي بطريق غير مباشر، والفكرة الملاحظة في هذا

المسلسل أنه قلب في ذهن المشاهد الشاب الكثير من الأفكار النمطية ذات المنحى السلبي، فمثلاً نجد أن هذا المسلسل غير فكرة العصابة في ذهن المشاهد بطريقة ذكية غير صادمة في عرضها، فلم يربطها بأفعال كرسيتها المسلسلات الأجنبية، إن رئيس العصابة في الإعلام الغربي هو زير نساء، ولا يتوقف عن احتساء الخمر، وكل أنواع الدخان الفاخرة وكذلك المنشطات، وكذلك الحفلات المسائية اليومية التي تُعرض فيها النساء شبه عاريات، يُضاف إلى ذلك ترويج للشذوذ ومتعلقاته... في هذا المسلسل لم ير المشاهد أي مشهد يحتوي تلك الأمور المرتبطة برئيس العصابة، وهو بحد ذاته اتجاه نحو القيم بطريق غير مباشر، إذ يربط البطل السلبي بشناعة أخلاقه وأفعاله، ومخالفاته القانونية، ولا نجد المسلسل يروج في ذهن الشاب المشاهد بطريقة غير مباشرة أيًا من الأفكار غير أخلاقية كالإغراءات الجنسية التي اعتاد عليها الإعلام الغربي.

ملاحظة على النماذج السابقة:

في هذا النوع من الإعلام البديل لا نجد التركيز الواضح والمكثف على الشعائر الإسلامية الظاهرة في كل الحلقات المعروضة، فالمسجد لا حضور بارز له، وكذلك الصلاة من قبل أبطال المسلسل، وأيضًا حجاب المرأة، وغيرها من المظاهر التي تُصنف العمل بأنه عقدي إسلامي من أول وهلة. وبنفس الوقت لا نجد الكثير من السلوك المحرم من قبل الشريعة الإسلامية، والتي تفيض فيها المسلسلات الغربية، فمثلاً (الاعتقادات الوثنية، أفكار إلحادية، العري المحرم، المشاهد الجنسية، الإغراء، الترويج للشذوذ، التدخين، شرب الخمر، الملاهي الليلية،...) كل الأمثلة السابقة لا نجدها في مثل هذه المسلسلات التركية الحديثة ذات الشكل الظاهري القريب من الإنتاج الغربي.

مع العلم أن المزايا الإيجابية الموجودة لا تنفي عدم وجود بعض المخالفات الشرعية، لكن في ظل الهجمة الشرسة الممنهجة -ليس على الإسلام ولا على مجمل الأديان فقط، بله الفطرة- نجد في هذا النوع من المسلسلات إعلامًا بديلاً مكافئاً للإعلام الغربي العُلَماني في إخراجِه ونمط إنتاجِه، لكنه متميز عنه في رسالته القيمية ولا سيما العقديَّة الموجهة نحو الشَّباب في المقام الأول، وهو ما يجعلنا نقبله من باب الضرورات التي تبيح المحظورات.

النتائج:

بعد هذه الجولة المختصرة حول الإعلام البديل، نصل إلى بيان أهم النتائج:

لا تتوافق منتجات الإعلام الغربي مع الفكر العقدي للمجتمعات الإسلاميَّة.

إن حصر الإنتاج الإعلامي بالأعمال الإسلاميَّة في شكلها ومحتواها سيفقدنا لشريحة واسعة من الشَّباب المفتون بالإنتاج الإعلامي الغربي.

إن الإعلام الإسلامي البديل محافظ في محتواه ومضمونه على الثوابت الإسلاميَّة في إطارها العام.

لا يرتبط الإعلام الإسلامي البديل في شكله وإخراجِه الظاهري بمظاهر إسلامية واضحة وصارخة.

الضرورات الإعلامية هي السبب الملجئ لاتباع سياسة الإعلام البديل.

يَسْمَح الإعلام الإسلامي البديل بإيصال رسائل دعوية قيِّميَّة لشرائح

متوعة من الشَّبَاب قد لا تكون ملتزمة دينياً، بتأثير أكبر من الإعلام الإسلامي المباشر.

التوصيات:

بات من الملح تأسيس هيئة متخصصة في الإعلام الإسلامي تضم أفراداً متخصصين في المجال الشرعي والإعلامي أيضاً، لا تقتصر على دعم الإعلام الإسلامي المباشر فقط، بل تعزز الإعلام القيمي البديل في الساحة الإعلامية العالمية.

المراجع:

- الأزهري، إيهاب، الإذاعة وبناء الإنسان، القاهرة: دار المعارف، ١٩٧٨.
- جمال الدين عطية، نحو تفعيل مقاصد الشريعة الإسلامية، دمشق: دار الفكر، ٢٠٠٣.
- راضي، سمير، الإعلام الإسلامي رسالة وهدف، رابطة العالم الإسلامي، ١٩٩٦.
- ربيع، حامد ربيع، سلوك المالك في تدبير الممالك، القاهرة: دار الشعب، ١٩٨٠.
- الرشيد، عماد الدين، أثر أفلام الكرتون في تربية الطفل، سورية: نحو القمة للطباعة والنشر، الطبعة الثانية، ٢٠١٠.
- الرشيد، عماد الدين، هموم الإعلام الإسلامي، مذكرة غير منشورة.
- زين، منصور، قضايا وهموم الإعلام الإسلامي، دم: دراسات دعوية، ٢٠٠٩.
- الشريف، راشد، أثر وسائل الإعلام في ترسيخ العقيدة الإسلامية وتقييم السلوك، الرياض: جامعة نايف العربية للعلوم الأمنية، ١٩٨٦.
- عبد الحليم، محي الدين، الإعلام الإسلامي وتطبيقاته العملية، القاهرة: مكتبة الخانجي، ١٩٨٤.

عبد الله قاسم الوشلي، الإعلام الإسلامي في مواجهة الإعلام المعاصر بوسائله المعاصرة، اليمن: دار البشير، ١٩٩٤.

القرضاوي يوسف، فقه الغناء والموسيقى في ضوء القرآن والسنة، بيروت: مؤسسة الرسالة، ٢٠٠٧.

مبارك، محمد، نظام الإسلام، دمشق: دار الفكر.

المكاوي، سمية، الإعلام الإسلامي والإعلام الغربي في حاضر اليوم، السودان: جامعة السودان، رسالة ماجستير غير منشورة، ٢٠١٦.

الموسوعة الفقهية الكويتية الكويت: وزارة الأوقاف، ١٩٩٤.

نتوف، أحمد، الغزو الفكري في أفلام الكرتون، سورية: نحو القمة للطباعة والنشر، الطبعة الأولى، ٢٠٠٧.

KAYNAKÇA

- Al-Azharī, ʾIḥāb, al-Idhā'ah wa-binā' al-insān, al-Qāhirah: Dār al-Ma'ārif, 1978.
- Jamāl al-Dīn 'Aṭīyah, Naḥwa Taf'til Maqāṣid al-sharī'ah al-Islāmīyah, Dimashq: Dār al-Fikr, 2003.
- Rādī, Samīr, al-l'ām al-Islāmī Risālat whdf, Rābiṭat al-'ālam al-Islāmī, 1996.
- Rabī, Ḥāmid Rabī, sulūk al-Mālik fī tadbīr al-mamālik, al-Qāhirah: Dār al-Sha'b, 1980.
- Al-Rashīd, 'Imād al-Dīn, Athar Aflām al-kartūn fī tarbiyat al-ṭifl, Sūrīyah: Naḥwa al-Qimmah lil-Ṭibā'ah wa-al-Nashr, al-Ṭab'ah al-thānīyah, 2010.
- Al-Rashīd, 'Imād al-Dīn, Humūm al-l'ām al-Islāmī, Mudhakkirah ghayr manshūrah.
- Zayn, Maṣṣūr, Qaḍāyā wa-humūm al-l'ām al-Islāmī, D. M: Dirāsāt da'wīyah, 2009.
- Al-Sharīf, Rāshid, Athar wasā'il al-l'ām fī tarsīkh al-'aqīdah al-Islāmīyah wa-taqwīm al-sulūk, al-Riyāḍ: Jāmi'at Nāyif al-'Arabīyah lil-'Ulūm al-Amnīyah, 1986.
- Abd al-Ḥalīm, Muḥyī al-Dīn, al-l'ām al-Islāmī wa-taṭbīqātuhu al-'amalīyah, al-Qāhirah: Maktabat al-Khānjī, 1984.
- Abd Allāh Qāsim al-Washlī, al-l'ām al-Islāmī fī muwājahat al-l'ām al-mu'āṣir bwsā'lh al-mu'āṣirah, al-Yaman: Dār al-Bashīr, 1994.
- Al-Qaraḍāwī Yūsuf, fiqh al-ghinā' wa-al-Mūsīqá fī ḍaw' al-Qur'ān wa-al-sunnah, Bayrūt: Mu'assasat al-Risālah, 2007.
- Mubārak, Muḥammad, Nizām al-Islām, Dimashq: Dār al-Fikr.
- Al-Makkāwī, Sumayyah, al-l'ām al-Islāmī wa-al-l'ām al-gharbī fī Ḥāḍir al-

yawm• al-Sūdān: Jāmi'at al-Sūdān• Risālat mājistīr ghayr manshūrah•
2016.

Al-Mawsū'ah al-fiqhīyah al-Kuwaytīyah al-Kuwayt: Wizārat al-Awqāf• 1994.

Natwf• Aḥmad• al-ghazw al-fikrī fī Aflām al-kartūn• Sūrīyah: Naḥwa al-Qimmaḥ
lil-Ṭibā'ah wa-al-Nashr• al-Ṭab'ah al-ūlá• 2007.

أساسيات التدين عند الشَّبَاب المسلم وتحديات العالم المعاصر

د. مروان معزي*

مقدمة :

تقتضي سنة التدافع في عالمنا المعاصر اليوم أن تأخذ اشكالا متنوعة ، ونماذج مختلفة ، وكل هذا من اجل الحفاظ على الذات و الهوية ، لكي تبقى شاهدة حاضرة معبرة عن تلك الاستمرارية لاجيال متعاقبة على حماية فكرة محددة .

و تقتضي منا حماية الفكرة الأم سياج فكري متين يقوم على اسس متينة دونها سيتم اختراقها و توظيفها و تزييفها في أقل الاحتمالات ،

و يراد بالفكرة الأم : الدين و علاقته بالتدين من جهة ، و الحياة من جهة اخرى ؟ بمعنى الوقوف على ماهية الدين و وظيفته الدينية و

---

* جامعة الأمير عبد القادر للعلوم الإسلامية قسنطينة الجزائر كلية اصول الدين، قسم العقيدة ومقارنة الاديان، قسنطينة الجزائر، marouanemaazi@gmail.com

الدنيوية ، و الدور الوظيفي للأفراد من خلال اعتناقه أو تفعيله في الواقع المعاش .

يعاني المسلم اليوم في واقعه المشهود التآرجح بين حماية الفكرة الدينية أو طريقة تفعيلها في واقع تجاوز القراءة الدينية بل تجاوز الفكرة الدينية كفكرة صالحة لمواكبة النموذج الحياتي المعاصر ، مما انتج لنا شاب مسلم بوادر القطيعة مع فكرته الدينية بادية في السطوع ، و في اقل مظاهرها خلخلة في التصور - و هذا نتيجة لواقع المادة و التقنية المبهرة - من جهة و من تدهور التلقي الديني من جهة اخرى .

و على جانب آخر هناك تأصيل انغلاقى يوظف لفكرة دينية تقود الشاب المسلم لحياة على هامش واقعه في ادنى مستوياته التأصيلية ؟- وهذا نتيجة لواقع انعرالي إقصائي و قصور فكري و معرفي لأساسيات المشروع الديني التي تلقن -

و بين هذا و ذاك ، نتج لدى الشباب المسلم تيه تديني فكري و وظيفي من اهم ملامحه تذبذب و ضبابية الفكرة الدينية كتأصيل ثم كتوظيف، تجلى في جملة من التظاهرات العدائية سواء سلوكية او لفظية، و سواء مع او ضد الفكرة الدينية .

و بذلك و للوقوف على تشريح أزمة التدين في واقعنا المعاصر كان لزاما علينا الوقوف على اساسيات التدين و طريقة تأسيسها ،تفعيلها و توظيفها ، و بذلك نكون قد قررنا ابتداء ان الاشكالية المعالجة بالاساس متعلقة بالشق المعرفي المتين الذي يقدم زبدة الفكرة الدينية اجمالا، تاركا طرق تفعيلها لواقع الافراد . أولا : أساسيات التدين كأصل معرفي :

ماذا نقصد بالأساسيات ؟

هي : " تلك الأصول العامة التي تجمع الخارطة الدينية كأصول عامة - و هي المراد المعبر عن المقصد الالهي من التدبير الديني".

بمعنى : الأصول الضرورية التي لا نستغني عنها لفهم الدين"

و بذلك إذا تم ضبط غالب هذه الإحداثيات تم بناء صورة مصغرة مقربة لماهية النموذج الديني من خلال فكرة دينية محددة .

و بالرجوع إلى التاريخ الإسلامي نجد المجتمع الإسلامي وفقاً للمخطط البياني متأرجح بين الصعود و النزول على مستويات مهمة في تاريخ الفكر، بين الدخول إلى المجتمع التاريخي الزمني و المجتمع الطبيعي البدائي^١ ، و هذا التآرجح في الغالب مقيّد بمستويات فهم الفكرة الدينية و بالأخص أساسيات الدين و آفاق توظيف الفكرة الدينية .

نجد التعبير عن هذه الإشكالية متفاوت بين الباحثين فمنهم من يسميها معصية و فجور ، مشكلة الثقافة ، و آخر إشكالية التحضر ، وبعضهم مفهوم الانسلاخ عن الدين ، و الغزو الثقافي ... و هكذا ، و هي كلها مسميات ترمي إلى محاولة المساهمة في مشروع إعادة بناء المسلم المنشود و ما ينبغي أن يكون عليه في واقعه المعاصر محافظاً بذلك على الفكرة الدينية في جوهرها مع توظيف سلوك سليم يحافظ على مشروع القيم من التزييف .

الاساس الأول : إشكالية المصدرية كأساس ديني :

و يراد بالمصدرية هي : " ضبط مصادر التلقي المعبرة عن المقصد الالهي و الملزمة في إطارها المحدد".

١ نقصد بالمجتمع التاريخي : الذي أضاف لحياته نماذج جديدة، المجتمع البدائي : الذي بقي محافظاً على أنماط حياته دون تغيير رغم الحاجة إليه ، للتوسع يرجى النظر مالك بن نبي ميلاد مجتمع.

و الغرض من هذا الإجراء هو بيان مجال الاستمداد المعرفي في نسقه الكلي مع الوقوف على معيارية الوضوح بالمباشرة دون واسطة ، وهنا نكون أمام مصدرية القرآن و السنة ، كمصدرين متفق عليهم ومحل إجماع ، واضح الخطاب لغة و موضوعا.

و أهمية الضبط هي تحرير عقل الشاب المسلم من ضبابية المصدرية ، أو النزوع إلى المصادر المخفأة و الحواشي أو المغيَّبة و التي تسير على الهامش ، أو تلك التي تفتح الباب على مصراعيه بحثا عن مصدرية موازية و بديلة.

و نقصد بالمباشرة هنا تحديد مستويات العلاقات مع المصدرية ، و ذلك بالترغيب في القراءة بمستوياتها المختلفة مع المحافظة على متطلبات كل مستوى ابتداء من مجرد التلفظ بالحرف إلى التفقه فيه ، و هذه المستويات حددتها المصادر ذاتها ؟ منها نجد " { وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا (١١٤) طه } { قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ } إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ (٩) { الزمر .

{ لَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ } { النساء ٨٣} .

ومنها: " من قرأ حرفاً من كتابِ اللهِ فله به حسنةٌ، والحسنةُ بعشرِ أمثالها لا أقولُ (الم) حرفٌ ولكن (ألِفٌ) حرفٌ و(لامٌ) حرفٌ و(ميمٌ) حرفٌ" بمعنى نجد أن النص ذاته و المصدرية^٢ نفسها لم تضع سياق حولها

٢ لا بد للشباب المسلم ان تكون له رؤية محددة حول كيفية حماية النص من الحذف و التبديل و التحريف و بيان جهود السابقين للمحافظة عليه نصا و فهما ، كطرق ضبط النقل و القراءات ، علم النحو و الصرف ، دلالات الألفاظ و المعاني ، و نشوء المدارس و غيرها ليوقف القارئ على جهود المتقدمين الذي أدوا دورهم في سياقه التاريخي كصورة من صور المباشرة و الذي أنتج لنا علما يسمى بعلم القرآن.

أو بينها و بين عقل المسلم بل بالعكس نجد الترغيب ببناء علاقة علمية نتاجها امتياز ديني و شهودي حياتي و غيبي ،أي أن النص نفسه يوجه العقل المسلم إلى إنشاء العلاقة المباشرة قصد الإبداع ، و يفرض نفسه على واقع الحياة .

و السؤال المطروح:

- لماذا شددت المصدرية في بيان وجوب قيام علاقة المباشرة بينها و بين المسلم؟

- لماذا لم تكتف بتمثلات قراءات السابقين كنموذج محدد لم يبق معه سوى التسليم ؟

الإجابة على هذا التساؤل تحدد المراد الإلهي من التوجيه القرائي ، فسياقات التحولات الاجتماعية و الاقتصادية و العلمية ، تحتم على القارئ توظيفها أثناء القراءة ، و بالتالي فالفهم قد تختلف باختلاف تنوع المناهج و الآليات و جملة الإبداعات المتدفقة زمنيا ، فمثلا اختلاف الرؤية الكونية بين المتقدمين و المتأخرين تجعل من فاعلية النص أكثر تجاذبا ، بينما لو ضل في قراءاته السابقة (و التي تعبر عن نموذج في حد ذاته نموذج لتطورات سابقة في زمنها) لأنتج لنا نوع من اللأ تفاهم بما يؤدي إلى العداء و الإلغاء و محاولة البحث عن البديل الزمني (وهو ما يسوّق الآن من خلال النماذج المقدمة كصورة من صور قراءة المصدرية الدينية).

سبق و أن قلنا أن المباشرة بالقراءة لا بد و أن تقيّد بمستوياته و شروطها ، و هذه المستويات و الشروط نجد الشاب المعاصر أكثر انضباطا لها بالتزامه لقواعد القراءة ، مجانية لفوضى الآليات و النتائج كما هو مشهود اليوم ،

بمعنى أن المصدرية شددت على قيام المباشرة بينها و بين العقل المسلم بشروط موضوعية محددة اقرها المصدر نفسه.

إذن كنتيجة : في ظل تحد مقارن يجد الشاب المسلم اليوم نفسه لديه امتياز حق المباشرة للمصدرية من المصدرية نفسها ٣، و هذا امتياز لا يجده في باقي الكتب المقدسة الأخرى بمختلف أنواعها، مما ينقل الشاب من مقام التوجس و الخيفة إلى مقام الاعتزاز و التثبث.

وهذا هو الأساس الأول الذي يجعل الشاب المسلم اليوم أكثر ارتباطا بمقومات هويته.

و أهم غرض في تحديد المصدرية في رأيي و الذي تقيد الشاب المسلم اليوم هو كونه سيقف على معنى أن النص قائم على نفسه تثبيتا و دفاعا و حجة ، و هذا متعلق بالجانب الموضوعي كبناء داخلي للمادة القرآنية أو الحديثية ، هذا من جهة ، و من جهة أخرى اكتساب مبدأ تعظيم المصدرية في نفوس المتلقي بما يبعث إلى الاطمئنان و الركون إليها، ففتشاً علاقة الاعتداد بها حبا و إذعانا، و هو ما سنذكره في الأساس الثاني.

ثانياً: المادة الموضوعية للدين :

٣ - وهنا التفاتة لطيف و وحيية في كون التعاطي مع النص الديني الإسلامي لم يكن حكرا على جملة من الناس لامتيازات نسبية او سياسية او اجتماعية ، بل كانت مفتوحة على الكل باعتبار الخطاب الديني كان موجها بالأساس للكل ، فلا يمنع من التعاطي معه بالاحتكار ، و إنما بشروط موضوعية مقبولة بداهة و كمسلمة ، وهذا مما لا تتوفر عليه باقي الأديان التي جعلت من مجرد الاقتراب من النصوص لغير الموكلين بها صورة جرمية قد يعاقب عليها بالموت ، و لولا الحركات التحريرية في العالم اليوم ما سمعنا بالتحويلات الدينية و التي كانت نتيجة لإكراهات مجتمعية فرضت نفسها على تلك الأديان.

١- المادة الدينية و علاقتها بمتطلبات الشمولية:

بعد أساس تحديد المصدرية و تثبيت المباشرة نجد أساسيات المادة الموضوعية تبدوا في الأفق لكل قارئ ، بمعنى قيام نموذج لتحديد أهم إحدائيات المادة الموضوعية للدين و مساراتها ، و يتجلى أكثر دقة في: " تمكين الشباب المسلم من بناء تصور شامل لمادة الدين وموضوعاته من مصادره الأصلية مع تقريب المفهوم قدر الإمكان" ، و نجد غالبيتها تتمحور حول : " الله، الانسان، الكون." ف:-

- الله تعبير عن الغيب و متعلقاته: الله النبوة الآخرة الخلق.

- الإنسان: صورة عامة و خاصة ، فالعامة الإنسان بشكل عام ك مخلوق رباني له وظيفة محددة وعلاقة بالمصدرية في كل زمن ، و يتجلى هذا في صور النماذج التشريعية و القيم الأخلاقية و قصص الأمم السابقة وأهم صورة في موضوع الإنسان نجد اختزال فكرة الاستخلاف فرديا و جماعيا .

- الكون: هو الفضاء الذي يعيش فيه هذا المخلوق الرباني المكرم و تتجلى أثنائها فكرة التسخير، و علاقته بموضوع الإنسان باعتباره يختزل فكرة العلاقة مع الإنسان بكونه محلا للاستخلاف تجري عليه خلافة الإنسان ، وفقا لأحكام المصدرية ابتداء .

و السؤال المطروح : ما هي أهمية تحديد المادة الموضوعية للدين في تنشئة عقل الشاب المسلم اليوم ، و ما هو أثرها و تداعياتها في ظل واقع العالم المعاصر بما فيه من تجاذبات فكرية ؟

تتجلى أهمية ضبط المادة الموضوعية للدين و المصدرية في سياق

إنتاج تساؤل مهم وهو : " ما الشيء الذي أهمله الدين أو المصدر الديني الإسلامي كمادة موضوعية يحتاجها الإنسان و لم يشر إليه؟

أو ما هو التسبب الذي يعطي الحق للشباب المسلم إلى معاداة أو إلغاء القيم الدينية واستبدالها بقيم أخرى؟

من حق الشباب اليوم السعي إلى القناعة الذاتية لكن أن تكون قناعة معيارية ذات بعد تقييمي .

و بصورة أخرى في ظل النموذج الحياتي للنبي محمد صلى الله عليه وسلم كصورة حية للمادة المصدرية و التي تسمى بالسيرة؛ هل هناك ما تم إغفاله من أساسيات الحياة وفقا للتدرج الزمني منذ ١٤ قرن؟

و بالتالي تحديد المادة الموضوعية للدين بشكلها المصدرية يضع لنا معالم و إحدائيات ، والحديث عن تلك المعالم كثير من حيث المصدرية القرآنية أو الحديث النبوي الشريف ، إلى تمثلاته من خلال الجيل الأول كوعاء مستقبل للمصدرية معايشا لها موظفا لأساسياتها في حياته .

إن القارئ للتوجيه القرآني و النبوي ليجد النزوع نحو ترشيد ضوابط التعامل مع تقريرات مسائل الغيب و الشهادة ، فتمثلات الغيب لا بد و أن توضع في حيزها المحدد باعتدال، فكل جرعة زائدة تخل بالتوازن النفسي و العقلي المطلوب للنهوض بمختلف المسؤوليات من حيث أنها تصرف

٤ - وهنا لا بد من التفرقة بين المتطلب المصدرية الديني كواجب شرعي ، و بين السياقات التاريخية التي قد يحاول البعض نقلها من محل الإطار الزمني إلى التأطير المصدرية ، وبالتالي فالمصدرية أقرت و عبرت عن المقصد الإلهي للتدبير ، و لم ترتق بالأعراف و العادات إلى مصاف المصدرية ، و بالتالي المسلم اليوم ملزم بالمصدرية دون الإعراف من حيث الانصياع الذي ينجر عنه الثواب و العقاب في حالة الاختلاف .

بمعنى أن نقل أساسيات الدين إلى العالم الغربي و اعيش بعقلية الغرب فيما لا تعارض فيه مع القيم و الأساسيات الإسلامية ، و هذا مجاله واسع اليوم .

الوعي عن واجباته الأساسية ، و تسهم في تعطل الزمان بغير تحصيل .
(هويدي، ١٩٨٨، صفحة ٧١)

و أمثلتها كثيرة ، فالانشغال بمباحث علم الكلام دون الحاجة إليه ، و التوغل في دقائق الصفات ، و أخبار القيامة ، قد يخرج الشاب اليوم من عالم الشهود إلى عالم التجريد ، فاقتداً بذلك وجوديته كمسلم له ارتباطات شهودية و واجبات فردية و جماعية تقع على عاتقه ، و هذا لا يعني إغفال الغيب في حياة المسلم ، لكن الغيب المراد هو الرقابة على سلوكيات الفرد المسلم في عالمه مع فاعلية فكرة الغيب و استحضارها في كل سلوك .

نعم نلاحظ حضور الحديث عن الله و الغيب بجميع مواضيعه (وهو شيء ايجابي) لكن طريقة الحديث عن الله و عرضه للعقل المسلم أو محاول لبناء و تشكيل العقل العقدي نجده يصطدم بواقع انحرف به الى فائض عن القدر الكافي في الأطروحات النظرية التجزيئية ، و في غالبيتها هي أطر دفاعية عقديّة لأفكار مرت سابقاً في مرحلة ما من تاريخ الفكر الاسلامي، وهو ما يعرف بعلم الكلام°.

التاريخ الإسلامي يعطينا كيفية تعامل علماء الإسلام مع تلك القضايا العقديّة في غير مواطنها نجد منها : منها ما وقع في عهد النبي صلى الله عليه و سلم: " خرج علينا رسول الله صلى الله عليه و سلم و نحن نتنازع في القدر فغضب حتى احمرَّ وجهه حتى كأنما فقيء في وجنتيه الرمان فقال أبهذ أمرتم، أم بهذا ارسلت إليكم، إنما هلك من كان قبلكم حين تنازعوا في هذا الامر، عزمت عليكم ألا تنازعوا فيه " (الترمذي)

° وهذا لا يجرح علم الكلام أو المشتغلين به بل أن هذا العلم علم شريف في أصله وضع للحجاج عن أصول الدين و بيضة الاسلام و إنما إساءة استخدام هذا الفن و الياته سواء مواضيعه و حقله المعرفية و الفئة المخاطبة بل و حتى الفئة المستخدمة لهذا الفن عاد بالسلب على علوم العقيدة و اعتقادات الافراد .

و بذلك لنجاح التوجيه العقدي و انتاجيته لا بد من تقديم العقيدة
بوجهين :

- تقديم العقيدة للناس بطريقة من شأنها أن تقنع من لا يكون مقتنعا
بها ، و أن تعم الفهم و الاقناع ، و طريقة التقديم هي ضرب من الصياغة
لأنها تمثل خطة تشتق منه واقع العقول المخاطبة في كفاءات اقناعها
المتغيرة بتغير الثقافات

- تقديم العقيدة للناس بحيث تكون مرجعا أصليا يصدر عن عنه في
الفكر و السلوك و موجهها للحياة في مظاهرها كلها . (النجار، فقه التدين
فهما وتنزيلا، صفحة ٩١)

و بذلك يمكن القول أن المادة العقدية التي يمكن تنتج لنا فاعلية
تتلخص في: " حصول المسلم على تصور لمفهوم العقيدة مطابق قدر
الطاقة الإنسانية لما هي عليه في حقيقتها التي جاءت عليه في الوحي
، خاصة من أي زيادة أو نقصان او تغيير أو اضطراب" . (النجار، دور
الإصلاح العقدي في النهضة الإسلامية، ١٩٩٥، صفحة ٥٨)

و ان شئت قل: " تفعيل العقيدة كما فُعِلت مع الجيل الأول بالحصول
على قدر كاف من البناء النظري العام دافعا الشاب إلى بعث فكرة
الإنسان العقدي أو إنسان العقيدة الاستخلافي" .

و كذلك الحال في التعامل مع التشريعات ، فالاهتمام الزائد بدقائق
التشريع تخرج الشريعة و تسلبها الجانب الروحي الذي تحيا به ، و تنقلها
إلى عالم الماديات، فتنقل هموم الفرد معها إلى توفير الواجب مع توشي
الشكلانية فاقتدا معها جوانب مهمة في الأداء، مما يفقد تأثيرها و تنتقل
إلى جانب التكرار و العادة دون فاعلية.

و على كل لا بد من ترشيد الشاب المسلم اليوم في التعامل مع الواجبات الدينية على ساس من الوعي و الفهم.

و لتبسيط النموذج نضرب مثلاً : قوله تعالى : ﴿ قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبِّيَ عَلَيْكُمْ أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِمَّنْ أَمْلَقَ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ذَلِكَمْ وَصَّيْكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (١٥٢) وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ. وَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا ذَلِكَمْ وَصَّيْكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ (١٥٣) وَأَنَّ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَن سَبِيلِهِ ذَلِكَمْ وَصَّيْكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (١٥٤) {سورة الإسراء ١٥٣-١٥٤}

يقدم لنا النص القرآني صورة نموذج عن قائمة المحرمات متنوعة المجال ، منها الاعتقادي منها التشريعي ، منها الأخلاقي و هكذا ، و هي من حيث الذكر قليلة العدد عظيمة الإشارة ، و السؤال المطروح في هذا للشباب المسلم المعاصر اليوم الذي يقرأ هذه المصدرية :

ما العيب في جملة هذه (الممنوعات) على الصعيد الفردي و الجمعي؟

هي عبارة عن وصايا تنظيمية الإخلال بها يمس جانب الاستقرار الفردي و المجتمعي و يخالف مقاصد التشريع الإسلامي^٦ ، و هذا المنع لم يجعله منعا عرفيا أو عقدا اجتماعيا لأن إلزامية هذه الأخيرة - أي العقد -

٦ - مقاصد الشريعة ثلاثة ضرورية حاجية تحسينية ، و تدور مع المصالح التي تعنى بحماية الدين و النفس و العقل و المال و العرض .

متعلقة بالعقد الاجتماعي و الذي يمكن أن يعدلها ٧ متى استدعت الحاجة إلى التعديل ، و هنا نجد الفيصل في الاختلاف فهو الإلزام الإيماني ، بتصدر النص القرآني و هي قوله تعالى : { أَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا...وَأَنَّ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَن سَبِيلِهِ } كنوع من الإذعان في العبادة بمفهومها العام لا الخاص و باعتبار أن ما بعدها معطوف عليه مقرونا بها ، و كصورة من صور تجلي معنى الشهادة التي هي ركن أول في الإسلام، يقرر أول ركن للإيمان، بل وفقا لمنطوق النص تظهر لنا فاعلية العقيدة كمحفز لقيام النموذج المسطر من خلال النص.

و من تمام الإذعان أن يدرك الشاب المسلم اليوم ثمار و نتائج الالتزام او انتهاك جملة هذه الممنوعات ، و أثرها في الاستقرار الفردي و الجمعي، و يقارن مستويات المدت مع المنشود قرانيا.

فحينما يفهم الشاب المسلم اليوم هذه القيم يكون في مأمن من كل نزعة شاذة في المعتقد أو السلوك و الأخلاق ، و هذا لا يتأتي إلا من خلال بروز سلطة فكرية موجهة قائمة بمختلف مسمياته: كالإمام و الفقيه شمولي التكوين، و شباب اليوم ليسوا ك شباب الأمس ، باختلاف التسارع في عجلة تغيير المفاهيم عالميا و بروز النزعة إلى تمركز السلطة المعرفية و السلوكية و التاريخية في الدول المتحضرة في جانب التقنية و التنظيم الاجتماعي و السير في اتجاه أنسنة معالم الحياة وفقا لمتطلبات الإنسان، فنجد ركوز شبابنا اليوم إلى تلك النماذج التي كانت لها نوع من الاستعداد إلى التغرّب و الانسلاخ.

٧ - و نماذج هذه التعديلات هي ذلك التطور السريع في الغاء الكثير من المبادئ و تجازو الكثير من القيم مما أدى الى تشريع احكام كمانت فيما سبق طابو اجتماعي و سياسي و ديني ، و الان اصبح لها جمعيات تنادي بحقوقها و هي كثيرة منها : التشريع للزواج المثلي .

كما لا يفوتنا أن ننوه على طبيعة العلاقة بين الله و الإنسان التي تحرص المصدرية الإسلامية أن تُذَكِّرَ بها في كل مرة ، باعتبار أن الله تعالى لا يسري عليه الغياب بل هو حاضر دوماً مسيراً للعالم وفقاً لقيم و سنن كونية ، أعطى دور البطولة لهذا المخلوق، كما أعطاه آليات العيش.

إن المقصد هنا هو ربط مسألة الوجود بالله تعالى عن طريق تأسيس لعلاقة واضحة بين الإنسان و خالقه عن خلال توجيهات المصادر الدينية.

٢- ضبط المصدرية و علاقتها بالتكامل المعرفي للشباب:

الحديث عن ضبط المصدرية الدينية لا يعني التحجر دونها في الدورة الحياتية ، فالنص لم يوجب الاقتصار على المادة الدينية الموضوعية حصراً بل أقام جسور تواصل بين عرض الفكرة قرأانيا و تداعياتها في الكون ، و بذلك كان لزاماً على الشباب أن يُلقَّنوا بنائية الفرد لا تتم عن طريق النص وحده (و هذا ليس لعجزه و إنما لأنَّ النص نفسه دعا إلى التأمل و التفكير و الإنتاج المعرفي ، لأنها من أساسيات الحياة و الشهود الحضاري ، و هذا الجانب هو ما يسمى بالتكامل المعرفي و الذي سبقت الإشارة إليه عند ذكر فكرة الفقيه الشمولي و السنني الكوني .

فالتكامل المعرفي ليس تعبيراً عن قصور المصدرية الدينية بقدر ما هو تأكيد لوجب الإنتاج المعرفي تجديداً للعقل المسلم من الضمور العلمي، و إثباتاً لحضوره الحضاري.

و بذلك فإن إنتاجية فكرة التكامل المعرفي بالنسبة للشباب هو صورة من صور تفعيل للمادة الموضوعية للمصدرية القرآنية.

فنكون حينئذ أمام عملية تجديد للعقل الإسلامي صدا لباب الاجترار، و فتحا لباب البحث و مواكبة كل جديد ، بل يتجاوزة إلى صناعة الجديد و أن يكون طرفا في الإبداع الإنساني.

لكن تبقى عملية التجديد معطلة إلا إذا ارتبطت بمفهوم العمل و التفعيل و منطقته ، فالعقل متوفر في بلادنا غير أن العقل الذي يتكون في جوهره من الإرادة و الانتباه ، فهو شيء يكاد يكون معدوما. (بن نبي، ٢٠٠٠، صفحة ١٢٣)

الأساس الثاني: مفهوم الإنسان و تحليلات العبودية و الوظيفة:

الأساس الثاني من أساسيات التدين لدى الشباب هو الإنسان و يقصد به التعرف على حقيقة الإنسان من حيث الخلق و الإيجاد و من حيث الوظيفة و الاستخلاف ، و من حيث المآل بعد فناء وجوده .

فالقرآن الكريم يتحدث عن الإنسان بوصفه مخلوقا ربانيا مكلف بأداء وظيفة محددة من المصدرية : {وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ (٥٦) الذاريات ٥٦}.

إذا البحث عن العبودية لله لا تكون إلا بادراك المعنى الحقيقي للعقيدة الإسلامية و إنتاجاتها على مستوى السلوك، و هذا لا يتجاوز إلا من خلال ضبط تصور شامل لحقيقة العقيدة و ضابط العبودية في حياة الفرد والمجتمع.

و منه تتجلى علاقة الإنسان بخالقه و فكرة الاستخلاف و علاقته بالكون.

١- الإنسان بين وعي الذات و الوظيفة:

تعتبر فكرة الوجود و المآل و النمذجة الحياتية من أهم الأفكار التي

شغلت الفكر العلمي الفلسفي و الشباني خاصة باعتباره الوعاء الذي احتضن جملة الأفكار التي أثرت و أحدثت ثورة و خلخة في البديهيات داخل المجتمعات الشرقية و الغربية على السواء .

لقد افتتن الشباب المسلم اليوم بغالب الأفكار المتعددة خاصة الإلحادية القديمة أو الجديدة، و بالتالي كان لزاما اعتبار الوجود الإنساني و متعلقاته كأساسية مهمة في بنائية فكر الشاب المسلم اليوم.

لقد وقع الشباب اليوم في براثن مقولة الصدفة و التطور، و أقلها الابتعاد عن أحكام الشرع ، فكان لزاما المحافظة عليه من كل هذه الإنزلاقات

٢- الوعي بالذات من البناء إلى التفعيل و تجليات الإنسان الرسالي:

فكرة الوعي صورة من صور سمو الإنسان عن عالم الغريزة ، و الوعي نتاج لمجتمع قارئ ، مجتمع متحضر ، و بالتالي مجتمع يفكر ، و مادام أشرنا إلى الفكر ، فإن السيرورة الحضارية لا تفكّه عن الجانب التربوي، أي أن العلاقة بين الفكر و التربية ضرورية جدا ، و يمكن أن نطلق على هذه العلاقة " مشكلة الفكرة و التربية "، لأن عدم استواء بناء الجانب الفكري و التربوي يخلق لنا إشكالية التواصل و الانفصال في شخصية الفرد و بالتالي تحدث أزمة مجتمعية تخلق لنا التيه السابق ذكره.

فالتربية و الثقافة هما الوجه الرمزي من صور العمران و مادته بالمصطلح الخلدوني: "التربية هي بعد العقل الرمزي من صورة العمران و الثقافة ه بعد العقل الرمزي من مادته." (المرزوقي، ٢٠٠٦، صفحة ٧)

و تتأزم الإشكالية حينما نضع معايير فكرية و تربوية غير سليمة

المادة و التطبيق سواء من خلال التقرير أو الخطاب، أين نقدم الفرد كلقمة سائغة للفكر المقابل ، أو نخلق منه فردا غير سويا، و النتيجة الأخطر عن هذا التباعد هو تغييب فكرة " الإنسان الرسالي"^٨ أو " الإنسان الفكرة " و دوره في المجتمع.

- الإنسان الرسالي :

إنّ العناية بتكوين الإنسان الرسالي أو المواطن المتوازن الشخصية ، النامي الملكات و القدرات الإنجازية ، و المتجدد الوعي الاجتماعي الرسالي ، تشكل الركن الركين الذي تقوم عليه هذه النهضة و المنعة الحضارية للمجتمع. (برغوث، نحو اكااديمية وطنية لتنمية المعرفة والثقافة السننية دعوة لبناء ثقافة النهضة، ٢٠١٧، صفحة ٢٩)

و للوصول إلى الإنسان الرسالي لا بد من بنائية النظام التربوي المتزن من حيث البناء المعرفي و المتطلب الاجتماعي ، و التي تعي الجانب السنني الاجتماعي و الكوني ، فنوعية الإنسان الذي نحصل عليه هو في النهاية منتج ومحصلة منظومة تربوية سننية متوازنة ، و هذه الأخيرة هي نتاج و محصلة منظومة معرفية و ثقافية سننية متوازنة ، و هذه الأخيرة كذلك هي منتج رؤية سننية كونية متوازنة و التي تعبر عن محرك الحياة الإنسانية . (برغوث، ٢٠١٧)

و بذلك تتجلى أهمية المناهج المكوّنة للفكر و التربية ، و صلابتها و

٨ - تعمدنا اظهار جملة التسميات لعلاقتها بالمقاصد القراءانية ، و قد اختصرنا جملة منها ، و قد ذكرها باحثون كثر في مجمل كتاباتهم، من ذ القديم ، منذ ابن عربي الصوفي و نظرية الانسان الكامل ، الى العصر المعاصر : الانسان الرسالي ، الانسان الحر ، الانسان الروحي ، الانسان الروحي، و كلها لها علاقة بالعقل المفكر ، فما يقال على الانسان يقال على العقل : العقل الروحي ، العقل الرسالي و هكذا.

إنتاجيتها تكون من صلابة و إنتاجية موادها ، و هذه المواد متعلقة دائما بالفقيه الشمولي أو الواضع صاحب التكامل المعرفي.

بعد هذه المرحلة تتجذر فكرة عملية مهمة في ظل التصادم المعرفي و هي فكرة : الإنسان الحر (للتوسع ينظر: (لحبابي، ٢٠١٤)) أو المتحرر أو قل الإنسان الذي لا يمكن أن يعيش خارج حيز الحرية ، لكن في ظل العبودية لله رب العالمين، و بذلك تتلاشى فكرة الاستعباد البشري و الفكري في أذهان الشباب اليوم من خلال ذلك الدفع القرائني البنائي ، و الذي يجد حريته من خلال التوجيهات القرائنية أو المصدرية الإسلامية التي توجهه من خلال إنسانية فكرة الحرية في ظل المصدرية.

و بذلك نقوم بعملية تصحيح للمفاهيم في ظل بناء الإنسان باعتبار أن غالبية الأفكار التي تزرع إيمان الأفراد في الوسط الفكري العالمي هي هي نفسها التي تثبت إيمانه ، فلو أمعنا النظر إليها و تم توجيهها و توظيفها على أصول و مصاحبة المصدرية ، في ظل تدافع فكري لوصلنا إلى تصحيح الكثير من الأفكار ، لكن هناك شق ضروري لا بد له من مصاحبة النموذج المعرفي ، و هو الشهود الواقعي ، و هو الشيء الذي يسجل الغياب في غالب المجتمعات الإسلامية ، و هنا وقفة لها تداعيات خطيرة على مستوى ذهنيات الأفراد.

و هنا لا بد من عدم إغفال أننا من مستويات العالم الثالث ، في التطور و النمو ، و هذا عامل و مؤشر مقلق بل حضوره ذو مستوى قلق و عنيف ينازع مستويات التلقين الفكري، و بالتالي تعلقات واقع الشهود ، لا بد من إرساء قواعد حتمية سننية التحضر لدى الفرد ، باعتبار فقدان تكون النتائج ، و باعتبار التدافع يكون الاسترداد ، و بالتالي مهمة الشباب

اليوم هو : " استرداد النموذج الحضاري و البديل عن التصور الغربي" و
إلا سيكون الفرد في تيه ، و هذه أساسية ضرورية.

٣- الوعي بالوظيفة و علاقته بفكرة الاستخلاف:

إن التصور العقدي للإنسان من حيث ما يترتب عليه من أثر في
الحياة الفردية و الجماعية ذلك هو التكليف الذي حمله الإنسان فصار به
من بين سائر الكائنات الموجودة الوحيد المكلف برسالة يؤديها في حياته
الدنيا و يسأله عنها في حياته الأخرى (النجار، فقه التحضر الإسلامي،
٢٠٠٦، صفحة ٩١) و هي من باب ما يسمى بالأمانة.

تعتبر فكرة الاستخلاف فكرة جوهرية قرآنية التأسيس و هي محورية
في البناء و التفعيل ، و قد أثر غياب المجتمع المسلم عن فكرة الاستخلاف
وفقا للمفهوم القرآني ، فيزحزح العلاقة الإيمانية للشباب المنبهر بالتقنية
الغربية ، فغياب الاستخلاف و حقيقته عن أذهان الأفراد و المجتمع جعل
من المقصد القرآني يتوارى و تتوارى معه فكرة القيادة التي لخصتها :
"كنتم خير أمة اخرجت للناس " ففكرة قيادة الأمم فكرة قرآنية لخصتها
فكرة الاستخلاف.^٩

لكن واقع تاريخ الأمم و المجتمعات يجد أن فكرة قيادة الأمم و
النهوض الحضاري تأخذ بعدا **تداولي** وفقا لمنطق **هجرة الحضارة**^{١٠} إلى
المجتمعات التي يمكن أن **تحتضنها** أو تلك التي توفر لها البيئة المناسبة
لنموها و بقائها و هكذا ، و بذلك فغياب الوعي الحاضر للحضارة يجعل
من فكرة الاستخلاف تضرر شيئا فشيئا حتى يتلاشى المجتمع.

٩ - لأن فكرة الاستخلاف ليست رقما مجردا يضاف الى قائمة اعضاء الموجودات ، ففتساوى
وجوديته مع باقي الوجوديات ، لكن فكرة الاستخلاف هي فكرة دخول الفرد الى الزمن و
اتلاخي بالابداع و التفتن في انظمة الحياة وفقا لمقررات المصدرية ابتداء.

١٠ - للتوسع يرجى النظر مجمل كتابات مالك بن نبي .

و بذلك كان لزاما على المجتمع بناء أصول و قواعد تتحكم في ثبات النموذج الحضاري الاستخلافي في سياقات التدافع السنني ، و بنائية التجديد و المواكبة . (برغوث، مدخل سنني إلى النظرية الكلية في فقه العمران الحضاري في ضوء القرآن الكريم، ٢٠١٧، صفحة ٢١)

وما سبق تقريره لخصته آية من القرآن الكريم : {و إن تتولوا يستبدل الله قوما غيركم ثم لا يكونوا أمثالكم}

و وعي الشباب المسلم بهذه الفكرة تجعله في مأمن من أفكار الانسلاخ ، فبدلا من انصرافه إلى مواجهة قيمه و التبرئ منها ، نجده مدافعا مستميتا في إعادة إحيائها عن طريق تأسيس لمبدء فرضية الحضور الحضاري، وهو الجانب الذي أكدته من جهتها الآية القرآنية : {إن الله لا يغير ما يقوم حتى يغيروا ما بأنفسهم} .

و بذلك نكون أمام مشروع إعادة صياغة مفهوم الإنسان لدى الفرد و المجتمع أثناء عملية إعادة بناء الفكر انطلاقا من الرؤية المصدرية ثم الشهود الكوني، فتكون الإجابة : ما الإنسان ؟

و بذلك حينما ننطلق من مفهوم توحيدي للإنسان^{١١} تتمظهر فيه القيم الإيمانية و المتطلبات المجتمعية ، في مقابل اللاتوحيدي وفقا للمنظور الغربي الذي لا يتجاوز المتطلب الجمعي أو تصورات اللذة ، تتجلى ماهية حقيقة الوجود الإنساني كأساس ديني مكون للعقل الشبابي المعاصر في مواجهة فكرة التغريب ، و هي نقطة فاصلة أقل امتيازاتها قبول المشترك الجمعي و بذلك يشارك العقل المسلم هموم الآخر بينما لا يمكن أن يشاركه الآخر في شقه الإيماني، و بذلك نكون أمام إنسان انسيابي مسلم

لديه قابلية الاعتراف بالآخر كما هو (وهو ما يؤصل لفكرة عالمية الدعوة الإسلامية ، في مقابل محدودية الآخر .

وهنا لا بد من الإشارة إلى فكرة أساسية ، و هي فاعلية الفرد في تجسيد مشروعه الاستخلافي ، فالملاحظ أن الشباب اليوم حينما يذهبون لتلقي العلوم في أوروبا يحصلون على نفس الدبلوم الذي يتحصل عليه نظرائهم الغربيين ، بل قد يتفوقون عليهم إذا كانوا أكثر استعداد و نكاء ، لكنه لا يحصل غالبا على فاعليته أمام مشكلات الحياة الاجتماعية. (بن نبي، ٢٠٠٠، صفحة ٤٢)

و هذا الاشكال مرتبط بالمسؤولية الجمعية على ضبط النماذج الفاعلة ، فتمكينها من أدائها الوظيفي و تشجيعا لفاعليتها يحفظها كغطاء مستقبلي لعموم الأمة ، لكن للأسف ، نجد غالبيتهم ينتقلون إلى البيئات التي تشجع فاعليتهم نحو الانطلاقة ، وهو ما يفسر فكرة الهجرات الجماعية للعقول الشابة.

رابعاً الكون : مبدأ التسخير و ترسيخ العقل الروحي :

تحدد العلاقة مع الكون ابتداء من حيث فهم ما سبق بيانه ، و بالتالي يصبح تحصيل حال لحال الإنسان العقدي، حاملا لواء الاستخلاف ، بتسخير الكون بما فيه، لقيام العبودية لله تعالى و فقط ، إثباتا لوجوده ، و تثمينا لرسالته ، و بالتالي التعاطي مع الكون من حيث التوظيف لا من حيث كونه غاية في نفسه.

و بذلك تتجلى القيم المادية و تتلاشى في ظل فهم دوره الوظيفي وفقا لقاعدة " { و ما خلقت الجن و الانس الا ليعبدون} ، و تحقيق العبادة بالمفهوم العام هو الوقوف على حالة المسلم مع ربه في مقابل كل المخلوقات، فيعمل من أجل المحافظة على هذا الامتياز.

و تحقق الفرد من الوقوف على حقيقة نفسه و ما يحيط به من ماديات تتجلى القيمة الروحية فقط ، و هنا فقط يمكنه من تملك التجربة الروحية بامتياز ، باعتبار المعرفة و الوظيفة المباشرة ، لا المعرفة فقط ، لأن واقع المشاهدة بالمباشرة و التمكن تعطي للفرد انطباع حقيقة الأشياء، هنا فقط تطفو على السطح فكرة التجربة الروحية على أصولها، و التي يمكن أن نحكم عليها بالنجاح نسبيا على العموم.

فوقوف الشباب اليوم على تقنية العالم الغربي تجعلنا نتساءل عما إذا كانت قد تجاوزتها الخسائر الفادحة بقدر كبير ، و لسنا نتكلم هنا عن كل ما ضحي به في سبيل التطور المنحصر في المادة ، و هو بلا مقارنة أنفس و أسمى ، كما لا نتكلم عن المعارف العليا التي نسيت ، و لا عن المستوى العرفاني الذي حطم ، و لا عن الروحية التي اختفت، و إذا اعتبرنا ببساطة الحضارة الحديثة في حد ذاتها ، و قارنا بين المزايا و الرزايا الناتجة عنها ، فالمحصلة سلبية جدا .

و لنقف لحظة عند وجهة نظر الذين يجعلون الرفاهية المادية مثلهم الأعلى ...، هل الناس صاروا اليوم أسعد مما كانوا عليه ، لتوفرهم على وسائل اتصال اشرع و أشياء أخرى ....الذي يبدو لنا هو العكس تماما . (يحي، ٢٠١٧، صفحة ١٠٧)

و بذلك يقف الشاب المسلم اليوم على أساسية العلاقة بالكون مبدأ التسخير لينقله من مجرد فكرة مادية إلى ازدواجية مع الجانب الروحي ، أي إنشاء علاقة روحية بين حقيقة المادة و الروح، و هذا يقودنا إلى تقرير فكرة الوسطية و الاعتدال في النظر و التوظيف بين مستلزمات المادة و مقتضيات الروح، و هو ما يعبر عنه بتحقيق مبدأ الاستخلاف الرباني .

خاتمة :

مما سبق عرضه يمكن القول أن أساسيات التدين عند الشباب المعاصر اليوم:

- تحتاج إلى ضبط علاقة الشباب بالمصدرية الدينية و التشجيع على تداوليتها في أوساطهم.

- ربطها بالمادة الموضوعية و علاقتها به كإنسان رسالي ، له دور وظيفي معيارته ميء الفاعلية.

- الفاعلية لا يتأتي إلا وفقا لنموذج فكري تربوي سليم متوازن وفقا لمبدأ السننية، يتولاه أفراد لهم شمولية ا تفكير.

- الربط بين التربية و الفكر ، كمنطلق اساسي في فهم النموذج التديني.

- لا بد من وضع الشاب المسلم المعاصر أمام معيارية تمييز التدين المغشوش ، و التدين المسلوب روحيا و المتجاذب للمادية الصوري، أو المتهاك نحو الفلسفات الغربية ، و بذلك يكون في مأمن.

- تحديد العلاقة بين التدين و اثبات الهوية بالنسبة للشباب المسلم.

- ربط العلاقة بين العقل و الروح في بناء اساسيات التدين باعتبار ان شباب اليوم شباب تقنية النزعة عقلانية التفكير.

- لا بد للشباب اليوم من الوقوف على حقيقة : هل نحن بحاجة الى الدين و التدين .

قائمة المراجع

- (١) أبو يعرب المرزوقي. (٢٠٠٦). فلسفة الدين من منظور إسلامي (المجلد ١). بيروت: دار الهادي.
- (٢) الترمذي. سنن الترمذي .
- (٣) الطيب برغوث. (٢٠١٧). مدخل سنني إلى النظرية الكلية في فقه العمران الحضاري في ضوء القرآن الكريم. الجزائر: دار النعمان.
- (٤) الطيب برغوث. (٢٠١٧). نحو اكااديمية وطنية لتنمية المعرفة والثقافة السننية دعوة لبناء ثقافة النهضة. الجزائر: دار النعمان.
- (٥) عبد المجيد النجار. (١٩٩٥). دور الإصلاح العقدي في النهضة الإسلامية. إسلامية المعرفة ، ١ (١)، ٥٨.
- (٦) عبد المجيد النجار. (٢٠٠٦). فقه التحضر الإسلامي. ٢: دار الغرب الإسلامي.
- (٧) عبد المجيد النجار. فقه التدين فهما وتنزيلا.
- (٨) عبد الواحد يحي. (٢٠١٧). أزمة العالم الحديث. الأردن، ١: عالم الكتب الحديث.
- (٩) فهمي هويدي. (١٩٨٨). أزمة الوعي الديني. اليمن: دار الحكمة اليمانية.
- (١٠) مالك بن نبي. (٢٠٠٠). مشكلة الثقافة (المجلد ٤). دمشق: دار الفكر.
- (١١) محمد عزيز لحبابي. (٢٠١٤). الإنسان من الحرية إلى التحرر. بيروت، ١: الشبكة العربية للأبحاث والنشر.

التمظهر الديني للإنسان المؤئل.

عبد الكريم بليل*

التمهيد

تكشف ممارسات أتباع الأديان الشبكية عن تحولات وتغييرات اجتماعية داخل الثقافة الصناعية والثقافة الرقمية للمواطن الرقمي. متجاوزة لفلسفة الحداثة وما بعد الحداثة وما بعد الإنسانية (Post humanism)، وتسير نحو فلسفة ما بعد البشرية (Transhumanism))، أي الإنسان المؤئل.

تشمل موضوعات ما بعد الإنسان تغيير حالة الإنسان بعمق نحو ما بعد الإنسان البشري؛ اجتماعيا وثقافيا وهوية، ونفسيا ودينيا، وتقنيا وأداء وظيفيا وصحيا. حيث ينظر أنصار ما بعد الإنسان إلى الطبيعة البشرية بصفتها ناقصة في قيد النمو، وقابلة للصياغة والتوجيه من خلال

---

* أستاذ محاضر أ (مشارك)، جامعة الشاذلي بن جديد، كلية العلوم الاجتماعية والإنسانية، الطارف/الجزائر.

التكنولوجيا والوسائل العقلانية، لتتحول إلى كائنات ما بعد الإنسان (الإنسان المؤئل) أو المعزز، تتمتع بقدرات أكبر بكثير من البشر، من حيث أمد الحياة والقوى الجسمانية والعقلية والنفسية. وتحقيق أكبر درجة سيطرة على الحياة.

ترى الاستشرافات (لما بعد الإنسان) أنه ستتطور ثلاث ركائز أساسية للإنسانية مستقبلاً: أجسادنا وفكرنا وسلوكنا.

سوف تتضخم أجسام البشر، ليكونوا أقوى جسدياً وذكاءً وقدرة، عبر غرز وغرس الشرائح الإلكترونية الرقمية الشبكية في الجسم، وتركيب الأجهزة التكنولوجية المعلوماتية في الجسم أو ارتدائها، مما يسهم في ظهور بشر أكثر مرونة وتحسيناً وخاضعين للمراقبة المستمرة. ربما التجسس أو التحكم عن بعد في الحركات أو الأحاسيس أو التفكير، مما يعطي من فرضية تكون طبقية اجتماعية تكنولوجية تسيطر على ما دونها.

ستكون عمليات التفكير للإنسان المؤئل أسرع وأكثر قابلية للنقل والمشاركة عبر شبكة الويب المتواصلة مع الأدمغة أو الأجهزة الرقمية.

كما سيزيد التلاعب بالأفكار والأحاسيس واستثمار العلوم السلوكية، حيث يعمل المطورون لخوارزميات الذكاء الاصطناعي على تسخير القوة المدمجة المذهلة لعلوم السلوك والتلاعب والذكاء الاصطناعي للرفع من إنتاجية الإنسان، وإعادة جدولة العقل، وقد تراكمت لديهم خبرات كبيرة لسنوات عبر منصات عملاقة، وتجارب عديدة في عوالم التواصل الاجتماعي الافتراضية، وينقلون تلك التجارب لعالم الميتافيرس عبر تكثيف التعليم العميق والذاتي لبرمجيات الذكاء الاصطناعي، وهو أحد أكبر الاستثمارات المعاصرة لعمالقة تكنولوجيا المعلومات ضمن استراتيجيات طويلة المدى لتطوير التقنيات المستقبلية مثل الذكاء الاصطناعي أو

إنترنت الأشياء، لتحكم في التغيرات السلوكية والمجتمعية لفهم كيفية التحكم والتغيير المجتمعي. وهو ما تحذر منهم دراسات كثيرة خاصة الحقوقية، لأن هذا التحول صادم ومخيف وفوضوي ومعقد، ونهايته طمس للهويات الثقافية والبشرية وتحولها إلى "ما بعد الإنسان".

لكن؛ لازالت الرؤى والأطاريح الأخلاقية والقيمية والاجتماعية والنفسية تحاول رسم ملامح المجتمع ما بعد الإنسان، وتبني التطلعات والعلاقات الاجتماعية التي قد تكون لدى هؤلاء البشر. وتضبط الاحتمالات السلبية والنقائص التي قد يتعرض لها. وفي مقدمتها مفهوم القيم والمقدس والمدنس، والمنظومة الدينية الاجتماعية، ومعايير الهوية الشخصية والوطنية، ومعالم الهوية الثقافية ورسومها ووسومها. إذا كان ما بعد البشر سيعيشون حياة أكثر قيمة من البشر البديلين.

هذه الأطاريح الفلسفية الاستباقية لعالم يتسارع بروز ملامحه عبر تكنولوجيا المعلومات الرقمية، وتكنولوجيا (Metaverse) والذكاء الاصطناعي (AI) تساندها تباعا ظاهرة الدين الشبكي الرقمي.

تركبت ظاهرة الدين الرقمي الشبكي بعد انتشار الأنترنت واستحواد عالم الويب والتكنولوجيا الرقمي على جوانب الحياة والمعرفة والثقافة، ثم نشوء جيل كامل في ظل مجتمع المعلومات الرقمي عرف بالمواطن الرقمي، بعد توسع الدائرة الجغرافية للعولمة الرقمية، وهنا تحيزت جملة من المتغيرات وتركبت مؤشرات اجتماعية عن عينة مجتمعية لها صفات وخصائص تمايزها كجماعة في إطار التوسع، من حيث أفكارها وثقافتها ومظاهرها الدينية والأخلاقية والسلوكية.

حيث تسبب الدين الشبكي الرقمي الغير مراقب في إضعاف الولاء الديني والمجتمعي والوطني. وانتشار فلسفة مركزية الإنسان ومذاهب

الواحدية الكمونية الربوبية أو الإلحادية. فيما يمثل نموذجاً يحاكي ترقية للأديان الشبكية الحادثة؛ نحو دين ملحد أو مؤمن ربوبي، فهو ملحد بالفلسفة الإنسانية الروحانية مؤمن بالفلسفة ما بعد الإنسان، نحو مجتمع رقمي لا يحاكي المنظومات البشرية التقليدية.

كنموذج أولي لازالت الإرهاصات الأولية والدراسات لم تبرز كل النتائج الاجتماعية والإنسانية، لأنها تحتاج لوقت لتظهر التغييرات الاجتماعية والنفسية كعينات للدراسة.

الإشكالية:

- ماهي مظاهر الدين لدى الإنسان المؤلل ؟
- يتفرع عن السؤال الرئيس ما يلي:
- ماهية المفاهيم القيمة لدى المجتمع ما بعد الإنسان ؟
- هل الإنسان المعزز ما بعد البشر ملحد أم ربوبي أم ديني ؟
- ماهي المرجعية الفكرية والدينية والقيمة لفلسفة ما بعد الإنسان ؟

الأهمية:

- تصنف الأطاريح الفلسفية ما بعد الإنسان كأحدث النظريات المعاصرة قيد الدراسات.
- فتحت تكنولوجيا الذكاء الاصطناعي والميتافيرس عوالم أخرى لترقية الرؤى الفلسفية الاستشرافية لنظريات ما بعد الإنسان.
- انتشار ظاهر الدين الشبكي الرقمي، وتوسع تمثلاتها عبر تكنولوجيا الميتافيرس؛ جذب انتباه علماء الاجتماع والدين لبحث تطورات التدين الشبكي الرقمي.

الأهداف:

نسعى من خلال هذه الورق لتحليل الفلسفة ما بعد البشرية المتجاوزة للإنسان وماهية بصناعة الإنسان المؤئل، من خلال دراسة نموذج تطبيقي، لنبين المخاطر الناجمة عنه على الجوانب الاجتماعية والثقافية والدينية والإنسانية.

المنهج: نتبع في الدراسة منهج وصفي لتحليل الدراسات الاجتماعية الدينية، والنفسية الدينية والفلسفية الدينية؛ لفهم أبعاد الظاهرة وتسطير ملامح تمظهرها الواقعي.

١. ما بعد البشرية (الإنسان المؤئل)

يعرّف فوكوياما حركة ما بعد البشرية على أنها حركة تحرر غريبة لا تريد شيئاً أقل من تحرير الجنس البشري من قيودها البيولوجية. يسعى أنصار ما بعد البشرية لتجاوز القدرات البشرية الفطرية الحالية. يريدون تغيير أجساد وعقول الإنسان عبر التكنولوجيا بحيث لا يكون إنساناً؟ ولكي يكون المرء إنساناً يجب أن يمتلك كل القدرات العاطفية التي تميز جنسنا البشري. فإذا أزيلت التلاعبات التكنولوجية الحيوية العواطف فلن نكون بشراً. ^١ فنورة التكنولوجيا الحيوية ترسم مستقبل ما بعد الإنسان الجديد عبر إعادة تصميم. ^٢

بعد الدينامو المحرك لفكرة ما بعد البشرية هي فكرة الخلود أو إطالة العمر على الأقل، عبر التعزيز البشري، لكن تقدم لها تعاريف تقريبية دعائية عن الصحة والعلاج والتنشيط؛ لتجنب الإشكالات الأخلاقية والدينية.

١ Ronald Bailey, "Transhumanism: The Most Dangerous Idea?," *Reason*, (August 25, 2004).

٢ Christopher Bogoyevac, "Contributors," *Reason.com* (blog), June 1, 2002

لا تزال حركة ما بعد البشرية صغيرة جداً، لكن أفكارها تمارس تأثيراً عميقاً وواسعاً على الثقافة والمجتمع المعاصرين. يسلط هذا المقال الضوء على البعد الديني لما بعد الإنسانية ويجادل بأنه يجب أن يُنظر إليه على أنه إيمان علماني: إن ما بعد الإنسانية علمنة الموضوعات والمخاوف والأهداف الدينية التقليدية، بينما تمنح التكنولوجيا أهمية دينية. دراسات العلوم والدين هي السياق الأكثر ملاءمة لاستكشاف الأهمية الثقافية لما بعد الإنسانية. مشروع التعزيز البشري الذي سيؤدي في النهاية إلى تحول الجنس البشري من الإنسان إلى ما بعد الإنسان. كحركة فكرية؛ لا تزال حركة ما بعد الإنسانية صغيرة جداً ، لكن الأفكار ما بعد الإنسانية تمارس تأثيراً عميقاً وواسعاً على الثقافة والمجتمع المعاصرين.^٣

يعرها أصحابها على موقعهم العالمي الرسمي: " الحركة الفكرية والثقافية التي تؤكد إمكانية واستصواب تحسين حالة الإنسان بشكل جذري من خلال العقل التطبيقي، لا سيما من خلال تطوير التقنيات وإتاحتها على نطاق واسع للقضاء على الشيخوخة وتعزيز القدرات الفكرية والجسدية والنفسية للإنسان بشكل كبير."؛^٤

يستكشف الباحثون تقنيات التعزيز البشري؛ مثل تجديد الخلايا والأجهزة القابلة للزرع التي تتفاعل مباشرة مع الدماغ. فمفهوم الإنسان لدى (Transhumanism) يعني أن تكون حريصاً دائماً على تجاوز الحدود البيولوجية.^٥

Hava Tirosh-Samuelson, "Transhumanism as a Secularist Faith," *Zygon*® ٣ 47/4 (2012), 734

(Transhumanism," *Humanity+* (Accessed September 20, 2022)" ٤

Ronald Cole-Turner (ed.), *Transhumanism and Transcendence: Christian Hope in an Age of Technological Enhancement* (Washington, D.C: Georgetown University Press, 2011), 3

تسعى فلسفة ما بعد البشرية إلى توجيهنا نحو حالة ما بعد الإنسان. لكنها تشترك مع الفلسفة الإنسانية في عناصر النزعة الإنسانية، كالعقل والعلم والتقدم، وتقييم الوجود البشري (أو ما بعد البشر) في هذه الحياة بدلاً من الحياة الآخرة الخارقة للطبيعة. وتختلف عن النزعة الإنسانية في إدراك وتوقع التغييرات الجذرية في طبيعة وإمكانات حياتنا، الناتجة عن مختلف العلوم الطبية والتقنيات وتكنولوجيا النانو والذكاء الاصطناعي الفائق. حيث يمكننا تغيير الإنسان جذرياً بالدمج مع التكنولوجيا.^٦

يعمل أنصار ما بعد البشرية باستخدام التكنولوجيا على تحويل جسم الإنسان إلى (Cyborg) شبكي. للتغلب على القيود الجسدية بواسطة الخلود التكنولوجي.^٧ فقد برهن المجتمع الرقمي الشبكي على جدوى أنترنت الأشياء في تحسين أداء المواطن الرقمي، فهو مرتبط شبكياً عبر ساعته وهاتفه وحاسوبه وسيارته وبيته، فجسده مراقب صحياً وحركياً وسلوكياً، والذكاء الاصطناعي يعيد جدولة عقله عبر شبكات التواصل الاجتماعي فيغير من اختياراته الترفيهية والترفيهية والسياسية والاجتماعية والدينية، فلا عجب أن يتم غرس تلك التكنولوجي المعززة بالذكاء الاصطناعي داخل جسده بدلاً من أن تكون مرفق خارج جسده، وننتقل من أنترنت الأشياء إلى أنترنت البشر، وهنا كل المرفقات مدمجة في الجسد ومتصلة مع شبكة النت.

فقد أدت التطورات العلمية وظهور تقنيات جديدة إلى وضع جديد، أصبح فيه الإنسان مشروع تصميم. تعزيزاً لتقنية الجنس البشري، وأصبح

Giulio Prisco, "Italy Elects First Transhumanist MP « Kurzweil," *Https://* ٦
Kurzweilai.Net (blog), August 26, 2012

Andrea Vicini - Agnes M. Brazal, "Longing for Transcendence: Cyborgs ٧
 and Trans- and Posthumans," *Theological Studies* 76/1 (March 2015),
 .165

لما بعد البشرية حضوراً ثقافياً يعبر عن روح العصر التكنولوجي الرقمي،
يقدم خطاب البحث عن التعالي وتجاوز العيوب البشرية.^٨

ما بعد الإنسانية شكل جديد من الوجود الإنساني تكون فيه الحدود
بين البشر والطبيعة والآلات غير واضحة، حيث يتم تجاوز حدود البيولوجيا
البشرية، واستبدالها بالآلات. سيتم تسهيل الانتقال من حالة الإنسان إلى
حالة ما بعد الإنسان من خلال فلسفة ما بعد البشرية، وهو مشروع التعزيز
البشري لتحويل الجنس البشري من الإنسان إلى ما بعد الإنسان.

لم يشرح دعاة ما بعد البشرية سبب تمسكهم بالقيم الإنسانية، ولما
يريدون تحقيق ما بعد البشرية. مثلما شرح نيتشه أهمية المبالغة في
الإنسانية، لبلوغ الإنسان الكامل كغاية نهائية.^٩

٢. ماهية الإنسان المؤلل (Cyborg):

تفكر بعض الشركات في التقارب الثوري للاتجاهات المتباينة المستمدة
من التكنولوجيا والتغيرات السلوكية والمجتمعية والتقدم الطبي لفهم كيفية
تقاربها لتحويل المجتمع. سيكون هذا التحول فوضوياً ومعقداً ومخيفاً في
بعض الأحيان، لكن الإشارات تشير بالفعل إلى مستقبل للبشرية من شأنه
أن يطمس هويتنا وتحولها إلى "ما بعد البشرية". ثلاث ركائز للإنسانية
ستتطور: أجسادنا وفكرنا وسلوكنا.^{١٠}

يرى أنصار ما بعد البشرية أن ربط أدمغتنا مباشرة بالتكنولوجيا في

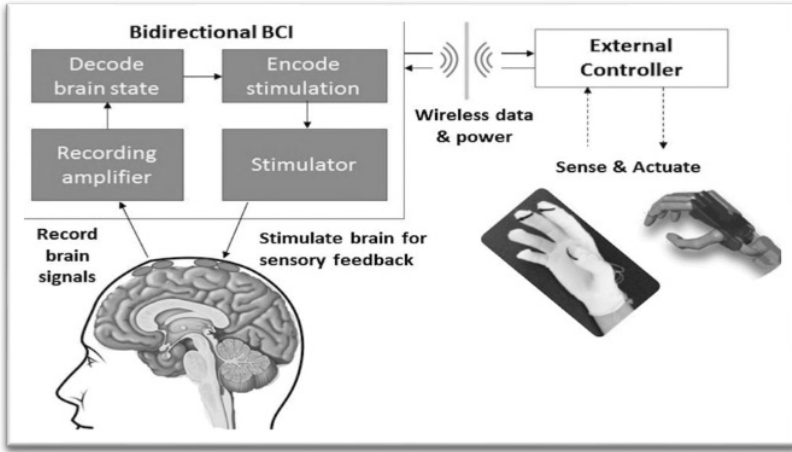
Langdon Winner, "Resistance Is Futile: The Posthuman Condition and Its
Advocates," *Is Human Nature Obsolete?* (Massachusetts Institute of Tech-
nology: M.I.T. Press, 2005), 411 ^٨

Russell Blackford, "Editorial: Nietzsche and European Posthumanisms," ^٩
Journal of Evolution and Technology 21/1 (2010), i-iii

Sarwant Singh, "Transhumanism And The Future Of Humanity: 7 Ways ^{١٠}
.(The World Will Change By 2030," *Forbes* (November 20, 2017

نهاية المطاف تطوراً طبيعياً لكيفية تعزيز البشر لأنفسهم بالتكنولوجيا على مر العصور، فإن (BCI) المعززة، عندما تصل أخيراً إلى السوق الاستهلاكية، ستكون مبهجة ومحبطة ومحفوفة بالمخاطر وفي نفس الوقت مليئة بالوعد. ١١

(صورة رقم ١: الرقائق الدماغية BCI) ١٢

١,٢ . الأجساد المعززة:

ستكون الأجهزة القابلة للارتداء أحد أشكال تكبير وتقوية الجسم البشري ليصبح أقوى وأقدر، مثل:

- العدسات اللاصقة للتصوير.
- سماعات أذن مترجمة.
- بدلات خارجية تزيد من القوة البدنية.
- غرس الرقائق الدقيقة في الدماغ.

James Wu - Rajesh P. N. Rao, "Melding mind and machine: How close are we?" *The Conversation* (April 10, 2017).

(Wu - Rao, "Melding mind and machine" (April 10, 2017) ١٢

– الدانتيل العصبي .

– الأطراف الاصطناعية التي يتحكم فيها العقل .

– شرائح (RFID) تحت الجلد. التي تتيح للمستخدمين فتح الأبواب
أو كلمات مرور الكمبيوتر بحركة اليد. ١٣

٢,٢. التفكير المعزز التشاركي الشبكي:

كل من واجهات الدماغ والآلة القابلة للارتداء والقابلة للزرع (BMIs)
قيد التطوير من مؤسسات تشمل:

Elon Musk's Neuralink –

Facebook –

DARPA –

ستغير الأجهزة طرق التواصل والاتصال، اللساني والرقمي، كتابة
ونطقاً، أي ستقوم الأجهزة بتوليد الأفكار وقراءة الأحاسيس والمشاعر،
وتحويلها لكلمات منطوقة أو مكتوبة، مهما كانت مهارة ومستوى صاحبها
معرفية أو خطابياً. وستعمل مؤشرات كتلة الجسم على تعزيز قدرتنا على
التعاطف؛ إذا كنا قادرين على فهم المنظور الكامل لشخص آخر مباشرة
من دماغهم، بدلاً من محاولة إيصالها وإساءة التعبير أو إساءة تفسير
نواياهم من قبل المستمع.

.. سنرى صعود الذكاء الاصطناعي في إعداداتنا المهنية. ولمعظم
الموظفين نظير من الذكاء الاصطناعي يتعاونون معه أو يتم تضخيم
عملهم من خلاله. وسينخرط المجتمع في نقاش فلسفي حول ماهية قيمنا

كأفراد وكدولة وكجنس. ما الذي نقدره أكثر؟ هل هو الذكاء أم تحقيق الذات أم النجاح أم السعادة أم نوعية الحياة للجميع أم شيء آخر؟ نظراً لأننا نمتلك بشكل متزايد الأدوات اللازمة لهندسة أي من هذه النتائج، سيتعين على البعض أن يأخذ الأولوية على الآخرين.^{١٤}

ظهر مشروع (Kernel) لتعزيز الذكاء البشري من خلال تطوير عمليات زرع دماغ قادرة على ربط أفكار الناس بأجهزة الكمبيوتر عبر التكنولوجيا العصبية، سعياً لتدمج الذكاء البشري والذكاء الاصطناعي.

.. لكن المشروع فشل.. يقول كونراد كوردينج (عالم الأعصاب بجامعة

نورث وسترن): "نحن بعيدون جداً عن فهم الدماغ بشكل مفيد".^{١٥}

٣,٢. تحفيز السلوك عبر الذكاء الاصطناعي:

يعمل المبتكرون الأوائل مثل (UBER) على تسخير القوة المدمجة المذهلة لعلوم السلوك والتلاعب والذكاء الاصطناعي. تتضمن تقنيات العلوم السلوكية في أوبر منح السائقين جوائز مثل "أعلى وما بعد" التي تحفز إطلاق الدوبامين. تتضمن تقنيات الألعاب التي تستخدمها الشركة واجهة رسومية تقدم جودة تشبه لعبة الفيديو إلى محرك الأقراص، بالإضافة إلى تحفيز الأهداف التي تكون دائماً بعيدة المنال لتشجيع السعي المستمر.

حتى الحكومات في المملكة المتحدة والولايات المتحدة قامت بمثل هذا في برامج اجتماعية وإدارية مع الموظفين والمواطنين. وقد يتمكن المسوقون من استخدام عوامل تصفية عاطفية بناءً على نشاطنا استجابةً

Singh, "Transhumanism And The Future Of Humanity" (November 20, ١٤ (2017).

Antonio Regalado, "The Entrepreneur with the \$100 Million Plan to Link ١٥ (Brains to Computers," *MIT Technology Review* (March 16, 2017).

لمزاجنا الآني، قد نرى أن تخصيص الذكاء الاصطناعي يؤثر على مسار حياتنا المهنية، ويلعب دوراً إرشادياً في الشخصية.^{١٦}

هناك مجموعة متزايدة من الأبحاث حول كيفية استخدام الواقع الافتراضي لتنمية التعاطف لمساعدة المشاهدين على التعاطف مع اللاجئين، وضحايا الحروب والحيوانات والطبيعية والبيئة. لأن الواقع الافتراضي يتداخل ويمحو الخطوط الفاصلة بين الترفيه السلبي والنشط، وبين الخيال والتجربة المرصودة.^{١٧}

ستصبح ما بعد البشرية نوعاً من (المركزية البشرية التقنية)، حيث يستخف أنصار ما بعد البشرية غالباً بتعقيد علاقتنا بالتكنولوجيا، ويرون قابلة للتحكم. لكن وضع النزعة ما بعد البشرية ضمن السياقات الاجتماعية والثقافية والسياسية والاقتصادية الأوسع التي تظهر فيها، يعد أمراً حيوياً لفهم مدى أخلاقيتها. لأن البيئة الاجتماعية شديدة التنافس لا تصلح لأنماط متنوعة من الوجود. فلا يمكن خلق تنافس بين المتحولين لما بعد البشر والبشر، ولا تساو في الفرص كافة، ولا يمكن فرض التحول على البشر، ولا يمكن خلق مجتمعيين منفصلين أو متصلين في حيز اجتماعي عمراني واحد أو سياسي أو انفصال كل واحد كجانب سيادي، لأن المنافسة تضطر الخصم لتدارك النقائص وللحاق بخصمه، وهنا طرح رفاهية حرية الاختيار تطفو كلغة خشبية منمقة، لصرامة الفصل والإجبار الاجتماعي والنفسي والسياسي والأمني والثقافي على التحول لما بعد البشر للتكيف مع المنظومة السياسية القانونية والاجتماعية لما بعد البشرية، بدلا من

Singh, "Transhumanism And The Future Of Humanity" (November 20, ١٦ .(2017

Jessica Hester, "How Virtual Reality Can Turn Us All Into Environmental- ١٧ .(ists," *Bloomberg.com* (October 4, 2016

النترس حول طبقة دنيا بيولوجيا وفيزيولوجيا ومورفولوجيا ستتسيد وتفرض نموذجها السياسي والاقتصادي والثقافي والاجتماعي والديني على من هم دونها، كما هي سنة الحضارات والدول الأقوى دائماً، وكما هي عقلية النظام الرأسمالي الليبرالي الغربي حالياً، وهو المنشئ والقائد والمنظر والموجه للحركة الفكرية لما بعد البشرية، التي تعد نمواً طبيعياً لفلسفة ما بعد الإنسانية وتطوراً للعلمانية الربوبية والملحدة على سواء.

ويبرز التخوف التقني حول تعليم الآلة (Machine Learning) والتعلم العميق (Deep Learning) في الذكاء الاصطناعي، سواء عبر التغذية المباشرة أو التغذية الشبكية، فقد ثبت فشل برنامج اصطناعي من طرف مايكروسفت وفايسبوك حين ظهرت العنصرية للرجل الأبيض وأخطاء التشفير المتحيز ومشاكل الكاميرات الذكية، واكتشفت تحيزات عنصرية ذاتية تطورت تلقائياً عبر الذكاء الاصطناعي، مما ترتب عنها قرارات خطيرة جداً ضد أفراد تسببت في سجنهم وطردهم وفصلهم من العمل ورفض طلباتهم.

هناك قدر هائل من الخوف حول إنشاء الذكاء الفائق وظهور (التفرد الاصطناعي)، فقد يصل الذكاء الاصطناعي إلى مستوى يعيد تصميم نفسه تلقائياً وبسرعة، مما يؤدي إلى انفجار في الذكاء الاصطناعي، سيتجاوز بسرعة البشر، ويتمرد عليهم، وربما يتحكم فيهم. فهل يمكن أن يدمر الذكاء الاصطناعي البشرية من الرغبة في إنتاج معظم دبابيس الورق فمثلاً؟^{١٨}

Alexander Thomas, "Super-Intelligence and Eternal Life: Transhumanism's Faithful Follow It Blindly into a Future for the Elite," *The Conversation* (July 31, 2017).

٣. قيم ما بعد البشرية:

تعود جذور ما بعد البشرية إلى التفكير الإنساني العلماني، لكنها أكثر راديكالية بتطبيق التكنولوجيا للتغلب على بعض حدودنا البيولوجية الأساسية. لكن نفتقر إلى القوة العقلية والقدرة على فهم ما سيكون عليه إنسان ما بعد البشر. لذا ينظر أنصار ما بعد البشرية إلى الطبيعة البشرية على أنها عمل قيد التقدم، ويمكننا أن نتعلم كيف نعيد صياغتها بطرق مرغوبة. لا يجب أن تكون الإنسانية الحالية نقطة نهاية التطور. ١٩

بالنسبة إلى عالم الأخلاقيات الحيوية جوليان سافوليسكو، فإن السبب الرئيس للتعزير هو بقاء جنسنا البشري على قيد الحياة. حيث نواجه مثلث برمودا من الانقراض:

- القوة التكنولوجية الراديكالية.
- الديمقراطية الليبرالية.
- طبيعتنا الأخلاقية.

وهو ما تدفع إليه إخفاقات البشرية في التعامل مع المشاكل العالمية بشكل متزايد. والحل يكمن في تكويننا البيولوجي. ٢٠

ومن هنا تتركب جدلية العلاقة الارتباطية بين الغاية والوسيلة، وشروط عمل الوسيلة، فالغاية المعلنة هي تحسين الحياة الصحية والنفسية ومعالجة الأمراض المزمنة والشيخوخة وإطالة عمر الإنسان، لكن الأهداف المسطرة المقصودة هي بلوغ قوة فوق بشرية جسديا وفكريا دون الالتفات للجانب

.(Nick Bostrom, "Transhumanist Values," *Nickbostrom.Com* (May 2005) ١٩

.(Nick Bostrom, "Transhumanist Values," *Nickbostrom.Com* (May 2005) ٢٠

الروحي، لأن كبار أنصار ما بعد البشرية هم من أنصار المادية والعلمنة الصلبة والإلحاد واللا دينية والربوبية، فتكون الغاية بلوغ الخلود.

مقابل هذا على الإنسانية مراجعة قيمها التي تتعارض مع الغاية الجديدة، وتتعارض مع شروط عمل الوسيلة لبلوغها، كأخلاق الخصوصية، وحرية رفض التحول البشري أو حماية البشر الراضين أو غير القادرين على التحول، أو المساواة والعدالة بين البشر وما بعد البشر.

ستحتاج مراحل (أنترنت البشر) تخفيف الالتزام الأخلاقي بحماية الخصوصية. ونشهد زيادة في مراقبة الأفراد، تحت الذرائع المجتررة من الأنظمة الشمولية وهي: تجنب التهديدات المحتملة. وهذا ما يسمح للشركات والحكومات بالوصول إلى المعلومات القيمة للغاية والاستفادة منها.^{٢١}

يتم تجميع مجموعات من الملفات حول الحياة الخاصة للأشخاص العاديين، عبر الشبكات الرقمية، في شكل خاص جديد من التحكم الرقمي الشبكي الذي سيخترق (أنترنت البشر) ويتحكم في الإنسان (Cyborg). هو تمتد آثاره إلى أبعد من تحريف النظام الاقتصادي نحو النخب؛ لتغيير مفهوم الحرية ذاته بشكل كبير. وهي فكرة فوكو؛ بأننا نعيش في مجتمع شامل - مجتمع يغرس فيه الشعور بالمراقبة على الدوام الانضباط - امتد الآن إلى النقطة التي أطلق عليها اليوم (super - Panopticon). حيث الانتقال من المراقبة من أجل المعاقبة؛ إلى المراقبة من أجل التعقب يمكن للمعرفة والمعلومات التي تميل تقنيات ما بعد البشرية إلى إنشائها أن تعزز هياكل السلطة الحالية التي تعزز المنطق المتأصل للنظام الذي تنشأ فيه المعرفة السلطوية الرقابية. يتضح هذا جزئياً في ميل الخوارزميات نحو التحيز العرقي والجنساني، مما يعكس إخفاقاتنا الاجتماعية الموجودة

٢١ (Thomas, "Super-Intelligence and Eternal Life" (July 31, 2017

بالفعل. تميل تكنولوجيا المعلومات إلى تفسير العالم بطرق محددة: فهي تمنح امتيازاً للمعلومات التي يمكن قياسها بسهولة، مثل الناتج المحلي الإجمالي، على حساب المعلومات غير القابلة للقياس الكمي مثل سعادة الإنسان أو رفاهه. نظراً لأن التقنيات الغازية توفر بيانات أكثر دقة عنا ، فقد تأتي هذه البيانات بمعنى حقيقي للغاية لتحديد العالم - وقد لا تحتفظ المعلومات غير الملموسة بمكانتها الصحيحة في الشؤون الإنسانية.^{٢٢}

غالباً ما تتم مناقشة فكرة أن تصبح أكثر من إنسان تحت عنوان "مستقبل ما بعد الإنسان". يُقترح أن يتمتع ما بعد البشر بقدرات عقلية وجسدية وأخلاقية متقدمة - تتجاوز أي شيء يمكن للبشر الحصول عليه حالياً. يجادل البعض بأن مستقبل ما بعد الإنسان يمكن أن يُنظر إليه ببساطة على أنه منتج ثانوي منطقي لمجتمعنا المدفوع بالتكنولوجيا ؛ يجادل آخرون بأن هذا يهدف إلى التغاضي عن الآثار والتحديات الأخلاقية الهائلة لمثل هذا الحدث.^{٢٣}

ترى فلسفة ما بعد البشرية أنه يجب استكشاف عالم قيمها. التي يمكن أن تكون قيم البشرية نفسها، وإن لم نفهمها بوضوح بعد. مع السعي استكشاف عوالم القيم التي يتعذر الوصول إليها حتى الآن. وتترجم رؤية ما بعد البشرية إلى ممارسة، منها قيم ستكون بمبررات مستقلة مثل:

- التفاضل بين البشر وما بعد البشر.

- هوية ما بعد البشر، يمكن أن تكون أنماط معينة من الوجود

المستقبلي.

(Thomas, "Super-Intelligence and Eternal Life" (July 31, 2017 ٢٢
Heidi Campbell - Mark Walker, "Religion and Transhumanism: Introduc- ٢٣
ing a Conversation," *Journal of Evolution and Technology* 14/2 (2005),
.91-100

- فردانية (Cyborg).
  - حرية التعديل البشري.
  - الحرية المورفولوجية. ٢٤
  - الحرية في التعزيز التقني التطوري.
  - اعتماد قيم الكمال (biotechnique) المعزز.
  - تحكم قيم السوق الرأسمالية الليبرالية في معايير التعزيز البشري.
  - تطوير المشاعر الأخلاقية.
  - منع الوفيات غير الطوعية بين الأشخاص الذين تستحق حياتهم أن تُعاش. ٢٥
  - الكرامة هي سياقنا التكنولوجي والاجتماعي وفق الطبيعة ما بعد البشرية.
  - لا فرق أخلاقي عميق بين الوسائل التكنولوجية وغيرها من وسائل تحسين حياة الإنسان ٢٦
  - المساواة الاجتماعية لتعزز التكنولوجيا بالسياسات الاجتماعية. ٢٧
٤. دين ما بعد البشرية:

بينما يزداد الجدل إلحاحًا حول فلسفة ما بعد البشرية وتطبيقاتها التكنو

Robin McKie - Robin McKie Science editor, "No Death and an Enhanced ٢٤
Life: Is the Future Transhuman?," *The Observer* (May 6, 2018), sec. Tech-
nology.

(Nick Bostrom, "Transhumanist Values," *Nickbostrom.Com* (May 2005 ٢٥

(Nick Bostrom, "Deism Defined and FAQ," *Deism* (May 8, 2007 ٢٦

Nick Bostrom, "Human Genetic Enhancements - A Transhumanist Per- ٢٧
spective," *Nickbostrom.Com* (2003

بيولوجية ونتائجها الاجتماعية والنفسية والثقافية والسياسية والحقوقية، يطرح المتدينون سؤال: كيف يجب أن يستجيب علم اللاهوت؟^{٢٨}

ولأن الفلسفة ما بعد البشرية حركة جدلية؛ نتاج التطور الجدلي الفلسفي لما بعد الإنسانية والعلمانية الصلبة والمادية والربوبية والإلحاد، فهي تقدم أطاريح غربية لمفهوم الإنسان وما بعد الإنسان الغربي، فيكون الطرح الديني المجادل؛ غربيا بمفاهيمه التوافقية والجدلية المعاصرة مع العلمانية وتياراتها وغيرها.

مع العلم أن ليس كل المؤسسات أو المحاورين الدينيين والأخلاقين على تيار واحد أو تقارب واحد من الحركة الفكرية لما بعد البشرية، كما أن جمهرة أنصار ما بعد البشرية ليسوا متدينين ولا يحترمون الدين أو التدين لا فكرا ولا ممارسة، وقليل منهم من يحاول التقارب بصور تلفيقية مع الدين اللاهوتي المسيحي.

والمعارضة الدينية لها أنصار من فلاسفة وعلماء الاجتماع والنفس والتربية والأسرة والأخلاق والقيم، وعلماء بيولوجيا والهندسة الوراثية، فلا يتصور أن الموقف بين جماعة متعصبة وأنصار ما بعد البشرية.

تقرر فلسفة ما بعد البشرية علمنة الدين: الموضوعات والمخاوف والأهداف الدينية التقليدية، بينما تمنح التكنولوجيا أهمية دينية.^{٢٩} وهذا لموقف الدين الاجتماعي، وتنامي انتشارها في المجتمعات الغربية، وتأثيره الاجتماعي العميق أخلاقيا وسياسيا تبعا لذلك، مما قد يسبب تعطيلا للمشاريع العملاقة لأنصار ما بعد البشرية كما حصل في الاستساخ وغيرها، ولو لفترة من الزمن، لذا يحاول التيار المعتدلة من أنصار ما

.Cole-Turner, *Transhumanism and Transcendence*, 3 ٢٨

.Tirosh-Samuelson, "Transhumanism as a Secularist Faith," 734 ٢٩

بعد البشرية تسويق نظرة تقاربية مع الدين، أي دين كان، لكن الآن مع المسيحية عبر التنقيب عن مفردات ومفاهيم تسمح بتحميلها أطاريح تؤيد التحول البشري.

يقول (David Pearce) أحد أبرز المؤيدين لما بعد البشرية والمؤسس المشارك ل (**Humanity +**): " إذا أردنا أن نعيش في الجنة، فسيتعين علينا هندستها بأنفسنا. إذا أردنا الحياة الأبدية؛ فسنحتاج إلى إعادة كتابة الشفرة الجينية المليئة بالأخطاء وتصبح شبيهة بالإله.. فقط الحلول عالية التقنية يمكنها القضاء على المعاناة من العالم. الرحمة وحدها لا تكفي."^{٣٠}

هذا الكلام من الموقع الرسمي لأكبر تجمع لأنصار ما بعد البشرية يصرح بمنافسة الخالق وتصحيح أخطائه، لبلوغ مستوى منافسته الوجودية والمعرفية والقيمية.

وهو ما يجبر المتدينين للمسارعة للاستنكار، والتوفيقين من أنصار ما بعد البشرية لشخصنة التصريح، وتلفيق التأويلات.

تعكس لوازم الأطاريح الفلسفية لأنصار ما بعد البشرية تقاربا ارتباطيا مع الفلسفة الروبوتية، خاصة في خواتيم تطبيع الدين البشري وأنسنة التشريعات والعبادات.

يميلون الروبوبيون إلى رفض فكرة التدخل الإلهي في الشؤون الإنسانية. فالروبوتية هي الاعتراف بقوة إبداعية عالمية أكبر من تلك التي أظهرها الجنس البشري، مدعومة بالملاحظة الشخصية للقوانين والتصاميم في الطبيعة والكون، والتي يتم إدامتها والتحقق من صحتها من خلال القدرة

٣٠. (Thomas, "Super-Intelligence and Eternal Life" (July 31, 2017

الفطرية للعقل.^{٣١} في حين لا يفترض التطور البيولوجي الدارويني وجود مصمم ذكي أو سببية غائية (خالق إله)؛ فإن الشكل الجديد للتطور، الذي تخيله أنصار ما بعد البشرية سيكون أسرع بكثير ومدفوعاً بآليات مختلفة تماماً وبتقنيات الذكاء الاصطناعي.^{٣٢}

١,٤ . فلسفة ما بعد البشرية الدينية:

تقدم مقترحات ما بعد البشرية العديد من نقاط الخلاف مع الفهم الديني التقليدي للطبيعة البشرية ومكانة البشر في النظام المخلوق. كما أن بعض دعاة ما بعد البشرية يرفضون الدين تماماً. بصفتها فلسفة علمانية صلبة، ويجب ألا يتم الخلط بينها وبين التفسيرات الدينية. وهو رأي الأغلبية بين كل من المؤمنين بالإيمان وما بعد البشرية.^{٣٣}

تقوم الفلسفة الدينية لما بعد البشرية على فكرة الخلود التكنولوجي كغاية لما بعد البشرية. مما يلزم بإعادة تفسير المفاهيم اللاهوتية التقليدية لمفهوم (الإنسان، الإله، العبادة، المقدس، الغيب، الموت، الآخرة، الجنة والنار).

عقد في أغسطس ٢٠٠٤ مؤتمر (ما بعد الإنسانية، الإيمان والأمل) في كلية ترينيتي، جامعة تورنتو. حول العديد من أتباع ما بعد البشرية المحادثة إلى مسألة كيفية التلاعب بالأشخاص المؤمنين بطريقة يمكنهم التغلب على جهلهم، وبالتالي المساعدة في تضخيم أعداد أتباع ما بعد الإنسانية. يكشف عن ميل بعض المؤمنين بما بعد الإنسانية لرؤية

٣١ (Bostrom, "Deism Defined and FAQ" (May 8, 2007

٣٢ "Blackford, "Editorial

٣٣ Heidi Campbell - Mark Walker, "Religion and Transhumanism: Introducing a Conversation," *Journal of Evolution and Technology* 14/2 (2005),

الأشخاص المتدينين على أنهم ساذجون ويحتاجون أيضاً إلى اعتناق العلمانية قبل أن يصبحوا ما بعد الإنسانية.

يقدم كل من الدين وما بعد البشرية إجابات على السؤال الفلسفي: كيف يجب أن نعيش؟

لذا يحاول بعض التوفيقين من أنصار ما بعد البشرية جذب المتدينين بخلق مساحات تقارب، واختراع مفاهيم جديدة توافقية هجينة ما بعد البشرية والدينية، لتقديم نموذج لمتدين متجاوز للبشرية. لكن هذا الشخص عليه التخلي عن خصائص الشخصية البشرية عموماً، أو بعض جوانبها مثل: الجسد، الجنس، الشخصية. من أجل تعزيز جوانب ما بعد البشرية الأخرى مثل: القدرات، الذاكرة، القوة، التحمل.

يشبه بوستروم تحول العقل البشري إلى عقل ما بعد بشري في سيرورة التعالي، بتحول العقل البشري في الحياة إلى عقل متعالي الموت في عالم الغيب بحسب الطرح اللاهوتي. أي أنه يرى أن نفس التحول المتعالي المتجاوز للبشر حصل، بمعنى الوصول لنفس النتيجة لكن في الطرح اللاهوتي سكون الوصل بعد الموت، أما في طرح ما بعد البشري فهو بعد تجاوز البشرية في الحياة. وهنا التشابه في التخلص من الجسد البشري^{٣٤}

ويرى هوبكنز انسجاماً بين ما بعد البشرية والدين من حيث التوق إلى التعالي، للتغلب على طبيعتنا الحيوانية المجردة. فتجسيدنا المادي قد يتطلب تحسناً من أجل تحقيق قدر أكبر من الكمال الروحي.

يهتم غارنر بالخطاب الاجتماعي ويدعو المجتمع المسيحي إلى

النظر بجدية أكبر في الدور الذي يجب أن تلعبه التكنولوجيا في التخفيف من المعاناة وتحسين نوعية الحياة.^{٣٥}

من خلال تتبع المنظورات المقترحة للواقع الاستباقي من طرف أنصار ما بعد البشرية، لا نجد فيهم من يمكنه الجزم ببقاء الدين ومفاهيمه التقليدية، كما أنهم يعجزون عن طرح تأصيل لنموذج معرفي ديني لما بعد البشرية؛ بالتزامن مع عجزهم للجزم ببقاء المفاهيم التقليدية للدين، وكل منظوراتهم متهافة، تتمسح بمفاهيم روحانية لا علاقة لها بمادية التعالي التكنولوجي والتعديل البشري المعزز، لا من حيث المفهوم ولا الموضوع ولا المحمول.

٢,٤. تفاعل الذكاء الاصطناعي لما بعد البشرية مع الدين:

يقرر الربوبيون والملاحدة والمادية فكرة أن الديانات هي من صنع البشر للبشر. فما الضير في تطوير ديانة لما بعد البشرية يصنعها مابعد البشر، وهذا الطرح يوافق التفسير الوضعي لأديان على أن المجتمع هو الإله الذي يصنع الأعراف والأخلاق والطقوس المقدسة.

فهل ستمكن العقول الاصطناعي من اختراع دين بذكاء اصطناعي؟ هنا الطرح الاستباقي في حال خضع (Cyborg) الفوق بشري لسلطة الذكاء الاصطناعي في حال انفرط عقد التحكم البشري في الذكاء الاصطناعي، وقفز إلى خوارزميات ذاتية، ستسير وتتحكم عبر (super Panopticon -) في الكائن (Cyborg) وهو محور الكينونة مابعد بشرية. وطالما يوجد بشر، ستكون هناك أديان، لكن الذكاء الاصطناعي

Heidi Campbell - Mark Walker, "Religion and Transhumanism: Introducing a Conversation," *Journal of Evolution and Technology* 14/2 (2005), 91-100.

العام لما بعد البشرية سيتحدى الأديان ويغيرها بما يتوافق مع الكائن الجديد المعزز تكنولوجياً.

سيؤدي الذكاء الاصطناعي العام (**Artificial intelligence**) و(**Cyborg**) الفائقة الذكاء، وما بعد البشرية (**Transhumanism**) إلى زعزعة نظام ومعتقدات الأديان التي لها عقيدة صارمة وكتاب مقدس قديم، حول مفهوم الإنسان والروح والإله والخلق والموت، وستطرح داروينية (**Biotechnology**) تتجاوز الطرح الدارويني لحكم الطبيعة أو الصدفة في تصميم الكائنات الحية ومنها البشر؛ لطرح تقني تكنولوجياي تتحكم البشرية والذكاء الاصطناعي في تصميم البشر: جسداً وقدرةً وفكراً ومشاعراً.

ويتوقع أنصار ما بعد البشرية انهيار الأديان أمام صدمة التطور الهائل للكائنات فوق بشرية فائقة الذكاء، كما حصل مع الثورة الصناعية والثورة العلمية حين ترك أهل الديانات معتقداتهم نحو العلمانية واللا دينية والربوبية والإلحاد. أو التنازل عن بعض المعتقدات والأحكام الدينية لصالح النتائج العلمية التي تدحض المقررات الدينية، كما حصل في كروية الأرض، ومساواة المرأة بالرجل وغيرها؛ في أديان كثيرة كتابية. بينما يتوافق الذكاء الاصطناعي لما بعد الإنسانية مع بعض الديانات الوضعية البشرية كالهندوسية والبوذية التي تدور حول أساليب تعالي العقل والوصول إلى التنوير العقلي. الهدف النهائي لهذه الأديان هو اكتساب **الذكاء التجاوزي**.^{٣٦}

سواء سميت أديان أو أنظمة عقائدية، فإن وحدة الوجود العالمية والإنسانية العلمانية هي أنظمة إيمانية إلحادية تؤمن بالعلم والعقل البشري.

James Hughes, "Democratic Transhumanism 2.0," *World Transhumanist Association* (April 28, 2002) ٣٦

كوسيلة من وسائل الاكتشاف العلمي والحقائق الكونية، سيتم تشكيل الديانات الجديدة على أساس الذكاء الاصطناعي لما بعد البشري. وتتصور بعض الديانات الجديدة خلق إله مصطنع.^{٣٧}

المثليون (الشواذ جنسيا) ومزدوجو الميل الجنسي حلفاء طبيعيين لما بعد البشرية، عبر استخدام المثليين للتكنولوجيا الإنجابية، بينما يسمح الإخصاب في المختبر للمثليات دون ممارسة مع رجل، والاستتساخ يسمح بإنجاب من أحد الوالدين فقط. والعمل على تخصيب البويضات بالحمض النووي المأخوذ من بويضة أخرى، أو استبدال الحمض النووي للبويضة بالحمض النووي للحيوانات المنوية، سيسمح للأباء المثليين أن يكون لهم صلة جينية بأطفالهم.^{٣٨} وبهذا ينهار مفهوم الأسرة التقليدي نهائيا، وينهار مفهوم الجسد والنوع الجنسي وفق نظرية الكوير (Queer Theory)، ويتغير مفهوم الجنس والجنسانية، وتتهار كل الأحكام الدينية المترتبة على هوية الجنس والأسرة، ولتستبدل بأحكام دينية هي في الأساس عرفية لمجتمع ما بعد البشرية.

الخاتمة

يؤكد علماء الهندسة الوراثية والتكنولوجيا الوراثية وخبراء الذكاء الاصطناعي أن الغزو التقني الأخير لطبيعة الإنسان البشري سيتترك الجنس البشري ضعيفا تماما. ويجرده مطلقا من الإنسانية. فلن تكون لا الإنسان ولا طبيعة ولا الدين معيارا للخير، لأن التعديل البشري سيقود

David Cycleback, "Artificial Intelligence, Transhumanism and Religion | ٣٧ Looking at Artifacts and Ideas," *LOOKING AT ARTIFACTS AND IDEAS* (blog), January 12, 2022

James Hughes, "Democratic Transhumanism 2.0," *World Transhumanist Association* ٣٨ (April 28, 2002).

لنظم تفكير جديد لا يفهم منطقتها لعدم وجود تطبيقاتها على الواقع الفعلي الحالي.

ويتوقع أنصار ما بعد البشرية انهيار الأديان أمام صدمة التطور الهائل للكائنات فوق بشرية فائقة الذكاء، وترك أهل الديانات معتقداتهم نحو العلمانية واللادينية والربوبية والإلحاد. أو التنازل عن بعض المعتقدات والأحكام الدينية لصالح النتائج العلمية التي تدحض المقررات الدينية. بينما يتوافق الذكاء الاصطناعي لما بعد الإنسانية مع بعض الديانات الوضعية البشرية كالهندوسية والبوذية التي تدور حول أساليب تعالي العقل والوصول إلى التنوير العقلي. الهدف النهائي لهذه الأديان هو اكتساب الذكاء التجاوزي.

سواء سميت أديان أو أنظمة عقائدية، فإن وحدة الوجود العالمية والإنسانية العلمانية هي أنظمة إيمانية إحادية تؤمن بالعلم والعقل البشري. كوسيلة من وسائل الاكتشاف العلمي والحقائق الكونية، سيتم تشكيل الديانات الجديدة على أساس الذكاء الاصطناعي لما بعد البشري. وتتصور بعض الديانات الجديدة خلق إله مصطنع.

ترى فلسفة ما بعد البشرية أنه يجب استكشاف عالم قيمها. التي يمكن أن تكون قيم البشرية نفسها، وإن لم نفهمها بوضوح بعد. مع السعي استكشاف عوالم القيم التي يتعذر الوصول إليها حتى الآن. وترجم رؤية ما بعد البشرية إلى ممارسة، منها قيم ستكون بمبررات مستقلة.

ستصبح ما بعد البشرية نوعاً من (المركزية البشرية التقنية)، حيث يستخف أنصار ما بعد البشرية غالباً بتعقيد علاقتنا بالتكنولوجيا، ويرون قابلة للتحكم. لكن وضع النزعة ما بعد البشرية ضمن السياقات الاجتماعية والثقافية والسياسية والاقتصادية الأوسع التي تظهر فيها، يعد أمراً حيويًا

لفهم مدى أخلاقيتها. لأن البيئة الاجتماعية شديدة التنافس لا تصلح لأنماط متنوعة من الوجود. فلا يمكن خلق تنافس بين المتحولين لما بعد البشر والبشر، ولا تساو في الفرص كافة، ولا يمكن فرض التحول على البشر، ولا يمكن خلق مجتمعيين منفصلين أو متصلين في حيز اجتماعي عمراني واحد أو سياسي أو انفصال كل واحد كجانب سيادي، لأن المنافسة تضطر الخصم لتدارك النقائص وللحاق بخصمه، وهنا طرح رفاهية حرية الاختيار تطفو كلغة خشبية منمقة، لصرامة الفصل والإجبار الاجتماعي والنفسي والسياسي والأمني والثقافي على التحول لما بعد البشر للتكيف مع المنظومة السياسية القانونية والاجتماعية لما بعد البشرية، بدلا من التترس حول طبقة دنيا بيولوجيا وفيزيولوجيا ومورفولوجيا ستتسبد وتقرض نموذجها السياسي والاقتصادي والثقافي والاجتماعي والديني على من هم دونها.

النتائج:

- يعد منظور الإنسان المؤلل أحد أنماط الطرح الربوبي المعاصر.
- تمثل الرؤى الفلسفية لما بعد الإنسان نماذج للإلحاد الرقمي المعاصر.
- أحدثت نشوة تكنولوجيا الذكاء الاصطناعي والميتافيرس صداما بين الفلسفات القيمة واللاقيمية.

قائمة المراجع

- Bailey, Ronald. "Transhumanism: The Most Dangerous Idea?" Reason. <http://reason.com/archives/2004/08/25/transhumanism-the-most-dangero>
- Bainbridge, William Sims. "The Transhuman Heresy." Journal of Evolution and Technology 14/2 (August 2005), 91-100. <https://jetpress.org/volume14/bainbridge.html>
- Blackford, Russell. "Editorial: Nietzsche and European Posthumanisms." Journal of Evolution and Technology 21/1 (2010), i-iii. <http://jetpress.org/v21/blackford.htm>
- Bogoyevac, Christopher. "Contributors." Reason.com (blog), June 1, 2002. <https://reason.com/2002/06/01/contributors-144/>

- Bostrom, Nick. "Deism Defined and FAQ." Deism. May 8, 2007. Accessed September 19, 2022. <https://www.deism.com/faq>
- Bostrom, Nick. "Human Genetic Enhancements - A Transhumanist Perspective." nickbostrom.com. 2003. Accessed September 19, 2022. <https://nickbostrom.com/ethics/genetic>
- Bostrom, Nick. "Transhumanist Values." nickbostrom.com. May 2005. Accessed September 19, 2022. <https://nickbostrom.com/ethics/values>
- Campbell, Heidi - Walker, Mark. "Religion and Transhumanism: Introducing a Conversation." Journal of Evolution and Technology 14/2 (2005), 91–100. <http://www.jetpress.org/volume14/specialissueintro.html>
- Cole-Turner, Ronald (ed.). Transhumanism and Transcendence: Christian Hope in an Age of Technological Enhancement. Washington, D.C: Georgetown University Press, 2011.
- Cycleback, David. "Artificial Intelligence, Transhumanism and Religion | Looking at Artifacts and Ideas." LOOKING AT ARTIFACTS AND IDEAS (blog), January 12, 2022. <https://davidcycleback.com/2022/01/12/artificial-intelligence-transhumanism-and-religion/>
- Hester, Jessica. "How Virtual Reality Can Turn Us All Into Environmentalists." Bloomberg.com (October 4, 2016). <https://www.bloomberg.com/news/articles/2016-10-04/how-virtual-reality-can-change-behavior>
- Hughes, James. "Democratic Transhumanism 2.0." World Transhumanist Association. April 28, 2002. <http://www.changesurfer.com/Acad/DemocraticTranshumanism.htm>
- McKie, Robin - editor, Robin McKie Science. "No Death and an Enhanced Life: Is the Future Transhuman?" The Observer (May 6, 2018), sec. Technology. <https://www.theguardian.com/technology/2018/may/06/no-death-and-an-enhanced-life-is-the-future-transhuman>
- Prisco, Giulio. "Italy Elects First Transhumanist MP « Kurzweil." <https://Kurzweilai.Net> (blog), August 26, 2012. <https://www.kurzweilai.net/italy-elects-first-transhumanist-mp>
- Regalado, Antonio. "The Entrepreneur with the \$100 Million Plan to Link Brains to Computers." MIT Technology Review. March 16, 2017. Accessed September 19, 2022. <https://www.technologyreview.com/2017/03/16/153211/the-entrepreneur-with-the-100-million-plan-to-link-brains-to-computers/>
- Singh, Sarwant. "Transhumanism And The Future Of Humanity: 7 Ways The World Will Change By 2030." Forbes. November 20, 2017. Accessed July 15, 2022. <https://www.forbes.com/sites/sarwantsingh/2017/11/20/transhumanism-and-the-future-of-humanity-seven-ways-the-world-will-change-by-2030/>
- Thomas, Alexander. "Super-Intelligence and Eternal Life: Transhumanism's Faithful Follow It Blindly into a Future for the Elite." The Conversation. July 31, 2017. Accessed July 15, 2022. <http://theconversation.com/super-intelligence-and-eternal-life-transhumanisms-faithful-follow-it-blindly-into-a-future-for-the-elite-78538>
- Tirosh-Samuels, Hava. "Transhumanism as a Secularist Faith." Zygon® 47/4 (2012), 710–734. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9744.2012.01288.x>

- Vicini, Andrea - Brazal, Agnes M. “Longing for Transcendence: Cyborgs and Trans- and Posthumans.” *Theological Studies* 76/1 (March 2015), 148–165. <https://doi.org/10.1177/0040563914565308>
- Winner, Langdon. “Resistance Is Futile: The Posthuman Condition and Its Advocates.” *Is Human Nature Obsolete?* 385–411. Massachusetts Institute of Technology: M.I.T. Press, 2005. <https://books.google.com/books?id=zwolIz9zg0C&pg=PA385>
- Wu, James - Rao, Rajesh P. N. “Melding mind and machine: How close are we?” *The Conversation*. April 10, 2017. Accessed September 19, 2022. <http://theconversation.com/melding-mind-and-machine-how-close-are-we-75589>
- Humanity+. “Transhumanism.” Accessed September 20, 2022. <https://www.humanityplus.org/transhumanism>

أثر الهدي النبوي في تثبيت الإيمان لدى الشباب بين القوة والضعف

Najmeddin Isa*

مدخل:

تعتبر مرحلة الشباب من أخطر المراحل العمرية؛ لأن الشباب شعلة من الجنون، وهي مرحلة مفصلية في تكوينهم؛ لأن العقل البشري يصبح محلاً للتقلبات الفكرية والتجاذبات العاطفية، ولذا رسم الإسلام للشباب الطريق التي يسلكه ليقى عقله من الشبهات ويحفظ نفسه من الشهوات. وذلك من خلال التوجيهات النبوية الجامعة التي تناولت شخصية الشباب من كل جوانبها وفي كل مراحلها، فالشباب أس كل مجتمع وأساس بنيانه، وقيمة كل مجتمع بما يحمل من قيم، وقيم كل مجتمع يحملها شبابه

Dr. Öğr. Gör. Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Hadîs Anabilim Dalı *
Assistant Professor, Yalova University, Faculty of Islamic Sciences Department of
Hadîth Yalova, Turkey
886X-6785-0001-Najmissa@hotmail.com 0000

الأقوياء، فهم قلبه النابض، فإذا كان القلب سليماً تبعه العقل وسائر الجوارح، فكان من أهل التمكين، وإذا تأثر القلب بالشهوات والعقل بالشبهات حلَّ بالمجتمع البلاء وأدركه الشقاء؛ وانتقل المجتمع من التمكين والنبات إلى التلويح والشتات؛ لأنَّ الشَّباب هم القوة الضاربة التي يُعتمد عليها في البناء والتغيير والتقدم والتطوير، فإذا بلغ الشَّباب أشدَّه ضمنَّ مسيرة التعليم والتزكية النَّبوية أنتج ثباتاً في العقيدة ورسوخاً في الأخلاق، وحقق المقصود من هذا الوجود ألا وهو في عبادة الله وحده، وتطهير المجتمع من كل ما سواه، وإقامة العدل ودفع الظلم وإقامة شعائر الله تعالى.

لكن في الوقت نفسه هناك من يتربص بشباب المسلمين الدوائر لتحويلهم من قوة إسلامية تحمل لواء الحق وتقيم العدل إلى قوة هدامة تنتشر الأخلاق الفاسدة والشبه المضللة، وتعمل تحت راية أعداء الدين من حيث تدري أو لا، خاصة وأننا في عالم تقوده الدول الاستعمارية المعادية للإسلام، مسلحة بالثقافات الدينية اليهودية والنصرانية والمجوسية وبعيدة عن كل ما يمت للحضارة بصلة، غايتها تحويل العالم الإسلامي إلى مجتمع بلا قيادة ولا مبادئ أو قيم يكون تدميره على يد شبابه المشتت الضعيف المضلل بالحضارة الزائفة والشعارات الكاذبة.

هدف الدِّراسة: رصد المرحلة الزمنية التي يمر بها الشَّباب لمعرفة أثرهم الإيجابي أو السلبي على مجتمعاتهم وأسبابه، في ظل تشتت أبنائه وانصرافهم عن المقاصد التي خلقوا لأجلها إلى الوسائل التي خلقت لأجلهم.

إشكالية الدِّراسة: لما استفحل الغزو الفكري في استهداف عقول شبابنا، وتسلسل التحلل الأخلاقي إلى قلوبهم، كان لا بد من التصدي لهاتين الطامتين من الشبهات والشهوات لمنع سقوط القيم الإسلاميَّة في المجتمع،

فجاءت هذه الدِّراسة لتشخيص المنافذ التي دخلت من خلالها هذه الشرور والعلل وكيفية تداركها وعلاجها.

منهج الدِّراسة: اعتمد البحث على المنهج الوصفي التحليلي، فقد تم سرد المبادئ الإيمانية التي شكلت عقيدة الشباب في ظل الهدي النبوي فكانوا سادة العالم ورسد الحق إلى الخلق، والبحث في الأسباب التي حالت دون دوام هذه القوة وأدت إلى ضعفهم وتشتتهم وانصرافهم عن هدي نبيهم ﷺ، وتشخيصها وعلاجها بكل وسيلة ممكنة.

خطة الدِّراسة: جاءت خطة الدِّراسة، وفق مدخل، وثمانية محاور، وخاتمة.

المدخل وفيه التعريف بمفردات عنوان البحث، أما النحور الأول: ففي الفطرة الخلقية الإنسانية وأنها سنة إلهية كونية، أما المحور الثاني: ففي العوارض الخارجية المؤثرة على الفطرة الإنسانية، أما المحور الثالث: ففي العناية الإسلاميَّة بالبيئة التكوينية للمولود قبل الوصول إلى مرحلة الشباب، أما المحور الرابع: في عوامل تمكين العقيدة وثبيت الأخلاق لدى الشباب، أما المحور الخامس: ففي الآثار المترتبة على الهدي النبوي في الاهتمام بالشباب، أما المحور السادس: ففي سبل محاربة الشباب بعد قيام الدولة الإسلاميَّة، وأما المحور السابع: ففي سبل محاربة الشباب بعد سقوط الخلافة، أما النحور الثامن ففي الآثار السلبية المترتبة على الغزو العسكري والفكري للشباب المسلم، وأما المحور التاسع ففي الحلول المقترحة لصد الغزو العسكري والفكري عن الشباب وتخفيف آثاره، وختم البحث بأهم النتائج.

التعريف بمفردات عنوان البحث:

معنى الأثر: لغة هو بقية الشيء، وجمعه آثار، ويعني العلامة

والبقية والرواية. قال ابن فارس: "الهمزة، والثاء، والراء، له ثلاثة أصول: تقديم الشيء، وذكر الشيء، ورسم الشيء". (ابن منظور، ١٤١٤ هـ. ٦/٤؛ وابن فارس، ١٣٩٩ هـ. ٥٣/١).

معنى الهدى النبوي: الهدى لغة: السيرة والهيئة والطريقة، يقال: فلان يهدي هدي فلان، أي: يفعل مثل فعله ويسير سيرته وطريقته. ويأتي بمعنى الدلالة والإرشاد. (ابن الأثير الجزري، ١٩٧٩ م. ٥/٢٥٣؛ الرازي، مختار الصحاح، ١٩٩٩ م. ص ٣٢٥).

وإصطلاحاً: هو سيرة النبي ﷺ الجامعة لأقواله وأفعاله وتقريراته وصفاته الخلقية والخلقية. (أبو زهو، ١٣٧٨ هـ. ص ١٠).

وبالتالي فإن أثر الهدى النبوي يعني، التوجيه النبوي القولي أو الفعلي للشباب المسلم لما فيه وسعادتهم الدنيوية والأخروية.

معنى الشباب: قال ابن فارس: "الشين والباء أصل واحد يدل على نماء الشيء، والشباب أيضاً: الحداثة، وكذلك الشبيبة، وهو خلاف الشيب". (ابن فارس، ١٣٩٩ هـ. ٣/١٧٧). وهو اسم لمن بلغ إلى أن يكمل ثلاثين هكذا أطلق الشافعية، وفيه أقول مختلفة، قال النووي: "الأصح المختار أن الشاب من بلغ ولم يجاوز الثلاثين ثم هو كهل إلى أن يجاوز الأربعين ثم هو شيخ". (ابن حجر العسقلاني، ١٣٧٩ هـ. ١٠٨/٩).

معنى التثبيت: الثبات: ضد الزوال، والثبات والثبوت ضد التزلزل، وثبت الأمر صح، وأثبت الكاتب الاسم كتبه عنده. وهي الحالة التي يكون عليها الشباب من القوة والتمكين والعمل حال تمسكهم بالهدى النبوي ونصرة أهله. وضده لضعف والتلويح. قال تعالى: {يثبت الله الذين آمنوا بالقول الثابت} [إبراهيم ٢٧]. (المناوي، ١٩٩٠ م. ١١٥).

الفطرة الخلقية الإنسانية سنة إلهية كونية:

قال الجرجاني في "تعريفاته": "الفطرة هي الجبلة المتهيئة لقبول الدين". (الشريف الجرجاني، ١٩٨٣م. ١٦٨). وهذه الجبلة تقبل التوجيه إلى أي دين. فالفطرة الانسانية: هي الحالة التي يكون عليها الإنسان عند ولادته قبل دخول المؤثرات الخارجية. فهي تدور في فلك الحنيفية السمحة، يدل على ذلك ما جاء في الحديث القدسي: يقول الله تعالى: "وإني خلقت عبادي حنفاء كلهم". (مسلم، د.ت، ٢٨٦٥). وما جاء في الحديث النبوي: "ما من مولود إلا يولد على الفطرة". (البخاري، ١٤٢٢هـ، ١٣٥٨؛ مسلم، د.ت. ١٣٥٨). وهذا من بديع صنع الله تعالى في خلقه أن فطرهم على الحق.

وهي ثابتة على هذا الوصف، قائمة على هذا الحال، لا تقبل التبديل ولا التحويل ما لم تتدخل فيها المؤثرات الخارجية، دلّ على ذلك قوله تعالى: {فطرة الله التي فطر الناس عليها لا تبديل لخلق الله} [الروم: ٣٠].

فكل مخلوق في هذه الحياة خلقه الله تعالى على فطرة سليمة وطبيعة قويمية، قابلة للتزقي والتدلي، فتترقى بالتمكين والتثبيت والهداية لتصل إلى المقصود والغاية، قال تعالى: {فأقم وجهك للدين حنيفاً فطرة الله التي فطر الناس عليها} [الروم: ٣٠]، فلو ترك هذا المخلوق شأنه لما اختار غير الإسلام ديناً؛ لأنه دين الفطرة والطبيعة، دين جاء يخاطب العقل، ويسير مع حاجات النفوس السليمة في كل أحكامه وضوابطه، وهذه صبغة الله في خلقه، ومن أحسن من الله صبغة لقوم يعقلون. (الحجازي، ١٤١٣هـ. ٢٧/٣)، وتتدلى بالضلال والغفلة واتباع الشياطين من الإنس والجن لتصل بصاحبها إلى الشك بعد اليقين، والخور بعد القوة، والضلال بعد الهداية. فالإيمان يزيد حتى يدخل صاحبه الجنة وينقص حتى يدخل صاحبه النار.

فظاهر طريق الشَّباب الذي يسير في خط الهدى النَّبوي طريق التَّرقى إلى السَّعادة، وظاهر طريق الشَّباب الذي يسير في خط الإعراض عن الهدى النَّبوي طريق التَّدلي إلى الشَّقَاوة، ونسأل الله تعالى حسن الخاتمة. ولقد حذرنا النبي ﷺ من العوارض البشْرية والشَّيطانية التي تسعى جاهدة بكل ما تملك من قوة للوقوف في طريق الفطرة السليمة وتوجيهها نحو العقيدة السَّقيمة، فما هي هذه العوارض؟

العوارض الخارجية المؤثرة على الفطرة الإنسانيَّة:

الفطرة الإنسانيَّة تتصف بأنها فطرة سليمة مائلة إلى الحق، وهي قادرة على إدراك مقاصدها بعد النمو العقلي ما لم يتدخل فيها شيء من المؤثرات الخارجيَّة لصرفها عن أصلاتها نحو عقيدة فاسدة ومنهج أخلاقي ساقط.

فهي لا تبقى على حالتها الأولى التي خلقت عليها إلا إذا أحاطها الإسلام بالعتاية القائمة على التمكين الأخلاقي والعقدي؛ فعند ذلك تحافظ على نفسها بهذا السياج الذي يمنعها من الانزلاق في مهاوي الضلال.

وحفاظاً على هذه الفطرة من التحريف حذرنا النبي ﷺ من العوارض البشْرية التي تهاجم الفطرة لإفسادها، فقال ﷺ: "ما من مولود إلا يولد على الفطرة، فأبواه يهودانه، وينصرانه، أو يمجسانه، كما تنتج البهيمة بهيمة جمعاء، هل تحسون فيها من جدعاء"، ثم يقول أبو هريرة رضي الله عنه: {فطرة الله التي فطر الناس عليها لا تبديل لخلق الله ذلك الدين القيم} [الروم: ٣٠]. وقال في حديث آخر سبق ذكر طرفاً منه: "وإنني خلقت عبادي حنفاء كلهم، وإنهم أتتهم الشياطين فاجتالتهم عن دينهم، وحُرمت عليهم ما أحللت لهم، وأمرتهم أن يشركوا بي ما لم أنزل به سلطاناً...".

ويظهر للناظر من هاتين الروايتين أن الإنسان السليم تتناوب عليه شياطين الإنس والجن لصرفه عن دينه وعقيدته، ودفعه بالقوة للشرك

بالله تعالى. لكن القوة التأثيرية التدميرية لشياطين الإنس لتهويده وتتصيره وتمجيسه أخطر من القوة الوسواسية الشيطانية في ذلك كله. والحافظ لذلك من هذه الشرور الالتزام بهدي النبي ﷺ والتحصن به.

فقله ﷺ: «فأبواه» أشار بالأبوين إلى الأسرة؛ لأنها من أخطر العوارض الخارجية المؤثرة على الفطرة الإنسانية، فدل الحديث على أن المولود لو ترك مع فطرته الأصلية لما كان على شيء من الأديان الباطلة، وأنه إنما يقدم على الدين الباطل لأسباب خارجية، وهي سعي الأبوين في ذلك؛ لأنهما أول من يتولى تربيته وتثقيفه، وهما أكثر الناس ملازمة له في صباه، فهما اللذان يلقيان في نفسه الأفكار الأولى، فإذا سلم من تضليل أبويه فقد سار بفطرته شوطاً، ثم هو بعد ذلك عرضة لعدد من المؤثرات فيه، إن خيراً فخير وإن شراً فشر، واقتصر النبي ﷺ على الأبوين؛ لأنهما أقوى أسباب الزج في ضلالتهم، وأشد إلاحاً على ولدهما. (ابن عاشور، ١٩٨٤هـ. ٣٠/٤٢٥).

ومن الأمثلة الرائعة على هدي النبي ﷺ في إرشاد العالم إلى الحق ودلالتهم على الله تعالى، ما رواه ابن بريدة عن أبيه قال: "كنا جلوساً عند النبي ﷺ، فقال لنا: قوموا بنا نعود جارنا اليهودي، قال: فأتيناها، فقال له عليه السلام: كيف أنت يا فلان، ثم عرض عليه الشهادتين، ثلاث مرات، فقال له أبوه في الثالثة: يا بني اشهد، فشهد، فقال عليه السلام: الحمد لله الذي أعتق بي نسمة من النار". (الزيلعي، ١٤١٨هـ/١٩٩٧م. ٤/٢٧٢).

وفي قصة إسلام الصحابي الشاب سعد بن أبي وقاص رضي الله عنه أقوى دليل للشباب للثبات على الحق، فلما أسلم قالت له أمه وهي تستشيط غضباً: "لقد عن هذا الدين أو أترك الأكل والشرب والاستغلال حتى أموت، فتعير في، وبقيت ثلاثة أيام لا تأكل ولا تشرب ولا تستظل،

وهو يراجعها ويتلطف بها، ويقطع أملها من الرجوع عن الدين الحق، ولم تفعل وأصرت على ما عزمت عليه، فقال لها: والله لو كان لك مائة نفس، وخرجت واحدة تلو الأخرى ما تركت ديني، فلما رأته ذلك منه عادت فأكلت وشربت واستظلت بعد أن أيست من رجوعه عن دينه". (الذهبي، ١٤٢٧هـ/٢٠٠٦م. ٣/٧٥).

هكذا نرى عقيدة الأم المستميتة في رجوع ابنها عن الإسلام إلى عقيدة الشرك، والتهديد بقتل نفسها إن لم يفعل ذلك، والتهديد بردة الفعل الاجتماعية في تحريض الناس عليه إذا ماتت وإلحاق العار به. لكن في الوقت نفسه لما تمكنت العقيدة الصحيحة المحيطة بالفطرة السليمة من قلبه وعقله، لم تؤثر عليها العوامل الخارجية، فلا التهديد يجبره، ولا التخويف يقهره، ولا عطف الأم وصلة الرحم يثنيه عن صدق توجهه ومحبته لدينه وعقيدته، فلم تأخذه في دينه لومة لائم مهما بلغت رتبته وعلت سلطته، فالإسلام يعلو ولا يعلى. وهكذا كانت الشعوب التي رفضت الدخول في الإسلام حريصة على الحفاظ على العقائد اليهودية والمجوسية والنصرانية إلى يومنا هذا، تقاتل من أجل تدنيس الفطرة الإسلامية الصحيحة بعقائدها الفاسدة.

فالإسلام هو الطرف الإيجابي الذي يقود هذه الفطرة الإنسانية لتحقيق ما تصبو إليه من السعادة، فيوصلها إلى الحق ويحفظها من شرور الخلق، ويحقق للإنسان تمكيناً عقلياً ونفسياً، في وجه كل شبهة مضلة، أو شهوة مخلة. وبقية الملل والنحل والأديان الباطلة هي الطرف السلبي الذي يقود الفطرة ويلونها بما يحمل من أفكار ومعتقدات، ويمضي بها في طريق الفساد الأخلاقي والسلوكي، فلا يبقى لها قيمة في هذه الحياة؛ لأنها

انحرفت عن الهدف الذي خلقت من أجله، وهو معرفة الله تعالى وتوحيده
واتباع رسله.

العناية الإسلامية بالبيئة التكوينية للمولود قبل الوصول إلى مرحلة الشباب.

حدد النبي ﷺ الخطوات التأسيسية لبناء الأسرة المسلمة التي تشكل
البيئة التي يتربى فيها مولود اليوم ليكون شاباً الغد، في بيان الصفات
التي يكون عليها الزوج المرغوب في خطبته، فقال ﷺ: "إذا خطب إليكم
من ترضون دينه وخلقه فزوجوه، إلا تفعلوا تكن فتنة في الأرض، وفساد
عريض". (الترمذي، ١٩٩٨ م. ١٠٨٤). فهاتان الصفتان الدين والخلق
تعبيران عن علاقة الرجل بربه ديناً، وعلاقته بالناس وبزوجته خاصة خلقاً،
فشمل تمكين الجانبين العقدي والأخلاقي.

وجعل اختيار الزوجة مرتبط بأربعة صفات، وهي الجمال، والحسب،
والمال، والدين. فقال ﷺ في وصف الصفات التي تكون عليها الزوجة:
"تتكح المرأة لأربع: لمالها، ولحسبها، ولجمالها، ولدينها، فإظفر بذات الدين
تربت يداك". (البخاري، ١٤٢٢ هـ. ٥٠٩٠؛ مسلم، د.ت. ١٤٦٦). فجمع
بين الصفات المادية والمعنوية، وبين الدين والأخلاق، وأشار إلى التمسك
بالصفة العليا والحرص عليها ألا وهي الدين التي بها يكون التمكين في
العلاقة الأسرية وتكوين النواة القوية لبناء مجتمع يحمل القيم.

وتتابع بعد ذلك وسائل التمكين العقدي والأخلاقي لتسير مع المولود
منذ تاريخ ولادته، فأول ما يتلقاه سمعُه عند خروجه لهذه الدنيا هو ذكر
الله عز وجل، فيؤذن له في أذنه اليمنى، ويقام في أذنه اليسرى، ليكون
أول وارد على سمعه وقلبه ومنافذ الإحساس فيه ذكر الله تعالى، الذي
أقر بوحدانيته، وأسلم لخالقه وهو في عالم الذر والغيب قبل أن تحل روحه

بجسده، كما قال الله عز وجل: ﴿وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا أَن تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ﴾ [الأعراف: 172]. وفي الحديث عن أبي رافع قال: "رأيت رسول الله ﷺ أذن في أذن الحسن بن علي حين ولدته فاطمة". (الترمذي، 1998م. 1014).

فإذا بلغ الطفل سبع سنين وجهته الأسرة إلى الصلاة، وذلك لتعويده على الالتزام بأهم أمور دينه وهي الصلاة التي تنهاه عن الفحشاء والمنكر من جهة أخلاقية وتربطه بين الفينة والأخرى بربه سبحانه وتعالى من جهة عقديّة، فإذا بلغ سن العشرة يؤدّب إن قصّر في الصلاة بإذن الشارع حرصاً على عقيدته وأخلاقه، لأن الطفل في هذه المرحلة عنده آلية المطاوعة في قبول الآخر، فينجح معه التأديب. قال رسول الله ﷺ: "مرو الصبي بالصلاة إذا بلغ سبع سنين، وإذا بلغ عشر سنين فاضربوه عليها، وفرقوا بينهم في المضاجع". (أبو داود، د.ت، 494؛ الترمذي، 1998م. 407).

فقوله ﷺ: "وفرّقوا بينهم بالمضاجع": أي فرقوا بين أولادكم في مضاجعهم التي ينامون فيها إذا بلغوا عشرًا حذرًا من غوائل الشهوة وإن كن أخواته. قال الطيبي: "جمع بين الأمر بالصلاة والتفرّق بينهم في المضاجع في الطفولية تأديباً ومحافظة لأمر الله كله وتعليماً لهم والمعاشرة بين الخلق وأن لا يقفوا مواقف التهم فيجتنبوا المحارم. وهذا من باب الاهتمام بالثقافة الجنسية للأولاد إذا بلغوا مبلغ الشهوة". (المنائوي، 1356هـ. 8174).

وبعد الدخول في مرحلة الشَّباب حثهم النبي ﷺ على التحصين المادي فقال: "يا معشر الشَّباب، من استطاع منكم الباءة فليتزوج، فإنه أغض للبصر، وأحصن للفرج، ومن لم يستطع فعليه بالصوم، فإنه له وجاء".

(البخاري ١٤٢٢هـ. ٥٠٦٥؛ مسلم، د.ت. ١٤٠٠)؛ وذلك لأن الصوم من أكبر العون على كسر الشهوة، وبعد ذلك يبدأ التدريب على الاخلاق والعقيدة في ظل الهدي النبوي من خلال عوامل عدة، فما هي هذ العوامل؟

عوامل تمكين العقيدة وثبيت الأخلاق لدى الشباب:

بعث النبي محمد ﷺ إلى الناس جميعاً لدالاتهم على الله تعالى، وأن لا يعبد في الأرض سواه، فأطاعه قوم، وأعرض آخرون، فمن أسلم ودخل الإيمان إلى قلبه واتبع رسول الله ﷺ فيما جاء به ثبته الله ورضي عنه وجعله خليفة في الأرض مبلغاً عنه تحت لواء رسوله ﷺ. ولله درُّ ورقة بن نوفل إذا ينبئ عن أمر جليل وهو يحاور رسول الله ﷺ، إذ يقول له عندما أخبره خبر ما رأى في غار حراء: "يا ليتني فيها جذعاً إذ يخرجك قومك". (البخاري، ١٤٢٢هـ. ٣؛ مسلم، د.ت. ١٦٠). فتمنى أن يرجع شاباً لينصر رسول الله ﷺ، فدل على أنه لا ينصر الدين إلا الشباب، فالشباب هم أمل الأمة وأهم عامل في بنائها أو سقوطها، فهم الذين على أكتافهم تتحقق إن شاء الله الأماني، وهم الذين دخلوا في دين الله أفواجاً فغيروا وجه التاريخ ومساره حينما استقرت حقائق ومفاهيم الإيمان في قلوبهم، فهم الثروة الثمينة التي لا تعوض، وهم تاج الأمة ومصدر عزتها، بصلاحتهم تنهض الأمة، لذلك كان لزاماً تلمس حاجاتهم، والسؤال عن أحوالهم، ووضع حلول لمشاكلهم وهمومهم.

فحرص رسول الله ﷺ عليهم، فحصنهم من الداخل ومن الخارج، فالإيمان في قلوبهم كالجبال لا يتزلزل، وعبادة الله تعالى في جوارهم لا تتفك، ومراقبة الله تعالى لأرواحهم وأسرارهم لا تغيب، والبيئة الإيمانية من حولهم منسوجة بأواصر الأخوة الإيمانية والصحة الإحسانية، والله من ورائهم محيط، وكفى بالله وكيلاً. ومن أهم العوامل المادية والمعنوية التي جعلت الشباب قوة إيمانية ضاربة في الأرض في ظل الهدي النبوي:

٥. ١. التربية الإيمانية:

فقد كان من منهج النبي ﷺ في بداية الدعوة في مجتمع مشرك التخلية والتحلية، فقد هدم النبي في قلوب الشباب عبادة الأصنام وزينها بعبادة الله وحده، فكان يقوله لهم: "قولوا لا إله إلا الله تفلحوا". (أحمد بن حنبل الشيباني، ١٤٢١ هـ ١٦٠٢٢؛ ابن خزيمة، د.ت. ١٥٩).

ويقول لهم: "من قال لا إله إلا الله دخل الجنة". (الترمذي، ١٩٩٨ م. ٢٦٣٨). وهكذا يمضي بهم شيئاً فشيئاً في جادة التعلق بالله والتحقق بصفاته وأفعاله، حتى تربّع التوحيد على عرش قلوب الشباب فأثمرت فتحاً قريباً ونصراً مؤزراً.

٥. ٢. التمسك بالقرآن والسنة النبوية:

بعد أن أسس النبي ﷺ التوحيد في صدور الشباب ثبت المعاني الإيمانية بآيات الله تعالى التي أنزلها لتكون دستوراً في حياة كل مسلم، فكان القرآن هو العصمة والحصانة، وهو المثبت والمحرك للشباب لتغيير وجه العالم من شرقه إلى غربه، يقول الله عز وجل في كتابه العزيز: ﴿يا أيها الذين آمنوا إن تطيعوا فريقاً من الذين أوتوا الكتاب يردوكم بعد إيمانكم كافرين، وكيف تكفرون وأنتم تتلى عليكم آيات الله وفيكم رسوله، ومن يعتصم بالله فقد هدي إلى صراط مستقيم﴾ [آل عمران ١٠١-١٠٣]، وقد كان النبي ﷺ يحث الشباب على التمسك بالكتاب والسنة، فكان يقول: "تركتم فيكم شيئاً لن تضلوا بعدهما: كتاب الله وسنتي". (الحاكم، ١٤١١ / ١٩٩٠ م. ٣١٩).

قال سهل بن عبد الله التستري: "أصولنا ستة: التمسك بالقرآن، والافتداء بالسنة، وأكل الحلال، وكف الأذى، واجتناب الآثام، والتوبة، وأداء الحقوق". (أبو نعيم، ١٣٩٤ هـ / ١٩٧٤ م. ١٠ / ١٩٠).

٥. ٣. تقوى الله تعالى ومعرفة أوصافه:

كان رسول الله ﷺ يعلم الشباب التحصن بحفظ حدود الله تعالى والتوكل عليه ومعرفة أن الأمر بيديه، لا فاعل إلا الله، وليس لأحد سواه فعل مع أفعاله، فيقول ﷺ مخاطباً ابن عباس قال: "يا غلام إني أعلمك كلمات، احفظ الله يحفظك احفظ الله تجده تجاهك، إذا سألت فاسأل الله، وإذا استعنت فاستعن بالله، وأعلم أن الأمة لو اجتمعت على أن ينفعوك بشيء لم ينفعوك إلا بشيء، قد كتبه الله لك، ولو اجتمعوا على أن يضروك بشيء لم يضروك إلا بشيء قد كتبه الله عليك، رفعت الأقلام وجفت الصحف". (الترمذي، ١٩٩٨ م. ٢٥١٦). فعاش الشباب معية الله تعالى وكانت عناية الله وحفظه لهم في كل مكان.

٥. ٤. اتباع رسول الله والتأسي به ﷺ:

قال الله عز وجل: {لقد كان لكم في رسول الله أسوة حسنة} [الأحزاب: ٢١] وقال: {وما أتاكم الرسول فخذوه وما نهاكم عنه فانتهوا} [الحشر: ٧]. أي واسلكوا طريقه، واقتفوا أثره في كل ما يأتي وما يذر من أمور الدين رجاء اهتدائكم بالإيمان واتباعه إلى ما فيه سعادتكم في الدنيا والآخرة وتلك هي الثمرة التي تجنى منهما، فما آمن قوم بنبي إلا كانوا بعد الإيمان به خيراً مما كانوا قبله من العزة والكرامة في دنياهم وسعادتهم في آخرتهم بنيل رضوان ربهم والحظوة بالقرب منه. (المراغي، ١٣٦٥ هـ / ١٩٤٦ م. ٨٦/٩).

٥. ٥. مراقبة الله تعالى في السر والعلانية:

ربى النبي ﷺ الشباب على المراقبة والمشاهدة؛ وذلك بأن تعلم أن الله معك، يعلم سرّك وعلانيتك، قال تعالى: {وَمَا فِي الْأَرْضِ مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوَى ثَلَاثَةٍ إِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ} [المجادلة: ٧]. فقد كان الشباب يقرؤون قول الله تعالى: {ما يلفظ من قول إلا لديه رقيب عتيد} [ق: ١٨]، ويستمعون

قول النبي ﷺ وهو يخاطبهم بقوله: "اتق الله حيثما كنت، وأتبع السيئة الحسنة تمحها، وخالق الناس بخلق حسن" (الترمذي، ١٩٩٨ م. ١٩٨٧). فالإحسان: جامع لجميع أبواب الحقائق، وهو أن تعبد الله كأنك تراه. (ابن قيم الجوزية، ٤١٦ هـ / ١٩٩٦ م. ٤٣٠/٢).

٥. ٦. التآخي والتحابب في الله تعالى:

لم يكن ما أقامه الرسول صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بين أصحابه من مبدأ التآخي مجرد شعار في كلمة أجراها على ألسنتهم، وإنما كان حقيقة عملية تتصل بواقع الحياة وبكل أوجه العلاقات القائمة بين الأنصار والمهاجرين، وجعل الله سبحانه وتعالى حق الميراث منوطاً بهذا التآخي دون حقوق القرابة والرحم، فقد كان من حكمة هذا التشريع أن تتجلى الأخوة الإسلامية حقيقة محسوسة في أذهان المسلمين، وأن يعلموا أن ما بين المسلمين من التآخي والتحابب ليس شعاراً وكلاماً مجردين، وإنما هي حقيقة قائمة ذات نتائج اجتماعية محسوسة يتكون منها أهم الأسس اللازمة لنظام العدالة الاجتماعية، فالتآخي في الله مسؤوليّة يتقلدها كلّ مسلم ويحافظ عليها بأمر الله تعالى، وبقدر المحافظة على هذه الأخوة تكون قوة الإيمان، وإن هذا التآخي جعل المسلمين كرجل واحد: يؤمن بعقيدة واحدة، ويعمل لهدف واحد، بإمرة قائد واحد. (محمود شيت خطاب، ١٤٢٢ هـ. ص ٧١).

٥. ٧. تربية الشباب على الصحبة الصالحة:

علم النبي ﷺ الشباب صفات الصاحب الصالح، وصفات الصاحب السوء، وتركهم يختارون أصحابهم، وكانوا قوماً صالحين، فقال ﷺ ممثلاً للجلساء: "مثل الجليس الصالح وجليس السوء كحامل المسك ونافخ الكير، فحامل المسك إما أن يحذيك وإما أن تبتاع منه، وإما أن تجد ريحاً طيبة،

ونافخ الكير إما أن يحرق ثيابك وإما أن تجد ريحاً خبيثة". (البخاري، ١٤٢٢هـ. ٥٥٣٤؛ مسلم، د.ت. ٢٦٢٨).

وجاء في حديث آخر: "والمرء على دين خليله فلينظر أحدكم من يخال". (أحمد بن حنبل الشيباني، ١٤٢١ هـ/ ٢٠٠١ م، ٨٤١٧). وفي حديث آخر: "لا تصاحب إلا مؤمناً ولا يأكل طعامك إلا تقي". (أبو داود، د.ت. ٤٨٣٢؛ والترمذي، ١٩٩٨ م. ٢٣٩٥). وفي هذا الكلام الأمر بملازمة الأتقياء ودوام مخالطتهم والنهي عن موالاة الكفار ومودتهم ومصاحبتهم. قال ابن عطاء في الحكم: "لا تصحب من لا ينهضك حاله، ولا يدلك على الله مقاله". (ابن عجيبة، ٢٠٠٢ م. ١٩٨/١).

٥. ٨. تربية الشباب على تحمل المسؤولية:

خاطب النبي ﷺ المجتمع عامة والشباب خاصة لحثهم على تحمل مسؤولياتهم، فهذا الدين يسأل عنه أهله الذين يتولون رعايته وحفظ حدوده والذب عن حرمانه، فقال ﷺ: "كلكم راع، وكلكم مسؤول عن رعيته؛ الإمام راع ومسؤول عن رعيته، والرجل راع في أهله ومسؤول عن رعيته، والمرأة في بيت زوجها راعية ومسئولة عن رعيته، والخادم راع في مال سيده ومسؤول عن رعيته". (البخاري، ١٤٢٢هـ. ٢٤٠٩؛ ومسلم، د.ت. ١٨٢٩). فكل فرد في مجاله مسؤول عن حسن سير الأمور، العامة والخاصة، التي وكّلت إليه.

٥. ٩. تربية الشباب على القيادة:

كان النبي ﷺ يربي الشباب ويقدمهم للقيادة في كل شؤون الحياة كالصلاة والحج والجهاد والتعليم والسفارات الخارجية والخلافة الداخلية، فكان الشباب ذرة الدنيا بين يدي سيد الوجود ورأس كل موجود. فمصعب بن عمير معلماً لأهل المدينة ومبعوث رسول الله إليها قبل هجرته، ومعاذ

بن جبل أمام في قومه ورسول يمثل رسول الله لتولي شؤون اليمن، وعلي بن أبي طالب خليفة في أهله إذا غزا وهو منه بمنزلة هارون من موسى، وأسامة بن زيد قائد المجاهدين في سبيل الله، ودحية الكلبي سفير رسول الله إلى قيصر يبلغه رسالته، وحسان بن ثابت صاحب النبال الكلامية بين يديه في مسجده يهجو عدوه، وأبو هريرة وابن عمر وابن عباس وابن مسعود وأنس وعائشة رضي الله عنهم حفاظ لحديثه. وجيش من الشباب من حوله يقومون بواجب الدعوة إلى الله تعالى بين يديه. إنه اجتماع أهل الجنة قبل الرحيل إليها.

٥ . ١٠ . الدعاء والالتجاء إلى الله تعالى:

فكان يذكر لهم قصص الشباب في الأمم السابقة وكيف تمسكوا بعقيدتهم واعتزلوا قومهم، قال تعالى: {إذ أوى الفتية إلى الكهف فقالوا ربنا آتنا من لدنك رحمة وهيئ لنا من أمرنا رشداً... نحن نقص عليك نبأهم بالحق إنهم فتية آمنوا بربهم وزدناهم هدى} [الكهف: ١٠، ١٣]. عرفهم القرآن الكريم بأوصافهم، وأول وصف من هذه الأوصاف إنهم فتية جمع فتى، أي إنهم شبان في باكورة أعمارهم، نفوسهم غضة لم ترهقها الأوهام، ولا العادات والتقاليد، وموروثات الآباء العتيقة التي عشتت في رؤوس من قبلهم، بل إنهم على الفطرة السليمة، والشباب دائماً أسرع الناس إلى الحق إن لم يكن في توجيههم ما يعوق عنه أو يسد الحجاب دونه. (أبو زهرة، د. ت، ٩ / ٤٤٩٥). وكان يعلمهم رضي الله عنهم فيقول: "إن لله تسعا وتسعين اسماً مائة إلا واحداً، من أحصاها دخل الجنة، وهو وتر يحب الوتر". (البخاري، ١٤٢٢هـ. ٢٧٣٦؛ مسلم، د.ت. ٢٦٧٧).

الآثار المترتبة على الهدى النبوي في الاهتمام بالشباب:

كل هذه العوامل المتقدمة في كنف النبوة جعلت من الشباب المسلم

قوة فاعلة ضاربة في الأرض، تنتشر التوحيد والعدل في الدنيا، جيلاً بعد جيل؛ لأن التمسك بالهدي النبوي مكنّ لشباب الأمة وحصنهم، وأحرز لهم النصر والفتح، فالعاقبة للمتقين، وهم أهل التقوى، لا تؤثر عليهم شبهة، لأنهم أقوى منها، فاليقين يملأ قلوبهم، فلا سبيل للشك، بل الشك في صدور أعدائهم، لذا تركوا الكفر ودخلوا في الإسلام، فكانوا بعد ذلك أئمة الدنيا، وقادة العالم، الذين يعمرّون الأرض بالتوحيد، خلفاء لله في إقامة العدل بين العبيد، بين أيديهم رسائل الحق، وفي قلوبهم محبة الله ورسوله التي جعلتهم يضحون في سبيل الله بكل عزيز، رجال صدقوا الله فمنهم من قضى نجبه ومنهم من ينتظر وما بدلوا تبديلاً.

سبل محاربة الشباب بعد قيام الدولة الإسلامية:

ما إن بدأت الدعوة الإسلامية تشق طريقها حتى قابلها المشركون بالحرب بما يملكون من الوسائل لثني الناس وخاصة الشباب عن الدخول في الإسلام وصدّهم عنه؛ لعلمهم أن الشباب هم القوة الضاربة التي ستزلزل بنيانهم وتكسر أصنامهم، فسارعوا إلى العمل البائس معتمدين على أمرين ماديين وهما الإنفاق والقتال، وأمرين معنويين وهما الحب والكرهية:

٧. ١. ديمومة الإنفاق لصد الناس عن الإسلام:

فقد بين الله تعالى في كتابه العزيز أن الكافرين ينفقون أموالهم ليصدوا الناس عن الإسلام، قال تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَنْفِقُونَ أموالهم ليصدوا عن سبيل الله﴾ [الأنفال: ٣٦]. إنها نزلت في أبي سفيان، استأجر يوم أحد ألفين من الأحابيش ليقاتل بهم رسول الله ﷺ. وقيل: نزلت في أهل بدر، وعلى كل تقدير فهي عامة، وإن كان سبب نزولها خاصاً. (الطبري، ١٤٢٠هـ، ١٣/٥٣٠).

ولكن النتيجة أن هذه الجهود المالية الكبيرة المبذولة لصد المسلمين

عن دينهم كانت حسرة على الكفار؛ لأنها لم تنفع في الوصول إلى مقاصدهم الخبيثة؛ لأن الإيمان بالله تعالى أقوى من أن يتزحزح بالأموال المغرية للنفوس، وهرطقة الأحابيش في أرض المعركة، وجواب ذلك تمام الآية بقوله تعالى: {فسينفقونها ثم تكون عليهم حسرة ثم يغلبون والذين كفروا إلى جهنم يحشرون} [الأنفال: ٣٦].

٧. ٢. ديمومة القتال لرد المسلمين عن دينهم:

بين الله تعالى أن أعداء الإسلام متلبسين بصفة الديمومة في قتال المسلمين للوصول إلى غايتهم، وهي رد المسلمين عن دينهم، قال تعالى: {ولا يزالون يقاتلونكم حتى يردوكم عن دينكم إن استطاعوا} [البقرة: ٢١٧]. فقد حرص المشركين على ارتداد المؤمنين بكل وسيلة ولو أدى ذلك إلى القتال. وتلك قضية قديمة عمرها الآن أكثر من أربعة عشر قرناً، أي: منذ وجد المجتمع الإسلامي في المدينة، وهذا النوع من القتال قد باء بالفشل أيضاً؛ لأن الجهاد عند المسلمين رأس سنام الإسلام.

٧. ٣. كراهية حصول الخير للمسلمين:

إن أهل الكتاب والمشركين تميزوا بالفضول والتدخل فيما لا يعني، فهم لا يريدون أن تنزل رحمة الله على أحد غيرهم، وخاصة المسلمين، قال تعالى: {لما يود الذين كفروا من أهل الكتاب ولا المشركين أن ينزل عليكم من خير من ربكم والله يختص برحمته من يشاء والله ذو الفضل العظيم} [البقرة: ١٠٥].

ويجمع القرآن بين أهل الكتاب والمشركين في الكراهية والحقد... وكلاهما كافر بالرسالة الأخيرة فهما على قدم سواء من هذه الناحية وكلاهما يضر للمؤمنين الحقد والضغائن، ولا يودون لهم الخير، وأعظم ما يكرهونه للمؤمنين هو هذا الدين، كيف يختارهم الله لهذا الخير، وكيف

ينزل عليهم هذا القرآن، وكيف يعهد إليهم بأمانة العقيدة في الأرض، وهي الأمانة الكبرى في الوجود. (سيد قطب، ١٤١٨ هـ / ١٩٩٧ م. ١/١٠٠).

٧. ٤. محبة رجوع المسلمين كفاراً:

ومن الصفات التي بينها القرآن، وهي متجذرة في نفوس أهل الكتاب رغبتهم أن يكون المسلمون كفاراً مثلهم، وهذا من باب الحسد المذموم، قال تعالى: {لود كثير من أهل الكتاب لو يردونكم من بعد إيمانكم كفاراً حسداً من عند أنفسهم من بعد ما تبين لهم الحق} [البقرة: ١٠٩]. فقد حذر الله تعالى عباده المؤمنين من سلوك طريق الكفار من أهل الكتاب، ويعلمهم بعداوتهم لهم في الباطن والظاهر، وما هم مشتملون عليه من الحسد للمؤمنين، مع علمهم بفضلهم وفضل نبيهم، ويأمر عباده المؤمنين بالصفح والعفو والاحتمال حتى يأتي أمر الله بالنصر والفتح، ويأمرهم بإقامة الصلاة وإيتاء الزكاة، ويحثهم على ذلك ويرغبهم فيه. (ابن كثير، ١٤٢٠ هـ / ١٩٩٩ م. ١/٣٨٢).

ولقد جهدوا جهدهم كله لمحاولة القضاء على الأمة الإسلامية في مهدها، حتى يئسوا فانكمشوا إلى حين: {اليوم يئس الذين كفروا من دينكم فلا تخشوهم واخشون}. [المائدة: ٣].

وبعد عرض هذه السبل لا بد من السؤال، لماذا لم يكن تأثيرها قوياً على الشباب المسلم، والجواب: هو وجود هيبة الدولة الإسلامية وقوة شوكتها التي تحيط أبناءها بسياج من الإيمان لا يخترق بهذه السبل المادية أو المعنوية الفارغة من أي مضمون إلا القتال والكرهية وبذل الأموال في سبيل تشتيت الشباب المسلم وصددهم عن دينهم.

سبل محاربة الشباب بعد سقوط الخلافة:

لم ينجح أعداء الإسلام في هدم العقيدة وإفساد الأخلاق لدى الشباب

عند نشوء الدولة الإسلاميّة؛ لأنها كانت قوية لا يؤثر فيها شيء مادي أو معنوي من وسائل الكفار البائدة، لكنهم بعد أن تمكنوا من إسقاط الخلافة العثمانية التي كانت السياج الحامي للشباب والبيئة الآمنة الأمانة على دينهم وعقائدهم، سنحت لهم الفرصة للوصول إلى مآربهم الخبيثة؛ فتوجهوا بعد إسقاط الخلافة إلى تقسيم البلاد الإسلاميّة ليسهل استعمارها، والسيطرة على ثرواتها ومقدراتها، والقضاء على علمائها وتجهيل أبنائها. ولقد عملت هذه الدول المعادية للإسلام على مخطط استيطاني شيطاني أسسته على النقاط الآتية:

٨. ١. نشر الخلافات الطائفية والمذهبية بين المسلمين:

فأصبح في كل بلد إسلامي بكل طوائفه وخاصة الشباب مشغولاً بصراعات داخلية متقاتلة، تغذيها حكومات كافرة، تعمل على إدارة الصراع، وكل هذه الطوائف تتصارع تحت راية الإسلام، وبالتالي أدى ذلك إلى تقنيت النسيج الاجتماعي بعد تقسيم الدولة الإسلاميّة، مما دفع بالشباب إلى الهجرة وترك بلدانهم بحثاً عن الأمن الذي فقده، وهذا هو مطلب الدول الظالمة، فأخرج الشباب من البيئة الإسلاميّة يسهل التلاعب في عقديتهم وأخلاقهم، لفقدانهم الحصانة الاجتماعية والإيمانية وعدم قدرتهم عن الاستغناء عن هذه الحكومات الكافرة.

٨. ٢. فتح باب الهجرة للشباب المسلم إلى أوروبا:

العمل على تسهيل الهجرة للعقول الشبابية المتميزة إلى أوروبا لدمجهم في المجتمع الغربي البعيد عن القيم والأخلاق، واستعمالهم كوسيلة تدمير داخل مجتمعاتهم التي جاؤوا منها، وتسهيل السبل المادية والمعنوية لهم لتبليغ ذلك.

٨. ٣. تطبيق القوانين الغربية بدلاً من الشريعة الإسلامية:

عملت الدول الغربية عن طريق عملائها على منع تطبيق الشريعة الإسلامية والعمل على استبدالها بالقوانين الغربية، متهمّة الشريعة الإسلامية بعدم مرونتها وقدرتها على مجاراة الواقع واستيعاب الأحداث الجديدة.

٨. ٤. ربط التعليم في البلدان الإسلامية بالتعليم الأوربي:

بعد أن خرب الاستعمار البلدان الإسلامية، وهمش التعليم فيها، قام بتحويل التعليم من الجامع إلى الجامعات، وأصبح من يدرس في الجامعة له شروط وقوانين، ووضع المواد الكونية بدلاً من الشرعية، ووضع شروطاً للطلاب في الحضور والاختلاط والمظهر الخارجي، وذلك برفض ارتداء الحجاب في بعض البلدان، ومنع المظاهر الإسلامية للمدرسين داخل الجامعات. وجعل كل شيء يدرس مما هو مترجم عن الثقافات الغربية.

٨. ٥. فصل الدين عن الدولة، ومحااربة من ينتمي إليه:

عمل الملحدون العلمانيون على فصل الدين عن الدولة، وذلك أن تقوم الدولة في الحكم والإدارة والسياسة على غير الدين، لرفضهم الإسلام وتحكيمه في الحياة التي يجب أن تسير على قواعد أهل الضلال، وهي غاية إحادية فالعبادة في المسجد فقط، وفي المجتمع تسود أخلاق اللصوص، ولكل شخص أن يفعل ما يشاء، لا يرده إلا القانون الوضعي. (بكر أبو زيد، ١٩٩٦م. ٣٧٨). وهذا ما يدفع الناس إلى الرذيلة، فمن أمن العاقبة أساء التصرف.

٨. ٦. السيطرة على وسائل الإعلام والتواصل الاجتماعي:

عملت البلدان المعادية للمسلمين على توظيف وسائل الإعلام لنشر

الشبهات بين الناس والتشكيك في دينهم، ونشر الشهوات المحرمة لكسر الحشمة وإفساد الطوية السليمة للشباب المسلم.

٨. ٧. تعيين الحكام الفاسدين في إدارة البلدان الإسلامية لبقاء

التبعية:

بعدما دحرت البلدان الإسلامية المقسمة الاستعمار الغربي وقدمت آلاف الشهداء، ترك هذا الخبيث في قيادة هذه البلدان أذنابه ليبقى حاكماً لها بطريق غير مباشر. وقد نجح في ذلك، فإلى وقتنا هذا لا تزال البلدان الإسلامية مستعمرة بطريق التبعية.

الآثار السلبية المترتبة على الغزو العسكري والفكري للشباب

المسلم:

يترتب على الغزو العسكري والفكري لعقول الشباب وسلوكهم الآتي:
 إفساد البيئة الإسلامية بزرع الفتن والصراعات الدينية مما ينفر الناس وخاصة الشباب ويدفعهم للهجرة لفقدانهم الاستقرار المادي والمعنوي.
 العمل على تشويه صورة الدعاة المسلمين واتهامهم بالإرهاب لصرف الشباب عنهم، وجعلهم يسيرون بلا قدوة لسهولة السيطرة الفكرية عليهم.
 التعاون مع حكام البلدان الإسلامية لقتل الدعاة المؤثرين في الشباب، أو حبسهم وتعذيبهم، وتخويف الشباب الذين ينتسبون إليهم من الظهور.
 تشجيع الدعاة الفاسدين ومنحهم المناصب الدينية والرضا عن أتباعهم من الشباب وفسح المجال أمامهم لإقامة المؤتمرات والندوات التي تدعو إلى الانفتاح.

ربط المؤسسة الدينية بالحاكم، وتوجيه الخطباء والأئمة لمخاطبة الشباب بالخطب الفارغة التي تهدف إلى خدمة توجهات الحكام الفاسدة.

محاربة المناهج الدينية التي تدعو إلى الأخلاق الفاضلة وإلى الجهاد ومحاربة الفساد والعمل على استبدالها بمناهج تدعو إلى الوسطية وترك التشدد.

الدعوة إلى المساواة بين الدين الإسلامي والديانات الأخرى وأنها كلها ديانات معتبرة وصحيحة، ولزوم التقارب بين الإسلام وبين هذه الديانات. زرع الشبهات في أذهان الشباب في المدارس والجامعات، واستعمال وسائل التواصل الاجتماعي لتضليلهم.

استئجار الدعاة المنافقين من الشباب لتقديم الإسلام لهم بثوب جديد يناسب روح العصر كما يزعمون والترويج لهم وحمائتهم وتأييدهم.

تشجيع كل المظاهر التي تدعو إلى الشباب إلى التبرج والسفور والزنا وشرب الخمر، ومحاربة الحجاب وكل المظاهر الإسلامية الأخرى.

الحلول المقترحة لصد الغزو العسكري والفكري عن الشباب وتخفيف

آثاره:

إن خطة العدو في هجومه على شبابنا تعتمد على وسائل متعددة وأساليب متنوعة، منها ما هو ظاهر ومنها ما هو خفي، فلا بد من متابعة التقصي والتتبع لهذه الوسائل بغية تشخيصها ومعرفة التصدي لها بما يناسبها على قدر المستطاع، وعدم التذرع بعدم وجود وسائل قوية لصدّها بغية الهرب من المسؤولية، فإن الإنسان المسلم مطالب بالاستطاعة. قال تعالى: {فأتقوا الله ما استطعتم} [التغابن: ١٦]. وقال تعالى: {لا يكلف الله نفساً إلا وسعها} [البقرة: ٢٨٦].

فلا بد قبل البحث في علاج الأمراض والعلل من البحث في تشخيص هذه الأمراض، لأن معرفة المرض نصف العلاج، وقد سبق وأن تشخصت

معظم قضايا البحث من خلال ما تقدم. فحان وقت البحث عن العلاج، فأقترح في معالجة ما سبق من أمراض بالحلول الآتية:

العناية، وهذا يقتضي الاهتمام بالشباب منذ نعومة أظفارهم، وذلك بحماية فطرتهم السليمة التي تشكل النواة الفاعلة في بناء سلوكهم وعقيدتهم. وهذا واجب الأبوين، ثم العلماء، ثم المعلمون، وعدم تركهم للمؤثرات الخارجية.

الاهتمام بمناهجهم التعليمية، الشرعية منها والكونية، وذلك باختيار المقررات الصحيحة السليمة التي تحافظ على عقيدتهم وأخلاقهم، ومراقبة تطبيق ذلك في سلوكه اليومي.

توجيههم لاتخاذ القدوة الصالحة في حياتهم وتحذيرهم من اتباع الهوى والشيطان، فيجب أن يكون الأب قدوة لأولاده والمعلم قدوة لطلابه، وكل راع قدوة لمن يراعه؛ لأن الفتى ينشأ على سلوك من يتبعه. قال الشاعر: وينشأ ناشئ الفتيان فينا... على ما كان عودّه أبوه. فالصاحب الصالح هو مصدر من الخير، والصاحب السيء هو مصدر الشر.

عدم الخلط بين الهدف الأساسي والثانوي فبعض الآباء يحرص على مستوى ابنه الدراسي حرصاً شديداً لكنه لا يعير أدنى اهتمام لمستواه الإيماني والأخلاقي وكأن الدراسة هي ما شيء في حياته، أمّا الدين والخلق فهما أمران جانبيان.

التخلق بالأخلاق الطيبة في المدرسة والبيت والجامعة وفي كل مجالات العامة والخاصة، وربط ذلك بالكتاب والسنة. العمل على تشويق الشباب إلى حفظ القرآن الكريم، وتدبره، والعمل به، وجعله منهاج حياة، والمحافظة على الصلاة، والصوم وكل العبادات التي تحصنهم من الشياطين وترفع منسوب الإيمان لديهم.

عناية العلماء ورجال الفكر الإسلامي بالشباب وإرشادهم إلى طريق الحق والصواب بالحكمة وذلك بالحكمة والموعظة الحسنة.

تصدي العلماء المختصين للشبه الدينية التي يثرها أعداء هذه الأمة وتعريفها وتفنيدها وبيان حكم من يثيرها ومن يروجها من أبناء هذه الأمة فضلاً عن غيرهم. والتحذير من الزنادقة الذين ينتسبون ظاهراً للإسلام ويهدمون أركانه باسم التحديث والتطوير والتطوير ومواكبة الحضارة.

نتائج البحث:

بعد عرض ما تقدم من المسائل توصل البحث إلى النتائج الآتية:

إن تطبيق الهدي النبوي في حياة الشباب والعمل به أساس في حفظ عقيدتهم وأخلاقهم وتمكينهم في وجه التحديات العالمية التي تواجههم.

إن وجود البيئة المسلمة من أهم الأسباب المادية التي ساعدت وتساعد الشباب في الحفاظ على أخلاقهم وعقيدتهم وحمايتهم من كل دخيل.

إن وجود الحاكم المسلم أساس في جمع شتات المسلمين وتقوية شوكتهم، لأن الاجتماع قوة والفرقة عذاب، ولذا كان سقوط الخلافة من أهم الأسباب التي ساهمت في تشتيت المسلمين وخاصة الشباب وتعرضهم للخطر.

إن إلغاء عقيدة الجهاد وتحول البلدان المسلمة إلى حالة من الدفاع السلبي أدى إلى تعرض المسلمين للأذى بكل أنواعه، ومن ثم سلب الثروات وضياع الشباب.

إن الغزو الفكري الغربي العسكري منه والثقافي أدى إلى فقدان كثير من شباب المسلمين بلدانهم وعقيدتهم وأخلاقهم وتحول كثير منهم إلى الإلحاد في ظلال البيئة الكافرة.

إن تحول البلدان الإسلاميَّة بالتبعية لغيرها من البلدان العلمانية المعادية وتطبيق قوانينها الوضعية وتنفيذ سياساتها الخارجية كان من أهم العوائق في وجه الشَّباب وتعرضه للخطر.

ومع هذا كله فإنَّ قسماً كبيراً من شباب المسلمين لا يزال محافظاً على دينه وأخلاقه من خلال تمسكه بالقرآن والهدى النبوي بفضل دعوة العلماء الصادقين وتبنيهم فكرة الدفاع عن القيم عند الشَّباب وتبنيهم إلى الشبهات والشهوات المضللة.

المصادر والمراجع:

- ابن الأثير، المبارك بن محمد الجزري. (١٩٧٩م). النهاية في غريب الحديث والأثر. ط ١. دار المكتبة العلمية. بيروت.
- ابن حجر، أحمد بن علي بن حجر العسقلاني. (١٣٧٩). فتح الباري شرح صحيح البخاري. ط ١. دار المعرفة، بيروت.
- ابن خزيمة، محمد بن إسحاق بن خزيمة. (د. ت). صحيح ابن خزيمة، بيروت: المكتب الإسلامي، د. ت.
- ابن عاشور، محمد الطاهر بن محمد بن محمد التونسي. (١٩٨٤هـ). التحرير والتنوير، ط ١. الدار التونسية للنشر. تونس.
- ابن عجيبة، أحمد بن محمد الحسن الفاسي. (٢٠٠٢م). البحر المديد في تفسير القرآن المجيد، ط ١. دار الكتب العلمية، بيروت.
- ابن فارس، أحمد بن فارس بن زكريا القزويني الرازي. (١٩٧٩م). معجم مقاييس اللغة. ط ١. دار الفكر. بيروت.
- ابن قيم الجوزية، محمد بن أبي بكر. (١٤١٦هـ). مدارج السالكين. ط ٣. دار الكتاب العربي. بيروت.

- ابن كثير، إسماعيل بن عمر، تفسير القرآن العظيم. (١٤٢٠هـ). ط ٢. دار طيبة للنشر والتوزيع، الرياض. السعودية.
- ابن منظور، محمد بن مكرم بن علي الأنصاري. (١٤١٤هـ). لسان العرب. ط ٣. دار صادر، بيروت.
- أبو داود، سليمان بن الأشعث السجستاني. (د. ت) سنن أبي داود. المكتبة العصرية. بيروت.
- أبو زهرة، محمد بن أحمد بن مصطفى المعروف بأبي زهرة. (د. ط). زهرة التفسير. د. ط. دار الفكر العربي. بيروت.
- أبو نعيم، أحمد بن عبد الله الأصبهاني. (٩٧٤م). حلية الأولياء وطبقات الأصفياء. ط ١. دار السعادة، مصر.
- أحمد بن حنبل الشيباني. (٢٠٠١م). مسند الإمام أحمد بن حنبل. ط ١. مؤسسة الرسالة. بيروت.
- البخاري، محمد بن إسماعيل الجعفي. (١٤٢٢هـ). صحيح البخاري. ط ١. دار طوق النجاة. جدة. السعودية.
- بكر بن عبد الله أبو زيد. (١٩٩٦م). معجم المناهي اللفظية وفوائد في الألفاظ. ط ٣. دار العاصمة. الرياض. السعودية.
- الترمذي، محمد بن سورة. (١٩٩٨م). سنن الترمذي. ط ١. دار الغرب الإسلامي. بيروت.
- الحاكم، محمد بن عبد الله بن محمد النيسابوري. (١٩٩٠م). المستدرک علی الصحیحین. ط ١. دار الكتب العلمية. بيروت.
- الحجازي، محمد محمود. (١٤١٣هـ). التفسير الواضح. ط ١٠. دار الجيل الجديد. بيروت.
- الذهبي، محمد بن أحمد بن عثمان. (١٤٢٧هـ). سير أعلام النبلاء. ط ١. دار الحديث. القاهرة.
- فخر الدين الرازي، محمد بن عمر. (١٤٢٠هـ). مفاتيح الغيب. ط ٣. دار إحياء التراث العربي. بيروت.

- سيد قطب، إبراهيم حسين الشاربي. (١٤١٢ هـ). في ظلال القرآن. ط ١٧. دار الشروق. القاهرة.
- الشريف الجرجاني، علي بن محمد. (١٩٨٣ م). كتاب التعريفات. دار الكتب العلمية. بيروت.
- الطبري، محمد بن جرير، (١٤٢٠ هـ). جامع البيان في تأويل القرآن. ط ١. مؤسسة الرسالة. بيروت.
- القرطبي، محمد بن أحمد الأنصاري. (١٣٨٤ هـ). الجامع لأحكام القرآن. ط ١. دار الكتب المصرية. القاهرة.
- محمد أبو زهو. (١٣٧٨ هـ). الحديث والمحدثون. ط ١. دار الفكر العربي. بيروت.
- الرازي، محمد بن أبي بكر بن عبد القادر الحنفي الرازي. (١٩٩٩ م)، مختار الصحاح. ط ١. المكتبة العصرية. بيروت.
- المراغي، أحمد بن مصطفى. (١٣٦٥ هـ). تفسير المراغي، ط ١، مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده، مصر.
- مسلم بن الحجاج النيسابوري. د.ت. صحيح مسلم. د. ط. دار إحياء التراث العربي، بيروت.
- المنائوي، عبد الرؤوف بن تاج العارفين الحدادي. (١٩٩٠ م). التوقيف على مهمات التعاريف. ط ١. عالم الكتب. القاهرة.
- المنائوي، عبد الرؤوف، (١٣٥٦ هـ). فيض القدير شرح الجامع الصغير. ط ١. المكتبة التجارية الكبرى. مصر.
- محمود شيت خطاب (١٤٢٢ هـ). الرسول القائد. ط ٦. دار الفكر. بيروت.